પ્રકાશક :
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ગોવાળિયા ટૅંક રોડ
મુંબઈ ૨૬

પહેલી આવૃત્તિ
વિ. સં. ૨૦૨૦ : શ્રા
વીરનિર્વાણ સંવત ૨૪
ઈ. સ. ૧૯૬૪ : ઑ

કિંમત દસ રૂપિયા

મુદ્રક :
જયંતિ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘેનાભાઈની વાડી
ઘીકાંટા રોડ
અમદાવાદ

પ્રકાશકીય

卐

ર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાની એક અપ્રગટ સાહિત્યકૃતિ પ્રગટ કરતાં અમે આનંદ ત્યતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ. "શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" ભાગ પહેલાની બીજી આવૃત્તિ ૫૬માં વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવી ત્યારથી એનો બીજો ભાગ પ્રગટ કરવાની માગણી ાર થતી રહેતી હતી. આજે એ ગ્રંથરત્નનો બીજો ભાગ ધર્મજિજ્ઞાસુઓના કરકમલમાં ભેટ ધરીને ણીને પૂરી કરતાં અમે સંતોષ અનુભવીએ છીએ

આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજીનાં પચાસ પદો, શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ , અર્થ અને વિશદ વિવેચન સાથે, આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ બીજા ભાગમાં ૫૧ થી ૧૦૮ ૫૮ પદો એ જ રીતે શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ શબ્દાર્થ, અર્થ અને વિસ્તૃત વિવેચન સાથે ામાં આવ્યાં છે. બીજા ભાગનું સંપાદન ભાઈ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈને સોંપવામાં આવ્યું આ ગ્રંથ, એનું સંપાદન, યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી અને શ્રી મોતીચંદભાઈ અંગે એમણે પોતાના ામાં જરૂરી વિગતો આપી છે, એટલે એને અહીં બેવડાવવાની જરૂર નથી આ કામ એમણે સ્વીકાર્યું અમને ખૂબ આનંદ થયો છે

વિદ્યાલયની સ્થાપના, એનું ઘડતર અને એના બહુમુખ વિકાસમાં શ્રી મોતીચંદભાઈ પ્રાણરૂપ બન્યા જીવનભર તેઓ સંસ્થાની અને સંસ્થા મારફત સમાજની નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્ઠાપૂર્ણ સેવા બજાવતા તેથી સમાજ ઉપર અને વિશેષે કરીને વિદ્યાલય ઉપર એમનું ભારે મોટું ઋણ છે. એ ઋણને કરવા માટે અમે જેટલો પ્રયત્ન કરીએ તેટલો ઓછો છે. આ ગ્રંથનું પ્રકાશન એ, એ ચિરસ્મરણીય ામાંથી મુક્ત થવાનો એક અલ્પ પ્રયત્ન સમજવો જોઈએ

પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈએ ધર્મજ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની અભિરુચિને રીતે જાગૃત કરી, વિકસાવી, પોષી અને જિંદગીના અંત સુધી ટકાવી રાખી, એ બિના એમના પ્રત્યે ન આદર ઉત્પન્ન કરે એવી અને એમના આત્માની શક્તિ અને સંસ્કારિતાનાં સુભગ દર્શન કરાવે વી છે. આ જ્ઞાનપ્રીતિને લીધે તેઓ નાની-મોટી સંખ્યાબંધ સાહિત્યકૃતિઓ સમાજને ભેટ આપીને મર બની ગયા. શ્રી આનંદઘનજીનાં ગૂઢાર્થથી ભરેલાં પદો અને સ્તવનો તરફ તો એમને અસીમ નુરાગ હતો; એના ઉપર એમણે દાયકાઓ સુધી ઊંડું ચિંતન-મનન કર્યું હતું. આ ગ્રંથ તેઓશ્રીના ે જ્ઞાનમંથનનું જ નવનીત છે.

પોતાની જીવનવ્યાપી સાહિત્ય-ઉપાસના દ્વારા શ્રી મોતીચંદભાઈએ જે વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન ાર્યું હતું, એમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ એમના જીવનકાળ દરમ્યાન જ પ્રગટ થઈ શકી હતી; આમ છતાં જી પણ કેટલીક કૃતિઓ અપ્રગટ છે, તે ક્રમે ક્રમે પ્રગટ કરવાની અમારી ઉમેદ છે.

આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવા બદલ અમે અમદાવાદના રમન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલકોનો આભાર માનીએ છીએ.

આશા છે, યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગહન વિષયને સરળ અને સુગમ રીતે રજૂ કરતા આ ગ્રંથનો સામાન્ય ધર્મજિજ્ઞાસુઓ અવશ્ય લાભ લેશે અને મહાત્મા આનંદઘનજીના સુમધુર હૃદયંગમ અને મસ્ત સ્તવનોના અમૃતનો આસ્વાદ માણીને પોતાના હૃદયને આહ્લાદિત કરશે.

અષાડ સુદિ ૫ વિ. સં. ૨૦૨૦
તા. ૧૩-૭-૧૯૬૪
ગોવાલિયા ટેંક રોડ
મુંબઈ ૨૬

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

જરૂરી સૂચના

આ પુસ્તકને અંતે આપેલ શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે પહેલાં સુધારીને પછી જ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે.

દ્વિતીય ભાગની પ્રસ્તાવના

'શ્રી આનદઘન પદ્ય રત્નાવળી'ના પ્રથમ પચાસ પદની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે સદર પચાસ પદો સ ૧૯૬૭ના ઉનાળામા પન્યાસ શ્રી **ગંભીરવિજય** ગણિએ મને ભાવનગરમા સમજાવ્યા હુન સત્તર દિવસે સત્તર કલાકમા તેઓશ્રી જેટલુ બોલ્યા તેનુ લગભગ સર્વ મે લખી લીધુ મારા સહાધ્યાયીની સખ્યા બાર લગભગની થઈ પ્રથમ પદોના અર્થપ્રકાશન અને તેને અગે પન્યાસજીની અર્થ ઝળકાવટની પ્રસ્તુત હકીકત ત્યા રજૂ કરવામા આવી છે

બાકીના પદો સમજવાની જિજ્ઞાસા કાયમ હતી, પણ રજા પૂરી થતી હોવાથી હુ મુબઈ આવ્યો અમારી બારની સખ્યાના વર્ગ પૈકી શ્રીયુત **નરોત્તમદાસ ભાણજીભાઈ કાપડીઆ** એક હતા તેમણે તે જ વર્ષના ચાતુર્માસમા બાકીના પદો પન્યાસ શ્રી ગભીરવિજયજી પાસે બેસી સમજી લીધા અને શબ્દાર્થની નોધ કરી લીધી ત્યાર પછી લગભગ ત્રીસ વર્ષે બાકીના પદોનુ વિવેચન લખી શકયો તે સદર નોધનુ પરિણામ છે સદર નોધનો મે પચાસ પછીના પદોના અર્થ અને વિવેચનને અગે ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે એ શબ્દાર્થ માત્ર નોધ છે, છતા ખૂબ ઉપયોગી નીવડી છે પન્યાસ શ્રી **ગભીરવિજય** ગણિનો અર્થ-પ્રકાશન માટે અને સુરબ્બી શ્રી **નરોત્તમદાસ** કાપડીઆનો નોધ કરી લેવા માટે, તેને જાળવી રાખવા માટે અને મને સોપવા માટે ખાસ આભાર માનુ છુ

'આનદઘન પદ્ય રત્નાવલી'ના સ ૧૯૭૧મા પ્રકાશન પછી શ્રી નરોત્તમદાસે એ નોટબુક મને આપી હતી અને એ નોટ મારી પાસે મોજૂદ છે આવી સીધી મદદ ન મળી હોત તો બાકીના પદોનુ વિવેચન શકય થાત નહિ આ સબધમા પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવના તરફ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે

એ પ્રસ્તાવનામા એક અનામિક (nameless) ભાષા-ટબાકારનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે બાકીના પદો પૈકી આઠ પદ પર ટબો તે પ્રતમાથી મને મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ વિવેચન કરતી વખતે મે કર્યો છે મને હજુ એ ટબાકારનુ નામ મળ્યું નથી મારી પ્રત પણ અધૂરી છે એના ટબાકાર ખૂબ રસિક અને આત્મગવેષી જણાય છે તેમનુ નામ મળી આવશે તો જરૂર પ્રગટ કરીશ ટબો લખનાર આત્માર્થી અને આનદઘનજીની ભાષાના જાણકાર છે તેઓ કોઈ સ્થાને લખે પણ છે કે આનદઘન મહારાજનો આશય તેઓ સમજી શકયા નથી ટબામા આપેલા ઉપરના આઠે પદો ઉપર મને શેઠ **માણેકલાલ ઘેલાભાઈ** ઝવેરીનુ વિવેચન મળી ગયુ હતું તેમણે કરેલ વિવેચન બધા ટબાને અનુસરતું હોવાથી મને વિવેચન લખવામા ખાસ ઉપયોગી નથી નીવડ્યુ, છતા ભાષાસ્પષ્ટતા તેથી સહજ થઈ છે તેથી અત્ર તેની પણ નોધ લેવી આવશ્યક જણાય છે

આ બાકીના પદોનુ વિવેચન લખી નાખવાનો વિચાર સ ૧૯૯૦મા કર્યો વચનો બાધ ન લાગે અથવા મનની ભાવના મનમા ને મનમા ન રહી જાય એ ને એ કામ શરૂ કર્યું ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧ અને ૬૨ તથા પદ ૧૦૦નુ વિવેચન "જૈન ધર્મ પ્રકાશ"મા બહાર પાડ્યુ

ચાર ચીગીના નાનકડા પચાતનમા પટમા ખૂબ ભાવ લાગ્યો ઘણી વિચારણા કરી, પણ ખરો મુદ્દો જામ્યો નહિ લગભગ બે વર્ષ સુધી એના પર વિચારણા કરી સ્યાદ્વાદમજરી ટીકામાથી કાંઈક

ભાવ એ છે એ નાનકડા પદ પર સૂઝ્યુ તેટલુ વિવેચન સંવત ૧૯૯૭મા લખી પ્રગટ કરી દીધુ અને બાકીનુ વિવેચન તેને મળતા ૮૯મા પદ પર મુલતવી રાખ્યુ

ત્યાર પછી ચાર વર્ષ સતત પદ પરનુ વિવેચન લખવાનુ ચાલુ કર્યું. સ ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૦ સુધીમા પદોનુ વિવેચન લખ્યું તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે રાખ્યો હતો —

એક પદ લેવુ તેનો અર્થ ધારી લેવો તે પર દશ દિવસ વિચાર કરવો રાત્રે સૂતા, બસમા સમય મળતા, અન્ય નવરાશ મળતા તેનો જાપ કરવો, અને મનમા ધારણા જેમે એકને એનુ વિવેચન લખી નાખવુ વિવેચન લખતી વખતે કેટલુ લાબુ થશે કે કોને ઉપયોગી થશે તેનો મે કદી વિચાર કર્યો નથી મને પોતાને જે સ્ફુરણા થાય તે નોંધી લેવી અને કોઈ તેનો ખપી નીકળે તે તેનો ઉપયોગ કરે તો ભલે, એ દૃષ્ટિ જ વિવેચનમા રાખી છે મને એવી આદત પડી ગઈ છે કે હુ કાઈ લખુ અથવા તૈયાર થઈને કોઈ વિષય પર ભાષણ કરુ ત્યારે તે વાત મારા મનમા બરાબર જામી જાય છે પદોને અગે લબાણ વિવેચન કોઈને નકામુ લાગે કોઈને નિરર્થક લાગે કે કોઈને અપ્રસ્તુત લાગે એ બનવાજોગ છે મે આ પદોને કેવી દૃષ્ટિથી વિચાર્યા છે તેનો ખ્યાલ આપવા આ નોંધ કરી છે અમુક પદ લીધા પછી તે પર ખૂબ વિચાર કરવો અને મનમા ઝગમગ થાય ત્યારે વિવેચન લખવુ મે પદો અનુક્રમ પ્રમાણે વિવેચન માટે લીધા નથી પણ બીમશી માણેકનો ક્રમ જાળવી રાખ્યો છે કયે વખતે કયા પદનુ વિવેચન લખ્યુ તેની નોંધ રાખી છે આજુબાજુના વાતાવરણને એ તારીખો કામની છે કોઈ જગોએ એ તારીખોની નોંધ મળી આવશે

આ પદોનુ વિવેચન 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ'' માસિકમા પ્રગટ કરવાની ધારણા પ્રથમ હતી ૫૧ થી ૬૨ સુધીના પદો તે રીતે તેમા પ્રગટ થયા પછી મને લાગ્યુ કે માસિકમા તેને માટે જેટલુ સ્થાન એક અકમા મળે તેમા વિવેચન પૂરુ સમાઈ શકે તેમ નથી અને પદનુ વિવેચન ટૂકુ કરવાનો ઇરાદો નહોતો વાચનારને તૂટકતૂટક વિવેચન મળે તો લખવાનો ઉદ્દેશ મારી જતો હતો, એટલે ૬૨મા પદની આખર પછી માસિકમા તેનુ પ્રકાશન બધ કર્યું માસિકમા છાપેલા વિવેચનને સુધારી પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાની કોપી તૈયાર કરતો હતો તેનો ઉપયોગ વિવેચનના પ્રકાશનમા થશે

મારી ઇચ્છા હતી કે પદો મારા કાકા સ્વ કુવરજીભાઈ વાચી આપે તેવી હતી તેથી દરેક વખતે ભાવનગર જઉ ત્યારે ત્યા સુધી તૈયાર થયેલ પદોનુ વિવેચન તેમની પાસે લઈ જતો અને સભાએ (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભામા) અથવા તેમની પાસે તે સગ્રહતો હતો તેમણે ૭૨ સુધીના પદ વિવેચન સાથે વાચ્યા સુધાર્યાં અને સૂચવનો કર્યા છે ત્યાર પછીના પદોનુ વિવેચન તેઓ આખની અગવડથી વાચી ન શક્યા તે ખેદની બિના છે તેમનુ શાસ્ત્રસપ્રદાયનુ જ્ઞાન જ્ઞાનક્રિયાની તુલનાત્મક શક્તિ અને જૈન જનતાની જરૂરીઆતના અભ્યાસને અગે તેઓના સુધારા સર્વમાન્ય જ હતા અને અગાઉની તેમણે કરેલી સુધારણા મે વગર સકોચે સ્વીકારી હતી તેઓ વાચે તેટલા વિભાગને એક જાતનુ પ્રમાણપત્ર મળે છે એવી મારી માન્યતામા બીજા અનેક સ્નેહીઓનો સહકાર હતો ૭૨ પછીના બાકીના પદોના વિવેચન માટે મારી જવાબદારીમા એ રીતે વધારો થયો છે તેમણે પદ ૮૮–૮૯ની હરિયાળીઓ વિવેચન સાથે વાચી છે તે આનદનો વિષય છે

તેઓશ્રીને પદો બહુ ગમતા વિવેચન ખાસ પસદ આવતું અને જરૂરી સુધારા સૂચવવામા ખાસ રસ પડતો તેમના સ ૨૦૦૧ પોસ સુદ ૧૧ના દેહોત્સર્ગને વર્ષ થઈને હવે એમના તરફની સૂચનાને અવકાશ નથી રહેતો । અકસ્માતની વાત છે, પણ સાચી હકીકત છે, કે મે છેલ્લા પદનુ વિવેચન તેમના અવસાનને

દિવસે જ પૂરુ કર્યું । ત્યાર પછી તુરત ભાવનગર જઈ આગના વિવેચન કરેલા પદો સભાળી લીવા અને મુદ્રણની સગવડને અગે બાળવી રાખ્યા

સવત ૧૯૯૭થી ૨૦૦૦ સુધીના ચાર વર્ષ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર (૫૭થી અત સુધીના) પદોના વિવેચનમા સતત લીધા છે મે કોઈ પદોનુ વિવેચન કરતા ખૂબ લબાણ કર્યું છે, મને એમા મોજ આવી છે મને એને અગે ખૂબ વાચવાનુ બન્યુ છે અને અનત કાળમા કોઈ સમાનધર્મા એને વાચશે તો મને તેનો લાભ મળશે—એ શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજની દૃષ્ટિએ એને લાકડાની પેટીમા ભરીને જાહેર જનતા સમક્ષ મૂકવાનો સકલ્પ કર્યો છે એમા વિમળાલોક અજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને મહાકલ્યાણક ભોજન ઠાસી ઠાસીને ભર્યા છે[1] અને ખૂબ વિચાર કરીને વિવેચનો કર્યા છે જેને સ્થિરતા હોય, તેમણે આ વિવેચનો વાચવા એ, શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજના શબ્દોમા કહુ તો, કાષ્ઠપાત્રમા મૂકવા યોગ્ય છે, એની યોગ્યતા સુવર્ણ કે રજત પાત્ર માટેની નથી તે ઉપરાત એ કટકે કટકે લખેલ હોવાથી એમા પુનરાવર્તનો પણ જરૂર થયા છે બનતા સુધી શાસ્ત્રસપ્રદાયને અનુસાર લખવા ખાસ ચીવટ રાખી છે, છતા ક્ષયોપશમની તરતમતાને કારણે તેમા સ્ખલનાનો સભવ પણ ખરો આટલી હકીકત લક્ષમા રાખી વિવેચન વાચવુ જેને તેની જરૂર ન હોય, પણ યોગીરાજના પદો સીધા સમજવા હોય તેમણે શબ્દાર્થ અને સીધા અર્થો વાચી જવા અને વિવેચન છોડી દેવુ વિવેચન લખવામા મે બહુ અભ્યાસ કર્યો છે, મે બનતી ચીવટ રાખી છે અને સુદર વાતાવરણ હોય ત્યારે જ કલમ હાથમા લીધી છે પણ જે એકાત વાતાવરણ એને માટે જોઈએ જે અનાસક્તિભાવ એના વિષયો પર ઉલ્લેખ કરનારમા જોઈએ, જે ચાતુ એકાગ્રતાની સૌરભ એને અગે જમાવવી જોઈએ, એ મારા અનેકવિધ વ્યવસાયોને અગે પ્રાપ્ત થયેલ ન હોવાને કારણે હુ તો આ પદોને અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી વિચરી ગયો છુ બાકી, એના પર વિવેચન લખવાની મારી યોગ્યતાના સબધમા મારે માટે હમેશા મારા દિલમા આશકા જ રહી છે જાણ્યુ તેની નોધ કદાચ અન્યને સ્વલ્પ લાભ કરનાર પણ થાય તે દૃષ્ટિએ આ વિવેચન બહાર પાડવાની ધૃષ્ટતા કરી છે તેને માટે જવાબદારી સમજી સ્વીકારી લેવી એમા જ મોજ જણાય છે

સ્વપરનુ વિવેચન કરવુ એ એક રીતે સહેલી વાત છે, પણ એને જીવી જાણવુ એ મુશ્કેલ વાત છે એ જીવવાની ભાવના કરવી એ એક વાત છે એને જીવવુ એ બીજી વાત છે અનેક કાર્યવ્યવસાયમા એને જીવવાના પ્રયત્નો કરવા એ ભાવનાસૃષ્ટિમા સુદર દેખાય તેવી વાત છે, પણ એ જીવવાની ભાવના અને વ્યવહાર વચ્ચે ઘણો તફાવત છે એટલી જ મુશ્કેલી પરિણતિની નિર્મળતાને અગે જણાય છે અનાસક્તિ ભાવ પર વિચારો કરવા એ ત્રીજો મહત્ત્વનો મુદ્દો છે આ મુખ્ય ત્રણ મુદ્દા (૧ સ્વપરનુ વિવેચન, ૨ પરિણતિની નિર્મળતા અને ૩ અનાસક્તિ ભાવ) પર પદોનો ગૂઢાર્થ છે એ ઝળકાવવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ જીવી શક્યો હોઉ એમ ઘણીવાર મને લાગ્યુ નથી અને આવા વિષય પર લખવાની મારી યોગ્યતાને અગે મારા મનમા અનેક વાર શકા પડી છે છતા મારા મનમા વિચારસ્પષ્ટતા થાય તે સારુ હુ પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છુ સામાયકના જે સમયમા એ કાર્ય થતુ તેની મીઠાશ મારા અતરાત્માએ અનુભવી છે એટલા માટે જ્યા જ્યા ધોરણ ઢીલુ પડી જતુ જણાય, ત્યા મારી વિકૃત મનોદશા સમજવી

હુ યોગી નથી, હુ યોગની પ્રક્રિયા કરી શકતો નથી, એવી ખુલ્લી જાહેરાત કરવા સાથે હુ યોગાભ્યાસી છુ અને યોગને જીવનમા ઉતારવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ કરનાર છુ, આટલી હકીકત મારી આત્મખ્યાતિ માટે રજૂ નથી કરતો, પણ ખરા ત્યાગીને જ્યા જ્યા મારુ ધોરણ શિથિલ માલૂમ પડે ત્યા મારો અભ્યાસ કારણરૂપ ગણી તેને ચલાવી લેવા માટે આ સૂચન કરુ છુ અને એ પ્રકારની કબૂલાત વગર સકોચે કરુ

૧ આની અર્થસ્પષ્ટતા માટે જુઓ ઉપમિતિ—ભાષાન્તરણ પ્ર ૧, પૃ ૨૧૪-૫

ધુ બાકી, પદોના વિવેચનમા મને ખૂબ રસ પડ્યો છે, એને અગે મે ઘણું વાચ્યુ છે, વાચ્યા કરતાં પણ વધારે વિચાર્યું છે અને વાત સ્પષ્ટ ન થાય ત્યા સુધી પ્રાય કલમ ચલાવી નથી

પદોમા વિષયોની ખૂબ વિવિધતા છે એમા ભક્તિ છે, ભાવ છે, રસ છે, ઉલ્લાસ છે અને આતર તત્ત્વ તો એટલુ બધુ છે કે એને જેમ જેમ વધારે વિચારવામા આવે તેમ તેમ એમાથી નવા નવા ભાવો સ્ફુરે તેમ છે અવનવા તત્ત્વો અને સત્યો સાપડે તેમ છે અને મગજમા ભારે શાતિ થઈ ચાલુ વ્યવહારને ભુલાવી ભાવનામા ઉડ્ડયન કરાવે તેવી તેમા આહ્લાદિક કરામત છે નય-પ્રમાણની વાત પણ એમા આવે છે અને તે તે ભાવો આવે ત્યારે તેને સમજવા માટે મે ઘણું વાચન કરી તે પર છાયા લખી છે એમા સુમતિ, શ્રદ્ધા અને ચેતનાને પાત્રો તરીકે કલ્પ્યા છે, એમા અનુભવમિત્રને જગા યો છે અને કુમતિ અને સુમતિના તુમુલ આતર યુદ્ધો નિહાળ્યા છે કુસગથી ભ્રષ્ટ થયેની ચેતનાને એમા ચીતરી છે અને સુમતિ કે ચેતનાના વિરહગાનો ગાયા છે એ સર્વની અદર આતર નિવેદન સ્પષ્ટ છે, બાહ્ય ભાવ તજી અતર ભાવમા ઊતરવાની પ્રેરણા છે અને શાશ્વત ભાવમા ખેલવાની ઊડી આરજુ છે આવા અનેક ભાવો સવેદનપૂર્વક અનુભવવા અથવા વ્યક્ત કરવા અનેક પ્રયાસો પદોમા થયા છે અને તેને સ્પષ્ટ કરવા મે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે ખાસ વિચારણાને અગે નીચેની બાબતો રજૂ કરવી મને પ્રાસ્તાવિક લાગે છે

ભક્તિને અગે પદ ૧૦૨-૧૦૩ મા ઠીક લક્ષ્ય અપાયુ છે પદ ૬-૭-૮-૧૨-૬૫-૭૦ અને ૯૦ મા પદ સાથે સાત **સાખીઓ** આવી છે ઉત્તર વિભાગમા તે પૈકી ત્રણ આવી એ સાખીઓમા અદ્‌ભુત કવનો હોય એમ મને જણાયુ છે અને તેનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા મે આ વિભાગમા ખૂબ લબાણ કર્યું છે આ માર્થી વાચનારને કદાચ એમા રસ પડશે એમ મારુ માનવુ છે મારી દૃષ્ટિ તો એમા વિચાર-સ્પષ્ટતાની જ રહી છે

પદ ૯૮-૯૯ મા બે **હરિયાળી**ઓ આવી છે ગુજરાતી ભાષામા એને ‘અવળવાણી’ કહેવામા આવે છે હરિયાળી શબ્દ પ્રચલિત ગુજરાતી સાહિત્યમા ‘અવળી વાણી’ના અર્થમા વપરાતો અન્યત્ર જાણવામા નથી પણ જૈન પરિભાષામા એવી અવળવાણી ‘હરિયાળી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એ બને પદોને સમજવા અને યથાર્થ સ્વરૂપે રજૂ કરવા મે લબાણ નોધ વિવેચનરૂપે લખી છે એ બને પદો ગાતા આનદ અનુભવાવે તેવા છે અને વિચારતા જાગૃતિ કરી આપે તેવા છે, પણ ભાષાદૃષ્ટિએ તદ્દન નવીન ભાત પાડે તેવા છે એ પદને અગે આવી અવળવાણી કે અવળી વાણીના દાખલાઓ રજૂ કરવાનુ એક પરિશિષ્ટ મૂકવાથી એવી વાણીના દાખલાઓ ધ્યાન પર લાવવા જેવુ છે એમ લાગતા તેનો પ્રયાસ ચાલુ છે આ પરિશિષ્ટ પદોને અતે બીજા પરિશિષ્ટ તરીકે મૂક્યુ છે કબીર વગેરેના કેટલાક દાખલાઓ તેની સામ્યતાને અગે વિચારણીય થઈ પડવા સભવ છે શ્રી બીલખા આશ્રમમાથી નથુરામ શર્માએ ‘ઊલટી વાણીનુ સ્પષ્ટી કરણ’ નામની એક નાની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે તેમા વિપર્યય શબ્દનો અર્થ કરતા જણાવ્યુ છે કે ‘એક પ્રકારની સત્ય વાતને તેથી કેવળ ઊલટી રીતે કહેવી કે જેથી માણસને સત્ય વાત અસભવિત જેવી લાગે તે કથન ‘વિપર્યય’ કહેવાય છે’ આ ભાવને સ્પષ્ટ કરવા પદોના વિવેચનને અતે આપેલ બીજુ પરિશિષ્ટ જોવા વિજ્ઞપ્તિ છે એમા સુદરવિલાસ અતર્ગત વિપર્યય નામનુ અગ અને તેને મળતા કબીર તથા ધીરા ભક્તના પદો બતાવ્યા છે તેનો પણ ઉપયોગ થયેલો જોવામા આવશે સદર બને પદોનુ વિવેચન લબાણ થયું છે પણ તે સહેતુક અને ખાસ જરૂરી છે, ચેતનને ઓળખાવે તેવુ છે અને પદના આતર નાદને અપનાવે તેવુ છે જૈનનો અનેકાતવાદ કેવો વિશાળ છે તેની અચૂક વાનગી જોવામા-જાણવામા પણ એ વિવેચન ખૂબ સહાય કરશે એમ લાગવાથી એમા મુક્ત હસ્તે પ્રવેશ અને વિમાસ કર્યો છે એ બને પદોના વિવેચનો ૧૯૪૩ના ઉનાળામા લખાયા

પદ ૭૧માં કર્મનો વિષય હાથ ધર્યો છે આત્માના મૂળ સ્વરૂપે ૩૧ ગુણો વિચારતા કર્મનો સિદ્ધાંત ધારા સ્વરૂપે લખવા વિચાર થયો એ પદનુ વિવેચન લગભગ ઠીકને લખ્યુ અને તેને પરિણામે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પાસે કર્મના વિષય પર ભાષણશ્રેણી આપી કદાચ કર્મના વિષય પર એકાદ પુસ્તક પણ લખાઈ જાય એટલી વ્યાપકતા એ વિચાર કરતા અને સદર પદનુ વિવેચન તૈયાર કરતા લાગી છે[1] પદોના વિવેચનની તયારીએ મને પોતાને કેટલો લાભ કર્યો છે તેનો આ એક નમૂનો છે લાભ થયો કે નહિ તે જ્ઞાની કહી શકે, પણ પ્રસગ તો જરૂર સાપડ્યો છે એ ઉઘાડી વાત છે બાકી, દરેક પદ મને તો એક એક ગ્રથ જેવુ લાગેલ છે મને એના પર વિવેચન કરતા ખૂબ આનદ થયો છે એને પૂર્ણ કરવા હજુ હુ બને ત્યારે 'આનદ' શબ્દ પર એક હળવો પણ વિચારપૂર્ણ લેખ લખવાની ભાવના રાખુ છુ, અને આશા રાખુ છુ કે, કદાચ બની શકશે તો, આનદઘનજી મહારાજની ચોવીશી પર પણ મારા વિચારો એકત્ર કરવા સમય પ્રાપ્ત થશે મને એ પ્રત્યેક સ્તવન એક એક ગ્રથ જેવા લાગે છે પ્રત્યેક સ્તવન દીર્ઘ વિચારણા માગે છે યથાવકાશ એ કાર્ય બનાવવાની તીવ્ર ભાવના છે, કારણ કે એ આત્મસવેદનમા પ્રમુખ સ્થાન ધરાવે છે

૮૯મા પદ પરત્વે પચાવનમા પદનો ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો તેમા સત્-અસત્ની વ્યાખ્યા પર અને અન્વય-વ્યતિરેક હેતુ પર જે વિવેચન થયુ તેથી મનને પૂર્ણતા ન લાગી તે પરત્વેની હકીકત ૮૯મા પદમા હાથ ધરી તેનો ભાવ આચાર્યશ્રી સાગરાનદસૂરિએ વર્ણવ્યો તે પણ લખી લીધો અને અત્ર કાયમ કર્યો છે છતા એ પદમા ઘણી ગૂઢતા રહી ગઈ છે એમ મને લાગ્યા કરે છે એ બન્ને પદોને અનુભવી અભ્યાસી હજુ પણ વધારે અપનાવશે એવી આશા રખાય

પદોમા વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવા યત્ન થયો છે (પદ-૮૮), બ્રહ્મચર્ય જેવા માનસ અને સેવનપ્રત્યક્ષ વિષયને હાથ ધર્યો છે (પદ-૮૨) અને ભજનનો મહિમા પણ ગાયો છે (પદ-૧૦૩) વૈરાગ્ય-અભ્યાસનો ઉઠાવ થયો છે (પદ-૧૦૫) અને નિધર્મીના સગનો ત્યાગ કરવા વિચારો બતાવ્યા છે (પદ ૧૦૮) છેવટે પોતાને શુ જોઈએ છે તેની માગણી પૂરવણીના પદમા કરી છે (પરિશિષ્ટ ૧ પૂરવણી પદ) આવી રીતે પદને અગે વિવેચન કરતા મને જે જે સૂઝ્યુ તેની આ ટૂકી નોધ પ્રસ્તાવનારૂપે કરી લીધી છે આ પદોનુ પ્રકાશન હાલ તો થઈ શકે તેમ નથી કાગળ અને મુદ્રણના ભાવો તથા બધનો આકરા છે અને આવા પુસ્તકના ક્રયવિક્રયની નજરે કોઈ એ કાર્ય હાથ ધરે તે બને તેમ નથી ચાલુ પરિસ્થિતિમા એની મુશ્કેલી તો છે જ અને એનુ પ્રમાણ પણ વધારે મોટુ થઈ જાય છે તેથી તેમા તેનો વધારો થાય છે

ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલા 'આનદ' શબ્દ પર નિબધ લખવાની ભાવના છે કદાચ આ પદોના કર્તૃત્વને અગે ઝીણી તપાસ કરવાનુ બનવાજોગ છે કેટલાક પદો અન્યના બનાવેલા હોય છતા આનદઘનજીને નામે થઈ ગયા છે આ વાતમા તથ્ય કેટલુ છે, તે શોધખોળ માગે છે એને માટે અભ્યાસ અને તપાસની જરૂર છે એ કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરીશ બાકી, આનદઘનજી મહારાજને એમા પોતાનુ નામ કાઢવાનો આશય હતો નહિ અને પોતે તો કોઈના બનાવેલ પદોને પોતાના નામ પર કરે જ નહિ, એટલે એ ચર્ચાસ્પદ વિષયમા બહુ ઊતરવા જેવુ નથી જ્યા મતભેદને સ્થાન હોય ત્યા માત્ર ચર્ચા ખાતર ચર્ચા ઉપસ્થિત કરવી અને નિરર્થક કાળક્ષેપ કરવો એ આત્માર્થીને પાલવે નહિ આને અગે એક વાત તો વગર શકાએ કહી શકાય તેમ છે અને તે એ છે કે કુલ ૧૦૮ નહિ તો મોટા ભાગના પદો તો ખુદ આનદઘનજી મહા

---

૧ ત્યાર પછી કર્મના વિષય પર એક લેખ લખ્યો છે, પણ તે હજુ સુધી બહાર પાડ્યો નથી

અખૂટ સપત્તિ છે એણે કઈક આત્માઓને મોહનિદ્રામાથી જાગ્રત કરીને નિજાનદની મસ્તીના આશક બનાવ્યા છે

જેવી સરિતા એવી જ કવિતા બન્નેના ઉદ્‌ગમ અને વિકાસમા ખૂબ સરખાપણુ છે સરિતાનો જન્મ વરસાદથી પરિપ્લાવિત થતા પર્વતમાથી થાય, કવિતાનો જન્મ લાગણીથી સિંચાયેલા હૃદયમાથી થાય વરસાદના અનરાધાર નીર પર્વત ઉપર વરસે, પહાડના પેટાળમા એ નીર સમાઈ ન શકે; ખળખળ પ્રવાહ રૂપે એ વહેવા લાગે અને લોકમાતા—સરિતાનો ઉદ્‌ભવ થાય સવેદનશીલ માનવીના હૈયામા લાગણીના પૂર ઊમટે, એનો વેગ હૃદયના સીમાડા વીંધીને હૃદયસ્પર્શી વાણીરૂપે વહેવા લાગે. સસારમા માતા શારદાની લાડકવાયી પુત્રી કવિતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય

કેટલીક કવિતાઓમા ન શબ્દવૈભવ હોય છે, ન ઉપમા કે અલકારનો આડબર હોય છે. સાવ સીધી સાદી સરળ કાવ્યકૃતિ છતા એ હૃદયને સ્પર્શી જાય છે કેટલીક કાવ્યકૃતિઓ શબ્દો, ઉપમા અને અલકારના વૈભવથી સભર હોય છે. એ બુદ્ધિને જરૂર ડોલાવી કે આજી મૂકે છે. છતા બુદ્ધિના સીમાડા પાર કરીને એ હૃદય સુધી પહોચી શકતી નથી હૃદયમાથી અનાયાસે પ્રગટેલી કવિતા હૃદય ઉપર સચોટ ચોટ કરી જાય છે અભ્યાસ અને પ્રયત્નપૂર્વક બુદ્ધિની પ્રતિભામાથી જન્મેલી કવિતા બુદ્ધિને ડોલાવવાની ચમત્કૃતિ સર્જીને કૃતકૃત્ય થાય છે

સતો અને સાધકોની વાણી અતરના ઊંડાણમાથી પ્રગટે છે અને લોકહૃદયમા સઘરાઈ જાય છે જે કવિતાને જેટલો હૃદયનો આધાર એટલી એ હૃદયસ્પર્શી અને મર્મવેધક ! યોગીરાજ આનદઘન આવા જ હૃદયસ્પર્શી વાણીના સ્વામી હતા એ વાણીએ એમને અમર બનાવ્યા કઈક સુષુપ્ત આત્માઓને જાગૃત કર્યા, કઈક સતપ્ત જીવોને શાન્તિ આપી

આવી હૃદયગમ વાણીનુ આચમન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થવો એ પણ જીવનમા ક્યારેક જ સાપડતો અતિવિરલ અવસર છે આવો અવસર વારે વારે નથી મળતો—અવસર બેહેર બેહેર નહીં આવે ! કોઈક ભાગ્યરેખા જાગતી હોય તો જ આવો લાભ મળે છે ક્યા અત્યારે મોટે ભાગે રોજી અને રોટી માટે દોડધામ કરતુ મારા જેવાનુ સતકર્મ અને ઉપાસના રહિત જીવન, અને ક્યા પ્રશમરસથી સભર યોગીરાજની ધીર-ગભીર-પ્રશાત-મધુર વાણી ! એના બે-પાચ બિંદુઓનો આસ્વાદ કરતા પણ અતર ભારે શાતા અનુભવે છે અને ઘડી ભર દુનિયાની દોડધામ, દુવિધા અને પ્રવૃત્તિઓની સકુલતાનો સતાપ વીસરી જવાય છે

આ ગ્રથના સપાદન નિમિત્તે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે આ સતવાણીનુ આચમન કરવાનો અને મહાત્મા આનદઘન જેવા યોગીશ્વર સતના અક્ષરદેહનુ યત્કિંચિત સાનિધ્ય સાધવાનો, વારવાર ન મળતો, વિરલ અવસર મને આપ્યો, એ માટે આરભમા જ વિદ્યાલયના સચાલકોનો અતઃકરણથી આભાર માનવો ઉચિત છે આવો જ એક નાનો સરખો વિરલ સુઅવસર અમદાવાદના શ્રી જીવન-મણિ સદ્‌વાચન માળા ટ્રસ્ટ તરફથી, શ્રીમદ્ રાજચદ્ર પ્રણીત 'રાજપ્રશ્ન'નુ સપાદન કરતા સાપડ્યો હતો, અને એ કાર્ય નિમિત્તે જ્ઞાનગરીમાથી આપણા એ જીવનસાધક સતની ભવ્યતાના સ્વલ્પ દર્શન કરી શક્યો હતો આવો અપૂર્વ અવસર મળ્યો જોઈને મનમા એવી બેચેની થઈ આવે છે કે આવી અમૃતવાણીને અતરમાં સદાને માટે સઘરી રાખવાનુ અને એને જીવનમાં ઉતારવાનુ થોડુક પણ હૃદયબળ મેળવી શક્યો હોત તો કેવુ સારુ ! પણ એ તો જેવો ભાગ્યયોગ !

પ્રસ્તુત ગ્રથ અને તેનુ સપાદન

આ ગ્રથમા શ્રી આનદઘનજીના ૫૧ થી ૧૦૮ એમ ૫૮ પદો અને એ ઉપર સદ્‌ગત શ્રી મોતીચદભાઈ કાપડિયાએ કરેલ શબ્દાર્થ, અર્થ અને વિવેચન આપવામા આવ્યા છે ઘણાખરા પદો સાથે એના પાઠાતરો

પણ મૂકવામાં આવ્યા છે આ એક ધર્મગ્રંથ છે, અને એમા યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગહન વિષયને બની શકે તેટલી સરળતાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે

બે-એક વર્ષ પહેલા વિદ્યાલય તરફથી આ પુસ્તકની પ્રેસકોપી મને આપવામા આવી અને એને કેવી રીતે છપાવવુ—એટલે કે પ્રેસકોપી પ્રમાણે અક્ષરશ છપાવવુ કે એમા કઈ સક્ષેપ કરી શકાય એમ છે—એ જણાવવાનુ મને કહેવામા આવ્યુ બે-ત્રણ પદોનુ વિવેચન બે-બે કે ત્રણ-ત્રણ વાર ધ્યાનપૂર્વક વાચી ગયો એ વાચતા મને સ્પષ્ટ લાગ્યુ કે આમા સક્ષેપને પૂરો અવકાશ છે, એટલુ જ નહીં, એમ કરવામા આવે તો, એમાથી વિવેચન અને લખના-દલીલોની કેટલીક પુનરુક્તિ ઓછી થવાને લીધે, પુસ્તક વધારે વાચનક્ષમ પણ બને

શ્રી મોતીચદ દેસાઈનો વિદ્યાવ્યાસગ મુખ્યત્વે સ્વાન્ત સુખાય-પોતાના આત્મસતોષ-જેવા ઉદાત્ત આશયથી પ્રેરાયેલો હતો અને એમની તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને ધર્મરુચિ એવી ઉત્કટ હતી કે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની ભીંસની વચ્ચે પણ તેઓ એને માટે ગમે તેમ કરીને સમય મેળવી લેતા આ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ એમને મન શ્વાસ અને પ્રાણ જેવી મહત્ત્વની હતી, અને એ માટે તેઓ યથાશક્ય પૂરેપૂરી નિયમિતતા સાચવતા એટલે પછી શ્રી આનદઘનજીના પદ નિમિત્તે કે બીજા કોઈ નિમિત્તે કોઈ પણ ગહન તાત્ત્વિક મુદ્દા ઉપર દિવસો સુધી મુક્ત મને વિચારવાની અને જ્યારે મનમા સ્ફુરણા થાય ત્યારે વિસ્તારપૂર્વક લખવાની એમની આદત હતી આમ કરતા ક્યાક પુનરુક્તિ થઈ જતી તો તેની તેઓ વિશેષ ચિંતા કરતા નહીં આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા તેઓએ પોતે જ લખ્યું છે કે—

> "વિવેચન લખતી વખતે કેટલુ લાબુ થશે કે કોને ઉપયોગી થશે, તેનો મે કદી વિચાર કર્યો નથી મને પોતાને જે સ્ફુરણા થાય તે નોધી લેવી, અને કોઈ તેનો ખપી નીકળે તે તેનો ઉપયોગ કરે તો ભલે, એ દૃષ્ટિ જ વિવેચનમા રાખી છે મને એવી આદત પડી ગઈ છે કે હુ કાઈ લખુ અથવા તૈયાર થઈને કોઈ વિષય પર ભાષણ કરુ ત્યારે તે વાત મારા મનમા બરાબર જામી જાય છે પદોને અગે લબાણ વિવેચન કોઈને ગમશે લાગે કોઈને નિરર્થક લાગે, કે કોઈને અપ્રસ્તુત લાગે એ બનવાજોગ છે" (પૃ૦ ૬) "એ ટુકે ટુકે લખેલ હોવાથી એમા પુનરાવર્તનો પણ જરૂર થયા છે' (પૃ૦ ૭)

આ પુનરાવર્તનો કમી કરવામા આવે તો પુસ્તકના લખાણને કોઈ પણ જાતની ક્ષતિ પહોચવાને બદલે એની ગુણવત્તામા ચોક્કસ વધારો થાય, એમ મને લાગ્યુ એટલે એક પદનો એ રીતે જરૂરી સક્ષેપ કરીને એ નમૂનો મે વિદ્યાલયના સચાલકોને મોકલ્યો અને, મારો અભિપ્રાય દર્શાવીને એ માટે અનુમતિ માગી એ અનુમતિ મળતા આ પુસ્તકનુ સપાદન મે હાથ ધર્યું, અને સાથે સાથે એનુ મુદ્રણ ચાલતુ રહ્યુ એના પરિણામરૂપે આ ગ્રથ આજે પ્રગટ થાય છે આ સપાદન કેવુ થયુ છે, એ અગેનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનુ કામ આ વિષયના જાણકાર મહાનુભાવોનુ છે

અહીં હુ નમ્રતાપૂર્વક એટલુ જણાવવાની રજા લઉ છુ કે આ ગ્રથનુ સપાદન કરતા એક ધર્મ-ગ્રથનુ સપાદન કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હોય એવી ચિતાની લાગણી મે સતત અનુભવી છે, એટલે વિવેચનમાથી પુનરુક્તિ વગેરે દૂર કરીને એનો સક્ષેપ કરવામાં મે એ બાબતની પૂરેપૂરી ચીવટ રાખી છે કે જેથી અર્થસગતિમા જરા પણ ખામી ન આવવા પામે, વિવેચનમા જરાય અધૂરાપણુ ન રહે કે કોઈ પણ મુદ્દો અસ્પષ્ટ ન રહી જાય મતલબ કે વિવેચનકારના મૂળ હેતુને કે કથનની મૂળ વસ્તુને જરા પણ હાનિ ન પહોચે એ રીતે જ આ સક્ષેપ કરવામા આવ્યો છે આમ છતા આવી કોઈ ક્ષતિ આમા આવી જવા પામી હોય તો તે તરફ ધ્યાન દોરી વિદ્વાનો મને આભારી કરે એટલુ માગી લઉ છુ

આ સક્ષેપ એવી રીતે કર્યો છે કે જેથી વચમાનુ અમુક લખાણ કમી કરવા છતા આગળપાછળનો સબધ બરાબર મળી રહે અને અર્થસગતિ, વાક્યસગતિ કે વિષયસગતિમા કોઈ પણ જાતનો વિસવાદ રહેવા ન પામે આ રીતે લખાણની સુસગતતા જાળવવામા મારા તરફથી મે એક પણ અક્ષર ઉમેર્યો નથી જે કઈ છે તે શ્રી મોતીચદભાઈનુ જ છે શ્રી મોતીચદભાઈની મૂળ હસ્તપ્રતમાથી (પ્રેસ-કોપીમાથી) જે લખાણ મે કમી કર્યુ છે, તે લાલ પેન્સીલથી કમી કર્યુ છે, અને એ આખી હસ્તપ્રત સાચવી રાખી છે એટલે જરૂર લાગે ત્યારે એનો ઉપયોગ થઈ શકશે આ રીતે સક્ષેપ કરવાથી આ પુસ્તકનુ કદ આશરે છાપેલ બસો-સવા બસો પાના જેટલુ નાનુ થઈ શક્યુ છે

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમા દરેક પદના વિવેચનમા શરૂઆતમા તે તે પદની એક કડી મૂકીને પછી તેનો અર્થ અને ભાવ આપવામા આવ્યો છે, અને પાદનોંધમા પાઠાતરો અને શબ્દોના અર્થો આપ્યા છે બીજા ભાગનુ લખાણ વાચતા મને લાગ્યુ કે શ્રી મોતીચદભાઈએ શરૂઆતમા દરેક પદનો મુખ્ય આશય સમજાવતી ઉત્થાનિકા આપી છે, વચમા ક્રમે ક્રમે પદનો અર્થ, એનુ વિવેચન, પાઠાતર અને શબ્દાર્થ આપેલ છે, અને છેલ્લી કડીના વિવેચન પછી પદના સમગ્ર ભાવનો અને વિવેચનનો ઉપસહાર કર્યો છે ખરેખર ગ્રથના વિવેચનની આ પદ્ધતિ એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે એટલે મે આ બીજા ભાગના લખાણને એ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવીને દરેક પદમા શરૂઆતમા ભૂમિકા, પછી એક એક કડી, એનો અર્થ, એનુ વિવેચન પાદનોંધમા તે તે કડી સાથે પાઠાતર અને શબ્દાર્થ, અને બધી કડીઓના વિવેચનને અતે ઉપસહાર—એ પ્રમાણે બધા પદો છપાવ્યા છે

વિવેચનમા કેટલેય સ્થળે શ્રી મોતીચદભાઈએ સાક્ષીરૂપે જૈનજૈનેતર ગ્રથોના અવતરણો આપેલા છે આ બધા અવતરણો જિજ્ઞાસુઓ એકસાથે જોઈ શકે એ દૃષ્ટિએ ચોથા પરિશિષ્ટરૂપે એનો સગ્રહ કરવામા આવ્યો છે, અને બની શકે એટલા અવતરણોનો સ્થળનિર્દેશ પણ આપવામા આવ્યો છે

શ્રી મોતીચદભાઈએ દરેક પદના વિષયને વિશિષ્ટ નામ આપેલુ છે પણ પહેલા ભાગમા તે તે પદના વિવેચન સાથે એના વિષયનુ નામ આપેલુ નહીં, અને એ પચાસે પદના વિષયના નામો ગ્રથને અતે આપેલ વિષયસક્ષેપ [પદ તથા વિવેચનના વિષયોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા]મા આપેલા હતા, એ તરફ મારુ ધ્યાન ગયુ નહીં એટલે આ બીજા ભાગનુ વિવેચન પણ પહેલા ભાગની જેમ માત્ર પદનો અક મૂકીને જ આપવાનુ મે નક્કી કર્યુ આ રીતે પાચ-સાત પદો છપાઈ ગયા ત્યા સુધી આ નામો પણ આપવા જોઈએ એ વાતનો ખ્યાલ મને ન આવ્યો પણ પછી મને લાગ્યુ કે સમગ્ર પદના વિષયનો નિર્દેશ કરતા આ નામો જરૂર છાપવા જોઈએ એટલે પાચમા પરિશિષ્ટમા ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીના મૂળ પદો એકસાથે છાપ્યા છે ત્યા તે તે પદના મથાળે વિષયનુ નામ મૂકી દેવામા આવ્યુ છે આમા ૫૭, ૫૮, ૬૧ એ ત્રણ પદોના વિષયના નામ આપવા બાકી રહ્યા હોય એમ પ્રેસકોપી ઉપરથી જણાય છે વાચકો વિવેચન વાચવાની શરૂઆત કરતા પહેલા આ વિષય-નામો જાણી લેશે તો એથી પદનો મુખ્ય ધ્વનિ સમજવામા એમને સરળતા થઈ પડશે

ક્યા પદનુ વિવેચન કઈ તારીખે પૂરુ થયુ એની નોધ શ્રી મોતીચદભાઈએ તે તે પદના લખાણ સાથે આપી છે આ નોધની ઉપયોગિતા અગે તેઓએ પોતાની પ્રસ્તાવનામા (પૃ૦ ૬) કહ્યુ છે કે—

> "ક્યે વખતે ક્યા પદનુ વિવેચન લખ્યુ તેની નોધ રાખી છે આજુબાજુના વાતાવરણને એ તારીખો મળતી છે કોઈ જગોએ એ તારીખોની નોધ મળી આવશે"

વિવેચન પૂરુ કર્યાની તારીખો નોધી રાખવાની શ્રી મોતીચદભાઈની આ ઇચ્છાને પૂરી કરવા માટે પદોની અનુક્રમણિકામા તે તે પદના રાગના નામના અને કડીઓની સખ્યાના નિર્દેશ સાથે આ તારીખ પણ આપી દેવામાં આવી છે

અમુક શબ્દથી શરૂ થતું પદ તરત મળી જાય એ માટે બધા પદોનો અકારાદિ અનુક્રમ મુખ્ય અનુક્રમણિકાની પછી આપવામા આવ્યો છે

શ્રી મોતીચંદભાઈએ આ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તો તા ૭–૨–૪૫ના રોજ પૂરી કરી, અને તે આ પુસ્તકમા છાપવામા આવી છે પણ કેટલાક પદોનુ વિવેચન જોતા (દા ત, પૃ૦ ૧૫૭, ૧૬૦, ૧૬૮, ૧૬૪, ૨૮૦, ૨૮૭, ૩૦૬, ૩૧૧, ૩૨૮, ૩૪૫, ૩૪૬ ૪૦૮, ૪૩૭, ૪૪૫, ૪૫૫, ૪૬૭, ૪૭૩, ૪૭૭, ૪૮૪, ૫૦૨) આ ગ્રથ અંગે વિસ્તૃત ઉપોદ્‌ઘાત લખીને એમા કેટલાક ગ ભીરપદ કે મહત્ત્વના મુદ્દાઓની વિશદ છણાવટ કરવાની તેઓની ઇચ્છા હતી, એમ ચોક્કસ જણાય છે પણ વિદ્યાનય પામેલા તેઓના મૂળ લખાણોની બારીક તપાસ કરવા છતા ઉપોદ્‌ઘાતનુ કોઈ લખાણ મળી શક્યુ નથી, એ દુઃખની વાત છે એમ લાગે છે કે તેઓ એ લખી શક્યા જ નહીં હોય આમ કેમ થયું એનો ખુલાસો આ પુસ્તકની એમની પ્રસ્તાવનાના અ તિમ શબ્દોમાથી જ મળી રહે છે તેઓએ કહ્યુ છે કે "બાકી, ઉપોદ્‌ઘાત ગ્રથપરિચય, યોગીપરિચય અને અન્ય જરૂરી બાબતો પદવિવેચનના ઉત્તર ભાગની પ્રસિદ્ધિ વખતે થશે" (પૃ૦ ૧૦) પણ બીજુ વિશ્વયુદ્ધ પૂરુ થયુ ત્યાર પછીના દરેક વસ્તુની તગીના ૧૯૪૫–૪૬ના સમયમા આવા મોટા પુસ્તકનુ મુદ્રણકાર્ય હાથ ધરવુ બહુ મુશ્કેલ હતુ આ અગે પણ શ્રી મોતીચ દભાઈએ પોતે જ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા (પૃ૦ ૯) લખ્યુ છે કે—

> "આ પદોનુ પ્રકાશન હાલ તો થઈ શકે તેમ નથી કાગળ અને મુદ્રણના ભાવો તથા બ ધનો આકરા છે, અને આવા પુસ્તકના ક્રય-વિક્રયની નજરે કોઈ એ કાર્ય હાથ ધરે તે બને તેમ નથી"

એટલે એમની હયાતિ દરમ્યાન આ પુસ્તકનુ મુદ્રણ જ શરૂ ન થયુ તો પછી એ મુદ્રણ દરમ્યાન કરવા ધારેલી નોંધોને આધારે ઉપોદ્‌ઘાત લખવાની તો વાત જ ક્યા રહી? જો તેઓના હાથે આવો ઉપોદ્‌ઘાત લખાયો હોત તો જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રથના કેટલાક અગમ્ય કે અગત્યના મુદ્દાઓ અ ગે વિશેષ પ્રકાશ મળત અને કેટલુક વિશેષ જાણવાનુ પણ મળત

પ્રસ્તાવનામા (પૃ૦ ૯) શ્રી મોતીચ દભાઈએ જણા યુ છે કે 'આ ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલા આનદ' શબ્દ પર નિબ ધ લખવાની ભાવના છે" પણ તેઓ આ ભાવના પૂરી કરી શક્યા હોય એમ નથી લાગતુ આ કે આવી બીજી ભાવના તેઓ પૂરી કરી શક્યા કે નહી એ તો ભાવી યોગની વાત છે, પણ આ ઉપરથી એટલુ તો ચોક્કસપણે જાણી શકાય છે કે તેઓ જ્ઞાનોપાસનાના ર ગે કેવા ર ગાયેલા હતા અને કોઈ પણ વિષયને ઉપર છ લો જાણીને સ તોષ માનવાને બદલે એમા બને તેટલા વધુ ઊંડા ઊતરવાની એમને હમેશા કેવી તમના રહેતી!

જેમણે સ ખ્યાબ ધ ઇતર પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે પણ પોતાની તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનોપાસનાના દીપકને જીવનભર પ્રદીપ્ત રાખ્યો એમના હસ્તાક્ષરના જિજ્ઞાસુઓ દર્શન કરી શકે એ દૃષ્ટિએ એમના હાથે લખાયેલ એક પદ (પદ ન ૬૭)ની છબી આ પુસ્તકમા આપી છે

પોતાના લખાણમા કોઈ પણ જાતની ભૂલ રહેવા ન પામે એ માટે તેઓ જાતે ખૂબ ચીવટ રાખતા, એટલુ જ નહીં પોતાનુ લખાણ પોતાની વિશ્વાસ અને આદરપાત્ર કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ પાસે વચાવી-તપાસરાવી પણ લેતા આ પદોમાના કેટલાક પદોનુ વિવેચન તેઓએ જૈનધર્મના મર્મજ્ઞ અભ્યાસી અને સુપ્રસિદ્ધ ધર્મપરાયણ આગેવાન અને એમના કાકા શ્રી કુવરજીભાઈ આણદજી પાસે વચા યું હતુ એ તો આ પુસ્તકની એમણે લખેલી પ્રસ્તાવના ઉપરથી જ જાણી શકાય છે આ ગ્રથની પ્રસ્તાવના તેઓએ તા ૨–૨–૪૫ના રોજ પૂરી કરી તે પછી પણ જૈનધર્મના જાણીતા અભ્યાસી શ્રી ફતેહચ દ ઝવેરભાઈ શાહની સાથે બેસીને આ સર્વ પદો જોઈ લેવાનુ કામ તા ૯–૨–૫૦ના રોજ પૂરુ કર્યાની નોંધ એમણે

પોતે પોતાના જ હાથે આ ગ્રંથની પ્રેસકોપીના એક પૂઠા ઉપર પોતાની ટૂંકી અંગ્રેજી સહી સાથે કરી છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'આ સર્વ પદો ફતેચંદભાઈ સાથે જોઈ લીધાં" આ ટૂંક નોંધ શ્રી મોતીચંદભાઈના જીવનના એક વિશિષ્ટ પાસાના સાક્ષીરૂપ હોવાથી એનો બ્લોક બનાવરાવીને આમાં છાપવામાં આવ્યો છે શ્રી મોતીચંદભાઈ એક [illegible] હતા એટલે એમના પ્રત્યેક કામમાં ચોકસાઈ, ચીવટ અને વ્યવસ્થા દેખાઈ આવતી હતી આ નોંધ એનો એક વધુ પુરાવો બની રહે એવી છે

જરૂરી ચીવટ રાખવા છતાં નજરચૂકથી આમાં કેટલાક મુદ્રણદોષો રહી જવા પામ્યા છે આ માટે પુસ્તકને અંતે શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે ગ્રંથનું વાચન કરતાં પહેલાં એ ભૂલો સુધારી લેવા વિનંતિ છે

હવે આ પુસ્તકના સંપાદન અંગે

પદોના સંશોધનની જરૂર

આ પુસ્તકમાંનાં બધાં પદો ઝીણવટપૂર્વક અને ખાસ કરીને અર્થસંગતિની દૃષ્ટિએ જોવા-વાંચવા-વિચારવાનો સહજ અવસર મળી ગયો આ કામ નિમિત્તે પહેલા ભાગનાં કોઈ કોઈ પદો પણ જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો આ પદો જોતાં મને એમ લાગતું જ રહ્યું છે કે આ પદોમાં દેખાતી અશુદ્ધિઓને દૂર કરવા માટે આ પદોની સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતો ભેગી કરીને અને આ વિષયના જાણકાર બે-ત્રણ વિદ્વાનોએ સાથે મળીને આ પદોનું ઝીણવટપૂર્વક સંશોધન કરવાની ખૂબ જરૂર છે વળી પદો મીરાંની જેમ આનંદઘનજીના નામે ચડી ગયાં હોય એવી આશંકા પણ જાગે છે શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતે જ અનેક પદોના વિવેચનમાં (દા. ત. પૃ. ૩૮૬, ૩૯૦, ૪૩૭, ૪૪૫, ૪૪૮, ૪૫૨, ૪૫૫, ૪૭૩, ૪૭૭, ૪૮૮) એના કર્તૃત્વ અંગે શંકા દર્શાવી છે કેમ કે બધાંય પદો કરતાં ૧૪ મું એટલું અસાધારણ લાગે છે જ્યારે ૯૬મા પદમાં કર્તા તરીકે આનંદઘનજીના નામનો નિર્દેશ જ નથી આ બધી બાબતો સંશોધનની પૂરી અપેક્ષા રાખે છે

સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય મહારાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તો યોગાભ્યાસી સાધુમહાત્મા હતા, એટલે આનંદઘનજીની કૃતિઓ એમની જ્ઞાનોપાસનાથી અસ્પૃષ્ટ રહે એ તો ન બનવા જેવી વાત છે એમણે પણ એ અંગે ઘણું વિચાર્યું અને લખ્યું છે અને એમણે પોતે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની જેમ ૭૨ કરતાં વધુ પદોનું—૧૦૮+૪=૧૧૨ પદોનું—વિવેચન એમના 'શ્રી આનંદઘનપદસંગ્રહભાવાર્થ' પુસ્તકમાં કર્યું છે અને સાથે સાથે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના પણ એમાં લખી છે આમ છતાં કર્તૃત્વ, અર્થસંગતિ અને પાઠશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ પદો પુનઃ સંશોધન માગી રહ્યાં છે અને જો આવું સંશોધનકાર્ય કોઈ હાથ ધરવા આગળ આવે તો એ માટે અત્યાર સુધીમાં આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી, શ્રી મોતીચંદભાઈ તથા બીજાઓએ જે કંઈ કામ કર્યું છે તે ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી સામગ્રી સુલભ થઈ શકે એમ છે

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદોની સંખ્યા નક્કી કરવાનું કામ જેટલું જરૂરી છે, એટલું જ મુશ્કેલ છે સરિતાના પ્રવાહમાં નાનાં નાનાં વહેણો ભળી જાય અને પછી આગળ વધતા પ્રવાહમાંથી એ નવાં નવાં વહેણોના પ્રવાહો પારખી શકાતા નથી છતાં પણ જેને તે તે નવા પ્રવાહોનું મૂળ શોધવાની પૂરી તમન્ના લાગી હોય તે તો નદીના પ્રવાહની સામી ગતિએ પ્રવાસ ખેડીને એ કામ કરી શકે છે એવું જ કંઈક આ કામ માટે પણ કહી શકાય સામાન્ય રીતે શ્રી આનંદઘનજીનાં પદોની સંખ્યા મૂળ ૭૨ની હોવી જોઈએ એમ 'આનંદઘનબહોતેરી' કે 'આનંદઘનપદબહોતેરી' એવા નામોમાં પ્રચલિત નામનિર્દેશ ઉપરથી સમજી શકાય છે શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતે પણ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૫૭) આ વાતની રજૂઆત કરી છે તેમ જ સ્વ. [illegible] શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ પણ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના રજત-મહોત્સવ-સ્મારક ગ્રંથમાં 'અમના અધ્યાત્મી શ્રી આનંદઘન અને શ્રી યશોવિજય' નામે લેખમાં (પૃ. ૨૦૮) શ્રી આનંદઘનજીએ બહોતેર પદો રચ્યાનું કહ્યું છે યોગનિષ્ઠ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિજી

પત્રો જોઈ લીધાની સ્વ. શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલી નોંધ.
નોંધની નીચે એમની અંગ્રેજીમાં M. G. K. એવી ટૂંકી સહી અને તારીખ છે.

સંત સંગ

પદ ૬૮ મું

(રાગ-આશાવરી).

સાધુસંગતિ બિનુ કૈસે પઈયે,
પરમ મહારસ ધામરી;
કોટિ ઉપાય કરે જો બૌરો,
અનુભવ કથા વિસરામરી. સાધુ. ૧.

શીતલ સફલ સંત સુર પાદપ,
સેવે સદા સુછાંઈરી;
વંછિત ફલે ટલે અનવંછિત,
ભવ સંતાપ બુઝાઈરી. સાધુ. ૨.

ચતુર વિરંચી વિરંજ ન ચાહૂં,
ચરણ કમલ મકરંદરી;
કો હરિ ભગતિ વિહાર દિખાવે,
શુદ્ધ નિરંજન ચંદરી. સાધુ. ૩.

દેવ અસુર ઈન્દપદ ચાહૂં ન,
રાજ ન કાજ સમાજરી;
સંગતિ સાધુ નિરંતર પાઉં,
આનંદઘન મહારાજરી.. સાધુ. ૪.

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાના હસ્તાક્ષર

પણ આમ માને છે. એટલે શ્રી આનંદઘનજીનાં પદોનું સંશોધન કરનારે પોતાના સંશોધનના એક કેન્દ્રરૂપે બહોંતેર પદોની માન્યતાને રાખીને આગળ વધવું જોઈએ. અહીં એક વાત એ પણ જાણી લેવી ઉપયોગી થઈ પડશે કે હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આનંદઘનજીની આ કૃતિઓના સંગ્રહનું 'પદસંગ્રહ'ના બદલે 'અધ્યાત્મગીત-સંગ્રહ' એવું નામ મળે છે.

આ સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી કેટલીક સામગ્રી આ પ્રમાણે છે : (૧) ડૉ. ગ્રિયર્સનના ધી મોડર્ન વર્નાક્યૂલર લિટરેચર ઑફ હિંદુસ્તાન (પૃ. ૯૭, સંખ્યા ૩૪૭)માં આનંદ અને આનંદઘન એક હોવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. (૨) નાગરી પ્રચારિણી સભાના સંશોધનના વિવરણમાં એ બન્નેને જુદા માન્યા છે. (૩) સ્વ. આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને 'વીણા' માસિકના નવેમ્બર ૧૯૩૮ના અંકમાં "જૈન મર્મી આનંદઘન" શીર્ષક લેખમાં વૃંદાવનના આનંદઘન અને જૈન મર્મી આનંદઘન એક હોવાની સંભાવના દર્શાવી છે. (૪-૫) શ્રી વિશ્વનાથ પ્રસાદ મિશ્રે પોતાના ઘનઆનંદ, અને ઘન-આનંદ-કવિત્ત એ બે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં ઘનઆનંદ અને આનંદઘન જુદા હોવાનું લખ્યું છે. (૬) શ્રીમતી જ્ઞાનવતી ત્રિવેદીએ એમના 'ઘનઆનંદ' નામે સમીક્ષા-પુસ્તકમાં ઘનઆનંદ અને જૈનમર્મી આનંદઘનના અભેદની સંભાવના કરી છે. (૭) શિવસિંહ સેંગરે એમના સરોજ નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૩૮૦) કવિ આનંદઘન દિલ્હીવાલાના સમયનો વિચાર કર્યો છે. (૮) હિન્દી સંગીતના સૌથી મોટા ગ્રંથ રાગ-કલ્પદ્રુમમાં પણ આની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. (૯) પંડિત શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખકૃત પ્રમોદા નામની વિવેચનાયુક્ત શ્રી આનંદઘનચોવીશીના આગળનાં નિવેદનમાં એમના સમય અંગે તેમજ બીજી કેટલીક વિચારણા કરી છે. આ બધા ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે શ્રી આનંદઘનજી તરફ આ વિષયના શોધકો અને અભ્યાસીઓનું ધ્યાન સારા પ્રમાણમાં ગયું છે.

યોગીરાજ આનંદઘનજીનું જીવન અને કવન એ જૈન સંઘનો તો અમર ધર્મવારસો છે જ, પણ એ આખા દેશનો બહુમૂલો વારસો છે. એટલે એને બરાબર સાચવી રાખવો, અને એને એના વિશુદ્ધ રૂપમાં પ્રગટ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય બની રહે છે.

ઉપસંહાર

આવા ધર્મગ્રંથમાં એના રચયિતાઓ—મહાત્મા આનંદઘનજી અને સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદભાઈ—નો સંક્ષિપ્ત પરિચયરૂપે મારી અંજલિ ન આપું તો મારા મનને સંતોષ ન થાય. પણ એ અંજલિ મારા આ સંપાદકીય નિવેદનમાં ન મૂકતાં આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર મૂકી છે.

વિદ્યાલય તરફથી અત્યાર સુધીમાં જે ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે તેમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી એક નોંધપાત્ર ઉમેરો થાય છે. આશા છે કે વિદ્યાલયનાં અન્ય પ્રકાશનોની જેમ આ ગ્રંથ પણ આદરપાત્ર અને વિદ્યાલયને માટે ગૌરવરૂપ બનશે, અને પહેલા ભાગના પ્રકાશન પછી બીજા ભાગના પ્રકાશનની લાંબા સમયથી રાહ જોવાતી હતી તેથી આ ગ્રંથ દ્વારા જિજ્ઞાસુઓને યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજીના અક્ષરદેહનો વિશેષ સંપર્ક સાધવાનો લાભ મળશે.

મેં પ્રારંભમાં જ કહ્યું તેમ, અનેક પ્રવૃત્તિઓના જાળાં-ઝાંખરાથી વ્યાપ્ત જીવનમાં આવા નિર્મળ મનોહર અને પ્રશાંત સરોવર સમી સાહિત્યકૃતિઓનું ચિંતન-મનન કરવાનો અવસર વારંવાર મળતો નથી આવો અવસર ક્વચિત્ જ મળે છે. એટલે, ભલે એ દરિદ્રના મનોરથ જેવું લાગે છતાં, આ લખાણ પૂરું કરતાં પહેલાં, હું એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે અવસર બેહેર બેહેર પ્રભુ, આવે !

માદલપુર, અમદાવાદ-૬
આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે, વિ. સં. ૨૦૨૦
તા. ૯-૭-૧૯૬૪

રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનો

श्री मोतीचंद कापडिया ग्रंथमाळानां पुस्तको

(૧) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજની ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમ બોધક સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ કૃતિનું
શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન
ચોથી આવૃત્તિ : કિંમત રૂા. ૬-૨૫: અપ્રાપ્ય

(૨) જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

લેખક—શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા: બીજી આવૃત્તિ: કિંમત રૂા. ૨-૫૦

(૩) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ પહેલો

શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૦ પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન
બીજી આવૃત્તિ; કિંમત રૂા. ૭-૫૦

(૪) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ બીજો

શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીનાં પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન:
શ્રી મોતીચંદભાઈના પરિચય સાથે; સંપાદક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ
પહેલી આવૃત્તિ; કિંમત દસ રૂપિયા

अन्य पुस्तको

(૧-૨) કાવ્યાનુશાસન ભાગ ૧-૨

પહેલા ભાગમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલ સાહિત્ય-અલંકારશાસ્ત્રનો મૂળ ગ્રંથ તેમ જ
સ્વોપજ્ઞ ટીકા વગેરે આપવામાં આવેલ છે. બીજા ભાગમાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો પરિચય
તેમ જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ અંગ્રેજી ભાષામાં આપવામાં આવ્યો છે.
સંપાદક-શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પહેલી આવૃત્તિ : કિંમત બન્ને ભાગના રૂા. ૬-૦૦ : અપ્રાપ્ય.

આ પુસ્તક અપ્રાપ્ય હોવાથી શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ અને પ્રો. ડૉ. વી. એમ. કુલકર્ણીએ
સંપાદિત કરેલ એનો પ્રથમ ભાગ સુધારાવધારા સાથે, ટૂંકમાં જ પ્રગટ થશે કિંમત પંદર રૂપિયા

(૩) યોગશાસ્ત્ર

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથના ચાર પ્રકાશનું ભાષાંતર
બીજી આવૃત્તિ : કિંમત રૂા. ૧-૨૫

(૪) અષ્ટક પ્રકરણ

કર્તા—આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ: કિંમત રૂા. ૦-૨૫

(૫) આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિસ્મારકગ્રંથ

કિંમત રૂા. ૧૭-૫૦ (સભ્યો માટે રૂા. ૧૨-૫૦)

આ. મ. શ્રી. વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના પરિચય તથા જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ,
કળા સાહિત્યને લગતી લેખસામગ્રીથી સમૃદ્ધ સચિત્ર ગ્રંથ.

પદોના પ્રણેતા અને પદોના વિવેચકને અંજલિ

卐

સંતસમાગમ જેમ જીવનને નિર્મળ કે ઉન્નત બનાવવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે, તેમ સારા ગ્રંથોનું વાચન એ પણ જીવનનો વિકાસ સાધવાની પ્રેરણા મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે. સંતસમાગમના અભાવમાં, અથવા એ સુલભ હોય ત્યારે પણ, ઊંચી કોટિના ગ્રંથોનું વાચન, એ શાણા મિત્રની, માર્ગદર્શક મુરબ્બીની અને ક્યારેક તો જ્ઞાની ગુરુની ગરજ સારે છે. એકાદ પુસ્તકના વાચનને લીધે વાંચનારના ચિત્ત ઉપર સચોટ ચોટ લાગી હોય અને એના હૃદયનું પરિવર્તન થયું હોય એવા દાખલાઓ મળી આવે છે.

જે સંતો, સાધકો, વિદ્વાનો કે વિચારકો આવા ઉત્તમ ગ્રંથોનું સર્જન કરે છે તેઓ જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કરે છે. એમના ગ્રંથો સ્વયં અમર બનવાની સાથે પોતાના સર્જકને પણ અમર બનાવે છે. કોઈ પણ પ્રજાના ગૌરવશાળી સાંસ્કૃતિક વારસામાં આવા ગ્રંથોનું સ્થાન સૌથી આગળ પડતું હોય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ સમગ્ર રૂપે વિચાર કરીએ તો, એનું ગૌરવ વધારવામાં બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યે કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે! દેવમંદિરો, અન્ય શિલ્પ–સ્થાપત્યો, લોકજીવનમાં ઓતપ્રોત બની ગયેલી ધર્મભાવના, ધાર્મિક–સામાજિક આચારો તેમ જ રીત–રિવાજો અને લોકોની સામાન્ય રહેણીકરણી તથા જીવનપદ્ધતિ — એ બધાંયનો લોકોના સંસ્કારઘડતરમાં ઘણો અગત્યનો હિસ્સો છે; અને તેથી સાંસ્કૃતિક અધ્યયનને માટે એ બધાંનો ખૂબ ખૂબ ઉપયોગ પણ છે; આમ છતાં એ હિસ્સો સાહિત્યના હિસ્સાની તોલે ભાગ્યે જ આવી શકે છે. મતલબ કે, જે પ્રજાનું સાહિત્ય જેટલું વિપુલ અને ઉન્નત, તે પ્રજાનું સંસ્કારઘડતર એટલું જ સમુદ્ધ અને ગૌરવશાળી.

યોગીરાજ આનંદઘનજી મહારાજ આવા જ સંસ્કારદાયક અમર સાહિત્યના પ્રણેતા એક ઉપકારક સંતપુરુષ થઈ ગયા. શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ પણ આવા યોગીપુરુષને સર્વગમ્ય કરવા માટે એમની કૃતિઓનુ વિવેચન કરવા દ્વારા, તેમ જ બીજી સંખ્યાબંધ કૃતિઓ દ્વારા સમાજઘડતરમાં ઘણો નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે એ બન્ને પુરુષોને અંજલિરૂપે એમનો થોડોક પરિચય અહીં આપવો ઉચિત લાગે છે.

આત્મનિષ્ઠ યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી

મહાત્મા આનંદઘનજીએ પોતે જ પૂરા વિશ્વાસ સાથે કહ્યું છે (પદ ૯૭) કે —

या पुद्गलका क्या विसवासा ? है सुपनेका वासा.
चमत्कार विजली दे जैसा, पानी बिच पतासा;
या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा ॥१॥
जूठे तन धन जूठे जोवन, जूठे है घरवासा;
'आनन्दघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा ॥२॥

આ નાના સરખા પદમાં જાણે એના ઉદ્‌ગાતાએ પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો અને ધર્મસાધનાની અધ્યાત્મદૃષ્ટિનો મર્મ રજૂ કરી દીધો છે; અને સંક્ષેપમાં આત્મભાવ અને પુદ્‌ગલભાવ વચ્ચેની ભેદરેખા સમજાવી દીધી છે.

પુદ્‌ગલભાવ–એટલે સંસાર–પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ કેળવીને આત્મભાવ–એટલે નિર્વાણ–પ્રત્યે અનુરાગ કેળવવાનો બોધ આપતી વૈરાગ્યવાણી તો અન્ય સંતો કે કવિઓએ પણ ઉચ્ચારી છે; પણ આનંદઘનજીએ પોતાની અપ્રમત્ત અને ઉત્કટ આત્મસાધના દ્વારા પૌદ્‌ગલિક વૃત્તિથી સાચા અર્થમાં મુખ મોડીને આત્મભાવ સાથે ખરેખરી પ્રીતિ જોડી બતાવી હતી. એને લીધે એમની વાણીમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વાનુભવનો મધુર રણકો સાભળવા મળે છે. આ રણકો એ વાણીને વધુ બળકટ અને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે. આવા તો એક એકથી ચડિયાતાં, કેટલાંય પદો અને સ્તવનો એ યોગસાધક અંતપુરુષના અંતરમાંથી વહી નીકળ્યાં હતાં. એ બધી કાવ્યકૃતિઓ એના કર્તાના મર્મગ્રાહી અને સર્વસ્પર્શી જ્ઞાનની અને આત્મસ્પર્શી સંયમસાધનાની સનાતન કીર્તિગાથારૂપ બની રહે એવી છે જ્ઞાન અને ક્રિયાના બાદશાહ બનીને એ કાવ્યો દ્વારા જાણે આનંદઘનજી કોઈ ઉન્નતિ ભૂમિના ભોમિયારૂપે આપણને દર્શન આપે છે — જો એમની આત્મસાધનાને ઝીલવા જેટલી આપણા ચિત્તની મોકળાશ હોય તો. કેવી અર્થસભર અને કેવી આત્મલક્ષી છે એ કૃતિઓ! — જાણે યોગી આનંદઘનજીનું જીવન અને કવન એમાં એકાકાર બનીને આપણને આત્મસાધનાના દિવ્ય રસાયનનું દાન કરે છે.

ખમીરવંતી વાણી

જે સાધકે આત્મા અને પુદ્‌ગલના ભેદને સ્પષ્ટરૂપે પારખી લીધો હોય એને પછી દુન્યવી સગવડોની અપેક્ષા અને લાભાલાભની ગણતરી રહે જ નહીં. શ્રી આનંદઘનજીના જીવન સંબંધી જે કંઈ અલ્પસ્વલ્પ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તે એમની કેવળ આત્મનિષ્ઠ–એટલે સ્વ–ભાવમાં રમમાણ–પ્રકૃતિની જ વાત કહે છે. ખાનપાનના કોઈ ગમા–અણગમા નહીં; સાધુધર્મને ઉચિત જે કંઈ લૂખોસૂકો નિર્દોષ આહાર મળે તે, માત્ર દેહને ટાણું આપવાની વૃત્તિથી જ, આરોગી જવાનો. વસ્ત્ર-પાત્રની પણ કોઈ ચિંતા નહીં: જે કાળે જેવાં કપડાં–તૂંબડાં મળી જાય એનાથી કામ ચલાવી લેવાનું; અને કોઈ કાળે એવા પણ ન મળે તો એમાં પણ આનંદ; અને નવા મળી જાય તો એથી હરખાઈ જવાનું કેવું? પુસ્તક–પોથીનું પણ કોઈ વળગણ નહીં જેના હૃદય–પાતાળમાંથી જ્ઞાનનો અખૂટ ઝરો વહેવા લાગ્યો હોય એને એ બધાની ઓશિયાળ પણ કેવી? નામનાની કોઈ કામના નહીં અને માનાપમાનની કશી ચિંતા નહીં; ગેહસ્થ-શાહુકાર કે મોટા ભૂપની પણ કોઈ પરવા નહીં જે આવે (અને ન આવે) તે બધાય એમને મન સમાન હતા: જાણે મહાત્મા આનંદઘનજીનું સમગ્ર જીવન સમભાવનો મહેરામણ બની ગયું હતું જેના જીવનમાં સમત્વની આવી ચેતના પ્રગટી હોય એ જ, નિજસ્વરૂપમાં મસ્ત બનીને ઉચ્ચારી શકે કે — આશા ઔરનકી ક્યા કીજે, જ્ઞાન સુધારસ પીજે (પ૦ ૨૮) — આત્મજ્ઞાનના અમૃત પાસે બીજા બધા રસ ફીકા છે, પછી એવા રસોની આશાના દાસ શા માટે બનવું? સાંભળનારમાં પણ સ્વપુરુષાર્થની સિંહવૃત્તિ જગાવે એવી એ વાણી કેવી ખમીરવંતી છે!

એ બડભાગી યુગના ત્રણ મહાપુરુષો

જે યુગમાં આનંદઘનજી થઈ ગયા એ યુગ જૈન શાસનનો એક તેજસ્વી અને બડભાગી યુગ હતો. વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો કેટલોક ભાગ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ–પોણોસોએક વર્ષના એ સમયને રત્નત્રય સમા ત્રણ જ્ઞાની સંતોએ અજવાળ્યો હતો: યોગીરાજ આનંદઘનજી, મહાતાર્કિક, મર્મજ્ઞ આગમિક અને બહુઆયામિકના વિશિષ્ટ ગુણોના ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી, અને સમર્થ ક્રિયોદ્ધારક પંન્યાસ શ્રી સત્યવિજયજી ગણી એ યુગના અમર મહાપુરુષો થઈ ગયા ત્રણેની ભાવનાનું ક્ષેત્ર આગવું હતું: આનંદઘનજીને તો પોતાના આત્માનાં દર્શન કરાવે એવી યોગસાધના સિવાય બીજું કંઈ ખપતું જ ન હતું;

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તો જ્ઞાનના એવા ખપી અને ઉત્કટ ઉપાસક હતા કે એમણે અનેક વિદ્યાઓને આત્મસાત્ કરીને પોતાના આત્માને જાણે જ્ઞાનમય બનાવી દીધો હતો; અને પંન્યાસ સત્યવિજયજી ગણિની સયમસાધના એવી નિર્મળ અને ઉગ્ર હતી કે સઘમા ચારિત્રની શિથિલતા પ્રવેશેલી જોઈને એમનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો હતો, અને સઘની શુદ્ધિની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવા ક્રિયોદ્ધાર જેવા ભગીરથ કાર્યનુ એમણે બીડુ ઉઠાવ્યું હતુ આમ આ ત્રણેનુ કાર્યક્ષેત્ર જુદુ હતુ અને છતા એ ત્રણેની વચ્ચે એવી તો અખડિતતા રહેલી હતી કે એ ત્રણેના એકીકરણમા જ જૈનધર્મે પ્રરૂપેલી સમગ્ર સાધના પૂર્ણ થતી હતી — જેમ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકરૂપતામા મોક્ષમાર્ગની પૂર્ણતા થાય છે તેમ અને વિશેષ ખુશનસીબીની વાત તો એ હતી કે આ ત્રણે જીવનસાધક સતોનુ મિલન થયુ હતુ, એટલુ જ નહીં, તેઓ એકબીજાનુ મહત્ત્વ સારી રીતે પિછાની શક્યા હતા આ સતમિલન અને પિછાનનો લાભ એ યુગને ભલે ઓછો કે વધુ મળ્યો હોય, પણ એનો લાભ શાસનને માટે શાશ્વત છે એમા શકા નથી

આત્માના સાચા આશક

શ્રી આનદઘનજી મહારાજનુ વતન (અત્યારના મધ્યપ્રદેશમા આવેલ) બુદેલખડમા હતું, એમ માનવામા આવે છે. કેટલાક એમને મારવાડના કહે છે તેઓનુ ગૃહસ્થાવસ્થાનુ નામ, માતા-પિતાનુ નામ, દીક્ષાગુરુ, વિદ્યાગુરુ અને સાધનાગુરુનુ નામ —એ બધુ જ અત્યારે તો અજ્ઞાતવાસમા છુપાયેલુ છે એમનુ સાધુપણાનુ નામ લાભાનદ હતુ, અને વિખ્યાત સાધક અને કવિ તરીકે તેઓ 'આનદઘન'ના તખલ્લુસથી જનસમુદાયમા વિશેષ જાણીતા હતા આમ તો તેઓ ઘણે સ્થળે વિચરતા રહ્યા, પણ મેડતા અને એની આસપાસના મારવાડ-ગુજરાતના પ્રદેશમા વિશેષ વિચર્યા હોય એમ લાગે છે જેને સતી મીરા બાઈનુ જન્મસ્થળ બનવાનુ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતુ, તે મેડતા સત આનદઘનની સાધનાભૂમિ બન્યુ એ પણ એક સુભગ જોગાનુજોગ લેખાય એમની જીવનઘટનાઓ, આત્મસાધના, કાવ્યરચના, ભાષા, વિહારભૂમિ વગેરે અગે શ્રીયુત મોતીચદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ આ ગ્રથના પહેલા ભાગની શરૂઆતમા "શ્રીમદ્ આનદઘનજી અને તેમનો સમય" એ નામે ઉપોદ્દ્ઘાતમા ખૂબ લબાણ અને ઊડાણથી છણાવટ કરી છે, એટલે એની પુનરુક્તિ કરવાની અહીં જરૂર નથી. જિજ્ઞાસુઓ એ બધુ એ પુસ્તકમાથી જોઈ શકશે

શ્રી આનદઘનજી આત્માના જ સાચા આશક હતા એટલે આત્મદર્શનમા સહાય કરે એ સિવાયનુ બીજુ બધુ જ એમને મન આળપપાળરૂપ હતું જે આત્મભાવનો ઉપાસક બને અને જેને પોતાના આત્મામા પરમાત્મભાવ પ્રગટાવવાની અજબ અને અદમ્ય તાલાવેલી લાગી હોય એનુ ચિત્ત બાહ્ય ક્રિયાકાડોમા રાચી જ ન શકે એ તો આત્મા ઉપર લાગેલા બહિર્ભાવના-કર્મોના પડોને એક પછી એક ભેદીને-દૂર કરીને-એક બાજુ એના સૂક્ષ્મતમ રૂપના દર્શન કરવા અને બીજી બાજુ વિશ્વના સમગ્ર પ્રાણીઓમા વસતા આત્માઓ સાથે એકરૂપતા સાધવા પુરુષાર્થ કરે છે, અને એમ કરીને अप्पा सो परमप्पा અને मित्ती मे सव्वभूएसु ની ઉદાત્ત ધર્મવાણીને પોતાના જીવનમા સાકાર કરે છે

જે સતપુરુષની જીવનસાધના આવી ઉદાત્ત અને ઉચ્ચાશયી હોય એને ગચ્છ, પથ કે સપ્રદાયની વાડાબધી તરફ અણગમો હોય એ સ્વાભાવિક છે 'ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાળતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે' (શ્રી અનતનાથજિનનુ સ્તવન) એવી, ગચ્છ, પથ કે સપ્રદાયના વ્યામોહમા ભાનભૂલેલા આત્મા ઓને ચાબખા જેવો માર મારીને જગાડે એવી, વાણી ભાખવાનુ ગજુ તો યોગીરાજ આનદઘનજીનુ જ!

અને આટલુ જ શા માટે? એ તો જાણે વિશ્વરૂપ-બ્રહ્મરૂપ બની જવા ઝખતા હતા, અને સત્તાગતે સર્વ સાધકોના આત્મામા પરમાત્મભાવના દર્શન કરતા હતા જેની આત્મસાધનામા વિશ્વ સાથે તદ્રૂપ બની

જવાનું બળ ઊભરાતું હોય એ જ ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે અનેક ભેદ-પ્રભેદોની ભુલભુલામણીમાં અટવાઈ પડેલી દુનિયાને બુલંદ સ્વરે અને પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ સાથે ઉદ્બોધી શકે કે—

राम कहो रहेमान कहो कोउ कहान कहो महादेव री,
पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव री ॥ (પદ ૬૭)

વિશ્વશાંતિ, વિશ્વમૈત્રી અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને રેલાવતી આ વાણી કેવી મધુર, પવિત્ર અને હૃદયસ્પર્શી છે!

દુર્લભ માનવદેહનો ખરો લાભ

બધા ધર્મોએ માનવજીવનને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, અને એની દુર્લભતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. જૈનધર્મે તો ચાર દુર્લભ વસ્તુઓમાં (મનુષ્યજન્મ, શાસ્ત્રશ્રવણ, શ્રદ્ધા-સમ્યગ્દર્શન અને સંયમનું આરાધન કરવાનું પરાક્રમ) મનુષ્યભવને સૌથી પહેલો દુર્લભ વર્ણવ્યો છે પણ કોઈ એમ ન માને કે મનુષ્યભવ મળવામાત્રથી કામ પતી જાય છે ખરી વાત એ છે કે ઉત્કટમાં ઉત્કટ આત્મસાધના મનુષ્યદેહ દ્વારા જ થઈ શકે છે. એટલે જે સાધક લેશ પણ પ્રમાદ સેવ્યા વગર પોતાની પળેપળનો ઉપયોગ જીવનસાધના માટે કરી લે છે તે જ દુર્લભ મનુષ્યત્વનો ખરો લાભ ઉઠાવી શકે છે આ પરમ સત્ય આનંદઘનજી જેવા સજાગ સાધકના ખ્યાલ બહાર હોય એ બને જ નહીં તેથી જ તેઓએ પોતાની જાતને સંબોધતા સંબોધતા સમગ્ર વિશ્વને સમજાવી દીધું કે—

वेहेर वेहेर नहि आवे, अवसर वेहेर वेहेर नहि आवे,
ज्युं जाणे त्युं करले भलाई, जनम जनम सुख पावे ॥ (પદ ૧૦૦)

—રે ભાઈ, આવો અવસર વારેવારે સાંપડતો નથી, માટે આ દેહથી દુનિયાની ભલાઈ કરીને એવી તો કમાણી કરી લે કે જેથી તારા જન્મ જન્માંતર સુખશાંતિમય બની જાય લોકકલ્યાણમાં જ આત્મકલ્યાણનું દર્શન કરાવતી આ વાણીમાં ભગવદ્ગીતાની न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात! गच्छति— એ વાણીના જ પડઘા સંભળાય છે

અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ

યોગીરાજે પોતાની કવિતા-વાણીમાં તો આત્માને જગાડે અને સાધનાનો સાચો રાહ બતાવે એવા કંઈ કંઈ ભાવો સહજ ભાવે સમાવી દીધા છે એમના ગ્રન્થોમાં ગૂઢવાણીની ગહનતા, અનુભવવાણીની અદ્ભુતતા અને મર્માળી વાણીની વેધકતા ઠેર ઠેર જોવા મળે છે અને તેથી જ આનંદઘનજીના સ્તવનો અને પદોમાંના થોડાકને બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં સ્તવનો અને પદોને સમજવા માટે તત્ત્વોનું જ્ઞાન, આત્મસાધનાની ભાવના અને ચિત્તની એકાગ્રતાની અપેક્ષા રહે છે આ વાણી એ માત્ર વાક્યોનો સંગ્રહ અને શબ્દોના જોડકણાં નથી, પણ યોગીરાજના જીવન અને સાધનાની એકરૂપતાએ પ્રગટાવેલું કાવ્યનવનીત યા જીવનને અમરતા બક્ષતું સંજીવની-રસાયણ છે એ વાણીમાં સંત આનંદઘન અમર બની ગયા!

જે આત્મસાધક યોગીને પોતાની સાધનાને બળે આવા અમૃતત્વની પ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થઈ હોય એના અંતરમાંથી જ આત્મવિશ્વાસથી સભર અને પ્રતીતિકર વાણી વહી શકે કે—

अब हम अमर भये, न मरेंगे (પદ ૪૨)

જે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થયાની પ્રતીતિ યોગીરાજ આનંદઘનજીને થઈ એ અમૃતત્વ માટેની ઝંખના આપણા અંતરમાં જાગે એવી આપણી અભ્યર્થના હો!

આત્મનિષ્ઠ યોગીરાજને આપણી શત શત વંદના હો!

સંસારમૂર્તિ શ્રી મોતીચંદભાઈ

જીવન એટલે સતત ગતિશીલતા. એમા રુકાવટનુ નામ નહીં, પીછેહઠનુ કામ નહી: બસ આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરવાનુ—વિચારપ્રદેશના નવા નવા સીમાસ્તંભોને ખેપવા માટે અને કર્મયોગના નવા નવા સીમાડાઓને પહોચી વળવા વાસ્તે ગતિ એ જ જીવન, સ્થિતિ એ જ જડત્વ ગતિ એ જ પ્રગતિ; સ્થિતિ એ જ અધોગતિ! તેથી જ તો આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિમુનિઓએ આદેશ આપ્યો છે ' चरैवेति चरैवेति, चराति चरतो भग —હે માનવી! તું આગળ ને આગળ ચાલતો જ રહે, બસ ચાલતો જ રહે! ચાલતા-ફરતા નરને ભાગ્ય યારી આપ્યા વગર રહેતું નથી

શ્રી મોતીચંદભાઈ આવા જ એક સતત પ્રગતિશીલ બડભાગી પુરુષ હતા ગતિશીલતાને આત્મસાત્ કરીને એમણે જીવનને ચેતનવતુ બનાવી જાણ્યુ, અને આત્મશક્તિ પ્રત્યેની આસક્તિના બળે તેઓ અમરત્વના અદના ઉપાસક અને અધિકારી બની ગયા જનસેવા, સરકારિતા અને સાહિત્યપ્રીતિના ક્ષેત્રે એમનુ નામ ચિરકાળ પર્યંત યાદગાર બની રહેશે

શ્રી મોતીચંદભાઈ જેમ ગિરિવર સમા ધીર હતા એમ સાગર સમા ગભીર હતા મુશ્કેલીના ઝંઝાવાત એમને ચલાયમાન ન કરી શકતા નિંદા પ્રશસાના તરંગો એમની ગભીરતાને ન સ્પર્શી શકતા તેઓ નિર્મળ બુદ્ધિથી વિચારતા, સ્વસ્થ ચિત્તે યોજના કરતા અને એકાગ્રતાપૂર્વક કામે લાગી જતા . એમની અનેકવિધ કાર્યસિદ્ધિની આ જ ચાવી હતી પૂર્ણિમાના ચદ્રની ચાદની જેમ સર્વત્ર રેલાઈ રહે એમ ધ્યેયનિષ્ઠાની આભા એમના સમગ્ર વિચાર અને આચાર ઉપર પથરાઈ રહેતી અને એમના જીવનને ભવ્યતાના દિવ્ય રંગે રગી દેતી લોકકલ્યાણ એ આત્મકલ્યાણનો રાજમાર્ગ છે न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात! गच्छति —વિશ્વનુ કલ્યાણ કરનારનુ પોતાનુ કલ્યાણ તો આપમેળે જ થઈ જાય છે શ્રી મોતીચંદભાઈ આવા જ એક કલ્યાણગામી મહાનુભાવ હતા

વતન, કુટુંબ, જન્મ, અભ્યાસ, વ્યવસાય

સૌરાષ્ટ્ર જેવી ખમીરવતી ભૂમિ અને ભાવનગર જેવુ સરકારિતાના ધામ સમુ નગર શ્રી મોતીચંદભાઈની એ જ જન્મભૂમિ એમનુ વિદ્યાધ્યયન અને સરકારઘડતર પણ ત્યા જ થયું અહી રહીને પહેલી પચીસી દરમ્યાન એમણે જે જીવનપાથેય મેળવ્યુ એ એમનામા જીવનભર બળ પ્રેરતું રહ્યુ, અને એમના જીવનને વધુ ને વધુ ઉન્નત બનાવતુ રહ્યુ

શ્રી મોતીચંદભાઈનુ કુટુબ ખૂબ નામાંકિત આજે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના વડવા શેઠ શ્રી આણદજી પરસોતમના નામે સૌરાષ્ટ્રમા ફૂલ મુકાય છે રાજા અને પ્રજા બનેમા સમાન રીતે આદર પામવાનુ સૌભાગ્ય આ કુટુબને વરેલુ લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને સરકારિતા — વિશ્વની આ ત્રણે મહાશક્તિઓના આશીર્વાદ આ કુટુબ ઉપર વરસેલા

આ કુટુબમા બે પ્રતાપી પુરુષો થઈ ગયા ' શ્રી ગિરધરભાઈ અને શ્રી કુવરજીભાઈ બને સગાભાઈ—શેઠ આણદજીભાઈના સુપુત્રો બન ધર્મપરાયણ, કર્તવ્યપરાયણ અને સેવાપરાયણ, અને છતા કાર્યક્ષેત્રના બનેના રાહ કઈક જુદા મોટાભાઈ ગિરધરભાઈ ભાગે વ્યવહારદક્ષ એટલે વેપારવ્યવહાર અને કુટુબ વ્યવહાર એમણે સાચવ્યો શ્રી કુવરજીભાઈ તો ધર્મના અને વિદ્યાના જ જીવ, એટલે ધર્મવ્યવહાર અને વિદ્યાવ્યાસગ એમને સહજસિદ્ધ બની ગયો ધર્મશાસ્ત્રોના ઊડા અભ્યાસી અને ધર્માચારના મર્મજ્ઞ તરીકે એમની ખૂબ નામના થઈ . કઈક સાધુ-સાધ્વીઓ શ્રી કુવરજીભાઈ પાસે શાસ્ત્ર-અધ્યયન કરવામા એક પ્રકારનો આહ્લાદ અનુભવતા ધર્મસાહિત્યનુ પરિશીલન અને પ્રકાશન એ જ કુવરજીભાઈનો જીવનવ્ય-

સાથ બની ગયા હતા ધર્મભાવનાથી સુરભિત સમગ્ર જીવન એમણે એ નિર્મળ માર્ગે જ કૃતકૃત્ય બનાવ્યું આ બન્ધુબેલડી કંઠિકાના સુખદુઃખની સાથી બનીને લોકહૃદયમા ચિરસ્મરણીય બની ગઈ

આ બે પુરુષોએ બે તેજસ્વી પુત્રોરૂપે પોતાનો સંસ્કારવારસો સમાજને ભેટ આપ્યો શ્રી ગિરધરભાઈના પુત્ર તે શ્રી મોતીચંદભાઈ, અને શ્રી કુંવરજીભાઈના પુત્ર તે શ્રી પરમાનંદભાઈ બંનેમા ખમીર હતુ, પ્રજ્ઞા હતી અને શીલનિષ્ઠા હતી બંનેએ પોતાના વડીલોના સંસ્કારધનને સવાયું કરી સમાજને ભેટ ધર્યું શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાના પિતાથી પામેલી કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહારકુશળતાના મેળવી અને પોતાના કાકાથી પામેલી ધાર્મિકતા અને શાસ્ત્રાધ્યયનની વિદ્યારુચિ પ્રાપ્ત કરી અનેક પ્રવૃત્તિઓની સંકુલતા વચ્ચે પણ એમની આ સંસ્કાર-ભાવના અખંડપણે ચાલતી રહી જાણે એ માટે જ શ્રી મોતીચંદભાઈ જીવ્યા અને એ માર્ગે જ કૃતકૃત્ય બની ગયા શ્રી પરમાનંદભાઈ એક ક્રાંતિપ્રિય વિચારક છે એમનું ચિંતન હમેશા સત્યશોધક, સ્વતંત્ર, મર્મસ્પર્શી અને સર્વસ્પર્શી હોય છે ચાલુ ચીલે ચાલવું એને તેઓ માનસિક કમજોરી માને છે, અને વહેમ અને અંધશ્રદ્ધામા પડવું એ એમને આપઘાત જેવું વસમુ લાગે છે એમનો આત્મા કળામયતાનો ભારે આરાધક છે, તેથી જ सत्यं शिवं सुन्दरं એ સૂત્ર એમને ખૂબ પ્રિય છે મૌલિક ચિંતનથી ધમકતી પોતાની ધીર-ગંભીર-વાન કલમ દ્વારા આજે ૭૦ વર્ષની ઉમરે પણ તેઓ રાષ્ટ્ર, ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યની બહુમૂલી સેવા બજાવી રહ્યા છે

શ્રી મોતીચંદભાઈનો જન્મ ભાવનગરમા વિ સં ૧૯૩૬, માગસર વદિ ૨, તા ૭-૧૨-૧૮૭૯મા થયો હતો એમના માતાનું નામ સમરત બહેન કુટુંબનું વાતાવરણ જ ધર્મ અને વિદ્યામય હતુ, એટલે બચપણથી જ એમને ધર્મ તરફની પ્રીતિ અને અધ્યયન તરફની અભિરુચિનુ વરદાન મળ્યું હતુ એમા તેજસ્વી અને સ્થિર બુદ્ધિનું બળ ભળ્યું શ્રી મોતીચંદભાઈનું બાળપણ સહજ રીતે ઉજ્જ્વળ ભાવીનુ પુરોગામી બની ગયું

બી એ સુધીનો અભ્યાસ એમણે ભાવનગરમા કર્યો પણ આ અધ્યયન દરમ્યાન કેવળ કૉલેજના પાઠ્યપુસ્તકોના અધ્યયનથી સંતુષ્ટ થાય એવું એમનું મન ન હતું વિદ્યા પ્રત્યેની વ્યાપક રુચિએ એમને દેશ-પરદેશના જુદા જુદા વિષયોના સાહિત્યના પરિશીલન તરફ પ્રેર્યા—ખાસ કરીને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્ય તરફ તેઓ વિશેષ આકર્ષાયા અને તેમાય જૈનધર્મના સાહિત્યનું ઝીણવટપૂર્વક અધ્યયન કરવાનો એમને વિશેષ સુયોગ સાંપડ્યો કારણ કે આ બધો સમય દરમ્યાન જૈનધર્મના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન અને એમના કાકા શ્રી કુંવરજીભાઈનો એમને સતત સંપર્ક મળતો રહ્યો

એમના સાહિત્યસર્જનની તવારીખ તપાસતા એ પણ સ્વીકારવું પડે છે કે એમનામા સાહિત્યસર્જક એટલે કે લેખક તરીકેની પ્રતિભાનો ઉન્મેષ યૌવનના આરંભથી જ થવા લાગ્યો હતો એમણે ફક્ત ત્રીસ વર્ષની વયે (વિ સં ૧૯૫૬મા) શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિવિરચિત સંસ્કૃત "શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા"[1] જેવા સંસ્કૃત મહાગ્રંથના પીઠબંધરૂપ પહેલા પ્રસ્તાવનો અનુવાદ કરવાની હામ ભીડી અને બાવીસ વર્ષની ઉમરે (વિ સં ૧૯૫૮માં) "જૈન ધર્મ પ્રકાશ" માસિકમા "આત્મનિરીક્ષણ"[2] નામનો વિચાર અને ચિંતનપૂર્ણ લેખ લખ્યો એ બીના આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

---

૧ આ અનુવાદ "જૈન ધર્મ પ્રકાશ" માસિકમા વિ સં ૧૯૫૬ના વૈશાખ માસના અંકથી હપ્તે હપ્તે છપાયો અને વિ સં ૧૯૫૭ની સાલમા શ્રી મોતીચંદભાઈની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના સાથે પુસ્તકરૂપે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થયો હતો

૨ આ લેખ શ્રી મોતીચંદભાઈના "સાધ્યને માર્ગે" નામે લેખસંગ્રહમા પ્રગટ થયો છે

બી એ નો અભ્યાસ પૂરો કરીને શ્રી મોતીચંદભાઈ કાયદાના ગ્રેજ્યુએટ થવા—એલ એલ બીનો અભ્યાસ કરવા—મુંબઈ ગયા, અને સને ૧૯૧૦મા વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરીને સોલિસિટર થયા હવે તો એમણે મુંબઈમા જ સ્થિર થવાનો નિર્ણય કર્યો અને કાયદાશાસ્ત્રી શ્રી દેવીદાસ જેકિસનદાસ દેસાઈની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ નામની સોલિસિટરની પેઢી શરૂ કરી હૃદય તત્ત્વપ્રેમી હતુ, બુદ્ધિ સત્યશોધક હતી અને વૃત્તિ નાનુ કે મોટુ જે કામ પૂરી નિષ્ઠા, એકાગ્રતા અને ચોકસાઈથી કરવાની હતી, એટલે કાયદાના સલાહકાર તરીકે આ પેઢીને અને શ્રી મોતીચંદભાઈને ખૂબ નામના મળી

પણ ધીકતી વકીલાતના જોરે ચાલતી પૈસાની ટંકશાળથી સતુષ્ટ થાય એવો શ્રી મોતીચંદભાઈનો આત્મા ન હતો પૈસા એને નહોતા ખપતા એવુ તો નહીં, પણ પૈસા તરફનુ પાગલપન એને હરગિજ નહોતુ ખપતુ એને તો જીવનના બધાય સુદર પાસાઓનો આસ્વાદ લેવો હતો એને વિદ્યાગગાનુ પુણ્યસ્નાન કરવુ હતુ, સમાજ અને દેશની સેવાના મીઠા મનમેવા આરોગવા હતા ધર્મામૃતનુ પાન કરવુ હતુ અને એ બધાના બળે જીવનને સસ્કારિતાથી સુરભિત બનાવવુ હતુ પોતાની સ્વસ્થ, શાત, યોજનાબદ્ધ, લાવણ્ય અને કળામય જીવનપદ્ધતિથી શ્રી મોતીચંદભાઈએ એ બધુ પોતાના જીવનમા સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ — જાણે તેઓ માનવ-શક્તિના વિકાસના એક આદર્શ બની ગયા

પ્રાણી ગમે તે ક્રિયા કરે પણ એના શ્વાસ તો ચાલતા જ રહે છે. શ્વાસ એ જ જીવતપણાનો પુરાવો બની રહે છે ધાર્મિકતા એ શ્રી મોતીચંદભાઈના જીવનનો શ્વાસ હતી, અને એમની વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક એકેએક પ્રવૃત્તિમા હમેશા વિશાળ ધાર્મિકતાનો પ્રાણ ધબકતો રહેતો એમણે પોતાના પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમા સફળતા પ્રાપ્ત કરી તે આ ધર્મશક્તિના બળે જ શ્રી મોતીચંદભાઈ તો ધર્મશુક્તિમા પાકેલ માનવમોતી હતા !

શ્રી મોતીચંદભાઈની ધાર્મિકતાને રૂઢિચુસ્તપણાએ જન્માવેલી સકુચિતતાના સીમાડા ક્યારેય મજૂર ન હતા અલબત્ત, તેઓ ક્રાતિવીર ન હતા, પણ એમને પ્રગતિરોધક અને પ્રગતિકારક બળોને પારખતા વાર ન લાગતી, અને પ્રગતિકારક બળોને આવકારવા તેઓ સદા તૈયાર રહેતા એમ કહી શકાય કે તેઓ મધ્યમમાર્ગી સુધારક હતા, અને વિસર્જન કરતા સર્જનમા પોતાના સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવામા એમને વિશેષ રસ હતો

જેવુ એમનુ હૃદય વિશાળ હતુ, એટલો જ એમનો સ્નેહનો પહોળો હતો પરિચિત–અપરિચિત સૌ કોઈ એમને આગણે સમાન આદર પામતા અને કોઈ પણ બાબતમા સાચી અને નિખાલસ સલાહ આપવી, એ તો શ્રી મોતીચંદભાઈનુ જ કામ તેઓ જેટલા આશાવાદી હતા એટલા જ સમભાવી હતા ' ન બહુ હરખાવુ, ન વિલાવુ, આવેલ કામ સ્વસ્થપણે પૂરુ કરવુ એ જ એમનો સ્વભાવ હતો.

શ્રી મોતીચંદભાઈએ બે વાર લગ્ન કર્યાં હતા એમના પહેલા પત્નીનુ નામ શ્રી મણિબહેન અને બીજાનુ નામ ચદનબહેન એમના પાચ પુત્રોના નામ છે શ્રી વિનયભાઈ, હિંમતભાઈ, રસિકભાઈ, રવીન્દ્રભાઈ અને પ્રસન્નભાઈ એમના ત્રણ ભાઈઓ તે શ્રી નેમચદભાઈ, ઉત્તમચદભાઈ અને રતિલાલભાઈ એમના બહેનનુ નામ મોઘી બહેન

શ્રી મોતીચંદભાઈ ૫૧–૫૨ વર્ષની ઉમરે વિધુર થયા હતા પણ વિદ્યાપ્રીતિ અને સેવાપ્રીતિમા પોતાના મનને પરોવી દઈને એમણે જીવનને સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિઓથી એવુ સભર બનાવી દીધુ હતુ કે જિંદગીના અત સુધી ક્યારેય એમને એકલતા કે શૂન્યતાનો અનુભવ કરવો પડ્યો ન હતો સદાય શુભ પ્રવૃત્તિમા આનદમગ્ન બનીને એમણે જીવન વિતાવ્યું અને કર્તવ્યપાલનના પૂર્ણ સતોષનુ ભાથુ લઈને તેઓ ચાલ્યા ગયા !

સેવાપરાયણ જાહેરજીવન

મુબઈમા સોલિસિટરનો ધધો શરૂ કર્યો ત્યારે વિદ્યારસ તો ખૂબ જામ્યો જ હતો, સાથે સાથે સમાજસેવા અને દેશસેવાની ભાવનાએ એમનામા જાહેરજીવનનો રસ વહેતો કર્યો એકબાજુ ભારે જવાબદારીથી ભરેલો

"આત્મનિરીક્ષણ એટલે પોતાનાં કરેલાં કાર્યોની તપાસ, તે પર વિચારણા, અને ભવિષ્યમાં કરવા ધારેલાં કાર્યોની સ્પષ્ટ યોજના. (પૃ૦ ૧)......સૂવું, ખાવું, પીવું, પહેરવું, મોજશોખ કરવો અને મોત આવે મરી જવું, એ જ જિંદગીનું સામાન્ય ચક્ર થઈ પડ્યું છે. આ દરેક કાર્યોથી આત્મિક બળને કેટલી હાનિઓ પહોંચી છે તેનો આપણે વિચાર કરતા નથી, સમજતા નથી, અને માત્ર ઉઘાડી આંખે અંધની માફક પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. આજકાલ તો જનસમૂહનું જીવન સંચા અથવા પથ્થર જેવું દેખાય છે : જેઓ બહુ પ્રવૃત્તિમાં પડેલા હોય છે તેઓ આખો દિવસ કામ કર્યા જ કરે છે અને વરાળ બંધ થાય ત્યારે સંચાની માફક બંધ થાય છે. આવા જીવો સંચાને તેલ વિગેરે મૂકતા નહિ હોવાથી બળમાં ઘસાતા જાય છે, ઓછા થતા જાય છે અને છેવટે અધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. સુસ્ત માણસો પથ્થરની માફક એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે ગતિ કરવાને અસમર્થ છે. તેઓને જો કોઈ પ્રેરે તો જરા ચાલે છે, પરંતુ ઘણે ભાગે તેઓની આત્મિક શક્તિ કાટ ખાઈ જાય છે. અને તેથી તેઓનું આત્મિક બળ ધીમે ધીમે નાશ પામતું જાય છે. આ બંને પ્રકારના માણસોથી જુદા પ્રકારનો સાધ્યદષ્ટિવાળો પ્રાણી પોતાનાં સર્વ કાર્યો પર નજર રાખે છે, અને તેમાંથી ચોક્કસ ભૂલો શોધી કાઢી તે તરફ પ્રવૃત્તિ થતી અટકાવે છે. (પૃ૦ ૨-૩)...... આત્મનિરીક્ષણથી કાર્યોમાં યોજના અને કાર્ય-સિદ્ધિમાં સહેલાઈ આવી જાય છે, અને તેને લીધે કાર્યો પર અંકુશ આવે છે. (પૃ૦ ૪) ......આ સત્ય હમેશાં યાદ રાખવાનું છે કે આ દુનિયામાં આપણે એક ગુણ સર્વાંશે ગ્રહણ કરીએ અથવા ગ્રહણ કરવા યત્ન કરીએ તો બીજા સદ્ગુણો તેની પછવાડે ચાલ્યા આવે છે. (પૃ૦ ૮) ("સાધ્યને માર્ગે")

શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાના વ્યવસાયમાં, સેવાકાર્યમાં અને વિદ્યાક્ષેત્રે જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી એમાં આ આત્મનિરીક્ષણની ટેવે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. 'આત્મનિરીક્ષણ'ની મહત્તા વર્ણવતો આ લેખ શ્રી મોતીચંદભાઈની સ્વસ્થ અને કાબેલ કાર્યપદ્ધતિનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આપે છે. આ નાનો સરખો લેખ મનનપૂર્વક વાંચવા જેવો છે.

પોતાની મર્યાદા અને પોતાના અધિકારનો તેઓને કેટલો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો તે તેમણે લખેલ 'અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ' ગ્રંથની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેઓ લખે છે કે—

> "આ ગ્રંથનું વિવેચન કરતાં ઘણી વખત એમ લાગતું કે આવા અગત્યના વિષયમાં સંસારના મોહમાં પડેલા અને મગ્ન થયેલા મારા જેવા પ્રાણીને કાંઈ પણ લખવાનો અધિકાર નથી, છતાં જે જે ઉત્તમ સ્ફુરણા થાય તે બતાવવી એમાં દોષ નથી અને શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરી આવા લેખ લખવામાં આવે તો કોઈ કોઈ પ્રાણીને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે, એમ સમજીને આ ગ્રંથમાં કરેલ વિવેચનને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા હું લલચાયો છું......સ્ખલનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં સૂરિજી મહારાજે (આ. મુનિસુંદરસૂરિજીએ) જે અત્યુત્તમ બોધ આપ્યો છે, તે તરફ લક્ષ્ય આપવા ખાસ પ્રાર્થના છે. જે જે ઉત્તમ જણાય તે સૂરિજી મહારાજનું સમજવું અને અરુચિકર જણાય તેને માટે મારી જવાબદારી સમજી ગ્રંથ સાદ્યંત વાંચવો." (પૃ૦ ૧૩, ૧૪)

"શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" બાબ પદોની પ્રસ્તાવનામાં આવી જ વાત કહેતાં તેઓ કહે છે કે—

> "યોગના વિષયોનો હું અધિકારી નથી, અભ્યાસી પણ નથી, યોગપ્રક્રિયા કરી જાણનારો પણ નથી અને યોગને અંગે પુરાણાં પુસ્તકોમાંથી હકીકત મેળવવા ઉપરાંત બીજી રીતે હું કોઈ પ્રકાશ પાડી શકું એવો મારો દાવો જરા પણ નથી." (પૃ૦ ૮)

અમુક વસ્તુ કે વિષયની આધારભૂત જાણકારી હોવી, એ તો જ્ઞાનની કક્ષામાં આવે જ છે; પણ અમુક બાબતનું પોતાને જ્ઞાન નથી, અમુક બાબતમાં અધિકારપૂર્વક બોલવાનો પોતાને અધિકાર નથી કે અમુક બાબત જાણવાનો દાવો કરી શકાય એવું પોતાનું જ્ઞાન નથી—એવી પોતાની મર્યાદાનું ભાન, એ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ્ઞાન જ બની રહે છે. પોતાની જ્ઞાન-મર્યાદાનો આવો ખ્યાલ એક બાજુ માનવીને અહંભાવ કે મિથ્યાભિમાનથી બચાવીને વિનમ્ર બનાવે છે, અને બીજી બાજુ એની જિજ્ઞાસાને સતેજ રાખીને એને કોઈ પણ વિષયનો તલસ્પર્શી અને વ્યાપક અભ્યાસ કરવા તેમ જ જ્ઞાનનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રો ખેડવા પ્રેરે છે. પરિણામે માનવી જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ સાધી શકે છે. શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની ભીડાભીડ વચ્ચે પણ પોતાની જ્ઞાનોપાસનાની જ્યોતને જળહળતી રાખી શકયા અને વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કરી શકયા તે આ ગુણને લીધે જ.

સાહિત્ય-સર્જન

સાહિત્ય એ તો જીવનનું અમૃત છે. વાચન કે સર્જન દ્વારા એનું પાન કરનારનું જીવન નવપલ્લવિત બની જાય છે. એમાંય, અર્થોપાર્જનની લાલસાથી મુક્ત બનીને, કેવળ નિઃસ્વાર્થભાવે અને સ્વાન્તઃસુખાય —પોતાનાં ચિત્તની પ્રસન્નતા ખાતર—કરેલ જ્ઞાનાર્જન કે સાહિત્યસર્જન તો ચિત્તને આનંદસરોવરમાં તરબોળ કરી દે છે. શ્રી મોતીચંદભાઈની જ્ઞાનોપાસના આવી જ નિઃસ્વાર્થ અને આત્મપ્રસન્નતાથી પ્રેરાયેલી હતી. સાહિત્યસર્જન દ્વારા અર્થોપાર્જન કરવાની વાત તો દૂર રહી, ઊલટું પોતા તરફથી કંઈક ને કંઈક અર્થવ્યય કરીને તેઓ માતા સરસ્વતીની સેવા કરતા હતા. સને ૧૯૪૯માં (તા. ૨૦-૩-૪૯ના રોજ) તેમની દીર્ઘ-કાલીન સેવાઓના સન્માનરૂપે, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે, એક જાહેર સમારંભ યોજીને રૂા. ૭૦૦૦૧)ની થેલી અર્પણ કરવામાં આવી, તે વખતે એ રકમ પોતાની પાસે ન રાખતાં, પોતાના તરફથી માતા શારદાના ચરણે ફૂલપાંદડીરૂપે રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરીને કુલ રૂા. ૭૫૦૦૧) જેવી રકમ એમણે સાહિત્ય-પ્રકાશન માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સોંપી દીધી હતી.

શ્રી મોતીચંદભાઈની લેખનશૈલી એમની જીવનપદ્ધતિની યાદ આપે એવી સ્વસ્થ, શાંત, ધીર, ગંભીર, ઠાવકી અને સરળ હતી. લંબાણ અને પુનરુક્તિ એ બે એની મર્યાદાઓ હોવા છતાં એકંદર એ વાચનક્ષમ હતી.

એમનું સાહિત્ય-સર્જન જેમ વિપુલ છે, તેમ વિવિધ વિષયને સ્પર્શતું પણ છે. આમ છતાં જૈન સાહિત્યની એમની કૃતિઓ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી છે ધર્મદૃષ્ટિએ અને નવા યુગની દૃષ્ટિએ સમાજનુ સંસ્કારઘડતર કરવું, એ એમના સાહિત્ય-સર્જનનો મુખ્ય હેતુ હોય એમ લાગે છે. એટલે કયારેક કયારેક તો આપણને નાની કે નજીવી લાગતી, પણ જીવનઘડતર અને જીવનવ્યવહારની દૃષ્ટિએ એટલી જ મહત્ત્વની બાબતો ઉપર તેઓ પોતાના લખાણમાં યોગ્ય રીતે ભાર આપે છે.

એમની પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ધર્મ-સાહિત્ય

(૧) ઉપમિતિભવપ્રપંચ મહાગ્રંથસ્ય પ્રથમ પ્રસ્તાવ પીઠબંધ ગુજરાતી ભાષાંતર—શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ પ્રણીત ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના પહેલા પ્રસ્તાવ—પીઠબંધ—નું ભાષાંતર. આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશના તંત્રીના નામથી જે 'સુચના' આપવામાં આવી છે તે જોતાં આ ભાષાંતર હપ્તે હપ્તે "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ"માં વિ. સં. ૧૯૫૬માં છપાયું હશે. આ ટુકડે ટુકડે છપાયેલ ભાષાંતર પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયું તેની પ્રસ્તાવના શ્રી મોતીચંદભાઈએ સં. ૧૯૫૯ની મૌન એકાદશીએ લખી છે.

વિ. સં. ૧૯૫૬માં – માત્ર વીસ વર્ષની વયે – આવા આકર ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાની હામ ધરનાર શ્રી મોતીચંદભાઈનું જ્ઞાનસેવાનું ખમીર કેવું હશે તેનો અંદાજ આવી શકે છે. આ પુસ્તક જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રગટ થયું છે.

(૨–૪) ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાઅવતરણ ભાગ ૧, ૨, ૩—શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિવિરચિત સંસ્કૃત ધર્મબોધ-વૈરાગ્ય-પ્રધાન રૂપક મહાકથાનું ભાષાંતર-વિવેચન. પ્રકાશક, શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર. પહેલો ભાગ – પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૭૭માં, બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૮૧માં. બીજો ભાગ – પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૮૦માં. ત્રીજો ભાગ – પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં ૧૯૮૨માં.

(૫) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિકૃત પદ્યબદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર તથા વિસ્તૃત વિવેચન. મોતીચંદભાઈના ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિવેચન-શક્તિનો આ ગ્રંથ સારો ખ્યાલ આપે છે. આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૬૫માં, બીજી સં. ૧૯૬૭માં અને ત્રીજી ૧૯૮૦માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી, અને ચોથી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૦૮માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થઈ હતી. અત્યારે આ ગ્રંથ મળતો નથી, તે ગિના પણ એની લોકપ્રિયતાની સાખ પૂરે એવી છે.

(૬–૭) વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયકૃત શાંતસુધારસનું ભાષાંતર-વિવેચન ભાગ ૧, ૨*— પ્રકાશક – શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર. પહેલો ભાગ, પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૨માં; બીજો ભાગ, પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૪માં.

(૮) જૈન દૃષ્ટિએ યોગ — જૈનધર્મે પ્રરૂપેલી આત્મસાધના એટલે કે યોગસાધનાની પ્રક્રિયા સમજવા માટે ચાવીરૂપ આ મૌલિક ગ્રંથ શ્રી મોતીચંદભાઈના લાંબા વાચન-ચિંતન-મનનની નિષ્પત્તિરૂપ છે. પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૭૧માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી, અને બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૧૦માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થયેલ છે.

(૯–૧૦) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧, ૨—પહેલા ભાગમાં શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૦ પદોનો અર્થ અને એનુ વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.-પહેલા ભાગની પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૭૧માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી 'શ્રીઆનંદઘનપદરત્નાવલી'નામે પ્રગટ થઈ હતી. એની બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૧૨માં, 'શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો'એ નામે, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ તરફથી 'શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા'ના ત્રીજા ગ્રંથાંકરૂપે પ્રગટ થયેલ છે. આમાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ શ્રી આનંદઘનજીના જીવન અને સાહિત્યની વિશદ છણાવટ કરતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી છે. આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીનાં ૫૮ પદોનું ભાષાંતર અને વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. અને તે વિ. સં. ૨૦૨૦માં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થયું છે.

ચરિત્રગ્રંથો

(૧૧) સિદ્ધર્ષિ યુગપ્રધાન શ્રી સિદ્ધર્ષિ — ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના કર્તા અંગેનો અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનાત્મક ગ્રંથ. આ દળદાર ગ્રંથ શ્રી મોતીચંદભાઈની મર્મગ્રાહી અને વ્યાપક અધ્યયનદૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપે એવો છે. આ વિદ્વત્તાપૂર્ણ કૃતિ નિમિત્તે શ્રી મોતીચંદભાઈને સને ૧૯૪૯નો શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન સાહિત્ય સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રકાશક, શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર. પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૫માં.

* આ બંને ભાગો ઉપરથી સાધ્વીજી શ્રી લાભશ્રીજીની પ્રેરણાથી તૈયાર કરવામાં આવેલ સંક્ષિપ્ત પુસ્તક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થયેલ છે. વિ. સં. ૧૯૯૫માં.

(૧૨) કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય — જર્મન વિદ્વાન ડૉ. બુલ્હરે લખેલ ચરિત્રનું ભાષાંતર. ભાવનગરથી પ્રગટ થતા "જૈન" સાપ્તાહિકની વિ. સં. ૧૯૯૦ની ભેટ.

(૧૩) મુંબઈના નામાંકિત નાગરિક શેઠ મોતીશાહ — મુંબઈના જાણીતા શાહસોદાગર દાનશૂર ધર્માત્મા શ્રી મોતીશાહ શેઠની આ ચરિત્રકથા શ્રી મોતીચંદભાઈની ઇતિહાસ અને ચરિત્રની સામગ્રીને આધારે આધારભૂત અને વાચનક્ષમ ગ્રંથરચનાની હથોટીનો પરિચય આપે છે. આ ગ્રંથ દ્વારા એમણે એક પ્રભાવશાળી, ધર્મભાવનાશીલ, અને જાહેરજીવનમાં પણ એટલા જ ઓતપ્રોત થઈ જનાર જૈન મહાજનનો ઇતિહાસ સુરક્ષિત બનાવ્યો છે તે મોટું ઉપકારક કામ થયું છે. આ ગ્રંથ તેઓના અવસાન બાદ વિ. સં. ૨૦૧૦માં મુંબઈના શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર અને ધર્માદા ખાતાંઓ તરફથી પ્રગટ થયો છે.

(૧૪) પંડિત શ્રી વીરવિજયજીનું જન્મચરિત્ર — આ નાના સરખા પુસ્તકમાં વિવિધ પૂજાઓના રચયિતા કવિવર પંડિત શ્રી વીરવિજયજીનો આધારભૂત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. પ્રકાશક—શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર. પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૧માં.

(૧૫) યશોધરચરિત્ર — અહિંસાનો મહિમા સમજાવતા આ સંસ્કૃત ગદ્યમય ગ્રંથની રચના વિ. સં. ૧૮૩૯માં મુનિશ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીએ કરી છે. શ્રી મોતીચંદભાઈએ એનું ભાષાંતર કર્યું હતું. આ પુસ્તક વિ. સં. ૧૯૫૫માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રગટ થયુ હતું. ૧૯ વર્ષની ઊછરતી વયે શ્રી મોતીચંદભાઈએ આ ભાષાંતર કર્યું હતું.

ઇતર ગ્રંથો

(૧૬-૧૭) બહોત ગઈ થોડી રહી યાને દાક્ષિણ્યનિધિ ક્ષુલ્લક (નવલકથા) ભાગ ૧, ૨ — જૂની કથાવસ્તુને આધારે લખાયેલી આ એક ધ્યેયલક્ષી અને ઉપદેશપ્રધાન નવલકથા છે. નવલકથાની વિકસતી કળાની દૃષ્ટિને બાજુએ રાખીને શ્રી મોતીચંદભાઈની સર્જકશક્તિની દૃષ્ટિએ જ આ પુસ્તકનું મૂલ્યાંકન કરવું ઘટે છે. શ્રી મોતીચંદભાઈ નવલકથાના સર્જનમાં પણ પોતાની કલમનો એક નમૂનો મૂકતા ગયાની સાખ આ પુસ્તક પૂરે છે. પ્રકાશક – સંસ્કૃતિરક્ષક સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય, વડોદરા. પહેલો ભાગ વિ. સં. ૨૦૦૨માં; બીજો ભાગ વિ. સં. ૨૦૦૫માં.

(૧૮) યુરોપનાં સંસ્મરણો — યુરોપના પ્રવાસનાં સંસ્મરણો રજૂ કરતું આ પુસ્તક શ્રી મોતીચંદભાઈની વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિનો અને ચીવટભરી અને સચોટ વર્ણનશક્તિનો પુરાવો બની રહે એવું છે. જેમ એની ભાષા મધુર છે તેમ એમાંના એક એક વિષયની રજૂઆત મનને વશ કરી લે એવી રોચક છે. પ્રકાશક શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતે જ. પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૩૭માં. જ્યારે પણ વાંચીએ ત્યારે તાજું લાગે એ રીતે આ પુસ્તકમાં વિષયનું નિરૂપણ થયેલું છે.

(૧૯) નવયુગનો જૈન — વિજ્ઞાને જન્માવેલ નવીન યુગમાં બુદ્ધિશાળી યુવાનવર્ગમાં જાગતી જિજ્ઞાસા અને આકાંક્ષાની રજૂઆત કરીને અનેક બાબતોની મૌલિક તેમ જ માર્ગદર્શક વિચારણા કરતું આ પુસ્તક આજે પણ વાચનક્ષમ બની રહે એવું છે. શ્રી મોતીચંદભાઈની સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યાપક દૃષ્ટિનાં આમાં પ્રશસ્ય દર્શન થાય છે. સમયની સાથે ગતિશીલ રહેવાની શ્રી મોતીચંદભાઈની દીર્ઘદૃષ્ટિનું આ એક ફળ છે. પ્રકાશક, જ્યોતિ કાર્યાલય અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૨માં પ્રકાશિત પહેલી આવૃત્તિ.

(૨૦) સાધ્યને માર્ગે — વિ. સં. ૧૯૫૮થી વિ. સં. ૧૯૯૩ દરમ્યાન 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'માં પ્રગટ થયેલ અને ધર્મસાધનાનો ખ્યાલ આપતા ૨૫ લેખોનો સંગ્રહ. પ્રકાશક શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતે. પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૮૬માં.

(૨૧) કૉલેજ જીવન અને ધાર્મિક શિક્ષણ — આજે પણ વિચારકોનું ધ્યાન રોકી રહેલા પ્રશ્નને છણનાર કરતી નાની પુસ્તિકા પ્રકાશક, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૨૦૦૫

(૨૨) ધર્મકૌશલ્ય — અધ્યાત્મમાર્ગની પ્રાપ્તિની પૂર્વભૂમિકારૂપ નીતિ, સદાચાર વગેરે ગુણોની ખિલવણી દ્વારા ધર્મમાં કૌશલ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વાત, પ્રાચીન-અર્વાચીન સસ્કૃત-અંગ્રેજી સુભાષિતોના વિવેચન દ્વારા આ પુસ્તકમા શ્રી મોતીચદભાઈએ સરળતા પૂર્વક સમજાવી છે પ્રકાશક, શ્રી આત્માનદ જૈન સભા, ભાવનગર આ ગ્રથનું પ્રકાશન શ્રી મોતીચદભાઈના સ્વર્ગવાસ બાદ વિ સ ૨૦૧૫મા થયુ છે

(૨૩-૨૪) વ્યવહારકૌશલ્ય ભાગ ૧, ૨ — જેનાથી વ્યવહારદક્ષતા પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી કેટલીક રોજિંદા વ્યવહારમા, કુટુબમા અને સમાજમા ઉપયોગી થઈ શકે એવી બાબતો શ્રી મોતીચદભાઈએ અંગ્રેજી સુભાષિતોનો આધાર, લઈને સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે એવી સરળ અને રોચક ભાષામા રજૂ કરી છે પ્રકાશક, શા કુવરજી આણદજી, ભાવનગર બન્ને ભાગ વિ સ ૧૯૮૩મા પ્રગટ થયા છે

(૨૫) વ્યાપારકૌશલ્ય — વ્યાપારમા કુશળતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી એ વાત શ્રી મોતીચદભાઈએ, અગ્રેજી અનુભવ-વાક્યોને આધારે, જુદા જુદા એકસો વિષયો ચર્ચીને સમજાવી છે આ પુસ્તક "જૈન" સાપ્તાહિકના ભેટ પુસ્તક પે સને ૧૯૫૦ (વિ સ ૨૦૦૬)મા પ્રગટ થયુ હતુ

શ્રી મોતીચદભાઈના અપ્રગટ ગ્રથો

(૧) શ્રી આનદઘનજીકૃત ચોવીશી — અર્થ તથા વિવેચન
(૨) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકકૃત પ્રશમરતિ — અર્થ તથા વિવેચન
(૩) કર્મગ્રથના બે ભાગનુ વિવેચન
(૪) મહાવીરચરિત - ૨૬ પૂર્વભવ
(૫) મહાવીરચરિત — ૨૭મો ભવ

વિદ્યાલયનો રિપોર્ટ – શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના વાર્ષિક રિપોર્ટોની પણ શ્રી મોતીચદભાઈની સાહિત્યસર્જનની નોધમા ઉલ્લેખ થવો જોઈએ જાહેર સસ્થાઓના રિપોર્ટોમા વિદ્યાલયનો રિપોર્ટ એની વ્યવસ્થિત આધારભૂત અને વિગતવાર માહિતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનુ સ્પષ્ટ નિરૂપણ તેમ જ છપાઈ-સફાઈની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ભાત પાડે એવો હોય છે આ વિશિષ્ટતાના પાયામા પણ શ્રી મોતીચદભાઈની સાહિત્યરુચિ અને આવડત રહેલી છે એમ એમના મત્રીપણા નીચે આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલા પ્રગટ થયેલ વિદ્યાલયનો પહેલો રિપોર્ટ જોતા જ સમજાય છે

શ્રી મોતીચદભાઈએ પોતાની સખ્યાબધ પ્રવૃત્તિઓ અને મબલખ જવાબદારીભર્યા વ્યવસાય વચ્ચે પણ આટલા વિપુલ સાહિત્યનુ સર્જન કર્યું એ એમની કાબેલી, વ્યવસ્થિત અને ઘડિયાળના કાંટા જેવા નિયમિત જીવનપદ્ધતિનુ જ ફળ છે એમને રોજ સામાયિક કરવાનો નિયમ હતો અને ગમે તે રીતે સમય મેળવીને નવુ નવુ સાહિત્ય વાચવાની ટેવ હતી એમના સામાયિકો અનેક વાચનક્રમ પ્રયોગરૂપે ઉપકારક અને યાદગાર બની ગયા 'પઢતા પડિત નીપજે, લખતા લહિયો (લેખક) થાય' — એ લોકોક્તિ શ્રી મોતીચદભાઈના જીવનમા પૂર્ણપણે સાચી પડેલી દેખાય છે તેઓ જન્મથી પડિત કે લેખક હતા કે નહી એવા પ્રશ્નો એમનો જ્યારે પોતાને માટે અવકાશ જ રહેવા દીધો નહીં. વિવિધ વિષયના સેંકડો ગ્રંથો વાચતા વાચતા તેઓ ગભીર ચિંતક બની ગયા હતા અને વિચારપૂર્વક નિયમિત લખતા લખતા તેઓ સિદ્ધહસ્ત લેખક બની ગયા હતા

સાહિત્યસર્જન પાછળની દૃષ્ટિ

સાહિત્યસર્જનમાં એમની એક દૃષ્ટિ સમાજને વહેમોથી મુક્ત કરવાની હતી. "જૈન દૃષ્ટિએ યોગ" ના 'આમુખ'માં શરૂઆતમાં જ તેઓ કહે છે કે—

> "યોગી, જોગી, સંન્યાસી, વૈરાગી એ નામથી જાણીતા થયેલાઓમાં જાણે કાંઈ જડીબુટ્ટીનો ચમત્કાર હોય, તેઓ ભભૂતિ નાખી દેનારા હોય, કુદરતની અજ્ઞેય સત્તાને વશ કરનારા હોય એવો ખ્યાલ લોકોમાં બેસી ગયો છે. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા, સાંસારિક વસ્તુઓ કે વિખ્યાતિની એષણાવાળા અને લોકોના વહેમ અને વ્યુદ્ગ્રાહ ઉપર આજીવિકા ચલાવનારાઓએ લોકોના આ ખોટા વિચારને ઉત્તેજન આપવા ઘણું કર્યું છે, એમ જણાય છે. આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે. યોગ, જે મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમસિદ્ધ ઉપાય છે, તેને જડીબુટ્ટી કે ચમત્કાર સાથે ખાસ સંબંધ નથી. અને, બરાબર વિચાર કરતાં, લબ્ધિ અને સિદ્ધિઓ પરભાવમાં રમણતા બતાવનાર છે, અને આત્માનો અધઃપાત કરાવનાર છે. તેમ જ વિશિષ્ટ પુરુષો તેનો ખાસ કારણ વગર ઉપયોગ કરતા નથી, એમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બતાવવાની ઘણી જરૂર લાગી."

શ્રી મોતીચંદભાઈના અનેકમુખી વિકાસમાં દરેક વસ્તુને સમજવાની જિજ્ઞાસા અને ઉદાર–સદા ઉઘાડી–બુદ્ધિએ ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. માણસે મુસાફરી કઈ દૃષ્ટિએ કરવી જોઈએ એનું સૂચન કરતાં 'યુરોપનાં સંસ્મરણો'ના આમુખમાં તેઓ યથાર્થ કહે છે કે—

> "મુસાફરી આંખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાંથી ઘણું લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ છે, સમાજ–બંધારણ વિચારવાં જેવાં છે. .... મોજશોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ઘણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે, એવો મને અનુભવ થયો છે."

જે વાત પ્રવાસને માટે સાચી છે તે જ વાત સમગ્ર જીવનના વિકાસને માટે પણ એટલી જ સાચી અને જરૂરી છે. બુદ્ધિ અવરાઈ, સંકુચિત થઈ કે કુંઠિત થઈ તો તત્ત્વની વાત ચિત્તમાં પેસતી અટકી જ ગઈ સમજો!

એમની કલમની કદાચ છેલ્લી કે છેલ્લીમાંની એક લેખી શકાય એવી પ્રસાદી તે 'વ્યાપારકૌશલ્ય' પુસ્તકનું તા. ૨૩–૬–૧૯૫૦ના રોજ લખાયેલ આરંભિક નિવેદન. કોઈ પણ વિષયને સરળતાપૂર્વક—સૌ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી રીતે — રજૂ કરવાની એમની ખાસ ટેવ હતી. 'વ્યાપારકૌશલ્ય' પુસ્તક કેવી ઢબે તેઓએ લખ્યું છે તે અંગે તેઓ નિવેદનમાં કહે છે કે—

> "ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલ છોકરી હોય તે પણ તે લેખને સમજી શકે, એક પણ અઘરો શબ્દ તેના લખાણમાં ન આવે, તેની ચીવટ રાખવી. કેટલાક ગુજરાતી લેખકોની રીત હતી કે તેઓ સંસ્કૃતમય–જડબાંતોડ ગુજરાતી ભાષા લખતા હતા, તેને આહ્વાનરૂપે આ નિયમ રાખ્યો હતો."

અને સાહિત્યસેવા અને સાહિત્યસર્જનની ધૂને એમને માંદગીમાં પણ જીવનને કેવો સધિયારો આપ્યો હતો, તે તેમના ઉપર્યુક્ત નિવેદનમાના નીચેના શબ્દો ઉપરથી જાણી શકાય છેઃ—

> "અને મારી ફુરસદને પણ એક કામ મળતું હોઈ અને છેલ્લી માંદગીમાં આંખ અને મગજ અબાધિત રહ્યાં તેનો પૂરતો લાભ લેવાનું અને તે દ્વારા વ્યાપારીવર્ગની સેવા કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું."

શ્રી મોતીચંદભાઈને કોઈ ભલે રૂઢ અર્થમાં અધ્યાત્મી ન કહે, પણ એમનું જીવન કાર્યપરાયણતાથી સુરભિત ધર્મપરાયણતાના અધ્યાત્મમાર્ગને જ વરેલું હતું, અને જરાય પ્રમાદને સેવ્યા વગર નિર્મળ સરિતાની જેમ કર્તવ્યને માર્ગે સદા વહેતું રહ્યું હતું.

સ્વર્ગગમન

પોતાની અનેકવિધ સેવાઓ અને સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા પોતાના ચિત્તને આહ્લાદિત અને સમાજને આભારિત કરીને અને વિશ્રાંતિના સાચા અધિકારી બનીને, ૭૨ વર્ષની વયે, મુંબઈમાં, તા. ૨૭-૩-૧૯૫૧ ના રોજ (વિ. સં. ૨૦૦૭ના ફાગણ વદિ પાંચમે) શ્રી મોતીચંદભાઈ સ્વર્ગે સિધાવ્યા !

અવસાનના આગલે દિવસે જ શ્રી પરમાનંદભાઈ કાપડિયા અને શ્રી મોતીચંદભાઈ વચ્ચે એક સવાલ-જવાબ થયેલ તે જાણવા જેવો છે : શ્રી પરમાનંદભાઈએ પૂછ્યું : "ભાઈ, એક ખંડના સીમાડે ઊભેલા માણસને બીજા ખંડના પ્રદેશોની જેમ ઝાંખી થાય છે તેમ તમને મૃત્યુથી આગળના પ્રદેશની ઝાંખી થાય છે ખરી ?" શ્રી મોતીચંદભાઈએ જવાબમાં કહ્યું : "એવું તો કશું દેખાતું નથી, પણ સદ્‌ગતિ તો થશે જ એમ મન કહે છે."

કલ્યાણ કરનારનું તો સદા કલ્યાણ જ થાય છે ! આત્મકલ્યાણની આવી પ્રતીતિ ઉચ્ચારી તેના બીજે દિવસે જ તેઓ પોતાના ઉચ્ચ સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરી ગયા !

તે દિવસે એમનો નશ્વરદેહ ભલે નષ્ટ થયો, એમના અક્ષરદેહને આપણે હંમેશાં સંભારતાં રહીશું, અને એક ઉપકારી તરીકે એમને અભિવાદન કરતાં રહીશું.

માદલપુર, અમદાવાદ-૬
આષાઢી પૂર્ણિમા : વિ. સં. ૨૦૨૦
તા. ૨૪-૭-૧૯૬૪

—રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો

નોંધ—(૧) વિવેચન પૂરું કર્યાની તારીખના ખાનામાં જ્યાં * આવું નિશાન કરેલ છે, તે ૫૧ થી ૬૨ સુધીનાં પદો તથા ૧૦૦મું પદ એમ કુલ તેર પદો અને એનું વિવેચન ભાવનગરના "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ" માસિકમાં પ્રગટ થયેલ હોવાથી તેની લખ્યા તારીખ મળી શકી નથી. આ પદો અને વિવેચન "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ"ના નીચે મુજબ અંકોમાં પ્રગટ થયાં હતાં:—

પદ ૫૧—વિ. સં. ૧૯૯૦, વૈશાખ	પદ ૫૮—વિ. સં. ૧૯૯૮, જેઠ તથા અષાડ
પદ ૫૨—વિ. સં. ૧૯૯૦, અષાડ	પદ ૫૯—વિ. સં. ૧૯૯૮, શ્રાવણ તથા ભાદ્રપદ
પદ ૫૩—વિ. સં. ૧૯૯૧, કારતક	પદ ૬૦—વિ. સં. ૧૯૯૮, આસો તથા ૧૯૯૯, કારતક
પદ ૫૪— (જાણવા મળેલ નથી)	પદ ૬૧—વિ. સં. ૧૯૯૯, પોષ
પદ ૫૫—વિ. સં. ૧૯૯૭, શ્રાવણ તથા ભાદ્રપદ	પદ ૬૨—વિ. સં. ૧૯૯૯, વૈશાખ, જેઠ તથા અષાડ
પદ ૫૬—વિ. સં. ૧૯૯૭, વૈશાખ તથા જેઠ	પદ ૧૦૦—વિ. સં. ૧૯૯૪, માહ
પદ ૫૭—વિ. સં. ૧૯૯૮, ચૈત્ર તથા વૈશાખ	

(૨) પદ ૭૧ તથા ૮૦નું વિવેચન લખ્યાની તારીખ, લખાણનું આગલું પાનું સચવાયું નહીં હોવાથી, મળી શકી નથી.

પદોની પહેલી પંક્તિનો અકારાદિ અનુક્રમ

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો

[શબ્દાર્થ, પાઠાંતર, અર્થ તથા વિવેચન સહિત]

ભાગ બીજો

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

પદ એકાવનમું

ભૂમિકા—ઓગણપચાસમા પદમાં ચેતના પોતાના પતિનો મેળાપ કરવા યાચના કરતી જોવામાં આવી. એની વિરહદશાનો એણે લાક્ષણિક ખ્યાલ આપ્યો. એ આખા પદમાં વિરહકાળ ભોગવતી આર્યહૃદયાનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરી તેમાં વિશિષ્ટ રહસ્ય દશ્ય કર્યું છે.

હવે જરા પચાસમા–પ્રથમ ભાગના છેલ્લા–પદ પર નજર નાખી જઈએ.

વિરહી ચેતના પોતાના પતિનો 'શુદ્ધ નિરંજન નાથ'નો, 'આનંદઘન'નો મેળાપ કરવા ઘણી આતુર છે, પણ દારૂના ઘેનમાં પડેલા ચેતનજીને 'દેહ' કે 'ગેહ'નું ભાન નથી; 'સ્નેહ' (નેહ)નો તંતુ એનામાંથી આળસી ગયો છે અને એ સુમતિ કે ચેતનાને કદી યાદ પણ કરતા નથી, એટલે વિરહઘેલી વામા 'અનુભવ' નામના એક મિત્રને બોલાવી પતિને કેમ મનાવવા તે સંબંધી સૂચના કરે છે. આમાં વર્તમાન પતિ સંબંધી સ્થિતિનું જ્ઞાન, સમજાવટની નીતિ-રીતિનું જ્ઞાન અને પતિવ્રતાને યોગ્ય આંતર સૂચિત છે. એનો આંતર લય વિશિષ્ટ અધ્યાત્મમય છે. એ છેવટે પતિને મળવાની તાલાવેલી બતાવી, પૂરતી ભલામણ કરવા સાથે, છેવટે જરા જોસથી એમ પણ કહી દે છે કે કાં તો પતિને મેળવી આપ અને નહિ તો તું પણ ધનાશ્રી કર–ચાલતો થા! સમતા અને અનુભવનો સંબંધ શુદ્ધ ચેતનરાજ સાથે એવો છે કે એમાં આ સર્વ ભાવ બેસે છે. આવા આવા પ્રયત્નો સમતાએ–સુમતિએ પતિને મળવા કર્યા. એના મનના કોડ પતિને આનંદ સ્વરૂપે મળવાના છે એ ધ્યાનમાં રહે. પણ પતિરાજ તો હજુ નાટકમાં પડ્યા છે. એ તો કોઈ વખત શક્ર (ઇંદ્ર)નો વેશ લે છે, તો કોઈ વખત ફેંકી દેવા યોગ્ય છાશનો આકાર લે છે. અને અનેક વખત એ ખોટાં ખાતાં ખતવવા મંડી પડે છે. એ પોતાને માથે ઘણું (કર્મરૂપ) દેવું હોવા છતાં કરજ વધારતા જ જાય છે અને વધારે વધારે ભારે થતા જાય છે. આવી એ ચેતનરાજની વર્તમાન સ્થિતિ થઈ રહી છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે સમતા અને ચેતનરાજને પચાસમા પદની આખરે મૂકી આવ્યા.

હવે આપણે ચાલુ પદ પર આવીએ.

આ પદ યોગભાવમાં લખાયેલું છે. એમાં બહુ પ્રચ્છન્ન ભાવ ભરેલો છે. એમાં ધ્યાનનો પ્રાગતિક રસ્તો બતાવ્યો છે તે આપણે હમણાં જ જોઈશું. પ્રથમ ભાદ્રપદ માસની અંધારી રાત્રી શી ચીજ છે તે સમજીએ. એ અતિ દારુણ રાત્રી વર્તતી હોય ત્યારે ચારે તરફ અંધકાર લાગે છે; એમાં કોઈ વસ્તુનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. શરીરપ્રવૃત્તિ, બહારની સ્થૂળ અગવડોને કારણે, થઈ શકતી નથી અને ચિત્તમાં ભારે વ્યગ્રતા લાગ્યા કરે છે. આવા પ્રકારની રાત્રી એટલે શું? એ ચેતનની વિભાવદશા છે. જ્યાં સુધી ચેતન પરવસ્તુને પોતાની માને છે અને તેમાં રમણ કરવામાં આનંદ માને છે, ત્યાં સુધી એને ભાદ્રપદ માસની રાતો જ વર્ત્યા કરે છે. એ

પરભાવમાં વર્તતો હોય ત્યારે એને ધનમાં આનંદ દેખાય છે, બાળકોમાં સુખ લાગે છે, જમે બાજુનાં વટાવખાતાં જોઈને એને શેરશેર લોહી ચઢે છે, ઘરના ઘરમાં મોજ લાગે છે, માલિકીમાં મહત્તા લાગે છે, વસ્તુઓની જમાવટમાં રાગ થાય છે; એને સગાં, મિત્ર, સ્ત્રી, સંતતિમાં સંબંધ દેખાયા છે, સગાં–સંબંધીઓના વેધ જાળવવામાં જીવનસાર્થક્ય જણાય છે. અને માન્યતાની આબરૂ અને મોહની ખેંચતાણ એને જમીનથી જરા પણ ઊંચે ઉડ્ડયન કરવામાં આડાં આવે છે.

સ્થૂળ રાગ–વિભાવદશાનો રાગ–ઉપરની બાબતોમાં થાય છે એટલેથી જ વાત પતતી નથી. શરીર પરનો રાગ પણ એટલો જ આકરો છે. ચેતનરાજ સિવાયની સર્વ વસ્તુ પર છે. એ પરમાં જેટલી રમણતા તે સર્વ વિભાવદશા છે. પછી એ રાગ સ્થૂળ રૂપ લે અથવા આબરૂ કે માનનું માનસિક રૂપ લે, કે આશા-પાસનું કલ્પિત રૂપ લે, ગમે તે આકાર લે, પણ અંદરથી જરા પણ બહાર નીકળે એટલે એને વિભાવદશામાં રમણ કરવાનું થાય છે.

રાગ જેટલો દ્વેષ વિભાવ રાત્રીનું જ રૂપક પકડે છે. એનાં વ્યક્ત સ્વરૂપો વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. એનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર એ પર અંગુલીનિર્દેશ કરી એના અનેક આવિર્ભાવોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી દઈએ. આ રાગદ્વેષજન્ય કષાયો એટલા જ આકરા છે અને તેની સાથે આખો સંસાર પ્રાણીને પરભાવમાં રમણ કરાવનાર છે. ખાસ કરીને મોહરાજનો આખો પરિવાર એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને એને મદદ કરનાર વેદનીય, નામ, ગોત્રાદિ સહકારી રીતે વર્તે છે. ટૂંકામાં ચેતનના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અસલ ગુણો સિવાય એનું આખું વર્તન સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ હોય તે સર્વ એને વિભાવમાં રાખનાર છે. એમાં કોઈ ભાવ વિશિષ્ટ હોય, કોઈ અપ્રશસ્ત હોય, કોઈ સામાન્ય હોય, કોઈ ગરીબ હોય, ગમે તે હોય, પણ જેવો ચેતન સ્વભાવમાંથી બહાર નીકળ્યો કે એ વિભાવમાં વધતે–ઓછે અંશે પડી જાય છે.

આ વિભાવ એનો મૂળ સ્વભાવ નથી, પણ એને સંસાર સાથે અનાદિ કાળથી એવો પાકો સંબંધ થઈ ગયો છે કે જાણે વિભાવ, એ જ એનું રમણસ્થાન હોય એવી એની દશા થઈ ગઈ છે. એને જે તાદાત્મ્યસંબંધ ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિની વિચારણા કે તેમને અંગેનાં થતાં કાર્યોમાં થાય છે, તેવો તેના પોતાના અંતર માટે થતો નથી; એને બહુધા અંદરને માટે વિચાર જ થતો નથી; એને વિચાર કરવાની ફુરસદ જ મળતી નથી. અને એ રીતે એ વિભાવમાં ચાલ્યો જાય છે, વધ્યો જાય છે અને તેમાં ડૂબી જાય છે.

આ વિભાવદશા તે ભાદરવાની રાત છે. વિભાવદશામાં મસ્ત થયેલા ચેતનને તે અવસ્થામાં ચકચૂરતા આવી જાય છે, પણ એની વિશુદ્ધ ચેતના એની એ સ્થિતિ જોઈ ખૂબ ત્રાસ પામે છે. ચેતનના પોતાના ધર્મો ગમે તેટલા આચ્છાદિત થઈ ગયા હોય, છતાં પણ તે ત્યાં છે અને અંદરથી અવારનવાર ડોકિયાં તો જરૂર કરે છે. ચેતનની સ્વભાવ અને વિભાવ-

દશાનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે અને તેમ કરીને એને બન્ને દશામાં બરાબર ઓળખવાની આવશ્યકતા છે. આ પદમાં સ્વભાવદશાની ચેતના પરભાવમાં રમણ કરતા ચેતનને યાદ કરી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે અને એનું સુંદર પરિણામ આવે છે.

આ પદમાં જે વિશિષ્ટ ભાવ વ્યવહારુ નજરે મૂક્યો છે અને તેમાં ચેતનની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ સુધી નજર પહોંચાડી છે, તે બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ દશા ચેતનને અત્યારે દૂરથી જુએ છેઃ એ નિર્માલ્ય સંસારરસમાં ખદબદી રહ્યો છે; એને ધન, પુત્ર, પત્ની, વૈભવ પર પ્રેમ આવે છે; એને ખાવા-પીવામાં, નાચવા-કૂદવામાં, નાટક-સિનેમા જોવામાં રસ પડે છે; એને મોટરગાડીમાં ફરવામાં જીવનના લહાવા દેખાય છે; એને ધંધા કરવામાં એકતાન થાય છે; એને જ્ઞાન, ભક્તિ, ક્રિયામાં જરા રસ લાગે છે તોપણ ત્યાં તાદાત્મ્યનો અભાવ, અલ્પભાવ કે વિરલતા દેખાય છે. આવી પરિસ્થિતિ અનંત ગુણના ધણીની જોઈ વિશિષ્ટ ચેતના ખૂબ ખેદ કરે છે. અત્યારે પતિ એવી દશામાં વર્તે છે કે એને પોતાનાં ખરાં કોણ છે તેનો ખ્યાલ પણ બરાબર આવતો નથી. પતિની આવી દશા વર્તે એ વિશિષ્ટ ચેતનાની દૃષ્ટિએ ભાદરવા મહિનાની ઘોર અંધારી મેઘલી રાત છે. એ રાત્રિમાં—એ વિવેકવિહીન દશામાં—શુદ્ધ ચેતનાને કેવા કેવા વિચારો આવે છે, તેનું અત્રે વિવેચન કર્યું છે.

એ વર્ણન કરવા પહેલાં 'વિવેક' શું છે તે જરા તપાસી જઈએ. આપણે સોળમા પદમાં મિત્ર વિવેકને બાજુ પર સાંભળ્યો છે (પૃષ્ઠ ૨૨૮). આ જીવનમાં 'વિવેક'ને જો બરાબરા ઓળખાય તો બેડો પાર થતાં વાર લાગે તેમ નથી. વાત એ છે કે આ ચેતન—પ્રાણી પોતાનું શું છે, પારકું શું છે, તેનું ભાન ભૂલી ગયો છે. જે ઘર, વસ્તુ, ધન આદિને એ પોતાનાં માને છે તેનો તેની સાથે અલ્પ કાળનો સંબંધ હોઈ તે તેનાં નથી. તે જ પ્રમાણે સ્નેહસંબંધ કે સગપણ અલ્પ કાળનાં છે. તેનાં જે પાત્રો હોય તેને પોતાનાં ન કહી શકાય. આપણી નજરે આપણા અતલગના [છેક નજીકના] સ્નેહીઓ ચાલ્યા ગયા, અને આપણે બેસી રહ્યા. જીવનમાં એ ઉપરાંત સ્નેહસંબંધની અનિત્યતા બતાવનાર પાર વગરના પ્રસંગો આપણે અનુભવ્યા. ભાઈ—ભાઈના કલેશો, પિતા—પુત્રના કલેશો, મિત્ર—મિત્રના કલેશો અને એવા એવા અનેક પ્રસંગો પ્રત્યેકે એટલા અનુભવ્યા હશે કે આ જીવનમાં કોને પોતાનાં માનવાં અને કોને પર માનવાં એની શંકા પડી જાય તેમ છે. જેને આવા અનુભવો નજરે ન પડચા હોય તેમને અહીં જણાવી દેવું પ્રાસંગિક ગણાય કે આ જીવનમાં સ્થાયી સંબંધની આશા રાખવી, એ પાયા વગરના મહેલને રચવાના મનોરથ તુલ્ય છે.

ધનની અસ્થિરતા તો આ કાળમાં બહુ બતાવવી પડે તેમ નથી. આવી રીતે જે શરીરને અનેક ઉપચારોથી પોતાનું માની પોષવામાં આવે છે તે અનેક વાર દગો દે છે, અને, બીજાઓના સંબંધમાં બનતું જોયું છે તેમ, અંતે એ અહીં પડ્યું રહે છે.

આવી રીતે શરીરથી માંડી સર્વ વસ્તુ અને સર્વ સંબંધીઓનો પ્રસંગ અલ્પ કાળનો છે, એ સમજી લેવું, એ વિવેકજ્ઞાનનો પ્રથમ પાયો છે. એ સર્વ સંબંધો, વસ્તુઓ અને

દેહથી પર એક અવિચળ શાશ્વત તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વ તે ચેતન, આત્મા છે. એ અમર છે, નિત્ય છે, વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે, પણ એના મૂળ સ્વરૂપે એ અનંત જ્ઞાન-દર્શન–ચારિત્રમય છે. અને એના પરથી કર્મનાં આવરણો દૂર થાય ત્યારે એ નિજગુણનો ભોક્તા છે. એ આત્માને બરાબર ઓળખવો એ વિવેકનો બીજો પાયો છે. આ બે મુદ્દાની વાત છે.

વિવેક એટલે સ્વ-પરનું વિવેચન. સ્વ એટલે આત્મા, પર એટલે એ સિવાયની દેહાદિ સર્વ વસ્તુઓ. આ સ્વને અને પરને ઓળખાય, એને વિવેકજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ વિવેકજ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન થાય તેને ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. એમાં સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ એ અંતિમ ધ્યેય છે. એને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો, અનુષ્ઠાનો, ધ્યાનો, ત્યાગ અને ક્રિયાની યોજના કરવામાં આવી છે.

વિવિધ કર્મના યોગે, અત્યંત વિશુદ્ધ ચેતન અત્યારે દુર્દશામાં વર્તે છે. એ કર્મને વશ પડી જઈ પરભાવમાં રમણ કરે છે. અને પછી એ એવા વેશ ભજવે છે કે જેનું વર્ણન કરવું એટલે આખી દુનિયાના વિચિત્ર ભાવોનું વર્ણન કરવા જેટલું મહાભારત કામ થાય. આપણે અનેક પ્રાણીઓનાં વર્તન જોઈએ છીએ અને અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો તે પર આપવા લલચાઈએ છીએ. [પણ] એ વખતે આપણે [પોતે] વિકાસક્રમની કઈ કક્ષામાં છીએ, તેનો બહુધા વિચાર જ કરતા નથી અથવા બહુ ઓછો કરીએ છીએ.

આવી સ્થિતિમાં વર્તતા ચેતનમાં સત્તાગતે શુદ્ધ ચેતના ઘણી ઊંડાણમાં રહેલી હોય છે. તે જો કર્મથી સાચો ત્રાસ પામે તો એનામાં સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ છે. એ શક્તિનો વિશિષ્ટ સાધનો દ્વારા એ ઉપયોગ કરે તો એની દશા ધીમે ધીમે ફરતી જાય અને અંતે એ વિશુદ્ધ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે.

એ સત્તાગત રહેલ વિશુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવ, એને બહારથી લેવા જવાનો નથી; એ તો એની પાસેની ચીજ છે; માત્ર અંદર રહેલ છે તેને પ્રગટ કરવાની છે. એની અંદર ઝગહગતો પ્રકાશભાનુ છે. એની આડાં આચ્છાદનો લાગી ગયેલાં છે તેને દૂર કરી દીપકજ્યોતને પ્રકટ કરવાની છે. આ અંદર ઝગહળતી જ્યોત તે શુદ્ધ ચેતના છે. એ શુદ્ધ ચૈતન્યદશાને અત્ર એની પત્નીનું રૂપક આપ્યું છે. એ વિશુદ્ધ દશા અત્યારે સત્તામાં–ગૂઢ આચ્છાદિત સ્થિતિમાં–છે.

એ શુદ્ધ ચેતના પતિનો ખરો વિરહ ખમે છે. એને પતિની વર્તમાન દશા જોઈ–વિચારી ભારે શોક થાય છે. એ જેમ જેમ પતિની વર્તમાન દશાનો વિચાર કરે છે, તેમ તેમ એને વિરહદશા આકરી લાગે છે. એ શું જુએ છે?

એના પતિ અત્યારે મનુષ્ય થયા છે, એને સુંદર શરીર મળ્યું છે, ખાવા-પીવાનું મળ્યું છે, પહેરવા કપડાં મળ્યાં છે, રહેવાનું સ્થાન મળ્યું છે. આ સર્વને પરિણામે એ ખાવા-પીવામાં લહેર કરે છે, સુંદર કપડાં પહેરવામાં ગૌરવ માને છે, ધન કમાવામાં જીવનનું સાર્થક માને છે, અને આવાં આવાં નાટકો કરે છે. ખેદની વાત એ છે કે એ બાહ્ય ભાવમાં એટલો

બધો આસક્ત થઈ ગયો છે કે એ સિવાય એને બીજું કશું સૂઝતું નથી. પતિરાજ અંદર જોતા નથી, એની પતિપ્રાણા પત્નીનો ખ્યાલ કરતા નથી.

સ્ત્રી અસાધારણ ગુણવાળી છે, મહાપતિવ્રતા છે, આર્યહૃદયા છે. એ અહર્નિશ પતિનો જ વિચાર કરે છે. એના બોલવા–ચાલવા–હરવા–ફરવામાં પતિ સિવાય બીજી ચીજ નથી. આ દશામાં વર્તતી શુદ્ધ આત્મદશા–વિશુદ્ધ ચેતના–અત્યારે ભાદરવાની રાતો ગુજારે છે. એ સ્થિતિ પતિની સંસારસ્થિતિને અપેક્ષીને થયેલી છે. આવી અત્યંત વિલક્ષણ સ્થિતિમાં એકનિષ્ઠાવાળી સ્ત્રીની શી દશા થાય તેનું આ પદમાં યૌગિક પદ્ધતિએ વિવેચન કર્યું છે.

૫૬

(રાગ–ધમાલ)

भादुंकी राती काती-सी वहे, छातीय छीन छीन छीना;   भादुंकी० १
प्रीतम सब छबी नीरखके हो, पीउ ! पीउ ! पीउ ! कीना;
वाही बीच चातक करे हो, प्रान हरे परवीना.   भादुंकी० २

અર્થ—ભાદરવાની રાત કાતીના જેવી લાગે છે. એ છાતીના તલ તલ જેવા ટુકડા કરી નાખે છે. પ્રીતમની આખી છબી નીરખીને એ 'પિયુ! પિયુ! પિયુ!' કરવા લાગી. તે જ વખતે ચાતક (અવાજ) કરે તે (મારો) પ્રાણ હરણ કરવાને પ્રવીણ થયો. (૧–૨)

વિવેચન—ભાદરવાની મેઘલી રાત્રે પતિનો વિરહ વલ્લભાને વ્યાકુળ કરવા માટે પૂરતો છે. પતિની છબી એની કલ્પનામાં છે. એમાં એ પતિનું વર્તમાન રૂપ અને એનું શુદ્ધ મૂળ સ્વરૂપ જોઈ રહી છે. એ રાગ, દ્વેષ, મોહનો નાશ થતાં, કર્માવરણ દૂર થતાં, પતિનું સહજ રૂપ બરાબર જોઈ શકે છે. એની સાથે મેળ ન ખાય તેવું કદરૂપું વર્તમાન રૂપ પણ એની સન્મુખ ખડું થાય છે. વિરહઘેલી લલના તે વખતે બોલી ઊઠે છે: 'પિયુ! પિયુ! પિયુ!' 'મારા નાથ! નાથ! નાથ!' આ ઉદ્દગાર એની હૃદયદશા સૂચવે છે. વિરહાતુર વલ્લભાનો આધાર આવા નિસાસાઓ છે, એમાં નીકળતા ઉદ્દગાર છે અને એ વખતે થતી અંતરદશા છે.

પાઠાંતર—ભાદું-ભાદુ* છીના–લીન. સબ–સબિ. નીરખકે–નરખી. પીઉ પીઉ પીઉ કીના–કહે હો પીઉ પીઉ કીન. પરવીના–પરવીન.

શબ્દાર્થ—ભાદુંકી = ભાદરવા માસની (ગુજરાતી શ્રાવણ માસની). રાતી = રાત્રી. કાતી-સી = કાતીના જેવી; 'કાતી' નાગનું હથિયાર આવે છે, તે મારવાથી જનાવરનું મરણ થાય છે; એ જમૈયાને મળતું હોય છે. વહે = જાય, પસાર થાય. છીન છીન = બહુ બારીક, નાના નાના ટુકડા. છીના = કાપી નાખે છે. પ્રીતમ = પતિ. સબ = આખી, સર્વાંગ. નીરખકે = જોઈને. કીના = કર્યો, અવાજ કર્યો. વાહી બીચ = તે વખતે. પાન હરે = જીવ લેવા માટે. પરવીના = પ્રવીણ, શક્તિમાન.

---

* અહીં તેમ જ આગળ બધે જે જે શબ્દના બદલે જે જે પાઠાંતર મળે છે, તે આ રીતે મૂળ શબ્દની સાથે મૂકેલ છે.

—સંપાદક

એના ઉદ્દ્ગારમાં પતિ તરફ પ્રેમનાં દર્શન સાથે પતિની વર્તમાન સ્થિતિ તરફ અંતની શોક ઊર્મિનો અવભાસ સ્પષ્ટ છે. પણ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પોતાની વિરહદશા પ્રદર્શિત કરવાનો જ છે. એ હજુ એવા ઉદ્દ્ગાર કાઢી રહી હતી, ત્યાં ચાતકે અવાજ કર્યો એટલે શુદ્ધ ચેતનાને અંદરથી પ્રાણ નીકળી જતા હોય એવું દુઃખ થયું.

આ 'ચાતક' કોણ?—એની ખરી શોધ કરવાની છે. શુદ્ધ ચેતનાને પતિનું ખરું સ્વરૂપ યાદ આપનાર વ્યક્તિ કાં તો સ્વાનુભવ હોઈ શકે અથવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની હોઈ શકે. એ જ્યારે શુદ્ધ ચેતનરાજનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે અથવા દર્શાવે ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાની અંતરવ્યથા, એના પતિની દશાના વર્તમાન સ્મરણે, જરૂર પ્રાણહરણ કરે તેવી આકરી થઈ જાય. (૧–૨)

एक निसि प्रीतम नाउंकी हो, विसर गई सुध नाउ;
चातक ! चतुर विना रही हो, पीउ पीउ पीउ पीउ पाउ· मादुंकी० ३

અર્થ—એક રાત્રે પ્રીતમના નામને વીસરી ગઈ, એની સ્મૃતિ જ ન રહી. પણ હે ચાતક ! 'પિયુ–પિયુ–પિયુ–પિયુ' (અવાજ) પામીને (પણ) ચતુરપતિ વગરની જ રહી. (૩)

વિવેચન—એક રાત્રે તો એ ખરેખર પતિના વિરહથી એટલી વ્યાકુળ થઈ ગઈ કે એ પતિ નામની સ્મૃતિ–શુદ્ધિ પણ વીસરી ગઈ. પ્રાણીને માથે હદથી વધારે ચાલુ દુઃખ પડે છે ત્યારે એ દુઃખમાં એટલો તરબોળ થઈ જાય છે કે દુઃખને પણ ભૂલી જાય છે. અતિ દુઃખમાં સબડતા કોઈ પણ જીવને અવલોકતાં આ મહાન સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે વળી અનુભવે એને પતિની સ્મૃતિ આપી, પણ એની તો એ જ સ્થિતિ રહી. પતિરાજ વગરની એ રાત્રી પણ ગઈ. (૩)

एक समे आलापके हो, कीने अडाने गान;
सुघर बपीहा सूर धरे हो, देत है पीउ पीउ तान. मादुंकी० ४

અર્થ—એક સમે–એક વખત–તેં તો ડહાપણ વગરનો વિલાપ કર્યો, પણ બપૈયો સુઘડ હોઈ સૂર મેળવે છે–કેળવે છે, અને 'પિયુ–પિયુ' તાન (મારી સાથે) દે છે. (૪)

વિવેચન—બપૈયાના મનથી તો ડહાપણ વગરનું એક વખતનું ગાન થયું. પણ આ વિરહાતુર વલ્લભાને એમાં પણ સમાન દુઃખની સાથે પોતાના દુઃખની મિલાવટ કરવાની તક

પાઠાંતર—નાઉંકી–નાઉનકી. બીજી પંક્તિ અશુદ્ધ છે. એક પ્રતમાં આ પ્રમાણે છે: 'નીઉં' ચતુર ચાતક વિના રહી હો પીઉ.'

શબ્દાર્થ—નિસિ = રાત્રે. નાઉંકી = નામની. વિસર ગઈ = ભૂલી ગઈ, વીસરી ગઈ. સુધ = સ્મૃતિ. ચતુર = પતિ. પાઉ = પ્રાપ્ત્વા = પામીને.

પાઠાંતર—સુઘર બપીહા–સુઘર પપીહા.

શબ્દાર્થ—એક સમે = એક વખતે આલાપ = વિલાપ, બૂમ. અડાને = વગર ડહાપણે. કીને = કર્યો. સુઘર = સુઘડ. બપીહા = બપૈયો. (ગાનાર પક્ષી). ધરે = મેળવે, કેળવે. તાન = સંગીતનો શબ્દ છે.

મળી. બપૈયા ખરેખર સુઘડ છે. એ પોતાનો સૂર કેળવે છે અને તેમ કરીને ચેતના સાથે તાન પૂરે છે. સંગીતમાં તાન લેવાથી ગાનનું માધુર્ય ખૂબ વધે છે એ જાણીતી વાત પર અત્ર ઉલ્લેખ છે. જ્યારે પ્રેમનો ઉન્માદ થયો છે ત્યારે સરખાપણું ઊડી જાય છે. ચાતકનો અવાજ સાંભળીને એ વિરહી સ્ત્રી પ્રાણ નીકળી જાય તેટલું દુઃખ થવાની સંભાવના કરે છે, તે જ બપૈયાનો અવાજ સાંભળીને જાણે તે પોતાના તાનમાં સૂર પૂરતો હોય એવી કલ્પના વિહરઘેલીને કરાવે છે. (૪)

रात विभाव विलात है हो, उदित सुभाव सुभान;
सुमता साच मते मिले हो, आए 'आनंदघन' मान. भादुंकी० ५

અર્થ—વિભાગ (અંધારી) રાત ખપી જાય છે, વીતી જાય છે, અને સ્વભાવભાનુનો ઉદય થાય છે, એટલે સમતાના સાચા મત (સાન) માં આવીને આનંદનાં પૂર મળી ગયાં, એમ તું માન, સમજ. (૫)

વિવેચન—પણ એ તાનમાં ભારે મજા આવી ગઈ. પતિનો વિરહ આ શુદ્ધ ચેતનાના તાનમાં જ દૂર થઈ ગયો. જ્યારે ધ્યાનમાં ધ્યાતા, ધ્યેય ને ધ્યાનની એકતાનતા થાય છે ત્યારે જે પરિણામ થાય તે અત્ર થાય છે. શુદ્ધ ચેતનાની એકતાનતા અત્ર પતિરાજ તરફ થાય છે, પતિની વિભાવદશા પૂરી થાય છે, એ સ્વસ્વરૂપ જુએ છે, એને સ્વનો ખ્યાલ આવે છે, એ બાહ્ય વસ્તુની અસારતા જોઈ–જાણી–અનુભવી એને સાચી નજરે જુએ છે. અને જેવો સાચો ખ્યાલ અંતરદૃષ્ટિથી આવ્યો કે અંધારી રાત પૂરી થાય છે.

અને રાત ગઈ એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ થાય છે, ત્યાં તો પછી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જાય છે, સંસારદશા ઊઠી જાય છે, પછી બહાર જોવાની ટેવ પૂરી થઈ જાય છે અને બાહ્ય દશાને બદલે અંતરદૃષ્ટિ આવી જાય છે; સ્વ–પરનું વિવેચન થઈ જાય, સ્વને ઓળખાય અને સ્વીકારાય, પરને પિછાનાયા અને ત્યાગ કરાય અને એ માત્ર ઉપર ઉપરથી વાતો કરવા કે માત્ર જાણવારૂપે નહિ પણ વર્તન તરીકે પ્રાપ્ત થાય, એટલે રાત્રી પૂરી થઈ ગઈ, ભાનુનો ઉદય થયો અને શુદ્ધ ચેતનાનો આનંદઘન સાથે મેળાપ થયો, ચેતનાની લાંબા વખતની વિરહદશા પૂરી થઈ અને શુદ્ધ ચેતનાના મનોરથ સિદ્ધ થયા.

અથવા ચેતના પોતાના મંદિરમાં બેસી પતિવિરહનાં ગાન કરતાં, નિઃશ્વાસ મૂકતાં છેવટે કહે છે કે જ્યારે આ વિભાવરાત પૂરી થશે અને વિવેકભાનુનો ઉદય થશે, ત્યારે

પાઠાંતર—સુભાન–સુભાનું. માન–માનું.

શબ્દાર્થ—વિભાવ = ભાવ પ્રકાશ વગરની, અંધારી. વિલાત = વીતી જાય છે, પસાર થઈ જાય છે. સુભાવ = સુપ્રકાશવાળો. સુભાન = સુભાનુ, સૂર્ય. સુમતા = સમતાના. સાચમત = સાચો અભિપ્રાય, સમ્યગ્જ્ઞાન. આએ = આવીને. આનંદઘન = આનંદનાં પૂર. માન = સમજ, જો, વિચાર, કબૂલ કર, "

પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે વર્તન સાથે સંબંધ ધરાવનાર સદ્‌ગુણના સંવ્યવહારના પ્રસંગોમાં માનસિક અને હાર્દિક આનંદનો અનુભવ થાય છે. આ મધ્યમ પ્રકારનો આનંદ છે.

'આનંદ' માં અંદરનું કોઈ તત્ત્વ ચાલે છે, તેને એ અનુભવે છે, પણ જો એનું વર્ણન પૂછવામાં આવે તો ખાસ કાંઈ કહી શકાય નહિ; એ અનુભવગોચર વાત છે.

આ પાયા ઉપરથી આપણે હવે અંદર ઊતરીએ. આ આનંદ અનુભવનાર કોણ? સમાન પરિસ્થિતિમાં એકને આનંદ થાય છે, બીજાને દુઃખ થાય છે અને ત્રીજાના પેટમાંથી પાણી પણ ચાલતું નથી, એનું કારણ શું? એનો જવાબ એક જ શકય છે: એ સ્થૂળ, માનસિક કે હૃદયના આનંદને અનુભવનારમાં જે પ્રકારના સંસ્કાર પડયા હોય તે પ્રકારે તે અનુભવ કરે છે. એ આનંદનો અનુભવ 'મેં' કર્યો એમાં જે 'મેં' ને સૂચવનાર છે તે ચેતનરામ છે, એ આત્મા છે. એ દેહથી ભિન્ન પણ દેહમાં રહેલ તત્ત્વ છે. એની હયાતી મૃત દેહમાં લાગણી, ક્રિયા કે જ્ઞાનનો અભાવ જોતાં સમજી શકાય છે. એને 'આત્મા' ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

એ આત્મા પોતે શુદ્ધ, નિર્લેપ વસ્તુ છે. એ અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રમય છે. એ અનંત ગુણોનો વિશ્રામ છે. એનામાં અનંત શક્તિ છે. જેમ દીવાની આડું ફાનસ હોય, ફાનસના કાચમાં ડાઘા પડયા હોય, તેના ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કર્યું હોય, તો પ્રકાશ મંદ, મંદતર થતો જાય છે, તેમ ચેતનની–આત્માની જ્યોતિ અંદર ઝળહળતી હોય, પણ આવરણો આડાં આવે ત્યારે તેના પ્રકાશને મંદ, મંદતર કરતાં જાય છે; એ આવરણો આત્માની શક્તિનો અવરોધ કરે છે. એ આવરણનું કાર્ય કર્મો કરે છે. કર્મો જાતે અજીવ છે, પણ આચ્છાદન કરવાની શક્તિવાળાં છે. તેઓ આ પ્રાણીને અનેક પ્રકારના વેશ લેવરાવે છે અને તેની પાસે નવા નવા ખેલ કરાવે છે. આપણે એનાં વિચિત્ર નાટકો અન્યત્ર તપાસ્યાં છે, જાણ્યાં છે.[1]

આત્મા જ્યારે પેલાં આવરણોથી મુક્ત થતો જાય ત્યારે એ કેવી સ્થિતિ અનુભવે એ વાત અત્ર પ્રસ્તુત છે. ત્યાં પ્રસ્તુત આવરણ મુખ્યતયા અજ્ઞાનનું પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનનાં આચ્છાદનથી પ્રાણી સ્થૂળ–બાહ્ય વસ્તુમાં આનંદ માને છે, એની નિત્યાનિત્યની તુલનાશક્તિ દબાઈ જાય છે અને એ પરભાવમાં રમણ કરે છે. એ અજ્ઞાનને પરિણામે મોહ એના ઉપર અંધકારને છાઈ દે છે. આ આવરણ જેમ જેમ દૂર થતું જાય છે, તેમ તેમ એનામાં સ્વભાવો પ્રગટ થતા જાય છે. પછી એ કેવી કેવી સામાન્ય બાબતોમાં રીઝી જતો હતો તેનો એને સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય છે. પછી એ ધન, ઘરબાર, મહેલ, બગીચા અને શરીરાદિ સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે સમજતો જાય છે. એને ત્યાર પછી બાહ્યના ત્યાગમાં મજા આવતી જાય છે. પૂર્વકાળમાં એને જે બાહ્ય વસ્તુમાં લેપ હતો તે દૂર થતો જાય છે,

૧. કર્મપરિણામ–રાજાના નાટકોનું વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં સવિસ્તાર આપ્યું છે. તેની નાટકભૂમિકા અને કાર્યપદ્ધતિ માટે જુઓ પ્રસ્તાવ બીજો પૃ૦ ૨૫૮ થી ૨૭૦ (પ્ર. આ.) ભાષાંતર.

અને પોતે કેવી બાબતમાં રસ લેતો હતો તેના વિચારથી તેને ગંમત પડે છે. આવી રીતે તેનું આખું દૃષ્ટિબિન્દુ ફરી જાય છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુનો ફેરફાર એ 'આનંદ'ની વાનકી છે.

અજ્ઞાન જેમ જેમ દૂર થાય તેમ તેમ વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થતું જાય છે અને જો તે જ્ઞાન અનુસાર વર્તન થતું જાય તો બાહ્ય આનંદને બદલે આંતર આનંદ થતો જાય છે. પછી એ વર્તન અનુસાર એની પ્રગતિના કુલ માર્ગો ધીમે ધીમે બદલાતા જાય છે. પછી એને વસ્ત્રો પહેરવામાં આનંદ થતો હતો તેને બદલે તેનો ત્યાગ કરવામાં મજા આવે છે. આવી રીતે સર્વ સ્થૂળ ભોગો અને સ્થૂળ વસ્તુ સંબંધનું સમજવું.

ત્યાગમાં તે શો આનંદ હોઈ શકે?–એ સંસારી પ્રાણીઓ માટે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે. સ્થૂળ દાખલા લઈએ તો યોગ્ય પાત્રને આપણે ધનની સહાય કરીએ, ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તક કે વેતન આપીએ અથવા દુષ્કાળપીડિત જનોને અન્ન–વસ્ત્રાદિ આપીએ ત્યારે કેવો આંતર આનંદ થાય છે! નિષ્કામ ભાવે સેવા કરતાં કેવો અંતરનો આનંદ આવે છે! દેશસેવામાં જેલ સ્વીકારનારાનો ભોગ આ કક્ષાના આનંદમાં આવે છે. ત્યાગમાં તો ખરો આનંદ છે. અને આપણે જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે અનુભવમાં આવે તેવો છે. આ પ્રમાણે સ્થૂળ આનંદ ઘટતો જાય છે અને આંતર આનંદ વધતો જાય છે.

આ આંતર આનંદનું આખું દૃષ્ટિબિન્દુ અલગ છે, વિશિષ્ટ છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે. એમાં જેમ જેમ વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે, તેમ તેમ નવા નવા માર્ગો સૂઝે છે અને વિશેષ પ્રકાશ અંદરથી પડતો જાય છે. એના વિશુદ્ધ થતા જતા આત્મારૂપ રત્નમાં સ્વયં-જ્યોતિ છે. એ જ્યોતિનો ધીમે ધીમે પણ મક્કમપણે સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે.

અહીં તદ્દન નિરાવરણ થયેલ આત્માનો આનંદ શો હશે અને કેવો હશે?–તે વિચારવાનું સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ચેતન પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થાય ત્યારે આત્મગુણમાં રમણ એ જ એનો આનંદ છે. ત્યાં સંસારનાં તોફાન નથી કે મોહનાં આક્રમણો નથી; ત્યાં અભિમાન, આળસ, ક્રોધ, શોક, ભય કે કોઈ પણ પ્રકારના મનોવિકારને સ્થાન નથી; અને ત્યાં વ્યાધિ, આધિ કે ઉપાધિનો પગરવ નથી. આ શાંત નિજસ્વરૂપ–રમણમાં લીલા કરવી, એમાં એકતાનતા કરવી એ પરમ આનંદ છે. અને એ પરમાત્મપદમાં પ્રાપ્ય છે, અને માર્ગે ચડેલ સર્વ જીવને સાધ્ય છે. એ આનંદ સુસાધ્ય છે કે કષ્ટસાધ્ય છે, તે વ્યક્તિના આંતરવીર્ય, ત્યાગભાવમાં દૃઢતા, સ્થૂળ દૃષ્ટિનો ત્યાગ અને સાધ્યના માર્ગમાં ગમનની ગતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ જેમ જ્ઞાન–ક્રિયાની એકતા થતી જાય, જેમ જેમ વસ્તુસ્વરૂપની પિછાન થતી જાય, વિવેકની જાગૃતિ થતી જાય અને દૃષ્ટિબિન્દુ સ્પષ્ટ, સરળ અને આત્મસન્મુખ થતું જાય, તેમ તેમ એ આનંદ સમીપ આવતો જાય છે. એ આનંદ અનુભવગોચર છે. આ કક્ષાની વ્યક્તિને જનતાની વાહ વાહ મેળવવી ઇષ્ટ લાગતી જ નથી. એ દશા અનિર્વચનીય છે. એ દશાનો વિચાર પણ આનંદમય છે.

. આ ધીમે ધીમે વધતો આત્મરમણમાં પરાકાષ્ઠા પામતો આનંદ આ અદ્ભુત પદનો વિષય છે. અને 'આનંદઘન' નામમાં જ ભારે દિવ્ય ગાન છે. 'આનંદ' શબ્દ યોગમાં શોભે છે. એ આંતરગમ્ય વસ્તુ છે. એ વસ્તુતઃ અવર્ણ્ય છે. એ મહાન શબ્દનો વિસ્તાર 'ઘન' શબ્દમાં છે. આનંદની માત્ર એક લહરી નહિ, જંજાળમાં પડેલા ભ્રમિત સંસારરસિક જીવડાની મોંઘી આકસ્મિક પળ નહિ, પણ એનો સમૂહ, એનો જથ્થો.

પોસ માસમાં કોપરેલ ઠરી જાય અથવા ઘી બંધાઈ જાય તેને 'ઘન' કહી શકાય. એવી રીતે આનંદનો સમૂહ, એનું દળ થઈ જાય અને ચારે તરફ વાતાવરણમાં પણ નિર્વિશેષ શાંતિ–આત્મગુણરમતા અનુભવાય એ આનંદઘન છે, આનંદનું દળ છે, આનંદનો નિરંતર થતો વિકાસ છે, આનંદની રેલંછેલ છે. એ આનંદના સમૂહનો વિચાર કરવાથી, એ આનંદસમુદ્રમાં પડવાથી અને જેમને એ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હોય તેનો વિચાર કરવાથી આનંદમય થઈ જવાય છે. એ આનંદમય–કર્મમલથી રહિત થયેલ–સિદ્ધ આત્મદશા છે. ત્યાં એ આનંદ એની પરાકાષ્ઠાએ પ્રાપ્ત થાય છે. મતલબ, આનંદઘન એટલે અનંત આનંદમય સિદ્ધ આત્મા એમ સમજવું.

કોઈને અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ પદના પ્રણેતાએ પોતે સિદ્ધ યોગ્ય નામ શા માટે રાખ્યું હશે? એનો જવાબ આ પદ આપે છે. મારે જો મગ્ન થવાની ઇચ્છા હોય તો હું 'મગ્ન'તાની વાત કરું; મારે ધનની ઇચ્છા હોય તો ધનપતિ નામ રાખું. આવાં ઉપનામો સહજ છે અને પ્રાણીની મનોરથસૃષ્ટિનાં બોધક છે. શ્રી કર્પૂરવિજયે સર્વ પદો 'ચિદાનંદ'ના નામથી લખ્યાં; શ્રી લાભાનંદે સર્વ પદો 'આનંદઘન'ના ઉપનામથી લખ્યાં; એ સર્વ સાધ્યનું લક્ષ્યત્વ બતાવે છે. એમને પોતાના નામની પરવા નહોતી. એમના જીવનનું જે સાધ્ય હતું તે નામ તેમણે રાખ્યું છે. અને આ પદને અંતે 'લાભ–આનંદઘન' કહી તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે.

પદ

(રાગ–જયજયવંતી)

मेरे प्रान आनंदघन, तान आनन्दघन. * (टेक)
मात आनन्दघन, तात आनन्दघन;
गात आनन्दघन, जात आनन्दघन.   मेरे० १

અર્થ—મારો આનંદઘન પ્રાણ સમાન છે. મારી તલ્લીનતા આનંદઘન છે. મારી માતા આનંદઘન છે. મારા પિતા આનંદઘન છે. મારા શરીરનાં ગાત્રો આનંદઘન છે. મારી જાતિ (સ્વરૂપ) આનંદઘન છે. (૧)

વિવેચન—આ પદ અદ્ભુત છે. એમાં લક્ષ્ય સાથે એકાકાર બતાવ્યો છે. પ્રથમ શરૂઆત પ્રાણથી કરી. મનુષ્યને દસ પ્રાણ છે. પાંચ ઇંદ્રિય, મન–વચન–કાયાનાં બળો,

* આ પદના શબ્દો સમજાય તેવા છે, એટલે એના અર્થ આપવાની જરૂર નથી.

આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ. અજીવ–જડમાં અને ચૈતન્યમાં તફાવત પાડનાર આ પ્રાણો છે. આ સર્વ પ્રાણો આનંદમય છે. એને ઇંદ્રિયોમાં આનંદ દેખાય છે, એ વિશ્વમાં આનંદ જુએ છે, એના મનમાં આનંદ છે, એની વાણીમાં આનંદ છે, એના આખા શરીરમાં અનંદ છે, એના શ્વાસોશ્વાસમાં આનંદ છે અને એનું આખું જીવન આનંદમય છે. એને તાન પણ આનંદનું જ લાગે છે. જ્યાં મન–વચન–કાયામાં આનંદ હોય ત્યાં તાન બીજી કઈ બાબતનું હોય ? એ પોતાની સર્વ ભાવના આંનંદમય કરી દે છે. અનાહત નાદ એને આનંદમાં ઉતારી દે છે. એને અંદરથી જાપ પણ આનંદનો જ હોય છે. એક વસ્તુનું તાન લાગે ત્યારે આખી દુનિયામાં બીજી ચીજ સૂઝતી નથી.

માતાનો પ્રેમ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે; માતૃપ્રેમનો બદલો વળી શકે તેમ નથી; અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે માતાની પૂજા થાય છે. વ્યવહારમાં જે સ્થાન બાળકની અપેક્ષાએ માતા લે છે, તે સ્થાન સાધ્યદ્રષ્ટાના સંબંધમાં આનંદ લે છે. એ આનંદને મૂર્તિમાન શક્તિ તરીકે પૂજે છે. એને પિતા સ્થાને પણ આનંદ જ છે. બન્ને પૂજ્ય સ્થાનો એ આનંદને આપે છે. એને અસ્થિ–મજ્જામાં આનંદની લય લાગી હોય છે, તેથી એનાં ગાત્રો પણ આનંદમય જ હોય છે. એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં આનંદ હોય છે. અને વાત એટલે સુધી થાય છે કે ખુદ એની જાત પણ આનંદમય થઈ જાય છે, આખું શરીર, આખી વિચારમાળા અને આખો વાણીવિલાસ આનંદમય થઈ જાય છે. (૧)

राज आनन्दघन, काज आनन्दघन;
साज आनन्दघन, लाज आनन्दघन. मेरे० २

અર્થ—મારું રાજ આનંદઘન છે. મારું સર્વ કાર્ય આનંદઘન છે. મારી સર્વ સામગ્રી આનંદઘન છે. મારી સર્વ લાજ–મર્યાદા આનંદઘન પર નિર્ભર છે. (૨)

વિવેચન—એને આનંદમાં આખી દુનિયાનું રાજ લાગે છે. જાણે પોતે રાજવૈભવ અનુભવતો હોય, જાણે એ વિસ્તાર ઉપર પોતે રાજ ભોગવતો હોય એવું એને લાગે છે. એનું કર્તવ્યસર્વસ્વ આનંદનો તાન છે. એને આનંદનો રસ એવો લાગે છે કે બીજું કામકાજ એને છાશબાકળા જેવું લાગે છે. એની સર્વ સાધનસામગ્રી પણ આનંદમય જ છે. કોઈ પણ કાર્ય માટે તત્પ્રાયોગ્ય સામગ્રી જોઈએ છે. યોગીનો સાજ આનંદ છે. એની મર્યાદા પણ આનંદની જ હોય છે. એ જ્યાં જુએ ત્યાં આનંદ જ દેખાય છે. એના દૃષ્ટિબિંદુમાં છેવટની મર્યાદા આનંદમય જ હોય છે. પ્રારંભથી તે છેવટ સુધી આનંદમય એનો માર્ગ છે. (૨)

आभ आनन्दघन, गाभ आनन्दघन;
नाभ आनन्दघन, लाभ आनन्दघन. मेरे० ३

અર્થ—મારું આકાશ (ગગન) આનંદઘન છે. મારાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો આનંદઘન છે.

મારું નાભિકમળ આનંદઘન છે. અને મારો સર્વસ્વ લાભ આનંદઘન છે. (૩)

વિવેચન—એ દૃષ્ટિમર્યાદા ઠેઠ આકાશ સુધી જાય તો ત્યાં પણ એને આનંદ જણાય છે. એનું વિશ્વ આનંદમય જ છે. એનાં કપડાં પણ આનંદમય જ હોય છે. એણે શું પહેર્યું એનું એને ભાન પણ હોતું નથી, કારણ કે એની નાભિથી નીકળી આનંદ આકાશ સુધી જાય છે. અને એની કમાણીમાં આનંદ જ છે. વ્યાપારી કે ધીરધાર કરનાર જેમ સરવૈયામાં નફો કેટલો થયો તેની પ્રતીક્ષા કરે છે, તેમ આ યોગવ્યાપાર કરનારના નફામાં આનંદ જ હોય છે. (૩)

ઉપસંહાર—જ્યારે આનંદની લય લાગે ત્યારે સર્વસ્વ અર્પણ થાય છે. આખા વિશ્વમાં અને પોતામાં અને પોતાના વાતાવરણમાં આનંદ દેખાય છે. આ સ્વાર્પણમાં કચાશ રહે તેટલો આનંદાનુભવ ઓછો થાય છે. એમાં અહંભાવ ન હોય, એમાં મનોવિકાર ન હોય, એમાં લોકપ્રશંસાની એષણા ન હોય, એમાં મનને મનાવી લેવાના ભામા ન હોય, એમાં નિરતિશય પ્રેમ હોય. જ્યાં સુધી પ્રમાદ કે દુન્યવીત્વ હોય ત્યાં સુધી આ આનંદને સ્થાન નથી. જ્યાં સુધી આનંદમય જીવન વહવાની ઇચ્છા ન થાય ત્યાં સુધી અનેક બાહ્યાચારો કરવામાં આવે છે. આનંદરસના લિપ્સુનાં જીવન અનેરાં હોય છે. દુનિયા એને ગાંડો કહે કે મૂર્ખ કહે, એના તરફ એની નજર જ હોતી નથી. એની એને પરવા નથી એમ કહેવું એ પણ બિનજરૂરી છે. પરવાની વાત કરીએ ત્યારે જાણે એમાં પણ કાંઈ કર્તવ્ય હોય એવો ભાવ રહી જાય છે. આ લબ્ધલક્ષ્ય યોગીનું આંતરરાજ્ય વ્યવહારથી પર હોય છે. અને એવા આનંદરસના પિપાસુને જાણવા, સમજવા કે ઓળખવા એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે; અને એ માર્ગે ગમન કરવું એમાં જીવનનું સાર્થક્ય છે.

લાભનંદે આનંદ પાછળ જીવન અર્પ્યું હતું. લાભનો આનંદ આનંદમય હતો, આનંદઘન હતો, એ એનો પરાત્મા હતો, એ જ એનો પરમ સાધ્ય હતો અને એ એણે અહીં ગાઈ બતાવ્યો છે. 'લાભ'ને–'લાભાનંદ' નામને એમણે આ સ્થાનકે જ યાદ કર્યું છે, કારણ કે એ ગાન કરતાં એને એની આનંદ સાથે એકતા કરવી હતી. આવા વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં આત્મનિમજ્જન કરનાર યોગીને માત્ર વ્યવહારમાં રસ લેનાર 'નિશ્ચયગામી' આદિ ગમે તેવું ઉપનામ આપે; આપણે તેમને યાદ કરીને આ અતિ વિશાળ પદની ભાવનાને ક્લિષ્ટ ન કરીએ. 'આનંદ' યોગનો અતિ ઉચ્ચ કક્ષાનો શબ્દ છે. એને ઓળખવામાં મજા છે, એને જીવવામાં રસ છે અને એને પોતામય કરવામાં સિદ્ધિ છે. 'અબ હમ અમર ભયે, ન મરેંગે' એવું વિશિષ્ટ ગાન જે યોગીની ગહન ચિદ્‌ગુહામાંથી નીકળે, તે જ આખા વિશ્વને, પોતાના શરીરને અને નાભિથી માંડી નભોમંડળને આનંદમય જોઈ શકે. એ મહાન યોગીને આપણે બહલાવીએ.

પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજીએ આ પદ આખું સમતાના મુખમાં મૂક્યું છે. નોંધ કહે છે કે "સમતાનો અને આનંદઘનનો એક મત મળ્યો, ત્યારે સમતા માને છે કે મારે પ્રાણ

પણ આનંદઘન છે, તલ્લીનતા આનંદઘન છે, અને માતાપિતા પણ આનંદઘન છે, અને શરીર પણ આનંદઘન છે, કુળ પણ આનંદઘન છે, તેમ જ રાજ્ય તેમ જ કાજ પણ આનંદઘન છે. આનંદઘન મળ્યા એટલે સર્વ મળ્યું." આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ, પણ એમાં આનંદને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે; અને ઓળખીને અટકી જવા જેવું નથી. એ પ્રાપ્તવ્ય તરીકે અવગત થાય તો તેને માટે પ્રયાસ આદરી દેવાની આ ઉત્તમ તક છે. એક વાર કામ સરેડે ચઢી જશે તો પછી ચેતનરામ પોતાનો રસ્તો આગળ કરતો થઈ જશે. આનંદમય થવાની દૃઢ ભાવના કરવા યોગ્ય છે. વિશાળતાથી આનંદને ઓળખવો અને આદરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. એ માર્ગે જેટલી પ્રગતિ થાય તે સર્વથા ઇષ્ટ છે. હિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન નિકૃષ્ટતાદર્શક (*pessimistic*) છે એનો [એમ કહેનારને] આ જવાબ છે. જે તત્ત્વજ્ઞાન આનંદમાં લહેર કરાવે તે કદી નિકૃષ્ટ ન હોઈ શકે, નિરાશાવાદી ન હોઈ શકે; એમાં વ્યવહારની ઉત્કૃષ્ટતા ન બતાવી હોય તેથી એ નિકૃષ્ટ ન ગણાય. આત્માનંદ એ અનુપમ વિષય છે, સારગ્રાહી છે, પરમ નિધાન છે અને અનુભવગમ્ય છે. એ પામવાની મુશ્કેલી હોય તેથી એ નિકૃષ્ટતાસૂચક ન જ ગણાય. એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં દુઃખનો વિચાર જરૂર કર્યો છે, પણ એના ઉપાય બતાવી છેવટે પરમ શાંતિ અને દુઃખની સાથે આત્યંતિક અભાવના માર્ગો બતાવ્યા છે. એ બતાવનાર શબ્દ **'આનંદ'** છે. એ જ્ઞાનને નિકૃષ્ટતાસૂચક કહેવું, એ મુદ્દો સમજવાનું અધૈર્ય બતાવે છે.

આનંદના ધનને બહલાવવા અંદર જોવું, અંદર રાચવું, અંદર અનુભવ કરવો, એમાં લાક્ષણિક મોજ છે, અપૂર્વ રસ છે, અનેરી હલક છે, જે જોઈએ તે ત્યાં મળે તેમ છે. (૫૨)

પદ ત્રેપનમું

ભૂમિકા—આ પદ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ મહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયેલું દેખાય છે. જૈન યોગીઓની અદ્‌ભુત કાવ્યચમત્કૃતિમાં એક નૈસર્ગિક ગુણ એ છે કે એ સર્વ સ્થાનકેથી પ્રેરણા લઈ શકે છે. યોગીરાજે કૃષ્ણ મહારાજની જીવનલીલાનો કેવો સદુપયોગ કર્યો છે, તે આ પદમાંથી માલૂમ પડશે. ઉન્નત વિશાળ ભાવના અને પરધર્મસહિષ્ણુતાનો આ સારો દાખલો છે. પ્રેમનો પંથ ભક્તિમાર્ગમાં ખૂબ વર્ણવ્યો છે. અધિકારી પ્રમાણે ભક્તિઅનુષ્ઠાનને જૈન શાસનમાં નિયત સ્થાન છે. જૈન દર્શન જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગમાં મોક્ષ માને છે. એ એકલી ક્રિયાને અંધ બતાવે છે, એકલા જ્ઞાનને પંગુ બતાવે છે, એ અંધ અને પંગુનો સહચાર થાય તો પંગુ રસ્તો બતાવે અને અંધ પોતાની ખાંધ આપે. જ્ઞાનની દોરવણી અને તેની સાથે તદનુસાર ક્રિયા—અનુષ્ઠાન થાય તેમાં ખરી મજા આવે છે.

અનુષ્ઠાનમાં પણ વિષ અને ગરલ—અનુષ્ઠાનને વર્જ્ય ગણવામાં આવ્યાં છે. આ

ભવના સુખની અપેક્ષાપૂર્વક કરેલ અનુષ્ઠાનને વિષ–અનુષ્ઠાન કહેલ છે; જ્યારે પરભવમાં દેવ, દેવેન્દ્ર આદિ પદપ્રાપ્તિની આશાથી કરેલ અનુષ્ઠાનને ગરલ–અનુષ્ઠાન કહે છે. ફળાપેક્ષા વગર માત્ર સત્કર્મ કરવાની ભાવનાથી આત્માનુભાવપૂર્વક ક્રિયા થાય તેને અમૃત–અનુષ્ઠાન કહેલ છે. આવાં છેલ્લા પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. યોગી કે સાધુ પણ અનુષ્ઠાન–ક્રિયાથી વિમુક્ત નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી ક્રિયાની જરૂર નથી એ અભિપ્રાય જૈન દર્શન સ્વીકારતું નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછીની અવસ્થા માટે જુદી વ્યવસ્થા છે. અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે અનુષ્ઠાનની આવશ્યકતા છે અને તે સાધુ અને શ્રાવક બન્નેને છદ્મસ્થ અવસ્થામાં ઉપયુક્ત છે. અનુષ્ઠાન પૈકી પ્રભુપૂજન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ પૂજનમાં દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે પ્રકાર છે. દ્રવ્યપૂજનમાં સાધનસામગ્રી, વિધિ વગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે અને દ્રવ્યશુદ્ધિનો ભાવશુદ્ધિ અને નિર્મળતા સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી તેની સાધન તરીકે ઉપયોગિતા ગણાય છે.

ભાવપૂજન અંતરંગનો વિષય છે. ભાવપૂજનમાં અંતર ડોલે છે, ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે, અને અંતરાત્મા પરમાત્મદશા સાથે સારૂપ્ય સાધે છે. એવા પ્રકારની ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા માટે પ્રભુસ્તવનાની અનેક પ્રકારની યોજના કરી છે. પરમાત્મભાવ બહારથી લાવવાનો નથી, પણ અંતરંગને એકાકાર વૃત્તિએ કરતાં ધીમે ધીમે અભ્યાસથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે ભાવપૂજન કરતાં અંતરાત્મા ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા અનુભવે છે.

જેને જે સાધનો દ્વારા ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય, સંસારસંબંધ ભૂલી જવાય અને પરમાત્મભાવમાં રમણ થાય, તે સાધન તેને ઇષ્ટ હોઈ આદરણીય છે. ભક્તિના અનેક પ્રકારો બતાવ્યા છે, તે પસંદગીનું વિશાળ ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. અમુક પ્રકારે જ ભક્તિ કરવી અને બીજી રીતે નહિ એવો નિષેધ નથી. એના સામાન્ય નિયમો બતાવ્યા છે, તે અલ્પજ્ઞ અને અલ્પસત્ત્વી પ્રાણીની દોરવણી માટે છે.

જૈન દર્શનમાં ભક્તિને સ્થાન છે અને તે અધિકારીની અપેક્ષાએ કેટલીક વાર ઘણું મહત્ત્વનું થઈ પડે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને મહસ્થાન બન્નેને મહસ્થાન આપનાર જૈન દર્શન ભક્તિનો મહિમા સાધ્યની અપેક્ષાએ ગાય છે. આ વાત ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. વીતરાગ પ્રભુ કાંઈ આપી શકતા નથી, તેમની પાસે માગણી કરવી તે ઉપચાર માત્ર છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા સાથે આદર્શ તરીકે એ પરમ તત્ત્વ હૃદય સન્મુખ કોઈ પણ રીતે રાખવાની જરૂર ખાસ બતાવી છે. અને તે ભક્તિમાર્ગે સિદ્ધ થઈ શકવાની જેને શક્યતા હોય તેવા અધિકારીને બહુ ઉપયોગી છે. આપણે જેવા થવાની ભાવના, ઇચ્છા હોય તેનો આદર્શ બરાબર સ્પષ્ટ કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. વ્યવહારમાં આપણે ધન એકઠું કરી સદ્વ્યય ઇચ્છીએ તો એન્ડ્રુ કાર્નેગીનો આદર્શ રાખીએ; પ્રધાન રાજદ્વારી રમનમાં ગ્લેડસ્ટન જેવાનો આદર્શ રાખીએ; દેશહિતને અંગે મહાત્મા ગાંધીનો આદર્શ રાખીએ—એવી

અનેક બાબતોને અંગે અમુક આદર્શ રાખી તેને પહોંચવા યત્ન કરીએ. તે પ્રમાણે આત્મ-ગુણપ્રાપ્તિ માટે જેમણે તેવી આત્મભાવના સિદ્ધ કરી હોય તેવાનો આદર્શ જરૂર રાખીએ.

જૈન સંપ્રદાયવાદી નથી. એની વિશાળતા ચારે તરફ છે. એ પ્રત્યેક આદર્શમાંથી ગુણ ગ્રહણું કરે અને પોતાના આદર્શ સાથે એને ઓતપ્રોત કરી નાખે. એ ક્રાઈસ્ટને નમે, અલ્લાને સેવે, કૃષ્ણને સ્મરે; પણ એના સમ્યક્ત્વને વાંધો ન આવે. એને તો ગુણ જોવા છે, ગુણ લેવા છે અને ગુણની સાથે એકતાન કરવું છે. જેનામાં જેટલા પૂરતા ગુણ જણાય તેટલા પૂરતાનો જ તેને સ્વીકાર કરવાનો છે. જૈનની ભક્તિમાં આ વિશિષ્ટતા છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં રહે. એને ક્રિયાના ફળની કામના ન હોય, પણ પ્રત્યેક ક્રિયા ફળવતી તો જરૂર છે એમાં તેને સંદેહ નથી હોતો. આથી એ આદર્શ તરીકે વિવિધ કલ્પના કરી શકે છે. એનું સાધ્ય તેના ગુણની પ્રાપ્તિનું, ગુણના અભિસંક્રમણનું છે. તેના ભીતરમાં ભાવના છે અને ભાવનાના ભીતરમાં આદર્શ છે. આથી એ ગાન કરે છે કે:—

પદ*

(રાગ—સારંગમુલતાની. નટરાગિણી. સહેલી)

सारा दिल लगा है बंसीवारेसूं, बंसीवारेसूं प्रानप्यारेसूं; सारा०
मोरमुकुट मकराकृत कुण्डल, पीताम्बर पटवारेसूं. सारा० १

અર્થ—(મારું) પરિપૂર્ણ—આખું મન બંસીધારી ઉપર લાગી રહેલ છે. એ બંસીધારી મારો પ્રાણપ્યારો છે, તેના ઉપર દિલ લાગ્યું છે. (એ બંસીધારીએ) મોરમુકુટ અને મગરની આકૃતિનાં કુંડળ ધારણ કર્યાં છે, અને સોનેરી રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે. (૧)

વિવેચન—મારું દિલ બંસીવાળા ઉપર લાગી રહ્યું છે. મને એ બંસીવાળો પ્રાણ-પ્યારો છે. અત્યારે મારે તેની સાથે એકતાનતા થઈ ગઈ છે. જેમ એક મસ્ત યુવક પત્નીમાં આસક્ત હોય તે વિક્રમની પેઠે સર્વત્ર ઉર્વશીને જ દેખે, જેમ દારૂની લતવાળાને દારૂનું પીઠું એ આખી દુનિયાનું કેન્દ્ર બને અને ઘરે કલેશ કરીને પણ એ પીઠે પહોંચી જાય, તેવી રીતે ભક્તને મન એના પ્રભુ છે. એનો આકાર બંસીધરનો હોય કે પ્રશમરસનિમગ્ન વીતરાગનો હોય તે અહીં પ્રશ્ન નથી. એ પોતાને અભિમત ધ્યેય હોય તેના ઉપર ધ્યાન લગાવી તેમાં પોતાનું સર્વ ચિત્ત ચોંટાડી દે છે. એને આખી દુનિયામાં એક જ ચીજ દેખાય છે:

---

* **પાઠાંતર**— આ પદ કોઈ પ્રતમાંથી મને મળ્યું નથી, એટલે મૂળપાઠ છાપેલ કોપી પ્રમાણે આપ્યો છે.

શબ્દાર્થ—સારા=સંપૂર્ણ, આખું. દિલ=મન. લગા હૈ=લાગ્યું છે, એકાગ્ર થયું છે. બંસીવારેસું=બંસી ધારણ કરનાર ઉપર; 'બંસી' એ યોગનો શબ્દ છે. મોરમુકુટ=મોરપીંછનો મુકટ, કૃષ્ણની મૂર્તિ પર ધારણ કરાવાય છે તે મુગટ. મકરાકૃત=મકર—મગરમચ્છની આકૃતિવાળાં. કુંડળ=કાનના અલંકાર. પીતાંબર=પીળું વસ્ત્ર; સોનેરી વસ્ત્ર અથવા પીળું આકાશ. પટ=વસ્ત્ર. વારેસું=પહેરનાર.

એનું ધ્યેય. એને લક્ષ્ય સાધવું છે, તેથી અર્જુનની પેઠે એ તો આખી દુનિયામાં બીજી ચીજ જોતો નથી; એના ધ્યાનમાં એનું ધ્યેય જ આવે છે.

મીરાબાઈની ભક્તિ જેમ સર્વત્ર અને સગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપે કૃષ્ણને જ જોઈ રહેતી હતી, તેમ તુલસીદાસ સર્વત્ર રામમય જગત જોતા હતા. યોગગ્રંથો તેટલા માટે અમુકનું જ ધ્યાન કરવું એમ કહેતા નથી. યોગીને માટે यथाभिमतध्यानाद् वा (१) એવું સૂત્ર પતંજલિએ એટલા માટે મૂક્યું છે કે જેને જે પસંદ આવે, તેનો તેણે આદર્શ કરવો અને તે મય થવા સર્વ સાધનો યોજવાં. આમાં આદર્શ નાના-મોટા કરતાં આદર્શની સ્પષ્ટતા, એને પ્રાપ્ત કરવાની ધગશ અને એ મય જગતને જોવાની આવડત ઉપર યોગપ્રગતિનો ઘણો આધાર રહે છે.

અહીં જે આદર્શની વાત કરી છે તે વ્યવહારથી કૃષ્ણને લાગુ પડે છે. મારું મન અત્યારે બંસીવાળા તરફ લાગ્યુ છે. એના માથા પરનો મોર-મુગટ અને એ કાનો પર લટકતાં કુંડળો, એનું પીતાંબર-પીળું વસ્ત્ર; મારે તો અત્યારે એની જ લગની લાગી છે. (૧)

चन्द्रचकोर भये मान पपैया, नागरनन्ददुलारेसूं; सारा०
इन सखीके गुन गन्द्रप गावे, 'आनन्दघन' उजीयारेसूं. सारा० २

અર્થ—ચકોરના પ્રાણ ચંદ્ર તરફ અને પપૈયા-બપૈયાના પ્રાણ (જળ) તરફ લાગે, તેમ (મારું દિલ) નગરમાં વસનાર, ચતુર એવા નંદના લાડકવાયા પુત્ર (શ્રીકૃષ્ણ) ઉપર લાગ્યું છે. આવી સખીના ગુણ ગંધર્વો આનંદકલ્લોલના ઘનના પ્રકાશથી ગાય છે. એવા બંસીધર ઉપર મારું દિલ લાગ્યુ છે.

વિવેચન—જેમ ચકોર પક્ષી ઉપર ચંદ્રનું લક્ષ્ય થાય તેમ મારું મન અત્યારે બંસીવાળા તરફ લાગ્યું છે. એવું ધ્યાન કરનારના ગુણ દેવ-ગાંધર્વો ગાય છે. (૨)

ઉપસંહાર—ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થઈ જાય ત્યારે ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. ધ્યેયની સાથે તન્મયતા થાય એમાં ધ્યાનની અંતિમ સિદ્ધિ છે. એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે.

પ્રથમ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં પડી જવાની અનાદિ કાળની પદ્ધતિમાંથી પોતાની જાતને ઊંચે લાવવી પડે છે. અને મનનું ઘડતર એવું છે કે અમુક વિચાર ન આવવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે એ વિચાર પ્રાથમિક દશામાં વેગથી આવે છે. બહુ પ્રયાસથી અનેક પ્રકારની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી જ આ દુર્ધ્યાન પર કાબૂ આવે છે, નહિ તો માળા ફેરવતાં પણ બે-ચાર નવકાર ઠીક ઠીક ગણાય અને પછી તો કામ યંત્રવત્ થઈ

શબ્દાર્થ—પપૈયા=બપૈયા. નાગર=નગરમાં વસનાર, ચતુર. નંદદુલારેસૂં=નંદના લાડકવાયા પુત્ર ઉપર. [શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં નંદને ત્યાં ઊછર્યા હતા; નંદ શ્રીકૃષ્ણના પાલકપિતા હતા, અને તેમને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પણ વહાલ હતું. એ હકીકત ખૂબ જાણીતી છે.] ગંદ્રપ=ગંધર્વ. ઉજીયારેસૂં=પ્રકાશમાં.

જાય છે અને મનડું તો અમેરિકા–યુરોપ જઈ આવે છે! એ જ કારણે આનંદઘનજી જેવા પ્રખર યોગીઓ કહે છે કે 'મનડું કિમહી ન બાજે' અને પછી કહે છે કે 'જેમ જેમ જતન કરીને રાખું તેમ તેમ અળગું ભાગે.' એ મુમુક્ષુ જીવને પણ 'અવળે પાસે' નાખી દે છે અને એની ખૂબ વિચારણા કરનારને પણ ઘૂંચવાડામાં નાખી દઈ 'મારો સાળો ન સમજે' એવું વચન એની પાસે ઉચ્ચારાવે છે.

આવા મનને યમ અને નિયમથી કબજે કરી, એના આખા ક્ષેત્રને કબજામાં લઈ, જ્યારે ધ્યાનયોગ સિદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થઈ જાય. ધારો કે એક પતંગ ચઢાવ્યો, તેનું ધ્યાન કર્યું, તો પછી આ દુનિયામાં પતંગ સિવાય કાંઈ ન દેખાય ત્યારે એ સ્થિતિ આવે છે. અને એ મોટી વાત છે. એ લખવી સહેલી છે તેટલી કરવી સહેલી નથી; પણ અસાધ્ય કે અશકય નથી. એ વાતનું લક્ષ્ય કરાવવા આ પદની રચના થઈ છે. એમાં અભિમત ધ્યાનનું ધ્યેય કોણ વ્યક્તિ છે તે વિચારવાનું નથી. તમને જે અભિમત હોય તેનું ધ્યાન કરો, પણ જ્યારે ધ્યાન કરો ત્યારે તન્મય થઈ જાઓ, એક જ થઈ જાઓ અને પછી જોશો તો તમે અનેરી દુનિયામાં વિહરો છો એમ લાગશે.

આનંદઘન બંસીવાલાને ઉદ્દેશીને પદ લખે નહિ, એવી કલ્પના પણ કરવી નહિ. જેઓ વ્યવહારથી ઉચ્ચ કક્ષા પર ગયેલા હોય છે, તે ગમે ત્યાંથી ધ્યેયને લઈ આવે છે, દીપાવે છે. એનું મનોરાજ્ય અનેરું હોય છે. એનો આશય ધ્યેયની સ્પષ્ટતા કરવાનો અને ત્યાં અનન્ય ભાવ સ્થાપવાનો હોય છે, તેથી એ ધ્યેયના સ્વરૂપ કરતાં ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનની એકતા કરવા પર જ લક્ષ્ય આપે છે. પરમ યોગબળ ધરાવનાર વગર આ પદ બને નહિ અને માનસિક નિરપેક્ષ વૃત્તિ વગર તેમ જ સત્યશોધનની જડ પકડયા વગર એને વાણીનો વિલાસ બનાવી શકાય નહિ. (૫૩)

પદ ચોપનમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સામાન્ય વિચારણા કરીએ. જેમ ચશ્મા ઉપર પડેલ પ્રત્યેક ધૂળના કણની કાચ ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી, તે પ્રમાણે આપણી પ્રત્યેક કાયિક, વાચિક, માનસિક ક્રિયાની અસર એના સૂત્રધાર [આત્મા] પર જરૂર થાય છે. બીજી વાત એ સમજવા જેવી છે કે પ્રત્યેક ક્રિયા સારું કે માઠું, કાંઈક ફળ તો જરૂર આપે જ છે. કરેલી ક્રિયા કોઈ પણ વખતે વંધ્યા (ફળ વગરની) થતી નથી.

એ કાર્યની અસરને કોઈ વાસના કહે છે. જૈન પરિભાષામાં એને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે. જેમ શરીર પર તેલ લગાડી જમીન પર આળોટવામાં આવે તો કેટલીક રજ શરીરને ચોંટી જાય છે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્રિયાને પરિણામે આત્મા સાથે કર્મરજ ચોંટે છે.

એવો કર્મનો હિસાબ નથી. ત્યાં તો સારાં કે ખરાબ સર્વ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો થાય છે. કર્મવિજ્ઞાનનું આ રહસ્ય છે.

આર્યાવર્તનાં દરેક દર્શનોએ એક અથવા બીજા આકારમાં કર્મના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખ્યો છે, પણ જૈન દર્શનની એ વિષયની ચર્ચા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે અને ઊંડા ઊતરીને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. બૌદ્ધ કે વેદાંત, નૈયાયિક કે વૈશેષિક સર્વ દર્શનોમાં કર્મવાદ જરૂર આવે છે, માત્ર ચાર્વાકો અહીં જ સર્વ હિસાબ પૂરો કરે છે.

આટલી પીઠિકા કરી આપણે હવે યોગિરાજનું પદ વિચારીએ. એમાં કર્મના સિદ્ધાંતનો વિષય ઉદયની દૃષ્ટિએ ચાતુર્યથી ચર્ચ્યો છે.

પદ

(રાગ-પ્રભાતી, આશાવરી. રાતડી રમીને કહાંથી આવિયા—એ દેશી).

मूलडो थोडो भाई ! व्याजडो घणेरो, केम करी दीधो रे जाय ?
तलपद पूंजी में आपी सघळी रे, तोहे व्याज पूरूं नव थाय. मूलडो० १

અર્થ—અરે ભાઈ, મૂળ રકમ નાની છે અને વ્યાજની રકમ ઘણી મોટી છે. એ તે કેમ કરીને આપી શકાય? મેં મારી પોતાની આખી પૂંજી-અસ્કયામત હતી તે આપી દીધી છે, તોપણ વ્યાજ પૂરું થતું નથી. (૧)

વિવેચન—એક દેવાદાર માણસ માથે હાથ દઈને વિચારવમળમાં અથડાય છે. જેને માથે કરજ હોય તેની આવી જ દશા હોય છે. એ હાલેચાલે કે સૂવે પણ એના મગજ પર દેવાનો બોજો સદૈવ જાગતો જ રહે છે. એને જરા જરામાં વિચાર થાય છે કે મારો લેણદાર મને હેરાન કરશે કે નાદાર બનાવશે વગેરે. પછી એને પોતાની ઉપર નિર્વાહ કરતાં બાળબચ્ચાં કે સ્ત્રીનો ખ્યાલ આવે છે અને માથે હાથ દઈ પોક મૂકી રડે છે. પણ આ દેવાદારની (આપણી પોતાની) સ્થિતિ તો ભારે આકરી છે. સાધારણ રીતે મૂળ રકમથી વધારે વ્યાજ લઈ શકાતું નથી. એ નિયમથી દેણદારને એટલી નિરાંત રહે છે કે વ્યાજની રકમ મૂળ દેવાની રકમથી વધારે તો નહિ જ આપવી પડે. ગમે તેટલા ટકા વ્યાજના હોય, પણ એકીવખતે મૂળ રકમથી વધારે રકમ વ્યાજની ન આપવી પડે ત્યારે દેવું મર્યાદામાં રહે છે. હવે આપણા દેવાદારની સ્થિતિ તપાસો.

એને તો મૂળ રકમ નાની અને વ્યાજ ઘણું મોટું ભરવાનું છે. એને કર્મ કરતી વખતે કાંઈ વિચાર નહોતો. એણે પોતાના એક નાનકડા કાર્યની પ્રશંસા કરવા માંડી તો પોતાના

પાઠાંતર—ભાઈ-ભાઈડા. ઘણેરો-ઘણો. દીધો-દીધનો. આપી સઘળી-સઘળી આપી. તોહે વ્યાજ-વ્યાજમેં તોહી.

શબ્દાર્થ—મૂલડો=મૂળ રકમ [મુદ્દલ]. વ્યાજડો=વ્યાજ. તલપદ=મૂળ, અસલ, ઘરની. પૂંજી=માલ-મિલકતનો સરવાળો. તોહે=તોપણ. નવ=નહીં.

જેવું કામ કરનાર કોઈ નથી એવી ધૃષ્ટતા બતાવી. દમ વગરની વાતમાં એની પ્રગલ્ભતાને પાર નથી, એની અભિમાનવૃત્તિને મર્યાદા નથી. આમાં મૂળ રકમ થોડી અને વ્યાજ વધારે મોટું. ઘણું વધારે પડતું કેવી રીતે થઈ જાય છે તેનો એકાદ દાખલો લઈએ :

ધારો કે આપણે એક સંઘ કાઢયો. સાથે સો-બસો માણસ આવ્યા. પાંચ-દસ મુકામ રસ્તે થયા. આપણે અને આપણા સંબંધીઓએ સાથે આવનારને જમાડયા. સંઘમાં સુવ્યવસ્થા, દુર્વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા થઈ. આપણે છેવટે ઘેર ગયા. પછી આપણે એ સંઘની વાત કરીએ, ત્યારે જાણે ભરત ચક્રવર્તીથી તે આજ સુધી કોઈએ એવો સંઘ કાઢયો નથી, આવી આવી વાતો કરી આપણી અનેક દુર્વ્યવસ્થા, જેનું આપણને પોતાને પણ ભાન થયેલું હોય છે, તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આમાં મૂળ રકમ કરતાં ઉધાર બાજુનું વ્યાજ જરૂર વધી જાય તેવા આપણા ધંધા છે.

શ્રી ધર્મદાસ ગણિ શ્રી ઉપદેશમાળાની[1] ૧૭૭ અને ૧૭૮ મી ગાથાઓમાં કહે છે કે:—

"એક વાર કરેલ જીવવધ, મારણ (મારવું તે), ન હોય તેવો (ખોટો) આરોપ લગાવવો (અભ્યાખ્યાન) અને પરના ધનનો વિલોપ (ચોરી વગેરે) કરવો, આ પ્રત્યેક પાપકર્મનો જઘન્ય ઉદય દશગણો થાય છે અને તીવ્ર દ્વેષથી કરેલ હોય તો સોગણો, હજારગણો, લાખગણો વિપાક ઉદયમાં થાય છે અને કરોડગણો પણ થાય છે અથવા તેથી પણ વધારે થાય છે."

આ રીતે મૂળ રકમ કરતાં પણ વ્યાજ વધતું જ જાય છે. તેથી અહીં ચેતનરામ વિચાર કરે છે: અરે ભાઈ! મૂળ થોડું અને વ્યાજ ઘણું, એ તે કઈ રીતે દીધું જાય? આ મેં તો મારી કુલ મિલકત જે કાંઈ હતી તે સર્વ આપી દીધી, પણ મારું દેવું નીકળતું વ્યાજ પણ પૂરું થતું નથી; અને જ્યાં વ્યાજ પણ પૂરું ન થાય ત્યાં પછી મૂળ રકમની તો વાત જ શી કરવી? અને મૂળ રકમ દેવાય નહિ ત્યાં સુધી વ્યાજ તો ચઢયા જ કરે. આ રીતે વ્યાજ પૂરું દેવાતું નથી અને મૂળ રકમ તો ઊભી જ રહે છે, ત્યારે દેવામાં ને દેવામાં તો ઘસાઈ જઈએ, દરરોજ નીચી મૂંડી રાખી સવાર પડતાં દેવાનો જ વિચાર કરવો પડે એટલે પછી દેવાદારની જેવી મનોદશા થાય છે તેવી જ મારી દશા થઈ રહી છે.

માણસ પોતાની પાસે હોય તે સઘળું આપી દે; તેથી વધારે શું કરે? પણ આ કર્મરાજાને તો કોઈ જાતની શરમ નથી. એ તો દેવી કાળપરિણતિ સાથે નાટક જુએ છે અને નાટકના સર્વ ભાવો આનંદમાં આવી જોયા કરે છે. મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિના ખેલ આપણે 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા' કથાના બીજા પ્રસ્તાવમાં વાંચી ગયા

---

१. वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईण । सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसिकयाणं ।१७७।
तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो। कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा ।१७८।

—उपदेशमाला

છીએ. એ નાટકની વિચિત્રતાનો પાર નથી. એ નાટકના સૂત્રધાર જેમ નચાવે તેમ પાત્રોને નાચવું પડે છે. આ ભવનાટકમાં મેં તો મારી પાસે જે હતું તે સર્વ આપી દીધું, પણ મારું દેવું પૂરું થતું જ નથી. હવે મારે શું કરવું? (૧)

> व्यापार भागो जलवट थलवटे रे, धीरे नहि निसानी माय;
> व्याज छोडावी कोई खंदा परठवे रे, तो मूल आपुं सम खाय. मूलडो० २

અર્થ—દરિયા ઉપર અને જમીન ઉપર મારો વેપાર પડી ભાંગ્યો; અને વેપાર ચલાવવાનો મૂળ મુદ્દો–પૈસાની ધીરધાર, તે તો કોઈ ત્યાં ધીરતું જ નથી, બતાવતું જ નથી. હવે તો વ્યાજ લેવું જતું કરીને કોઈ કાંધાં કરાવી આપે તો સોગન ખાઈને કહું છું કે, મૂળ રકમ ચૂકવી આપું. (૨)

વિવેચન—પૂંજી તો સર્વ આપી દીધી અને કોઈ પણ વેપાર કરવો હોય તો પૈસા તો જરૂર જોઈએ. આવડત હોય તોપણ ધનના અભાવે અનેક લોકો વેપાર કરી શકતા નથી. અને હું તો મારી કુલ પૂંજી તો આપી બેઠો છું, એટલે મારો જે કાંઈ જમીન પરનો કે દરિયા પરનો વેપાર હતો તે ભાંગી ગયો. મેં પૂંજી દેવામાં આપી દીધી, એટલે નવી ધીરધાર કોઈ કરતું નથી. બહારના લોકો તો સામા માણસની સંપત્તિ જોઈને તે પર નાણાંની ધીરધાર કરે છે. જે પોતાની પૂંજી પરવારીને બેઠો હોય તેને કોઈ ફૂટી બદામ ધીરતું નથી.

મૂળ પૂંજી તો પહોંચે તેમ નથી, ત્યારે દેવું કેમ દેવું? હવે તો લેણદારને સમજાવીને કોઈ કાંધાં કરાવી આપે તો પછી પણ ધીમે ધીમે દેવું આપી દઉં. ઉપરાંત, એમાં બીજો લાભ એ છે કે એમાં વ્યાજ ભરવું પડતું નથી. એક હજારનું દેવું હોય અને સો સો રૂપિયાનાં છ છ મહિનાનાં કાંધાં કરે તો પાંચ વર્ષે ચૂકતે દેવું પતી જાય છે. કાંધાંથી દેવું પતાવનાર પાકો સાહુકાર તો ન ગણાય, પણ તેને માથેથી દેવાનો બોજો તો ધીમે ધીમે ઊતરી જાય છે.

વાત એમ છે કે જળચરમાં એટલે કાચબા, મગરમચ્છ પ્રમુખ જળજાતિમાં અને સ્થળચરમાં એટલે ચતુષ્પદ વગેરે અનેક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થયો. ટૂંકમાં કહીએ તો તિર્યંચના અનેક ભવ કર્યા, પણ એમાં કાંઈ નિશાની મળતી નથી, માર્ગદર્શન થતું નથી અને પ્રગતિ સધાતી નથી. માય એટલે માતા–ભવસ્થિતિ દરેક સ્થાન પર નવાં નવાં ખોળિયાં ધારણ કરાવે છે અને પ્રાણીને નાચ કરાવે છે, પણ એમાં કાંઈ દેવું પતતું નથી. જળચર,

---

પાઠાંતર—ભાગો–ભાગો રે ભાઈડા. નહિ–ન. વ્યાજ–વ્યાજડો. ખંદા–ખાધાં.

શબ્દાર્થ—ભાગો=ભાંગી ગયો, નાશ પામ્યો. જલવટ=જળમાર્ગ (સમુદ્ર). થલવટે=જમીનમાર્ગ. ધીરે=ખાતે મારે, બતાવે. નિસાની=મુદ્દો, ધન. માય=માતા. ખંદા=કાંધાં. પરઠવે=ઠરાવે, નક્કી કરી આપે. મૂલ=મૂળ રકમ. સમ ખાય=સોગન ખાઈને.

સ્થળચરના ગમે તેટલા વેપાર કરવામાં આવે પણ એમાં દેવાદાર મટી શકાતું નથી. ત્યાં તો બંધાય વધારે, છૂટે થોડાં, એટલે ભાઈશ્રીનું દેવું તો વધતું જ જાય. અશુભની રાશિ વધે એટલે શુભનો વેપાર ઊંધી પાલીએ ભરવા જેવો જ થાય.

હે માતા ભવસ્થિતિ! 'નિશાની' એટલે વેપાર ચલાવવાનો મુદ્દો–ધન કોઈ ધીરે નહિ, ધન વગર વેપાર થાય નહિ, વેપાર વગર કમાણી થાય નહીં અને કમાણી વગર દેવું દેવાય નહિ, ત્યારે ઊગા આવવાનો રસ્તો કયો? એ તો કાંઈ ભવસ્થિતિ (માય–માતા) પાકી જાય અને વેપારનો મુદ્દો (નિશાની) હાથ લાગી જાય તો કાંઈ રસ્તો થાય. એનો રસ્તો એ છે કે કોઈ પંચ મળીને વ્યાજ છોડાવી દે, એટલે વિરતિ (ત્યાગભાવ) આપીને નવો કર્મબંધ થતો અટકાવી દે, અને મહાવ્રત અણુવ્રતમાંથી ધીમે ધીમે એક પછી એક કે વધારે અંગીકાર કરાવે, તો પછી મૂળ રકમ એટલે મૂળ કર્મ ભોગવી લઉં અને વ્યાજ ન ભરવું પડે એટલે ત્યાગને પરિણામે વિરતિભાવને લઈને નવો કર્મબંધ ન થાય, તો મૂળ રકમ, સોગન ખાઈને કહું છું કે, આપી દઉં.

આમાં વ્યાપાર અને વિરતિભાવ પર જબર ભાર મૂકી ઊંડી ભાવના રજૂ કરી છે.

કાંધાં એટલે એક એક વ્રત, નિયમ, વિરતિભાવ, શક્તિ. પુરુષાર્થ પ્રમાણે, દેશથી કે સર્વથી જેમ જેમ એનો સ્વીકાર કરતો જાય તેમ તેમ કાંધાં પતતાં જાય. ક્રમપ્રાપ્ત મુક્તિમાં કાંધાં પતાવવાનો આ જ માર્ગ છે; એમાં સડસડાટ ચડી જવાતું નથી. અને બહોળતાનો માર્ગ તે ક્રમપ્રાપ્ત મુક્તિનો જ છે એટલે એ રસ્તે એનાં કાંધાં પતતાં જાય છે. નવીન કર્મબંધ ન થવાને અંગે વિરતિના સ્વીકારથી આ દશા આવે છે. બાકી, જો આવો રસ્તો હાથમાં ન આવે તો તો મૂલડા થોડા છે અને વ્યાજડા ઘણા છે. એ દેવું કઈ રીતે પૂરું ભરાય અને ક્યાંથી છુટકારો મળે? જે ટાંકીમાંથી પાણી નીકળે તે કરતાં વધારે આવતું હોય તે ખાલી કયે દહાડે થાય અને એને સાફ કેમ કરાય? (૨)

हाटडुं मांडुं रे रूडा माणेकचोकमां रे, साजनीआनुं मनडुं मनाय;
'आनन्दघन' प्रभु शेठशिरोमणि रे, बांहडी झालजो रे आय. मूलडो० ३

અર્થ—મારાં સગાં–સ્નેહીઓનું મન મનાવીને મોટા માણેકચોકમાં નાની દુકાન માંડું. હે શેઠ, મહાન શેઠ, આનંદઘન! તમે આવીને મારી બાંહ્ય ઝાલજો, મારો હાથ પકડજો; મને ટેકો આપજો! (૩)

વિવેચન—હવે તો માણેકચોકમાં મારી દુકાન માંડું, મારા સાજનીઆનું મનડું

પાઠાંતર—હાટડું–હાટડો. સાજનીઆનું–સજનનો. મનડું–મનડો. બાંહડી–બાહુડલિ. ઝાલજો–ઝાલેજો.

નોંધ—ત્રણ કડીની છયે પંક્તિને અંતે 'રે' મૂકેલ છે.

શબ્દાર્થ—હાટડું=નાની દુકાન. માણેકચોક=વેપાર કરવાનું મધ્ય સ્થળ. સાજનીઆ–સગાંસંબંધી. શેઠશિરોમણિ=મોટા શેઠ. બાંહડી ઝાલજો=ટેકો આપજો, બાંહ્ય પકડજો. આય=આવીને.

મનાવું. પણ આ માણેકચોક ક્યાં આવ્યો? એ જળચર કે થળચરમાં નથી, એ તો મનુજગતિમાં છે. ત્યાં એવું હાટડું મંડાય છે કે જો શેઠ સોદાગર આનંદઘનની કૃપા હોય અને એ હાથ ઝાલે તો ખાતું તરતું થઈ જાય અને દેવાદારપણાની સ્થિતિનો છેડો આવે. એ આનંદઘન પ્રભુ જો પ્રસન્ન થાય અને ઋદ્ધિ આપે તો માણેકચોક (મનુષ્યગતિ) માં નાનકડી દુકાન ખોલું એટલે દેશવિરતિ આદરું.

પછી એ દુકાને તો આવકનો જ વેપાર. નવું દેવું કરવાનું નહિ અને કરેલાં કાંધાં ભરપાઈ થાય એટલે ધીમે ધીમે દેવું વસૂલ અપાતું જાય. આમ માણેકચોકમાં નાની દુકાન માંડું અને પછી સર્વવિરતિ અંગીકાર કરીને ક્ષમાદિક દશ પ્રકારનો યતિધર્મ, જે ચારિત્ર-રાજનાં છોકરાં છે અથવા જિજ્ઞાસા, તિતિક્ષા આદિ સગાંવહાલાં છે, તેમને સંતોષ આપું. હે આનંદઘન પ્રભુ! મારો હાથ ઝાલો અને મને તારો. એક વાર આપ મને ઊંચો લઈ આવશો એટલે પછી મારો રસ્તો હું શોધી લઈશ. મારો કુલ આધાર આપના ઉપર છે. જેની બાંહ્ય આપે પકડી છે તે આ સંસાર વટાવી ગયા છે, દેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે અને જન્મ–જરા–મરણથી દૂર થઈ ગયા છે. (૩)

ઉપસંહાર—આમાં વ્યાજ, કાંધાં, દેવું, સાજનીઆ અને પૂંજી એ શબ્દો સમજીને ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય છે અને માણેકચોકને બરાબર ઓળખવા જેવો છે. મૂળ દેવાની રકમ અને વ્યાજ વચ્ચેનો સંબંધ સમજવા યોગ્ય છે, અને માય (ભવસ્થિતિ), સંત (શેઠશિરોમણિ) આનંદઘનને પિછાનવા યોગ્ય છે. એ શબ્દમાં રહેલ અનુપમ ગાંભીર્ય અને રહસ્ય સમજે તે દેવામાંથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ શોધી શકે એમ છે. માણેકચોકમાં દુકાન માંડવા યોગ્ય છે અને જો એમાં શેઠસાહેબ મહેરબાની કરી બાંહ્ય પકડે તો કામ થઈ જાય તેમ છે. એ શેઠ તમારા ઘરમાં જ બેઠા છે; એને ઢૂંઢવા પડે તેમ નથી. દેવામાંથી મુક્ત થવાની પ્રત્યેક સમજુની પ્રથમ ફરજ છે. (૫૪)

પદ પંચાવનમું

ભૂમિકા—આ પદમાં ચેતનને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું છે કે 'હે ચેતન! આત્માને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરશો?' ત્યારે આમાં ચેતન કોણ? પૂછનાર કોણ? અને આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો, તે આત્મા કોણ? આ ત્રણે વચ્ચે કાંઈ સંબંધ ખરો કે નહિ? ત્રણેની એકતા ખરી કે નહિ? ભિન્નતા હોય તો તે સર્વ કાળની છે કે અમુક સમયની? વગેરે વગેરે અનેક સવાલો થાય છે. એ સર્વના જવાબ નીચેની આત્મવિચારણામાં જ આવી જશે.

આત્મા છે એમ માનીને જ આપણે ચાલ્યા છીએ. પાંચ ઇંદ્રિયો અથવા શરીરને પ્રેરનાર, સુખદુઃખનો અનુભવ કરનાર, અંદર રહેલ સ્થાયી તત્ત્વને 'આત્મા' કહેવામાં આવે છે. મૃત શરીરમાં ઇંદ્રિયો, અંગો, ઉપાંગો અને અવયવો સર્વ દેખાય છે, છતાં એ

હાલતું-ચાલતું નથી કે વિચાર કરી શકતું નથી; એટલે એમાંથી એક તત્ત્વ નીકળી ગયું છે, જેની ગેરહાજરીમાં એની સર્વ ચેષ્ટાઓ નાશ પામી છે. એ ગેરહાજર તત્ત્વ તે આત્મા છે. કરેલ સારાંનરસાં કૃત્યની લાભહાનિ ભોગવનાર અંદર રહેલ સ્થાયી તત્ત્વને આત્માના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એની હયાતી ચાર્વાક સિવાય સર્વ દર્શનકારો સ્વીકારે છે. આપણે આત્મા જેવું તત્ત્વ છે એમ સ્વીકારીને ચાલીએ છીએ. આત્મા જેવી ચીજ ન હોય તો કર્મફળ ભોગવનાર એક સ્થાયી તત્ત્વ ન હોવાને પરિણામે અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, એટલે આત્માનો સ્વીકાર સહજ થઈ જાય છે.

આત્માને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે. એ કાર્ય જેમ મુશ્કેલ છે તેમ ઘણી ગૂંચવણથી ભરેલું છે. એના અસલ સ્વરૂપની વિચારણાને અંગે દર્શનના ભેદો પડયા છે. એ ભેદોનો સમન્વય પ્રમાણદૃષ્ટિથી જૈન દર્શને કર્યો છે, તે વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; અંશ-સત્ય તો સર્વ દર્શનકારના હાથમાં આવ્યું છે, પણ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુની અંદર રહેલ એકતા માટે જે નયપ્રમાણ જ્ઞાન જોઈએ તેની મુખ્યતા અન્ય દર્શનમાં ન હોવાને કારણે દર્શનનો ભેદ ઉપલક દૃષ્ટિએ દેખાય છે. વસ્તુતઃ એ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય શકય છે. આ વાત સમજવામાં આવી જાય, તો સર્વ પ્રકારની વિવિધતામાં રહેલી અપેક્ષિત એકતા વિચારપંથમાં આવી જાય તેમ છે.

મૂંઝવણની પહેલી વાત તો એ છે કે આત્મા કોણ છે? કેવો છે? તે વિચાર કરનાર પણ આત્મા, એને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરનાર પણ આત્મા અને જેને ઓળખવો છે તે પણ આત્મા. આનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે આપણી જાતને જ બરાબર ઓળખતા નથી. આ તદ્દન વિચિત્ર લાગે તેવી વાત છે, છતાં તે ખરી છે અને સહજ લંબાણને ભોગે પણ સમજવા યોગ્ય છે.

૫૬

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

चेतन ! आपा कैसे लहोई, चेतन०
सत्ता एक अखंड अबाधित, इह सिद्धांत पख जोई. चेतन० १

અર્થ—ચેતન! આત્માને (આપસ્વભાવને) કઈ રીતે લેશો-પ્રાપ્ત કરશો? સત્તા (સત્ત્વ) એક છે, અખંડ છે, બાધા-પીડા રહિત છે, એ સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય જોઈને આપા-સ્વસ્વભાવને કેમ પ્રાપ્ત કરશો? (૧)

વિવેચન—આ તદ્દન નાનું લાગતું પદ અર્થરહસ્યથી ભરેલું છે અને એક વાર

શબ્દાર્થ—ચેતન = જીવ. આપા = આપણાપણું, સ્વસ્વભાવ. કૈસે = કેમ કરીને. લહોઈ = લેશો, મેળવશો. સત્તા = સતત્વ, હોવાપણું. અખંડ = ન ભાંગે તેવી. અબાધિત = અસંગતિ રહિત, રદ નહિ કરાયેલું, બંધબેસતું આવે તેવું. ઇહ = એ પ્રકારનું. સિદ્ધાંત = આગમ. પખ = પક્ષ, અભિપ્રાય.

એને બરાબર સમજવામાં આવે તો આત્માનું ભાન થઈ જાય તેવું તેમાં રહસ્ય છે આત્માનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમાં આવી જાય તો કામ થઈ જાય તેવી વાત છે 'જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે' એ વાતમાં બહુ ઊંડાણ છે. એકને બરાબર જાણવા માટે, તે કોણ છે? કે શું છે? તે જાણવા ઉપરાંત તે શું નથી? તે પણ જાણવું જોઈએ. અને તે શુ નથી? તે જાણવા માટે તે નથી એવી સર્વ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. એટલે એને પરિણામે એક વસ્તુના જ્ઞાનમાં સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ત્યારે આ એક વસ્તુના જ્ઞાનની વાત કરી તે વસ્તુ કઈ? વસ્તુનું સ્વરૂપ શું? વસ્તુને બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરતાં આત્મવસ્તુ ઓળખાઈ જશે. આની જડ (આનું મૂળ) ત્રિપદીમાં આવે છે. જ્યારે તીર્થંકર મહારાજ તીર્થની સ્થાપના કરે છે, ત્યારે એ પ્રથમ દીક્ષા લેનાર મુખ્ય શિષ્યોને ત્રિપદી આપે છે. તે વખતે તીર્થંકર મહારાજ ત્રણ પદ બોલે છે: **उपन्नेइ वा, विगमेइ वा धुवेइ वा.** (ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને ધ્રુવ રહે છે.) એટલે સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને છતાં એમાં ધ્રુવતા છે. આ ત્રણ પદની વિચારણામા સમગ્ર જૈન સિદ્ધાંત આવી જાય છે, સમગ્ર દર્શનશાસ્ત્રોની ગૂંચવણ નીકળી જાય છે અને વિવિધ જ્ઞાનમાં રહેલી એકતા અને વાસ્તવિક ભેદાભેદનું જ્ઞાન સ્ફુરી આવે છે

આ ત્રિપદીને સમજવા માટે સતનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. 'ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત હોય તે સત્' આ સતની વ્યાખ્યા—આ આખી દુનિયાના, નામ આપી શકાય તેવા પદાર્થનું લક્ષણ—એ દ્રવ્યાનુયોગનો અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે. એની વિચારણા એ સ્વાધ્યાય છે, એ અભ્યંતર તપ છે.

ગણધર મહારાજ આ ત્રણ પદમાં શું વિચારે છે? વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ખેતરમાં અનાજ ઊગે છે, કુંભારના ચાકડામાં ઘડા–હાંડલાં થાય છે, આમ સર્વ નવી ઉત્પત્તિ દેખાય છે. બીજી રીતે જોતાં અનાજનો લોટ થાય છે, ઘડાઓ ભાંગતા દેખાય છે, આમ ચારે તરફ નાશ ને નાશ જ દેખાય છે. આખી દુનિયામાં સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી અને ખલાસ થતી દેખાય છે. આત્મા તરીકે એક પ્રાણી સંસારમાં જન્મતો કે મરતો દેખાય, એની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થામાં હાનિ–વૃદ્ધિ દેખાય. એ બહારની નજરે દેખાતા ફેરફારોની અંદર કોઈ એકતા છે કે નહિ એનો વિચાર કરતા એ અનેક ફેરફારોની અંદર એકતા જરૂર દેખાઈ આવે છે આજે જે દેવચંદને જોયો તેમાં કાલે ફેરફાર તો જરૂર થાય છે, છતાં આપણે એને દેવચંદ તરીકે ઓળખીએ છીએ; એ ફેરફારની અંદર રહેલી એકતા છે અને એ ધ્રુવ તત્ત્વ છે. એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને છતાં સાથે જ તેની અંદર રહેલી ધ્રુવતા એ વસ્તુને વસ્તુ તરીકે બતાવે છે. આ સતની–વસ્તુની વ્યાખ્યા છે. અને તે હોવાપણું એ સત્ત્વ છે. સત્ત્વ અને સત્તા એ એક જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ સતની વ્યાખ્યાને નજરમાં રાખી હવે આપણે આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ.

શાંકર વેદાંત સત્ પદાર્થને કેવળ ધ્રુવ (નિત્ય) માને છે બૌદ્ધો સત્ પદાર્થને નિરન્વય

ક્ષણિક માને છે. એટલે તે દર્શનના મતે સત્ પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે. સાંખ્ય દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સત્‌ને કેવળ ધ્રુવ–ફૂટસ્થનિત્ય[1]–માને છે, અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સત્‌ને પરિણામી નિત્ય માને છે. એટલે એ દર્શન પ્રમાણે ચેતન નિત્ય અને પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય હોઈ એ દ્વૈત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. ન્યાય અને વૈશેષિકમત પરમાણુ, આત્મા, કાળ આદિ તત્ત્વોને ફૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાક સત્‌ને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ માને છે. આ સર્વ મતોથી જૈન દર્શનનું સત્‌નું લક્ષણ તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે. આ દર્શન પ્રમાણે કોઈ વસ્તુ–સત્–પદાર્થ માત્ર ફૂટસ્થ નિત્ય નથી અથવા કોઈ તો ફૂટસ્થનિત્ય અને કોઈ પરિણામી નિત્ય[2] [એમ પણ] નથી; તેમજ તે મત પ્રમાણે વસ્તુનો કોઈ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોતું નથી. એ દર્શન પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપે ત્રિરૂપ છે. આમાં માત્ર દૃષ્ટિભેદ છે. જ્યારે વસ્તુના અશાશ્વત સ્વરૂપ પર ધ્યાન જાય ત્યારે તે ઉત્પત્તિ અને વિનાશને આધીન લાગે છે; અને જ્યારે એની અંદર રહેલા શાશ્વત ભાવ પર દૃષ્ટિ જાય છે ત્યારે ધ્રુવ લાગે છે. એ અશાશ્વત અને શાશ્વત ભાવ એકીવખતે પ્રત્યેક સત્ પદાર્થમાં સાથે જ રહેલા હોય છે. વસ્તુની સ્થિરતા અથવા અસ્થિરતા માત્ર દૃષ્ટિની બાજુને અવલંબીને જણાય છે, પણ બન્ને બાજુ તરફ દૃષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનુ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. જૈન દર્શનકાર સત્‌ની વ્યાખ્યા આપે છે તે બન્ને બાજુની દૃષ્ટિનો સરવાળો છે. આ વ્યાખ્યાને આધારે જૈન દર્શન નિત્યાનિત્ય ભાવ સ્વીકારે છે, એનો ભેદાભેદભાવ આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની એની વિશિષ્ટ શૈલી આખા દૃષ્ટિવાદ–નયવાદ–પ્રમાણવાદ પર રચાયેલી હોઈ, એની અનેકાતતા બતાવે છે, અને એ વાતના જ્ઞાનમા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનુ ચક્ર પ્રત્યેક પદાર્થમાં હમેશાં દેખાય છે. આ સ્વરૂપમાંથી કોઈ પણ અંશ કયારે પણ મુક્ત થતો નથી. માણસ બાળ, યુવાન કે વૃદ્ધ થાય —પ્રત્યેક સમયે તેમા ફેરફાર થાય—છતાં મનુષ્યત્વ તો એનું તે જ કાયમ રહે છે. અને એ રીતે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ચાલે છે, તે જ વખતે તેની અંતર્ગત ધ્રુવ તત્ત્વ ચાલુ જ હોય છે.

દ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું સદાકાળ એક જ રહે છે. એના સહભાવી ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે. એના ક્રમભાવી ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. પર્યાય દેશકાળ અનુસારે પલટો લીધા કરે છે; ગુણ ત્રણે કાળ દ્રવ્ય સાથે રહે છે; જ્યાં દ્રવ્ય હોત ત્યાં તેના ગુણ તો હોય જ છે. આને લઈને પર્યાયો—એના બાહ્ય આકારો, નામ રૂપ વગેરે—ફરે, છતાં એમાં

---

૧ દેશકાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતા વસ્તુમાં જરા પણ ફેરફાર ન થાય, તે ‘ફૂટસ્થનિત્યતા’ કહેવાય

૨. મૂળ વસ્તુ ત્રણે કાળમા સ્થિર રહ્યા છતા દેશકાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે, એ ‘પરિણામી નિત્યતા’ કહેવાય

ગુણધર્મનો સહભાવ તે જ વખતે ચાલુ હોવાથી એમાં ધ્રુવતા સાથે જ રહે છે. એટલા માટે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા યુક્ત હોય તેને સત્-પદાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જોવામાં આવે ત્યારે વસ્તુ નિત્ય દેખાય છે, પણ એ જ વસ્તુને પર્યાય-પલટણભાવની નજરે જોવામાં આવે ત્યારે અનિત્ય દેખાય છે; અને તે બન્ને સ્વભાવ દરેક પદાર્થમાં એકીવખતે એકસાથે હોવાથી વસ્તુમાં નિત્યાનિત્યભાવ એકીવખતે સમજાય છે. આથી કોઈ પદાર્થને એકાંત નિત્ય માનવો તે, અને એકાંત અનિત્ય માનવો તે પણ અયુક્ત છે. આ નિત્યાનિત્યભાવ બરાબર સમજવા માટે સત્-પદાર્થની વ્યાખ્યા બરાબર સમજવાની જરૂર રહે છે. એને માટે ઘટ-મુકુટનો દાખલો જાણીતો છે. સોનાના ઘડાનો મુકુટ બનાવ્યો. એમાં ઘડા તરીકે નાશ થયો, મુકુટ તરીકે ઉત્પત્તિ થઈ અને હેમ-સોનાની એ જ વખતે ધ્રુવતા રહી. એ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એક કાળે એક જ વસ્તુમાં રહે તેમાં કાંઈ વિરોધ જણાતો નથી. આ રીતે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા યુક્ત લક્ષણવાળા સત્-પદાર્થને સમજવાની જરૂર છે. આ સત્પણું સમજવા સાથે વેદાંત કે નૈયાયિક આત્માને નિત્ય માને છે, એમાં દ્રવ્ય વસ્તુ ઉપર નજર રહે છે; અને બૌદ્ધો એના પલટણ-ભાવ ઉપર નજર રાખે છે, એમાં પલટણભાવની મુખ્યતા છે. પણ એ સર્વ અંશ-સત્યો છે, એ સમજાવનાર સત્‌ની ઉપર કરેલી જૈન વ્યાખ્યા છે. અને એમાં રહેલ અનેકાંત તત્ત્વની સમજણમાં સમગ્ર વિશ્વનાં મૂળ તત્ત્વોનો બારીક અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ અવલોકન રહેલાં છે.

વારંવાર પલટણભાવ પામે તે પર્યાયો અને ત્રિકાળ સાથે રહે તે ગુણ હોઈ, આત્માનો ચૈતન્યભાવ તે ગુણ છે અને એનું મનુષ્ય, તિર્યંચાદિક રૂપ તે તેના પર્યાય છે. રૂપ ફર્યા કરે, ગુણ સર્વદા સાથે રહે અને ગુણ તથા પર્યાય જેને હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. આ પરિ-સ્થિતિમાં નય-દૃષ્ટિબિન્દુઓ ભારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. દર્શનના ભેદો આ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદે પડ્યા છે. જેણે ગુણ પર ધ્યાન આપ્યું, તેણે આત્માને નિત્ય માન્યો; જેણે પર્યાય પર ધ્યાન આપ્યું તેણે આત્માને અનિત્ય માન્યો. આ નય-જ્ઞાનને લંબાવતાં જે સર્વ ગુણ અને પર્યાયને ધ્યાનમાં રાખી વાત કરી શકે તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં દેખાતી ભિન્નતામાં રહેલી અભિન્નતા આ રીતે ખાસ સમજવામાં આવે એટલે પછી સત્-પદાર્થનાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા નજરમાં લઈ લેવાં ઘટે છે. પછી એને યાવદ્ દ્રવ્ય-છેવટના દ્રવ્યો-સાથે સમજતાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવશીલતા એ સત્પદાર્થનું લક્ષણ છે, એ સમજણમાં આવી જાય છે.

આ સત્પણું-સત્તા એ એક જ છે, એ ત્રણ કાળ એક જ રહે છે, આ હકીકત સમજવા માટે વૈશેષિક દર્શનનું સ્વરૂપ ઉપયોગી થઈ પડશે. એ દર્શન પ્રમાણે સત્તાને અલગ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ઉપરાંત સામાન્ય અને વિશેષને એ દર્શનકાર અલગ પદાર્થ માને છે. દાખલા તરીકે ગાય, ભેંસ, ઘોડામાં જે જનાવરપણાનું સામાન્ય તત્ત્વ છે, તેને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે અને આકૃતિવિશેષે રંગ, રૂપ વગેરેને

વિશેષ કહે છે. આ સામાન્ય અને વિશેષ, દ્રવ્ય અને ગુણથી અલગ છે એમ તેમની માન્યતા હોઈ, દ્રવ્યત્વથી સત્તા ભિન્ન છે એમ ગણી એને (સામાન્ય-વિશેષને) ભિન્ન પદાર્થ ગણે છે. આ વિષયમાં ખૂબ ચર્ચા છે. દ્રવ્યથી દ્રવ્યત્વ ભિન્ન પદાર્થ છે કે દ્રવ્યમાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એનો ખુલાસો જૈન સિદ્ધાન્ત બહુ સુંદર રીતે કરે છે. જૈન મતે તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ધ્રુવતા યુક્ત હોય તેને સત્-પદાર્થ માનવામાં આવે છે, એટલે દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યથી અલગ નથી, પણ દ્રવ્યત્વવાન જે હોય તેને સત્-પદાર્થ માનવામાં આવે છે. આથી સત્તા-સત્ત્વ એ એક જ પદાર્થ રહે છે, અને સામાન્યને અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ વસ્તુનું સત્ત્વ-વસ્તુત્વ એક જ છે અને તે અખંડ છે; એના વિભાગ થઈ શકતા નથી, એને માત્ર સમજી જ શકાય, કારણ કે એના ઉત્પાદ, વ્યય તરફ લક્ષ્ય રહે તો એનું અનિત્યત્વ દેખાય છે, એની ધ્રુવતા તરફ લક્ષ્ય રહે તો એનું નિત્યત્વ દેખાય છે અને છતાં એ બન્ને એકસાથે વર્તે છે, માટે સત્‌નું લક્ષણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેપણું-હોવાપણું એ એક જ છે, અખંડ છે અને એને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા થઈ શકતી નથી. અંતિમ દ્રવ્ય સાથે એનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે ત્રણ કાળ એક જ રહે છે અને જરા પણ ફેરફાર વગર એકસરખું ચાલ્યા કરે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યના દ્રવ્યત્વથી તે અલગ પદાર્થ નથી.

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા પરસ્પર ભિન્ન છે કે એકરૂપ છે? એના સમાધાન માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાને બરાબર સમજવાં ઘટે. પ્રત્યેક પદાર્થ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, છતાં એમાં સર્વથા ભિન્નપણું નથી; આકૃતિ વગેરે ફર્યા કરે, છતાં એની જાતિ નિત્ય રહે છે; તેથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યના લક્ષણભેદ તો જરૂર છે અને તેથી એમાં કથંચિત્ ભેદ છે. બાકી અસત્‌ની ઉત્પત્તિ એ ઉત્પાદ, સત્‌નો વિનાશ એ વ્યય અને દ્રવ્ય એક જ રહે તેથી તેમાં ધ્રુવતા છે.

આ કારણથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા જેનામાં હોય તે સત્ છે, એ દૃષ્ટિએ જોઈએ, ત્યારે પછી એના સામાન્ય તથા વિશેષને અલગ દ્રવ્ય માનવાની જરૂર રહેતી નથી. આ અપેક્ષા ધ્યાનમાં રાખવાથી ભેદાભેદભાવ બરાબર સમજી શકાય છે. ભેદ દેખાય છે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ છે; અભેદ દેખાય છે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે; અને બન્ને વસ્તુ એકી-વખતે એકસાથે દ્રવ્યમાં રહે છે તેથી ભેદાભેદનું રહસ્ય સમજાય છે. વસ્તુધર્મના સ્વરૂપની વિચારણાનો પાયો સત્‌ની વ્યાખ્યા સમજવામાં રહેલો છે. આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય દરેક ભિન્નલક્ષણવાળાં છે, છતાં પરસ્પર અપેક્ષિત છે.

આ સત્‌પણું-સત્તા એક છે, એમાં ખંડ-વિભાગ પડી શકે તેવું નથી અને તેને બાધા થઈ શકે તેવું પણ નથી. આ અભિપ્રાય જૈન સિદ્ધાંતનો છે. નિશ્ચય નયે આ વાત

સુયોગ્ય છે અને એ વ્યાખ્યા પર સતની આખી સમજણ રહેલી છે. જે દર્શનકારો ગુણ ઉપર નજર રાખે છે તે આત્માને નિત્ય ગણે છે; જેનું લક્ષ્ય પર્યાય ઉપર રહે છે, તે અનિત્ય માને છે; અને ગુણ તથા પર્યાય બન્ને પર દૃષ્ટિ રાખનાર જૈન દર્શન આત્માને નિત્યાનિત્ય કહે છે. આ સર્વ દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમાં રાખવાથી પ્રમાણુજ્ઞાન થાય છે. એ વિચારણાના તલસ્પર્શી જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેની સાથે બાકીના સર્વ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થવાની જરૂર જ પડે છે, એટલે આત્મજ્ઞાનમાં સર્વ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન સાહજિક હોઈ એ દ્રવ્યાનુયોગનો મોટો અગત્યનો વિષય બને છે. (૧)

अन्वय अरु व्यतिरेक हेतु को, समज रूप-भ्रम खोई;
आरोपित सब धर्म और है, 'आनंदघन' तत सोई. चेतन! आपा कैसे लहोई? २

અર્થ—હકારાત્મક અને નકારાત્મક અન્વેષણપદ્ધતિ સમજી, બાહ્ય રૂપની ભ્રમજાળ છે તે સર્વ આરોપ કરેલ છે તેને છોડી દો. (એનો) ધર્મ તો અનેરો છે. અહો આનંદઘન! તત્ત્વ તો તે છે. (આરોપ વગરનો ભ્રમની બહારનો અસલ ધર્મ છે તે ખરું તત્ત્વ છે.) (૨)

વિવેચન—સતની વ્યાખ્યા સાથે પ્રથમ અન્વય અને વ્યતિરેકહેતુ સમજવા યત્ન કરીએ. ત્યાર પછી 'એના એક, અખંડ અને અબાધિત' સ્વરૂપને સમજવું સહેલું થઈ પડશે. આ અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુની સમજણ સ્યાદ્વાદમંજરી ગાથા ૨૧–૨૨ ની ટીકામાં ખૂબ વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે.

'જ્યાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું છે ત્યાં સત્પણું છે'—આ અન્વય-હેતુ સમજવો. સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતી નથી કે નાશ પામતી નથી, તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ સ્થિર છે. પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ–વિનાશ થાય છે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે. આ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા હોય ત્યાં સત્પણું છે. આકૃતિ ફરે, આકાર ફરે, પણ મૂળ વસ્તુનું સામાન્ય–એની જાતિ–તો કાયમ જ રહે, આવો વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રકાર એ અન્વય હેતુ છે. એક હોય ત્યાં અન્ય હોય એ અન્વયવ્યાપ્તિ છે. સોનાનો ઘટ હોય, તેનો મુગટ બનાવવો હોય તો ઘડા તરીકે તેનો નાશ થાય છે, મુગટ તરીકે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તે આખા સમય દરમિયાન સુવર્ણ તરીકે તો તેની સ્થિતિ કાયમ

શબ્દાર્થ—અન્વય = અન્વેષણ (શોધખોળ)ની એક પદ્ધતિ. અમુક અર્થ જ્યાં જ્યાં હોય તે સઘળા દાખલાઓમાં એક જ. બીજો સર્વસાધારણ અર્થ મળી આવતો હોય તો તે બે અર્થો ઘણું કરીને કાર્ય–કારણ છે, અથવા કાર્ય–કારણ સંબંધવાળા છે, એમ સમજવાની પદ્ધતિ. અરુ = તથા, ઔર. વ્યતિરેક = અમુક એક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય, એવો સંબંધ કે નિયમ. સમજ = સમજીને, જાણીને. (આ સ્થાને ક્વચિત્ 'સમજી' પાઠ પણ છે.) ભ્રમ = ભ્રમજાળ, ખોટું જ્ઞાન. ખોઈ = છોડી દે. આરોપિત = લગાડી દીધેલ, સ્થાપેલ. સબ = સર્વ. ધર્મ = સ્વરૂપ. ઔર = બીજું. તત = તત્ત્વ, સ્વરૂપ. સોઈ = એ જ, તે પોતે.

રહે છે. આ દૃષ્ટાંત બરાબર ધ્યાનમાં આવે એટલે અન્વયવ્યાપ્તિનો ખ્યાલ થાય છે. જ્યાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા હોય ત્યાં સત્ત્વ છે, સત્‌પણું છે, એ અન્વયવ્યાપ્તિ થઈ.

પર્યાયોનો તો પાર નથી, તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય અનંતધર્માત્મક છે; એટલે 'જ્યાં જ્યાં અનંતધર્માત્મકપણું ન હોય ત્યાં ત્યાં સત્ પણ ન હોય' એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે. આમાં વસ્તુતત્ત્વ–સત્‌ત્વ પક્ષ છે અને અનંતધર્માત્મકત્વ સાધ્ય છે; એમાં વ્યતિરેકી હેતુ છે; એટલે જ્યાં સાધ્ય ન હોય ત્યાં સાધન ન જ હોય. એ રીતે જ આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થાય, કારણ કે દૃષ્ટાંત વગર પક્ષની અંદર જ હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે એમાં પક્ષની બહારના દૃષ્ટાંતનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી. આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિને બરાબર સમજીએ.

આત્મામાં જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, આઠ રુચક પ્રદેશની નિશ્ચળતા, અમૂર્તત્વ, અસંખ્યપ્રદેશપણું વગેરે એના સહભાવી ધર્મો છે. એ એની સાથે નિરંતર રહે છે. (જૈન પરિભાષામાં એને 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે.)

નૈયાયિકો આત્માની સાથે જ્ઞાનનો સમવાય સંબંધ માને છે. એ આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન નથી માનતા અને તેટલા માટે સમવાયને અલગ દ્રવ્ય માને છે. જૈન દર્શન જીવને ઉપયોગરૂપ માને છે. જૈન દર્શન આત્માને કર્તા માને છે. સાંખ્યો આત્માને નિર્લિપ્ત માને છે. કર્મનો કર્તા આત્મા છે અને તેથી જૈનોએ કર્તૃત્વ એનો 'ગુણ' માન્યો છે. જૈન દર્શન આત્માને ભોક્તા માને છે. કરેલ કર્મનું ફળ એ ભોગવે છે. એ રીતે બૌદ્ધ–ક્ષણિકવાદીથી જૈન દર્શન જુદું પડે છે.

આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો સ્થિર રહે છે. સિદ્ધના સર્વ પ્રદેશ સ્થિર રહે છે. બાકી સંસારી જીવોના વ્યાયામ, દુઃખ, પરિતાપને લઈને આઠ સિવાયના બાકીના સર્વ પ્રદેશો પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે.

આ જીવ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી રહિત હોઈ નિશ્ચયનયથી જાતે અમૂર્ત છે.

પ્રત્યેક આત્મામાં લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા પ્રદેશો છે. વૈશેષિક–નૈયાયિકની માફક જીવને પ્રદેશની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનવામાં નથી આવતો, પણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનવામાં આવે છે.

જીવપણું (જીવત્વ) વ્યવહારથી દશ પ્રાણ ધારણ કરવા તે, અને નિશ્ચયથી ચેતના, આ જીવનું જીવત્વ છે. આ સર્વ સહભાવી ધર્મની વાત છે. હર્ષ, વિષાદ, સુખ, દુઃખ ક્રમભાવી (પર્યાયધર્મ)માં આવશે, જેની વાત હવે પછી થશે.

એવી જ રીતે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો અનંતધર્માત્મક છે. ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક છે, અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિસહાયક છે. એ પ્રત્યેક પદાર્થ અસંખ્યાતપ્રદેશી હોઈ જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવા છે અને એ પોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહે છે, તેથી અવસ્થિત

છે. એમાં સ્પર્શાદિ ન હોવાથી એ બન્ને જાતે અરૂપી છે; એકવ્યક્તિરૂપ હોવાથી એક છે અને સ્વયં ક્રિયા રહિત હોવાથી નિષ્ક્રિય છે. આવી રીતે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય અનંતધર્માત્મક છે.

પુદ્ગલનું અનંતધર્માત્મકત્વ તો દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. એક ઘડો લઈએ તો તેનું કાચાપણું, પાકાપણું, મોટાપણું, પહોળાપણું, જળધારણશક્તિપણું, એનું ગ્રૈયત્વ, નવાપણું, જૂનાપણું વગેરે એમાં તો અનંત ધર્મો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

આવું અનંતધર્માત્મકપણું જ્યાં ન હોય ત્યાં સત્ત્વ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ થઈ.

જૈન દર્શનનું આ સત્સ્વરૂપ છે. ચેતનને ઓળખવા માટે તેના જ્ઞાનની જરૂર છે. કોઈ કોઈ દર્શન સંપૂર્ણ સત્પદાર્થને કેવળ ધ્રુવ માને છે. આ મત શંકરાચાર્યના વેદાંત દર્શનનો છે. કોઈ દર્શન સત્–પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક માને છે. એટલે એ પદાર્થને માત્ર ઉત્પાદ અને વ્યયશીલ માને છે. એ મત બૌદ્ધ દર્શનનો છે. કોઈ દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સત્‌ને કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થનિત્ય) માને છે. તે મત સાંખ્યદર્શનનો છે. અને નૈયાયિક તથા વૈશેષિકો અનેક સત્પદાર્થોમાંથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાંક સતતત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાંક સત્‌ને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે. જૈન દર્શનનું સત્‌નું સ્વરૂપ એ સર્વ દર્શનકારોની વ્યાખ્યાથી અલગ છે તે અહીં બતાવ્યું છે. તે ત્રિકાલાબાધિત છે. અંશ–સત્ય એ સત્ય તો છે, પણ એ ત્રણે કાળે ટકે નહિ, તેથી એમાં બાધ આવે છે. જૈન દર્શનની સત્–પદાર્થની વ્યાખ્યા એક જ છે, અખંડ છે અને અબાધિત છે. તેની સાથે સ્યાત્ લગાડવાથી તેનો સાચો ખ્યાલ આવે છે, કારણ કે સત્‌ની અપેક્ષાએ સત્ 'છે,' પણ અસત્‌ની અપેક્ષાએ 'નથી' તેથી સ્યાત્ લગાડ્યા વગર તો આખો અર્થ ખોટો થઈ જાય. આ વાત પણ સાથે જ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

યોગી શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે ઉપરની રીતે સત્તાનું સ્વરૂપ બરાબર જાણવા માટે અન્વય અને વ્યતિરેકહેતુને બરાબર સમજી લો અને રૂપભ્રમને ખોઈ નાખો. તજી દો. આ રૂપભ્રમ એટલે બાહ્ય રૂપથી થતો ભ્રમ–મિથ્યા જ્ઞાન. કેટલીક વાર આપણી આંખમાં કમળો હોવાથી બહારની વસ્તુનો રંગ ખોટો લાગે છે અને કેટલીક વાર વસ્તુ-વિપર્યય થઈ જાય છે અને તેથી મૂળ સાચી વસ્તુનું કે તેના સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. કેટલીક વાર ઊલટું જ્ઞાન થઈ જાય છે. વસ્તુને બરાબર સમજવા માટે એની ત્રિકાળ સ્થિતિમાં ઊતરવું જોઈએ; એનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ; એના લક્ષણના વિભાગોને બરાબર ઘટાવવા જોઈએ; એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી એમ ખાતરી કરવી જોઈએ: અને એ સર્વ પ્રકારની કસોટી સામે ટકી શકે અને એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ ન રહેતો હોય ત્યારે જ તે 'લક્ષણ' કહેવાય છે. આ લક્ષણવિચારણામાં ઘણીવાર રૂપભ્રમ થઈ જાય છે. બાહ્ય આકારને લક્ષણમાં ગુમાવી દેવામાં આવે તો અંતે એ લક્ષણ ટકી શકતું નથી અને 'રૂપ' એ આખર તો વસ્તુનો આભાસ છે. બાકી એના ખગ

સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે તો એનું મૂળ પકડવું જોઈએ. જ્યારે અંતિમ પદાર્થને પકડીએ ત્યારે જ પદાર્થનું લક્ષણ સાંપડે. બાકી એનાં જુદાં જુદાં રૂપો (manifestations) ઉપર ચાલ્યા ગયા તો તો જરૂર ભ્રમજ્ઞાન થઈ જવાનું, અને તેટલા માટે આ ભ્રમને છોડી દેવાની વાત કરી છે.

નૈયાયિક દર્શનને સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થ માનવા પડ્યા એ આ 'રૂપભ્રમ'ને લઈને છે. એણે જો સહભાવી ધર્મો અને ક્રમભાવી ધર્મો (ગુણ અને પર્યાય)ને ખ્યાલમાં રાખ્યા હોત તો એક મનુષ્યની મનુષ્યતા (સામાન્ય)ને મનુષ્યથી અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર ન પડત, તેમ જ એ જ મનુષ્યના દેવચંદ કે હીરાચંદ નામના અલગ સ્વરૂપને (વિશેષને) વળી એથી પણ અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર ન પડત. આ 'રૂપભ્રમ'નો તાત્ત્વિક ભાવ 'પર્યાય'–વિચારણામાં આવી જાય છે. એ પર્યાયવિચારણા ઉપર બહુ ભાર મૂકવા જતાં બૌદ્ધો આખો આત્મા ચૂકી ગયા. એને પરિણામ પર એટલી ચોટ લાગી કે આત્મા કે પુદ્ગલમાં કોઈ સ્થાયીભાવ પણ છે અથવા હોવો જોઈએ, નહિ તો એમાં સ્થિતિ કે સ્થિરતા જેવું તત્ત્વ જ રહેતું નથી, એ વાત પર ખ્યાલ ન રહ્યો, અને પરિણામે દુનિયાને પર્યાયની નજરે અંશ–સત્યો બતાવી શક્યા. જો પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આ 'રૂપભ્રમ' ખોવો જ રહ્યો, અને તેનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન કરી તેના સર્વ અંશો પર નજર રાખનાર પ્રમાણજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો જ રહ્યો.

આ રૂપભ્રમ આરોપ કરેલો ધર્મ છે, અને તેથી આરોપ દ્વારા એના અંશ–જ્ઞાનમાં સર્વ સત્ય મનાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ થાય છે. પછી એમાંથી માયાનો સિદ્ધાંત કાઢવો પડે છે: રૂપ દેખાય છે તે પણ ભ્રમ છે, એમ માની આંખો બંધ રાખવી પડે છે અને તે રીતે ચેતનજ્ઞાન–આત્મજ્ઞાન આડી અંધારી આવી જાય છે.

રૂપ કે આરોપ એ આત્મા નથી, એના ધર્મો તો તદ્દન જુદા છે. એને પામવા–સમજવા મુશ્કેલ છે અને એને સમજવા માટે રૂપ અને આરોપનો ભ્રમત્યાગ એ પ્રથમ અગત્યની બાબત છે. બાકી આત્માની સાથે એનાં અનેક નામો થાય, રૂપ થાય, આકાર થાય, રંગ થાય—એ સર્વ આરોપ કરેલી બાબતો છે. આત્મા પોતે નથી દેવચંદ કે નથી હીરાચંદ, એ કાળો નથી કે ગોરો નથી, એ લૂલો નથી કે લંગડો નથી. એનાં નામ અને રૂપ જુદાં જુદાં થયાં છે, તે સર્વ આરોપ કરેલી બાબતો છે.

એના ધર્મ તો બીજા જ છે. એનુ લક્ષણ ઉપયોગ છે. બોધરૂપ વ્યાપાર એ એની વ્યાખ્યા છે. એના પર્યાય ફર્યા કરે છે, કારણ કે એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો એક અવસ્થામાં હોય છે તો કેટલાક પર્યાયો બીજી અવસ્થામાં મળી આવે છે. આ પર્યાયોની જુદી જુદી અવસ્થાને 'ભાવ' કહેવામાં આવે છે. એ ભાવો કર્મના ઉપશમથી, ક્ષયથી, ક્ષયોપશમથી અને ઉદયથી થાય છે. દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી પોતાની જાતે જ તેમાં

પારિણામિક ભાવ કાયમ રહેલો છે. સંસારી અથવા મુક્ત આત્માને આ પાંચ ભાવો પૈકી કોઈ ને કોઈ ભાવ અવશ્ય હોય જ. અજીવમાં એ પાંચ ભાવો પૈકી ચારના પર્યાયોનો સંભવ નથી, તેમાં એક પારિણામિક ભાવ જ હોય છે.

અહીં એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે: આ પાંચે ભાવો (ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક) જીવમાં એકસાથે બધા હોય છે એવો કાંઈ નિયમ નથી. દા. ત., મુક્ત જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક બે ભાવ જ હોય છે; જ્યારે સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે. એમાં વાત એટલી છે કે સંસારી જીવ બે ભાવવાળા હોતા નથી એટલે મુક્ત જીવોના પર્યાયો બે ભાવોમાં અને સંસારી જીવના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપયોગરૂપ લક્ષણ સર્વ જીવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં જ્યાં જીવ હોય ત્યાં ત્યાં ઉપર પ્રમાણે બેથી માંડીને પાંચ ભાવો જરૂર હોય છે. એ પાંચ ભાવો પૈકી બે ભાવ પણ ન હોય ત્યાં જીવત્વ હોતું નથી.

આ રીતે ચેતન–આત્માનો ધર્મ તો તદ્દન જુદો જ છે. આત્મામાં અનંત ગુણપર્યાયો છે, પણ એ સર્વમાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે. અને ઉપયોગ સ્વપરપ્રકાશક હોવાથી તે પોતાનું તથા ઇતર પર્યાયોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. આપણે આ ચર્ચા કરીએ છીએ, એમાં શંકા કરીએ છીએ, એનું સમાધાન કરીએ છીએ–એ સર્વ ઉપયોગને લીધે જ થાય છે. અને લક્ષણસ્વરૂપથી ભિન્ન ન હોવાને કારણે અને ઉપયોગ બધા પર્યાયોમાં મુખ્ય હોવાથી ઉપયોગ જ આત્માનું લક્ષણ બને છે.

આ સ્વરૂપચિંતવનમાં પારિણામિક ભાવને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. એ જીવત્વરૂપ છે અને ચેતનનો સ્વભાવ છે. એ ન હોય તો ચેતન ન હોય એમ સમજવું. બીજા સર્વ ભાવો કોઈ વાર હોય અને કોઈ વાર ન પણ હોય, પણ આ જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ તો સર્વ આત્મામાં સર્વ કાળે પ્રાપ્ત થાય જ છે અને તેથી તેને મુખ્ય લક્ષણ ગણવામાં આવેલ છે. બાકીના ભાવોમાંથી કેટલાક અથવા સર્વ કોઈ વાર હોય છે, કોઈ વાર ઓછા–વધતા હોય છે, પણ પારિણામિક ભાવ તો સર્વ કાળે હોય જ છે. અજીવમાં અજીવત્વ પારિણામિક ભાવે છે. આ પારિણામિક ભાવ દ્રવ્યનું પરિણામ છે, જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, એટલે કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે.

બીજા ભાવો કોઈ વાર મળે અને કોઈ વાર ન પણ મળે, કારણ કે એ કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી લક્ષ્યાંશમાં રહેનારા હોવા છતાં કાદાચિત્ક છે, અને તેથી તેને ઉપલક્ષણ કહી શકાય. જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ કહેવામાં આવે ત્યારે તેના જીવત્વને અંગે તે સમજવાનું છે; અને તે પારિણામિક ભાવને અંગે છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું. સંસારનું આખું સ્વરૂપ પર્યાય છે. અને પર્યાય તો પલટણભાવ પામતા જાય છે. આ સંસારમાં નામ અને

રૂપ ફર્યા કરે છે એ પર્યાયપલટણ છે, અને એને લઈને ફેરફાર થાય તે પણ નજરે પડે છે.

ચેતનનો ધર્મ તો કોઈ અલગ વસ્તુ છે અને તેને સમજવાની ખાસ જરૂર છે. તે સમજાય એટલે ખૂબ સ્પષ્ટતા થાય છે. વસ્તુસ્થિતિની આ સમજણ તે આનંદ છે, એ તત્ત્વ છે, એની પ્રાપ્તિ એ સાધ્ય છે. વૈશેષિક મત પ્રમાણે સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં રહે છે, પણ સામાન્ય અને વિશેષમાં રહેતી નથી–હોતી નથી. આ વાત સમીચીન નથી એ તો ઉપર બતાવ્યું. અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો અને છતાં તેનું અસ્તિત્વ (સત્તા) ન સ્વીકારવું એ બંધબેસતી વાત નથી. એને દ્રવ્યથી જુદી માનવા જતાં તો અનેક દોષ દેખાય છે. ઘટનું ઘટત્વ ઘટથી અલગ માનવા જઈએ તો ઘટ પોતે અસત્ થઈ જાય છે, એટલે સત્તા દ્રવ્યથી જુદી ન હોઈ શકે.

જ્ઞાન પણ આત્માથી ભિન્ન ન હોઈ શકે. આત્માને જડ માનવો અને પછી બુદ્ધિ દ્વારા સમવાય સંબંધથી તેને જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું એ વાતમાં ઘણી ગૂંચવણ દેખાય છે. એમાં કર્તા કોણ કહેવાય અને કરણ કોણ કહેવાય એનો ઘાટ જ બેસતો નથી. ખરી વિચારણા મુક્તદશાના આનંદની છે. વૈશેષિકો માને છે કે આ જ્ઞાન પણ ઉપાધિ છે, અને મોક્ષદશામાં જ્ઞાન રહેતું નથી. આત્માની આવા પ્રકારની લક્ષણા અગ્રાહ્ય છે. અનંત સુખનું સંવેદન એ મોક્ષ છે. ત્યાં સુખદુઃખની વ્યાવહારિક કલ્પનાનો અભાવ છે, પણ જ્ઞાનાનંદનું નિરતિશય સુખ તો સર્વ કાળ ગ્રાહ્ય છે. એમ ન હોય તો જડ અવસ્થા જેવી પરિસ્થિતિ કે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારના આનંદનો અનુભવ નથી, તેને પ્રાપ્ત કરવા કોણ પ્રયત્ન પણ કરે?

ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિને સુખ માનવું એ રાગનું કારણ છે, પણ મોક્ષસુખનો અનુરાગ એ કાંઈ વિષયાદિ પ્રવૃત્તિનું કારણ નથી, એટલે એ બંધનરૂપ નથી અને ઉત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચેલા આત્માને એની ઇચ્છા થાય તેટલો રાગ પણ આખરે ન રહેતો હોવાથી એમાં રાગદ્વેષને સ્થાન જ નથી. સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા પરમ સુખ અને આનંદરૂપ આ મોક્ષ છે અને એ મોક્ષને યુક્તિયુક્ત સમજવાનો આ પ્રયત્ન છે.

ઉપસંહાર—આ આનંદની વિપુલતા એ ખરું તત્ત્વ છે. એની ઇચ્છા કરવામાં વિષયસુખની વાંછા ન હોવાથી બંધન નથી થતું, અને અંતે જ્યારે સાચું તત્ત્વ સાંપડે છે ત્યારે તો **मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः** એટલે ઉત્તમ મુનિ તો મોક્ષ અને સંસાર બન્નેમાં નિઃસ્પૃહ રહે છે. ખુદ આનંદઘનજીએ પોતે જ શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે 'મોક્ષ સંસાર બિહુ સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે.' એટલે તને જાણનારો મોક્ષ અને સંસાર બન્નેને સરખા ગણે છે. આ સરખા ગણવાની વાત જુદી છે, પણ સાર્વત્રિક મોક્ષ થયા પછી જ્ઞાન પણ રહેતું નથી, એ વાત માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બંધબેસતી નથી; કારણ કે એમ હોય તો પછી પથ્થર કે ધૂળના રોડા વચ્ચે અને આત્મા વચ્ચે કશો તફાવત રહેતો નથી. અને આપણે પદાર્થની વ્યાખ્યા જોઈ ગયા. એમાં જે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિની વાત વિચારી તે પણ અર્થવગરની થઈ જાય છે. જ્ઞાનના પર્યાયો

ફર્યા કરે એ પારિણામિક ભાવ છે. પારિણામિક ભાવ એ ઉપયોગ છે અને ઉપયોગ એ જીવત્વ છે–જીવનું લક્ષણ છે, તેથી અનંતજ્ઞાનનો આસ્વાદ કરવો એ ખરું તત્ત્વ છે, અને એના વિલાસમાં નિરતિશય આનંદ છે, સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે કરેલા અનેક પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા છે અને એ પરાકાષ્ઠામાં પ્રાપ્તવ્ય અસાધારણ ધ્યેયનો મુદ્દો છે.

આત્માના સહભાવી ધર્મ–ગુણો પોતે નિર્ગુણ છે. પર્યાયો ક્રમસર ફર્યા કરે છે. અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે દ્રવ્ય છે. એમાંથી ચેતના, આનંદ, વીર્ય, ચારિત્ર વગેરે પરિમિત ગુણો જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થની કલ્પનામાં આવે છે; બધા ગુણો સમજવામાં આવતા નથી. જેટલા જાણી શકાય છે તેના અનંત પર્યાયો થાય છે અને એ રીતે જેટલા જાણી શકાય છે તેના કારણભૂત ગુણોનો વ્યવહાર કરાય છે. પર્યાયો પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવે છે. એ પ્રત્યેક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક ગુણશક્તિ હોય છે. અને એવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે. આમાં પણ ભેદની સાપેક્ષતા તો જરૂર રહે છે. અભેદ દૃષ્ટિથી પર્યાય પોતપોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ, અને ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્યગુણપર્યાયાત્મક જ કહેવાય છે. દ્રવ્યમાં કેટલાક ગુણો સર્વસાધારણ હોય છે. દા. ત., અસ્તિત્વ, પ્રદેશત્વ, જ્ઞેયત્વ વગેરે; અને કેટલાક અસાધારણ હોય છે, જેમ કે ચેતનાગુણ આત્મામાં હોય છે, રૂપગુણ પુદ્ગલમાં હોય છે. અસાધારણ ગુણ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયને લઈને જ પ્રત્યેક દ્રવ્ય એકબીજાથી જુદું પડે છે.

આ દ્રવ્યની સત્તા એક છે, અખંડ છે અને અબાધિત છે. એનો ખ્યાલ આ રીતે કાંઈક થયો : આત્મા દ્રવ્ય છે, એના અનેક સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમભાવી પર્યાયો છે. તેને ઓળખી, ઉપરઉપરની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, રૂપભ્રમ છોડી દઈ, એ સર્વ આરોપ કરેલી બાબત છે એની ખાતરી કરી, ચેતનના મૂળ ધર્મ તો અલગ છે, એને શોધી કાઢવા. એ આનંદસ્વરૂપ છે, આનંદનો ઢગલો છે, આનંદનો ભર છે અને એ ખરું આત્મતત્ત્વ છે.

ચેતન ! આ રીતે આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય. પૃથક્કરણ કરી એને સમજીએ ત્યારે એનું વિકૃત સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે , એનું અસલ સ્વરૂપ સાંપડે, એના વિકારો ઓળખાઈ જાય, એની વિભાવદશા ખ્યાલમાં આવે, અને એનું અનંત આનંદસ્વરૂપ નજરમાં આવે. એના ગુણપર્યાયોનો ભાવ સમજતાં, એનું લક્ષણ બરાબર લક્ષ્યમાં લેતાં, એની સાથે જોડાઈ ગયેલું પણ તારવીને અલગ પાડી શકાય તેવું મલમાલિન્યમય કર્મપ્રાધાન્ય સ્વરૂપ સમજાય, ત્યારે એ અનંતજ્ઞાનાનંદમય, વિશુદ્ધ ચારિત્રમય, અનંતશક્તિના ધણીને ઓળખાય. ખરું તત્ત્વ એ છે અને એને સમજવા માટે જ અનંત તર્કપરંપરા અને હેતુવિચારણા કરવામાં આવે છે.

આનંદના સ્વરૂપ પર દરેક પદમાં કાંઈ કાંઈ વિવેચન થયું છે. એના પર એક સમુચ્ચય લેખ પણ તૈયાર કરવા માંડ્યો છે. એ આનંદને સમજી આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન

કરવો એમાં જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય છે, પ્રયત્નની સિદ્ધિ છે અને ચક્રભ્રમણનો છેડો છે.[1] (૫૫)

૫૬ છપ્પનમું

ભૂમિકા—આ પદ આત્મદૃષ્ટિએ લખાયેલું છે. એમાં શુદ્ધ ચેતના કકળાટ કરે છે અને અનંત ગુણના ધણી ચેતન–આત્માની અત્યારે થઈ પડેલી દશા માટે ખેદ બતાવે છે, અને એમાંથી છેવટે માર્ગ કેવી રીતે નીકળે છે એના પર પણ વિવેચન કરે છે.

આત્મા પોતે તો અનંત ગુણોથી ભરેલો છે, પણ એના પુદ્ગળ સાથેના સંબંધને પરિણામે એની મૂળ ભવ્ય સ્થિતિ પર આવરણ ચડી ગયાં છે અને અત્યારે તો જાણે એ અનેક ગુણોના નિકેતનને બદલે પર ભાવમાં રમણ કરનાર પરાધીન થઈ ગયો છે અને એની સ્થિતિ સંસાર તરફ વધારે ને વધારે ઘસડાતી દેખાય છે. આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભરેલાં છે, પણ એ જ્યારે દ્રવ્યમાં, શરીરમાં, સગાંસંબંધીઓમાં કે વિષય-કષાયના કીચડમાં લેપાઈ જાય છે, જ્યારે એ પોતાના મૂળ ગુણ વીસરી પરભાવમાં રમણ કરે છે, ત્યારે એના કેવા હાલ થાય છે તે પર અહીં લાક્ષણિક ભાષામાં ગાન કર્યું છે.

આત્મા મૂળગુણમાં હોય ત્યારે એ શુદ્ધ ચેતન કહેવાય છે. એની શુદ્ધ દશાને ચેતના કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ મૂળ સ્થિતિમાં ન આવે ત્યાં સુધી એ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ભૂલી પરઘરે રખડ્યા કરે છે

પતિવ્રતા ધર્મપત્ની પોતાના પતિમા ખૂબ આસક્ત હોય; એ પતિના વિરહમાં અર્ધગાંડી અવસ્થામાં રખડતી હોય; ઘરમાં એનાં માન–સન્માનની આંકણી પણ એના પર એના પતિના પ્રેમની ગાઢતા કે અલ્પતા પર રહે છે. જે ઘરમાં પત્નીનું સન્માન હોય, ત્યાં સંપ હોય છે, આનંદકલ્લોલ હોય છે; પણ જ્યાં સ્ત્રીની અવગણના થતી હોય, પતિદેવ રાત્રે રખડવા જતા હોય, એને તો દિવસે અપમાન અને રાત્રે રડવાનો જ વારો આવે છે. આવા

૧. આ પદનો અર્થ વિચારવામાં બે લગભગ બે વર્ષ લીધાં છે. છેવટે એનો અર્થ ભાસ્યો તેવો લખ્યો છે, પણ તેમાં પૂરતો સંતોષ થયો નથી, તોપ જરૂર થયો છે. આને મળતુ પદ ૮૭મું છે. ત્યાં જરૂરી વિશેષતાનો ભાસ થશે તો પ્રસંગ લઈ વિચારણા આગળ ધપાવવા પ્રયત્ન થશે. આ પદ મને અનેક દૃષ્ટિનો સમુચ્ચય કરાવનાર, નિશ્ચય નયનો આભાસ કરાવનાર અને યોગીના અપ્રતિમ આત્મભાવને વ્યક્ત કરનાર આત્માના ઊંડાણમાંથી નીકળી પડેલું જણાયુ છે. ત્રણ લીટીના પદમાં અસાધારણ ભાવ ભરી દીધો છે. આ સહજ કથન છે, આત્મોદ્દગારની વિભૂતિ છે, યોગનો મહાન ચમત્કાર છે. હજુ એ પદ હું સમજ્યો છું એવો મારો દાવો નથી, પણ જેવું સમજાયુ તેવું અહીં લખ્યુ છે. એની વિચારણામાં સ્યાદ્વાદ-મંજરી, તત્ત્વાર્થ ટીકા, દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ અને બીજા અનેક ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ વિષય પર આગળનાં પદોની વિચારણામાં અવારનવાર લખવાનું જરૂર થશે એમ જણાય છે. —**વિવેચનકાર.**

પતિની આર્યભાવનાવાસિત પત્નીને મનમાં ઘણું દુઃખ થાય, પણ એ જોર શું કરે ? આર્યભાવનાભૂષિત ચેતના પોતાના પતિને અંગે કેવા વિચાર કરતી હશે, તેનું શબ્દચિત્ર અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આખું પદ શુદ્ધ ચેતનાની કોઈ બહેનપણીના મુખમાં મૂક્યું છે. આ ભાવ પદને છેડે વ્યક્ત થાય છે.

પદ

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

वालुडी अवला जोर किस्युं करे, पीउडो परघर जाय;
पूरव दिसि पच्छिम दिसि रातडो, रवि अस्तंगत थाय. वालुडी० १

અર્થ—બિચારી બાળકી જેવી અબળા (ચેતના) તે કાંઈ પણ જોર કેવી રીતે કરે ? શું કરે ? (કારણ કે) પતિરાજ તો પારકે ઘેર ભટકે ! (ત્યાં ચેતના કોના ઉપર જોર કરે ?). દા. ત., પૂર્વ દિશાનો પતિ સૂર્ય જ્યારે (ઊલટી બાજુએ) પશ્ચિમ દિશામાં આસક્ત થાય ત્યારે તો પછી એ આથમી જ જાય. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતનાનું અત્યારે જરા પણ જોર નથી, ઘરમાં એનું સામ્રાજ્ય નથી અને પતિ તો એની સામે જોતા પણ નથી. એવા સંયોગોમાં એ બાલુડી, બચ્ચાં જેવી અબળા જોર શું કરે ? કોના ઉપર કરે ? કેવી રીતે કરે ? એને હરીફરીને જોવું તો પતિરાજ તરફ અને પતિરાજ તો પોતાના ઘરને જાણતા કે સંભારતા પણ નથી.

એ ચેતનાનો પતિ પરઘેર જાય છે, અન્ય વિભાવોમાં રખડે છે, જ્યાં ત્યાં માથાં માર્યા કરે છે, પણ પોતાના ઘર તરફ અત્યારે તો નજર પણ કરતો નથી. પોતાના મૂળ સ્વભાવથી અન્ય ભાવમાં રખડવું એ પરઘર ભટકવા તુલ્ય છે. આત્મા–ચેતનાના મૂળ સ્વભાવમાં પુદ્ગલની વાત ન હોય, વિષયકષાયનો સ્પર્શ ન હોય, સંસારવહેવારના ચેનચાળા ન હોય; એમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની મસ્તી હોય, અનંત શાંતિ હોય, સમતાનાં પૂર વહેતાં હોય; એમાં મુત્સદ્દીગીરી કે રાજસીવૃત્તિનો અભાવ હોય. પણ અત્યારે તો પતિરાજ પારકે ઘેર આથડે છે, એને સંસારના કોઈ પણ ભાવોમાં રસ પડે છે અને પોતે જે સંયોગમાં હોય ત્યાં મળતાં પૌદ્ગલિક સાધનોનો લાભ લેવામાં આનંદ આવે છે. એમાં એ સુખ માને છે અને એવાં પૌદ્ગલિક સુખ વધારે મેળવવા માટે એ પ્રયત્ન કરે છે. એની તૃષ્ણાને મર્યાદા નથી, એના અભિમાનને છેડો નથી, એના દંભનો આરો નથી અને એવા અનેક વિભાવમાં એને એટલો આનંદ આવે છે કે એ પોતાનું ઘર જ ભૂલી જાય

પાઠાંતર—કિસ્યું–કિશો. જાય–જાઈ. દિસિ–દિસ તઉ. પચ્છિમ દિસિ–પચ્છિમ. અસ્તંગત–અસ્તાંગતિ.

શબ્દાર્થ—બાલુડી = બચ્ચાં જેવી, બાળકી. કિસ્યુ = કેવું ? શું ? પીઉડો = પતિ. ધણી, વર. પરઘર = પારકે ઘેર, કુમતિને ઘેર. પૂરવ દિસિ = પૂર્વ દિશા. પચ્છિમ દિસિ = પશ્ચિમ દિશા. રાતડો = આસક્ત. રવિ = સૂર્ય, સૂરજ. અસ્તંગત = આથમવું તે.

છે. આવા પતિની પત્ની જોર પણ શું કરે? એવા ચેતનરાજ–પતિની દશાના વર્ણનનો સંબંધ ચેતના પરત્વે જ છે, એટલે અંતે સર્વ વાતનો મેળ મળી જાય છે.

સૂર્યનો ઉદય પૂર્વ દિશાએ થાય છે અને એને 'પૂર્વાધિપતિ' કહેવામાં આવે છે, પણ એ ભાઈસાહેબને તો આખો દિવસ ભટકવું છે, ઘેર રોકાવું નથી, 'પૂર્વા' પત્નીને લાડ લડાવવા નથી, અને મનમાં પશ્ચિમ દિશાને રાખી ત્યાં પહોંચી તેની સાથે આનંદ માણવો છે. આવો પરસ્ત્રીમાં રાતો (આસક્ત) સૂર્ય જ્યારે ઘરને કાંઈ યાદ પણ કરતો નથી, ત્યારે અંતે આથમી જાય છે.

તે જ પ્રમાણે પરભાવમાં રમણ કરનાર પતિ પોતાની ચેતનાને ન ઓળખતાં કુમતિને મળવા માટે રખડયાં કરે છે, એને મળવા તલવલાટ કરે છે અને એ રખડપટ્ટીમાં અંતે પોતાનું તેજ ગુમાવી આથમી જાય છે. પતિનો વિજય થતો નથી અને ચેતનાનો વિરહકાળ છૂટતો નથી એ હકીકત છે. પારકે ઘેર રખડનારને કાંઈ વધારે પડતું કહેવામાં આવે તો એ વળી ન કરવાનું કરી બેસે; અને આર્યસ્ત્રીને પતિ તો દેવતુલ્ય હોય, એટલે એને રિસાવ્યા બોજે પણ નહિ. આવા રખડુ પતિની વફાદાર પત્ની જોર પણ શું કરે? આખરે એ તો અબળા રહી, અને એનામાં શક્તિ ગમે તેટલી હોય, પણ એ આર્યસંસ્કારમાં ઊછરેલી, એટલે ઘણું તાણે પણ નહિ, તોડે પણ નહિ, છતાં પતિને ઠેકાણે લાવવા નવા નવા પ્રયોગો કરે. ચેતનાએ કેવો પ્રયોગ એ બાબતમાં કર્યો તે આપણે જોઈએ.

આ પંક્તિનો એક બીજો અર્થ પણ ભાસે છે. આ પ્રમાણે સૂર્ય જ્યારે પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશા એમ બન્નેમાં રક્ત–આસક્ત થાય છે, ત્યારે એનું પરિણામ એના અસ્ત થવામાં આવે છે. એમ જે પ્રાણી સ્વભાવ અને વિભાવ બન્નેમાં થોડો થોડો રાચવા માંડે છે, ત્યારે એ બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ઘણાં પ્રાણીઓ એવા વિચારનાં હોય છે કે વેપાર કરે ત્યારે વેપારમય થઈ જાય, વેપારને સ્થાનકે વર્તનનું ભાન જ ન રાખે; અને ધર્મકરણી કરવા મંડે ત્યારે તેમાં પણ આસક્ત થઈ જાય. આ વિચિત્ર મનોદશાને પરિણામે પ્રાણી ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે: 'ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા.' એટલે એ આત્મપ્રગતિનું કામ કરી શકતો નથી અને સંસારને ભોગવી શકતો નથી. શાસ્ત્રકાર તો છાતી ઠોકીને કહે છે કે, જે પ્રાણી આત્મામાં જાગૃત છે તે સંસારમાં ઊંઘે છે; અને સંસારમાં જાગૃત છે, તેણે આત્માને વિસાર્યો છે. સંસારને ચાટતા જવો, ઘરઘરેણામાં રાચવું અને પડિક્કમણું કરવાથી પાપની આલોચના થઈ જશે એમ ધારી કૃતકૃત્યતા માનવી, એ વાતમાં વસ્તુતઃ કાંઈ દમ નથી. કાંઈ ન કરે તે પ્રમાણમાં ઠીક, પણ શુદ્ધ સાધ્યની અપેક્ષાએ એમાં બહુ માલ જેવી વાત નથી. સંસારમાં સરસા રહી, મન તેનાથી અલગ રાખવું અને સંસારમાં લપટાવું નહિ એ વાત સિદ્ધાંતદૃષ્ટિએ વાંચતાં સારી લાગે છે, પણ વ્યવહારુ રીતે લગભગ અશક્ય છે. કામદેવના ઘરમાં રહી કામદેવને જીતી આવનાર તો સ્થૂળભદ્ર જેવા કોઈ અસાધારણ વિરલા નીકળે, એટલે એ મુખ્ય માર્ગ કે રાજમાર્ગ ન કહેવાય.

ચેતન કોઈ વાર શુદ્ધ વિચારણામાં ઊતરી જાય છે ત્યારે એ પોતાને જ કહે છે– ચેતનજી! તમારી શુદ્ધ ચેતના તો અત્યારે બચ્ચાં જેવી છે, હજુ એને યૌવન પ્રાપ્ત થયું નથી, એનામાં જોર વધ્યું નથી, તમારા ઘરની એ વત્સલા અને પ્રેમી પત્ની તમારા પર જોર પણ કેમ કરીને કરે? કારણ કે તમે તો પારકે ઘેર ગયા કરો છો અને જ્યારે ત્યારે વિષાવદશામાં પડી જાઓ છો. પૂર્વ દિશાના પતિ સૂર્ય જેવા તમે પોતે છો; તમારામાં ઝળહળતું તેજ છે; તમારી સામે કોઈની નજર માંડવાની તાકાત નથી, પણ જ્યારે તમે પોતે જ પશ્ચિમ દિશામાં પારકી સ્રીમાં–પરઘરમાં આસક્ત થાઓ, ત્યારે તમારું તેજ હાનિ પામતું જાય છે અને અંતે તમે અસ્ત થઈ જાઓ છો, અને અંતે તમારું અસ્તિત્વ પણ શોધ્યું જડતું નથી. (૧)

पूनम निशि सम चेतन जाणीएं, चंद्रातप सम नाण;
वादलभर जिम दलथिति आणीएं, प्रकृति अनावृत जाण. वाल्हडी० २

અર્થ—પૂનમની રાતના ચંદ્ર જેવા નિર્મળ ચેતનરાજને જાણવા અને ચંદ્રના પ્રકાશ જેવું જ્ઞાન જાણવું. (જ્ઞાન–જ્ઞાનીની એકતા જાણવી.) વાદળાંના સમૂહ જેવી (કર્મ) દળની સ્થિતિ જાણવી અને (ચેતન) સ્વભાવે આવરણ વગરનો છે એમ જાણવું. (૨)

વિવેચન—હવે ચેતનરાજ પોતે કોણ છે તેનું પૃથક્કરણ કરે છે. આ અંતરંગ આત્મવિચારણા છે અને કોઈક જ વાર લભ્ય છે, પણ થઈ આવે ત્યારે તે ક્ષણ ખરી સુખી છે. ચેતનજી પોતે એની શુદ્ધ દશામાં હોય ત્યારે જુદા છે અને કર્માવરિત દશામાં હોય ત્યારે જુદા દેખાય છે. આ બન્ને ભાવ સન્મુખ રાખી આપણે આગળ વધીએ. (ચેતનાની સખી આ વાત ચોખી કરે છે.) શરદઋતુની પૂનમની રાત્રિએ ચંદ્ર જેવો નિર્મળ–સ્વચ્છ લાગે, તેવા ચેતનરાજ નિર્મળ છે. અને એવા ચંદ્રના પ્રકાશ જેવું તેનું જ્ઞાન છે. જ્ઞાની અને જ્ઞાન જુદાં નથી, જ્ઞાનીનો ગુણ જ્ઞાન છે. અને ગુણ હોવા છતાં બન્નેનો સંયુક્ત સંબંધ છે. આત્મા પોતે ચંદ્ર છે અને જ્ઞાન ચંદ્રનો પ્રકાશ છે. ચંદ્ર વગર પ્રકાશ ન હોય એ વાત ખરી છે, એટલી જ ખરી વાત ચંદ્રનો એ ગુણ છે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે.

ચંદ્રના શુદ્ધ પ્રકાશને દૂર રહેલાં વાદળાં વચ્ચે આડાં આવી વ્યક્ત થવા દેતાં નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મો આત્માના જ્ઞાનગુણને બહાર આવવા દેતાં નથી. પણ તે જ વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે ચંદ્ર પોતે તો પ્રકાશમય જ છે, પણ વાંદળાંને લઈને અવરાઈ ગયો છે, છતાં પ્રકાશ ત્યાં છે; એટલે પ્રકાશ ઓછો દેખાય કે

પાઠાંતર—જાણીએં–જાંણિઈ. ચંદ્રાતપ–ચંદ્રાતમ. આણીએં–આણીઈ.

શબ્દાર્થ—પૂનમ = પૂર્ણિમા, ૧૫મો દિવસ. નિશિ = રાત. ચંદ્રાતપ = ચંદ્રનો પ્રકાશ. નાણ = જ્ઞાન. ભર = પૂર. (નામને અંતે લાગતાં તેના જેટલું = આખું એવો અર્થ થાય છે. દા. ત., દાખુભર, દિવસભર) દલ = જાડાઈ, ઘનતા. આણીએં = જાણીએ. પ્રકૃતિ = સ્વભાવે. અનાવૃત = નહિ અવરાયલો, ઢંકાયા–જવાયા વગરનો.

ન દેખાય તેથી ત્યાં તે અલ્પ છે. કે લગભગ નથી એમ ધારવાનું નથી. એ જ પ્રમાણે ચેતન પોતે તો જ્ઞાનમય-પ્રકાશમય છે. એનામાં જ્ઞાન ભરેલું છે અથવા એ પોતે જ્ઞાનમય જ છે અને એ એની શુદ્ધ દશા છે, એ એનો મૂળ ગુણ છે. જેમ પ્રકાશ વગરના ચંદ્રની કલ્પના અશક્ય છે, તેમ જ્ઞાન વગરના આત્માની કલ્પનાં કે એનું અસ્તિત્વ અકલ્પ્ય છે. કારણ કે એ સ્વભાવથી જ અનાવૃત છે. એ કદી આવરણ પામતો નથી, એમ સમજવાનું નથી, પણ સત્તાએ અણઅવરાયેલો છે એમ સમજવું. એટલે બહારથી એ આવરિત લાગે, પણ એનો સ્વયં પ્રકાશ અંદર ઝળહળતો રહેલો જ છે, એ વાત સમજીએ ત્યારે જ આત્મા બરાબર ઓળખાય. આત્માની આ સ્થિતિ ચેતનાની સખી યાદ કરે છે.

પ્રકૃતિએ અનાવૃત છતાં કર્માવરિત થઈ ગયેલા ચેતનનો પ્રકાશ અંદર છે; એનું એક વાર ભાન થાય ત્યારે એની શુદ્ધ ચેતના અંદર પડેલી છે અને છતાં જોર કરી શકતી નથી, એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશનો માલેક અત્યારે વિભાવમાં પડી જઈ સંસારમાં મસ્ત થઈ ગયો છે અને જાણે રખડતો અને હલકટ હોય તેવો દેખાય છે, તે બન્ને વાતનો મેળ આ રીતે થાય છે. અંદર શુદ્ધ પ્રકાશ ભરેલો છે અને તે અવરાઈ ગયેલો છે, એટલે એની ચેતના જોર કરી શકતી નથી.[1] (૨)

ચેતનરાજ, ચેતના અને તેની બહેનગણી સર્વનો એકીભાવ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ચેતનરાજ પોતાને આગળ સમજાવે છે, અને જણાવે છે તે આ પ્રમાણે:—

परघर भमतां स्वाद किशो लहे? तन धन यौवन हाण;
दिन दिन दीसे अपयश वाधतो, निज जन न माने कांण. वालुडी० ३

અર્થ—પારકે ઘેર રખડવામાં તને સ્વાદ શો આવે છે? તેમાં તને મજા શી આવે છે? (એથી તો) શરીર, પૈસા અને જુવાનીની નુકસાની થાય છે અને દિવસાનુદિવસ તારી અપકીર્તિ વધતી જાય છે. તારાં પોતાનાં માણસો તારો હુકમ (પણ) માનતાં નથી. (૩)

વિવેચન—ચેતન! તું પરભાવમાં રમણ કરે છે, સ્થૂળ ઇંદ્રિયસુખોમાં મોજ માણે છે, મનોવિકારોમાં પડી જાય છે, તેમાં તને શો આનંદ આવે છે? વિકારતૃપ્તિને પ્રાણી

---

૧. આ ગાથાની બીજી પંક્તિમાં 'ભાણ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે બેસે તેમ નથી. 'ભાણ' એટલે 'સૂર્ય' થાય. ચંદ્રના પ્રકાશ જેવો સૂર્ય, એ અર્થ કોઈ રીતે બંધબેસતો નથી. પં. ગંભીરવિજયજીના કહેવા પ્રમાણે લેખનદોષથી નાણને બદલે ભાણ લખાયું જણાય છે. એ પાઠ સાર્થ થાય છે તેથી મૂળપાઠમાં સુધારો કરવા યોગ્ય લાગે છે. ભાણ શબ્દ રાખવાથી કોઈ પણ અર્થ શક્ય થઈ શકતો નથી. –વિવેચનકાર.

પાઠાંતર—જન ન માને—જન માનેં નઈ.

શબ્દાર્થ—પરઘર = પારકે ઘેર. ભમતાં = રખડતાં. કિશો = શું. તન = શરીર, નિજ સ્વરૂપ. ધન = પૈસો, ધર્મસ્વભાવ. યૌવન = જુવાની, આત્મશક્તિ. હાણ = હાનિ, નુકસાની. દિનદિન = દિવસે દિવસે. દીસે = દેખાય. અપયશ = અપજશ, અપકીર્તિ. વાધતો = વધતો. નિજ જન = પોતાનાં (ઘરનાં) માણસો. માને = ગણાવે. કાંણ = આણ, હુકમ, દાક.

ભૂલથી સુખ માને છે; અથવા પારકા ઉપર ક્રોધ કર્યો, ઈર્ષા કરી, કે પોતાની છતી–અછતી સાંસારિક મહત્તા પર અભિમાન કર્યું–એમાં મોજ શી? મોટાઈ શી?

ખરી રીતે તો એમાં તારા શરીરની, તારા પૈસાની અને તારી જુવાનીની હાનિ થાય છે. દુરાચારી મનુષ્યના શરીરના કેવા હાલ થાય છે, તે વાત તો ઉઘાડી છે. ધનવાનનું ધન જવાનું કારણ ચારિત્રનો રખડપાટ–દુરાચાર મુખ્ય ગણાય છે. અને નાની વયમાં માથે ધોળા વાળ, ગાલમાં કરચલી, આંખનાં તેજનો નાશ અને અકાળે ઘડપણ, એ એની સાથે અનિવાર્ય હોય છે. મનોવિકારની બાબતોમાં જોઈએ તો તન એટલે નિજસ્વરૂપ સમજવું; ધન એટલે પ્રગતિપોષક ધર્મધન અથવા ધર્મસ્વભાવ સમજવો; અને જોબન એટલે આત્મ શક્તિ સમજવી. કોઈ પણ મનોવિકારને તાબે થતાં અથવા તેમાં રમણ કરતાં નિજ સ્વરૂપ, ધર્મધન અને આત્મશક્તિનો હ્રાસ થતો જોવામાં આવે છે. ચેતનરાજ! જરાવિચારઃ જ્યાં સુખ નથી ત્યાં સુખ શોધવામાં કે માનવામાં તારા કેવા હાલ થયા છે અને થવાના છે? હજુ પણ ચેત!

આ પરભાવમાં રમણ કરવામાં તારો અપયશ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. રખડુને કોઈ ઘેર બોલાવે નહિ, એની પાસે વહુ–દીકરીને જવા દે નહિ, આ ઓછી વાત છે? જેમ જેમ એની રખડુપણાની અપકીર્તિ થતી જાય, તેમ તેમ એ એટલો હડહડ થાય છે કે એને પોતાનું જીવન અકારું લાગે છે. એ જ પ્રમાણે મનોવિકારમાં એ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ કોઈ તેને ઈર્ષ્યાળુ, કોઈ અભિમાની, કોઈ ક્રોધી, કોઈ કામી, કોઈ રખડુ એવાં અનેક ઉપનામ આપે છે અને આ રીતે વ્યવહારમાં પણ એની જીવનની મીઠાશ સુકાઈ જાય છે.

છેવટે એની એવી દશા થાય છે કે એનાં ઘરનાં માણસો પણ એની આજ્ઞામાં રહેતાં નથી. આ સ્થિતિ ઘડપણમાં થાય છે. વિકારી માણસો ઘણે ભાગે ભરજુવાનીમાં જ ખલાસ થાય છે; કદી વધારે જીવે તો એનું ઘડપણ ભારે દુઃખમય થાય છે. એને ઘરમાં માન મળે નહિ, એણે ખાધું કે નહિ એ કોઈ પૂછે નહિ, અને ઘરના એક ખૂણામાં એ ઉધરસ ખાધા કરે અને જુવાની એળે ગુમાવી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરે! જુવાનીમાં કરેલા અત્યાચારોનાં ફળ ઘડપણમાં જરૂર ભોગવવાં પડે છે.

ચેતનજી! આવી રીતે પારકે ઘેર રમવા જતાં શરીર, પૈસા અને જુવાની ખલાસ થાય છે, અપજશ વધે છે અને છેવટે ઘરમાં પણ હડધૂત થવાના દહાડા આવે છે;[1] માટે

૧. કાણનો અર્થ મોકાણ થઈ શકે. મરણ પાછળ રડવાને મોકાણ કહેવાય છે. અને ખેંચીને અર્થ કરીએ તો એવા માણસ મરે ત્યારે એની કોઈ મોકાણ પણ કરતું નથી, કાણ માંડતું નથી, એવો અર્થ શક્ય છે. એવા માણસ મરી ગયા તો કોઈ એનો ખરખરો કરતું નથી, એ ગયા એ વાતનો કોઈને શોક થતો નથી, એવો અર્થ થાય. પણ મરણ પછી બાબુડી અમજાનો એ વાત સાથે ઘાટ બેસતો નથી; અને 'કાણ' શબ્દ 'કહાણ,' કહેવું તે, હુકમ, આજ્ઞાના અર્થમાં અગાઉ વપરાય છે, એમ મેરનાના પ્રસંગના અનુભવી કહે છે, તેથી એ અર્થને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. –વિવેચનકાર.

કંઈક વિચારો અને વખતસર ચેતો. તળાવ તૂટયું અને પાણી નીકળવા માંડયું, પછી વિચાર કરવા માંડશો તો કાંઈ વળશે નહિ; એ તો પછી તળાવ ખાલી થયે જ છૂટકો ! આવી તમારી સ્થિતિમાં બિચારી ચેતના–અબળા જોર શું કરે ? કેમ કરે ? કોના ઉપર કરે ?

જીવનનો ઉદ્દેશ નિર્વિકારતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે વિકારી દશાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વિકારી દશા એ પારકું ઘર છે અને એ ઘરમાં રમણ કરતાં આત્માના કેવા હાલ થાય છે અને થવાના છે એ પર આ આખા પદની રચના છે. (૩)

कुलवट छांडीं अवटऊवट पडे, मन मेहूवाने घाट;
आंधो आंधो मिले वेहु जण, कोण देखाडे वाट ? वालुडी० ४

અર્થ—પોતાના કુળની આબરૂ છોડી જે આડે રસ્તે ચડી જાય, તે અટવીમાં (ભવાટવીમાં) પડી જાય અને મનરૂપ વરસાદના ઘાટમાં ચડી જાય; અને બન્ને આંધળા ભેગા થાય એમાં રસ્તો પણ કોણ દેખાડે ? (૪)

વિવેચન—જે પ્રાણી પોતાની કુળમર્યાદા છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય છે, એ તો પછી જંગલમાં ભૂલો પડી જાય છે. સારા કુટુંબમાં એક જાતની આબરૂ જામેલી હોય છે: કુળવાન માણસો હલકાં કામ કરે નહિ, રાત્રે રખડે નહિ. એવા કુળમાં કોઈ કુલાંગાર જાગે અને આડે રસ્તે ચડી જાય તો તેણે આબરૂ ગુમાવી કહેવાય છે. આ કુળવટ તે નિજસ્વરૂપ સમજવું. પ્રાણી આત્મસ્વરૂપ છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય એટલે સંસારના વિકારમાં પડી જાય, તો પછી એની ભારે ખરાબ દશા થાય છે.

રાજમાર્ગ–મૂળમાર્ગ છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય તે તો પછી મોટી અટવીમાં ફસાઈ જાય છે, અને અહીંતહીં ફાંફા માર્યા કરે છે. પરઘરે ભટકનાર ચેતનરાજ ! તમે પણ કુળવટ છોડી આડે રસ્તે ચડી ગયા છો અને મનોવિકારને માર્ગે આગળ વધતા જાઓ છો. અટવીમાં પડયા એટલે પછી તો પત્તો નહિ.

દક્ષિણના ઘાટો જોયા હોય તો ત્યાં તો એક ઘાટ ચડયા એટલે પાછી ગાળી આવે; એ ઊતર્યા એટલે વળી ઘાટ, એમ ચક્કરમાં પડી જવાય. મૂળમાર્ગ છોડયો અને મનરૂપ મેઘે કબજે લીધો એટલે તો પછી ઘાટના રસ્તા આવે. એમાં તો આડીઅવળી કેડીઓ અને ચડવા–ઊતરવાના ગૂંચળા જ હોય. મનજીભાઈને અંકુશ વગર છોડી દીધા હોય તો એ તો ડુંગર ને ગાળીમાં ચડઊતર કર્યા જ કરે, પણ એનો છેડો આવે નહિ.

પાઠાંતર—છાંડી–લોપી. અવટઊવટ–અવટઅવટ. મેહૂવાને–મહુતાને. મિલે બેહુ જણ–જિમ જગ દેખીઈ. કોણ–કુણ.

શબ્દાર્થ—કુલવટ = કુળની ટેક, આબરૂ (નિજસ્વરૂપ). છાંડી = છોડી, તજી. અવટ = આડો રસ્તો (વટ = રસ્તો). ઊવટ = અટવી (ભવાટવી). મેહૂવા = મેઘ, વરસાદ. ઘાટ = પહાડી રસ્તો (સહ્યાદ્રિદેશ). આંધો = આંધળો. વાટ = રસ્તો.

આ અંકુશ વગરના મનજીભાઈ અને પરઘરે ભટકતા ચેતનજી, એમ બન્ને આંધળા એકઠા થયા. મોટા ગાઢ જંગલમાં બે આંધળા ભેગા થાય ત્યારે રસ્તો કોણ દેખાડે? માર્ગદર્શક તો કોઈ થઈ શકે નહિ, એટલે બન્ને ફાંફાં માર્યા કરે. વિકારમાં પડી ગયેલ પારકે ઘેર રમણ કરતાં ચેતનજીના આવા હાલ થયા છે.

કુળવટનો સીધો માર્ગ હતો તે મૂકી દીધો, આડે માર્ગે ચડી ગયા, ત્યાં મનરૂપ મેઘ વરસ્યો. એણે નવા રંગો પૂર્યા, અનેક કલ્પનાચિત્રો દોરી દીધાં, તૃષ્ણા જેવી નદીઓ મળી, તે બે કાંઠે થઈ ગઈ; એના ઘાટોની ભયંકરતાને મોજ ગણી; આવી સ્થિતિ વિકારી આત્મા અને ચંચળ મનનો જોગ થતાં થાય; પછી સાચો માર્ગ ક્યાંથી સૂઝે? કોણ દેખાડે? (૪)

> बंधु विवेके पीउडो बूझव्यो, वार्यो परघर-संग;
> 'आनंदघन' समता घर आणे, वाधे नव नव रंग. वाछडी० ५

અર્થ—(આ પ્રમાણે કહીને) ચેતનાના ભાઈ વિવેકે પતિને સમજાવ્યો, એનો પારકે ઘેર રખડવાનો-પારકો સંગ વારી દીધો. (પછી તો) એને આનંદસ્વરૂપ સમતાને ઘેર આણ્યો અને તે પછી નવા નવા રંગ વધતા ગયા. (૫)

વિવેચન—આવી સ્થિતિ થઈ છે એ કહી બતાવી વિવેકબંધુએ ચેતનરાજને બૂઝવ્યો. એ સજ્જન ભાઈએ પિયુડાને-પતિરાજને સાચી વાત કહી દીધી; એને જણાવ્યું કે તે પરભાવમાં ફસી પડ્યો છે, પુદ્‌ગલમાં રાચી રહ્યો છે, આત્મભાવને વીસરી ગયો છે અને દેહમાં, ધનમાં, પુત્રપુત્રીમાં, સગાંસંબંધીમાં મોજ માણી રહ્યો છે, એ સર્વ ખોટું છે.

'વિવેક' એટલે સારું અને ખરાબ શું છે તે પારખવાની બુદ્ધિ. એ અંદરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને બહારના ઉપદેશથી ખીલે છે. એણે ચેતનજીને ખરી વાત સમજાવી; એને સમજાવ્યું કે જેમાં પોતે આનંદ માની બેઠો છે એ આનંદ ક્ષણિક છે અને પરિણામે મહાદુઃખકર અને ભ્રમણ કરાવનાર છે. એ થોડો વખત મજા આપે, પણ અંતે પારકાં તે પારકાં છે; એ કદી પોતાનાં થાય નહિ અને સ્થાયી આનંદ આપી શકે નહિ; માટે સાચો માર્ગ પરઘરમાં રખડવાનો નથી, પણ સ્વઘરને ઓળખી ચેતનાના રંગમાં રંગાવું તે સાચો રસ્તો છે. આ બૂઝવણી અતિ મુશ્કેલ, પણ ખાસ જરૂરી છે. એમાં પારકાં કોણ છે? તે ઓળખવાનો પ્રસંગ છે અને તેનો સંગ સર્વદા ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ છે.

હવે આ રીતે ચેતનરાજ સમતાને ઘેર આવ્યા, એનાં વિવેકચક્ષુ ખૂલ્યાં, એની અંધતા દૂર થઈ, એને પરઘર રમણતામાં દોષ દેખાયા, ચક્રપરિભ્રમણ નજરે પડ્યું અને અપાર અટવી અને છેડા વગરના માર્ગોનું ભાન થયું. આ બાજુ સ્વઘરમાં ઝળહળતા દીપકોની

પાઠાંતર—આનંદઘન સમતા ઘર આણે-ભેટિ મિલિયા ચેતન ચેતના. વાધે નવ નવ રંગ-વરત્યો પરમ સુરંગ.

શબ્દાર્થ—બૂઝવ્યો = માર્ગ સુઝાડ્યો. વાર્યો = અટકાવ્યો. નવ નવ = નવા નવા.

જ્યોતિ દેખાઈ. આવી રીતે નિશદિન વાટડી જોતી સમતાને ઘેર (પદ સોળમું) આનંદઘન પોતે પધાર્યા. પતિ ઘેર આવે અને પારકે ઘેર ભટકવાની ટેવ છોડી દે, ત્યારે તો ઘરના રંગ તદ્દન ફરી જાય: ત્યાં વિરહના નિસાસાને બદલે આત્મરંગના ઝરણાં ચાલે; ત્યાં સાચા આનંદની ઝડીઓ વરસે; અને ત્યાં વિયોગ, વિષાદ, શોક, ભય કે અરતિ સર્વનો નાશ થઈ જાય; ત્યાં અત્યાર સુધી કદી ન થયેલું એવું ઘરનું રૂપ જ થઈ જાય. એ રૂપ કેવું થાય? તે અન્યત્ર કહેવામાં આવશે. અહીં તો વાત એક જ છે કે પતિરાજને પરઘેર રખડતાં વિવેકમિત્રે વાર્યા અને ઘેર આણ્યા; એણે આત્મસ્વરૂપરમણુતામાં સ્થિર કર્યા અને એના પોતાના ઘરની સાચી ઓળખાણ કરાવી. (૫)

ઉપસંહાર—અવનવા રંગ કેવા થાય તે પર વિવેચનની જરૂર ન હોય. એનો અનુભવ તો પ્રતીતિથી જ થાય તેમ છે. 'અનુભવગોચર વસ્તુકો, જાણવો યહી ઈલાજ'—એ વાત અગાઉ કહી જ દીધી છે. એમાં કહેવા–સાંભળવાનું 'કછુ નહિ'. એ અનુભવ થશે ત્યારે જ સમજાશે; અત્યારે નહીં સમજાય. હાલ વાત એક જ છે: 'પરઘરસંગ વારો અને પોતાને ઘેર આવો. પોતાનાં માણસોને ઓળખો અને પોતાનાં છે તે જ ખરા કામ આવશે, એટલું સમજો. તમારી યોગ્યતા તેમાં છે, તમારું ઐશ્વર્ય ત્યાં છે, અને તમારો ખરો આનંદ તેમાં છે.' શરૂઆત ચેતનાની સખીએ કરી અને છેવટે વિવેકમિત્ર આવ્યા, એમાં વિરોધ નથી. ચેતનાની સખી અને વિવેકમિત્રને અલગ ન સમજવાં; અને ચેતનની જ ચેતના છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખવી.

આ પદ ખરેખર અદ્ભુત છે. આત્મભાનની વાનગી છે, ઉચ્ચ ભૂમિકાનું આલેખન છે અને પ્રગતિપોષક મહાનુભાવતાનું નિદર્શક છે. આ રીતે ઉચ્ચ દશાની પ્રભુતામાં મંડાણ થાય, ચેતનાની બાલિશતા દૂર કરાય અને ચેતનરાજને પોતાના ઘરમાં પધરાવાય; પછી? પછી તો નવા નવા રંગ વાધશે, અનિર્વચનીય માર્ગો સાંપડશે અને અનાહત નાદના ડંકા વાગશે, અજપાજાપ ચાલશે અને ભારે ઉન્નત આંતરદશાનાં દર્શન થશે. (૫૬)

પદ સત્તાવનમું

ભૂમિકા—અત્યારે ઘણા લોકોને નાટક–સિનેમા જોવાનો ખૂબ શોખ થાય છે અને વખત મળે અને પૈસા હોય તો તેનો લાભ લેવા ચૂકતા નથી. એવા પ્રાણીઓને કહે છે કે અહીં તો ભારે અદ્ભુત નાટક ચાલી રહ્યું છે; એવું નાટક ચાલ્યુ છે કે જેની સરખામણીમાં બીજું કોઈ નાટક ભાગ્યે જ મળી આવશે. આ અલૌકિક નાટક (Comedia Divina) તમે જુઓ, તમારે બીજા નાટક જોવાની જરૂર નહિ રહે, કારણ કે એમાં જે હકીકતો બને છે તે ખરેખર અસાધારણ છે; તમે કોઈ નાટકમાં એવી પાત્રઘટના કે સીનસિનેરી કદાપિ જોશો નહિ.

५६

(રાગ–આશાવરી)

देखो एक अपूरव खेला;

आप ही बाजी, आप ही बाजीगर, आप गुरु आप चेला. देखो० १

અર્થ—એક અલૌકિક ખેલ તો જુઓ! પોતે જ બાજી છે અને પોતે જ બાજીગર છે; પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે! (૧)

વિવેચન—સાધારણ નાટકમાં સૂત્રધાર અલગ હોય છે અને પાઠ ભજવનાર અલગ હોય છે; અહીં તો રમત પણ પોતે અને રમતનો રમનાર પણ પોતે; પ્યાદા પણ પોતે અને પ્યાદાનો ચલાવનાર પણ પોતે! આવી રીતે બાજી પણ પોતે અને બાજીગર પણ પોતે હોય, એવી અદ્‌ભુત બાજી તમે કયાંય જોઈ છે? ગંજીપાની રમતમાં પાનાં (કાર્ડ) હોય છે, બાજીમાં પ્યાદાં કે સોગઠાં હોય છે, પણ બન્નેમાં ખેલની વસ્તુ અને રમનારા જુદાં હોય છે; ત્યારે તેં પોતે જે બાજી માંડી છે, તેમાં બાજીનો માંડનાર અને બાજીની રમતનાં પ્યાદાં પોતે જ છે એ ભારે નૂતનતા છે, છતાં અવલોકન અને પૃથક્કરણને અભાવે આપણે એને એ સ્વરૂપે જાણતા નથી.

દુનિયામાં જન્મ્યા, કેળવણી લીધી, વ્યાપાર કે નોકરી કરી ધન કમાયા, પરણ્યા, સંતતિ થઈ, તેને પરણાવ્યા, કોઈના વરઘોડામાં મહાલ્યા, કોઈની સ્મશાનયાત્રાએ ગયા, લાકડીને ટેકે ચાલ્યા વગેરે વગેરે આખી બાજી યાદ કરી જા. એ બાજી માંડનાર કોણ? એમાંની એક પણ રમત તારા વગર ચાલે છે? અને એ આખી રમતમાં કેન્દ્રસ્થાને તું ન હો તો તારે તે બાજી સાથે લેવાદેવા પણ શી? આ બાજીનો જેમ જેમ તું અભ્યાસ કરીશ, જેમ જેમ એની વિગતોનું પૃથક્કરણ કરીશ, તેમ તેમ તે બાજી સાથે તારો તાદાત્મ્ય-સંબંધ થઈ ગયો છે, તે તારા ખ્યાલમાં આવશે અને એનો ખેલનાર તું જ છે એની તને ખાતરી થશે.

બાજી પૌદ્‌ગલિક હોઈ એ કયાંથી મંડાણી, એને તૈયાર કરવા માટે તેં કેવાં સારાં-માઠાં કૃત્યો કર્યાં હતાં, એ વિચારીશ એટલે એ બાજી, એનો કરનારો, એમાં ભાગ લેનારો અને એના કેન્દ્રમાં રમનારો તું—એ સર્વની વચ્ચેનો એકીભાવ તને સમજાશે.

પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિનો પોતે વિધાયક છે, પોતે રમનાર છે અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસારને સરજાવનાર પોતે જ છે એ વાત અશ્રુતપૂર્વ હોઈ અદ્‌ભુત છે. વસ્તુજ્ઞાન બતાવે છે કે કર્મોનો કરનાર પોતે છે, કર્મનો ભોક્તા પોતે છે, બાજી કર્મજન્ય હોઈ ખેલમાં

પાઠાંતર—આપ હી બાજીગર-આપ બાજિગર.

શબ્દાર્થ—દેખો=જુઓ. અપૂરવ=અસાધારણ, અલૌકિક. આપ હી=પોતે જ. બાજીગર=બાજી જમાવનાર.

પોતાને ઉતારે છે, ભોગવતી વખત કર્તાપણાના કાળનો ખ્યાલ ન હોય ત્યારે બાજી અને પોતાનો સંબંધ જાણતો ન હોવાથી પોતે વિભ્રમમાં પડે છે; અને યોગજ્ઞાન કે દિવ્યજ્ઞાન ન હોય તોપણ દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનથી એ બાજી અને બાજીગરની એકતા અનુભવી શકે છે.

એ વાત શીખવનાર પણ પોતે છે, અને શીખનાર પણ પોતે છે. પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે! જ્ઞાન આપે તે ગુરુ; એટલે ચેતન પોતે જ્ઞાનમય હોઈ જ્ઞાન આપનાર પણ પોતે જ છે અને સામે બેસીને બાજીનું જ્ઞાન મેળવનાર પણ પોતે જ છે. વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ કોઈ કોઈને શીખવી શકતું નથી; જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જ્ઞાન મળે છે અને ગુરું તો નિમિત્તમાત્ર છે. એક ગુરુના દશ ચેલા હોય; એ દશેને ગુરુ એકસાથે જ્ઞાન આપે, છતાં દશેના જ્ઞાનમાં ફેરફાર ઘણો રહે છે, એ બતાવે છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુરુ ખરેખર રીતે કોઈ પણ નથી, અને તેથી પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે. આ આખો અપૂર્વ ખેલ છે.

આ વાતમાં જરા નિશ્ચય-સ્વરૂપ ધ્યાન રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે દૃષ્ટિ, આગળ જતાં, આ પદમાં વધારે આવવાની છે, તેથી અહીં ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. વ્યવહારથી ગુરુ અને ચેલા એક હોઈ શકે નહિ, પણ એ વાતના મૂળ સુધી જતાં ચેતન પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે, એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી; એમાં ગુરુ–શિષ્યભાવનો અભેદ દેખાશે. અને તે અપૂર્વતા મૂળગત હોઈ નિશ્ચયનયને અવલંબે છે. (૧)

लोक–अलोक विच आप विराजित, ग्यानप्रकाश अकेला;
बाजी छांड तहां चढ बैठे, जिहां सिंधु का मेला. देखो० २

અર્થ—પોતે લોક અને અલોકની વચ્ચે બિરાજમાન થાય છે અને માત્ર જ્ઞાન–પ્રકાશમય છે. બાજીને છોડીને ત્યાં જઈને બેઠા છે, જ્યાં (સુખ) સમુદ્રનો સંબંધ–મેળ થાય છે. (૨)

વિવેચન—આ બાજી છોડી, બાજીગર મટી, જે એનાથી વિરામ પામ્યા છે, તે લોક-અને અલોકની વચ્ચે બિરાજમાન થઈ જાય છે. આખી બાજી તો લોકમાં મંડાય છે અને તેવા લોક ચૌદ રાજનું સ્વરૂપ લે છે. અધોલોક સાત રાજપ્રમાણ છે. ત્યાં મુખ્યત્વે નારક જીવો અને ભુવનપતિ તથા વ્યંતરદેવોની બાજી મંડાયેલી હોય છે. સાતમાની ઉપરના ભાગમાં મર્ત્યલોક છે, તેમાં અસંખ્ય દ્વીપ–સમુદ્રની વચ્ચે અઢી દ્વીપમાં મનુષ્યલોકોની બાજી મંડાય છે. અને ઉપરના સાત રાજમાં જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોની બાજી મંડાય છે. આવી રીતે ચૌદ રાજલોકમાં બાજી મંડાયેલી છે અને બાજીગર એમાં ઉપર–નીચે,

પાઠાંતર—પ્રકાશ–પ્રકાશી. છાંડ–છાંડિ. સિંધુકા–સંધુકા.

શબ્દાર્થ—લોક–અલોક=જૈન ભૌગોલિક પારિભાષિક શબ્દ છે. [(વિવેચન જુઓ.) બિચ=વચ્ચે. ગ્યાન=જ્ઞાન. સિંધુ=સમુદ્ર. અકેલા=નિઃકેવળ, એકલા. છાંડ=છાંડીને, છોડીને. મેલા=સંબંધ

ખેંચાતો જ રહેશે. એને સત્યશોધનની કાંઈ પડી નથી, એને આત્મારામનું અંતે શું થશે તેની પરવા નથી. એને તો પોતાના મઠ સિવાય અન્યત્ર કોઈ સ્થાને સત્ય નથી, એ વાતનો પ્રચાર કરવો છે. આવો મઠવાદ સર્વત્ર છે. આ વાત જેમ મઠધારી માટે સત્ય છે, તેમ વ્યક્તિગતે લગભગ સાર્વત્રિક છે.

આવા સંયોગોમાં કોની વાત કરીએ ? શું બોલીએ ? બોલવાની ઇચ્છા થતી નથી, અને બોલવાથી કાંઈ લાભ થાય એમ જણાતું પણ નથી. બહુ સંક્ષેપમાં આ સ્થિતિનું પરિણામ રજૂ કરતાં ટૂંકમાં કહી દે છે કે હે ચેતન ! તું આવો 'પથ્થરનો ભાર' નકામો શા માટે ઉપાડે છે ? તો સંસારમાં નજર કરશો તો જણાશે કે આ પ્રાણી એમ જ માને છે કે એના ઉપર જ દુનિયા ચાલે છે, અને એ નહિ હોય તો શું ને શું થઈ જશે ! અને એમ માની એ વિના કારણ બધો ભાર પોતા ઉપર વેંઢારીને ચાલે છે. ઘરમાં સ્ત્રી હશે તો તે એમ માનશે કે એના વગર ઘર ચાલે જ નહિ; બાર રૂપિયાનો પટાવાળો શેઠની કે અમલદારની ઑફિસ પોતે હોય તો જ ચાલે એમ માને છે ! આમ સર્વ પોતપોતાના તાનમાં મસ્ત રહી પોતાને માથે નકામો બોજો ઉપાડીને ચાલે છે અને આ દુનિયામાં 'હું પણ કાંઈક છું' એમ માની લઈ પોતાને મોટો ગણે છે. આ સર્વ ફોગટ પથ્થરનો ભાર ઉપાડવા બરાબર છે.

અંતે તો સર્વને એક તારવાળું કપડું ઓઢવાનું છે. જ્યારે પ્રાણી મરણ પામે છે ત્યારે એકતારું ઊભું કપડું ઓઢાડવામાં આવે છે. એટલે તું ગમે તેટલો પથ્થરનો ભાર ઉપાડ, 'મારું મારું' કરીને ગમે તેટલું ધન મેળવ, પણ અંતે તો તારા નસીબમાં એકતારો ચોલો જ છે. આ વાત યાદ રાખીશ તો બાજીની અજબતા અને બાજીગરની બુદ્ધિમત્તા કે મંદતા યા મૂર્ખતાનો તને પોતાને જ ખ્યાલ આવી જશે. આવી અજબ બાજી માંડી છે અને તેનો બાજીગર નકામો તણાઈ મરે છે.

અહીં એક બીજી વાત પણ બેસે છે : વાણીનો વિલાસ તો સર્વવ્યાપી છે, દરેક દર્શનકાર કે મતવાળા એમાં મસ્ત બને છે, એમાં કોની વાત કરવી અને કોની છોડવી ? એને સમજાવવાનાં કારણે છે કે એ સર્વ પથ્થરનો ભાર છે, નકામી માથાકૂટ છે. તું બરાબર વિચારીશ તો તને સમજાશે કે એ સર્વ એકતારના વિવિધ પ્રકારો છે, એટલે તંબૂરાના એક તારમાંથી વિવિધ સૂરો નીકળે છે, પણ અંતે મૂળ તાર તો એક જ છે અને પ્રત્યેક સૂરનું મૂળ ત્યાં જ છે. એટલે ચેતનજીનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે, એની વર્તમાન સ્થિતિનાં કારણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, એની સ્થિતિમાં મહાન ફેરફારો કરી શકાય તેમ છે તે વાત સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો કામ થઈ જાય તેમ છે. આ સર્વ જુદા જુદા સૂરો એક જ તારમાંથી નીકળે છે, એ વાત સમજવાનું બાજીગરની આખી બાજી સમજી જવાય અને એ બાજી છોડી અંતરથી ઉપર જઈ શકાય તેમ છે, અહીં આ સર્વ અંતે તો એક તારના [illegible] છે, એ વાત સમજી મૂળ તારને પકડી લેવા પ્રયત્ન કરવા જેવો છે. તેમ કહે

ત્યારે આ વાગ્વાદે–બકવાદ દૂર થઈ, પથ્થરનો ભાર ઊતરી જશે–અને કોની વાત કરવી એવો સવાલ પણ ઊભો નહિ થાય.

'ચૌલા'નો અર્થ પછેડા પણ થાય છે. સ્ત્રીઓ પહેરે તે પાંચ વારનો સાડલો કે સાડી કહેવાય; છોકરીઓ છૂટાં લૂગડાં પહેરે તેને 'ચોલો' કહેવામાં આવે છે. ઉપરના અર્થને મળતો જ તેનો ભાવ હોઈ તેને માટે વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

એક હિંદી ભાષા જાણનાર સાથે પ્રસંગ પડતાં એમણે આ પંક્તિનો નવીન અર્થ સૂચવ્યો. હિંદી ભાષામાં 'ચોલા'નો અર્થ શરીર થાય છે. શરીરનો સર્વ આધાર તાર પર–શ્વાસોશ્વાસ પર–રહે છે. એ એમ કહે છે કે હે ચેતનરાજ! શ્વાસોશ્વાસને બાદ કરીએ તો શરીર તો પથ્થરના બોજા જેવું છે. શ્વાસોશ્વાસ પૂરા થતાં સાડાત્રણ મણનો ભાર–પથ્થરનો બોજો–બાકી રહે છે. આવો પથ્થરનો ભાર તું શા માટે વેંઢારે છે? શરીરને ઉપાડનાર–ચલાવનાર અને એનો ભાર વહન કરનાર તો તું પોતે જ છે, ત્યારે આવા એક તાર ઉપર આધાર રાખનાર શરીરનો ભાર શા માટે વહે છે?

'ચોલા' શબ્દનો આ અર્થ આગળપાછળનો સંબંધ જોતાં મને સુસંગત લાગે છે. સર્વ મતવાળામાં કે દર્શનકારોમાં તો ખટરાગ છે; એમાં કોની વાત કરીએ અને કોને શું કહીએ? તું તો ખાલી પથ્થરનો ભાર ઉપાડી 'મારું મારું' કૂટ્યા કરે છે, પણ અંતે એ તો એક શ્વાસોશ્વાસ ઉપર આધાર રાખનાર શરીર છે. એની ખાતર આ સર્વ ખટપટ ન ઘટે. તું આવા તાર ઉપર લટકી રહેલા શરીર ખાતર અજબ ખેલ ખેલી રહ્યો છે. એમાં તારી શોભા નથી. ખાલી નાટક માંડયું છે અને એ તદ્દન અર્થવગરનું છે, એ જરા સમજી લે અને ઊંડો ઊતર. (૩)

षट्पद पदके जोग सिरि खस, क्यों कर गज पद तोला?
'आनंदघन' प्रभु आय मिलो तव, मिट जाय मनका झोला. देखो० ४

અર્થ—ભમરાના પગ નીચે ચંપાઈ મરે છે, દબાઈ જાય છે અને યોગલક્ષ્મી ખસી જાય છે; તો શા માટે હાથીના પગને તોળે છે–કાંટે ચઢાવે છે? (આવા સંયોગમાં તો) હે આનંદઘન પ્રભુ! આપ પોતે આવીને મળો તો મારા મનની ભ્રમણા મટી જાય. (૪)

વિવેચન—મન, વચન, કાયાના યોગને અંકુશમાં રાખનાર મહાલક્ષ્મી તારામાં ભરેલી છે. પરમ મુક્તિની સાથે આત્માને જોડી દે, આખી બાજીનો છેડો આણી મૂકે તેને યોગ

પાઠાંતર—સિરિ ખસ–સરિખસહે ક્યોં–ક્યું. કર–કરે આય–આહુ. તવ–તુમ્હ. મિટ જાય–મિટિ જાઈ.

શબ્દાર્થ—ષટ્પદ=ભમરો, ભ્રમર. જોગ=મન, વચન અને કાયાના યોગ. ખસ=ખસી જાય છે. ગજપદ=હાથીનું પગલું. આય=આવીને. તવ=ત્યારે. મનકા=મનના. પદકે=ચંપાઈ મરે છે, દબાઈ જાય છે. સિરિ=શ્રી, લક્ષ્મી. ક્યોં કર=કેમ, શા માટે. તોલા=તોળે છે, ઉપાડે છે, કાંટે ચઢાવે છે. મિલો=મળો. મિટ જાય=મટી જાય, દૂર થાય. ઝોલા=ભ્રમણા.

કહેવામાં આવે છે. એના યમ, નિયમ આદિ આઠ પ્રકારો પર અન્યત્ર વિવેચન કર્યું છે. એ તારી યોગલક્ષ્મીને તારે બરાબર સમજવી ઘટે. આખા જૈન શાસનના નીતિવિભાગનો સાર 'અહિંસા, સંયમ અને તપ' એ ત્રણ શબ્દોના વર્તનમાં આવી જાય છે. એમાં યોગને સંયમ સાથે સીધો સંબંધ છે અને અહિંસા તથા તપ સાથે આડકતરો સંબંધ છે. આ જોગ (યોગ) મહાન વિભૂતિ છે, સમજવા યોગ્ય આંતરતત્ત્વ છે, આચરવા યોગ્ય જીવન કળા છે, અને તેટલા માટે એ સાચી લક્ષ્મી છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન લેખકોએ એ યોગલક્ષ્મીને ખૂબ બહલાવી ભાષાગમ્ય બનાવી છે અને છેવટે એને 'અનુભવગમ્ય' કહી છે.

એ યોગલક્ષ્મીમાં વસ્તુતઃ કાંઈ ભાર નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એ મહામૂલ્યવતી લક્ષ્મી છે. યોગમાં મુખ્ય વાત ત્યાગની છે, અને ત્યાગમાં બોજો વધતો નથી પણ ઘટતો જાય છે. એટલે ખરી રીતે એનો ભાર કાંઈ નથી અને ભાર હોય તો તે ભમરાના કે માખીના પગ જેટલો છે. દા. ત., 'આજે ઉપવાસ કર્યો છે' એમ આપણે બોલીએ છીએ હવે ઉપવાસમાં કરવાનું શું ? ખાવાનું નહિ એટલે ઉપવાસ કર્યો છે એમ કહેવા પૂરતું જ નથી, વસ્તુતઃ ઘણું કરવાનું બંધ કર્યું છે, એટલે ઉપવાસ એ ખરી રીતે તો નકારાત્મક પ્રયોગ જ છે. એવી જ રીતે યોગમાં સંયમની મુખ્યતા હોઈ, એમાં ભાર કે બોજો કંઈ નથી, પણ છતાં માનીએ કે એમાં સહજ ભાર છે તો તે માખી કે ભમરાના પગ જેટલો ગણાય. એટલો ભાર સ્વીકારવાનું કારણ એ છે કે આ પ્રાણીની સંસારવાસના હજુ એટલી ઊંડી છે કે એ સંયમ કે ત્યાગ કરે ત્યારે શરૂઆતમાં એના મગજ પર બોજો રહે છે, જરા ત્યાગ કર્યો છે એ વાત એના મન પર આવ્યા કરે છે. તને એક ઉપવાસ કરતાં કે ધનનું દાન દેતાં જાણે મો મણનો ભાર લાગે છે, પણ એ વાત ખોટી છે, એમાં ભાર જ નથી અને દૂરથી લાગે છે તે પણ દેખાવ માત્ર છે. અને થોડો વખત શરૂઆતમાં ભાર લાગશે તે પણ માખીના કે ભમરાના પગ જેટલો જ જણાશે. છતાં તું તો બાજી ખેલ્યા જ કરે છે, પણ ધ્યાનમાં રાખ કે એમ કરવામાં યોગલક્ષ્મી જેવી અપૂર્વ ચીજ જ ખમી જાય છે.

આમ છે ત્યારે હાથીના પગ જેટલો કર્મનો ભાર તું શા માટે ઉપાડે છે ? ત્યાગ-સંયમ રૂપ જ્ઞાનલક્ષ્મી કે યોગલક્ષ્મીથી તું દૂર ખસી જાય છે, અને મોટો મેરુપર્વત જેવો કર્મનો ભાર ઉપાડે છે ! તારી બાજી કેટલી ખોટી છે તે તું સમજી લે. સંસારમાં ચક્રભ્રમણ કરાવે, તારો છેડો આવવા જ ન દે, એવી કર્મની ભારભૂમિને તું તોળી રહ્યો છે, અને માખીના પગના ભાર જેવી યોગલક્ષ્મીને એસવી રહ્યો છે-આવી તારી બાજી છે, આટલી તારી અક્કલ છે ! તું પોતે વિચાર કરીશ ત્યારે તને સમજાશે કે આ પ્રમાણે મોટો વિરોધ પડ્યો છે : એક બાજુએ ભમરાના પગ જેટલા ભારવાળી મહાન લક્ષ્મીનો ભાર આકરો લાગવાથી ચેતનરાજ તેનાથી દૂર ભાગે છે; અને બીજી બાજુ મેરુપર્વતના જેટલો કર્મનો ભાર તોળી રહ્યો છે !

આવી રીતે અપૂર્વ ખેલ ખેલાય છે, વિના કારણનો ભાર ઉપાડાય છે અને ખટરાગના સોદા થાય છે. હવે તો હે આનંદઘન પ્રભુ! સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ચેતનરાજ! તમે આવીને મળો તો આ મનની ભ્રમણા દૂર થઈ જાય અને અજબ ખેલ ખેલાતા અટકી જાય. અત્યારે તો ચેતનરાજ પોતે ખટરાગમાં પડી ગયો છે, દુગ્ધામાં ફસાઈ ગયો છે, ભવાટવીમાં ભૂલો પડ્યો છે. એને લોક અને અલોકની વચ્ચે બેસાડવા માટે એનો આનંદઘન પ્રભુ સાથે મેળાપ કરાવવાની જરૂર છે; તેમ થાય તો ખેલની સમાપ્તિ થાય અને સુખસિંધુ સાથે એનો મેળ જામે.

આનંદનો સમૂહ ચેતન પોતે જ છે. એ સ્વરૂપ એણે બહારથી મેળવવા જવું પડે તેમ નથી, કોઈ તેને તે લાવી આપે તેમ નથી, અને તે માટે કોઈની પ્રાર્થના કરવી પડે તેમ નથી. અનંત આનંદનો ધણી ખોટી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે, ખોટા વાદવિવાદના ચક્કરે ચઢી ગયો છે, ખોટા નાદમાં તણાઈ ગયો છે અને માનસિક ભ્રમણાનો ભોગ થઈ ગયો છે. એને તો હવે સાધ્યરૂપે રહેલ અનંતજ્ઞાનમય, મહાપ્રભાવશાળી, શુદ્ધસ્વરૂપી પરમાત્માનું દર્શન થાય, એને એ સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય અને એનો એ સ્વીકાર કરે, ત્યારે એની અત્યારની માનસિક ભ્રમણા સર્વથા દૂર થાય. (૪)

ઉપસંહાર—નાટક રમતાં રમતાં એ નાટકની વાત જ ભૂલી ગયો છે. નાટકિયાની રીતિ હોય છે કે એ રાજાનો કે મહારાજાનો પાઠ ભજવે, છતાં પોતે તો થોડી રૂપરડીનો પગારદાર નોકર છે એ વાત એના ખ્યાલમાં નિરંતર રહે છે; પણ આ વાત ચેતનરાજ ભૂલી ગયો છે, અને જાણે નાટક, નાટકની બાજી, નાટકનો સાજ પોતે હોય, પોતાનો હોય, પોતે તદ્રૂપ હોય એવી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે. જ્યારે એ ભ્રમણા દૂર થાય ત્યારે એનું નાટક અટકે. એ ભ્રમણા દૂર થવા માટે નાટકનું, નાટક તરીકેનું સ્વરૂપ એને સમજાવું ઘટે અને તેને માટે પોતાનું શુદ્ધ સાધ્ય તેના સમક્ષ રજૂ થવું જોઈએ. ચેતનની માનસિક ભ્રમણા પણ ચેતનને જ થાય છે. બાજી પણ એ જ માંડે છે, બાજીગર પણ એ જ છે, ખટરાગ કરનાર પણ એ જ છે, એને છોડનાર પણ એ જ છે, પથ્થરનો ભાર ઉપાડનાર પણ એ જ છે અને એક તારવાળા શરીરનો માલેક પણ એ જ છે અને છેવટે આનંદસ્વરૂપી અનંતશક્તિમય ચેતનરાજ પણ એ પોતે છે. અત્યારે એ દુનિયાની જાળમાં ફસાઈ ખોટે રવાડે ચઢી ગયો છે. જ્યારે એ આનંદસ્વરૂપ આત્માને ઓળખશે, એનો અસલ સ્વરૂપે મેળાપ કરવાની એનામાં તીવ્ર ભાવના થશે, એ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનો એના મનમાં નિર્ણય થશે અને વિવેકપૂર્વક એ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા એ પુરુષાર્થ કરશે, ત્યારે એ આનંદસ્વરૂપને મળશે અને ત્યારે આ મનના સર્વ ગૂંચવાડાનો છેડો આવી જશે. (૫૭)

પદ અઠ્ઠાવનમું

ભૂમિકા—આ પદમાં વિશુદ્ધ ચેતનાની વિરહદશાનું સચોટ વર્ણન કર્યું છે, અને આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે. એકાવનમા પદમાં ચેતનાની રાત્રિની વિરહવ્યથા વર્ણવી છે. આ પદમાં તેની અહોનિશ કેવી દશા થાય છે તે બતાવ્યું છે. ચેતના શુદ્ધ સંસ્કારી આર્ય અબળાને સ્થાને છે. એના જીવનનો ઉદ્દેશ પતિ છે, એના સૌભાગ્યનો આધાર પતિના જીવન પર છે. આવી સાધ્વી ભાર્યાના પતિ પોતાની પત્નીને વિસારી રાત્રે પારકે ઘરે આથડચા કરે છે, અને ઘરની બૈરીને પૂરી ઓળખતા પણ નથી. સંસ્કારી આર્ય બાળાની કેવી દશા થાય અને તે 'અનુભવ' જેવા સંસ્કારી મિત્રને વચ્ચે પડી નાથને ઘેર લઈ આવવાનું-સમજાવી લાવવાનું-કેવા શબ્દોમાં કહે તે અહીં લાક્ષણિક રીતે બતાવે છે.

પતિ ઘેર આવ્યા નથી, રાતદિવસ ચેતના એમની રાહ જોયા કરે છે, એકાંતમાં ઝૂરે છે. આ સર્વ પતિની ગેરહાજરીમાં અને તદ્દન એકાંતમાં બને છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. શરીરે કૃશ થઈ ગયેલી, ઊંઘ વગર અકળાઈ ગયેલી ચેતના હાથ લાંબા કરીને વસંત રાગમાં ગાય છે. પ્રસંગ દિવસનો છે, વાતાવરણ વિચિત્ર છે અને એકાંત મહેલમાં વિરહીદશામાં ચેતના એકલી ઝૂરે છે.

શુદ્ધ દશાવાળી ચેતના અને સંસારરસપરાયણ ચેતનજીનો કોઈ રીતે મેળ મળતો નથી. ચેતનજીને અત્યારે વિભાવમાં ભટકવું છે; એને સંસારના ભોગો ભોગવવા છે; એને અભિમાન, દંભ અને ચાલાકીમાં મહત્તા માનવી છે; એને ધન, હવેલી, ગાડી, વાડીના સંગ્રહમાં જીવનનું સાર્થકચ માનવું છે; અને આવી રીતે અનેક બાબતોમાં એને પરભાવમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું છે, એટલે શુદ્ધ ચેતનાનો અને એનો મેળ જ મળતો નથી. ચેતના તો અનેક રીતે ઝૂરતી જ રહે છે અને ચેતનરાજ માટે વલખા મારે છે. આવી સ્થિતિમાં સંસ્કારી આર્ય બાળાની કેવી દશા થાય તેનો ચિતાર આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. જો એને સ્થાને નવયુગની સ્ત્રી હોય તો એ પતિને વિસારી બીજે માર્ગે ઊતરી જાય, પણ આ તો શુદ્ધ પતિવ્રતા, ઉન્નત ભાવનાશીલ આર્યકુળની અબળા છે. એના વિચારપથમાં અન્યત્ર જવાની કે અન્યને ઇચ્છવાની વાત જ આવે નહિ; અને પતિરાજ તો જ્યાં ત્યાં-ગમે ત્યાં-ભટકચા કરે, પણ ઘેર આવે જ નહિ. એવી ભયંકર દશામાં આર્યસંસ્કારી અબળા વિરહદુઃખનાં ગાણાં ગાય, કે ઓળખીતા સ્નેહીને વચ્ચે પડી પતિરાજને સમજાવીને ઘેર લઈ આવવા વીનવે. આપણા દેશની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ જાણીતી છે

શ્રીમદ્ આનંદઘનજીએ આ વિરહદશાનું વર્ણન અનેક સ્વરૂપે ચીતર્યું છે: એણે બપૈયાને બોલાવ્યા છે, એણે અંધારી રાતોએ એકાંતમાં વિરહીની દશા વર્ણવી છે, એણે ચેતનાને શરદ જોતી એટલે કે પરનાળમાં બેસારી છે. ઉન્નત ભાવ બતાવનારી વિરહગાથા અહીં તેમણે તદ્દન વિશિષ્ટ સ્વરૂપે ગાઈ છે. અહીં એકાંતમાં ઝૂરતી શુદ્ધ ચેતના ગાન કરે

છે. પોતાની વિરહદશાનું ગાન કરતાં માણસ ભલે એકલો હોય તોપણ એક જાતની શાંતિ અનુભવે છે. કેટલીક વાર મનમાં હોય તે બોલી બતાવવાથી મનની વ્યથા હોય તે શાંત થઈ જાય છે અને કોઈ વાર તદ્દન બેસી પણ જાય છે; અથવા કાંઈ નહિ તો તેથી થોડી નિરાંત તો જરૂર થાય છે. ચેતના ભલે ગમે તેટલી વિશુદ્ધ હોય, એનાં ઉડ્ડયન ગમે તેટલાં આત્મિક હોય, પણ એને પોતાની મનોદશાનું દિગ્દર્શન તો દુન્યવી ભાષામાં જ કરવું પડે છે. એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણે આ પરમ સાધ્વી અને ભાવનાશાળી આર્ય અબળાની વિરહકથા સાંભળીએ.

प्यारे आय मिलो कहां येतें जात;
मेरो विरह व्यथा अकुलात घात. प्यारे० १

અર્થ—વહાલા! આવીને મળો. આમ (બહાર) ક્યાં જાઓ છો? વિરહને લઈને થતી મારી પીડાની અકળામણનો ઘાત કરો, નાશ કરો. (૧)

વિવેચન—ચેતનરાજ! તમારી પાછળ હું પ્રાણ પાથરું છું, તમને મળવા તલસી રહી છું, માટે નાથ! હવે આવીને મળો. આમ બહાર ને બહાર ક્યાં જશો? ક્યાં ભટક્યા કરશો? આપના વિરહમાં મેં બહુ કાળ પસાર કર્યો, આપ અહીં આવી મારી સેજડી શોભાવો, એ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા; પણ આપ તો હજુ બહાર જ ફર્યા કરો છો, આપની સાથે મારા મનની વાત કરવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી! આપ બહાર જાઓ છો પછી આપને ઘર યાદ આવતું નથી, આપ આવીને મળો અને મારી વિજ્ઞપ્તિ ધ્યાનમાં લો.

મારી વિરહની પીડાથી મને ભારે અકળામણ થઈ છે. જેના પતિ ઘેર ન આવે, એના દિવસ કેવા દોહ્યલા જતા હશે, એને માનસિક પીડા કેવી થતી હશે, તેનો ખ્યાલ કરો અને હવે દયા કરીને આ વિરહવ્યથાનો ઘાત કરો, એનો છેડો લાવો, મારી અકળામણને હવે તો કાંઈ સીમા રહી નથી. તો આપ આવી મારી અકળામણનો નાશ કરો. એમ કરવું એ તમારા હાથની વાત છે. (૧)

एक पैसाभर न भावे नाज;
न भूषण नहीं पट समाज. प्यारे० २

અર્થ—(વિરહવ્યથાને લીધે) એક પૈસાભાર અનાજ ભાવતું નથી, ઘરેણાં ગમતાં નથી, વસ્ત્રો ગમતાં નથી કે કોઈ સામગ્રી પસંદ પડતી નથી. (૨)

પાઠાંતર—મિલો–મિલ્યો. કહાં–કાહા. યેતેં–એતે. વ્યથા–વિથા. ઘાત–ગાત.

શબ્દાર્થ—પ્યારે=વહાલા (સંબોધન). આય=આવીને. મિલો=મળો. કહાં=ક્યાં. યેતેં જાત=આવીને જાઓ છો. મેરો=મારો. વિરહ=જુદા પડવું તે. વ્યથા=પીડા. અકુલાત=અકળામણ. ઘાત=નાશ.

પાઠાંતર—ન ભાવે નાજ—નાજ ભાવે. 'નહીં' પાઠાંતરવાળી પ્રતમાં આ શબ્દ નથી.

શબ્દાર્થ—પૈસાભર=પૈસાભાર (૭૨ પૈસાભારનો એક શેર થાય). નાજ=અનાજ, દાણો. ભૂષણ=આભૂષણ, ઘરેણાં. પટ=વસ્ત્ર. સમાજ=સામગ્રી.

વિવેચન—મારી વિરહવ્યથા કેવી આકરી છે તેનો આપ ખ્યાલ કરો. વિરહી જનની પીડા તો વિરહી જ સમજે. જે આનંદગમ્મતમાં પડચા હોય, તે વિરહીની વેદના સમજી શકતા નથી. આવા વિરહીનું વર્ણન અનેક કવિઓએ કર્યું છે, ખુદ શ્રીમાન્ આનંદઘન મહારાજે વિરહવ્યથાનાં વર્ણન અનેક રીતે કર્યાં છેઃ એકતાળીશમા પદમાં વેલાવલ રાગમાં બહુ વિસ્તારથી વિરહીનું વર્ણન કર્યું છે; વિરહીના હૃદયમાં મોટી હોળી સળગતી બતાવી છે. તેત્રીશમા પદમાં ચાતકની વિરહદશા વર્ણવી કમાલ કરી છે; સુડતાલીસમા પદમાં વિરહીની ઝૂરણા વર્ણવી છે, અને એકાવનમા પદમાં ભાદરવાની રાત વર્ણવીને વિરહીનું તાદૃશ્ય ચિત્ર ખડું કર્યું છે.

આ પદમાં આ વિરહવ્યથાના વર્ણનને તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી રજૂ કરવામાં આવ્યુ છે. એમાં પતિ ઘરે આવ્યા નથી, પણ જાણે સામે ઊભા હોય તે રીતે તેને ઉદ્દેશીને ચેતના પોતાની માગણી રજૂ કરે છે, પછી અનુભવ દ્વારા એને સમજાવવા ગોઠવણ કરે છે અને પછી તેનું પરિણામ બતાવે છે. વસંત રાગમાં બહુ સુંદર રીતે ગાઈ શકાય તેવા પદમાં ભારે મોજ માણી છે. એમાં વ્યવહારની બાહ્ય વાતોનો આંતરભાવ તો શોધવાનો હોય જ છે. એના પર જેમ જેમ વિચાર થાય, તેમ તેમ ભારે ઊંડાણના ભેદો સૂઝે છે, અને માનસિક ગવેષણાને પરિણામે આંતર આત્મશાંતિ થાય છે. આ વાત સર્વ પદોને અંગે લાગુ પડતી છે, એમ અનેક વાર બતાવ્યુ છે. કોઈ પ્રભુપદ લખવા કે ગાવા ખાતર લખાયુ નથી; એ તો હૃદયના ઉદ્ગારો છે, ચેતનરાજની એકાંતની ઊર્મિઓ છે. એને દુન્યવી દૃષ્ટિએ જોતાં એમાંથી કાંઈ સાર ન જણાય, પણ રહસ્ય તો શોધવાં પડે.

ચેતના પોતાની વ્યથા વર્ણવતાં કહે છે કે અત્યારે વિરહકાળમાં નથી ભાવતું અનાજ, નથી પહેરવા ગમતાં કપડાં, નથી શરીર પર આભૂષણો લાદવાં ગમતાં કે નથી કોઈ જાતની શરીર પર શોભા–સામગ્રી[1] કરવી ગમતી. વિરહકાળમાં જાણે આખું શરીર જ પારકું હોય તેમ લાગે છે; એમાં એની દરકાર કે એના પોષણની વાત હોય જ નહિ. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિરહીની આવી દશા થાય છે અને આત્મિક દૃષ્ટિએ ચેતન પોતે અરૂપી હોઈ, એને અનાજ ખાવાની કે વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવાની વાત સંભવે જ નહિ. એટલે ચેતના એની શુદ્ધ દશાની વાતોમાં સોણલાં સેવ્યાં કરે છે, અત્યારની દશાએ ચેતનરાજ પરભાવમાં ભટકચા કરે છે, અને ઘરને, ઘરની સ્ત્રીને કે પોતાની જાતને ખરી રીતે પિછાનતા નથી. (૨)

---

૧. 'સમાજ'નો અર્થ મારા ગુરુમહારાજે લખાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે. કોશમાંથી તે અર્થ નીકળતો નથી. સંબંધ જોતાં તે અર્થ ઠીક લાગે છે. બીજી રીતે 'સમાજ' એટલે 'સમુદાય' કે 'જનતા' અર્થ કરીએ તો સમુદાયના રીતરિવાજો કે વેષવચકા ચેતનાને ગમતા નથી, એવો અર્થ નીકળી શકે છે વાત એક જ છે કે ચેતનાને બાહ્ય ભાવ ગમતા નથી અને સંસારમાં રચીપચી પડેલ ચેતનરાજને એ છોકરા ગમતા નથી, એટલે ચેતનાનો અને ચેતનનો મેળ બાઝતો નથી અને પરિણામે ચેતનાની વિરહ–ઝૂરણા મટતી નથી.

मोहन रास न दूसत तेरी आसी;
मदनो भय है घरकी दासी. प्यारे० ३

અર્થ—મનોહર રાગ ગમતા નથી, પારકા દોષ કાઢવા પણ ગમતા નથી. હવે તારી આશા છે. વળી કામદેવનો ભય છે અને આખરે તો હું તમારી પોતાની ઘરની દાસી છું. (૩)

વિવેચન—એ જ લયમાં આગળ વધતાં ચેતના પોતાની વિરહદશા વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે પોતાને સુંદર રાસો ગમતા નથી. રાસડા લેતી વખતે સ્ત્રીઓનો આનંદ કેવો હોય છે, એ તો અનુભવ કર્યો હોય ત્યારે જણાય તેવું છે. એના રસની રમઝટમાં એ પોતાના ગૃહકાર્યને કે પોતાનાં બાળબચ્ચાંને પણ ભૂલી જાય છે. અને રાસ રમવામાં કલાકોના કલાકો ગાળી નાંખી તેમાં આનંદ માણે છે; વિરહી સ્ત્રીને તો એમાં પણ આનંદ આવતો નથી. એના પગ ઠેકા આપે નહિ, હાથ તાળી આપે નહિ, શરીર વળાકાર લે નહિ અને ફેરફૂદડી ફરવી એને પાલવે નહિ.

એટલું જ નહિ પણ અન્યને દૂષણ દેવાં પણ ગમતાં નથી. સ્ત્રીઓ ચાર ભેગી થાય ત્યારે પારકી વાતો કરે અને નકામી કૂથલી કે નિંદા કરે, એ ઘણું બનવા જોગ છે. અને તેથી તો કહેવત ચાલી આવે છે કે 'ચાર મળે ચોટલા તો ભાંગે બે-ચાર ઓટલા!' કેળવણીના પ્રચારથી હવે સ્ત્રીઓને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાના અન્ય માર્ગ મળતા જાય છે; તેથી તેની આ સ્થિતિમાં આ યુગમાં સુધારો જરૂર થતો જાય છે. સ્ત્રીસમાજમાં આ દુર્ગુણ સ્વાભાવિક છે, એવું તો ઘણી વાર અત્યારે પણ લાગે છે; પણ આ શુદ્ધ ચેતનાને તો વિરહકાળમાં એવી મનોદશા થઈ ગઈ છે કે એને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે મળીને વાતો કરવી પણ ગમતી નથી. શુદ્ધદશાવાળાની એ સ્થિતિ હોય પણ નહિ, એટલે એ તો માત્ર પોતાની દશા કહી બતાવે છે અને ગાઈ સંભળાવે છે.

ચેતનરાજ! મારા નાથ! હવે તો તારી આશા છે. તું મારે ઘેર જલદી આવે એટલે મારી વિરહદશા પૂરી થાય. હું તો તારી પર મીટ માંડી બેસી રહું છું, અને મારા વિરહ-કાળનો છેડો લાવવો એ તારા હાથમાં છે. વિરહી સ્ત્રીને મદન-કામદેવનો ભય હોય છે. એની વિરહદશામાં જ્યારે એને કામદેવ આકુળવ્યાકુળ કરે છે, ત્યારે તેના કેવા હાલ થાય છે, એ અત્યારે તમારી વહેવારુ દશા છે એની નજરે જુઓ. તેનું એક બીજું પણ કારણ છે: હું તો તમારા ઘરની-તમારી માલેકીની-દાસી છું; ભાડુત કે માગી લીધેલી દાસી નથી. તમારી છું અને તમારી રહેનારી છું. શુદ્ધ પતિવ્રતા આર્યસંસ્કારવાળી છું અને આપની આશાએ જીવન ગાળી રહેલી છું. તમે કામદેવના ભયની નજરે જુઓ અને મને આવીને મળો. તમે જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરો છો તે બંધ કરી, મારી વિરહદશાની અકળામણનો અંત લાવો.

પાઠાંતર—મોહન-મોહનિ. ન દૂસત તેરી આસી-નિતેરી દાસ તુમ તુમ. મદનો ભય-દામોભય.

શબ્દાર્થ—મોહન=મનોહર, મનગમતાં. રાસ=રાગ, ગાયન. દૂસત=દૂષણ. તેરી=તારી. આસી=આશા. મદનો ભય=કામદેવની બીક. ઘરકી દાસી=આપની પોતાની દાસી, ચરણોની દાસી.

શુદ્ધ ચેતનાને મદનનો ભય ન હોય, પણ ચેતનરાજ સંસારદશામાં વર્તે છે, તેના મનમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે આ પ્રકારની ધમકી વખતસરની લાગે છે. પતિરાજ ગમે ત્યાં ભટકનારા હોય, પણ એને પોતાની સ્ત્રી અન્ય પુરુષની સાથે વાત કરે એ જરા પણ ગમતું નથી. એવા સંસારી જીવડાને મદનના ભયની ચેતવણી આપવામાં આવે ત્યારે તે જરૂર અસરકારક નીવડે છે. વિરહી સ્ત્રીઓને માટે આ સ્વાભાવિક અને લેવો જોઈતો માર્ગ છે. (૩)

अनुभव जायके करो विचार;
कद देखे है वाकी तनमें सार.   प्यारे० ४

અર્થ—અનુભવ ! જરા જઈને વિચાર તો કરો કે આ શરીરમાં સારભૂત બન્ને આંખો (એને–નાથને) ક્યારે દેખશે ? (૪)

વિવેચન—જ્યારે અબળા સ્ત્રીનો કોઈ ઉપાય રહેતો નથી, ત્યારે એ મિત્ર 'અનુભવ'ને ઉદ્દેશીને કહે છે. અનુભવલાલી જાગે ત્યારે પતિની કેવી મારી સ્થિતિ થાય છે, એ વાત અગાઉ અનેક સ્થળોએ કરી છે, તે વાતનું અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં માત્ર અનુભવનું વિકાસમાં સ્થાન સમજી લઈએ. વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં મન જ્યાં વિશ્રાંતિ પામે, મનની અસ્તવ્યસ્ત દશા ઊડી જાય અને જેનો સ્વાદ કરતાં અખંડ નિર્વિકલ્પ સુખ ઊપજે એનું નામ અનુભવ છે. એમાં બાહ્ય ભાવ અને ખોટી દોડાદોડીને બદલે અખંડ શાંતિમાં પ્રવેશ થાય છે અને એમાં ચેતનરાજે ઘેર આવી પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે એની ખોજ પોતાના વીતકને આધારે વિચારવાની હોય છે. આ અતિ સુંદર આંતરદશા છે અને એમાં ધ્યાન, વિચારણા અને શાંતિને મુખ્ય સ્થાન છે. અનુભવ માટે દરેક યોગીએ ખૂબ લખ્યું છે. યોગીરાજ આનંદઘનજીએ તો અનેક પદમાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે.

અનુભવ મિત્ર છે, સાચો સંબંધી છે, પતિરાજ અને પત્નીને વાંધો પડે ત્યારે વચ્ચે પડીને પતાવટ કરનાર પાકો પંચાતીઓ છે અને જાતે પવિત્ર હોઈ અતિ વિશ્વાસપાત્ર છે. ચેતના અનેક રીતે ઝૂરણા કરીને પોતાની સ્થિતિ વ્યક્ત કર્યા પછી અનુભવને કહે છે કે ભાઈ અનુભવ ! હવે તો તમે જઈને મારા પતિરાજને મળો ને સમજાવો. હવે મારા આખા શરીરમાં સારભૂત આ મારી બે આંખો છે અને જે અત્યારે ઝૂરી રહી છે, તે મારા પતિનાં દર્શન ક્યારે કરશે ? પતિનું સુખ જોવું પણ અત્યારે તો દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. નાથ તો મને ભૂલી ગયા છે. શરીરમાં બે આંખો જ સારભૂત છે. વ્યવહારુ સુભાષિતમાં પણ કહ્યું છે કે—

मुखमर्धं शरीरस्य, सर्वं वा मुखमुच्यते ।
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा, नासिकायाश्च लोचने ॥

પાઠાંતર—દેખે–દેખું. દૈ–દૈ.

શબ્દાર્થ—અનુભવ=વીતક (સંબોધન). જાયકે=જઈને. કદ=કદા, ક્યારે. દૈ=બન્ને. વાકી = આંખો. તનમેં સાર=શરીરમાં સારભૂત.

—'શરીરનો અર્ધો ભાગ મુખ છે, અથવા તો મુખ તે સર્વસ્વ છે; એમાં પણ નાસિકા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ બે આંખો છે.'

'મિત્ર અનુભવ ! ભાઈ અનુભવ ! અત્યારે મારે પતિરાજનાં દર્શન દોહ્યલાં થઈ પડ્યાં છે; પતિ પરઘેર રખડ્યા કરે છે, તો તું પતિરાજ સાથે વિચાર કર. તું પતિરાજને કહીશ ત્યારે જ મારા વિરહકાળનો અંત આવશે. અત્યારે મને પતિરાજનો મેળાપ થાય એટલું તો કરી આપ, અને છેવટે એ પણ ન બને તો હું પતિનાં દર્શન કરી મારી આંખને ટાઢક વાળું એટલું તો જરૂર કરી આપ. અત્યારે તો પતિરાજ જડમાં લુબ્ધ થઈ ગયા છે, અને એણે ઇંદ્રિયના ભોગોમાં પોતાપણું માન્યુ છે. આ સર્વ વાત મારે અનિષ્ટ બની છે, હું વિરહદશામાં ગાંડા જેવી થઈ ગઈ છું. એનો છેડો લાવ અને માગ આ રઘવાટને હવે દૂર કર.[1] (૪)

जाय अनुभव जई समजाये कंत;
घर आये 'आनंदघन' भये वसंत. प्यारे० ५

અર્થ—અનુભવે પોતે જઈને પતિરાજને સમજાવ્યા એટલે સ્વામીનાથ ઘેર આવ્યા અને વસંતનો મોટો આનંદ–મસ્ત ઉત્સવ–થયો. (૫)

વિવેચન—અહીં આખું દશ્ય ફરે છે. ચેતનાની વિજ્ઞપ્તિથી અનુભવ પતિરાજ પાસે જાય છે. પતિ–ચેતનજી અને અનુભવ એકઠા થાય એટલે શું બને એની અહીં વાત કરી છે. પતિરાજને પછી વિચાર આવે છે કે આપણે તો અત્યાર સુધી ઇંદ્રિયસુખમાં માણ્યા અને ધન, હવેલી, સ્ત્રી, પુત્રાદિકને પોતાનાં ગણ્યાં, શરીરને પોતાનું માન્યુ. અને એ જરા માંદું પડે ત્યારે અનેક પ્રકારનાં દુર્ધ્યાન કરી, એની સેવાચાકરી કરી. દુનિયામાં માન–પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ખાતર અનેક કૌભાંડો રચ્યાં. જડ વસ્તુઓમા અને મનોવિકારની તૃપ્તિમાં સર્વસ્વ માન્યુ અને એનો વિયોગ થતા જાણે જીવન હારી જવાતું હોય એવું મનને મનાવ્યું. પણ આ તો આખી રમત જ ખોટી મંડાણી છે. કોઈ પર વસ્તુ પોતાની નથી, પોતાની થઈ નથી, અને થોડો વખત માલિકી હક્ક ભોગવાવે તોપણ અંતે તે પારકી થઈ જવાની છે. વળી પરભાવો તો ભારે અજવડ કરનારા છે. કષાય કે નોકષાય, વેદોદય કે કામવાસના એ તો માત્ર ઉપલક આનંદ આપે છે, પણ પોતાની પાછળ ભયંકર દુર્ધ્યાનની સેના મૂકી જાય છે. એ જાતની ટેવને લઈને પોતે હલકટ બન્યો, પોતાની જાતને જ ભૂલી ગયો અને જાણે એ પરભાવરમણતા જ પોતાનો સ્વભાવ હોય એમ પોતાને લાગવા માંડ્યું : એ સર્વ વાત એને યાદ આવે છે. 'અનુભવ' એને એ સર્વ પરિસ્થિતિ ચોખવટથી ફોડ પાડીને

પાઠાંતર—જાય–જા સમજાયે–સમજાઓ આયે–આઓ

શબ્દાર્થ—જાય=જાઓ . સમજાયે=સમજાવે. કંત=પતિને આયે=આવે ભયે=થયો, થશે. વસંત=લીલાલહેર, ઋતુરાજનું ફાલવુફૂલવુ–તે રૂપ આનંદ

૧. આ ગાથામાં 'દૈ વાણી'નો અર્થ મને પં શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે લખાવ્યો તે પ્રમાણે કર્યો છે તેવો અર્થ કોઈ કોશમાથી મળ્યો નથી વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે.

બતાવી આપે છે. ત્યાં અનુભવ એને સમજાવે છે, પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ અને ભાવોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી બતાવે છે અને જ્યાં જ્યાં ચેતનજી સંસાર તરફ જવા પ્રયાસ કરે છે, ત્યાં ત્યાં એને ટોકે છે, રોકે છે અને યોગ્ય પ્રસંગ જણાય તો ધમકાવે પણ છે, અને તેમ કરીને એને સાધ્યસન્મુખ કરી દે છે.

આ અનુભવની સમજાવટ કેવી હોય તે પર વિચારણાની જરૂર છે. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાનું આખું જીવન વિચારી જાય, તો એને પાર વગરના બોધપ્રદ પ્રસંગો યાદ આવશે. ધનની અસ્થિરતા, માનની કે દંભની નીરસતા, ક્રોધનો ધમધમાટ કે કામદેવની ચેષ્ટાઓ, વેપારની ધમાલો, રખડપટ્ટીની અગવડો કે ગાની બીધેલી મહત્તાઓ–આવા આવા અનેક પ્રસંગો એને યાદ આવશે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગોના હાર્દમાં ઊતરવું અને એને યથાસ્વરૂપે વિચારવા, એમાં પોતે જડ તરફ કેટલો ખેંચાઈ ગયો હતો અને આત્મિક બાબતમાં પણ એની રાગદ્વેષની પરિણતિઓએ કેટલું નુકસાન કર્યું હતું અને પોતે કેવાં કેવાં નાટકો ભજવ્યાં હતાં, એનો યથાસ્વરૂપે ખ્યાલ કરવો એનું નામ 'અનુભવજ્ઞાન' છે.'

કેટલીક વાર એ જ્ઞાન નાની વયમાં પણ આવી શકે છે, પણ દુનિયાના ખડકો સાથે અથડાયેલાને એવું જ્ઞાન થવાનો સંભવ પ્રમાણમાં વધારે છે. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા પારવગરનો છે અને એની મહત્તા યોગીઓએ ખૂબ ગાઈ છે અને તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. ચેતનને એ બરાબર લાઈનસર કરનાર અંદરનું આત્મિક તત્ત્વ છે અને તેથી એને ચેતના અને ચેતનની વચ્ચે જોડાણ કરાવી આપનાર સાંકળનું સ્થાન આપવામાં આવ્યુ છે. બાકી ખરી રીતે તો ચેતના અને અનુભવનો ચેતન સાથે એકાંગીભાવ છે અને ચેતન જેમ સંસારમાં રખડે, જડ પદાર્થના સંબંધમાં આવે કે મનોવિકારને વશ થઈ અનાત્મિક ચેષ્ટાઓ કરે ત્યારે તે પણ એના જુદા જુદા પર્યાયો છે (અવિર્ભાવો છે), તેમ જ અનુભવ–વિચારણાને અંગે એ પરભાવમાંથી ઓસરવા માંડે છે તે પણ એનો પર્યાયભાવ છે. ચેતનરાજ તો એ સર્વ પ્રસંગોમાં ધ્રુવરૂપે અંદર બિરાજમાન થયેલા જ છે, વ્યક્તિગતે એક જ, અવિભાજ્ય છે, અજરઅમર છે અને તેના એ સ્વરૂપને સમજવાનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે.

અનુભવને ચેતના કહે છે તે પ્રમાણે એ ત્યાર પછી પતિ પાસે જાય છે. એ ચેતનરાજને કહે છે કે, "તમે જેને તમારાં માની રહ્યાં છો, અને જે મનોવિકારોને તમે આધીન પડી ગયા છો, તે તમારાં નથી, તે તમને રખડાવનાર છે, ફસાવનાર છે. તમે તો અલખ નિરંજન જ્યોતિસ્વરૂપી છો, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગાદિ અનંત ગુણોથી ભરેલા છો અને અત્યારે પરભાવમાં ફસાઈ ગયા છો. તમારી એ શુદ્ધ દશા નથી." એને શુદ્ધ દશાનો ખ્યાલ આપી કુમતિ કે પરભાવરમણતામાં રહેલી અસારતા અને રાગ, દ્વેષ આદિ મનોવિકારની વિષમતા સમજાવી એને ચેતનાં પાસે લઈ આવે છે. ચેતનરાજને આ રીતે અનુભવ ઠેકાણે લાવે છે અને 'આનંદઘન' ઘેર પધારે એટલે ચેતનાને તો વસંતનો આનંદ થાય છે. (૫).

ઉપસંહાર—ચેતનાના આનંદમાં ગુલાલ ઉડાવવાના હોય નહિ. એમાં શું હોય? એમાં જે હોય તે આપણું સાધ્ય છે, એટલો જો ખ્યાલ બેસી જાય તો પછી ચેતનાને તો વસંત જ છે, જીવનની સફળતા છે, અને આ સંસારના ચક્રભ્રમણનો છેડો છે. એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સર્વ પ્રયાસ છે અને તેનો સરળ માર્ગ અનુભવજ્ઞાન છે. આંખ ઉઘાડીને ચાલીએ અને પડતા ત્રાસોને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજીએ એટલે આખી રખડપટ્ટીનો છેડો આવે તેવું છે. અને ત્યાં જોકે ધમાલ નથી, કાવાદાવા નથી, પણ ત્યાં એવી વસ્તુ છે કે જે દુનિયાના કોઈ પ્રસંગમાં નથી, જે અનનુભૂત છે, અને જે ન મળે ત્યાં સુધી ઉપર–નીચે હેરાફેરા કરવાના છે અને ધક્કા જ ખાવાના છે.

ચેતનાએ શરૂઆતમાં ચેતનને ઉદ્દેશીને પોતાની વિરહવ્યથા વર્ણવી, અનુભવને ચેતનરાજ સાથે વિચાર કરવા મોકલ્યો અને છેવટે અનુભવનો સમજાવેલ કંથ ઘેર આવ્યો એટલે એને વસંતોત્સવ થઈ પડ્યો, એની વિરહવ્યથા દૂર થઈ અને એને છેડા વગરનું શાશ્વત સ્થાન પતિના સહચાર સાથે પ્રાપ્ત થઈ ગયુ.

આ પદમાં આનંદઘન આત્મા–આનંદસ્વરૂપી ચેતનરાજ–છેવટે ઘેર આવ્યા એમ બતાવ્યુ છે, અને તેમાં અનુભવની–સ્વાત્માનુભવની દરમ્યાનગીરી કારણરૂપ જણાવી છે, એ આખી હકીકત બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. આનંદઘન–ચેતનરાજ ઘેર આવ્યા પછી કેવી રીતે વર્ત્યા તે આગળના પદમાં બતાવશે. (૫૮)

પદ ઓગણુસાઠમું

ભૂમિકા—નીડર આત્માને જગતનાં બંધન નડતાં નથી; એ તો પોતાની ધૂનમાં રમ્યા કરે છે; અને તે વખતે એ જાણતો પણ હોય છે કે દુનિયા એને ભંગડભૂત ગણે છે, પણ એને એ વાતની લેશમાત્ર પણ દરકાર હોતી નથી. દુન્યવી અપેક્ષાવાળા દુનિયાના મતને માટે બહુ ચીવટ રાખે છે અને તેની ખાતર પોતાની માન્યતાને બાજુએ મૂકી વ્યવહારમાં પોતાનું સ્થાન જે રીતે જળવાઈ રહે તે રસ્તે પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવે છે. પણ પ્રગત આત્માની દશા તદ્દન જુદી જ હોય છે. એને દુનિયાના અભિપ્રાયની દરકાર હોતી નથી, અને એ તો પોતે નક્કી કરેલ ચીલે ચાલ્યો જાય છે. જ્યારે જગતની પ્રશંસા કે સ્તુતિથી ઉપરવટ ચાલ્યા જવાની તાકાત પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે બહિરાત્મભાવમાંથી અંતરાત્મદશામાં જવારૂપ પ્રગતિ થાય છે, જ્યારે પુદ્‌ગલાનંદીપણામાંથી આત્માનંદીપણાની સ્થિતિ જામતી જાય છે, ત્યારે આવા પ્રકારનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી એના જીવનનું ધ્યેય લોકપ્રશંસા કે બાહ્ય અભિનંદનોને બદલે અંદર જોવાનું થાય છે; પછી પરમ અંતિમ ધ્યેય તરફ ચેતનરાજે પોતે કેટલું પ્રયાણ કર્યું એ જોવાનું લક્ષ્ય થઈ જાય છે.

બહિરાત્મદશા છૂટી ગયા પછી જ્યારે આ દશા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અંદરથી એક જાતની નીડરતા આવી જાય છે, એટલે પછી તો એની અંતર ખુમારી વધી જાય છે, એના તેજમાં અને મનોરાજ્યમાં વિશિષ્ટતા આવી જાય છે, એના વર્તનમાં એક પ્રકારની કોમળતા સાથેની ભવ્ય મક્કમતા આવી જાય છે, એની નજરમાં બેદરકારી સાથે અતિ ઉચ્ચ ભાવના આવી જાય છે.

જગતના અભિપ્રાયની બેદરકારી બે પ્રકારની હોય છે: એક તિરસ્કારજન્ય હોય છે; અને બીજી અનાવશ્યકતાના નિર્ણયને પરિણામે જન્મેલ હોય છે. પ્રથમ પ્રકારની અનિચ્છનીય છે. 'મારે મન યોગ્ય લાગશે તે કરીશ, દુનિયા ભલે મારે માટે ગમે તે બોલે, મારે એની દરકાર નથી'—આ બેદરકારી તિરસ્કારજન્ય હોઈ ઘણું નુકસાન કરે છે. મધ્યમમાર્ગીને એવા પ્રકારની અટકાયતો લાભકારી છે. જેઓ દુનિયાની સ્તુતિ કે નિંદાની દરકાર ન કરવાની ભાવનાને આત્મિક દૃષ્ટિએ વિકસાવવાની હદે પહોંચી ગયા હોય, તેને બાહ્ય જગતની સ્તુતિ–નિંદાની દરકાર નથી હોતી. આવી ઉચ્ચ દશાએ પહોંચેલાં પ્રાણી દુનિયાની નજરમાં રહેલ પૌદ્ગલિક ભાવ, અને અંતિમ આદર્શનો અભાવ જોઈ શકે છે અને તેને અંગે તેવા અભિપ્રાયની તેઓ દરકાર કરતા નથી.

૫૬

(રાગ–કલ્યાણ)

मोकूं कोऊ केसी हू तको;
मेरे काम एक प्राणजीवनसूं, और भावे सो बको. मोकूं० १

અર્થ—મને કોઈ કેવીયે ધારો, મારે તો મારા પ્રાણપતિનું એકલાનું કામ છે, બીજા ભલે ફાવે તેમ બોલો. (૧)

વિવેચન—આવો ભવ્ય પ્રગતિશીલ આત્મા અથવા એની ચેતના અહીં કહે છે કે–

પાઠાંતર—'મોકું કોલ કેમે હ તકો' એક પ્રતમાં આવો પાઠ છે. 'કોલ'નો અર્થ બેસતો નથી. 'કેમે' વધારે સારો પાઠ છે. બીજી, ત્રીજી ગાથામાં પુલ્લિંગ પ્રયોગ છે તેથી 'કેસી' કરતાં 'કેમે' પાઠ વધારે સમીચીન જણાય છે.

નોટ—આ આખું પદ ચેતન પોતે જ બોલે છે અને પોતાને ઉદ્દેશીને બોલે છે. જે આકારમાં એને પ્રતમાં અને મુદ્રણમાં આળેખ્યું છે, તે પ્રમાણે પહેલી ગાથા ચેતના બોલતી હોય અને બાકીની બે ગ ચેતન બોલતો હોય એવી એની વ્યવસ્થા જણાય છે. એક પ્રતમાં 'કેમી'ને બદલે 'કેમે' પાઠ છે. એ મને વધારે સમીચીન લાગે છે. પણ એ પ્રતમાં 'કોઉ'ને સ્થાને 'કોલ' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અ બેસતો નથી. એટલે ઉપર તો અસલ પાઠ જ રાખ્યો છે. એ પાઠ પ્રમાણે સમજવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો

શબ્દાર્થ—મોકૂં=મને. કોઊ=કોઈ. કેસી હૂ=કેવીયે, [ગમે તેવી]. તકો=ધારો. મેરે=મારે. એક=મા પ્રાણજીવનસૂં=પ્રાણપતિ સાથે, હૃદયનાથ સાથે. ઔર=બીજા. ભાવે=ગમે. સો=તે. બકો=બોલો, વગ જવાબદારીએ ટીકા કરો.

મારે માટે અન્ય ગમે તે ધારો અને મારે માટે ગમે તેવું સમજણ વગરનું બકો, મારે તેની દરકાર નથી; મારે તો આખી દુનિયામાં મારા પ્રાણજીવન, મારા મુકુટમણિ પ્રાણનાથ સાથે કામ છે. આમ કરવામાં કોઈ મને પતિઘેલી કહે, સ્વાર્થી કે ગાંડી કહે, તેની મને દરકાર નથી. મારે કોઈના મત સાથે કામ નથી. આર્ય સ્ત્રીની ભાવના એના પતિ સામે જ જોવાની હોય છે. એનો જીવનદીપ પતિના હાસ્ય પર અવલંબે છે. એ શુદ્ધ સંસ્કારી આર્ય ભાવનામાં હું માનું છું અને મારું જીવનસર્વસ્વ મારા પતિરાજ જ છે.

मैं आयो प्रभु सरन तुमारी, लागत नाही धको;
भुजन उठाय कहुं औरनसूं, करहुं ज कर ही सको. मोकूं० २

અર્થ—હું તો હે પ્રભુ ! તમારે શરણે આવ્યો છું, માટે હવે કોઈ રાગાદિકનો ધક્કો-માર લાગે નહીં; હાથ ઉઠાવીને બીજાને કહું છું કે તમે કરી શકો તે કરી લો, તમારાથી થાય તે કરી લો ! અને એવું બોલતી વખતે પ્રભુ ઉપર અને તેના શરણાગતપણા ઉપર બધો આધાર રાખું છું. (૨)

વિવેચન—હે પ્રભુ ! હે શુદ્ધાત્મા ! હવે તો હું તારા શરણે આવ્યો છું, મારી સંસારદશા ખલાસ થઈ ગઈ છે અને તેથી રાગ, દ્વેષ વગેરે કોઈ મનોવિકારો મને ધક્કો મારે એવી સ્થિતિ જ રહી નથી. આત્મામાં જ્યારે ચેતનધર્મની મસ્તી આવે છે, ત્યારે એનાં સંવ્યવહાર અને સ્થિતિમાં ભારે મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે. સંસારદશામાં—બહિરાત્મદશામાં એ વર્તતો હોય ત્યાં સુધી તો રાગ, દ્વેષ વગેરે મનોવિકારો એને ચારે તરફથી ધક્કા મારી એને ઢીલો બનાવી દે છે, પણ જેવો આત્મા મનોવિકારના કબજામાંથી છટકે છે કે તેને ત્યાર પછી રાગદ્વેષજન્ય ધક્કાઓ લાગતા જ નથી.

અહીં 'પ્રભુ' એટલે શુદ્ધ આત્મા સમજવો. અસલ આદર્શ આત્મતત્ત્વના ધ્યેયે પહોંચવાનું છે. જેવા થવું હોય એનું ધ્યેયપદ વારંવાર ધ્યાવવામાં આવે ત્યારે જ તેવા થવાના માર્ગનું સેવન થઈ શકે છે. અને ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થાય ત્યારે જ સાચી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. એટલે અહીં શુદ્ધાત્માને પ્રભુ તરીકે ઉદ્દેશીને કહે છે કે—'હે પ્રભુ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું, અને તમારા ટેકા પર મને એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે હવે મને રાગ, દ્વેષ કોઈ પ્રકારનો ધક્કો મારે એવો ભય રહેતો નથી.' સંસારમાં રખડતા આત્માને અત્યાર સુધી કષાય વગેરે મલિન ભાવોથી વારંવાર ધક્કા લાગતા હતા. એ જરા ઊંચો આવવા જાય ત્યાં કાં તો અભિમાનથી, દંભથી કે એવા બીજા મનોવિકારથી એની પરિણતિમાં મોટો ધક્કો લાગી જતો અને એ પાછો સંસાર તરફ સરી જતો. પણ હવે તો એણે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે, પોતાનું ધ્યેય સદ્દહ્યું છે અને એ શુદ્ધ ભાવ સાથે પ્રેમ લગાડી એમાં જ પોતાનું સર્વસ્વપણું સ્વીકાર્યું છે, એટલે એના અંતરાત્મભાવમાં નિર્ણય થઈ ગયો છે કે હવે બહારના મનોવિકારો તરફથી કોઈ જાતનો માર પડવાનો સંભવ નથી. એનામાં હૃદયબળ ખૂબ જાગેલું હોઈ એની ગૂંચવણો મોટે ભાગે ખલાસ થઈ ગઈ છે. અને એવા પ્રભુશરણમાં એને પૂરતો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે. આવા સંયોગોમાં કદાચ કષાયનો ઉદય થઈ જાય તો તેથી પણ

પાઠાંતર—મેં- હું. તમારી-તિહારે. ઔરનસૂં-ઓરનીસું.

શબ્દાર્થ—મેં = હું. આયો = આવ્યો. પ્રભુ = ભગવાન, ચેતનરાજ. સરન = શરણ. તુમારી = તમારા. લાગત = લાગે. નાહી = નહીં. ધકો = ધક્કો, હડસેલો, માર. ભુજન = ભુજ, હાથ (ભુજનું બહુવચન અથવા દ્વિવચન.) ઊઠાય = ઊંચા કરીને. કહું = વદું. ઔરનસૂં = બીજાને. કરહું = કરો. જ = જે. કર = કરી. હી = નિશ્ચયે. સકો = શકો.

એને ધક્કાનો ભય રહેતો નથી. એ કષાયની પરિણતિ થવાની સાથે એનામાં આત્મજાગૃતિ પણ થાય છે અને એને લઈને એ ઉદયમાં આવેલા કષાયોને નિષ્ફળ બનાવી દે છે. જ્યારે શુદ્ધાત્મદશા જાગૃત થાય છે, અને અસાધારણ આત્મવિશ્વાસ સાંપડે છે, ત્યારે એને મનોવિકારો (રાગદ્વેષ કષાયો)નો ભય ઊઠી જાય છે અને એ પોકારીને સર્વને કહે છે કે– 'હવે તેને આંતરિક શત્રુનો ભય નથી, તેઓમાં હોય તેટલું જોર તેઓ પણ વાપરી લે, તેનો સામનો કરવા પોતે તૈયાર છે.'

પોતે કોણ છે? આ દૃષ્ટ જગત શું છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ કેટલો છે? કેટલો વખત રહેવાનો છે? આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરી તેમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને આદરવા યોગ્ય ભાવોનો વિવેક કરી તેની સાથેના પોતાના સંબંધની ચોખવટ એક વાર આ પ્રાણી કરી નાખે અને તદનુસાર પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવી નાખે, તો પછી એને દુનિયાની ઓશિયાળ તો મટી ગયેલી હોય જ છે, પણ આંતર રિપુનો ભય પણ નાશ પામે છે. જીવન સફળ કરવા માટે ભગવાનને શરણે જવાની જરૂર છે; અને ભગવાનનું શરણ એટલે શુદ્ધાત્મદશાની પ્રાપ્તિની વાત સમજવાની છે. બહારના ભગવાન તો માત્ર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી આપણા ખરા ભગવાન–પ્રભુ તો અંદર બેઠા છે. એને મુખ્ય સિંહાસને બિરાજમાન કર્યા એટલે ભવની ભાવઠ ભાંગી જાય છે, અને શુદ્ધ આત્મભાવની આંતર ઉન્નતદશા પ્રકટ થાય છે. *

---

* આ ગાથાનો અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજી ગણિએ લખાવ્યો છે તે તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે. ઉપર અર્થ લખ્યો છે તે મને એક નોટ–ટબ્બો મળ્યો હતો તેને આધારે તૈયાર કરેલ છે. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ કરેલ અર્થ વિચારવા લાયક હોઈ તે પણ અહીં નોંધી લીધો છે. ઉપર મૂળમાં કરેલ અર્થ આગળપાછળનો સંબંધ વિચારતાં વધારે મેળ ખાતો હોય એમ મને લાગ્યું છે. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે 'ભુજન'માં 'ન' નકામો છે. (આ 'ન'ને નકામો માનવાની જરૂર નથી. 'ન' બહુવચનનો પ્રત્યય છે અને તેથી તે ઠીક જ છે. 'ન'નો અર્થ નિષેધાત્મક થાય છે, તે લેવાની અત્રે જરૂર નથી.) હે પ્રભુ! હું તો તમારે શરણે આવેલો છુ, માટે રાગદ્વેષાદિ કોઈનો મને હવે ધક્કો લાગે તેમ નથી. અને એ 'ઔરનસૂં' એટલે જે રાગદ્વેષાદિ છે તેમને બે હાથ ઊંચા કરીને કહું છું કે 'જં કર હી સકો' એટલે જખ મારીને રહો, એટલે શાંત પડયા રહો. અર્થાત્ સત્તામાં રાગદ્વેષાદિને રહેવું હોય તો રહી શકશે, પણ ઉદયમાં નહિ રહેવા દઉં—આ પ્રમાણે સમતા રાગાદિકને કહે છે. આ અર્થમાં 'કરહું'નો અર્થ 'કરો' એમ થાય છે.

'જક' જેવો શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતીમાં નથી. 'જખ મારવી'નો અર્થ પસ્તાવો કરવો અથવા વાંકા રહીને ઠેકાણે આવવાનો થાય છે. એટલે તમારે હજુ પણ વાંકા થઈને રહેવું જ હોય તો અંદર પડયા રહો. સમતા અત્યારે જોરમાં આવી ગઈ છે એટલે આ પ્રમાણે બોલે છે.

આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'આયો'ના પુલ્લિંગ–પ્રયોગને વાંધો આવે છે, સમતા અને ચેતનના પ્રયોગની ભેળમેળ થાય છે અને અર્થ તાણી ખેંચવો પડે છે. પૂજ્ય પંન્યાસજીએ કરેલ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર તેને સ્થાન આપ્યુ છે. રાગદ્વેષાદિને જોર કરીને કહેવાની સ્થિતિમાં સમતા આવે તે ઘણી સુંદર પણ આકરી વાત છે, ઉદયમાં ન આવવા દેવાનો નિશ્ચય પ્રશંસાપાત્ર છે, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એ પણ સાથોસાથ ધ્યાનમાં રહે.

अपराधी चित्त ठान जगत जन, कोरिक भांत चको;
'आनंदघन' प्रभु निहचे मानो, इह जन रावरो थको.   मोकूं० ३

અર્થ—અપરાધી ચિત્તનું સ્થાન હે જનો! જગત-સંસાર છે, કોરા પદાર્થ (મન) પર બરાબર ભાત ઉપસાવી-પાડી શકાય છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! આપ નક્કી માનો કે આ જન-હું પોતે, આપના થકી છું-આપનો છું. (૩)

વિવેચન—જ્યાં સુધી ચિત્તમાં રાગ, દ્વેષ વગેરે હોય છે, ત્યાં સુધી તેમાં શુદ્ધાત્માનું પ્રતિબિંબ અથવા આત્માનુભવ પડતા નથી, અને તેથી તેવા ચિત્તવાળાઓનું સ્થાન સંસાર જ છે. મનમાં આત્મતત્ત્વની જાગૃતિ ન થાય, અને સ્થૂળ સંસારના વિષયભોગમાં કે રાગ, દ્વેષ, કષાય, નોકષાયની પરિણતિમાં મન ભટકયા કરે, ત્યાંસુધી તે ગમે તેટલી મોટી વાતો કરે, પણ એનું ક્રીડાંગણ સંસાર છે, અને પ્રગતિ સંસારને વધારનાર જ છે.

'मन एव मनुष्याणां कारण बंधमोक्षयोः' મોક્ષનું કે સંસારબંધનનું કારણ મન જ છે, આ તો જાણીતી વાત છે. મન સંસારવાસનામાં પ્રસાર કરે ત્યારે તે 'અપરાધી' ગણાય છે, કારણ કે એમાં 'મળ' ભરેલો છે અને મળવાળા મનનો અપરાધ ઉઘાડો છે આવું સંસારસન્મુખ મન હોય ત્યારે તે અનેક પ્રકારનાં કર્મોને આત્મા સાથે જોડી દે છે.

કોરા પદાર્થ ઉપર ભાત પાડી શકાય છે. એક ભીંત પર ચિત્ર પાડવું હોય તો પ્રથમ તો તેને સાફ-ડાઘડૂઘ વગરની બનાવવી પડે છે. સુંદર ચિતારો કોઈ વખત ચિતરામણનું કામ કરે ત્યારે તેને સર્વથી વધારે ચિંતા ચિત્રની ભૂમિકાને તદ્દન સાફ કરવાની હોય છે. જેમ કોરી જગ્યા હોય તેમાં જ સારી ભાત પડી શકે છે, તેમ જ ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો જ તેમાં આત્માનો વિચાર ટકી શકે છે.

આવો અર્થ કરવામાં ભાવ એ આવે છે કે મન જ્યાં સુધી રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે મનોવિકારને આધીન હોય છે, ત્યાં સુધી એ સંસાર-સન્મુખ જ રહે છે, માટે એના પર સંસારદશાને બદલે મુક્તિ-સન્મુખ દશા લાવવી હોય તો પ્રથમ તો એને તદ્દન કોરું બનાવવું, અને એના પર સંસારના ડાઘ લાગેલા છે તે સર્વ કાઢી નાખવા જોઈએ.

આ વાતનો સ્વીકાર કરી ચેતનરાજ કહે છે કે-મારા આનંદઘનજી પ્રભુ! મારા અંતર્યામી ચેતન! આપ હવે ચોક્કસ માનો કે હું પોતે (આ જન) હવે આપના થકી છું

પાઠાંતર—જન-જિન. ભાંત-ભાંતિ. બીજી વખત છેલ્લા પદમાં જન-જિન.

શબ્દાર્થ—અપરાધી = ગુનેગાર, મળવાળું. ચિત્ત = મન(નું). ઠાન = સ્થાન. જગત = સંસાર. જન = લોક. કોરિક ભાંત = કોરો પ્રકારે કરીને; અથવા, કોરિક = કોરી, સાફ (ઉપર). ભાંત = પ્રકાર. અથવા છાપ. ચકો = તકાસો, જોઈ રહો. નિહચે = નક્કી. રાવરો = આપનો, પોતે. થકો = દાસ. (આપનાથી-આપનો પોતાનો).

છુ, આપનો પોતાનો છું, આપમય છું. હવે મારે બીજા કોઈની સાથે લેવાદેવા નથી; હવે તો મારે માત્ર પ્રાણજીવન પ્રભુ પરમાત્મા સાથે કામ છે. અને એ શુદ્ધ પ્રેમમય દશા પ્રાપ્ત કરવાને અંગે મને તો હવે મારા પ્રાણજીવનની તાલાવેલી લાગી છે અને મેં એનું શરણ વગર શરતે સ્વીકાર્યું છે. મારા મનમાંથી હવે ઔરન–પારકાનો ભય નાશ પામી ગયો છે. હવે તો એના તરફ લાંબા હાથ કરી એને 'જે થાય તે કરી લો' એટલું કહેવાની મારામાં તાકાત આવી ગઈ છે.

આ દશા પ્રાપ્ત કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એને જીરવવી વધારે મુશ્કેલ છે અને ચાલુ રાખવી ઘણી વધારે મુશ્કેલ છે. નીડર આત્મા આવો હોય, એના મનોરાજ્યમાં ભવ્યતા હોય, એના આગળ પ્રસારમાં મક્કમતા હોય અને એની જ્ઞાનદશામાં ઉજ્જવળતા હોય. ખૂબ પ્રયાસથી આ દશા પ્રાપ્ત છે એ વાત તદ્દન ખરી છે; પણ એ દશા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, એમ માનનારમાં ઘણી વાર આત્મવંચકતા હોય છે. જ્યારે અંતરાત્મદશામાં પ્રવેશ થાય, મનોવિકારો પર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, કષાયપરિણતિ દૂર થઈ જાય, ત્યારે તો આ ચેતન 'રાવરો થકો' જ છે, એટલે તે આનંદઘનનો જ થઈ જાય છે, એ આનંદમય જ છે; એમાં અને આનંદઘનમાં માત્ર નામનો જ ફેર રહે છે. જ્યારે આવી પ્રભુશરણાગત દશા પ્રાપ્ત થઈ જાય, જ્યારે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ સોંપાઈ જાય, જ્યારે આત્મભાવન. પગરણ મંડાઈ જાય, ત્યારે તો બીજી કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ફિકર રહેતી નથી.* (૩)

ઉપસંહાર—નીડર આત્માની આવા પ્રકારની દશા થવી તે ઘણી જરૂરી બાબત છે. આનંદઘનજી પોતે જ સંભવનાથસ્વામીના સ્તવનમાં પ્રભુસેવનની ભૂમિકા તૈયાર કરવાની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં 'અભય, અદ્વેષ અને અખેદ' એ ત્રણ વિશેષણો વાપરે છે. એટલે પ્રભુની સાચી સેવા કરવાના લાયકાત મેળવવા માટે ખેતરની ભૂમિને પ્રથમ તૈયાર કરવાની હોય ત્યારે તેમાં નીડરપણું પ્રાપ્ત કરવું પડે છે. જે ભૂમિકામાં કચરો પડયો હોય, જ્યાં છંટકાવ કરી વાળીઝૂડીને ભૂમિ સાફ કરી ન હોય, ત્યાં સેવન યોગ્ય ભૂમિકા પણ નથી. પછી એના પર વાવેતર કે ચિતરામણ શું થાય? અને એક વાર નીડરપણું પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી આત્મદશા કેવી વિશુદ્ધ થાય અને અંદરથી વીર્યસ્ફુરણા થતાં એનું જોર કેટલું વધી જાય તેનું આ પદમાં દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યુ છે.

---

* આ છેલ્લી ગાથાનો અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ જુદી રીતે લખાવ્યો છે. 'ચિત્ત ઠાન'નો અર્થ મનની પ્રવૃત્તિઓ કરી અને 'જગત'નો અર્થ રાગાદિ લોક કરી તેને અપરાધી–ગુનેગાર ગણવામાં આવ્યુ છે. 'કોરિક ભાતે' એટલે કરોડો પ્રકારે કરીને પણ 'ચકો' એટલે જોઈ રહો, ખબર રાખો કે એ ક્યારે ચળાયમાન થઈ જાય છે. આવા પ્રકારનુ મન સંસાર વધારનાર છે, એ વારંવાર ચળાયમાન થઈ જાય છે અને એમ થવાના કરોડો માર્ગો–રીતો છે એની ખબર રાખો. સમતા કહે છે કે હે પ્રભુ! આપ નિશ્ચય સમજજો કે આ ચેતનારૂપી જન એટલે માણસ છે તે તો હવેથી આપના થકો છે, પેલા ચલાયમાન થતા ચિત્તને વશ જાય તેમ નથી. આ અર્થ વિચારવા જેવો છે; પણ એમાં આગળપાછળના સંબંધને જરા ખેંચવો પડે છે.

અંતરાત્મદશામાં વર્તતો ચેતન મનોવિકાર પર એટલું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કે એ વિકારોને આહ્વાન પણ કરવાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે. એ વિકારને ઉદયમાં તો આવવા ન જ દે. ત્યાર પછી એ ઉપશમશ્રેણી માંડે તો કષાયો અંદર દબાયા રહે એટલે એ વચ્ચે જરા નરમ વાત કરે છે, પણ એવી શ્રેણી તો આખા ભવપર્યટનમાં વધારેમાં વધારે ચાર વાર માંડે છે; બાકી તો અંતે એ કષાયોને મારીઝૂડીને આગળ વધ્યે જ જાય છે.

આ સ્થિતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યારે ચેતન માત્ર આત્મભાવમાં વર્તે, જ્યારે એ મળવાળા મનને ઓળખી શકે અને સાફ મન પર ભાત પાડી શકે છે એમ સમજતો હોય છે ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ અને શુદ્ધાત્મભાવ વચ્ચે એકતા થાય છે. પછી એની દશા તદ્દન જુદા પ્રકારની થઈ જાય છે; પછી એ વ્યવહાર અને નિશ્ચય વર્તન વચ્ચે સમન્વય કરી શકે છે અને પછી જગતવ્યવહારની ઉપરવટ જઈ ખરી આંતર વિભૂતિનું પાન કરતાં મન પર ભાત પાડતો જાય છે અને ચેતનાને અવિરત આનંદ આપી વિરહકાળનો છેડો નજીક લાવતો જાય છે.

કષાયો કે મનોવિકારોને બરાબર સમજવા જોઈએ. તેઓ અસાવધ અવસ્થામાં ભારે આક્રમણ કરી ઘૂસી જનારા છે, અને આ આંતરવિકારોથી જેમ ગભરાવાની જરૂર નથી તેમ તેની સાથે ઢીલાપણાથી કામ લેવા જેવું નથી, તે સમજવું જોઈએ. અનંત શક્તિનો ચેતન આત્મદશામાં વર્તે ત્યારે એનો માર્ગ જરૂર મોકળો થાય છે એની ના નથી, પણ એ માર્ગે દૃઢ નિર્ણય, પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા અને યોગો પર અસાધારણ સંયમની જરૂર છે અને એ જ અંતરાત્મભાવ છે, એ જ પ્રાણજીવન પર એકાંત પ્રેમ છે અને એ જ દુનિયાના અભિપ્રાય તરફની બેદરકારી છે. ખૂબ પ્રયાસ કરીને આ સ્થિતિ મેળવવા યોગ્ય છે અને મેળવ્યા પછી જમાવવા યોગ્ય છે અને જમાવ્યા પછી અનંતકાળ સુધી જીવવા યોગ્ય છે. બાકી 'ઇહ જન રાવરો થકો'—એવું વચન બોલવાની લાયકાત પણ સાધારણ રીતે આવતી નથી; અને આવી છે તેમ માને તે હજુ અંતર્યામીને બરાબર સમજ્યા નથી. એ દશા અશક્ય નથી, મુશ્કેલ છે, પણ ચીવટથી સુસાધ્ય પણ છે. એ દંદની વચ્ચે એના સંબંધમાં વિહરવા જેવું છે અને એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી નિસ્તાર નથી એ હમેશા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. (૫૯)

પદ સાઠમું

ભૂમિકા—અંતરઆત્માની સાથે પરિચય થઈ જાય, બાહ્ય ભાવ ખરેખર ત્યાગવા યોગ્ય છે એવી હૃદયમાં જમાવટ થઈ જાય અને પરનો ત્યાગ કરી સ્વના આદરનો દૃઢ નિર્ણય થઈ જાય, ત્યારે હૃદયની અંદર એક જાતનું મસ્તપણું આવે છે. કોઈ વખત અણધારી મદદ આવી પડે ત્યારે મનની નિર્બળતા તો ઊઠી જ જાય; પણ અંદરથી ખરેખરો જોસ જાગી ઊઠે છે, તે વખતે અંદરના સાચા ભાવો ઉદ્‌ગારરૂપે નીકળી પડે છે. આવો હૃદય-ગુંજારવ આપણે બેંતાલીશમા પદમાં અનુભવ્યો હતો: 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.' આવી વાત સાધારણ ચેતનથી થઈ શકતી નથી; દુનિયાની ધમાલમાં લપટાયેલા ચેતનને એની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી.

અસાધારણ આત્મમસ્તી બતાવનાર ધૂની યોગીની વિભૂતિ જેવું આ પદ છે. એવી મસ્તીને વર્ણવનાર પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે. એવી મસ્તીને માણનાર તો તેથી પણ ઓછા છે. અને છતાં આ ભવ્ય મનોરાજ્ય વિચારતાં એ જરૂર ઇચ્છવા યોગ્ય અસાધારણ આત્મવિભૂતિ છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે. શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ યોગિરાજે જોયું ત્યારે તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો અને તે વખતે શુદ્ધ ચેતનાએ વિશુદ્ધ ચેતનરાજ પતિને અંગે જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા તે આપણે પ્રથમ વિચારી જઈએ. પછી એ ઉદ્‌ગારને આત્મવિકાસમાં શું સ્થાન છે તે પર છેવટે ચર્ચા કરશું.

પદ

(રાગ–સારંગ)

अब मेरे पति गति देव निरंजन;
भटकूं कहा कहा सिर पटकूं, कहा करुं जनरंजन. अब० १

અર્થ—હવે તો મારા સ્વામીનાથ મારો આધાર છે, મારા દેવ છે, મારા મળ વગરના (નાથ) છે. (હવે) (જ્યાં ત્યાં) શા માટે ભટકતી ફરું? શા માટે માથું ફોડું? અને શા માટે લોકોને રાજી કરું? (૧)

વિવેચન—ચેતનાનો વિરહકાળ ભાંગ્યો; એની મોટામાં મોટી ઇચ્છા પૂરી થઈ. તે શુદ્ધ થયેલી ચેતના કહે છે કે હવે તો મારા નાથ એ જ મારો સાચો આધાર છે. મારે ગમે તેવી અગવડ હોય તો તે વખતે મારે બીજા કોઈની સલાહ કે સહાયની જરૂર નથી, મારો કુલ આધાર મારા નાથજી છે.

પાઠાંતર—જનરંજન–જિનરંજન અથવા દુસજન.

શબ્દાર્થ—અબ = હવે, હવેથી. મેરે = મારે. પતિ = સ્વામી. ગતિ = હાલવાચાલવાની શક્તિ, આધાર, આશ્રય. દેવ = પ્રભુ. નિરંજન = મળ રહિત. ભટકૂં = રખડું. કહા = શા માટે. સિર = માથું. પટકૂં = ફોડું. જનરંજન = લોકોને ખુશી કરવા.

અંતરાત્મદશામાં વર્તતો ચેતન મનોવિકાર પર એટલું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કે એ વિકારોને આહ્‌વાન પણ કરવાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે. એ વિકારને ઉદયમાં તો આવવા ન જ દે. ત્યાર પછી એ ઉપશમશ્રેણી માંડે તો કષાયો અંદર દબાયા રહે એટલે એ વચ્ચે જરા નરમ વાત કરે છે, પણ એવી શ્રેણી તો આખા ભવપર્યટનમાં વધારેમાં વધારે ચાર વાર માંડે છે; બાકી તો અંતે એ કષાયોને મારીઝૂડીને આગળ વધ્યે જ જાય છે.

આ સ્થિતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યારે ચેતન માત્ર આત્મભાવમાં વર્તે, જ્યારે એ મળવાળા મનને ઓળખી શકે અને સાફ મન પર ભાત પાડી શકે છે એમ સમજતો હોય છે ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ અને શુદ્ધાત્મભાવ વચ્ચે એકતા થાય છે. પછી એની દશા તદ્દન જુદા પ્રકારની થઈ જાય છે; પછી એ વ્યવહાર અને નિશ્ચયવર્તન વચ્ચે સમન્વય કરી શકે છે અને પછી જગતવ્યવહારની ઉપરવટ જઈ ખરી આંતર વિભૂતિનું પાન કરતાં મન પર ભાત પાડતો જાય છે અને ચેતનાને અવિરત આનંદ આપી વિરહકાળનો છેડો નજીક લાવતો જાય છે.

કષાયો કે મનોવિકારોને બરાબર સમજવા જોઈએ. તેઓ અસાવધ અવસ્થામાં ભારે આક્રમણ કરી ઘૂસી જનારા છે, અને આ આંતરવિકારોથી જેમ ગભરાવાની જરૂર નથી તેમ તેની સાથે ઢીલાપણાથી કામ લેવા જેવું નથી, તે સમજવું જોઈએ. અનંત શક્તિનો ચેતન આત્મદશામાં વર્તે ત્યારે એનો માર્ગ જરૂર મોકળો થાય છે એની ના નથી, પણ એ માર્ગે દૃઢ નિર્ણય, પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા અને યોગો પર અસાધારણ સંયમની જરૂર છે અને એ જ અંતરાત્મભાવ છે, એ જ પ્રાણજીવન પર એકાંત પ્રેમ છે અને એ જ દુનિયાના અભિપ્રાય તરફની બેદરકારી છે. ખૂબ પ્રયાસ કરીને આ સ્થિતિ મેળવવા યોગ્ય છે અને મેળવ્યા પછી જમાવવા યોગ્ય છે અને જમાવ્યા પછી અનંતકાળ સુધી જીવવા યોગ્ય છે. બાકી 'ઇહ જન રાવરો થકો'–એવું વચન બોલવાની લાયકાત પણ સાધારણ રીતે આવતી નથી; અને આવી છે તેમ માને તે હજુ અંતર્યામીને બરાબર સમજ્યા નથી. એ દશા અશક્ય નથી, મુશ્કેલ છે, પણ ચીવટથી સુસાધ્ય પણ છે. એ દ્વંદ્વની વચ્ચે એના સંબંધમાં વિહરવા જેવું છે અને એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી નિસ્તાર નથી એ હમેશા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. (૫૯)

બંધ મોખ નિહચૈ નહિ, પુન: નિશ્ચે સાર અનંત;
અચલ અબાધિત દેખતું હો, એમ શરીર લખંત.
× × ×
નિજ સરૂપ નિશ્ચય નય નિરખું, શુદ્ધ પરમપદ મૈરો;
હું હી અકલ અનાદિ સિદ્ધ હું, અજરન અમર અનૈરો.
× × ×
બંધ મોખ નહિ હમરે કબહી, નહિ ઉપપાત વિનાસ;
શુદ્ધ સરૂપી હમ સબ કાલે, ગ્યાનસાર પદ વાસ.

આવાં અનેક ટાંચણો દ્વારા સમજાય છે કે આત્મરાજનું સાચું સ્થાન આનંદઘન મહારાજે બતાવ્યું છે. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં અનેક યોગની વાત કર્યા પછી તેઓશ્રી બોલી નાખે છે :—

અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે.

આ રીતે પોતે પોતાને જ નમવાની વાત કોને સૂઝે ? ક્યારે સૂઝે ? અને એ વાત જેને સૂઝે તેને પછી જ્યાં ત્યાં ભટકવાનું રહેતું નથી, ગમે ત્યાં શિર પટકવાનું રહેતું નથી અને પોતાને જે જોઈએ છે તે અંદર જ છે, એનો એને અનુભવ થઈ જાય છે. અને એ કક્ષાએ પહોંચેલા યોગિરાજને પછી જિનરંજન કરવા માટે જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડતું નથી. યોગસિંહાસન પર ચેતનરાજ બેઠા હોય, આજપાજાપનો અંતર ઉચ્ચાર જામતો જતો હોય, ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થતી જતી હોય, ત્યાં પછી અનેક સ્થાને દેવને શોધવા જવા પડતા નથી. સાડત્રીશમા પદમાં જે યોગમાં ચિત્ત પરોવવાનું જણાવ્યું છે, તે યોગપ્રાપ્તિ થઈ જાય અને યોગસિંહાસન પર બિરાજમાન થઈ જવાય, એટલે એનું સ્થાન ઘણું આગળ વધી જાય છે. ત્યાર પછી એ કલિ(કાદવ)માં તો ન જ આવે.

યોગની આ મહત્તા છે, આનંદઘનજીની શૈલીની આ વિશિષ્ટતા છે, આત્મારામ-રમણતાનો આ મહાન લહાવો છે. એમાં કોઈને નિશ્ચયનયની વાસ આવે તો તેનો જવાબ એક જ શક્ય છે કે જે અધિકારીને ઉદ્દેશીને આ વાત કરી છે, તેને જ્યાં ત્યાં ભટકવાનું ન હોય, કે ગમે ત્યાં માથું પટકવાનું ન હોય.

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરવો, બન્ને વચ્ચે દેખાતો વિરોધ ટાળવો અને બન્ને વિશુદ્ધ માર્ગમાંથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો, એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને નયજ્ઞાનથી સુવાસિત થયેલ બુદ્ધિનો વિકાસ છે, અને બુદ્ધિ કે અભ્યાસના પ્રસંગ ન હોય તેને નૈસર્ગિક રીતે પણ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ય છે. એ દશા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય અને વ્યવહારમાર્ગોનો ધ્વંસ કરવા વૃત્તિ થઈ આવે, તો કોઈ વાર બન્નેમાંથી ભ્રષ્ટ થવાનું બને છે. વાત કહેવાની એ છે કે, આત્મા પોતે જ દેવ છે, એ વાત એ અત્યાર સુધી ભૂલી ગયો હતો. હવે એ પોતાને ઓળખતો થયો છે એટલે એને પોતાની ઓળખાણ માટે બીજાને રાજી રાખવા પડે તેમ નથી. આ ભાવ સમજતાં એક વાતનો ખ્યાલ

રાખવો : યોગીની આ ભવ્ય દશા છે, અતિ ઉન્નત આત્મસંપત્તિ છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ જરૂર રાખવા યોગ્ય છે; પણ એ બે–ચાર યોગની વાતો કરવાથી યોગપ્રાપ્તિ પોતાને થઈ ગઈ છે એમ માની લઈ વ્યવહારને વિસારી મૂકવાની ભૂલમાં પડવા જેવું નથી. જેઓ અધિકાર વગર નિશ્ચય માર્ગનો આશ્રય કરી બેસે અથવા વગર લાયકાતે પ્રગત માની વ્યવહાર ક્રિયા મૂકી દે, તેની શી દશા થઈ છે તે ચોમેર નજર કરવાથી સહજ સમજાઈ જાય તેવું છે. જેઓ નિરાલંબન ધ્યાનની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર આલંબનને મૂકી દે છે, તેઓ બન્નેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કારણ કે નિરાલંબનત્વની હદ તેમણે પ્રાપ્ત કરી નથી અને ચાલુ પ્રવાહ છોડી દેવાને પરિણામે તેઓ આખા દિવસમાં આત્મતત્ત્વ વિચારવાનો કે પરમાત્માને કાંઈ નહિ તો દૃષ્ટિ સમીપ રાખવાનો પ્રસંગ પણ દૂર કરી મૂકે છે; અને તેમની સ્થિતિ આત્મપ્રગતિને અંગે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી એ વાત સમજી રાખવી. આ વાત અત્રે કહી છે તે ચેતનમાં ઊતરી ગયેલા, સ્વપરનો ભેદ સમજનાર અને બાહ્ય ભાવને તજી અંતર આત્મતત્ત્વ ખોળનાર માટે છે. આત્મસ્વરૂપનું તીવ્ર સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય, ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે. એ ભાવને સમજીને પચાવવા જેવો છે; એ ભાવ જેમ સહજ પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, તેમ જ અપ્રાપ્ય કે અગમ્ય પણ નથી.

આવા ચેતનની ચેતનાનો આ ગર્જારવ છે. આ એનો અવિચલિત આદર્શ છે. આ દશાએ જે પ્રાણી પહોંચેલ હોય છે તે પછી જનરંજન ઇચ્છતો નથી; એને લોકો માન આપે કે એને માટે ખરાબ બોલે એની દરકાર આ દશાનો પ્રાણી ભાગ્યે જ કરે. અને વસ્તુતઃ ખરું છે કે 'જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ'—લોકો પાસે વાહવાહ બોલાવવા માટે કરેલ ધર્મ કે સ્વીકારેલ ક્રિયામાર્ગની વસ્તુતઃ કાંઈ કિંમત નથી; આત્મપ્રગતિની નજરે એ શૂન્યમાં પરિણમે છે. ચેતનની સાધ્ય તરફ પ્રગતિની નજરે જોઈએ તો એવા ધર્મની કે એવી ક્રિયાની કાંઈ કિંમત નથી. આવા પ્રગત આત્માને જિન રંજનની ચાહના કે જરૂર પણ રહેતી નથી. એ સમજે છે કે જિન ભગવાન પોતે તો રાગદ્વેષ રહિત છે, એને રંજન કે વિરાગ હોય નહિ અને એ તો માત્ર તેના આદર્શ સ્થાનને યોગ્ય છે અને ત્યાં તે બિરાજમાન થયેલ છે. આ રીતે બન્ને પાઠ સમીચીન જણાય છે. (૧)

खंजन दगन दग न लगावूं, चाहूं न चितवित अंजन;
सजन घट अंतर परमातम, सकल दुरित भयभंजन. अव० २

પાઠાંતર—ચિતવિન–ચિંતવન. સજન–સંજન. દુરિત–દુરિત્ત.

શબ્દાર્થ—ખંજન = ખંજન, લાંબી આંખવાળું પક્ષી: ચકલાની જાત: ચક્રવાક જેવું હોય છે અને શરદથી શીત ઋતુ સુધી દેખાય છે. દગન = આંખો. ખંજનદગ = ખંજનના જેવી લાંબી આંખ છે જેને તેના ઉપર. દગ = આંખો. ચાહું = ઇચ્છું. લગાવું = લગાડું, મિલાવું, મેળવું. ચિતવિન = ચિત્તનું ધન, ચિત્તવન ચિત્તનું ધન છે. અંજન = આંજણ, કાજળ. સજન = ઉત્તમ જન. ઘટ અંતર = શરીરની અંદર, અંતર્યામી. પરમાતમ = પરમાત્મા. સકલ = સર્વ. ભય = બીક. દુરિત = પાપ, દારિદ્ર. ભંજન = દૂરકરવાવાળા, ભાંગવાવાળા.

અર્થ—ખંજન પક્ષી જેવી ચકોર આંખને (પરમાત્મસ્વરૂપ જોવા માટે) ન લગાવું અને ચિત્તનું ઘન ચિંતવન છે તે કાજળની પણ ચાહના ન કરું; (કારણ કે) સર્વ પાપ અને ભયને દૂર કરવાવાળા સજ્જન-મહાપુરુષ પરમાત્મા (મારા) શરીરની અંદર બિરાજમાન થયેલા છે, સજ્જ થઈને (મોક્ષ જવા માટે) બેઠા છે.

વિવેચન—પરમાત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે ખંજન પક્ષીના જેવી લાંબી આંખો લગાવું નહિ. ખંજન પક્ષીની આંખો મોટી અને લાંબી હોઈ વધારે શક્તિવાળી હોય છે અને તેથી તે વધારે દૂર, અને વધારે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. મારી આંખો આવી લાંબી કે તીક્ષ્ણ કરીને મારે મારા આત્મસ્વરૂપને જોવાની જરૂર નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપ જોવા માટે આવી સ્થૂળ આંખ લગાવવાની જરૂર નથી; સ્થૂળ આંખે દેખી શકાય તેવી એ વસ્તુ (આત્મસ્વરૂપ) નથી. વળી, એ પરમાત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે આંખમાં કાજળ પણ ન આંજું અથવા એ (કાજળ) મેળવવાની ચાહના પણ ન કરું. ચિત્ત એટલે મનનું ઘન ચિંતવન છે. અનેક બહારની વસ્તુને એ ચિંતવ્યા કરે છે અને રાગદ્વેષાદિ મળને વધાર્યા કરે છે. હું તો મારા આત્મસ્વરૂપને જ જોઉં અને આ મળ-કાજળની ચાહના જ છોડી દઉં, કારણ કે સર્વ પાપ અને બીકને દૂર કરવાવાળા સંતજન-સજ્જન મહાપુરુષ-મારા અંતર-ઘટમાં જ બિરાજમાન થયા છે.

આ પ્રમાણે સરલ અર્થ થાય છે, અને તે પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ લખાવ્યો છે. તેમના મતે ખંજન પક્ષીની આંખ ઘણી ચકોર હોય છે. એવા ખંજન પક્ષીના જેવી ચકોર આંખો છે એવા નિર્દોષ સ્વામી પર (નિજ સ્વરૂપ પર) મારી આંખો લગાવું, દૃષ્ટિ લગાવું, અર્થાત્ નિજ સ્વરૂપમાં જ દૃષ્ટિ દઉં છું. અહીં 'દગન' શબ્દને બન્ને સ્થાને બહુવચનમાં વાપર્યો છે; પદચ્છેદ કરીને તેમાંથી 'ન' ને જુદો પાડવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી, ઓર રૂપના ચિંતવનને હું ચાહું નહિ, એટલે આત્માના રૂપને જ જોઉં. એમણે છાપેલ પુસ્તકનો 'ચિંતવન' પાઠ કાયમ રાખી 'અંજન'ને રાગાદિક આંજણ-મેળ-મસનો અર્થ લીધો છે. આ અર્થ પણ બરાબર ભાવ આપે છે.

ટબાકાર અર્થ જુદી રીતે કરે છે. આ પરમાત્મસ્વરૂપ અવલોકવા, અથવા મારા પોતાના તે ધ્યેય અને મારી વચ્ચે અભેદ હોવાને કારણે તે મારા ધ્યેયને જોવા માટે મારી આંખોને ખંજન પક્ષીની આંખ સાથે મેળવું નહિ. તેમ જ મારી આંખમાં અંજન આંજવાની પણ ઇચ્છા કરું નહિ. કહેવાની વાત એ છે કે, કોઈ કાળે સ્વરૂપ અપ્રકટ હોય તો પ્રકટ કરવા માટે, અથવા કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે મેળવવા માટે, પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને તેનાં સાધનો તરફ લક્ષ દોડે છે. આત્મારૂપી ગુપ્ત વસ્તુ, જે પોતાના શરીરમાં જ છે અને જે પોતે જ છે, તેને મેળવવા અનેક પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. યજ્ઞ, પૂજા, તીર્થગમન, જપ, તપ, ધ્યાન એમ અનેક પ્રકારે આત્માની ઓળખાણ કરવા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તે લક્ષમાં લઈ જેમને આત્માનું સ્વરૂપ જણાયું છે એવા યોગીરાજ કહે છે કે—

રાખવો : યોગીની આ ભવ્ય દશા છે, અતિ ઉન્નત આત્મસંપત્તિ છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ જરૂર રાખવા યોગ્ય છે; પણ એ બે–ચાર યોગની વાતો કરવાથી યોગપ્રાપ્તિ પોતાને થઈ ગઈ છે એમ માની લઈ વ્યવહારને વિસારી મૂકવાની ભૂલમાં પડવા જેવું નથી. જેઓ અધિકાર વગર નિશ્ચય માર્ગનો આશ્રય કરી બેસે અથવા વગર લાયકાતે પ્રગત માની વ્યવહાર ક્રિયા મૂકી દે, તેની શી દશા થઈ છે તે ચોમેર નજર કરવાથી સહજ સમજાઈ જાય તેવું છે. જેઓ નિરાલંબન ધ્યાનની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર આલંબનને મૂકી દે છે, તેઓ બન્નેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કારણ કે નિરાલંબનત્વની હદ તેમણે પ્રાપ્ત કરી નથી અને ચાલુ પ્રવાહ છોડી દેવાને પરિણામે તેઓ આખા દિવસમાં આત્મતત્ત્વ વિચારવાનો કે પરમાત્માને કાંઈ નહિ તો દૃષ્ટિ સમીપ રાખવાનો પ્રસંગ પણ દૂર કરી મૂકે છે; અને તેમની સ્થિતિ આત્મપ્રગતિને અંગે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી એ વાત સમજી રાખવી. આ વાત અત્રે કહી છે તે ચેતનમાં ઊતરી ગયેલા, સ્વપરનો ભેદ સમજનાર અને બાહ્ય ભાવને તજી અંતર આત્મતત્ત્વ ખોળનાર માટે છે. આત્મસ્વરૂપનું તીવ્ર સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય, ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે. એ ભાવને સમજીને પચાવવા જેવો છે; એ ભાવ જેમ સહજ પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, તેમ જ અપ્રાપ્ય કે અગમ્ય પણ નથી.

આવા ચેતનની ચેતનાનો આ ગર્જારવ છે. આ એનો અવિચલિત આદર્શ છે. આ દશાએ જે પ્રાણી પહોંચેલ હોય છે તે પછી જનરંજન ઇચ્છતો નથી; એને લોકો માન આપે કે એને માટે ખરાબ બોલે એની દરકાર આ દશાનો પ્રાણી ભાગ્યે જ કરે. અને વસ્તુતઃ ખરું છે કે 'જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ'—લોકો પાસે વાહવાહ બોલાવવા માટે કરેલ ધર્મ કે સ્વીકારેલ ક્રિયામાર્ગની વસ્તુતઃ કાંઈ કિંમત નથી; આત્મપ્રગતિની નજરે એ શૂન્યમાં પરિણમે છે. ચેતનની સાધ્ય તરફ પ્રગતિની નજરે જોઈએ તો એવા ધર્મની કે એવી ક્રિયાની કાંઈ કિંમત નથી. આવા પ્રગત આત્માને જિન રંજનની ચાહના કે જરૂર પણ રહેતી નથી. એ સમજે છે કે જિન ભગવાન પોતે તો રાગદ્વેષ રહિત છે, એને રંજન કે વિરાગ હોય નહિ અને એ તો માત્ર તેના આદર્શ સ્થાનને યોગ્ય છે અને ત્યાં તે બિરાજમાન થયેલ છે. આ રીતે બન્ને પાઠ સમીચીન જણાય છે. (૧)

खंजन दगन दग न लगावूं, चाहूं न चितवित अंजन;
सजन घट अंतर परमातम, सकल दुरित भयमंजन. अव० २

પાઠાંતર—ચિતવિત–ચિંતવન. સજન–સંજન. દુરિત–દુરિત્ત.

શબ્દાર્થ—ખંજન = ખંજન, લાંબી આંખવાળું પક્ષી; ચકલાની જાત; ચક્વાક જેવું હોય છે અને શરદથી શીત ઋતુ સુધી દેખાય છે. દગન = આંખો. ખંજનદગ = ખંજનના જેવી લાંબી આંખ છે જેને તેના ઉપર. દગ = આંખો. ચાહું = ઇચ્છું. લગાવૂં = લગાડું, મિલાવું, મેળવું. ચિતવિન = ચિત્તનું ધન, ચિંતવન ચિત્તનું ધન છે. અંજન = આંજણ, કાજળ સજન = ઉત્તમ જન. ઘટ અંતર = શરીરની અંદર, અંતર્યામી. પરમાતમ = પરમાત્મા. સકલ = સર્વ. ભય = બીક દુરિત = પાપ, દારિદ્ય. ભંજન = દૂરકરવાવાળા, ભાંગવાવાળા.

એ મારા નાથ તો ઇચ્છા પૂરનાર અને સુધાસ્નાનની શાંતિ આપનાર પરમ સત્ત્વ હોવા ઉપરાંત એ સર્વ આત્મિક આનંદનો સમૂહ હોઈ મારા અંતર-ઘટના સિંહ છે.

એક મોટા વિસ્તૃત જંગલની કલ્પના કરીએ. એમાં એક કેશરીસિંહ છે. આખા જંગલમાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર તેનો હુકમ ચાલે છે. તેને કદી એમ લાગતું નથી કે પોતે એકલો છે. એ નાનકડો હોવા છતાં મોટા હાથીનો મદ ઉતારી નાખે તેવી તેનામાં શક્તિ હોય છે હાથીઓને હઠાવનાર આ બળવાન સિંહરાજનું રાજ્ય જેમ આખા જંગલમાં પ્રવર્તે છે, તેમ મારા ઘટ-અંતરમાં આનંદઘન પ્રભુ સિંહસ્વરૂપે બેઠા છે. એ આનંદઘન પ્રભુ, જે મારા અંતર-વનના સિંહ છે, તે કામદેવરૂપ હાથીનું ગંજન કરનાર છે, કામને અંકુશમાં રાખનાર છે. આ સજ્જન-ઘટ-અંતરમાં રહેલ પરમાતમ પ્રાપ્ત કરવાના અત્યારનાં સર્વ વલખાં છે અને એની પ્રાપ્તિ થાય તો અનેક પ્રકારની દોડાદોડ મટી જાય.

આ આખું પદ સંતુષ્ટ થયેલી ચેતના અથવા વિશિષ્ટ પદે આરોપિત કરેલ સુમતિ બોલે છે. જેને સ્વાત્માનુભવ થયો હોય તે જ આવા ભવ્ય વિચાર કરી શકે. નિશ્ચય નયને પકડવા જતાં વ્યવહારને ભૂલવો ન જોઈએ તે જેટલી અગત્યની વાત છે, તેટલી જ અગત્યની વાત એ છે કે વ્યવહારમાં આખા ભવ સુધી એકડા ઘૂંટવામાં પડી ન રહેવું ઘટે. આની સાથે, પોતાની યોગ્યતા ન હોય તેટલી પ્રગતિ કરી નાખી છે, એવી આત્મવંચના કરી વિશેષ પ્રકારની લાયકાત પોતામાં ધારી લેવામાં આવે તો પ્રગતિ અટકી જાય છે, અને પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્‌ગતિ પણ થઈ જાય છે.

અહીં ચેતનરાજને કામદેવરૂપ હાથીનો મદ ઉતારનાર કહ્યા છે, એમાં ભારે અનુભવ-દર્શન દેખાય છે. બીજા મનોવિકારો કરતાં કામદેવ-અનંગનો વિકાર ભારે આકરો છે. એ સમજુ લાગતા પ્રાણીને પ્રથમ વિહ્વળ બનાવે છે, પછી પરવશ બનાવે છે અને છેવટે એને માણસાઈમાંથી દૂર કરી વિવેકહીન કરી મૂકે છે. એને આધીન પડેલો પ્રાણી અનેક પ્રકારના ચેનચાળા કરે છે, અને આખો વખત દુર્ધ્યાનમાં પડી રહે છે. મોટા દેવો પણ એનાથી ભાનભૂલા થઈ ગયા છે, અનેક ઉત્તમ દેખાતા ઋષિઓને એણે એકાંતમાં પાપાચારી બનાવ્યા છે, મોટા પદસ્થોને અને જ્ઞાનીને એણે પગ તળે કચરી નાખ્યા છે અને રાવણ જેવા રાજાઓનાં સિંહાસન ડોલાવ્યાં છે.

હાથીને ગંજન કરવું એટલે હાથી પર અંકુશ રાખવો એ એક વાત છે; અથવા હાથીને નસાડી મૂકવો એ બીજી વાત છે. જે વનમાં આવો આનંદઘન પતિ બેઠો હોય, ત્યાં હાથી આવે જ નહિ અને આવે તો સિંહની એક ગર્જના સાંભળી ઊભી પૂંછડીએ નાસી જાય. આવા મારા હૃદય-વનના સિંહ-મારા નાથ-મારા દેવ-ગુપ્ત હતા તે હવે પ્રગટ થઈ ગયા છે, એટલે હવે મારે જ્યાં ત્યાં દેવને શોધવા જવું પડે તેમ નથી. પરમાત્મદર્શન થાય, આત્માનંદનો અનુભવ થાય, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે આ પદમાં વર્ણવેલી

દશાનો અનુભવ થાય છે. આવી ઉક્તિ સામાન્ય લેખકને અશક્ય છે, વિદ્વાન્ લેખકને દુ:શક્ય છે અને એની શક્યતા માત્ર યોગીઓને જ છે. સાક્ષાત્કાર કર્યા વગર કે એના રસને જાણ્યા વગર એવાં વચન નીકળે નહિ. યોગીનાં ઘર તો જુદાં જ છે, એનો આત્માનુભવ અલગ છે. શુદ્ધ ચેતનની વિશુદ્ધ ચેતનાના આ ઉદ્દ્ગાર કહીએ કે એ ચેતનાને ઓળખનાર યોગિરાજનો આ આત્મોદ્દ્ગાર કહીએ—એને ગમે તે અભિધાન આપીએ—પણ એ અલગ ચીજ છે, મહાન્ જીવનરંગ છે, અકથ્ય આત્મવિલાસ છે. (૩)

ઉપસંહાર—વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાની ખાસ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. અને તે જેને ન હોય તે કોઈ વાર ભ્રમણામાં પડી જાય છે. અહીં તો રસાયણ ભર્યું છે. એને વિધિસર ઉપયોગમાં લેતાં આવડે તો બળ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ કરે છે અને એની સાથે કુપથ્ય થઈ જાય તો એ આખે શરીરે ફૂટી નીકળે છે. આ બન્નેનો સમન્વય કરવામાં ભારે મોજ આવે તેમ છે, માટે હવે તો જેને આ નિરંજન નાથ મળ્યા હોય, તેણે એને બરાબર ઓળખી એનો પરિચય વધારવો, એને જીવનસર્વસ્વ માનવું અને પછી સર્વ દુરિત અને ભયનો નાશ કરનાર એ અંતર-પરમાત્મમય થવા પ્રયત્ન કરવો.

આવા ચેતનરાજને ઓળખ્યા અને એની સાથે એકાંત સાધના કરી, એનામય થયા એટલે બેડો પાર છે, આધિવ્યાધિનો નાશ છે અને જગતજંજાળની ઉપરવટ જઈ સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ લોકને છેડે વાસ છે. એ ઘટ-અંતરમાં રહેલ પરમાત્મને ઓળખ્યો એટલે સર્વ વસ્તુઓ ઓળખી, સર્વ ભાવો જાણ્યા અને સાધ્યને દરવાજે આવી બારણાં ઠોક્યાં. આ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સૂચવનાર પદ, જે આંતરધ્વનિથી નીકળ્યુ છે, તે વ્યક્ત કરનાર મહાન્ આત્માને ધન્ય છે.

અહીં જે દશા વર્ણવી છે તેનો ભાવ યશોવિજય ઉપાધ્યાય શ્રીપાળના રાસની ચોથા ખંડની અગિયારમી ઢાળમાં લાવ્યા છે:

'મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે, તુમે સાંભળજો ચિત્ત લાઈ રે;
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંતરૂપી થાય રે. મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે.'

આ પ્રમાણે કહીને પછી પોતાનો આત્મા જ અરિહંત છે, સિદ્ધ છે, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ છે, એટલું જ નહિ પણ એ જ દર્શન છે,એ જ જ્ઞાન છે, એ જ ચારિત્ર છે અને એ જ તપ છે એમ બતાવતાં એમાં 'ભેદ'નો 'છેદ' કરવાની હકીકત કહી છે. એની પિછાન થાય તો બેડો પાર છે.

આત્મસ્વરૂપનું તીવ્ર સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્દ્ગારો નીકળી પડે છે, એ ભાવ સમજીને પચાવવા જેવો છે. એમાં નિશ્ચયનયનો આશ્રય છે એવી વાત કરી, એ ભાવથી વંચિત રહેવા જેવું નથી. નિશ્ચય અને વ્યવહારને વિરોધ નથી એ વાત સમજાય અને બન્ને વચ્ચે સમન્વય સાધતાં આવડે ત્યારે જ કામ થાય તેવું છે, એ વાત મનમાં બરાબર સમજવી. અને જે ભવ્ય દશામાં

પછી એ પતિરાજને કહે છે કે-આપ જેની સાથે અત્યારે ખેલ ખેલી રહ્યા છો, તે તો જગતની લોંડી છે. તમે અત્યારે કુમતિમાં રાચી રહ્યા છો, મારો સંગ છોડી વારંવાર એની સાથે ચાલ્યા જાઓ છો, પણ હું તો તમારામય છું, તમારા ઘરની દાસી છું, તમારામાં જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરનારી છું. અને એ તો ઘેર ઘેર ભટકનારી ગુલામડી છે. એને મન આપ પતિદેવ નથી; છતાં આપ તેમાં રસ લો છો, આ વાત મેળ વગરની છે, પરિણામને શૂન્યતામાં લઈ જનારી છે.

હું આપને વીનવું છું કે આપ જરા વિચાર કરો. આપ સમજુ છો, અને સાચ ક્યાં છે તેની તુલના કરી શકો તેટલી શક્તિવાળા છો, અને વિવેકમિત્રની સાથે હો તો આખા જગતના ફેંસલા કરવાની આવડતવાળા છો. તમારા જેવાને તે મારો પરિચય ઘટે કે આવી ગુલામડી અને જ્યાં ત્યાં ભટકનારી પણ્યાંગના સાથે પરિચય ઘટે ?

'દાસી' અથવા 'ચેટી'ની પ્રથા સત્તરમી સદીમાં હિંદમાં બહુ મોટા પાયા પર ચાલતી હતી. દાસી અથવા દાસનું લેવાણ-વેચાણ થતું, એની કિંમત બોલાતી, એની ગણના જનાવરની પેઠે સંખ્યામાં થતી અને મોટા માણસોને ઘેર હજારો દાસ-દાસી રહેતાં. રાજા કે ગરાસિયા દીકરીને દાયજો કરે અથવા આણું વળાવે તે વખતે દાયજામાં સારી સંખ્યામાં દાસીઓ સાથે આપે. આ દાસીને પોતાનાં જીવન પર કોઈ જાતનો અંકુશ ન હોય. એને જ્યાં વેચે અગર મોકલે ત્યાં ઘેટાં, ગાય, બકરાંની માફક એને જવાનું હોય. એનું શિયળ એના હાથમાં નહિ. આવી દાસીઓ જેવી કુમતિના હાથમાં પતિરાજ પડ્યા છે અને એને પોતાની માની બેઠા છે, એ શુદ્ધ ચેતનાને મન શોકનો વિષય છે.

અથવા 'ચેરી'નો અર્થ વેશ્યા પણ થાય છે. જે તેનો પ્રેમ કરવા પૈસા આપે તેની તે થોડો વખત થાય, તેને હાવભાવ બતાવે, પણ એને હૃદયનો ભાવ ન હોય. આવી પણ્યસ્ત્રી જેવીની સાથે પતિરાજ ખેલ ખેલી રહ્યા છે એટલે ચેતનાને તો ઉકળાટ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (૨)

હજુયે વધારે ખાતરી ભરેલી સમજાવટ કરતાં શુદ્ધ ચેતના આગળ કહે છે :—

शिर छेदी आगे धरे, और नहीं तेरी री;
'आनंदघन' की सौं, जो कहुं हुं अनेरी री. मेरी० ३

અર્થ—પોતાનું માથું કાપી આગળ ધરે (તે તમારી સમજવી), બીજી તમારી

પાઠાંતર—और-ઉર. सौं-સુ.

શબ્દાર્થ—શિર = માથું. છેદી = કાપી. આગે = આગળ, પૂર્વે. આગે ધરે = અર્પણ કરી દે, સામે ધરે. ઔર = બીજી. તેરી = તારી, તમારી. આનંદઘનકી સૌં = આનંદઘનના સોગન ખાઈને, તમારા સમ, મારી વાત તદ્દન સાચી છે. જો કહું = હું જે કહું છું. કહું હું = કહું છું. હું = હું = પોતે. અનેરી = જુદી, અલગ, અનન્ય, અસાધારણ નોખી વસ્તુ (વસ્તુ).

નહિ. અને હું આપને આનંદઘનના સોગન ખાઈને કહું છું કે હું તદ્દન જુદા પ્રકારની જ છું. સાચી વાત પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું કે હું તો એક નોખી વહત જ છું. (૩)

વિવેચન—જ્યારે ખરો અવસર આવી પડે ત્યારે પોતાનું માથું કાપીને તમારા હાથમાં આપે તે ખરેખરી તમારી કહેવાય. મીઠી મીઠી વાતો કરે તેમાં શું વળ્યુ? જ્યારે સંકટ આવી પડે ત્યારે પોતાના જાનને જોખમે જે પડખે ઊભી રહે, તે જ પોતાની ગણાય. સુખના અવસરે તો અનેક સગાં થવા આવે છે, પણ અડીભડી વખતે જે ઊભાં રહે તે જ સાચાં સગાં કહેવાય.

આપ જેની સાથે અત્યારે ખેલ ખેલી રહ્યા છો, તે આવા પ્રકારની નથી. એ તો તમારા બાહ્ય વૈભવમાં માણનારી છે. એ ખરેખરી રીતે તમારી છે નહીં, તમારી થઈ નથી અને કદી થવાની પણ નથી; અને હું તો આનંદઘનના સોગન ખાઈને-આપને ગળે હાથ મૂકીને-કહું છું, કે હું પોતે તદ્દન જુદા પ્રકારની છું. (આ વાત વારંવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ છે કે આત્મરાજને એ સંબંધમાં અનેક વખત કહેવામાં આવ્યુ, એમના વિરહના કકળાટ ગાયા, પણ એ તો પારકે ઘેર ભટકયા જ કરે છે અને એને પોતાનું કોણ છે અને પારકું કોણ છે, તેનો સાચો ખ્યાલ થયો નથી, થતો નથી અને એ રાહ-ઘાટ પર આવતા નથી.)

માટે મારા નાથ! ચેતનરાજ! જેણે આપને મારાથી દૂર રહેવાનું સમજાવ્યુ હોય, તે ખરેખર આપની દુશ્મન છે. તમે મને સમજો (ઓળખો) અને મારા મનમાં આપને માટે કેટલું દુઃખ થાય છે તે વિચારો. આપને જરા રિસાયેલા જોઉં છું, ત્યાં મારા મનમાં શુંનું શું થઈ જાય છે. આપ આ વાત બરાબર સમજી મારો સ્વીકાર કરો.

શિરચ્છેદનો ભાવ એકાકીભાવ કરવાનો જણાય છે. જે પોતાની જાતનો પતિમાં લય કરી નાખે, જે અડીભડીને વખતે પડખે ઊભી રહે, તે સાચી પતિપરાયણા પત્ની કહેવાય. આપ જેને અત્યારે ચાહી રહ્યા છો, તે અવસર આવે ત્યારે આપને માટે માથું આપે તેવી નથી. એને તો પુદ્‌ગળાનંદી થઈ મોજો માણવી છે. આવી રખડુ વેશ્યામાં આપ મોહ કરી રહ્યા છો અને તમારે માટે જીવ પટકી આપનારને આપ ઓળખતા પણ નથી; આ અર્થમાં શિરચ્છેદ શબ્દ વપરાયો છે. આનંદઘનના વિરહ ગાનાર, એને પોતાને મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરનાર અને એની અનેક પ્રસંગે રાહ જોઈ બેસનાર ચેતના અત્યારે પતિની સન્મુખ ખડી થઈ ગઈ છે, પતિ એની નજીક આવ્યા છે, અનાદિનો વિરહકાળ ટળવાની સંભાવના જાગી છે, તેવે વખતે પોતાની સાચી ઓળખાણ આપવા સારુ આ પ્રકારની મનામણા શુદ્ધ ચેતના કરે છે અને પતિ પોતાની બરાબર પિછાન કરે તેટલા માટે તેને ભાર મૂકીને-સોગન ખાઈને પ્રતીતિ આપે છે. (૩)

ઉપસંહાર—એકત્રીશમા પદમાં ત્યાં (કુમતિને ઘેર) શું છે અને અહીં (સુમતિને ઘેર) શું છે તેનો ખ્યાલ દૂરથી કોઈ જાણકારે આપ્યો છે. આ પદમાં ચેતના પોતે પતિની

સામે ઊભી રહી તેને પોતાના પ્રેમની–પાતિવ્રત્યની ખાતરી આપે છે અને પોતે તદ્દન 'અનેરી'–જુદી જ ભાતની–છે તે વાત ભાર મૂકીને કહે છે. પતિ દૂર હોય ત્યારે વિરહનાં ગાન ગાનાર પતિની સન્મુખ કેટલી સભ્યતાથી છતાં મક્કમપણે વાત કરે છે, તે જોવા જેવું છે. વિભાવદશા છોડી આત્મભાવ સન્મુખ ચેતન આવે ત્યારે શરૂઆતમાં એના મનમાં જે આહટ્ટદોહટ્ટ થાય, ઘડીભર એને ચેતના સન્મુખ જવા ઇચ્છા થાય, ઘડીભર વળી પોતે સંસાર તરફ ઢળી પડે, તે વખતે થતા વિચારોનો ખ્યાલ આ પદમાં આપ્યો છે. ચેતનને હજુ શુદ્ધ ચેતનાની ઓળખ બરાબર થઈ નથી, એ સારી છે એવો ભાસ માત્ર થયો છે, મનડું જ્યારે ત્યારે પરભાવમાં–પુદ્ગળમાં રાચવા લલચાઈ જતું હોય છે, છતાં અંદર પ્રકાશ જાગતો થયો હોય છે. તે વખતે સ્વમાં અને પરમાં રમણ કરતો ચેતન જે અચોક્કસ પણ સ્પષ્ટ દશા અનુભવે છે તેનું અત્ર ચિતરામણ છે.

આ પદનો ભાવ વિચારવામાં એક વાત છેવટે ધ્યાનમાં રાખવાની છે: ચેતન અને ચેતનાનો અંગાગીભાવ છે, ચેતનની જ ચેતના છે, માત્ર એનો ગુણ આવરિત થયેલો છે અને જ્યારે એનામાં દશાપલટો થાય અને પરભાવની તુચ્છતા એનામાં જામતી જાય અને એ પોતાને ઘેર આવતો થાય, સ્વરમણમાં રસ જમાવતો થાય, ત્યારે આ પદના ગાનમાં રહેલ ભાવ તેને થાય છે. એ પણ પ્રગતદશા પૂરતી તો ન કહેવાય, પણ ચાલુ વ્યવહાર-દશા કરતાં ખૂબ આગળ પડતી દશા છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે. સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રહે કે વિચાર બતાવનાર ચેતન તથા વિજ્ઞપ્તિ કરનાર ચેતનાનો હજુ એકીભાવ થયો નથી, એટલે અંતર તૂટ્યું છે, પણ અંતરાત્મદશા પૂરી જામી નથી, કે અનાહત નાદ થયો નથી. આટલી સ્પષ્ટતા લક્ષ્યમાં રહેવાથી પદનો ભાવ સમજવામાં વધારે મોજ આવશે. (૬૧)

પદ બાસઠમું

ભૂમિકા—આ આખું પદ સમતા–શુદ્ધ ચેતના–ના મુખમાંથી નીકળ્યું છે. પતિદેવ તો વિભાવદશામાં રખડ્યા કરે છે, એ એક ગતિમાંથી બીજીમાં જાય છે, પૌદ્ગલિક વિલાસમાં આનંદ માને છે, કષાયપરિણતિમાં રસ લે છે, પોતાની આદર્શ વિશિષ્ટ દશાનું એને ભાન પણ નથી, પરભાવરમણતામાં કેટલી ઉપાધિ વહોરવામાં આવે છે તેનો તે વિચાર પણ કરતો નથી અને પોતાના વેનમાં એ તો સંસાર તરફ વધારે ઘસડાતો જાય છે. સમતા એની પરમ સાધ્વી આર્ય પત્ની છે. એ પતિને ઘેર આવવાની અને આવીને અંતરાત્મદશામાં પરિણત થવાની રાહ જોયા કરે છે. પતિ કયે માર્ગે અને ક્યારે આવશે તેની રાહ જોઈ રહેલી સમતા–સુમતિને વિરહકાળ અતિ દીર્ઘ લાગે છે, અસહ્ય લાગે છે. પછી તો જ્યારે ધીરજની હદ આવી જાય છે, ત્યારે એ પોતાની દશા કેવી થઈ છે તે અનુભવ–મિત્ર પાસે વર્ણવે છે. '

પ્રાણી જ્યારે પોતાનું દુઃખ બીજા પાસે વર્ણવે છે, ત્યારે હૃદય પરનો બોજો હળવો

પડે છે અને જરા ઠંડક વળે છે. અનુભવ મહાકાબેલ અને મોટો આશાવાદી છે. એ સમતાની મૂંઝવણ સમજે છે અને પ્રસંગે સમતા પાસે આવી આશા આપી જાય છે, ધીરજ ધરવાનું કહે છે અને સર્વે સારાં વાનાં થઈ રહેશે એમ કહ્યા કરે છે. આજે અનુભવ સમતાની નજીક થઈ મંદિરે પધાર્યા છે, તે વખતે સમતા–શુદ્ધચેતના પોતાની વિરહદશાનું વર્ણન તેની પાસે કરે છે. આ વિરહદશાનું વર્ણન સાંસારિક દૃષ્ટિએ કરેલ હોવા છતાં એમાં યોગીને છાજતી ભવ્યતા છે, એમાં સંસારી ચેનચાળાનો અભાવ છે, એમાં દિવ્ય ગેયતા છે, હૃદયોર્મિના ઉલ્લાસ છે અને ધ્વનિકાવ્યની રેલંછેલ છે.

સમતા–શુદ્ધ ચેતના–ચેતનની પત્ની છે. એની પડખે અનુભવ–મિત્ર આવ્યો છે. એ મેળાપનું સ્થાન ચેતનનું હૃદયમંદિર છે. એ વખતે ચેતનરાજ ઘેર નથી, પણ એ ઘર ચેતનરાજનું જ છે. આ દશા ક્યારે થાય તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. આ અત્યંત આકર્ષક વિષય પર આ પદના વિવેચનમાં વિચારણા કરી છે. આપણે ચેતનાની–સમતાની વિરહદશા તેના પોતાના શબ્દોમાં જ વિચારી જઈએ, અને સાથે તેનું રહસ્ય પણ વિચારતા જઈએ.

પદ

(રાગ–મારુ*)

पिया बिन सुध बुद्ध मुंदी हो;
बिरह–भुयंग निसा समे, मेरी सेजडी खुंदी हो. पिया० १

અર્થ—પતિ વગર મારા શરીરનું ભાન અને મનનું જ્ઞાન–મારું ભાનસાન–સર્વ ખોઈ નાખ્યું–ચૂકી ગઈ. રાતને વખતે વિરહરૂપ સાપે મારી શય્યાને કચડી નાખી–ચૂંથી નાખી. (૧)

વિવેચન—પતિને સુખે સુખી અને પતિની અવકૃપા થતાં જીવનને અફળ માનનારી આર્યબાળાને પતિ સર્વસ્વ છે. એવા પતિરાજ જ્યારે પત્નીને યાદ કરે નહિ, એના મંદિરે પધારે નહિ, ત્યારે પત્નીના દુઃખનો પાર રહે નહિ. એ પતિની છબી જોઈને સમસમી જાય. એનું નામ યાદ કરીને એ રડવા મંડી જાય. તેનું આબેહૂબ વર્ણન ૪૭મા પદમાં કર્યું. એની વિરહવ્યથા પાંત્રીશમા પદમાં વર્ણવી, તેત્રીશમા પદમાં અનુભવ–મિત્રને મેળાપ કરાવી આપવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને વિરહના અનેક પ્રસંગો આપણે વિચારી ગયા. આ ચાલુ

પાઠાંતર—સુધ બુદ્ધ–સુધિ બુધિ. મુંદી–ખૂદી ખૂંદી–ષુંદી.

શબ્દાર્થ—પિયા = પ્રિય, પતિ, ભરતાર બિન = વગર સમાસમાં પૂર્વ પદ તરીકે નિષેધ કે અભાવ સૂચવે છે. સુધ = શરીરની શુદ્ધિ, ભાન. બુદ્ધ = મનનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ સુધબુદ્ધ = ભાનસાન. મુંદી = લુપ્ત થઈ ગઈ, બંધ થઈ ગઈ, છિપાઈ ગઈ. વિરહભુયંગ = વિરહભુજંગ, વિયોગરૂપ સાપ. નિસા = નિશા, રાત. સમે = સમયે, વખતે. મેરી = મારી. સેજડી = પથારી, શય્યા ખૂંદી = કચડી નાખી, ચૂંથી નાખી.

* આ પદ 'વેલાવલ' રાગમાં પણ બરાબર ગાઈ શકાય છે. આ પદ સાથે એકતાળીસમું પદ સરખાવો.

પદને લગભગ બરાબર મળતું આવે તેવું પદ ૪૧મું આ સાથે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પદ પર ટબો પણ ઉપલબ્ધ થયો હતો. આ બન્ને પદના ભાવમાં બહુ સામ્યતા હોઈ સદર પદનો અત્ર ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ચાલુ વ્યવહારમાં પતિપ્રેમી પત્નીને જેવું દુઃખ થાય તેવું અત્ર વર્ણવ્યું છે. એની અંદર આત્મભાવ બહુ ઊંડો છે તે આપણે પદ-વિવેચનને અંતે વિચારશું. હાલ તો વ્યવહારમાં વિરહી સ્ત્રીની કેવી દશા થાય છે તે વિચારી જઈએ.

ચેતના અને સુમતિ સખીઓ છે. અનુભવ-મિત્ર પાસે બેઠો છે. ચેતના પતિના વિરહથી પોતાની કેવી દશા થઈ છે તેનો આછો ખ્યાલ એ સખીને આપે છે. નજીકમાં બેઠેલ અનુભવ આ સર્વ હકીકત સાંભળે છે. તેનું કામ છેવટે આવશે. ચેતના અને સમતા એક જેવી છે, સુમતિ જુદી સખી છે, પણ ચેતનરાજની સાથે એકમેક છે. આવી ચેતના સુમતિ પાસે પોતાના મનના દુઃખની વાત કરે છે. ચેતના કહે છે કે-પતિ વગર મારી તો શુદ્ધ અને બુદ્ધ સર્વ ખલાસ થઈ ગઈ છે. શુદ્ધ એટલે શરીરની શુદ્ધિ અથવા ભાન; અને બુદ્ધ એટલે માનસિક બુદ્ધિ. એટલે પતિરાજ વગર મારું સર્વ ભાનસાન હું ખોઈ બેઠી છું. આવી દશા પ્રાણીની પોતાની મુરાદ પાર ન પડે ત્યારે થાય છે. જ્યારે વિરહ-દશામાં પ્રાણી ઊંડા શોકમાં ગરકાવ થાય છે, ત્યારે એના શરીરનું ઠેકાણું રહેતું નથી, એના મનનાં આંદોલનો વિચારશક્તિના અંકુશ વગર આડાઅવળાં રખડયાં કરે છે. પુત્રના વિરહે માતાની, ભાઈના મરણે બહેનની અને મિત્રના વિયોગે મિત્રની જે દશા થાય છે તેવી પતિવિરહે ચેતનાની દશા થઈ છે.

ચેતના કહે છે કે એક તો મારી પોતાની શુદ્ધ-બુદ્ધ નાશ પામી ગઈ, અને તે ઉપરાંત રાત્રિને વખતે વિરહરૂપ સર્પે મારી આખી પથારીને ઢંગધડા વગરની બનાવી મૂકી. આ રીતે દિવસના વખતમાં શુદ્ધબુદ્ધ ચાલી જાય અને રાત્રે સેજડીમાં વિરહભુજંગ હેરાનગતિ કર્યા કરે એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રીની તો બરાબર ઉન્મત દશા થઈ જાય. પથારીમાં સર્પ પડ્યો હોય તો કેવી હાલત થાય તે કલ્પનાથી વિચારવા જેવી છે. એક વખતે નિદ્રાનાશ (Insomnia)નો વ્યાધિ થયો હોય તો પ્રાણીને જરા પણ શાંતિ થતી નથી, સર્પની હાજરી ભયંકર છે, તેમાં પણ સૂવાની પથારી નજીક એનો સળવળાટ શાંતિનો ભંગ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એક પડખે નિરાંતે સૂવા દેતો નથી. આવી રીતે વિભાવ-રૂપ સર્પ જ્યારે શય્યાને ખૂંદી નાખે, ત્યારે ચેતનાની દશા કેવી થાય તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેવું છે.

વિરહી સ્ત્રીને દિવસના કરતાં પણ રાત્રિનો સમય વિતાડવો ભારે આકરો પડે છે. એને પતિનાં સ્વપ્નાં આવે છે; એને તરંગોની પરંપરા ચાલે છે; એને આખા શરીરમાં બળતરા થતી લાગે છે અને એને જીવન અસહ્ય લાગે છે. વિરહસર્પ તો કલ્પના માત્ર છે. પણ જેમ સર્પ નિરાંતે સૂવા દેતો નથી, તેમ વિરહી સ્ત્રી જમણે પડખેથી ડાબે પડખે

અને ડાબે પડખેથી જમણે પડખે અફળાયા કરે છે, અને શારીરિક અસ્થિરતા વ્યક્ત કરે છે.

વિભાવદશામાં પ્રાણી વર્તતો હોય, એની દશા થોડા વખત સંસાર તરફ થતી હોય અને કોઈવાર અંતર સન્મુખ થવાની અણી પર હોય, ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્ત પરિસ્થિતિ થાય છે. સંસારનો એક નાનો બનાવ એને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે. એને જાણે પોતાનું કાંઈ ખોવાઈ ગયું હોય કે નાશ પામ્યું હોય એવું લાગે છે. અને પછી તો તે હાંફળોફાંફળો થઈ માથે હાથ દઈ પોક મૂકી રડવા લાગી જાય છે અને અનેક ચેનચાળા કરે છે. આ સર્વ વિરહભુજંગની આસન્નતા, રાત્રિનો સમય અને સેજડીની ખૂંદામણ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. ચેતના ચેતનની જ છે, વિભાવદશા પણ ચેતનની છે અને અસ્તવ્યસ્ત વ્યાકુળતા પણ ચેતનજીની જ છે. આ વિરહકાળમાં ચેતનાની જે દશા થાય છે તે વિરહી સ્ત્રીની પતિની ગેરહાજરીમાં થતી દશા સાથે બરાબર બંધબેસતી આવે છે. (૧)

भोयण पान कथा मिटी, किसकुं कहुं सूधी हो ?
आजकाल घर आनकी, जीउ आस त्रिलुद्धी हो· पिया० २

અર્થ:—ખાવાની અને પીવાની વાત તો ટળી ગઈ છે, સાંભરતી પણ નથી; પછી એની વાત સીધી–સમી રીતે કોને કહું ? (મારા નાથ) આજે કે કાલે ઘરે આવશે એ આશાને અવલંબીને ટંગાઈ–લટકી રહી છું. (એટલી આશા ન હોત તો પ્રાણ પણ ટકત નહીં.) (૨)

વિવેચન—રાત્રિના વખતમાં શુદ્ધ ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તે એણે વર્ણવી. હવે ધોળે દહાડે એની કેવી દશા થાય છે તે પણ પોતે જ બતાવે છે. ચેતના કહે છે કે મને તો ખાવુંપીવું ભાવતું નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ સંબંધી વાત પણ અટકી ગઈ છે. જ્યારે પ્રાણીને એક વાતની લત લાગે છે ત્યારે એના ઉપર સર્વ મનોવૃત્તિઓ કેંદ્રિત થાય છે અને તે વખતે કોઈ ખાવાપીવાની વાત કરે તો એ કાન આડા હાથ દે છે અને 'એ વાત બોલતા જ નહિ' એવું જણાવી દે છે.

દરેક મહાકાવ્યમાં વિરહનો એક પ્રસંગ જરૂર આવે છે. તે વખતે વિરહીની દશાનું વર્ણન વાંચ્યું હોય તેને આ વર્ણન આબેહૂબ લાગે તેવું છે. લંકાના બગીચામાં સતી સીતાનું વાલ્મીકિએ કરેલું વર્ણન કે પવનંજયપત્ની અંજનાના બાવીશ વર્ષના વિરહને પ્રસંગે થયેલી દશાનું વર્ણન વાંચતાં રોમાંચ ખડાં થાય તેમ છે. એને મળતું વર્ણન અહીં

પાઠાંતર—આનકી–આવનકી. જીઉ–જીવ.

શબ્દાર્થ—ભોયણ = ભોજન, ખાવાનું, નક્કર ચીજનું જમવું તે. પાન = પીણું, પ્રવાહી પદાર્થને પીવું તે. કથા = વાત. મિટી = મટી ગઈ, ટળી ગઈ, બંધ થઈ ગઈ. કિસકું = કોને. સૂધી = સીધી–સમી વાત. આનકી = આવવાની, આવશે તેવી. જીઉ = જીવું છું. આસ = આશાએ. વિલુદ્ધી = વિલુબ્ધ, બંધાયેલી.

યોગીરાજ ટૂંકા સુંદરતાના માર્મિક શબ્દોમાં કરી નાખે છે પ્રાણીનો બધો પ્રયાસ ખાવાપીવા માટે હોય છે. 'કપાળે કપાળે જુદી મતિ, પણ બરે બપોરે એક મતિ' એ કહેવતમાં ભારે અક્કલ છે. જુદી જુદી દરેક બાબતમાં મતભેદ પડે, પણ ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું જોઈએ એ વાતમાં બે મત પડતા નથી પણ આ સાર્વજનિક કહેવતને વિરહી સ્ત્રી ખોટી પાડે છે. એને ખાવું ભાવતું નથી, એની પાસે ખાવાપીવાની કોઈ વાત કરે તો તે તેને ગમતી નથી. એટલે એ કહે છે કે જેની વાત પણ બંધ થઈ ગઈ છે તેની સીધી-સમી વાત બીજાને શું કહેવી? ખાવાપીવા સંબંધીની કે બીજી કોઈ વાત એને ગમતી નથી, એ તો પતિના નામની રટના અને એના વિરહથી પોતા પર થયેલી અસરના વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે.

ત્યારે ગમે છે શું? મારા પતિરાજ આજે ઘરે આવશે, કાલે ઘરે આવશે—એ આશાના તાતણા પર મારી જીવાદોરી ટીંગાઈ રહી છે. આશા ઉપર જીવન છે. શરીરમાં અનેક વ્યાધિઓ થયા હોય, વૈદ્ય કે ડોકટરે કેસને અસાધ્યની કોટિમાં જાહેર કર્યો હોય, તો-પણ મનમાં રહે છે કે કદાચ સારું થઈ જશે લાખો રૂપિયા સટ્ટામાં ખોઈ બેઠા હોય તેને પણ તે પાછા મેળવવાની આશા હોય છે. આશા ન હોય તો જીવનમાં પ્રકાશનો ઓળો પણ રહેતો નથી અને પછી જીવવાની હોંશ પણ રહેતી નથી (આ આશા અને 'આશા ઔરનકી ક્યા કીજે'માં બતાવેલી આશા તદ્દન જુદી ચીજ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું[1]) મારા દિલમાં પૂરી આશા છે કે મારા પતિરાજ આજકાલ મારે મંદિરીએ પધારશે, મારો વિરહકાળ પૂરો થશે અને મારે ત્યાં પતિમેળાપના હર્ષની નોબતોનો ગડગડાટ થશે અત્યારે તો આ આશાને જોરે હું ટીંગાઈ રહી છું. (૨)

वेदन विरह अथाग है, पाणी नव नेजा हो;
कौन हबीब तबीब है, टारे कर करंजा हो. पिया० ३

અર્થ—વિરહ (વિયોગ)ની પીડા તો કોઈ અથાગ છે, એનું નવ નેજા પાણી ચઢ્યું છે અને એ (વિરહ) હાથે કરીને કાળજાને કાઢી નાખે છે અથવા એ કાળજાને કર

પાઠાંતર—હબીબ—દીવાન કર—કરે

શબ્દાર્થ—વેદન=વેદના, પીડા. વિરહ=વિયોગ. અથાહ=અથાગ, પાર વિનાની. નેજા=વાંસડો, નિશાન. કૌન=કોણ. હબીબ=હકીમ, જૂના વખતનો વૈદું કરનાર અથવા મરજીમાફકનું કામ કરનાર. તબીબ=વૈદ્ય અથવા વૈદું કરનાર, દવા. ટારે=કાઢી નાખે, ટાળે. કર=કરીને, હાથે કરીને. કરેજા=કલેજા, કાળજું અથવા જીવ, મૂર્છા, તમ્મર.

૧ જુઓ પદ ૨૮મું પૃ ૩૫૨-૬૦ ત્યાં આ વિષય પર વિસ્તારથી પૃથક્કરણ કર્યું છે. સત્તાવીશમા પદના એક સાખી આપી છે '[illegible]'. એના વિવેચનમાં આ વિષયની જાણી રચના થઈ ગઈ છે (પૃ ૧૯-૩૧ આનંદઘનપદરત્નાવલી ભાગ પ્રથમ) —વિવેચનકાર.

ચઢાવી દે છે. એવા વિરહના રોગને શમાવે અથવા કાળજાની કળ ઉતારે એવો કોઈ હકીમ કે વૈદ્ય અથવા કોઈ ઇલાજ–ઉપાય છે? (૩)

વિવેચન—મારી વિરહની પીડા તો એટલી અપાર અને આકરી છે કે એનું નવ નેજા પાણી ચઢ્યું છે. આ પીડાની મને તો કળ ચઢી ગઈ છે. એને લઈને મારું માથું ભમે છે, અને મારું ભાન ચાલ્યુ ગયુ છે. હવે તો એવો કોઈ હકીમ કે તબીબ મળે તો આ મારી કળ–મૂર્છાને ટાળે, દૂર કરે. ચેતના તો અત્યારે પોતાની શુદ્ધબુધ ખોઈ બેઠી છે એટલે હકીમ કે તબીબ કોની પાસે જેવું તે નક્કી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં પણ નથી. એટલે એ તો વલવલે છે કે એવો કોણ હકીમ કે તબીબ મળે કે જે આ મારા મનની કળ વાળી આપે, મારા અંતરની કળને ટાળી નાખે. કાળજાની કળ એટલે કલેજાની મૂર્છા, હૃદયના ઘા સમજવા. માણસને શારીરિક ઘા વાગ્યો હોય તે તો કોઈ રીતે મટે છે, પણ હૃદયના ઘા વાગ્યા હોય તો તે ટળવા કે મટવા બહુ મુશ્કેલ છે. ચેતના પૂછે છે કે એવો હકીમ કે તબીબ છે, જે મારા હૃદયની કળને ઠેકાણે લાવે, એને મટાડી આપે, એ કળ મટી જાય એવું ઓસડ આપે?

અથવા 'કર'નો અર્થ હાથ કરીએ તો એ કાળજાને હાથે કરીને બહાર કાઢે–એવો પણ અર્થ થાય. 'કાળજું કરવું' એટલે 'કાળજું કાઢી નાખવું' એવો અર્થ પણ શક્ય છે. 'આ વિરહ છે તે હાથે (કર) કરીને કાળજાને કાઢી નાખે છે; તે વિરહના શોકને શમાવે–દૂર કરે–તેવો હકીમ કે ઇલાજ કોઈ છે?' આ પ્રમાણે અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ લખાવ્યો છે અને તે પણ બંધબેસતો લાગે છે.

વાત એ છે કે પતિપ્રેમા શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનરાજનાં રંગઢંગ જોઈ મૂંઝવણ વધતી જાય છે, એની અસહ્ય વિરહદશાનો એના હૃદયને કારી ઘા વાગ્યો છે અને એમાંથી બચવા માટે, એ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા માટે, એ અનેક પ્રકારના તરવરાટ કરે છે. (૩)

गाल हथेली लगाय के, सुरसिंधु समेली हो;
असुअन नीर वहाय के, सिंचुं कर–वेली हो. पिया० ४

અર્થ—(વિરહની પીડાને પરિણામે) મારી હથેળીને લમણાં પર લગાવી–મૂકીને હું શોકસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ છું અને આંસુની જળધારા વહેવડાવીને હું મારા હાથની વેલડીને ભીંજવી રહી છું. (૪)

પાઠાંતર—સમેલી–સંમેલી. અસુઅન–અંસુઅન સિંચું–સીચો.

શબ્દાર્થ—ગાલ=લમણાં. હથેલી=પંજાનો સપાટ ભાગ લગાયકે=લગાવીને. સુરસિંધુ=શોકસમુદ્ર (માં). સમેલી=ડૂબી ગઈ. અસુઅન=આંસુઓ (નુ). નીર=પાણી, જળ, જળધારા. વહાય=ચલાવીને, વહેવરાવીને. સિંચું=છાટું, ભીંજાવું. કરવેલી=હાથરૂપ વેલડી, હાથો.

૫૬
(રાગ–મારુ)

व्रजनाथसें सुनाथ विण, हाथोहाथ विकायो;
विचको कोउ जनकृपाल, सरन नजर नायो.   व्रज० १

અર્થ—સર્વ જીવરાશિ–છકાય જીવ–ના રક્ષણ કરનાર માલિક અરિહંત દેવ જેવા સારા સ્વામી વગર એક હાથથી બીજે હાથ વેચાયો અને વચ્ચે પડીને–આવીને ટેકો આપે તેવો કોઈ મહેરબાન કૃપાળુ માણસ નજરે પણ ન આવ્યો–ન પડ્યો (વ્રજનાથ એટલે કૃષ્ણ પણ થાય તે પર વિવેચન જુઓ) (૧)

વિવેચન—આ ગાથામા કહે છે કે, વ્રજનાથ જેવા સારા ધણી વગર હુ તો હાથો હાથ વેચાયો, ઘેર ઘેર ગયો અને બજારે બજારે મારા સોદા થયા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

न सा जाइ न सा जोणी, न त ठाण न त कुल ।
न जाया न मुआ जथ्थ, सव्वे जीवा अणतसो ॥

'એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી કે એવુ કોઈ કુલ નથી, જ્યા આ જીવ અનત વાર જન્મ્યો ન હોય કે મરણ પામ્યો ન હોય

એનુ કારણ? મારી ગુલામી, મારી પરાધીનતા એ મારી પરાધીનતા તો હજુ પણ ચાલુ છે, પણ અત્યાર સુધી મને મારા નાથ પણ મળ્યા નહિ એટલે મારી સ્થિતિ તો દુખમય અને પરાધીન ચાલુ જ રહી 'વ્રજનાથ' જેવા સારા નાથ મને મળ્યા નહિ, એમા એક ચાલુ વ્યવહારનો ભાવ છે અને બીજો યૌગિક ભાવ જણાય છે 'વ્રજ' પ્રદેશ તે મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ એના નાથ એટલે શ્રીકૃષ્ણ એમનુ આખુ ચરિત્ર વિચારતા એમનુ ગોપીઓ સાથેનુ વર્તન વ્યવહાર નજરે એમને ગોપીના નાથ બનાવે છે ગોપીઓ એના સાન્નિધ્યમા સુખ માનતી હતી, અને એ હોય એટલે જાણે પોતે પોતાની જાતને નાથવાળી માની એમા આનદ ધરતી હતી આવો નાથ મને મળ્યો નહિ, જે મારા જીવનનો સ્વામી થાય, જેના સહવાસમા મને સુખચેન થાય, જેની ભક્તિમા ગોપીઓ પેઠે હુ મારુ જીવન સમર્પણ કરી દઉ અથવા નાથ એટલે રક્ષણ કરનાર સ્વામી વ્રજ એટલે છ કાયનો સમુદાય, સર્વજીવરાશિ સર્વ જીવોની રક્ષા કરનાર, સર્વને અભયદાન

શબ્દાર્થ—વ્રજ = સર્વ જીવોનો સમુદાય રાશિ છકાય જીવસમુચ્ચય સર્વજીવરાશિ નાથ = સ્વામી માલિક રક્ષા કરનાર વ્રજનાથ = છકાય જીવની રક્ષા કરનાર અરિહત આનદઘન કૃષ્ણ–વ્રજદેશના નાથ એના પર અનુસાર વ્રજનાથસે = વ્રજનાથ જેવા સુનાથ = ઉત્તમ સ્વામી મોગા રોક વિણ = વગર હાથોહાથ = એક હાથથી બીજે હાથ વિકાયો = વેચાયો વિચકો અથવા બિચકો = બીજો કઉ = કોઈ પણ જનકૃપાળ = કૃપાળુ માણસ મહેર બાની કરે તેવા પ્રાણી સરન = શરણ આધાર ટેકો નજર = દેખવામા નાયો = ન આવ્યો, ન મળ્યો

આપનાર અરિહંત પરમાત્મા જેવા સુનાથ વગર હું સો ગતિએ ગતિએ રખડ્યો, નીચમાં નીચ અને અધમમાં અધમ યોનિએ ગયો અને મારે માથે થવામાં બાકી રહી નથી. આ બીજો યૌગિક અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયે બતાવ્યો છે અને તે પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

આવા શરણાગતવત્સલ મારી નજરે હજુ સુધી કોઈ પડ્યા નથી. એટલે મારી રખડપટ્ટી અને એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની અથવા ઠરીઠામ ન બેસવાની સ્થિતિ ચાલુ જ છે. (૧)

આ આખું પદ પ્રભુ સન્મુખ ઊભા રહી અતિ નમ્ર ભાવે પ્રસન્ન વદને પણ ખેદ ભરેલા ચિત્તે બોલાયેલું છે. અને એની ચાવી હાથમાં આવી ગયા પછી એનો આખો ભાવ બરાબર ઝમકવા સંભવ છે. પ્રથમ મારે માથે કેવા કેવા સંસ્કાર પડ્યા છે અને મેં કેવાં કેવાં સગપણો કર્યાં છે તેની વાત કહે છે:—

> जननी कहुं जनक कहुं, सुत सुता कहायो;
> भाई कहुं भगिनी कहुं, मित्र शत्रु भायो. व्रज० २

અર્થ—(કોઈને) મા કહેવી પડી, (કોઈને) બાપ કહ્યા, (કોઈને) દીકરા–દીકરી કહેવાં પડ્યાં, ભાઈ કહ્યા, બહેન કહી અને (કોઈને) શત્રુ અને (કોઈને) મિત્ર માન્યા, માનવા પડ્યા. અથવા કોઈ વાર મા થયો, કોઈ વાર બાપ થયો, કોઈ વાર દીકરો થયો વગેરે. (૨)

વિવેચન—કોઈને મા કહી, કોઈને પિતા કહ્યા, કોઈને દીકરો કહ્યો, કોઈને દીકરી કહી, કોઈને ભાઈ અને કોઈને બહેન કહી, કોઈને દુશ્મન માન્યા, કોઈને સ્નેહી માન્યા. અથવા કોઈ વાર હું મા થયો, કોઈ વાર બાપ થયો, કોઈએ મને દીકરો કહ્યો, કોઈએ દીકરી કહી, કોઈ વાર ભાઈ થયો, કોઈ વાર કોઈની બહેન થયો, કોઈએ મને શત્રુ માન્યો, કોઈએ મને મિત્ર માન્યો. આ બન્ને રીતે અર્થ થઈ શકે છે. મહારાજા કર્મ–પરિણામ અને એની દેવી (પત્ની) કાલ–પરિણતિ નાટકનાં ભારે શોખીન છે. એ ચેતનજી પાસે નવાં નવાં નાટક કરાવે છે, અને એનું નાટક જોઈ એમાં આનંદ માને છે.*

વાત એ છે કે કર્મ–પરિણામને લઈને પ્રાણી આજે જેને માતા કહે, તે જ પાછી આગળ જતાં તેની બૈરી થાય; ભાઈ હોય તે દીકરો થાય; આજે જેનો પોતે મિત્ર હોય

શબ્દાર્થ—જનની = મા. કહું = કહેવી પડી, કહી: કોઈ વાર, કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં. જનક = બાપ. સુત = પુત્ર, દીકરો. સુતા = પુત્રી, દીકરી. કહાયો = કહેવડાવ્યો, કહેવા પડ્યા. ભગિની = બહેન. ભાયો = મનાયો, કહેવા–માનવા પડ્યા.

---

* એ નાટકનું આખું વર્ણન વાંચવું હોય, તેમાં ખેલ ખેલનારનાં રૂપોનો અભ્યાસ કરવો હોય, તો તે માટે શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનો બીજો પ્રસ્તાવ જોવો. –**વિવેચનકાર.**

તેનો કાલે પોતે દુશ્મન થઈ બેસે. આ પ્રાણીએ સર્વ પ્રકારનાં સગપણો કર્યાં છે, અને એની રખડપટ્ટીમાં એણે વિવિધ પ્રકારના ભાવોનો અનુભવ કર્યો છે. (૨)

रमणी कहुं रमण कहुं, राउ रज उतायो;
सेवक पति इंद चंद, कीट भृंग गायो. व्रज० ३

અર્થ—સ્ત્રી કહી, પતિ કહ્યો, રાજા અને નોકર માન્યા, સેવક, શેઠ, ઇંદ્ર અને ચંદ્રને ગાયા અને કીડા અને ભમરાને પણ ગાયા. (પોતે થયો અથવા બીજાને એ તરીકે ગાયા.) (૩)

વિવેચન—એ જ પ્રમાણે કોઈ વાર હું જાતે રમણી થયો; કોઈની પ્રેમાળ પત્ની બન્યો; કોઈ વાર રમણ થયો અથવા મેં કોઈને મારી રમણી માની અને કોઈને મારો રમણ માન્યો; અને કોઈ વાર જાતે રાજા થયો, અને કોઈ વાર હું અનેકના ચરણની રજ–નોકર થયો. 'તુલાયો' પાઠ હોય તો કોઈ વાર રાજા જેટલો મોટો ભારે થયો અને કોઈ વાર રજ જેટલો હલકો થયો. પ્રથમ વિભાગમાં સગપણની વિવિધતાનાં નાટકો બતાવ્યાં અને આ બીજા વિભાગમાં સામાજિક વ્યવસ્થાનાં સ્થાનો પર દૃષ્ટિ રાખી કેવી કેવી દશાની વિચિત્રતાઓ થઈ તેનો ચિતાર આપે છે.

એવી દશા–વિવિધતામાં કોઈ વાર સેવક થયો અને કોઈ વાર શેઠ થયો; કોઈ વાર દેવોનો પતિ ઇંદ્ર થયો અને કોઈ વાર રોહિણીનો પતિ ચંદ્ર થયો; કોઈ વાર નરકમાં ખદબદતો કીડો થયો અને કોઈ વાર ફૂલે ફૂલે બેસી મધ ચૂસતો ભમરો થયો. અથવા કોઈ વાર મેં અન્યને સેવક, પતિ, ઇંદ્ર, ચંદ્ર અથવા કીટ કે ભ્રમર તરીકે ગાયા. હું કવિ કે ભાટ થયો અને ત્યાં આવા પ્રકારની બીજાની સ્તુતિ કરી.

હિંદી કોશમાં 'કહું'નો અર્થ 'કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં' એમ આપ્યો છે અને એ અર્થ જ બરાબર બેસતો આવે છે. એ રીતે મેં અનેક સ્થાને અનેક પ્રકારનાં જીવનો વિતાડ્યાં (૩)

कामी कहुं नामी कहुं, रोग भोग मायो;
निसपतिधर देह गेह धरी, त्रिविध त्रिघ धरायो. . व्रज० ४

અર્થ—કોઈ વાર લંપટ, કોઈ વાર નામધારી, કોઈ વાર રોગથી ભરેલો, કોઈ વાર

પાઠાંતર—ઉતાયો–તુલાયો. સેવક પતિ–દેવક પતિ.

શબ્દાર્થ—રમણી = સ્ત્રી, પત્ની. રમણ = પતિ, ભરતાર. રાઉ = રાજા. રજ = સેવક. ઉતાયો = માન્યો. સેવક = નોકર. પતિ = શેઠ. ઇંદ = ઇંદ્ર, દેવોનો સ્વામી. ચંદ = ચંદ્ર. કીટ = કીડો. ભૃંગ = ભમરો. ગાયો = થયો.

પાઠાંતર—વિવિધ વિધ–વિવિધ વિવિધ.

શબ્દાર્થ—કામી = લંપટ, સ્વચ્છંદ. નામી = નામદાર, પ્રસિદ્ધ પુરુષ. રોગ = રોગી, માંદો. ભોગ = વિલાસ, વિલાસી. માયો = સમાયો. નિમ(સ)પતિધર = નિસપતિ એટલે પૈસા–સંપત્તિ વગરનો, દરિદ્ર. ધરી = ધારણ કરી, કર્યાં. વિવિધ = અનેક પ્રકારના. વિધ = પ્રકાર, વિધાં. ધરાયો = ધારણ કર્યાં.

ભોગથી તરબોળ થઈ ગયેલો, અને કોઈ વાર સંપત્તિ વગરના દરિદ્રી જેવું શરીરરૂપ ઘર ધારણ કરેલો—આવાં આવાં અનેક પ્રકારનાં (રૂપો) ધારણ કર્યાં. (૪)

વિવેચન—અને કોઈ વાર અનેક વસ્તુઓની ઇચ્છા કરનાર અથવા વિષયલંપટી થયો; સર્વ ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવવામાં જીવનનું સર્વસ્વ હોય એવી રીતે વર્ત્યો. અને કોઈ વાર નામદાર મહારાજા, નગરશેઠ, રાયસાહેબ, રાજરત્ન કે રા. રા.ના નામથી ઓળખાયો. વળી કોઈ વાર આખા ભવનો રોગી થયો. અને કોઈ વાર ભોગ ભોગવવાના જ ભવ મળ્યા અને હું તો એ ભોગમાં તરબોળ થઈ ગયો. કોઈ વાર બિલકુલ સંપત્તિ નહિ ધારણ કરનાર ભિખારી થયો; ઊંચે આભ અને નીચે પૃથ્વી, નહિ ગામમાં ઘર કે સીમમાં ખેતર અને એવા દળદરના અવતાર સમા શરીર અને રૂપ ધારણ કરી આ રીતે વિવિધ પ્રકારો ધારણ કર્યા. (૪)

विधि-निषेध नाटक धरी, भेद आठ छायो;
भाषा षट् वेद चार, सांग शुद्ध पढायो. व्रज० ५

અર્થ—નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરવાં (વિધિ) અને પૂર્વ પૂર્વનાં રૂપોને છોડવાં (નિષેધ)—એવાં નાટકો કરી આઠે પ્રકારના સાજ (કર્મ)થી ઢંકાઈ ગયો અને (કોઈ વાર) છયે ભાષાઓ ભણ્યો, ચારે વેદ ભણ્યો અને વેદનાં છયે અંગો પણ ભણ્યો અથવા એ સર્વ મેં બીજાને પઢાવ્યાં—હું અનેકનો ગુરુ થયો. (૫)

વિવેચન—મેં વિધિ અને નિષેધના અનેક પાઠો ભજવ્યા. આ વાત કે અમુક ક્રિયા અમુક રીતે જ કરવી જોઈએ એ 'વિધિ' અને અમુક પ્રકારનું વર્તન કરવું ન જોઈએ એમ કહેવું તે 'નિષેધ.' પ્રતિક્રમણમાં ગુરુવંદન કરવું જોઈએ કે મંદિરમાં ત્રણ ખમાસમણ દેવાં જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરવું તે 'વિધિ'; અને જૈને અભક્ષ્ય, અનંતકાય ન ખાવાં જોઈએ એમ કહેવું તે 'નિષેધ'.

હિંદીમાં 'આઠ'ની સંખ્યા અનેકના અર્થમાં વપરાય છે. 'આઠ આઠ આંસૂ રોના' એટલે ખૂબ રડવું. એટલે વિધિ અને નિષેધનાં નાટકો કરીને અનેક પ્રકારના ભેદોથી હું છવાઈ ગયો, ઢંકાઈ ગયો. જ્યારે મને ગુરુસ્થાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે આમ કરવું જોઈએ અને આમ ન કરવું જોઈએ, આમ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય અને ન કરે તે નર્કમાં જાય—આવાં

પાઠાંતર—ભેદ-ભેખ. આઠ-ઠાય.

શબ્દાર્થ—વિધિ = નવા નવા વેશ કરવા. નિષેધ = પૂર્વના વેશ સંકેલી લેવા. નાટક ધરી = ખેલ ખ્યાલમાં રાખી. ભેદ = પ્રકાર. આઠ = અનેક (સંજ્ઞા). ભાષાષટ્ = છ ભાષા. (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સુરસેની, માગધી, પિશાચી, અપભ્રંશ). વેદચાર = ચાર વેદ: ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ. સાંગ = છ અંગ સહિત: શિક્ષા, કલ્પ, ન્યાય, જ્યોતિષ, મ [illegible] નિરુક્ત. શુદ્ધ = બરાબર. પઢાયો = ભણાવ્યા, ભણ્યો.

આવાં અનેક નાટકો મેં કર્યાં. અથવા વિધિ–નિષેધનાં નાટકો કરી 'ભેખ ઠાય છાયો' એટલે ભેખનાં સ્થાનોથી છવાઈ ગયો.

અથવા પૂર્વનાં રૂપોને છોડવાં તે 'નિષેધ' અને નવાં રૂપો ધારણ કરવાં તે 'વિધિ.' આ વિધિ–નિષેધનાં અનેક નાટકો કર્યાં. મને ભવિતવ્યતા ગોળી આપે તે લઈ એક એક ભવ કરી આવ્યો અને આવા નવા નવા અનેક વેશ લીધા અને છોડયા. આ રીતે અનેક પ્રકારના સાજથી છવાઈ ગયો. અને હું કોઈ વાર છ ભાષા[1] ભણ્યો, ચાર વેદ[2] ભણ્યો, એનાં છ અંગોનો[3] બરાબર અભ્યાસ કર્યો. જ્યારે મેં આ પ્રવર્તક ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે અમુક વિધિ આમ જ કરવી જોઈએ એવી જાતના વિચારમાં ગૂંચવાઈ ગયો અને તે પર મેં ખૂબ ધ્યાન આપ્યું.

આ વિધિ–નિષેધની ચર્ચા સાંભળી હોય તો તેમાં એક નાની વસ્તુ આવી જ હોવી જોઈએ, આટલી લાંબી જ હોવી જોઈએ, આવા રંગની જ હોવી જોઈએ વગેરેની ખૂબ ચર્ચા ચાલે છે. આ વિધિ–નિષેધ પ્રવર્તક ધર્મોનું મૂળ છે અને તેની ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે ખૂબ ગરમી દેખાય છે. કહેવાની વાત એ છે કે જ્યારે જ્યારે મને પ્રસંગ મળ્યો અને હું કાંઈક ભણ્યો ત્યારે મેં વિધિ–નિષેધનાં નાટક કર્યાં, ઝીણવટથી એની ચર્ચામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો અને જાણે સાધનધર્મો તે અંતિમ ધ્યેય અને સાધ્ય હોય તેમ માની મેં મારું વર્તન ચલાવ્યું. મેં વિધિ–નિષેધની બાબતમાં ઇતિકર્તવ્યતા માની અને અનેક વેશો કાઢ્યા. (૫)

तुमसें गजराज पाय, गर्दभ चढी धायो;
पायस सुग्रहका विसारी, भीख नाज खायो. व्रज० ६

અર્થ—તમારા જેવો મોટો હસ્તીરાજ મેળવ્યા છતાં (તેને છોડી દઈને) ગધેડે બેસીને (હું તો) દોડ્યો. સારા ઘરની મજાની ખીર કે દૂધપાકને બાજૂએ મૂકી કે વીસરી જઈને મેં તો ભિક્ષાનું અનાજ ખાધું. (૬)

વિવેચન—મને તો તમારા જેવા મોટા ઐરાવત હાથી–હાથીના રાજા–મળ્યા, છતાં

શબ્દાર્થ—તુમસેં = તમારા જેવા. ગજરાજ = ગજેન્દ્રનાથ, મોટા હાથી. પાય = પામી, મેળવી. ગર્દભ = ગધેડો. ચઢી = તેના પર સવારી કરી. ધાયો = દોડ્યો. પાયસ = દૂધ, ખીર. સુગ્રહકા = સારા ઘરની, સારી. વિસારી = વીસરી, ભૂલી જઈને. ભીખ = માગેલું તાગેલું. નાજ = અનાજ, ખાવાનું. ખાયો = ખાધું.

૧. છ ભાષા : સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સુરસેની, માગધી, પિશાચી, અપભ્રંશ. તે યુગમાં આ છ ભાષાઓ ભણાતી હતી. કેટલીક પ્રચલિત હતી અને કેટલીક વિદ્વદ્ભોગ્ય હતી.

૨. ચાર વેદ : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ (આ પ્રથમના મૂળ ત્રણ વેદ) અને ચોથો અથર્વ વેદ.

૩. સાંગ : વેદનાં છ અંગ છે તે સહિત. છ અંગ આ પ્રમાણે—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ.

તેને તજી દઈને ગધેડે ચઢીને હું તો દોડ્યો. માણસ ડાહ્યો હોય એને તેને ઘોડા પર સવારી કરવાની મળતી હોય અને પછી હાથીની સવારી કરવાનું મળે તો તેને વધારે સન્માનભરી સમજી તેના પર બેસે; ત્યારે મારામાં એટલી ઓછી અક્કલ કે હાથી મળ્યો તેને વિસારી મેં તો ગધેડાની સવારી કરી! આટલી મારામાં અક્કલ છે! મને સારે ઘેરથી જમવાનું નોતરું મળ્યું, જમણુમાં દૂધપાક કે ખીરનું ભોજન હતું, એને વિસારી મૂક્યું, અને ભીખ માગીને કટકો-ટુકડો જ્યાં ત્યાંથી મળ્યો તેવું અનાજ ખાધું. આવી રીતે પોતાના અજ્ઞાન પર-પરભાવરમણતા પર-વિચાર કરવામાં આવે તો ઘર ઘરના ટુકડા ખાવા એ વાત બરાબર બેસતી આવે તેમ છે. સારા ઘરનો દૂધપાક કે ખીર તે ઉત્કટ ચારિત્ર છે. એનો રસાસ્વાદ અપૂર્વ છે અને એનું વિસ્મરણ બહુ ખેદ કરાવનાર છે. પ્રાણી પરભાવમાં એટલો રાચી રહ્યો છે કે એને સારી ખીર ગમતી નથી, પણ ઇન્દ્રિયના વિષયોનું ક્ષણિક સુખ સારું લાગે છે. એને કદી તૃપ્તિ થતી નથી, અને એ ભીખ માંગવાના ધંધામાં સંતોષ માને છે. (૬)

> लीलाभुंह टुक नचाय, कहो जु दास आयो;
> रोम रोम पुलकित हुं, परम लाभ पायो. व्रज० ७

અર્થ—(આપની) રમણભૂમિમાં મને થોડા વખત નચાવીને કહી દો કે '(મારો) સેવક આવ્યો'-તો (મારા) રૂંવાડે રૂંવાડાં પ્રફુલ્લિત થાય (અને હું માનીશ કે) મને મોટામાં મોટો લાભ થયો. (૭)

વિવેચન—આવી રીતે અનેક જગ્યાઓએ જઈ, અનેક પ્રકારની ભિક્ષાઓ માંગી, અનેક સગપણ-સંબંધ કરી, અનેક પ્રકારનાં નામ-રૂપો ધારણ કરી, હું આપની પાસે આવ્યો છું, આપનું શરણ લેવા સેવામાં હાજર થયો છું. અત્યાર સુધીનો અનાથ અત્યારે સનાથ થવા મોટી આશાથી હાજર થયો છે. આપની લીલાભૂમિમાં ટૂંક વખતને માટે નચાવીને એક વાર તો કહી દો કે 'મારો દાસ આવ્યો છે.' એમ થાય તો મારા રોમ-રોમ પુલકિત થઈ જશે, મારું સાધ્ય મારી વ્યવહારભૂમિમાં આવી જશે, મારી જીવન-યાત્રાનો આખો ઝોક ફરી જશે, અને મને મોટામાં મોટા અલભ્ય લાભ મળશે.

ભગવાનની લીલાભૂમિ કઈ તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ઇંદ્રિયના વિષયો પર સંયમ રાખવો અને મન પર બરાબર કાબૂ રાખવો એ સાચી લીલાભૂમિ છે. એ ભગવાનની

પાઠાંતર—લીલાભું-લીલાભુ.

શબ્દાર્થ—લીલાભુહ = લીલાભૂમિ, રમણભૂમિ (સંયમભૂમિ)મા. ટુક = થોડો વખત. નચાય = નચાવીને. કહો જુ = કહી દો કે, કહો કે. દાસ આયો = 'દાસ આવ્યો,' 'સેવક આવ્યો'-એવા શબ્દો એકવાર બોલી દો. રોમ રોમ = રૂંવાડે રૂંવાડે. પુલકિત = પ્રફુલ્લિત. હું = થઈને. પરમ લાભ = મોટામાં મોટો ફાયદો. પાયો = મેળવ્યો. (મને મળ્યો).

લીલાભૂમિમાં નાચ કે રાસ હોય તો તેનો પ્રકાર જ જુદો છે. ત્યાં અપ્સરાનાં ગીત કે ગોપીઓનાં નૃત્ય, રમણીઓના રાસ કે બાળાઓના ગરબા જૂદાં જ હોય. ત્યાં મોરલીના નાદ કે રેણુના રણકાર અલગ જ હોય. આવી લીલાભૂમિમાં હે પ્રભુ! મને થોડો વખત નચાવો, સાચી લીલાભૂમિનો મને બરાબર ખ્યાલ કરાવો અને એક વાર તો કહી દો કે 'મારો દાસ આવ્યો છે.' આપના આટલા એક ટૂંકા વચનથી મારા હૃદયમંદિરમાં જ્યોત ઝળકી જશે અને મારે આનંદની પરંપરા ચાલશે.

ભગવાન 'મારો દાસ આવી પહોંચ્યો છે' એમ કોને માટે કહે? ક્યારે કહે? એ કાંઈ જેવા તેવાનું કામ કે નામ નથી. ભગવાનના 'દાસ' કહેવરાવવાની આકાંક્ષા રાખનાર પણ જે તે ન હોય; એ તો અનેરી ભૂમિકા છે. આવો પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય તો જીવન અનેરું થઈ જાય. જ્યારે આત્માનંદ થાય છે, જ્યારે સ્વનું સાચું ભાન થાય છે, ત્યારે જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે, તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પ્રભુનું વચન 'દાસ આવ્યો' એ છે. આ વચન પ્રાપ્ત થાય તો પરમ લાભ થઈ જાય. (૭)

एरि पतित के उधारन तुम, कहिसो पीवत मामी;
मोसुं तुम कब उधारो, क्रूर कुटिल कामी. व्रज० ८

અર્થ—અરે, પતિતનો ઉદ્ધાર કરનારા તમે મને કહેશો કે 'તું તો મમતાને પીનારો છે–પીવાવાળો છે' તો (જવાબ આપો કે) મારા જેવા નિર્દય, વાંકી ચાલવાળા અને સર્વ કામનાથી ભરેલાને આપે ક્યારે નથી તાર્યાં? એવાનો ઉદ્ધાર ક્યારે નથી કર્યો? (૮)

વિવેચન—હવે જરા આક્ષેપક શૈલીએ પ્રભુ સાથે વાત કરે છે. મારા નાથ! આપ તો પતિતનો ઉદ્ધાર કરનારા છો, 'પતિતઉદ્ધારણ'નું બિરુદ ધરનારા તમે મારે માટે કદાચ એવું કહી દેશો કે હું તો મામી–મમતાને પી જનારો છું એટલે આ મારું–આ મારું એમ કરી મોહજંજાળમાં ફસેલો છું; ધન, માલ, સ્ત્રી, પુત્ર, વાડી, બગિચા અને અનેક વસ્તુની મમતા મારામાં ભરેલી છે; તો એવી માયાથી ભરેલા અને જાતે ક્રૂર–દયા વગરના મને–મારા જેવાને–આપે ક્યારે તાર્યા છે? હું આપને કહું છું કે આપ મને નિર્દય, વાંકી ચાલ ચાલનારો અને અનેક ઇચ્છાઓથી ભરેલો જાણો છો, તો આપ કહો કે આપે મારા જેવાને ક્યારે તાર્યા છે? આપનું 'પતિતઉદ્ધારન'નું બિરુદ સાચું હોય તો હું તો જેવો છું તેવો છું, તેમાં ફેરફાર નથી, પણ આપ કહો કે આપે મારા જેવા ક્રૂર, કુટિલ અને કામીને ક્યારે તાર્યા છે? ક્રૂરતામાં હિંસાનો ભાવ આવે છે; કુટિલતામાં માયા, દંભ અને

પાઠાંતર—મોસું–મોસુ એરિ–ઐરી

શબ્દાર્થ—એરિ = અરે, હે. પતિત = પડેલા. કે = ને ઉધારન = ઉદ્ધાર કરનાર, પાવન કરનાર. કહિસો = કહેશો. પીવત = પીનારો. મામી = 'આ મારો', 'આ મારું'–મમતા. મોસું (મોસો?) મારા જેવાને. કબ = ક્યારે. ઉદ્ધારો = ઉધાર્યો, પાવન કર્યો. ક્રૂર = નિર્દય કુટિલ = વાંકી ચાલ ચાલનારો. કામી = સર્વ ઇચ્છાથી ભરેલો.

મુત્સદ્દીગીરી આવે છે; અને કામીમાં ઇંદ્રિયના વિષયો આવે છે. આ ત્રણે વાત ન હોય તો પ્રાણી સીધો મોક્ષે જાય તેમ છે. ત્રણે વિશેષણો ખૂબ સૂચક છે. આપે આવાને ક્યારે તાર્યા છે? તેથી કાં તો આપે ખોટું બિરુદ ધારણ કર્યું છે, અને કાં તો આપ મારા જેવાને તારો તો આપની નામના સાચી કહેવાય!

પ્રાર્થના કરવાની અને ઇચ્છા પ્રમાણે માગણી કરવાની આ પણ એક રીત છે. સામા મોટા માણસને આ પ્રમાણે કહેવાથી પણ કોઈ વાર કામ બની જાય છે અને અનેક રાજા-મહારાજાઓ ભાટ-ચારણ પાસે પોતાની નામના ન બગડે તે ખાતર આક્ષેપ કરનાર પર પણ વરસ્યા છે, એવા દાખલા જાણવામાં છે. બાકી ખરી વાત તો ભગવાન સાથે એકાકાર થવાની છે. ભગવાન કાંઈ આપતા નથી, અને આપ્યુ મોક્ષ મળતું પણ નથી, પણ ભગવાનને યાદ કરવાની આ એક રીત છે. (૮)

और पतित केई उधारे, करणी विनुं करता;
एकका ही नाउं लेउं, झूठे विरुद धरता. व्रज० ९

અર્થ—આપે બીજા અનેક પતિત થયેલાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે (એવું આપનું બિરુદ છે—આપની તેવી પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે); (સાચી-જરૂરી) ક્રિયા નહિ કરનારા એવા એકનું તો આપ નામ દો (જેનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો હોય). (મને તો લાગે છે કે) આપે (પતિત ઉદ્ધારનારનું) ખોટું બિરુદ ધારણ કર્યું છે. (૯)

વિવેચન—મારી વાત જવા દો. આપને હું સીધો સવાલ પૂછું છું કે જે ધર્મ-કરણી ન કરતા હોય, જે આખો વખત તપયોગ, સંયમયોગ કે ક્રિયાયોગમાં પોતાનો સમય વ્યતીત ન કરતા હોય, જે મહાન ત્યાગ કરી પરભાવનો સંબંધ છોડી સંસારથી વિરક્ત ન રહેતા હોય, ટૂંકમાં જે કોઈ પણ પ્રકારની શુભ કરણી ન કરતા હોય, તેવાને આપે તાર્યા હોય એવા એકનું તો નામ આપો. આપ જેવા મોટા માણસને સાચા અક્ષરો કહેનાર મારા જેવો કોઈ મળ્યો નહિ હોય. હું તો આપને સાફ સાફ કહી દઉં છું કે આપનું 'પતિતઉદ્ધારણ'નું બિરુદ જ ખોટું છે. (૯)

करनी करी पार भये, बहोत निगम साखी;
शोभा दई तुमकुं नाथ, अपनी पत राखी. व्रज० १०

અર્થ—(શુદ્ધ) ક્રિયા કરીને તો ઘણાયે પાર પામી ગયા અને એની સાક્ષી તો

શબ્દાર્થ—ઔર = બીજા. કેઈ = કેટલાયે, કોણ. ઉધારે = ઉદ્ધાર્યા, ઉદ્ધાર કર્યો, તાર્યા. કરણી = ક્રિયા, શુભ ક્રિયા. બિનું = નહિ. કરતા = કરનારા. એકકા હિ = એકનું તો. નાઉં = નામ. લેઉં = લો, આપો, બતાવો. જૂઠે = ખોટું. બિરુદ = પ્રસિદ્ધિ, પદ્વી. ધરતા = ધારણ કરો છો.

શબ્દાર્થ—કરની = કરણી, જરૂરી શુદ્ધ ક્રિયા. પાર ભયે = પાર પામ્યા, તરી ગયા. બહોત = ઘણાયે. નિગમ = વેદ, પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રો. સાખી = સાક્ષી. શોભા = માન, ક્રેડિટ (credit). તુમકું = તમને. અપની = આપની, પોતાની, તમારી. પત = આબરૂ.

વેદ, પુરાણ વગેરે નિગમો આપી રહ્યા છે. અને તેમણે તમને શોભા દીધી છે (અને એ રીતે) આપે પોતાની આબરૂ રાખી છે! (૧૦)

વિવેચન—ખરી વાત, મારી સમજ પ્રમાણે તો, એવી છે કે જેઓ પાર પામી ગયા છે, જેઓ આ સંસારની જંજાળમાંથી મુક્ત થયા છે, તેઓ સર્વ 'શુભ કરણી' કરીને જ ત્યાં ગયા છે. કોઈએ તપયોગ સાધ્યો, તો કોઈ એ ધ્યાનયોગ સાધ્યો; કોઈએ શરીર-યાતના સેવી તો કોઈએ સ્વાધ્યાય કર્યું–કરાવ્યું; કોઈએ કાયોત્સર્ગ કર્યા તો કોઈએ વિનયગુણ કેળવ્યો; કોઈએ ક્રિયાયોગ જમાવ્યો તો કોઈએ જ્ઞાનયોગ સાધ્યો—આવી રીતે વિષય–કષાયની મંદતા કરી પોતાને યોગ્ય લાગી તેવી કરણી કરી સર્વ પાર પામ્યા છે. સાધનધર્મો અનેક છે. તેમાં જેને જે માર્ગે પોતાનો રસ્તો દેખાયો તે માર્ગે આગળ વધ્યા છે અને એ રીતે પાર પામનાર સર્વેએ કોઈ કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટ 'કરણી' જરૂર કરી છે. અને અનેક નિગમો* એની સાક્ષી પૂરે છે. કોઈ પણ પુરાણગ્રંથો જુઓ—અને ખાસ કરીને કથાનુયોગ વાંચો—તો તેમાં અંતે પાર પામનારની કરણીનું વર્ણન આવ્યા વગર નહિ રહે.

હું આવા દાખલા વધારે આપવાની જરૂર જોતો નથી; હું તો ઉઘાડી રીતે આહ્વાન કરીને સ્થાપના કરું છું કે કરણી કર્યા વગર કોઈ પાર પામ્યો નથી; અને એવા કરણી કરીને પાર ગયેલા લોકોએ આપ સાહેબની આબરૂ રાખી છે. તેમણે દુનિયાને એમ કહ્યું છે કે ભગવાને (આપે) તેમને તાર્યા, ભગવાને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એમના પાર ઊતરવાનું કુલ માન આપને ઘટે છે. પણ સાચી વાત તો આપ જાણો છો કે એ પતિત થયેલા લોકોએ પોતાનો રસ્તો છોડી દીધો, કરણી કરી અને પરિણામે તેઓ તર્યા. આમાં ખરી રીતે આપને માન કેમ ઘટે? (૧૦)

निपट अज्ञानी पापकारी, दास है अपराधी;
जानु जो सुधारहो, अब नाथ लाज साधी.   व्रज० ११

અર્થ—આ દાસ (હું) તો બેશરમ, અભણ, પાપી કાર્ય કરનારો અને ભારે ગુનેગાર છે. નાથ! આપની લાજ સંભારીને આ સુધારવા લાયકને હાલ સુધારવા યોગ્ય જાણતા હો તો સુધારો. (એમાં તમારી લાજ રહેશે–વધશે.) (૧૧)

શબ્દાર્થ—નિપટ = બેશરમ, અત્યંત અજ્ઞાની = અભણ, અણસમજુ. પાપકારી = પાપી, પાપ કરનારો. દાસ = સેવક, પોતે. અપરાધી = ગુનેગાર. જાનું = જાણતા હો, હું જાણું. અબ = હાલ. સુધારહો = સુધારવા લાયક, સુધારો. સાધી = સંભારી, રાખી.

* નિગમનો સામાન્ય અર્થ વેદ, પુરાણ છે. એવા નિગમો જૈન સંસ્કૃતિમાં પણ હતાં, એવી માન્યતા છે, પણ વચલા સમયમાં એ નાશ પામી ગયાં અથવા વીસરાઈ ગયાં હોય એમ લાગે છે. 'અગમનિગમ'એ જાણીતો શબ્દ છે અને નિગમ સંબંધી હકીકત અનેક સ્થાને આવે છે.

વિવેચન—હવે આપ બિરુદધારીને મારી સાચી વાત કહી દઉં અને આપને આપનું બિરુદ સાચું કરવું હોય તો તે માટે યોગ્ય વિજ્ઞપ્તિ કરું. પ્રભુ ! હું તો તદ્દન લાજ વગરનો છું, અભણ પ્રાણી છું, પાપ કરનારો છું અને ભારે મોટો ગુન્હેગાર છું. મારા દોષોનો પાર નથી. હું બાહ્ય દૃષ્ટિએ અને આંતર દૃષ્ટિએ અનેક અપરાધોથી ભરેલો છું. મને પાપ કરતાં શરમ નથી, પાપનો બચાવ કરવામાં શરમ નથી અને પાપમાં પચ્યા રહેવામાં લાજ નથી. મારું અજ્ઞાન શરમાવનારું છે. મારામાં સદસદ્‌વિવેકનો છાંટો નથી. અને વિષય-કષાયમાં ડૂબેલો, સંસારવાસમાં રચીપચી રહેલો હું અનેક રીતે અપરાધી છું. મારી નબળાઈઓ હું જાણું છું અને આપની પાસે ખુલ્લા દિલથી તેની કબૂલાત કરતાં મને સંકોચ થતો નથી. આવા પાપી અને અપરાધી પ્રાણીને જો સુધારવા લાયક ગણો, એને સુધારો, તો આપે આપની લાજ રાખી એમ હું માનું. અત્યાર સુધી આપે કરણી કરનારને તાર્યા છે અને 'પતિતઉદ્ધારણ'નું ખોટું બિરુદ લીધું છે, પણ મારા જેવા પાપી, અજ્ઞાની અને અપરાધીને આપ તારો તો હું માનું કે આપે જતે દહાડે પણ પોતાની લાજ રાખી છે. અમારી દુનિયામાં તો માણસો પોતાનું નામ જાળવી રાખવા ખાતર અનેક પ્રયાસો કરે છે. તો નાથ ! આપ આપનું નામ નહિ જાળવી રાખો ? આપની આબરૂનો ખ્યાલ નહિ કરો ? આપની નામનાનું મૂલ્ય નહિ કરો ? (૧૧)

औरको उपासक हुं, कैसे कोई उधारुं;
दुविधा यह राखो मत, यावरी विचारुं. व्रज० १२

અર્થ—હું પારકાનો સેવક છું, એવા કોઈનો હું શા માટે ઉદ્ધાર કરું ?—આવું મારાતારાપણું આપ ન રાખો; આપ તો ઊંચી હદની—આપના મોટાપણાને શોભે તેવી—વાત વિચારો, ગોઠવો. (૧૨)

વિવેચન—મારા નાથ ! એક વાતનો ખુલાસો કરી નાખું. આપના મનમાં એમ આવશે કે હું તો બીજાઓનો ઉપાસક છું અને તેથી આપને મારો ઉદ્ધાર કરવાનું કોઈ ખાસ કારણ નથી; તો મારો આપને એક જ જવાબ છે કે આપ જેવા મોટા માણસને આવું મારાતારાપણું ન હોય. આ પ્રાણી તો રાગ–દ્વેષનો ઉપાસક છે, કષાયનો સેવક છે, વિષયમાં રાચી રહેલો છે અને બાહ્ય ભાવોની ઉપાસના કરનાર છે; આવા અન્યના ઉપાસકને કેમ તારી શકાય ?—કદાચ આપના મનમાં એવો વિચાર આવતો હોય તો આપનું જે મહાન સ્થાન છે એને અનુરૂપ એ વિચાર નથી. એમાં તો મારતારાપણું દેખાય. આપનું કામ તો તારવાનું છે. અન્યનો 'ઉપાસક' એટલે બીજા દેવની સેવા કરનારો કે તેનો

શબ્દાર્થ—ઔરકો = પારકાનો. ઉપાસક = સેવક. હું = છું. કૈસે = કેવી રીતે. કોઈ = કોઈને. દુવિધા = દ્વિધાભાવ, ભેદબુદ્ધિ, મારાતારાપણું. યાવરી = શ્રેષ્ઠ, મોટા માણસને છાજે તેવી વાત. વિચારું = વિચારો, મનમાં લાવો.

મારી તરફ ન જોતાં કાંઈ નહિ તો એકવાર કહી દો કે 'મારો દાસ આવ્યો!'—આટલું કરો એટલે વ્રજનાથ જેવા સુનાથ વગર હું હાથોહાથ વેચાયો છું અને ઘેર ઘેર ભટક્યો છું તે મટી જશે, મારી લાઈન બદલાઈ જશે અને મને સાચો માર્ગ સાંપડી જશે. (૬૩)*

પદ ચોસઠમું

ભૂમિકા— આ આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે. ચેતના શુદ્ધ આત્મદશા છે અને એ ચેતનની પત્ની છે, લાંબા વખતના વિરહથી અકળાયલી છે, પણ જાતવાન છે અને પતિને ઠેકાણે લઈ આવવા માટે અનેક પ્રયાસ કરે છે. એ સંસારદશાને ઓળખે છે, એ વિભાવને બરાબર પિછાને છે અને કુમતિને સારી રીતે જાણે છે. કુમતિએ પતિરાજની કેવી દશા કરી મૂકી છે, એનો એને બરાબર ખ્યાલ છે, છતાં એ ભારે આશાવાદી છે. એને પતિના શુદ્ધ ગુણોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે; પતિ પરભાવ છોડે અને કુમતિનો સંગ પણ મૂકે કે તુરત પોતાના પરિચયમાં આવી શકે તેવા અને જાતે અનંતશક્તિશાળી છે, એ વાતનું એને જાણપણું છે. પતિની ગેરહાજરીમાં ચેતના આ આખા પદમાં રહેલા સુંદર ભાવનો ઉદ્‌ગાર કાઢે છે અને અત્યારે તો પોતાનો વખત વિરહકાળમાં જાય છે, પણ અંતે વસંતકાળ આવવાનો છે એનો એને વિશ્વાસ છે. વાતનો સાર પતિના વિરહકાળના અંતની સમીપતાનો છે અને એનો ઉપાય પણ પોતે જાણે છે તે પ્રમાણે કહી બતાવે છે. પતિ આ આખો ઉદ્‌ગાર સાંભળે છે અને છતાં હજુ ઊંઘ ઉડાડતા નથી, પણ એક દિવસ એ જરૂર જાગશે એની ચેતનાને ખાતરી છે.

પદ

(રાગ—વસંત)

अब जागो परम गुरु परम देव प्यारे;
मेटहुं हम तुम बिच भेद. अब० १

અર્થ—મારા પરમ ગુરુ! મારા મોટા દેવ! પ્યારા! હવે જાગૃત થઈ જાઓ, આપની ઊંઘ ઉડાડો અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે અથડામણ થઈ છે, અંતર પડ્યું છે, તેનો અંત લાવો, છેડો લાવો. (૧)

શબ્દાર્થ— અબ = હવે. જાગો = જાગ્રત થાઓ, ઊંઘ ઉડાડો. મેટહું = મટાડો, છેડો લાવો. બિચ = વચ્ચે. ભેદ = આંતરો.

* આ પદ ખુદ આનંદઘનજીનું બનાવેલું છે કે નહિ તે પર ધણી ચર્ચા કરવાની છે, પણ વિવેચનમાં ખૂબ લંબાણ થયું છે તેથી તે ચર્ચા ઉપોદ્‌ઘાત પર મુલતવી રાખી છે. આનંદઘનજીનું કોઈ પદ આટલું મોટું નથી એ વાત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. ચર્ચા યોગ્ય સ્થળે અને પ્રસંગે મુલતવી રાખી છે.
—વિવેચનકાર

વિવેચન—પ્રથમ પતિ મહારાજને ઉદ્દેશીને કહે છે: પ્યારા ! મારા નાથ ! મારા પરમ ગુરુ ! મારા દેવ ! આપ તો અનંત ગુણથી ભરેલા છો, આપને હવે ઊંઘવું કેમ પાલવે? આપ આપની જાતને સંભાળતા નથી, આપના ઘરને ઓળખતા નથી અને વિભાવદશામાં ચાલુ ઘસઘસાટ ઊંઘ્યા જ કરો છો ! આથી આપ જાણે મને–પોતાના વરની પતિપ્રાણા પત્નીને–તદ્દન વીસરી ગયા છો, અને જાણે આપ અને હું તદ્દન જુદાં હોઈએ એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. પણ આપ તો સમજુ છો, અનંતગુણના સાગર છો, તો હવે જાગો, ખડા થાઓ અને આ મારી અને તમારી વચ્ચે જે ભેદ પડી ગયો છે તેને ભાંગી નાખો ! અત્યારની સ્થિતિ તમને રખડાવનાર અને મને વિરહદશામાં અરધી કરી નાખનાર છે. તો મારી અને તમારી વચ્ચે જે આંતરો પડી ગયો છે તેનો ગમે તેમ કરીને છેડો લાવો. ગુરુ માર્ગ બતાવનાર હોય છે અને દેવ આદર્શ સ્થાને હોય છે; દેવને ઓળખાવનાર ગુરુ છે અને ગુરુના આરાધ્ય દેવ હોઈ દેવ બન્નેને આરાધ્ય છે, પણ આપ તો મારા ગુરુ અને દેવ બન્ને છો, આપમાં પ્રચ્છન્ન રીતે દેવના સર્વ ગુણો છે અને એ પ્રયત્નસાધ્ય ‘ગુણને બતાવનાર અને સૂચવનાર પણ આપ પોતે જ છો. તો મારા નાથ ! આપ હવે આપની ઊંઘ ઉડાડો, અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે અંતર પડી ગયો છે તેનો અંત લાવો. (૧)

आली लाज निगोरी गमारी जात;
मुहि आन मनावत विविध भात. अव० २

અર્થ—સખી લાજ તો બાપડી અણસમજુ મૂર્ખ જાતની હોઈ મારી પાસે આવીને જુદી જુદી રીતે મને સમજાવે છે. (૨)

વિવેચન—અને મારા નાથ ! આ લજ્જા–શરમ નામની મારી સખી છે, તે બાપડી તદ્દન અણસમજુ અને મૂરખી છે. એ કાંઈ ભણેલીગણેલી નથી, ગમાર છે. એણે કોઈ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા ગુરુ પાસે શિક્ષા લીધી નથી. એટલે એ તો પેલા જૂના જમાનાના લોકોની પેઠે ઠંડી ઠંડી વાતો કરે છે. જૂના જમાનાના લોકોમાં જૂનો વહેવાર (સંબંધ) જાળવી રાખવાની ખાસિયત હોય છે. એને નવું કરતાં કે તડફડ કરતાં અનેક વિચાર આવે છે અને સારા–ખરાબના વિચાર વગર એ તો ‘**જૂન્નું તે સુન્નું**’ (સોનું)ના મતવાળા હોય છે. એ ધક મારીને કે પોતાની અક્કલ વાપરીને કાંઈ નવીન પ્રકારની લાઈન-દોરી કરી શકે નહિ. એ તો પડ્યું પાનું નિભાવી લેવાની વાત કરનારી છે અને આગલો સંબંધ જાળવી રાખવાના મોહવાળી છે. લાજ–શરમમાં રહેનાર પ્રાણીને ઘણી વાત નભાવી લેવી પડે છે અને કેટલીક વાર પોતાના પક્ષવાળાની વાત અયોગ્ય કે અણઘટતી હોય તોપણ

શબ્દાર્થ— આલી = સખા, સાહેલી. લાજ = શરમ. નિગોરી = અપઢ, મૂર્ખ. (જેણે ગુરુ પાસે શિક્ષા લીધી નથી તેવી.) ગમારી = અણસમજુ, ગામડિયું. જાત = જાતિ, વર્ગ. મુહિ = મને. આન = આવીને. મનાવત = સમજાવે છે. વિવિધ = જુદી જુદી. ભાત = રીત.

તેની સાથે ઊભા રહેવું પડે છે. આ બાપડી લાજ સખી છે, એ અણઘડ અને ગમાર છે. એનામાં લાંબી નજર કે અક્કલ નથી એટલે એ તો ઊલટી આવીને મને મનાવવા માટે જાતજાતના પ્રયત્ન કરે છે. એ મને કહે છે કે 'જુઓ ને! આપણે આ કુમતિ કે વિભાવદશા સાથે ઘણા કાળનો સંબંધ રહ્યો એટલે એને કાંઈ ધકેલી મુકાય? એ તો ધીમે ધીમે એના સંબંધમાં યોગ્ય રસ્તો થઈ રહેશે.' પતિરાજને તડફડ વાત કરીને સાચાનો સ્વીકાર કરવાનું અને અહિત કરનારને લાત મારવાનું કહેવાને બદલે એ તો ઊલટી મને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને મને કાંઈક ઢીલી થવા કહ્યા કરે છે. એ બાપડીને ભાન પણ નથી કે કેટલીક વાર તો દમ દઈને કામ કરનાર જ વિજય મેળવે છે; પણ લાજને તો બન્નેનું રાખવું છે એટલે એ કાંઈ સાચી વાત કરી શકે નહિ. જ્યાં ઘરબાર જવા બેઠાં હોય ત્યાં લાજ કેવી અને શરમ કેવી? પણ લાજ પોતે એ વાત સમજતી નથી અને ઊલટી મને મનાવે છે અને જાણે મેં કાંઈ ખોટું કામ કર્યું હોય એમ પારકાનું ઉપરાણું લઈ વાતને ગોઠવે છે. (૨)

अलि पर निर्मूली कुलटी कान;
मुनि तुहि मिलन विच देत हान. अव० ३

અર્થ—અને પેલી બીજી સખી (મમતા–વિભાવદશા) તો મૂળ વગરની અને જાતની કુલટા હોવાથી પતિના (તમારા) કાન ફૂંક્યા કરે છે અને મને અને તમને મળવામાં વચ્ચે વચ્ચે બાધા કર્યા કરે છે, ફાંસ ઘાલ્યા કરે છે. (૩)

વિવેચન—લાજ આવી રીતે ઊલટી મને અનેક રીતે મનાવે છે, સમજાવે છે. અને પેલી પર–પારકી છે તે મારી વહાલી (અલી) તો મૂળ–પાયા વગરની છે અને જાતે વેશ્યાના સ્વભાવવાળી છે અને પતિ મહારાજના કાન ભંભેર્યા કરે છે. પારકી સ્ત્રી તે વિભાવ-દશા અથવા મમતા છે. એ તો થડ કે મૂળ વગરની છે. એને કાંઈ પાયો જ નથી, એનું ઘર નથી, એનું ઠામઠેકાણું નથી. એ તો રખડુ, હેરાન કરનારી, ઢંગધડા વગરની અને સ્વભાવે કુલટા–વેશ્યા જેવી છે. વેશ્યાને જેમ ઘર નહિ, ઠેકાણું નહિ, એક પતિ પર પ્રેમ નહિ, તેમ આ કુમતિ કે વિભાવદશાને ઘેર ઘેર ભટકવું છે, અને ઉપર ઉપરનો પ્રેમ બતાવી પતિરાજને બાહ્ય આનંદમાં રાખવા છે. એને પતિનું ભવિષ્યમાં શું થાય તેની પરવા નથી. એને પતિની રખડપટ્ટી માટે શરમ નથી. એને પતિની વ્યાકુળતા માટે ક્ષોભ નથી. પતિ રંગરાગમાં પડ્યા રહે, અંદર ઊતરે નહિ અને બાહ્યાચારમાં સર્વસ્વ માને એટલે આનંદ થાય તેવો તેનો સ્વભાવ છે. પોતાનો પાયો નથી એટલે એ પતિના પાયાને

શબ્દાર્થ — અલિ = સખી, બહેનપણી. પર = બીજી, પારકી, વિભાવદશા, મમતા. નિર્મૂલી = મૂળ–પાયા વગરની. કુલટી = છિનાળ, પરપુરુષ સાથે રમેલી. કાન = ચડાવનારી, કાન ફૂંકનારી. મુનિ = મને. તુહિ = તને. મિલન = મળવામાં. વિચ = વચ્ચે, માં. દેત = દે છે. હાન = હાનિ, બાધા, અડચણ, ફાંસ.

જમવા કે સ્થિર થવા દેતી નથી. એ પતિરાજના કાન ફૂંક્યા કરે છે. એ પતિને આડું-અવળું સમજાવી પૌદ્ગલિક સુખમાં કે મનોવિકારમાં મનાવી ભરમાવ્યા કરે છે. એનો બધો ઝોક બાહ્ય વ્યવહાર અને સંસારરસિકતા પર છે. એની વાતોમાં પુદ્ગલાનંદીપણું અને કષાય-નોકષાયમાં કે કામસેવનમાં રમણતા છે. અને એ રીતે એ મારો અને તમારો મેળ મળવા દેતી નથી.

આપ જરા શુદ્ધ દશામાં આવો, જરા અંતરાત્મભાવ તરફ પ્રવૃત્તિ કરો, જરા આત્મદશાસન્મુખ થવા માંડો. મારી વહાલી મમતા કોઈ ને કોઈ તૂત ઊભું કરી તમને વિષયકષાયના રંગરાગમાં રંગી દે, તમારા વખાણ કરે, તમારી પાસે રડી પડી તમને સંસારમાં બોલાવે અને હજાર પ્રકારના જુદા જુદા ચેનચાળા કરી તમારો અને મારો મેળાપ ન થાય એવી સ્થિતિ ઉપજાવે. એ જાણે છે કે મારો અને તમારો મેળાપ તો શુદ્ધ દશામાં શક્ય છે અને એકવાર આપ મારી પાસે આવ્યા એટલે વિભાવદશા કે મમતાનો વારો આવવાનો નથી, એટલે એ મારો અને તમારો મેળ થવા દેતી નથી. આ રીતે આપ અને મારી વચ્ચે લાંબા વખતથી ભેદ પડી ગયો છે. મારા નાથ! હવે આ ભેદ મટાડી દો અને સાચાને ઓળખો.[1] (૩)

पति मतवारे और रंग;
रमे ममता गणिकाके प्रसंग. अव० ४

અર્થ—અને પતિ મહારાજ તો નશામાં ચકચૂર રહી બીજા જ રંગમાં રંગાઈ ગયા છે અને મમતા નામની નાયિકાના પ્રસંગમાં પડી મોજ માણે છે. (આવી મારી દશા છે.) (૪)

વિવેચન—વિશેષ ઉદ્ગાર કાઢતાં ઊંઘતા પતિની બાજુમાં બેઠેલી ચેતના કહે છે કે આ પતિ મહારાજ તો 'મતવારા' થઈ ગયેલા છે. મતવારા એટલે નિશામાં ચકચૂર અથવા એકાંત મતનો આશ્રય લઈ તન્મય થઈ ગયેલા છે. 'મતવારા' કેવા હોય, તો તેની વિગત અડતાળીશમા પદમાં 'માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' એમ શરૂ કરી અનેક પ્રાસ્તાવિક વાતો કરી દીધી છે,[2] અને એકાંત મતના આશ્રયથી શુદ્ધ ચેતનાની કેવી દશા

શબ્દાર્થ— મતવારે = નિશામાં ચકચૂર, મદમત્ત, ધનાદિ ગર્વથી ભરેલા. ઔર = બીજો, પોતાનો નહિ. રંગ = (પર) ભાવદશા. રમે = આનંદ માણે, મોજ માને. પ્રસંગ = સહવાસ.

૧. અથવા પતિરાજ ઊંઘતા છે તે વખતે ચેતના પોતાની સખી મમતાને કહે છે કે પેલી પારકી મમતા છે તે તો જાતે કુલટા હોઈ પતિના કાન ભંભેરવાવાળી છે અને મને અને તને બન્નેને પતિને મળવા દેતી નથી, અને ઊલટા વચ્ચે ફાંસાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આવો અર્થ શક્ય છે અને તે પં. ગંભીરવિજય ગણિએ લખાવ્યો છે. આશય એકસરખો ઊતરી આવે છે એટલે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. મને પ્રથમ અર્થ વધારે સુઘટિત લાગે છે. —વિવેચનકાર

૨. શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧, પૃ૦ ૫૦૪.

કરી મૂકી છે તેનો સાચો ખ્યાલ આપ્યો છે. સત્તાવીશમા પદમાં 'અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે'[1] એમ શરૂ કરી 'મતવાલા તો મતમેં માતા'ની હકીકત કહી 'મતવાળા' કેવા હોય તે પર વિચારણા કરી છે. આવી દશા ચેતનાની થઈ છે તે પર વિવેચન કરતાં અન્ય વિચારકોના અને યોગીઓના તે પરત્વે વિચારો પર સંક્ષિપ્ત વિવરણ ત્યાં કર્યું છે. આવા મારા પતિ મહારાજ છે. (એમ ચેતના પુનરુચ્ચાર કરે છે.)

અથવા પતિ મહારાજ તો હજુ પરભાવની નિશામાં પડેલા છે. એને પોતાનાં કોણ છે એનું ભાન નથી, એને પોતાની આંતર શક્તિનું મૂલ્ય નથી. એ મમતા જેવી રખડેલ નાયિકા સાથે પ્રસંગમાં આનંદ માને છે. એ પુત્ર કે ધનમાલ–ખજાનામાં જીવનસાફલ્ય માને છે અને એક અથવા બીજા આકારમાં સંસારમાં રખડયા કરે છે. એને પોતાનું ઘર કયાં આવ્યુ છે તે પણ જડતું નથી અને દારૂડિયો માણસ જેમ ગમે તેની સાથે લટી જાય, તેમ પતિદેવ અત્યારે તો મમતા ગણિકાના પ્રસંગમાં પડી ગયા છે, અને ત્યાંથી સુખ મેળવવાના ફાંફા મારે છે. આવા પતિરાજ તો 'ઔર રંગે' એટલે પોતાના નહિ એવા પારકા રંગે રંગાઈ ગયેલા છે અને પોતાનો મૂળ સ્વભાવ છોડી વિભાવને સ્વભાવ માની સ્વીકારી રહ્યા છે. આવી વર્તમાન પરિસ્થિતિ થઈ રહી છે. (૪)

जब जडतो जडवास अंत;
चित्त फूले 'आनंदघन' भय वसंत. अव० ५

અર્થ—આ (અત્યારે વર્તતા) જડ સાથેના સહવાસનો અંત–છેડો આવે ત્યારે ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થાય અને આનંદના સમૂહ સાથે વસંતની બહાર થાય. (૫)

વિવેચન— આ રીતે અત્યારે તો પતિદેવ જડવાસમાં મુગ્ધ થઈ ગયા છે. જે વાસમાં એ વસે છે ત્યાં જડની ઉપાસના છે. એમાં ઇંદ્રિય–વિષયોનો ભોગવટો છે. એમાં પુદ્‌ગલ સાથે આરામચેન છે. એમાં ભોગવિલાસને જ સ્થાન છે. એમાં બાહ્યાચારને જ માર્ગ છે. એમાં પરભાવમાં રમણતા હોઈ જડની ઉપાસના છે. આવા જડવાસમાં અત્યારે તો પતિ મહારાજ ફસાઈ ગયા છે. એ આમ ફરે કે તેમ ફરે, એ એકની સોબત શોધે કે બીજાની, પણ એનો 'વાસ' જ એવો છે કે એમાં ચારે તરફ જડમાં જ આનંદ દેખાય તેવું વાતાવરણ છે. અને આવા વાતાવરણના ભોગ પતિરાજ થઈ પડયા છે. એ ધર્મક્રિયા કરે તેમાં પણ એને ફળાકાંક્ષા 'રમણી–ધન–સુંદરબાળા'ની થાય છે. સાધ્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કે આનંદચમનના જડવાસનું જ હોય છે. અને એમાં એ એક જડવાસમાંથી બીજામાં અથડાયા કરે છે. આવા જડવાસનો જ્યારે અંત મળી આવે, એટલે પતિદેવ જ્યારે એ

શબ્દાર્થ— જબ = જે કાળે. જડતો = પ્રાપ્ત થતો, મળે. જડવાસ = મૂર્ખ સાથે વસવાટ, નિવાસ. અંત = છેડો. ફૂલે = પ્રસન્ન થાય. ભય = ભયે, થાય. વસંત = બહારની મોસમ

૧. શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૯૭

જડની ઉપાસના છોડી દે, ત્યારે એ પોતાનાંને બરાબર ઓળખે અને અંતરાત્મદશામાં ઊતરી સાધ્યને માટે માર્ગે આવી જાય ત્યારે મન વિકસ્વર થાય. જો હવે મારા નાથ પોતાનો જડવાસ મૂકી દે અને 'ચેતનવાસ'માં રહેવા આવે, તો ચિત્ત પણ ફૂલે, અને સુપ્રસન્ન થાય. આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે આનંદના સમૂહ સાથે ચેતનનો વસંત થાય, ચેતનરાજ પોતે ફાલેફૂલે, વિકાસ પામે અને વસંતકાળમાં જેમ વનરાજિ હિલોળે ચઢે છે તેમ પ્રસન્ન મન સાથે ચેતનરાજનો આનંદસમૂહ થનગની ઊઠે. (૫)

ઉપસંહાર—એટલે મારી તો એક જ પ્રાર્થના છે કે ચેતનરાજ! મારા પતિદેવ! મારા ગુરુરાજ! આપ હવે જાગો, આપની ઊંઘ ઉડાડો અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે આંતરો પડી ગયો છે તેનો અંત લાવો. એમા આપને લાજ આડી આવે છે એ તદ્દન ખોટી વાત છે. લાજ તો જાતે મૂરખી છે. કુલટાઓ સાથે રખડવું, એ આપ જેવા મારા દેવને શોભતું નથી. અત્યારની ઉપાધિનું કારણ પતિદેવનો જડવાસ છે. અને એ જડવાસને લઈને આખું વાતાવરણ ડોળાઈ ગયેલું રહે છે. જ્યારે પતિદેવ પોતાની હાલહવાલ સ્થિતિ જડવાસને કારણે થયેલી સમજશે, જ્યારે એમને એ વાસમાંથી બહાર નીકળવાનું મન થશે, ત્યારે ચિત્ત વિકસ્વર થશે, ચેતનરાજ (આત્મા) પોતે આનંદના ઘન બની જશે અને અંતર રાજ્યમાં વસંતની થનગનાટી થશે. અત્યારે જે બહારની શોભા, પૌદ્ગલિક આનંદ અને વિલાસમાં જીવનસાફલ્ય મનાય છે તેને બદલે અનેરો સાચો દીર્ઘ કાળનો આનંદ થશે અને આત્મપ્રદેશમાં અજવાળું ઝોકાર થઈ જશે. (૬૪)

પદ પાંસઠમું[1]

ભૂમિકા—આ આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે. સુમતિ, સુમતા, ચેતના એક જ છે. **સુમતિ**ની નજરે જોઈએ ત્યારે એના જ્ઞાનગુણને આગળ કરવામાં આવે છે, **સમતા**ની નજરે જોઈએ ત્યારે એના ચારિત્રગુણને આગળ ધરવાનો હોય છે અને **ચેતના** તરીકે એને વિચારવામા આવે ત્યારે એમાં અનંતજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ અનેકગુણોનો વિચાર કરવાનો રહે છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આનંદઘનજીએ કુલ સાત સાખીઓ બનાવી છે. ૬, ૭, ૮, ૧૨ પદની ઉપર ચાર સાખીઓ પ્રથમ ભાગમા આવી ગઈ, આ બીજા વિભાગમાં ૬૫, ૭૦, ૯૦મા પદમાં મળીને ત્રણ સાખી છે. સાતે સાખી અતિ ભવ્ય, હૃદયસ્પર્શી અને ધ્વનિકાવ્યના નમૂના

૧. આ પદના વિવેચનને અંગે મને પં. ગંભીરવિજયજીના અર્થ ઉપરાંત ટબાકારનો અર્થ અને મારા એક મિત્રની નોંધ સાંપડ્યા છે, તેથી વિવેચન કરવામા વિસ્તાર જરૂર થવા સંભવ છે, પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી પદવિચારણાનો લાભ મળશે. –વિવેચનકાર.

છે. સાખીનો સંબંધ દરેક પ્રસંગે તેની સાથે પદને બરાબર લગતો હોય છે. આ સાખીનું કાવ્યગ્રંથોમાં ખાસ સ્થાન છે. તે પર ઉપોદ્‌ઘાતમાં વિવેચન જુઓ. અહીં તેના હૃદયસ્પર્શીપણા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવું પ્રસ્તુત છે.

૫૯

(સાખી)

राश शशि तारा कला, जोसी जोईने जोस;
रमता सुमता कब मिले, भागै विरहासोस.

અર્થ—(સાખીનો) અહો જોશીરાજ! રાશિ, ચંદ્રબળ, ગ્રહબળ અને લગ્ન અંશબળ જોઈને કહે કે રમતારામ ચેતન મહારાજ અને સમતા—સુમતિ ક્યારે મળશે કે જ્યારે આ વિરહનો શોક મટી જાય?

વિવેચન—ચેતના દીર્ઘકાળના વિરહથી થાકી ગઈ છે. એ પતિને સમજાવી ઘેર લઈ આવવા અનેક પ્રકારના પ્રયાસ છે: કોઈવાર વિરહની ઝૂરણાના આલાપ કરે છે, કોઈવાર અનુભવ મિત્રની પાસે કકળાટ કરે છે અને કોઈવાર સખી સમતાની પાસે બહેનપણી તરીકે પોતાનું દુઃખ ઠાલવી મન હલકું કરે છે. આજે વળી એ પોતાની દશામાંથી મુક્ત થવા એક નવો કિસ્સો કરે છે. પ્રાણીને જ્યારે દિશા સૂઝતી ન હોય ત્યારે એ અસ્પષ્ટ ભવિષ્ય જાણવા માટે જોશી મહારાજનો આશ્રય લે છે. લોકો જોશમાં માને છે એ માન્યતા પર આધાર રાખી ચેતના પોતાનો વિરહકાળમાંથી છુટકારો ક્યારે થશે તે પર સવાલ કરે છે.

બાર રાશિ છે (ધન, મકર, કુંભ વગેરે); એ બાર રાશિમાંથી સૂર્ય પસાર થાય છે, ચંદ્રનો યોગ અને સ્થાન પણ ભવિષ્ય જાણવા માટે ગણવાનાં હોય છે તારા એટલે અહીં ગ્રહો સમજવાં. મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, સૂર્ય રાહુ, કેતુ, ચંદ્ર ગ્રહો છે. એ ગ્રહોનાં સ્થાન, અરસપરસનો સંબંધ, એને અંગે પડતા ખૂણા અને એની કળા એટલે અંશો; એની ગણતરી કરીને કુંડળી મુકાય છે. કુંડળીમાં ગતિ, વ્યાપાર, લાભ, મેળાપ વગેરેનાં સ્થાનો હોય છે. અને ગ્રહની ગતિ, સ્થાનો, અંશો અને રાશિનો હિસાબ કાઢી તે પરથી મેળાપનો સમય મુકરર કરી શકાય છે એવી જ્યોતિષની માન્યતા છે.

ચેતના કહે છે કે અત્યારે તો રમતારામ ચેતનજી અને પતિવલ્લભા સમતાનો વિયોગ

પાઠાંતર—સાખી: રાશ-રાસ શશિ-સસિ જોઈને-જુઉને, જોઈન 'રમતા સુમતા કબ મિલે' ના બદલે 'આતમ મિત્તા કબ મિલે,' 'આતમ સમતા કબ મિલે,' 'રમતા સુમતા કબ મિલે' ભાગૈ-ભાગિ, ભાગે વિરહાસોસ-વિરહકો સોસ

શબ્દાર્થ—સાખી: રાશ=બાર રાશિ. શશિ=ચંદ, ચંદ્રમાનું બળ તારા=ગ્રહબળ. કલા=અંશ. જોશી=જ્યોતિષી, જોતા જોનાર, ગ્રહબળ પરથી ભવિષ્ય ભાખનાર. જોસ=ગ્રહબળ (જોશ) રમતા=પતિ, આત્મા. સુમતા=આત્માની સ્ત્રી, સમતા. કબ=ક્યારે. ભાગૈ=ભાગે, દૂર થાય, મટે, નાશ પામે સોસ=અફસોસ, શોક, દિલગીરી.

થઈ રહેલો છે, બન્ને એકબીજાને ઓળખતાં પણ નથી, અથવા પતિદેવ સતી સમતાને ભૂલી જ ગયા છે અને પરિણામે સમતા તો અત્યારે ભારે શોકમાં ડૂબી ગઈ છે. આ વિરહનો તેનો અફસોસ કીધો કથ્યો જાય તેમ નથી, પણ રમતારામ ચેતન મહારાજ તો હજુ જ્યાં ત્યાં રખડચા જ કરે છે, અને ઘરની બૈરીને ઓળખતા પણ નથી. અત્યારે સમતાના ઘરમાં નજર કરીએ તો ત્યાં જાણે સ્મશાનની દશા દેખાય છે. તો જોશી મહારાજ! તમારું ટીપણું કાઢો, આ સમતા અને રમતારામ (ચેતન મહારાજ)નો મિલનકાળ ક્યારે થશે તે બરાબર જોઈ આપો. તે માટે તમે રાશિચક્ર તપાસો. સમતાની કુંભ રાશિ છે અને રમતા (ચેતન)ની તુલા રાશિ છે, તો આ બન્નેનો મેળાપ ક્યારે થશે તે તેની કુંડળી પરથી જોઈને કહી દો. તે માટે તમે ચંદ્રનું સ્થાન, સૂર્યનો અંશ, નક્ષત્રનો યોગ અને રાશિસ્થાનો સર્વ તપાસજો.

'रमते इति रमता'–'આત્મા'–આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે. 'આત્મારામ' એમ એનો તે અર્થ કરે છે અને તે સમુચિત છે. આત્માના સહભાવી ધર્મોને 'ગુણ' કહેવાય અને ક્રમભાવી ધર્મોને 'પર્યાય' કહેવાય. પર્યાય દર વખત ફર્યા કરે છે. અને જે પર્યાયમાં હોય, તેમાં તે રમણ કરતો કહેવાય છે. શુદ્ધ ગુણમાં આત્મા હોય ત્યારે પણ પર્યાય-પલટન થાય છે અને તે મોક્ષમાં હોય ત્યારે પણ તેમ જ બને છે. અને તેવા પર્યાયમાં રમણ કરનારને 'રમતા' કહેવામાં આવે છે. 'આતમ મિત્તા કબ મિલે'—આત્મામિત્ર–ચેતન સખા–ક્યારે મળે એવા પાઠાંતરથી પણ આ અર્થના વાજબીપણાની ખાતરી થાય છે. મોક્ષમાં–શુદ્ધ દશામાં–પણ પર્યાયરમણતા હોઈ આ અર્થ બરાબર સુઘટિત થાય છે.

'વિરહાસોસ'–અભિલાપ સંબંધી સોચ–અફસોસ; 'ભાગે' એટલે દૂર થાય. આ સર્વ ચેતનાની મેલાપની આતુરતા, ચેતનની સન્મુખદશા, સાધ્યની સમીપવર્તી પરિસ્થિતિ અને મુક્તદશાના માર્ગે પ્રગતિ બતાવે છે. આવી આતુરતા કઈ દશામાં વર્તતા ચેતનની ચેતનાને થાય એનો ખ્યાલ કરવામાં આવશે તો આ ચિંતાની સ્થિતિમાં રહેલ ભવ્યતાનો ખ્યાલ થશે.

મને મળેલ આ પદની નોટમાં લખે છે કે–'વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે જો ચેતનને સમતા ઇચ્છે છે તો પ્રીતિની રીત મુજબ આત્માએ પણ તેનો સંબંધ ઇચ્છવો જોઈએ અને બન્નેની ઇચ્છા થતાં એકસાથે રહેતાં પણ પરસ્પરને અણઇચ્છતાં જે અસહ્ય દુઃખ બન્ને ભોગવે છે તે દૂર થયા વિના રહેશે નહિ. તેથી આત્મા મને–સમતાને ક્યારે ઇચ્છશે તે રૂપ પ્રશ્ન પર આ પદ રચ્યુ છે.' આ દષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને લગભગ ઉપર કહેલા ભાવને મળતું છે, પણ પેટામુદ્દામાં જરા તફાવત પડે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

જોશીની પાસે ચેતના વિરહવ્યથા કેવી થાય છે તેનું વર્ણન કરે છે. જાતે ચેતના અને સમતા એક જ છે અને એ વિરહ કોણ પૂરો કરશે અને કેવી રીતે કરશે તે છેવટે

જણાવશે, પણ તેનો કાળ પોતે જાણતી નથી તેથી જોશીને ટીપણું જોઈ તે શોધી બતાવવા સવાલ પૂછે છે. જોષી ભવિષ્યફળ બતાવવાનો ધંધો કરે છે. તેની પાસે આવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પોતાનો આ પ્રશ્ન રજૂ કરતાં પોતાને વિરહદશા કેવી લાગે છે, તેનું દુઃખ કેવું ભારે છે અને તેનો અંત ક્યારે આવશે અને કોણ લાવશે તે સર્વ ચેતના પોતે કહી નાખે છે. એ રમતા (આત્મા) અને સમતાનો જોગ કયે વખતે થશે તે જોશ જોઈ બતાવવા પ્રશ્ન મૂકે છે. (સાખી)

વિરહદશાનું તે વખતે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું :—

(રાગ—ગોડી)

पीया विन कौन मिटावे रे, विरहविया असराल. पीया० (टेक)
नींद निमाणी आंप तेरे, नाठी मुज दुप देप;
दीपक सर डोले परो प्यारे, तन थीर धरे न निमेप. पीया० १

અર્થ—વિરહની જે અત્યંત ભારે પીડા થયેલી છે તે પતિ મહારાજ વગર બીજો કોણ મટાડે, ઓછી કરે, દૂર કરે ? લાડકી નિદ્રા તો મારું દુઃખ જોઈને નાસી ગઈ છે અને આંખ તો વાંકી થઈ ગઈ છે, દીવાની પેઠે માથું ખરેખર ડોલે છે અને તેને શરીર એક ક્ષણવાર પણ સ્થિર રાખી શકતું નથી. (ધ્રૂજે છે.) (૧)

વિવેચન—ચેતના કહે છે કે અત્યારે પતિના વિરહની પીડા અતિશય વધી પડી છે. અને આવી આકરી પીડાનો પાર પતિ વગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી. એકનો એક પુત્ર જાય તો કદાચ બીજો દીકરો આવે, ગયેલ ધન કદાચ સાંપડે, સર્વ ચીજોમાં કે સંબંધીમાં અન્યને ગોઠવી શકાય, પણ પતિવ્રતાને પતિને સ્થાને બીજો કોઈ આવી શકે નહિ એટલે પતિના વિરહની વ્યથાને તો માત્ર પતિ જ દૂર કરી શકે : આ વાત ચેતના પોતા માટે કહે કે મમતા માટે કહે તેમાં વાંધો નથી.

લાડકી ઊંઘ આંખને વાંકી કરીને મારું દુઃખ જોઈને નાસી ગઈ છે. વહેવારુ નજરે ઊંઘ આવકારદાયક વસ્તુસ્થિતિ છે. ગમે તેવો દુખી માણસ ઊંઘમાં પડે ત્યારે દુખને વીસરી શકે છે, અને ઘડીભર શાંતિ અનુભવે છે. પણ મારું (ચેતનાનું) વિરહદુઃખ નજરે જોઈને ઊંઘે તો મારી સામું વાંકી નજરે જોયુ અને મને છોડીને નાસી ગઈ છે. વિરહીને એકાંત રાત્રિએ

પાઠાંતર— विन—बिन. कौन—कोन. विथा—व्यथा. नींद—निंद. निमाणी—नीमाणी. आंप—आंख. तेरे—तेरे. दुप—दुख. देप—देख. सर—सिर. परो—खरो. डोले—डोले.

શબ્દાર્થ— પીયા = પતિ. વિન = વિના, વગર. કૌન = કોણ. મિટાવે = મટાડે. વિથા = વ્યથા, પીડા, વેદના. અસરાળ = અતિશય, અપાર, અપ્રમાણ. નીંદ = નિદ્રા, ઊંઘ. નિમાણી = લાડકવાઈ. આંપ = આંખ, ચક્ષુ તેરે = તાણી, વાંકું. નાઠી = જતી રહી, ભાગી ગઈ. દુપ = દુખ દેપ = દેખીને. દીપક = દીવો. સર = માથું, શિર પર. પરો = ખરો. તન = શરીર. થીર = વગર ડોલે. નિમેષ = પળવાર.

નિસાસા નાખવાનું, વહાલા પ્રિયતમને યાદ કરવાનું અને આખી રાત વગર ઊંઘે જ પસાર કરવાનું હોય છે. એટલે વહાલી ઊંઘ તો મારાથી દૂર જ ખસી બેઠી છે. અને માથું તો દીવાની પેઠે ખરેખર ડોલી રહ્યું છે. ઊંઘ ગઈ અને માથામાં ડોલ થયા કરે એટલે કેવી દશા થાય તે કલ્પી શકાય તેવું છે. અને તેની સાથે આખું શરીર એક આંખના પલકારા જેટલા સમય સુધી પણ સ્થિરતા ધારણ કરતું નથી. આવી મારી વિરહની-વ્યથા ચાલુ છે તે પતિરાજ વગર કોણ મટાડે ?

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એક બીજો ભાવ ટબાકાર અને નોટ કરનારે સારી રીતે રજૂ કર્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ ચેતનાને તો નિદ્રા–સ્વપ્નદશા–હોતી નથી; એને તો જાગ્રત અવસ્થા પણ નથી અને ચોથી ઉજાગર દશા હોય છે. એ રીતે શુદ્ધ ચેતનાને નિદ્રા ન હોય એ એક વાત થઈ. અથવા વ્યવહારમાં વિરહીને ઊંઘ ન હોય તે વાત ઊંઘને અંગે થઈ. ટબાકારના ભાવમાં વાંધો મને એમ જણાય છે કે શુદ્ધ ચેતનાની ઉજાગર દશા હાલ દબાઈ ગઈ છે, એનુ વર્ણન અત્ર ન સંભવે. એ દશા તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે અને અહીં તો સંબંધ પરથી ઊંઘ ન આવે ત્યારે થતાં ધમપછાડાનું વર્ણન હોય એટલે ટબાકારના અર્થનો ઘાટ વિચારવા લાયક હોવા છતાં બંધ બેસતો થતો નથી.

દીવાની માફક માથું ડોલે ત્યાં આધ્યાત્મિક ભાવ 'અનુભવ'ને અંગે જણાય છે. અનુભવની જ્યોતરૂપ દીવો છે તે મારું–શુદ્ધ ચેતનાનું–દુખ દેખીને ડોલે છે. એ પતિની વિભાવદશા જોઈ, એ અધમ સ્થિતિ માટે પોતાનુ માથું ડોલાવ્યા કરે છે. એને એ વાત ગમતી નથી, એ પોતાના મસ્તકના ડોલથી જણાવ્યા કરે છે. અથવા દીપક અસ્થિરતાની નિશાની હોઈ તેની પેઠે ચેતનાનુ માથું ભમ્યા કરે છે એમ અર્થ લેવામાં આવે તોપણ આધ્યાત્મિક ભાવ બરાબર આવે છે.

વ્યવહારમાં વર્તતા ચેતનમાં સ્થિરતાગુણ હોતો નથી; એની અસ્થિરતા ઉઘાડી દેખાય છે. સિદ્ધદશામાં ચારિત્ર સ્થિરતારૂપ હોય છે. પણ સંસારમાં એ ગુણ ધીમો ધીમો ખીલતો જાય છે. પણ જ્યારે ચેતનજી વિભાવદશામાં હોય છે ત્યારે તો એનામાં એક ક્ષણ વાર પણ સ્થિરતા હોતી નથી અને એની એ અસ્થિરતા અનુભવ જુએ છે અને તેની નોંધ લે છે. પર્યાય-પલટન પ્રત્યેક સમયે થયા કરે છે અને અસ્થિરતા એ પલટન-ભાવમાં દેખાઈ આવે છે. આવી રીતે શરીરની અને મગજની અસ્થિરતા ચેતનની દેખાઈ આવે છે અને ચેતન અને ચેતનાને અભેદ હોઈ એની જે દશા થાય તે અનુભવ દ્વારા ચેતના જાણી લઈ પોતાની દશા તરીકે વર્ણવે છે. વિરહી સ્ત્રીની પણ આવી જ દશા હોય છે. અને ચેતનના ચાલુ વિભાવને કારણે ચેતનાની એવી જ દશા થઈ છે: એને ઊંઘ નથી, એનું માથું ભમે છે અને એનુ શરીર ધ્રૂજે છે. ચેતન અને ચેતનાના એકાંગીભાવ વિચારતાં આ વિચારણાનો આધ્યાત્મિક ભાવ સમજાઈ જાય તેવો છે (૧)

ससि सरिण तारा जगी रे, विनगी दामिनी तेग;
रयणी दयण मते दगो प्यारे, मयण सयण विनु वेग. पीया० २

અર્થ—ચંદ્ર (તારાનો પતિ) તારાઓની નજીક જઈને ચળકે છે અને ખડગની ધાર જેવી વીજળી ઝબૂકે છે (અને વિરહ વ્યથાને વધારે છે) અને રાત મને છળ દીધા કરે છે અને મારા સ્વજન (પતિ) વગર કામદેવનો દોર વધે છે. (૨)

વિવેચન—વિરહી સ્ત્રીની રાત્રીઓ કેવી જાય છે, કુદરત તેની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે અને તે વાતમાં આનુષંગિક બાબતો કેવો ભાગ ભજવે છે, તે પ્રથમ ચાલુ વિરહી વ્યવહારુ પત્નીની નજરે વિચારી જઈએ. પં. ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે તારાના પતિ ચંદ્રને તારાઓ (તેની સ્ત્રીઓ) સાથે રમતો દેખીને મારો વિરહ વધારે ઉલ્લસે છે. 'સરીણ' એટલે સમીપ જઈને અને 'જગી' એટલે રમે છે. અને વીજળી ખડ્ગની ધાર જેવી ઝબકે છે અને એ પણ વિરહજોર જગાડે છે. હે રાત્રિ! તું મને દગો દઈશ નહિ. (મતે નહિ પણ 'મત' પાઠ લેઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય છે.) કામદેવ પતિ વગર પોતાનો વેગ વધારી મૂકે છે. આ પ્રમાણે તેઓ સીધો સરળ અર્થ કરે છે. આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. આમાં ચંદ્રમાને તારા નામની તેની સ્ત્રીઓ સાથે રમતો બતાવી તેનાથી અને વીજળીથી વિરહવ્યથા વધે છે એ ભાવ રજૂ કર્યો છે.

ટબાકાર જુદી રીતે વિરહવ્યથા તારવે છે. તેનો કરેલો અર્થ સાદી ભાષા કરી અત્ર નોંધી લઉં છું: વેગ એટલે તત્કાળ ઉતાવળી થઈને રાત્રી (રયણી) મને પ્રોષિતપતિકા (જેનો ધણી પરદેશ ગયો હોય તેવી નાયિકા-સ્ત્રી)-એકલી જાણીને દગો દેવા તૈયાર થઈ છે. એ રાત્રીનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ચંદ્રમા પોતે છુપાઈ રહ્યો અર્થાત્ કાળી અમાવાસ્યાના અંધકારરૂપ રણભૂમિકા છે અને જગી દામની—જાગૃત-ઝળઝળાટ કરતી વીજળી—તેમ જ જગી તારા-ઝળઝળાટ કરતા તારા-એ 'વિનગી તેગ' છે એટલે વગર ગ્રહણ કરેલ તરવારો હોઈ તેનાથી મને દગો દે છે. હું અશુદ્ધ ચેતના હોઉં તો તો કામદેવ મને શું નું શું કરી નાખે, પણ હું તો શુદ્ધ ચેતના રહી તેથી કામદેવ, મારો સ્વજન ઘેર ન હોવાને કારણે, મને દગો દેવા વાંછે છે. રાત્રી, તારા, દામિની એ સર્વ મળી કામોદ્દીપન દ્વારા મને દગો દેવા વાંછે છે. આ ટબાકારનો અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. આપણે તે વિચારી જઈએ.

વિરહવ્યથા, અંધારી રાત, વચ્ચે વીજળીના ઝબકારા અને એકાંતવાસ સાથે ઊંઘનો અભાવ, એ સર્વ એવા પ્રસંગો છે કે મનુષ્યના મગજનો માનસિક અભ્યાસી તે વખતે

પાઠાંતર—સરીણુ-સરાણુ. વિનગી-ચાનગી. દયણુ-દયન. વિનુ-વિણુ, વિણ.

શબ્દાર્થ—સસિ = ચંદ્ર. સરિણુ = સમીપ જઈને, પાસે જઈને, સરી જઈને. તારા = બીજા ગ્રહો (સાથે). જગી = રમે છે, ચમકે છે. વિનગી = ઝમકે છે (ક્રિયાપદ): વગર ગ્રહણ કરેલી (વિશેષણ). દામિની = વીજળી. તેગ = ખડગ, તરવાર. રયણી = રાત. મતે = મને. દયણ = દે છે. દગો = છળ. મયણ = મદન, કામદેવ. સયણ = સ્વજન, પતિ. વિનુ = વગર. વેગ = બળ.

કામદેવની અસર કેવી થાય તે બરાબર સમજી શકે. ચંદ્રમા પણ કામોદ્દીપન કરનાર છે, પણ વિરહી સ્ત્રીને અંધકાર (ચંદ્રમાની ગેરહાજરી) તેથી પણ વધારે મૂંઝવણ કરનાર છે. એમાં વળી વચ્ચે વીજળી થયા કરતી હોય, તારા પોતાનો પ્રકાશ નાખી રહ્યા હોય, એ સર્વ વગર તરવારે મહાવ્યથા કરે છે.

નોંધ કરનાર મિત્ર આ ગાથા પર ભાવ જણાવતાં લખે છે: જેમાં ચંદ્ર છુપાઈ ગયો છે અને તારા અને વીજળીના ઝબકારવાળી, વગર ગ્રહણ કરેલી તરવાર વડે મને–મદદરૂપ સ્વજન વિનાનીને–રાત્રિ જલદીથી દગો દેવા ઇચ્છે છે. (સમતા અથવા શુદ્ધ ચેતનાનો આત્મા સાથે વિયોગ છે એટલે આ શુદ્ધ ચેતના પ્રોષિતપતિકા થઈ; તેને રાત્રી છળવા આવે છે એ ભાવ અત્ર બતાવ્યો છે. અંધારી રાત વગેરે કામોદ્દીપન કરનારાં છે અને એકલી સ્ત્રી હોય તો આવાં કારણોથી ભ્રષ્ટ થાય; પણ સમતા તો તેમ છતાં દુઃખ ભોગવે છે. માટે તેનો તેના પતિ સાથે ક્યારે મેળાપ થશે તે હે જોશી! જોશ જોઈને કહે: આ પદ દરેક ગાથા સાથે અધ્યાહારથી લેવાનું છે.)

રાત્રીને દગો ન દેવાની પ્રાર્થના કરવી કે રાત્રી દગો દે છે એવી ફરિયાદ કરવી, એ બન્નેનો ભાવ એક જ આવે છે. એટલે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી કરેલા અર્થમાં એકતા ચાલુ રહી છે. વિરહીની દશાનું વર્ણન માનસિક દૃષ્ટિએ ભવ્ય અને વિચારણીય હોઈ કવિની કવિતાને નૈસર્ગિક રૂપ આપે છે. (૨)

શુદ્ધ ચેતના હજુ પણ વિરહદશાને વધારે વર્ણવે છે:—

तनपिंजर झूँरे पर्यो रे, ऊडी न सके जीउ हंस;
विरहानल जाला जली प्यारे, पंख मूल निरवंस. पीया० ३

અર્થ—જીવ(ચેતન)રૂપ હંસ શરીરરૂપ પાંજરામાં પડ્યો પડ્યો ખેદ પામે છે, કકળાટ કરી ક્ષીણ થાય છે. અને વિરહ–અગ્નિની જ્વાળાઓ તો ભારે બળી રહી છે; તેથી (એની) ઊડવાની પાંખો તો મૂળમાંથી સમૂળગી નાશ પામી ગઈ છે. (૩)

વિવેચન—આ ગાથામાં કલ્પના ભવ્ય છે. એમાં શુદ્ધ ચેતના જીવથી જાણે જુદી હોય તેવો ભાવ બતાવ્યો છે. અંતે તો ચેતન–ચેતનાની એકતા છે, પણ આપણે ચેતના અને ચેતનને જુદાં કલ્પી ચાલ્યા છીએ એ વાત ધ્યાનમાં રહે. ચેતનાનો જીવ અત્યારે તો શરીરરૂપ પાંજરામાં પડ્યો પડ્યો ઝૂર્યા કરે છે; આખી દુનિયામાં ઊડીને જવાની તેની શક્તિ હતી તે અત્યારે દબાઈ ગઈ છે અને વિરહરૂપ અગ્નિની જ્વાળાઓ એવી આકરી ભભૂકી નીકળી છે કે એણે એની ઊડવાની પાંખોને નિર્વંશ કરી દીધી છે.

પાઠાંતર—પિંજર–પંજર. ઝૂરે–ઝૂરે. જીઉ–જીવ.

શબ્દાર્થ—તનપિંજર = શરીરરૂપ પાંજરું (તેમાં). ઝૂરે = ખેદ પામે છે, કલ્પાંતથી ક્ષીણ થાય છે. પર્યો = પડેલો. ઊડી = જોરથી ચાલવું. જીઉ = જીવ, ચેતન. વિરહાનલ = વિરહરૂપ અગ્નિ. જાલા = જ્વાળા. જલી = બળી. પંખ = પાંખ. મૂલ = મૂળમાંથી. નિરવંસ = સમૂળગો નાશ થવો તે.

અથવા ચેતનરાજ (જીવ–હંસ) પોતે સ્થૂળ પાંજરામા પડી ગયા હોઈ એની ઊડવાની શક્તિ નાશ પામી ગઈ છે અને એ તો તનપિંજરમાં પડ્યા પડ્યા ઝૂર્યા કરે છે અને વિરહની જ્વાળા તો એવી આકરી બળે છે કે એણે પાંખોને મૂળમાંથી નકામી કરી દીધી છે. અહીં ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ લઈએ તોપણ અર્થ બેસતો આવે છે અને ચેતનાને જુદી વ્યક્તિ ગણી એની શક્તિ ઘટી ગઈ છે, એમ અર્થ કરીએ તોપણ ભાવ બેસે છે. વાત એકની એક છે કે ચેતનરાજ અત્યારે સ્થૂળ વસ્તુઓમાં રાચી રહ્યા છે અને એ કારણે ચેતના દબાઈ ગઈ છે.

ટબાકાર આ ભાવ બહુ સાદી પણ અસરકારક રીતે લાવે છે. એમણે ઊડવાની શક્તિનો અર્થ ગુણસ્થાનક્રમારોહ કર્યો છે. એમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: મારું ચેતનારૂપ શરીર પાંજરામાં પડ્યું પડ્યું અત્યંત ઝૂરે એટલે શુદ્ધાત્માના મેળાપને વાંછે અને એવો મેળાપ ન થતો હોવાથી અત્યંત આરતિ (પીડા) કરે. આવી સ્થિતિમાં વિરહને કારણે ગુણસ્થાનના આરોહણરૂપ મારું ઉડ્ડયન સામર્થ્યવાન ન થાય, ગુણસ્થાન આરોહણ ન કરી શકે એટલે તેનામાં ઊડવાનું સામર્થ્ય ન રહ્યું—જેમ ભારીપૂંછો હંસ ઊડી ન શકે તેમ. એટલે ગુણસ્થાનનું આરોહણ મૂળથી મટી ગયું. આ રૂપ વિરહઅગ્નિની ઝાળ, જે અનંતાનુબંધીની ચોકડીના ઉદયવંત છે તે; આત્માનું પોતાની આંખોથી જોવું તેથી; ગુણસ્થાનક્રમારોહ રૂપ પાંખ; તેનું મૂળ એટલે પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી જ (બીજેથી નહિ) એટલે મૂળથી જ નિર્વંશ થયું છે–આત્મારામથી રહિત થયું છે.

બની શકે તેટલી સાદી ભાષા કરી ઉપરનો ટબાકારનો ભાવ બતાવ્યો છે. તેમાં ચમત્કાર છે, ભાવ સમજવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન છે. એમણે ઉડ્ડયનને ગુણસ્થાન–આરોહણ ગણ્યું છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. આ પાંખોનાં મૂળ જ છેદાઈ ગયાં છે એટલે આખી પ્રગતિ અટકી ગઈ છે. આ ભાવમા પાંખ બળી જતી નથી, પણ એને ભારે આકરી બનાવી દે છે આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે એક રીતે હંસ પાંજરામાં પડે તેથી તેની પાંખો નકામી બની જાય છે, પણ નાશ પામી જતી નથી એટલે 'નિર્વંશ'નો અર્થ 'નકામી' એવો કરીએ તો લગભગ ભાવ બેસતો આવી જાય છે.

'તનપિંજર' એટલે સ્થૂળ ભાવમાં રમણતા સમજવી. એને ધનનો વિચાર, સ્ત્રીનો વિચાર, છોકરાઓનો વિચાર, પોતાની શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવાનો વિચાર—આ સર્વ તનપિંજરદશા છે, સ્થૂળ વર્તના છે. ચેતનને પોતાને પોતે કોણ છે તેનો કદી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવા ન દેનાર મર્યાદિત–આવરિત અજ્ઞાનદશા છે અને શુદ્ધ આત્માની નજરે કેદખાનાની સ્થિતિને રજૂ કરનાર તુચ્છ વર્તના છે.

મારા મિત્ર નોંધકારે વળી નવો જ ભાવ સૂચવ્યો છે. તેઓ નોંધે છે: સમતા કહે છે કે હું ચેતનના મેળાપ વગર દુઃખી થઉં છું, જીવ પણ જઈ શકતો નથી; કારણ કે એને હજુ ચેતનના મેળાપની આશા છે. આત્મા ઊડી શકતો નથી, કારણ પતિ મળવાની

આશામાં તેની પાંખોનાં મૂળ છેદાઈ ગયાં છે, અથવા, વધારે સારી રીતે કહીએ તો, વિરહાનલમાં તેની પાંખો બળી ગઈ છે. આ નોંધમાં કરેલ ભાવ ઠીક છે અને તે વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર રજૂ કર્યો છે.

ઊડવાની હકીકતમાં મને જ્ઞાનગુણને આગળ કરવો ઠીક લાગે છે. જ્ઞાની જ્ઞાનથી ગમે તે સ્થાને જઈ શકે છે, ભૂત–ભાવીના ભાવોને જાણે છે, પણ એનો તે ગુણ અવરાઈ જાય ત્યારે એની ઊડવાની શક્તિ હીન થઈ જાય છે. પોપટને પાંજરામાં રાખ્યો હોય તો તેની ઊડવાની શક્તિ તો રહે છે, પણ એની પાંખ એવી ભારે થઈ જાય છે કે એને છૂટો કરવામાં આવે ત્યારે પણ એ થોડો વખત ઊડી શકતો નથી. આત્માનો જ્ઞાનગુણ પાંજરે પડ્યો છે અને એ નિર્વંશ થવાથી એ પરિવારહીન (sterile) થઈ ગયો છે. જ્યારે આગ બરાબર લાગે ત્યારે એ ઝાડને મૂળમાંથી બાળી નાખે છે અથવા મૂળને પરિવાર વગરનું–ન ફાલેફૂલે તેવું–બનાવી દે છે. ચેતન અને ચેતનાના વિરહનું આવું પરિણામ આવ્યું છે: એક તો ઉડ્ડયન ગયું અને બીજું પાંખો લગભગ નકામી થઈ ગઈ. (૩)

उसासासें वढाउको रे, वाद वदे निशि रांड;
न मने उसासा मनी प्यारे, हटके न रयणी मांड. पीया० ४

અર્થ—નિસાસાની ગતિથી પણ આગળ વધી જવાની ઇચ્છાવાળી રાંડ રાત તો હોડ કરીને સામે બેસી ગઈ છે; અને નિસાસાને મનાવીએ તોપણ એ લગાર માત્ર પણ રોકાતી નથી, વધતી જ જાય છે. (૪)

વિવેચન— આ ગાથાનો સીધો અર્થ, પંન્યાસજી મહારાજના કહેવા પ્રમાણે, અત્યારે વિરહકાળના જે નિસાસા આવે છે તેની સાથે રાત્રી વાદે ચઢી છે. રાત કહે છે કે હું મોટી અને નિસાસા કહે છે કે મારી પોતાની સંખ્યા મોટી. નિસાસા ગમે તેટલી મોટી સંખ્યામાં આવે, પણ એનાથી એ રાત વધારે મોટી થાય છે, એટલે નિસાસા ઉપર નિસાસા આવે, પણ રાત વાદે ચઢી છે તે ખૂટતી જ નથી. કહેવાની વાત એ કે વિરહને પરિણામે રાત પૂરી થતી નથી. મને આ નિસાસા ગમતા નથી, અને મારો એના તરફ જરાયે પક્ષપાત નથી, પણ ગમે તેટલું કહીએ તોપણ આ રાંડ રાત તો એને જરા પણ રોકતી નથી, ઊલટી એને વધારનારી થાય છે. રાત્રી એ અત્ર વિભાવદશા સમજવી. વિરહી સ્ત્રીની રાત્રીઓનું આમાં આબેહૂબ વર્ણન છે અને અર્ધજાગ્રત દશામાં નિસાસાઓ રાતને કેટલી લાંબી કરે છે તે તો વિરહદશા અનુભવનાર જાણે તેવી વાતો.

પાઠાંતર—ઉસાસામેં–ઉસાસામેં. વઢાઉકો–વટાઉકો. રાંડ–રાડ. ન મને–ન મને–ન મેંટ. હટકે–હટકે.

શબ્દાર્થ— ઉસાસામેં = શ્વાસોશ્વાસથી, નિસાસાથી. વઢાઉકો = વધવાની ઇચ્છાવાળી, વેગથી આગળ ધસનારાળી. વાદ = હોડ, હરીફાઈ. નિશિ = રાત. ન મને = ન ગમે, ન ખૂટે. ઉસાસા મની = નિસાસાએ મનાવી (તોપણ). હટકે = રોકાય, અટકે. રયણી = રાત. માંડ = જરા પણ.

ગ્રુ સમુચિત જણાય છે. વાત એ છે કે ચેતનની અત્યારની સ્થિતિએ ઘરનું આખું વાતા-
ણ બગાડી નાખ્યું છે.

આ તો હું ઝૂરું છું અને પતિ પોતે બેદરકાર રહે છે, એનો મેળ કઈ રીતે થાય? હવે તો
ાનંદના સમૂહ પ્રભુ હરેક પ્રકારે જાતે આવીને આશા પૂરી કરે ત્યારે સાચું કામ થાય તેમ છે.

ટબાકાર જરા જુદી રીતે એ જ ભાવ લાવે છે. એના અર્થ પ્રમાણે આનંદનો ઘન–સ્વરૂપ–
સિરૂપ પરમાનંદનો સમૂહ–એવો પ્રભુ–સામર્થ્યવાન આત્મા. હરવિધ–નાના પ્રકારના–
ગુસ્થાન–આરોહણરૂપ આશા. શુદ્ધ ચેતનાને સ્વભાવરૂપ ઘરે 'આય' એટલે આવીને પૂરી
–આશા સંપૂર્ણ કરે. આનંદઘન પ્રભુ, જે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા, તે હરેક પ્રકારે
ાતાને આવીને મળીને તેની આશા પૂરી કરે છે. આવો ભાવ ટબાકાર અને મિત્ર નોંધકાર
રે છે, નોંધમાં લખે છે. પણ જ્યારે આત્મા ગુણસ્થાનમાં આરોહણ કરે છે ત્યારે
ામાં સમતા આવે છે અને ત્યારે જ તે સમતાના સંબંધથી આનંદના સમૂહને પ્રાપ્ત
છે. પર વસ્તુમાં રમણ કરવાની ટેવ હોય ત્યાં સુધી સમતા આવતી નથી. અને ચેતન-
જ પોતે જ આનંદસ્વરૂપ છે, સત્તાગતે તે આનંદઘન છે, સમતા તેણે જ પ્રાપ્ત કરવાની
અને ચેતના પણ તેની પોતાની જ છે. જે આદર્શ સ્થિતિ ઉપજાવવાની છે તે ક્યારે
પ્ત થશે તેની આ ઝંખના છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સાચા સ્નેહીનો
વિયોગ જ રહેવાનો છે. અને એ વિયોગકાળમાં તો ચેતનના ઉદ્યન અટકી જ જાય
અને ચેતનાના નિસાસા વધારે ઊંડા અને આકરા થતા જાય છે. આ સ્થિતિનો અંત
લવાની ઇચ્છા પતિપ્રાણા ચેતનાની જરૂર હોય તેમાં નવાઈ નથી. એકવાર સમતા અને
ન મળ્યાં એટલે શુદ્ધ ચેતનાની વિરહદશા હમેશને માટે ભાંગી જવાની, એ વાત પણ
ાગ્ય છે. એટલા માટે એ ઝંખનામાં એ જોશીને પૂછે છે કે ભાઈ જોશીડા! તારો જોશ
ને કહે કે આત્મારામ અને સમતાનો મેળ ક્યારે મળશે? અને આનંદઘન પ્રભુ–
ા નાથ–પોતે જાતે પધારીને અમારી આશા ક્યારે પૂરી કરશે? (૫)

ઉપસંહાર—આ ભાવવાહી પદમાં ઊંડો યોગાભ્યાસ છે, અંતરની તાલાવેલી છે,
નાના વિકાસમાં પ્રશાંત આશા છે અને માર્ગગમનની શુદ્ધ દિશાનું દર્શન છે. અત્યંત
શુદ્ધ આત્મમંથનનું આ પરિણામ છે અને છતાં ભારે ઉદાસીનતાના દર્શન સાથે આશાનો
ા આશ્રય છે. ઉદાસીનતા અંતે આશામાં પરિણમે છે. ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનની એકતા
, એનો અંતરભાવ સમજાય, એની અંદર રહેલા આત્મગાનનો અનાહતનાદ સંભળાય,
આનંદઘન પોતે પધારીને સર્વ આશા પૂરી કરે, અને તેમ થાય એટલે નિસાસા
ઉદાસીનતાનો સદાને માટે છેડો આવે. બહારની કોઈ ક્રિયા, બહારના કોઈ સ્નેહી
યપ્રાપ્તિ કરી આપે તેમ નથી. આનંદઘન પ્રભુ અંદર જ બેઠા છે; એને સુયોગ્ય
ાન મળે એટલે એ અંદરથી જ જાગે તેમ છે, જાગ્યા એટલે પરભાવ અટક્યો,
કપટી દૂર થઈ, અને ચેતનાની વિરહદશા છૂટી ગઈ.

આ સ્થિતિ નીપજાવવાનો અત્ર ભાવ છે. વ્યવહારમાં વિરહી સ્ત્રી બોલે તેવી વાત સાદી રીતે ઉચ્ચ કવનમાં મૂકી યોગીરાજે આ પદમાં ઘણી વિશિષ્ટ વાત કરી નાખી છે અને અંતરાત્મદશાની તાલાવેલી કેવા પ્રકારની હોય તેનો સાચો ખ્યાલ કરાવ્યો છે. આશા અમર છે, સાધન જાણીતાં છે, ઇચ્છા બળવાન છે, અને ચેતનરાજ એને પ્રાપ્ત કરે તે તેનો સહજ સ્વભાવ છે. માત્ર પરભાવ તરફ સાચું પારકાપણું જણાય અને પરને દૂર કરી સ્વનો આદર કરવાનો નિર્ણય થાય તો હૃદયમંદિરમાં બેઠેલો આનંદપ્રભુ સર્વ આશા પૂરી કરી શકે તેમ છે. (૬૫)

પદ છાસઠમું

ભૂમિકા—પ્રમાણમાં નાના આ પદમાં બહુ મુદ્દાસરના અને ખાસ વિચારણીય વિચારો કવિના અંતરમાંથી નીકળી ગયા છે. એમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે. એમાં દિલની એવી વાતો કરી દીધી છે કે જો અનેકાંત મતનો બરાબર ખ્યાલ ન થયો હોય, વિધિ-નિષેધનાં સૂત્રોની મર્યાદાનો હિસાબ ન જણાયો હોય, અધિકારી પરત્વે ભેદ કેટલો અને શા માટે પાડવામાં આવ્યો છે તેની વિચારસ્પષ્ટતા મગજમાં ન થઈ હોય, તો આ પદના લખનારને કે કરાવનારને નિશ્ચયમતવાદી કહેવાની ધૃષ્ટતા સામાન્ય ભૂમિકા પર સ્થિત થયેલા કરી નાખે તેવું છે. આ અતિઅગત્યની વિચારસ્પષ્ટતાનું પૃથક્કરણ પદને અંતે કરવાનું મુલતવી રાખી પ્રથમ યોગીરાજ શું કહેવા માગે છે તે વિચારી જઈએ. પણ આખી પદવિચારણામાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ નથી અને તેનો સમન્વય કરવાની આવડત એ જ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય છે, એ વાત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. પ્રથમ યોગીરાજને સમજીએ.

વિચારણા બે પ્રકારની હોય છે: આત્મિક (subjective) અને બાહ્ય (objective). આત્મિક વિચારણામાં અંદર જોવાનું થાય છે, ચેતન સાથે એકાકી ભાવ થાય છે. પોતાની પ્રગતિ કેમ થાય? કયા કારણે અટકી? અંતિમ ધ્યેય શું? પોતાનું કે પોતાનાં માન્યાં તેની સાથેનો સંબંધ કેટલો? કયાં સુધીનો? કયારે થયો? શા માટે થયો? કયાં એનો અંત આવશે?—આવી સર્વ વિચારણા આત્મસન્મુખ છે, હૃદયસન્મુખ મીટ મંડાવનાર છે, એકાંત સાધ્ય સમીપ જનાર છે અને વિવેકને જાગ્રત કરનાર હોઈ ભારપૂર્વક ભાવ-વિશુદ્ધિ દર્શાવનાર છે. બીજી વિચારણા બહારના ભાવોને વિચારવાની હોય છે. તેમાં ચેતનેતર ભાવો તરફ નજર રહે છે; બાહ્ય વસ્તુનો કે પર વ્યક્તિઓનો ચેતન સાથેનો સંબંધ દેખાય છે. એમાં ચેતન તરફ મીટ મંડાતી નથી; એમાં પોતાનાં સત્તા, સામર્થ્ય કે ગુણ તરફ લક્ષ્ય ન રહેતાં સાચા ભાવો ઉપર ધ્યાન જ રહે છે. અહીં આત્મવિચારણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આવી વિચારણાની બહુ જરૂર છે. ઘણી વખત

પ્રાણી વિચાર જ કરતો નથી, પવનનો સપાટો આવે કે પરિસ્થિતિ સમજાવે તેમ એ ગતાનુગતિક રીતે મારીમાઠી ક્રિયા કર્યા કરે છે એનો આત્મપ્રગતિ સાથે કેટલો સંબંધ છે તે પણ એ વિચારતો નથી, બાહ્ય નજરે, વિવેકશૂન્ય દૃષ્ટિએ, ઓઘવૃત્તિએ કામ કર્યા કરે છે અને મરણ આવે ત્યારે જરા પણ આગળ વધ્યા સિવાય ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે આ પદમા અતિ ઉત્કૃષ્ટ હદની આત્મવિચારણા કરી છે. અને આત્મવિકાસને જ એ સ્પર્શે છે એની વિચારણા કેવી હોય તે સાધુઓને ઉદ્દેશીને એ કહે છે—

પદ

(રાગ—આશાવરી)

साधु भाई ! अपना रूप देखा,
साधु भाई ! अपना रूप देखा.
करता कौन कौन फुनी करनी ?
कौन मागेगा लेखा ? साधु भाई० १

અર્થ—બંધુ સાધુઓ ! જ્યારે આપણું (પોતાનું નિજચૈતન્ય સ્વ)રૂપ જોયું (ત્યારે વિચાર થયો કે) આમા કરનારો કોણ અને વળી કરણી શી અને એનો હિસાબ કોણ માગશે ? (૧)

साधु-संगति अरु गुरुकी कृपा तें,
मिट गई कुलकी रेखा;
'आनंदघन' प्रभु परचो पायो,
ऊतर गयो दिल भेखा. साधु भाई० २

અર્થ—સાધુપુરુષોની સોબત અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી કુળનુ ચિહ્ન હતું તે મટી ગયુ, આનંદઘન—પરમાત્માનો પરિચય થયો અને ભેખ—વેશ ઉપરથી દિલ ઊતરી ગયુ (૨)

વિવેચન—અહો સાધુ ભાઈ ! જ્યારે પોતાનું રૂપ દેખ્યુ, પોતે કોણ છે તેનો વિચાર કર્યો, ત્યારે મનમાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થયો કે આ સર્વનો કર્તા કોણ ? ક્રિયા શી ? અને

પાઠાંતર—કરતાં કૌન કરણિ કુનિ કેસિ, કુણ માગેગા લેસા
શબ્દાર્થ—અપના = આપણું, પોતાના જબ = જ્યારે કરતા = કર્તા, કરનાર કુની = વળી, કરની = કરણી, ક્રિયા લેખા (સં) = હિસાબ

પાઠાંતર—અરુ–ઓર કૃપાતેં–કિરપાતે રેખા–રેખ પાયો–પાઈ ઊતર–ઉતર ભેખા–ભેખ
શબ્દાર્થ—સંગતિ = સોબત અરુ = અને, ઔર કૃપાતેં = મહેરબાનીથી મિટ ગઈ = મટી ગઈ કુલકી = કુળની, મોહકુળમાં જન્મ સંબંધીની ખાનદાનીની મોટાઈની રેખા (સં) = ચિહ્ન હદ પરચો = પરિચય અનુભવ, પુનઃ પુનઃ મળવું તે પાયો = મળ્યો, થયો ઊતર ગયો = ઊતરી ગયો, ખલાસ થઈ ગયો દિલ = મન ભેખા = ભેખ, રૂપ, વેશ એ (?)

અત્યારે જે કરી રહ્યા છીએ તેનો જવાબ કોણ માગશે ? એનો હિસાબ કોની સાથે સમજવો પડશે ? પ્રશ્નો સાદા છે અને સહજ રીતે ઊઠે એવા છે. પ્રાણી ગમે તેટલી દોડાદોડ કરે, પણ એને કોઈ વાર આ સર્વ શાને માટે, કોને માટે અને ક્યાં સુધી ?—એવા સવાલો જરૂર ઊઠે છે.

પં. ગંભીરવિજયજી મહારાજ આ પ્રમાણે અર્થ લખાવે છે : હે સાધુઓ ! બંધુઓ ! આપણું રૂપ (નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ) ક્ષણ માત્ર જોયું ત્યારે વિચાર–વિવેક જાગ્યો કે કર્તા કોણ છે ? મારા સિવાય બીજો નથી. હું જ કર્તા છું અને વળી કરણી પણ કોણ છે ? એટલે કરણી પણ હું જ છું, કારણ કે કર્તા (ચેતન)ની જે જ્ઞાનાદિક કરણી છે, તે બન્ને એક જ છે. અને હારજીતનો સરવાળો કોણ માંગશે ? પોતે જ હારજીતનો સરવાળો લેશે. આવો ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર નિજ સ્વરૂપ દેખવાથી શાથી થયો ? સજ્જન પુરુષની સંગત અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી થયો અને અનાદિ કાળની જે ટેવ હતી તે રૂપરેખા (હદ) મટી ગઈ, આનંદઘન પ્રભુનો પરચો (પુનઃ પુનઃ મળવું તે–પરિચય) થયો તેથી હૃદયનો જે ભેખ–ખેદ હતો તે ઊતરી ગયો. આ પ્રમાણે સાદો સીધો અર્થ પન્યાસજીએ લખાવ્યો છે.

મારા મિત્ર નોંધ કરનારે આ પદનો જુદી રીતે અર્થ કર્યો છે તે આખો નોંધી લેવા લાયક હોઈ લગભગ તેના જ શબ્દોમાં અત્ર નોંધ્યો છે. તેઓશ્રી લખે છે કે, હે સાધુઓ ! મેં જ્યારે મારું પોતાનું સ્વરૂપ જોયુ ત્યારે મને જણાયુ અથવા જ્યારે તમે તમારું સ્વરૂપ જોશો ત્યારે તમને જણાશે કે તમામ ક્રિયા–કરણી એ બધું સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સુધી છે, પછી કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી જ્યારે સ્વરૂપ જણાયુ ત્યારે પછી આત્મામાં કર્મનું કર્તાપણું નથી, તેમ કાંઈ કરણી કરવાની રહેતી નથી. અને તેથી કરેલાં કર્મોનો ક્ષય થતો જાય છે, તેથી નવાં કર્મો સંબંધી કોઈ હિસાબ પૂછનાર પણ નથી. પોતે જ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કર્મનું કર્તાપણું, ક્રિયા અને કર્મ રહેતાં નથી. આ સંબંધમાં બીજી જગ્યાએ આનંદઘનજી મહારાજે કહ્યું છે કે : "કરમ કરમફળ કામી"—જીવ કર્મનો કર્તા છે અને શુભાશુભ કર્મોનો ભોક્તા વા ઇચ્છુક છે, તે વિભાવદશામાં હોય ત્યાં સુધી જ છે, અથવા ક્રોધાદિક પરિણામે પરિણમ્યો હોય ત્યાં સુધી છે એમ જાણવું. વળી બીજું વચન "કરતા પરિણામી પરિણામો, કર્મ જે જીવે કરિયે રે" આ વચનથી[1] પણ બાધ નથી. "પરિણામી ચેતન પરિણામો જ્ઞાન કરમ ફળ ભાવી"—એટલે ચેતનતા[2] પરિણામી છે એટલે ચેતન જ્ઞાન પ્રગટ કરવારૂપ આત્મગુણનો કર્તા છે અને તેનું ફળ સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ છે. જ્યારે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ વાત રહેતી નથી, તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પછી ચેતનમાંથી કર્મ કરવાનું ન હોવાથી કર્તાપણાનો તથા કરણીનો અભાવ થાય છે. સાધુપુરુષો માત્ર સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની કરણી જ કરે છે; તે સિવાય બીજી કરણી કરે તો તે સંસારવૃદ્ધિના હેતુરૂપ થાય છે. જ્ઞાનસારજીએ કહ્યું છે કે "જ્ઞાન વિના સંયમ આચરણા,

૧. આનંદઘનજીકૃત વાસુપૂજ્યનું સ્તવન, ગાથા ત્રીજી. ૨. સદર, ગાથા પાંચમી.

ચૌગતિ ગમન ઉપાયો." વળી આનંદઘનજીએ કહ્યું છે કે[1] "ફળ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિ માંહી લેખે–" તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરવા સિવાય અન્ય કરણી કરવાની સાધુઓને હોતી નથી. વળી અન્ય સ્થળે જ્ઞાનસારજીએ કહ્યું છે કે "આતમતત્ત્વ વેદાતમ વિજ્ઞાની અન્ય શ્રમણ ન કહાય." શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અન્યત્ર કહે છે "નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે"–તેથી નીજ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા વા પ્રત્યક્ષ કરવા જે ક્રિયા કરવી તે જ સાધુઓની કરણી છે; જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ ગયું, ત્યાર પછી તે કરણી રહેતી નથી અને જ્યારે સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયું ત્યારે કર્મબંધનો અભાવ થયો. (આ અભાવને કર્મબંધનાં અલ્પ કાળની સ્થિતિને નહિ જેવી ગણીને કહ્યા છે; કારણ, સિદ્ધઅવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સુધી પણ કર્મબંધ થાય છે, પણ તેમાં સ્થિતિબંધ અલ્પકાળનો હોવાથી તેને ગણ્યો નથી) અને જ્યારે કર્મનો આ પ્રમાણે બંધ ન હોય તો પછી ઉદય શાનો? અને જ્યારે ઉદય ન હોય ત્યારે કર્મનું લેખું-હિસાબ શાનો? હિસાબ નહિ તો પછી હિસાબ માગનાર પણ નહિ—એ રીતે આ પદનો ભાવાર્થ લાગે છે, પછી જ્ઞાની જાણે.

તેજ નોંધ ચાલુ છે. અત્ર બીજી ગાથા શરૂ થાય છે.

સાધુઓએ પૂછ્યું કે તમને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સાધુપુરુષની સંગતથી–સત્સંગથી અને ગુરુની કૃપાથી મારું મિથ્યાત્વ દૂર થયું છે, મારી અન્ય મત પર શ્રદ્ધા હતી તે ગઈ છે, અને મને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ છે અને તે આનંદઘનપ્રભુનો પરચો જોયો છે. અથવા આનંદઘનજી કહે છે કે મને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થયો છે અને તેથી મારા મનમાંથી ભેખનો–વેશનો ભેદ ઊતરી ગયો છે. બન્ને ગાથાનો પરમાર્થ–હે મુનિજનો! સુસાધુઓ! તમે જે ક્રિયા કરો તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે જ કરો, બીજી ક્રિયા કરશો તો સંસારમાં ભટકવું પડશે. અને જો સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે ક્રિયા કરશો તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થશે અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો અનુભવ થયા પછી જગતની ક્રિયામાંથી કર્તાપણું જશે, કરવાનું કાંઈ રહેશે નહિ, એટલે કર્મનું કર્તાપણું જઈ માત્ર પૂર્વકર્મ ભોગવવા માટે શરીરની પ્રવૃત્તિ થશે અને તમામ કર્મોનો ક્ષય થતાં સ્વતા-મુક્ત થશો. (આ પદ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલ માર્ગદર્શક નોંધ અને પંન્યાસજીનો બતાવેલ અર્થ વિચારી આપણે કેટલીક સ્વતંત્ર વિચારણા કરીએ.—હવે વિવેચન કરનારના વિચારો આવે છે:—

જ્યારે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તેનો તાત્ત્વિક વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે એને આલોચના થાય છે કે અત્યારે જે ધમાલમાં પોતે પડી ગયો છે તે સર્વનો કરનાર કોણ છે? આ સર્વ ક્રિયા ચાલી રહી છે તે શી વાત છે? અને સરવાળે અત્યારનાં સર્વ કાર્યનો હિસાબ કોણ માગશે? અનેક જનો એમ માને છે કે આપણાં કાર્યનો હિસાબ

1. આનંદઘનજીકૃત અનંતનાથનું સ્તવન, ગાથા બીજી.

કોઈ રાખે છે; ત્યાં મોટા ચોપડાઓ હોય છે; તે જમે-ઉધાર કરે છે; મરણ પછી ત્યાં જવાબ આપવો પડશે. એવા લેખા લેનાર કોણ? ફેંસલા આપનાર કોણ? અને એનો અમલ થયો છે કે નહિ એ જોનાર કોણ?

—આ તદ્દન સ્વાભાવિક પ્રશ્નો છે. વિચાર કરતાં કરતાં એને અંદરથી સૂઝી આવે છે કે (૧) આત્મા છે; (૨) આત્મા નિત્ય છે; (૩) એ કર્મનો કર્તા છે; (૪) એ કર્મનો ભોક્તા છે; (૫) એનો સર્વ કર્મથી મોક્ષ છે અને (૬) એ મોક્ષ મેળવવાના ઉપાયો છે. આ વિચારણા શુદ્ધ માર્ગે આવનારને જરૂર થાય છે, અને નિર્ણય પણ તેને સૂઝે છે. સમ્યગ્ જ્ઞાનનું એ લક્ષણ છે; સમકિતની એ નિશાની છે. અને જૈન પરિભાષામાં એને ષટ્સ્થાન કહેવામાં આવે છે.

આત્મા છે એ મૂળ પાયો પ્રથમ સિદ્ધ થવો જોઈએ. અને તેની ગુણદૃષ્ટિએ નિત્યતા સમજાય ત્યારે કામ આગળ ચાલે છે. પછી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મનો અને જીવનો સંબંધ થાય છે અને કરેલ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પણ આત્માને જ પડે છે. એનો હિસાબ પણ પોતે જ રાખે છે અને એ હિસાબમાં જરા પણ ગોટાળો થતો નથી એ વાત તેને બરાબર ન્યાયની નજરે બેસી જાય છે. ચિત્રગુપ્તના ચોપડા પોતાની પાસે જ રહે છે અને ફેંસલા સંભળાવનાર અને અમલ કરનાર પોતે જ છે. આટલાં આટલાં કર્મો એકઠાં થાય છતાં એ સર્વથી મુક્તિ પણ થઈ શકે છે, અને એ મુક્તિપ્રાપ્તિના ઉપાયો પણ છે. આ સર્વ વિચારણા અને નિર્ણય સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે તદ્દન પ્રાથમિક દશામાં થાય છે, પણ એ ન થાય ત્યાં સુધી સાચી પ્રગતિની શરૂઆત પણ થતી નથી. આ 'છ સ્થાન'નો આખો વિષય બહુ રસિક છે અને ખૂબ વિચારણા માગે છે. અત્ર તો તેનું અંગુલીનિર્દેશ શક્ય છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો આ આખી સૃષ્ટિ આપણી પાસે ખડી થયેલી છે. તે સાચી છે કે માયારૂપે છે? એનો કર્તા કોઈ ખરો? એને આવા રૂપે બનાવવાનો કાંઈ હેતુ ખરો? કોઈ સમજુ પ્રાણી આવી દુઃખ–દર્દ–ત્રાસથી ભરેલી પૃથ્વી બનાવે ખરો? એવા કર્તા લીલા કરે તો તે આવી હોય? પારકાને પીડા થાય તે જોઈને તેમાં આનંદ માણનાર કોણ હોય? અનંત દયાના સમુદ્રની ભાવના સાથે આવી ઢંગધડા વગરની અને શોક, સંતાપ, વિયોગ અને ત્રાસથી ભરપૂર સૃષ્ટિનો ઘાટ બેસે છે? અને તેનું સ્વરૂપ, તેની શરૂઆત હોય તો તેનો કાળ, તેમાં ચેતન અને અચેતનનો સંબંધ, તેમાં પલટાતાં અને સ્થાયી રૂપોનો સંબંધ —આ સર્વ વિચારો આવે.

જીવ, જગત અને ઈશ્વરના પ્રશ્નો અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવે છે. આત્માનો જગત સાથે સંબંધ શા માટે, કેટલો અને કેવા સ્વરૂપવાળો છે, તે પર મનુષ્યે પોતાની ઉપલબ્ધ બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને આપણે અહીં જે જે કાર્યો કરીએ છીએ, વિચારો કરીએ છીએ કે વાણીનો પ્રચાર કરીએ છીએ, તેનો છેવટનો હિસાબ કોણ કરશે, ક્યારે કરશે? જો કરેલાં

કાર્યો અહીં જ રહી જવાનાં હોય તો પછી ફળની નજરે નિષ્ફળતા થાય અને અહીં ધન, સ્વાસ્થ્ય, સગવડની વિષમતાઓ ખુલાસા વગરની રહી જાય. એટલે પ્રાણીને સૃષ્ટિકર્તૃત્વના, કર્મસંબંધના, કર્મફળના, અંત્ય મુક્તિના અને કરણીના હિસાબના વિચારો આવ્યા વગર ન જ રહે. આ જગતમાં પોતાનું સ્થાન, પોતાના સ્થાયી ધર્મો, પોતાનાં પર્યાય-પલટનો, પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયા, અંદરના ભાવો, વિભાવ સાથેનો સંબંધ, ક્રિયામાં રક્તતા, સંસારમાં સરણ, પરભાવનો થઈ બેઠેલો સ્વભાવ, ક્રિયાની સાથે કષાયને સ્થાન, ક્રિયાનો પ્રગતિ સાથે સંબંધ વગેરે સર્વ બાબતોનો વિચાર આવે છે. આ પ્રત્યેકની અંદર અસ્ખલિત વહેતો ચેતનપ્રવાહ નજરમાં આવે છે, ક્રિયા અને ક્રિયાફળનો સંબંધ બેસી જાય છે અને ચેતનને ક્રિયાની ક્યાં સુધી જરૂર છે, શા માટે જરૂર છે વગેરે અવ્યવસ્થિત કે ખુલાસા વગરની લાગતી પ્રત્યેક વાતનો સંબંધ સમજાય છે અને આખી વ્યવસ્થાની સાથે પોતાનો કેવો, ક્યારનો અને ક્યાં સુધીનો સંબંધ છે એની ઝાંખી થાય છે.

પછી એ ક્રિયાની જરૂરિયાત સમજે છે; ક્રિયા એ સાધનધર્મ છે, એ અમુક હદ સુધી જરૂરી છે એ પોતાની નજરમાં આવે છે; ક્રિયામાં સર્વસ્વ માનનાર પ્રગતિમાર્ગની પ્રાથમિક દશામાં છે એમ તે જુએ છે. અમુક ક્રિયા અમુક રીતે જ થવી જોઈએ એવા આગ્રહમાં રહેલ શિસ્તની મહત્તા એ જુએ છે. ક્રિયાને અંગે ઝઘડા કરનાર ક્રિયાનું રહસ્ય સમજ્યા નથી અથવા ગુણસ્થાન-પ્રગતિમાં ઘણા પાછળ છે એમ તે વિચારે છે અને સાધનધર્મોના ઝઘડા કરનાર સાધનને સાધનના સ્થાનમાંથી ફેરવી લગભગ સાધ્ય બનાવી દે છે, તેમાં તેમનું અલ્પ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન છે, તેમાં તેની ધર્મભાવનાની અંદર રહેલ ધર્માભાસપણું છે, એ જોઈ શકે છે. એ ઝનૂન અને જ્ઞાનસ્થિરતા વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકે છે અને એ સાધનધર્મોના ગૂંચવાડામાં ઘૂંચાઈ ન જતાં ચેતન તે દ્વારા પ્રગતિ કેમ સાધી શકે તેના રસ્તા તેને સૂઝે છે.

અત્યાર સુધી અમુક માર્ગે ચાલવું, પહેરવું, પરણવું, વેપાર કરવો વગેરે કુળધર્મો થઈ ગયા હતા, એ જાણે પોતાના સ્વધર્મો હોય અને તેને અનુસારે જીવન ઘડવાનું હોય એવી એક ઘરેડ પડી ગઈ હતી. ચાલ્યા આવતા રસ્તે ચાલવું એમાં મોટાઈ માની હતી.

સાધુપુરુષોની સોબતથી અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી એ આખી ચાલુ પદ્ધતિની રીત દૂર થઈ ગઈ. કારણ કે પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે, એનો સ્વભાવ વેલા જેવો છે; એને જેવી ઓથ મળે તેવો અને તેટલો તે ઊંચે ચડે છે. એ સંસારરંગમાં ચઢી જાય તો ગાવાબજાવવામાં કે લહેર કરવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે; એ જ પ્રમાણે એને સાચા સાધુપુરુષોની સોબત થઈ આવે તો એ ત્યાગમાર્ગે ચડે છે. સોબત ઉપર જનતાના મોટા ભાગના વિકાસમાર્ગનો આધાર રહે છે. 'સાધુસંગતિ' પરત્વે ૬૮ મા પદમાં વિવરણ આવવાનું છે.

પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સંપ્રદાયજ્ઞાન પણ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતું હતું. આત્મસાક્ષી

આનંદઘનજીએ આ સંપ્રદાય-જ્ઞાનને કેટલું અગત્યનું સ્થાન આપ્યુ છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓ (નેમિનાથ સ્તવન ગાથા ૮માં) કહે છે કે

ચુરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમયપુરુષનાં અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુર્ભવિ રે.

પૂર્વધરકૃત છૂટક પદની વ્યાખ્યા તે ચૂર્ણિ; સૂત્રમાં કહેલ અર્થ તે ભાષ્ય; ગણધરરચિત મૂળ સૂત્ર તે સૂત્ર; પૂર્વધરરચિત હોય તે નિર્યુક્તિ અને ટીકા તે વૃત્તિ: આ પંચાંગી જેટલું જ મહત્વનું સ્થાન તેમણે સંપ્રદાયજ્ઞાનને–પરંપરાના અનુભવને–આપ્યું છે, અને એમાંના એક પણ અંગને છેદનારને દુર્ભવી કહ્યા છે.

સાધુપુરુષોની સોબતથી અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી અત્યાર સુધી જે કુળની મહત્તા મારા મનમાં પેસી ગઈ હતી તે સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે મટી ગઈ. વ્યવહારમાં હું અમુક કુળનો છું, અમુક જ્ઞાતિનો છું, એ વાત પ્રાણીને બહુ સ્વાભિમાનમાં રાખે છે. અમે બ્રાહ્મણ, બ્રહ્માના મુખમાંથી અવતરેલા; અમે ઓશવાળ, અમારા બાપદાદા ક્ષત્રિય, અમારા વડીલોએ લોકસંરક્ષણ માટે જીવ આપેલા, તીર્થોના બચાવ કરેલા; અમારા બાપદાદાએ સંઘ કાઢેલા, વગેરે જાતિ–કુળ–મદના પ્રકારો જાણીતા છે. એ જ પ્રમાણે સાધુવર્ગમાં કુળ, ગણ, ગચ્છની રેખા ભારે આકરી હોય છે. એ કુળમદની રેખા જવી બહુ મુશ્કેલ છે. ખરું સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે વૃત્તિમાં વિશાળતા આવે છે અને કર્મમુક્તિને આંતર તત્ત્વ સાથે જ સંબંધ છે, બાહ્ય ભાવને એમા કશુ સ્થાન નથી, એમ સમજાય છે. એને પછી સમજાય છે કે હરિકેશિ ચંડાળના કુળમાં જન્મે કે મેતાર્યમુનિ મેતર (ઢેઢ) હોય તેને આત્મવિકાસ સાથે સંબંધ નથી. જૈન ઇતિહાસનો અભ્યાસ વિચારતાં એમાં વર્ણાશ્રમને કાંઈ પણ સ્થાન નથી એ વાત દીવા જેવી બેસે છે. એટલે સાધુપુરુષોની સોબત થાય, ગુરુકૃપાથી સાચું રહસ્ય સમજાય ત્યારે ગચ્છમોહનો નાશ થાય છે. જ્યારે પ્રાણી સ્વરૂપ જુએ, ગુણપર્યાયનો પરસ્પર સંબંધ સમજે, ત્યારે આ સંકુચિત માનસદશા નીકળી જાય છે; ત્યારે એ ચેતનના ગુણોની એકતા અને મહત્તા સમજે છે, ત્યારે વર્ણાશ્રમ કે કુળમહત્તાની અંદર રહેલ પર્યાય-ભાવ એના ખ્યાલમાં આવે છે; એ પર્યાયભાવ નિત્ય ફરનાર હોઈ સ્થાયી નથી એ વાત એના લક્ષ્યમાં આવે છે અને આ રીતે સ્વરૂપનું દેખવું થતાં કુળની રેખા મટી જાય છે.

વર્ણાશ્રમધર્મને અંગે થોડી વાત કરી નાખવી પ્રાસંગિક છે. વેદાનુયાયીઓ ચાર વર્ણ પાડે છે: અભ્યાસ કરનાર બ્રાહ્મણ; લડનાર અને રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિય; વ્યાપાર કરનાર વૈશ્ય; એ ત્રણે વર્ગની સેવા કરનાર શૂદ્ર. જૈનધર્મમાં આવા વર્ણ નથી. શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ, શુદ્ધ ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખે તે જૈન અને તેનાં માતાપિતા કયા કુળનાં છે એ જોવાનું જ નહિ; તે જૈન વિકાસક્રમ. બ્રાહ્મણોએ ધર્મનો ઇજારો રાખ્યો હતો, વેદાધ્યયનનો કુલ કબજો કર્યો હતો, એ આખી પરિસ્થિતિ સામે જૈનનો મોટો વાંધો અને વિરોધ હતો. મૂળ મુદ્દા વીસરાઈ જતાં આ દીવા જેવી બાબતમાં જરા ગોટાળો વચ્ચેના વખતમાં થયો છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ—એ જીવનક્રમના ચાર આનુક્રમિક પ્રગતિપથો વેદાનુયાયી માને છે. જૈનધર્મ સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં વય કે આશ્રમમાં માને નહિ. આત્મોત્થાન થાય તો એ ગમે તે વયે છેલ્લા આશ્રમે પહોંચી જઈ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરે છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે જ્યાં આત્મપરિણતિ પર જ પ્રગતિનો અંક બંધાતો હોય ત્યાં વર્ણ કે આશ્રમને સ્થાન ન જ હોઈ શકે.

આનંદઘન પ્રભુ—આનંદનો સમૂહ. લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ–એ ત્રણ જેને સરખી હોય એને ભૂમિતિમાં ઘન (cube) કહે છે. એક લાકડાનો કટકો લઈએ તો એને ત્રણે વિસ્તારમાં લાકડું, લાકડું અને લાકડું જ હોય છે. એવી રીતે જે પ્રભુમાં માત્ર આનંદ, આનંદ અને આનંદ જ હોય છે તેને આનંદઘન કહેવાય. આ સ્વસંવેદ્ય આનંદસમૂહ પરમાત્માનું વર્ણન યોગી આનંદઘનજીએ ઠામ ઠામ કર્યું છે.

પરચો— આ યોગમાં જાણીતો શબ્દ છે. મૂળ 'પરિચય' શબ્દનો અપભ્રંશ જણાય છે. પણ યોગ ભાષામાં તેનો ઉપયોગ ખાસ પ્રકારનો થતો જોવામાં આવે છે. હિંદીકોશકાર એનો અર્થ 'પરીક્ષા, પરિચય અથવા જાંચ' કરે છે. વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી કોશમાં એનો અર્થ 'પરિચય અથવા ચમત્કાર' આપ્યો છે. 'ગઈ રાત્રે મને સ્વપ્નમાં દલીચંદજી મહારાજે પરચો આપ્યો', 'આજે મને વિમલેસર દેવે પરચો કરાવ્યો'—આમાં 'પરચો' શબ્દનો અર્થ દેખાવ, મેળાપ, દર્શન થાય એમ મને લાગે છે. આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય તો ધન્ય દિવસ અને ધન્ય ઘડી! એટલે ચેતન પોતે કહે છે કે જ્યારે પોતાનું રૂપ દેખ્યું ત્યારે ખુદ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનો પરચો થયો; તેમને આંતર નજરે નિહાળવાનો લાભ મળ્યો.

એટલે પછી શું થયું? '**ઊતર ગયો દિલ ભેખા**' આ પંક્તિના મને બે અર્થ સૂઝે છેઃ (૧) મારા દિલમાં ભેખ ઊતરી ગયો; (૨) મારું દિલ ભેખ ઉપરથી ઊતરી ગયું. આ બન્ને અર્થ સમીચીન અને બન્નેમાં ગંભીર વિચારણા છે. આમાં વ્યવહાર નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાનો છે અને તે બરાબર શક્ય છે. માત્ર અધિકારીના અધિકારભેદની વિવિધતા અને પ્રગતિમાર્ગના ગુણસ્થાનઆરોહણના ભેદને લઈને દુઃશક્યતા કે વિરોધ જણાતો હોય તો નીચેની નજરે એ સર્વ પ્રકારના ભાવાર્થની શક્યતા અને ઉપયુક્તતા ધ્યાન પર આવશે, એટલું જ નહિ પણ એની પરસ્પર સંગતતાનો ખ્યાલ પણ સ્પષ્ટ થશે.

'ભેખ' એટલે વેશ. સાધુપણાનો કે સંન્યાસીપણાનો વેશ એટલે ભેખ. મોહનીય કર્મના જોરને કારણે સંસારનો ત્યાગ ઘણો મુશ્કેલ છે. ધન, માલ, વૈભવ, સ્ત્રી અને સ્વજનોનો ત્યાગ કરી ભિક્ષા પર નિર્વાહ અને પરિગ્રહનો લગભગ સર્વથા ત્યાગ કરવો એ અતિ આકરૂં મનોબળ બતાવે છે. બાહ્ય ત્યાગ કરવો પણ ભારે આકરો છે. રાજાને રાજ્ય પર જેટલો મોહ હોય છે અને તેને તેનો ત્યાગ જેટલો મુશ્કેલ જણાય છે, તેટલો જ મોહ ભિખારીને તેના ભીખ માંગવાના ઠબલા પર હોય છે અને તેને તેનો ત્યાગ એટલો જ મુશ્કેલ હોય છે.

જ્યારે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય, જ્યારે સ્વરૂપનાં દર્શન થાય, ત્યારે આવો બાહ્ય ભેખ મનમાં ઊતરી જાય એ સીધી વાત છે. પ્રાણી જીવનની નશ્વરતા, વસ્તુની અનિત્યતા જાણે એટલે એને ભેખ પર મન જરૂર લાગે, એને સંસાર ખારો ઝેર જેવો જણાય, અને એના ઉપર એને જ્ઞાનગર્ભિત વિરાગ થાય. આ ભેખની શરૂઆતમાં બાહ્ય ત્યાગ થાય છે.

બાહ્ય ત્યાગથી સંસારના ઘણા પ્રસંગોનો છેડો આવી જાય છે. જૈન ભેખ હોય તો ભૂમિશયન, પાદવિહાર, ભિક્ષાઅશન, જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રપરિધાન અને આરંભ સમારંભના ત્યાગથી સંસારનો બાર આના ભાગ તો છૂટી જાય છે. અને સાથે અંતર શત્રુ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા, ભાવના અને આદર્શો જાગે છે. કષાય, નોકષાય પર વિજય અને આંતર-પાપથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ થતાં આંતર ત્યાગ વધતો જાય છે. આવી રીતે આત્મદર્શન અને આનંદ–પ્રભુના પરચાથી બાહ્ય અને આંતર ભેખ દિલમાં ઊતરી ગયો; આ પ્રથમ અર્થ બેસતો જણાય છે.

આથી વધારે પ્રગત સ્થિતિવાળા ભેખધારીઓને તો ભેખ–વેશ પણ ઉપાધિ કરાવનાર થઈ પડે છે. અમુક વેશ ધારણ કરવો એ પણ જાણે આંતરવૃત્તિનું બાહ્ય પ્રદર્શન કરાવવાના ભાવની પોષણાને અંતે એક જાતનું ઊંડું ઊંડું અભિમાન જાગૃત કરે છે, એમ એને લાગે છે. એને વેશમાં પણ વિડંબના લાગે છે. જ્યારે બાહ્ય ભાવનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો, ત્યારે કંથા કે કપડા શા માટે જોઈએ, ઝોળી કે પાતરાં શા માટે જોઈએ, કમંડળ કે દાંડો શા માટે જોઈએ? ખરી વાત તો આંતર વૃત્તિ પર જ છે અને અંતરાત્માને બાહ્ય ઉપાધિ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. અને જ્યારે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય, જ્યારે સ્વરૂપદર્શન થાય, જ્યારે કુળ–ગણ–ગચ્છની રેખા જ ઊઠી થાય, ત્યારે આગળ વધતાં ભેખ–વેશ ઉપરથી પણ દિલ ઊતરી જાય, અને એની નજર તો ચિદાનંદઘન પર લાગેલી રહે. પછી લગભગ જિનકલ્પી જેવી દશા થઈ જાય અને આંતર આત્મદશામાં ઓતપ્રોતતા જામી જાય. પછી એનાથી ઉચ્ચારી પણ શકાય કે :—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદર ભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે.[1]

અને પછી એને બહિરાત્મભાવમાં પણ એક પ્રકારનો જગતનો વ્યવહાર જ દેખાય છે:—

બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયા કે ફંદ રહેતા;
ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા,
અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે.[2]

૧, ૨. શ્રી. આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પદ ૨૭, પૃ. ૨૯૮.

બાકી આનો ઊંડો ભાવ 'માવડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' ના (૪૮મા) પદમાં બહુ સારી રીતે પ્રદર્શિત થયો છે.

'જોગીએ મિલીને જોગણ કરી, જતીએ જતણી બનાવી' અને આ રીતે

કોઈએ મુંડી, કોઈએ લોચી, કોઈએ કેશ લપેટી;
કોઈ જગાવી, કોઈ સુતી છોડી, વેદન કિણહી ન મેટી.[1]

આ આખા પદમાં જે વાત કરી છે તે દશા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ભેખ ઉપરથી પણ મન ઊઠી જાય તેવું છે. એટલે ભેખને છોડી દેવાની એમાં વાત નથી, પણ ભેખના બાહ્ય ભાવ ઉપર જે ચીવટ, ચર્ચા અને ભ્રમણ દેખાય છે તે ભાવ પડતો મૂકી અંતરમાં ઊતરવાનો નિર્ણય થાય છે; અને તે વખતે 'ભેખ' ઉપર નિર્ભરતા હતી, એક જાતનું વિશિષ્ટ અભિમાન હતું, તે પણ દૂર થઈ જાય છે.

ભેખ એ બચ્ચાંના ખેલ નથી. એ પણ પચાવવી પડે તેવી આત્મપ્રગતિ છે, જમાવવી પડે તેવી અંતરાત્મદશા છે અને ગારવમાં પાડી દે તો ઊંધે માર્ગે ઉતારી દે તેવી અદ્ભુત સ્થિતિ છે. અંતે એનો પણ મોહ ન ઘટે. આ વિશુદ્ધ અંતરાત્મદશાની વાત છે અને નિષ્ણાત યોગીને સુલભ છે. એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી 'ભેખ' પર અરુચિ ન થવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાગ વગર મુક્તિ અશક્ય જ છે અને ત્યાગમાર્ગનાં પગથિયાંમાં શરૂઆત દાનથી થાય છે, પછી બાહ્ય ત્યાગ આવે છે, પછી અંતર ત્યાગ થાય છે, પછી મનોવિકાર પર વિજય થતો જાય છે, અને છેવટે જ્યારે ચેતન પ્રગત થાય છે ત્યારે એની અંતરાત્મદશા લગભગ પરમાત્મદશાની પાસે પહોંચી ગઈ હોય છે. તે વખતે એની માનસદશામાંથી 'ભેખ' પણ ઊતરી જાય છે. (૧–૨)

ઉપસંહાર—પોતાનું રૂપ જ્યારે દેખાય, બાહ્ય ભાવનો ત્યાગ થાય, ત્યારે સત્પુરુષની સંગતિ અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી આ માર્ગે પ્રગતિ થતી જાય છે. સ્વરૂપદર્શન એ જીવનનો લહાવો છે, પ્રયાસનો પરિપાક છે, આદર્શની અંતિમ સિદ્ધિ છે અને અનુભવ કરવા યોગ્ય અનુપમેય આત્મદશા છે. એ ન સમજાય તો બેસી રહેવું, એ દશા ન મળે ત્યાં સુધી એની ઇચ્છા કરવી, પણ એની નિંદા ન કરવી. ભેખ વગર મુક્તિ નથી એ સીધી, સાદી અને સાચી વાત છે, માટે યોગના માર્ગો સમજવા યત્ન કરવો અને ન સમજાય તો એટલા આત્મવિકાસની રાહ જોવી. સ્વરૂપદર્શન એ પ્રયાસસિદ્ધ, પતિતપાવની આંતર દશા છે. ચાલુ વ્યવહારમાં એ ન પણ સમજાય; તો એની રાહ જોવી, પણ એની અવગણના ન કરવી. એ દશા સમજાય ત્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરતાં આવડશે એમ જાણવું. અને એ તો નયવાદની ઝીણવટની વાતો છે, પણ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે અને પ્રયાસથી સમજાય તેવી છે. આ સ્વરૂપદર્શન કરવાનો આપણે પણ યોગીરાજ સાથે પ્રયાસ કરીએ. (૬૬)

૧. આનંદઘનજીનાં પદો, પદ ૪૮, ભાગ ૧, પૃ. ૫૦૪, ૫૦૯, ૫૧૫.

પદ સડસઠમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ બરાબર સમજવા માટે 'આત્મા' ને સમજવો જરૂરી છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ આત્માના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છેઃ **બહિરાત્મા, અંતરાત્મા** અને **પરમાત્મા.**

શરીર, ધન, સંપત્તિ આદિમાં વિભ્રમને પરિણામે આત્મબુદ્ધિ થાય તે બહિરાત્મા. આમાં મોહનું સામ્રાજ્ય હોય છે, મદ્યપાનથી નશો ચઢે તેવી દશા હોય છે અને અંતરની ચેતના લગભગ ઊંઘી ગઈ હોય એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. એમાં અવિદ્યા(અજ્ઞાન)નું જોર એટલું બધું હોય છે કે પ્રાણી પોતાને રાજા માને છે, ભિખારી માને છે, શેઠિયો માને છે, ગુલામ માને છે. એને પોતાની જાત પર બાહ્ય ભાવ સાથે એકતા લાગે છે. અને એ ધન જાય તો જાણે પોતે જ ગયો હોય તેમ રડવા બેસે છે; અને શરીરમાં વ્યાધિ થાય તો પોતે માંદો પડયો છે એમ માને છે. એ જ પ્રમાણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં એ એક-રસ થઈ જાય છે; ઠઠ્ઠા-મશ્કરી કરવા બેસે તો તેમાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે; શોક કરવા લાગે તો ઊંચે સ્વરે રડવા બેસી જાય છે. અને આવા બાહ્ય મનોવિકારોમાં પડે ત્યારે તે તન્મય થઈ જાય છે. શરીરમા આત્મબુદ્ધિ, પરભાવમાં રમણતા અને સ્વ અને પરની ઓળખાણના વિવેકની ગેરહાજરી, એ આખી **બહિરાત્મદશા** છે.

અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરે ત્યારે તેને સમજાય છે કે ઇંદ્રિયો પણ પર છે, પોતાનું શરીર પણ પર છે અને બાહ્ય સંબંધો પણ પર છે. એને આત્મા પાપદોષ રહિત દેખાય, એને સંસારસંબંધ ત્યાજ્ય લાગે, એને નિર્વિકલ્પ અને વિજ્ઞાનમય આત્માના સોણલાં આવે, એને પોતાની દ્વારા પોતામાં પોતાપણાનું જ્ઞાન થવાની દશા જાગે, એને લિંગ અને સંખ્યાનો ભેદ છૂટી જાય, એને રાગ-દ્વેષ પર વિજય મેળવવાની તમન્ના જાગે અને પોતે અતિ વિશુદ્ધ સનાતન જ્યોતિર્મય છે, એવો ખ્યાલ થાય ત્યારે આત્મપ્રસન્નભાવ જામતો જાય. આ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ છે. અંતરાત્મદશામાં વર્તતો ચેતન સંસારમાં હોય છે, એ દેહધારી હોય છે, એને દેહપોષણ અને મનોવિકારો હોય છે, પણ એ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે, બાહ્યભાવને પરભાવ તરીકે ઓળખે અને પોતાની અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર શક્તિ, શક્તિરૂપે અંદર પડેલી છે તેને વ્યક્ત કરવાના કાર્યમાં ઉદ્યમવંત થાય અને શરીર, ધન, સપત્તિ કે મનોવિકાર સાથેનો સંબંધ ઓછો કરતો જાય; અને દરમ્યાન તે સર્વને પર-પારકા તરીકે ઓળખે તે અંતરાત્મા છે. અને એ દશામાં પ્રાણી વર્તતો હોય ત્યારે એ અંતરાત્મદશામાં વર્તે છે એમ સમજવું. સામાન્ય પ્રાણીને વિષયાદિકમાં આનંદ આવે છે; આ દશામાં વર્તનાર પ્રાણી તેમાં આપત્તિસ્થાન દેખે છે. અને તપત્યાગમાં સામાન્ય પ્રાણી ભય માને છે, ત્યાં આ દશામાં વર્તનારને આનંદ દેખાય છે. આ દશામાં વર્તતો આત્મા આત્મામાં જ અવસ્થિત થાય છે, એની વિચારણા આત્મિક દૃષ્ટિએ જ થાય છે. આ **અંતરાત્મદશા** થઈ.

પરમાત્મદશા તો અદ્ભુત છે. એનું વર્ણન કરતાં યોગીઓ કહે છે કે 'એ સાકાર છે અને નિરાકાર પણ છે (પુદ્ગલ સમાન એનો આકાર નથી), એ નિષ્ક્રિય છે, પરમાક્ષર સ્વરૂપ છે, વિકલ્પ રહિત છે, નિષ્કંપ છે, નિત્ય છે, આનંદમંદિર છે, વિશ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયોનો આકાર એમાં પ્રતિબિંબિત છે, અવિજ્ઞાત સ્વરૂપ છે, સદાકાળ ઉદયરૂપ છે, કૃતકૃત્ય છે, શિવ છે, કલ્યાણરૂપ છે, શાંત છે, નિષ્કલ (શરીર રહિત) છે, ઇંદ્રિય રહિત છે, સમસ્ત જન્મમરણથી ઉત્પન્ન થતા કલેશવૃક્ષને બાળી નાખવાને માટે અગ્નિ સમાન છે, શુદ્ધ છે, કર્મ રહિત છે, અત્યંત નિર્લેપ છે, જ્ઞાનરાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, નિર્મળ દર્પણમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રતિબિંબ જેવી પ્રભાસ્વરૂપ છે, જ્યોતિર્મય છે, અનંતવીર્ય યુક્ત છે, પરિપૂર્ણ છે, પુરાતન છે, આઠ ગુણથી ઉપેત છે, નિર્દ્વંદ્વ છે, 'રાગ અને રોગથી' રહિત છે, પરિચ્છિન્ન છે, સમસ્ત તત્ત્વથી વ્યવસ્થિત છે અને જે બાહ્યભાવથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન હોઈ અંતરંગ ભાવથી ક્ષણમાત્રમાં ગ્રહણ કરવા લાયક છે. આ પરમાત્મસ્વરૂપ છે, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. સંસારઅવસ્થામાં આત્મા વર્તતો હોય ત્યારે શક્તિરૂપ છે અને મુક્ત અવસ્થામાં વ્યક્તરૂપ છે.' [1]આ ત્રીજી **પરમાત્મદશા** થઈ.

આમાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય વાત એ છે કે પ્રત્યેક આત્માનાં આ ત્રણ સ્વરૂપો છે: એ બાહ્ય–સાંસારિક ભાવમાં વર્તતો હોય ત્યારે તે બહિરાત્મા; અંતરદશામાં વર્તતો હોય ત્યારે અંતરાત્મા; અને સર્વ બાહ્ય-અંતરભાવ ત્યાગ કરી એકાંત શુદ્ધ દશામાં–મૂળ ગુણમાં–રમણ કરતો હોય ત્યારે પરમાત્મા.

પંચાવનમા પદની વિચારણામાં આત્માનું સ્વરૂપ વિચાર્યું. ત્યાં જણાવ્યું હતું કે આત્માના સહભાવી ધર્મોને 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે અને આત્માના ક્રમભાવી ધર્મોને 'પર્યાય' કહેવામાં આવે છે. પર્યાય ફરતા જાય છે; આજે તે અમુક રૂપ ધારણ કરે છે, ઘડી પછી તે અન્ય રૂપ ધારણ કરે છે. પણ ગુણને લઈને આત્માની ધ્રુવતા કાયમ રહે છે. એના મૂળ ગુણો સાથે જ હોય છે, તે વધતા-ઓછા આચ્છાદિત થયેલા હોય, ત્યારે પણ તે ગુણો ત્યાં છે. એ ગુણો વ્યક્ત થાય અને એનાં આચ્છાદનો સર્વથા દૂર થાય ત્યારે તે પરમાત્મસ્વરૂપ ધારણ કરી તે દશામાં અનંતકાળ સ્થિર થઈ જાય છે. પણ એના ગુણો થોડા આચ્છાદિત હોય ત્યારે તે અંતરાત્મસ્વરૂપે તે દશામાં વર્તે છે. આ દશામાં તેના પર્યાયો પલટણભાવ પામ્યા કરે છે, પણ તે વખતે શક્તિરૂપે તેનામાં પરમાત્મદશા જરૂર વર્તતી હોય છે. એ દશા વ્યક્ત સ્વરૂપે કરવાનો આપણો અત્યારનો પ્રયાસ છે.

પરમાત્મા જ્યારે સંસારદશામાં વર્તતા હોય છે ત્યારે તેનાં નાનાં પ્રકારનાં નામો પડે છે. તેને ધ્યેયસ્વરૂપે ભાવવામાં આવે છે અને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ, જે પોતામાં શક્તિરૂપે પડેલું છે, તેને પ્રકટ કરવાનું ધ્યેય સાંપડે છે. ત્યારે તો આપણામાં ધ્યેયની સ્પષ્ટતા હોય

---

૧. જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૩૧, શ્લોક ૨૨–૨૭.

અને આપણે વિવિધ નામોમાં રહેલ પરમાત્મસ્વરૂપની ઝાંખી કરી શકતા હોઈએ તો આપણું સાધ્ય સુસ્પષ્ટ થાય અને આપણો પંથ બરાબર પરખાઈ આવે.

આટલા માટે અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ મૂળ ગુણોપેત પરમાત્મદશા તેનાં વિવિધ નામોમાં જોઈ શકતા હોઈએ તો આપણને ધર્મને નામે થતા મતભેદમાંથી પણ એકતાનું દર્શન થાય અને વિચારભેદ અથવા વિરોધની પાછળ રહેલી સાધ્યસાપેક્ષ દૃષ્ટિની ઝાંખી થાય. આવા પ્રકારની સહિષ્ણુતા રાખવાથી અંતરશાંતિ ઉપરાંત પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાણ થાય છે; તેથી એક અતિ સુંદર **નયદૃષ્ટિ** ખીલવવાની જરૂર છે.

એ દૃષ્ટિ આ છે: દરેક મત, દર્શન કે ધર્મમાં અંશ-સત્ય જરૂર હોય છે. એમાંથી પરમાત્મસ્વરૂપને અનુરૂપ સત્યનો અંશ શોધી તે તરફ તેટલા પૂરતું માન ઉત્પન્ન થાય, ગુણદૃષ્ટિએ પરમાત્મસ્વરૂપ શોધાય, તો ગમે ત્યાંથી પ્રાણી સારો અર્થ મેળવી શકે છે. ધ્યાનમાં રહે કે આપણે તો ઉપર બતાવેલ પરમાત્મસ્વરૂપ શોધવું છે અને તે જે કોઈ સ્થાનેથી જેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય તેટલે અંશે તેને ધ્યેય તરીકે શોધવું છે; તો આપણે એ દૃષ્ટિએ શોધ કરીએ. આનંદઘનજીમાં મતઔદાર્ય ખૂબ જામ્યું હતું; તે વ્યક્ત રૂપે પરમાત્મ-સ્વરૂપ સારા વિશ્વમાં જોઈ શકતા હતા. તેમની દૃષ્ટિમાં નિર્મળ આત્મપ્રેમ હતો. એમણે એ સાપેક્ષ સ્વરૂપદૃષ્ટિ કેવી રીતે વિકસાવી તે હવે વિચારીએ :—

૫૬

(આશાવરી)

राम कहो **रहेमान** कहो कोउ **कहान** कहो **महादेव री;**
पारसनाथ कहो कोउ **ब्रह्मा**, सकल ब्रह्म स्वयमेव री. राम० १.

અર્થ—એને **રામ**નું નામ આપો, કે કોઈ **રહેમાન**નું નામ આપો; કોઈ એને **કહાન-કૃષ્ણ**નું નામ દો કે એને **મહાદેવ**નું નામ આપો; વળી કોઈ એને **પારસનાથ** કહો કે **બ્રહ્મા** કહો, પણ તે સર્વ આ ચેતન પોતે જ છે. (૧)

વિવેચન—તમે એ પરમાત્મસ્વરૂપને **રામ** કહો કે **રહેમાન** કહો; તમે એને **કહાન** (કૃષ્ણ) કહો કે **મહાદેવ** કહો; તમે એને **પારસનાથ**નું નામ આપો કે એને **બ્રહ્મા**નું અભિધાન આપો—એ સર્વ આ ચેતન સ્વયં જ છે. નામની સાથે વસ્તુતઃ ખાસ સંબંધ જ નથી; જ્યાં પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં ચેતન પોતે જ છે; એ અનંત ગુણનો સમૂહ હાજરાહજૂર છે અને એને જુદાં જુદાં નામ આપવાથી ફેર પડતો નથી.

પાઠાંતર—મહાદેવ-માહાદેવ.

શબ્દાર્થ—રામ = એ નામથી પ્રસિદ્ધ રામાનુજના દેવ. રહેમાન = મુસલમાનના દેવ. કોઉ = કોઈ. કહાન = કૃષ્ણ, વૈષ્ણવના દેવ. મહાદેવ = શૈવના દેવ. પારસનાથ = જૈનોના દેવ. બ્રહ્મા = ત્રિમૂર્તિ પૈકીના એક દેવ. સકલ = પૂર્ણ. સ્વયમેવ = પોતે જ.

પરમાત્મસ્વરૂપ શક્તિરૂપે તો પ્રત્યેક આત્મામાં અંદર પડેલું જ છે; તેને માત્ર વ્યક્ત રૂપે બહાર લાવવાનું છે. અને તેને જો બરાબર ઓળખી બહાર લવાય તો સર્વ ક્રિયાનું સાર્થક્ય છે. જો સ્વરૂપ બરાબર સમજાયું હોય તો તેને પ્રકટ કરવાનું ધ્યેય થાય અને ધ્યેયની સ્પષ્ટતા હોય તો પ્રગતિકાર્ય સરળ થઈ જાય. માટે નામને અંગે ગૂંચવણમાં ન પડી જતાં એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપ, સકળ નયદૃષ્ટિએ જ્ઞેય છે અને વાસ્તવિક રીતે એ સ્વયં બ્રહ્મ છે. આપણો ચેતન, આપણે જાતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ, પરમાત્મસ્વરૂપ છીએ, અનંત ગુણશક્તિ ધરાવનાર છીએ અને પ્રયત્નસિદ્ધ પરમાત્મદશાની શક્તિરૂપ છીએ, એ વાત એક વાર ધ્યાનમાં આવી જાય તો પછી એ દશાનું નામ શું આપવામાં આવે છે તેની સાથે તકરાર ન જ હોવી જોઈએ. (૧)

भाजनभेद कहावत नाना, एक मृत्तिका रूप री;
तैसें खंड कल्पनारोपित, आप अखंड स्वरूप री. राम० २.

અર્થ—પ્રત્યેક વાસણ અસલ માટીરૂપ હોવા છતાં ભાજનભેદે જુદાં જુદાં નામે ઓળખાય છે; તે જ પ્રમાણે એક વિભાગની કલ્પના પર આરોપણ કરી (ચેતનના વિવિધ નામો બોલાય છે), પણ પોતે તો એક અખંડ સ્વરૂપી છે. (૨)

વિવેચન—ગુણ અને પર્યાય જેનામાં હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. **गुणपर्यायवद् द्रव्यम्**[1] એ 'દ્રવ્ય'ની જાણીતી વ્યાખ્યા છે. દરેક દ્રવ્યમાં પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ હોય છે અને તેને નિમિત્ત મળે તે પ્રમાણે તે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે છે અને તે પરિણામોને વ્યક્ત કરે છે. દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉપજાવવાની શક્તિને 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે અને એ ગુણ જે પરિણામ નીપજાવે તેને 'પર્યાય' કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ગુણ કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. દરેક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે અનંત ગુણો હોય છે અને દ્રવ્ય સાથે એકરૂપ થયેલ હોવાથી અવિભાજ્ય છે. આ ગુણશક્તિના ભિન્ન ભિન્ન સમયે થતા ત્રૈકાલિક પર્યાયો અનંત છે. ગુણ તો દ્રવ્ય સાથે લાગેલા હોવાથી અથવા તેના અંશરૂપ હોવાથી એ નવા ઉત્પન્ન થતા નથી અને હોય તે નાશ પામતા નથી, અને તે કારણે ગુણ નિત્ય છે અથવા અનાદિ-અનંત છે. આથી ઊલટું, પર્યાયો તો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે. તે કારણે વ્યક્તિશઃ સાદિસાંત છે. બાકી ધારાપ્રવાહની અપેક્ષાએ તો તે પણ અનાદિ-અનંત છે, કારણ કે એક પર્યાયનો નાશ થતાં તેની પાછળ બીજો

પાઠાંતર—મૃત્તિકા-મૃતકા. તૈસેં-તૈસેં. સ્વરૂપ-સરૂપ.

શબ્દાર્થ—ભાજન = બરતન, ઠામ, વાસણ. ભેદ = તફાવત. કહાવત = કહેવાય છે. નાના = જુદા જુદા. મૃત્તિકા = માટી. તૈસેં = તે પ્રમાણે. ખંડ = વિભાગ. કલ્પનારોપિત = કલ્પનાથી આરોપણ કરેલ. આપ = પોતે. અખંડ = ખંડ વગરનો, એક.

1. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૩૭. સદર સૂત્રની પંડિત સુખલાલજીની નોટ અનુસાર આ વિભાગ લખ્યો છે.

પર્યાય ચાલ્યો આવે છે. આ ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ પરિણામો નીપજાવવાની શક્તિ અનંત હોવાથી દ્રવ્યમાં થતા પર્યાયપ્રવાહ ત્રૈકાલિક અને સજાતીય છે અને એ અનંત પર્યાયપ્રવાહ એકીસાથે ચાલુ રહે છે. પર્યાય ઉત્પન્ન કરવાની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજાતીય પર્યાયો એક સમયે મૂળ દ્રવ્યમાં એકીસાથે મળી આવે છે.

આત્મામાં ચેતના, આનંદ, વીર્ય વગેરે ગુણ છે. એ પ્રત્યેક ગુણનો પર્યાયપ્રવાહ ચાલુ રહે છે. એ રીતે પુદ્ગળમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત શક્તિઓ માલૂમ પડે છે. આ રીતે પર્યાયો અનંત થાય છે અને એ પ્રત્યેક પર્યાયની કારણભૂત એક એક ગુણશક્તિ; અને આવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય તે **દ્રવ્ય** છે. આ વાત ભેદદષ્ટિએ થઈ. અભેદદષ્ટિએ જોતાં પર્યાય પોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ અને એ ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્ય ગુણપર્યાયાત્મક કહેવાય. આ પ્રત્યેક ગુણશક્તિનો એક સમયમાં એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે. આત્મામાં ચેતના, આનંદ, વીર્ય આદિ શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન-વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે, કારણ કે આત્મા કે પુદ્ગળની અનુક્રમે ચેતના અને રૂપશક્તિ પણ નિત્ય છે, માત્ર ચેતનાથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉપયોગ-પર્યાય અથવા રૂપશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ નીલ-પીતાદિ પર્યાય નિત્ય નથી. આ પર્યાયો વ્યક્તિશઃ અનિત્ય છે.

આ હકીકત જો બરાબર જામે તો પર્યાયપ્રવાહનું અનિત્યત્વ સમજાઈ જાય તેમ છે. માટી નામના દ્રવ્યમાં અનેક રૂપો ઉત્પન્ન કરવાની ગુણશક્તિ છે. એનાથી હાંડલાં બને, ચંબુ બને, માટલું બને, તાવડી બને, રમકડાં બને. એ સર્વ એની રૂપશક્તિના પર્યાયો છે અને પર્યાયો હોઈ અનિત્ય છે. પણ એનામાં માટીપણું અથવા એની રૂપશક્તિ નિત્ય છે. અને આપણે તો નિત્ય પદાર્થ સાથે કામ છે. માટીનાં વિવિધ રૂપોની અંદર રૂપશક્તિ કાયમ છે, નિત્ય છે, અખંડ સ્વરૂપ છે. એનો દેખાવ આજે હાંડલારૂપે હોય, કાલે ફરીને પીંડા થઈ જાય, ત્રીજે દિવસે એનું માટલું બની જાય, પણ એમાં રૂપશક્તિ તો ગુણસ્વરૂપે નિત્ય છે. તે પ્રમાણે પરમાત્મામાં ખંડકલ્પના કરી ગુણશક્તિના આવિર્ભાવરૂપ કોઈ એક પર્યાયને લઈ એમાં કલ્પના કરી સંપૂર્ણ પરમાત્મભાવ ધારી લેવામાં આવે તે તેટલે અંશે ગુણશક્તિનો આવિર્ભાવ છે. અને એ વિવિધ પ્રસંગો વખતે દ્રવ્યની અનંત ગુણશક્તિ તો તેનામાં કાયમ જ રહે છે. શક્તિનું વ્યક્ત સ્વરૂપ એકીસાથે, એકીવખતે તો થઈ શકતું નથી, પણ જે ગુણધર્મનું વ્યક્ત દર્શન થયુ હોય તેનો તોલ કરવામાં આવે, તેને દ્રવ્યના અભેદ સ્વરૂપે વિચારવામાં આવે તો આપ પોતે અખંડ સ્વરૂપ છે એ વાત બરાબર નજરમાં આવી જાય તેમ છે. ચેતનના એક એક ગુણનો વિસ્તાર એના પ્રત્યેક પર્યાયમાં જોઈ શકાય અને એના મૂળ સ્વરૂપ સાથે સમજી લેવાય, શક્તિ અને વ્યક્તિનાં સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે, તો ગુણપર્યાયની દૃષ્ટિએ વાત બરાબર મગજમાં જચી જાય તેમ છે. શબ્દનયની અપેક્ષાએ ચેતનના ગુણને આ રીતે વિચારીએ તો આત્માના

મૂળ ગુણો સાથે એના જુદા જુદા નામનો મેળ ખાઈ જશે. આત્માના પર્યાયપ્રવાહમાંથી માત્ર થોડા જ જાણી શકાય છે, કારણ, આપણા (છદ્મસ્થના) જ્ઞાનની મર્યાદા ઘણી ટૂંકી છે. પણ જે આનંદ, વીર્ય, ચેતના, ચારિત્ર આદિ ગુણો આપણા વિચાર અથવા વાણીનો વિષય થઈ શકે છે તે નજરે જોતાં ચેતન પોતે અખંડ સ્વરૂપ છે અને ખંડકલ્પના કરી તેમાં એકાદ ગુણશક્તિનું આરોપણ કરી તેને શબ્દનયે અમુક નામે ઓળખવામાં આવે છે. અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે જ દ્રવ્ય હોઈ એના ચિત્રવિચિત્ર પર્યાયની પાછળ એનું ગુણસમુદાયરૂપ અખંડ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જોતાં છેવટે એનું અખંડ સ્વરૂપ છે એ વાત ધ્યાનમાં આવશે. આપણે ચેતનના આ પ્રકારના સ્વરૂપને વિચારીએ. ચેતનનું સ્વરૂપ ગુણદૃષ્ટિએ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને પર્યાય તો ગુણના માત્ર આવિર્ભાવ છે, એ વાત સાથે જ નજરમાં રાખવાની છે. (૨)

निज पद रमे राम सो कहियें, रहिम करे रहिमान री;
करषे करम कान सो कहियें, महादेव निरवाण री. राम० ३.

અર્થ—નિજ સ્વરૂપમાં જે રમણ કરે છે તેને **રામ** કહેવામાં આવે છે. અને બીજા ઉપર મહેર–કૃપા કરે તે **રહેમાન** કહેવાય છે. કર્મોને જે ખેંચી કાઢે તે **કહાન** (કૃષ્ણ) કહેવાય. અને મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત્ નિર્વાણ કહેવાય–હોય. (૩)

વિવેચન—શબ્દનયમાં નામની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે. એ 'નિરુક્ત'–પદ્ધતિ છે. આ નય પર્યાયાર્થિક છે એટલે એમાં પર્યાય–પલટનદૃષ્ટિ પર ખાસ નજર રહે છે, અને વિશેષતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે ભગવાનનાં થોડાં નામો વિચારશું તો એમાં પરમાત્મસ્વરૂપના કોઈ કોઈ વ્યક્ત ભાવ શોધી શકશું અને એ ખંડકલ્પના દ્વારા આપણે અસલ પરમાત્મસ્વરૂપની અખંડ સામાન્ય દશા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હાથ કરી શકશું.

રામ–રામ એટલે શું? रमते इति रामः—રમે–રમણ કરે તે રામ. એટલે જે પોતાના પદમાં રમણ કર્યા કરે તે રામ. ચેતન જ્યારે પોતાના જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર અથવા આનંદ, વીર્ય કે ચેતનાગુણમાં રમણ કરે ત્યારે તે 'રામ' કહેવાય છે. અંદર તો આ ગુણ છે જ, પણ તે શક્તિરૂપ છે. તેને વ્યક્ત કરવો તે આત્મરમણતા છે. મૂળ પદમાં 'રમણતા' છે અને એ જે કરે તેને શબ્દનયની દૃષ્ટિએ 'રામ' કહીએ.

રહિમાન–જે રહેમ કરે તે રહેમાન. 'રહેમ' કે 'રહમ' એટલે કરુણા, દયા, કૃપા. જે પોતાની અનંત દયાનો ઉપયોગ કરે, કરુણાદૃષ્ટિથી જનતાને જોઈ શકે, કોઈના ઉપર

પાઠાંતર—કહિયેં–કહીઈ. રહિમાન–રહેમાન. કરષે–કરશે.

શબ્દાર્થ—નિજપદ=નિજ સ્વરૂપ(માં). રમે=રમણ કરે. રહિમ=મહેર, કરુણા (રહેમ). કરષે=ખેંચે, કાઢે. કહાન=કૃષ્ણ. નિરવાણ=પૂરણ સચ્ચિદાનંદી.

કદી ગુસ્સે ન થાય, પણ પ્રાણી સ્વ-સ્વ-કર્માધીન છે એવી દૃષ્ટિએ જોઈ માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ ધારણ કરે તે 'રહેમાન'.

કહાન—એટલે કૃષ્ણ. કૃષ્ણનું બીજું નામ કાન, કહાન છે. કૃષ્ણ શબ્દ कृष् ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે. એનો અર્થ 'વાવવું, ખેંચવું, કાઢવું' એવો થાય છે. એનો અર્થ 'દાબવું, નાશ કરવો,' (vanquish, overpower) પણ થાય છે. દા. ત. बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति (મનુસ્મૃતિ. ૨–૨૧૫). એટલે જે કર્મો ઉપર વિજય મેળવે તે કહાન, કાન. પરમાત્મદશામાં કર્મો પર સંપૂર્ણ વિજય વ્યક્ત રૂપે જાણીતો છે, એટલે આ આત્માની પરમાત્મદશાને સૂચવનાર 'કાન' કે કૃષ્ણનું નામ સ્વયં બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એનો ખ્યાલ તાજો કરે છે.

મહાદેવનું સ્વરૂપ બતાવવા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ એક આખું અષ્ટક લખ્યુ છે. 'જેને કલેશોત્પાદક રાગ બિલકુલ નથી, જેને સમતારૂપ ઇંધનનો નાશ કરનાર દાવાનળ જેવો દ્વેષ નથી, જેને સદ્જ્ઞાન આચ્છાદક અશુદ્ધ મોહ પણ નથી, તે ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા 'મહાદેવ' કહેવાય છે. જે વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે, શાશ્વત સુખના સ્વામી છે, કલેશકર કર્મરજથી રહિત છે, શરીર રહિત છે, સર્વ દેવને પૂજ્ય છે, સર્વ યોગીઓને આરાધ્ય છે, સર્વ નીતિના ઉત્પાદક છે તે 'મહાદેવ' છે.[1] આ મહાદેવ શબ્દ કોઈ જગ્યાએ શિવના પર્યાય-શબ્દ તરીકે પણ વપરાયલો જોવામાં આવે છે. મહાદેવની ઉપર જણાવેલ વ્યાખ્યામાં જે પરમાત્મસ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે વ્યક્ત પરમાત્મદશા સૂચવે છે અને એમાં શરીરનો પણ ત્યાગ જણાય છે. મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત નિર્વાણ. નિર્વાણ એટલે શુદ્ધ આત્મદશાનો સાક્ષાત્કાર, પરભાવરમણતાનો સર્વથા ત્યાગ અને અનંત આનંદમાં રમણતા. આ સ્વરૂપે મહાદેવને પિછાનવા, સમજવા કે ધ્યાવવા એ તો જીવનનો ખરો લહાવો છે, સ્વયં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે, આત્મવિભૂતિની પ્રાપ્તિ છે અને ભાજનભેદમાં રહેલ વૈવિધ્યનું સમીકરણ છે. (૩)

परसें रूप पारस सो कहिये, ब्रह्म चीने सो ब्रह्म री;
इह विध साधो आप 'आनंदघन,' चेतनमय निःकर्म री. राम० ४.

અર્થ—જે પોતાના સ્વરૂપને સ્પર્શે–દેખે તેને પારસ કહીએ અને નિજ શુદ્ધ

પાઠાંતર—સો–નથી: મૂકી દીધું છે. નિઃકર્મ–નિજકર્મ.

શબ્દાર્થ—પરસે = સ્પર્શે, અડકે. ચીને = જાણે. બ્રહ્મ = નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ. ઇહ વિધ = એ રીતે. સાધો = અનુભવસિદ્ધ કરો. આપ = પોતે જ, આત્મા. ચેતનમય = ચૈતન્યસ્વરૂપ. નિઃકર્મ = કર્મ રહિત.

१ यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वथा । न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् । त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥
यो वीतरागः सर्वज्ञो यः शाश्वतसुखेश्वरः । क्लिष्टकर्मकलातीतः सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
यः पूज्यः सर्वदेवानां यो ध्येयः सर्वयोगिनाम् । यः स्रष्टा सर्वनीतीनां महादेवः स उच्यते ॥

મૂળ ગુણો સાથે એના જુદા જુદા નામનો મેળ ખાઈ જશે. આત્માના પર્યાયપ્રવાહમાંથી માત્ર થોડા જ જાણી શકાય છે, કારણ, આપણા (છદ્મસ્થના) જ્ઞાનની મર્યાદા ઘણી ટૂંકી છે. પણ જે આનંદ, વીર્ય, ચેતના, ચારિત્ર આદિ ગુણો આપણા વિચાર અથવા વાણીનો વિષય થઈ શકે છે તે નજરે જોતાં ચેતન પોતે અખંડ સ્વરૂપ છે અને ખંડકલ્પના કરી તેમાં એકાદ ગુણશક્તિનું આરોપણ કરી તેને શબ્દનયે અમુક નામે ઓળખવામાં આવે છે. અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે જ દ્રવ્ય હોઈ એના ચિત્રવિચિત્ર પર્યાયની પાછળ એનું ગુણસમુદાયરૂપ અખંડ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જોતાં છેવટે એનું અખંડ સ્વરૂપ છે એ વાત ધ્યાનમાં આવશે. આપણે ચેતનના આ પ્રકારના સ્વરૂપને વિચારીએ. ચેતનનું સ્વરૂપ ગુણદૃષ્ટિએ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને પર્યાય તો ગુણના માત્ર આવિર્ભાવ છે, એ વાત સાથે જ નજરમાં રાખવાની છે. (૨)

निज पद रमे राम सो कहियें, रहिम करे रहिमान री;
करषे करम कान सो कहिये, महादेव निरवाण री. राम० ३.

અર્થ—નિજ સ્વરૂપમાં જે રમણ કરે છે તેને **રામ** કહેવામાં આવે છે. અને બીજા ઉપર મહેર–કૃપા કરે તે **રહેમાન** કહેવાય છે. કર્મોને જે ખેંચી કાઢે તે **કહાન** (કૃષ્ણ) કહેવાય. અને મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત્ નિર્વાણ કહેવાય–હોય. (૩)

વિવેચન—શબ્દનયમાં નામની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે. એ 'નિરુક્ત'–પદ્ધતિ છે. આ નય પર્યાયાર્થિક છે એટલે એમાં પર્યાય–પલટનદૃષ્ટિ પર ખાસ નજર રહે છે, અને વિશેષતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે ભગવાનનાં થોડાં નામો વિચારશું તો એમાં પરમાત્મસ્વરૂપના કોઈ કોઈ વ્યક્ત ભાવ શોધી શકશું અને એ ખંડકલ્પના દ્વારા આપણે અસલ પરમાત્મસ્વરૂપની અખંડ સામાન્ય દશા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હાથ કરી શકશું.

રામ–રામ એટલે શું? **रमते इति रामः**—રમે–રમણ કરે તે રામ. એટલે જે પોતાના પદમાં રમણ કર્યા કરે તે રામ. ચેતન જ્યારે પોતાના જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર અથવા આનંદ, વીર્ય કે ચેતનાગુણમાં રમણ કરે ત્યારે તે 'રામ' કહેવાય છે. અંદર તો આ ગુણ છે જ, પણ તે શક્તિરૂપ છે. તેને વ્યક્ત કરવો તે આત્મરમણતા છે. મૂળ પદમાં 'રમણતા' છે અને એ જે કરે તેને શબ્દનયની દૃષ્ટિએ 'રામ' કહીએ.

રહિમાન–જે રહેમ કરે તે રહેમાન. 'રહેમ' કે 'રહ્મ' એટલે કરુણા, દયા, કૃપા. જે પોતાની અનંત દયાનો ઉપયોગ કરે, કરુણાદૃષ્ટિથી જનતાને જોઈ શકે, કોઈના ઉપર

પાઠાંતર—કહિયેં–કહીએ. રહિમાન–રહેમાન. કરષે–કરશે.
શબ્દાર્થ—નિજપદ=નિજ સ્વરૂપ(માં). રમે=રમણ કરે. રહિમ=મહેર, કરુણા (રહેમ). કરષે=ખેંચે, કરે. કહાન=કૃષ્ણ. નિરવાણ=પૂરણ આનંદી.

ઇષ્ટ લાગ્યુ, તે માટે સાધનો યોજાયાં, પણ જતે દિવસે એ સાધનો જ સાધ્ય મનાઈ ગયાં; અને પછી તો ભાવનો કોઈ ભાવ જ પૂછે નહિ! જ્યાં સાધનધર્મમાં સાધ્યપણાનો આરોપ થઈ જાય ત્યાં પછી મતભેદની બાકી જ ન રહે. ખરી વાત એ છે કે સાધન-ધર્મના મતભેદમાં પ્રાણીએ મૂંઝાઈ જવું ન ઘટે. આ ભવસમુદ્રનો પાર પામી સંસારની ધુંસરીમાંથી મુક્તિ મેળવવી છે. પછી કોઈને યોગ્ય લાગે તો તપયોગે મેળવે, કોઈ જ્ઞાન-યોગે મેળવે, કોઈ ક્રિયાયોગે મેળવે અને કોઈ ધ્યાનયોગે મેળવે; એમાં વાંધો શો હોઈ શકે? પ્રત્યેક આત્માના વિકાસના માર્ગો અલગ અલગ હોય છે: કોઈને ક્રિયામાં મજા આવે, કોઈને જંગલમાં બેસી આત્મચિંતનમાં મજા આવે અને કોઈને સમાજસેવામાં મોજ આવે. જો સાધ્ય સ્પષ્ટ હોય તો માર્ગનો ઝઘડો સમજણ વગરનો છે. આ એક વાત થઈ.

અને દરેક દર્શનકારોએ પોતાને સૂઝ્યું તેવું અને તેટલું સત્ય જ પ્રકાશિત કર્યું છે. સંપૂર્ણ સત્ય શોધવા માટે જીવનભરનો અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ તત્ત્વગ્રાહી બુદ્ધિ જોઈએ; પણ એ સર્વને પ્રાપ્ય નથી. તો સત્યના અંશોને સમજી–સ્વીકારી વિકાસના જાણીતા માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં આવે અને દર્શનો તરફ સમબુદ્ધિ રાખવામાં આવે તો કામ થાય તેમ છે. શાંતિથી પોતાનું આત્મસાધન કરવું, પોતાની ચેતનાનો વિકાસ થાય તેવા માર્ગો શોધવા, તેને અનુસરવું અને કદી પણ વિધિનિષેધની ગૂંચવણમાં પડી જઈ અન્યની ટીકા કે અવહેલના ન કરવી—એટલું જો કરવામાં આવે તો આત્મસાધના થઈ શકે તેમ છે. અને અંશ-સત્યો સર્વ દર્શનમાં છે તે વાત સમજવામાં આવે તો સર્વ ઠેકાણેથી સારો અર્થ સંગ્રહી શકાય તેમ છે. જે ધર્મક્રિયાથી આત્મશાંતિ થવી ઘટે, જ્યાં સંસારના તાપથી બળેલ પ્રાણી ઠંડક મેળવવા જાય, ત્યાં જ ધમધમાટ, મારામારી અને ઉશ્કેરાટ મળી આવે તો પછી આત્મવિકાસ ક્યાં થાય? ક્યારે થાય? કયે માર્ગે થાય?

એટલા માટે રામમાંથી કે રહેમાનમાંથી, કાનમાંથી કે મહાદેવમાંથી, પારસનાથમાંથી કે બ્રહ્મામાંથી એનું મૂળ અખંડ સ્વરૂપ શોધી લો, એના નાના–નાના ભેદમાં ભૂલા ન પડી જાઓ, શુદ્ધ ચિદ્ઘનમય આત્મદશાનું અનંત અને અનન્ય સ્વરૂપ વિચારી–ધ્યાવી તેને ત્યાંથી મેળવી લો; સર્વાંશે ન મળે તો મળે તેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરો અને અનંત સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે ચઢી જાઓ. બાકી જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે વાડા બંધાઈ ગયા હોય કે દુકાનદારીઓ ચાલતી હોય તેના ઝપાટામાં આવી ગયા અને ત્યાં ચક્કરમાં ચઢી ગયા તો કદાચ નામના થશે, પણ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફના, સાધ્યમાર્ગે ગમનના કે આંતરદશા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગદર્શનની આશાને નામે મીંડું સમજવું.

વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાના અનેક દાખલાઓ નોંધાયલા છે. થોડાક દાખલા અત્ર જોઈ જઈએ :—

પ્રસંગ સોમનાથ (પાટણ)ના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો, કુમારપાળ મહારાજા

સ્વરૂપને જુએ તે બ્રહ્મા કહેવાય. આ રીતે ઉદ્યમે કરીને સ્વભાવ સિદ્ધ કરો તો આપ (આત્મા-પોતે જ) આનંદઘન છે, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કર્મ (મળ) થી રહિત છે. (૪)

વિવેચન—પારસ–પરસવું એટલે સ્પર્શવું. પુરાણી કથામાં પારસમણિની વાત આવે છે. એ એક જાતનો કીમતી પથ્થર અથવા રત્ન હોય છે. એનામાં એવી દૈવી શક્તિ હોય છે કે એને લોઢાનો સ્પર્શ થાય એટલે લોઢું સોનું થઈ જાય છે. અંગ્રેજીમાં એને Philosopher's stone કહે છે અને આપણી પ્રચલિત ભાષામાં પારસમણિ કે ફરસમણિ કહેવામાં આવે છે. મંત્રતંત્રના યુગમાં દરેક તાંત્રિકનું સાધ્ય આવો પારસમણિ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું હતું. મૂળ સ્વરૂપમય બનાવી દે તે પારસ (પારસનાથ-પાર્શ્વનાથ) કહીએ. એટલે એનો પ્રસંગ પડતાં એ, પારસમણિના સ્વભાવની પેઠે, ચેતનને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્યમય બનાવી દે છે અને શક્તિરૂપે પડેલા ગુણોને વ્યક્ત કરે છે.

બ્રહ્મ—એટલે સત્ય. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મતત્ત્વ. બ્રહ્મ એટલે સર્વગુણાતીત અમાયિક વિશુદ્ધ ચિત્સ્વરૂપ. બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવું મુશ્કેલ કાર્ય છે. એના સગુણ-નિર્ગુણ વિભાગ થાય છે. એ શબ્દ પર ભાષ્યો લખાયલાં છે. બૃહદારણ્યકમાં अहं ब्रह्मास्मि એ એક સૂત્રના ભાષ્ય-પર પચાસ પૃષ્ઠો લખાયલાં છે. સામાન્ય રીતે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ, એનો ચેતના ગુણ, એના અનંત રત્નત્રય, એનું અચિંત્ય વીર્ય-એ સર્વનો સમાવેશ એક બ્રહ્મ શબ્દમાં થાય છે. આ બ્રહ્મને ચિહ્નને-જાણે-દર્શાવે તે બ્રહ્મા.

આવી રીતે ચેતનરાજને સાધો, આનંદઘનને સમજો, આનંદઘનને એના સ્થાન પર લઈ આવો. આવા પ્રકારની સાધના કરશો ત્યારે જણાશે કે આપ-પોતે જ આનંદનો ઘન છે. એ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને જાતે નિઃકર્મા છે. એને કોઈની પ્રાર્થના કરવી પડે તેમ નથી. પોતે જ અખંડ આનંદ સ્વરૂપ છે અને આનંદનું ધામ છે. અને ચેતનને પુદ્ગળથી જુદો પાડનાર ગુણ-ચેતનાશક્તિ-એનામાં છે. માત્ર જે શક્તિ અત્યારે અંદર સત્તારૂપે પડેલી છે તેને વ્યક્ત કરવાની છે. એ ચેતનની આસપાસ કર્મનું જાળું લાગેલું છે એ પણ પરાઈ વસ્તુ છે, ચોંટી ગયેલી છે. પણ છૂટે તેવી છે; માત્ર એને દૂર કરવા પુરુષાર્થ કરવો પડે તેમ છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં ભારે વિશાળ દૃષ્ટિથી સહિષ્ણુભાવ ભર્યો છે. અત્યારે ધર્મને નામે જે વાડાબંધી અને ધમસાણ જોવામાં આવે છે, અગાઉ નાના મતભેદને કારણે જે મોટાં તોફાનો ચાલ્યાં છે, અને હાલમાં પણ ગચ્છ, મત, ફિરકા અને દર્શનના ભેદો, હિંદુ મુસ્લીમના ઝઘડા ફાટી નીકળતા જોવામાં આવે છે, તેની પાછળ ધર્મની સાચી પિછાન નથી. ધર્મને નામે તકરાર ન હોય. ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ ન હોય. ધર્મને નામે તો અખંડ શાંતિ, આત્મવિચારણા અને શમ, સંવેગ અને નિર્વેદના ઉભરા હોય

૪. સ્નાન=ન્હવાનો પ્રકાર કાંઈક આવી રીતે બન્યો લાગે છે. આત્મસાધન કરીને

એ પ્રકટ કરવા માટે શરૂઆતમાં આદર્શ જોઈએ. એ આદર્શ ધ્યેય પૂરું પાડે છે. એના સ્વરૂપને સમજવામાં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. પણ એ વિચારસ્પષ્ટતા ન થઈ શકે તોપણ એક વાત જરૂર કરી શકાય તેવી છે. બની શકે તેટલી સમદર્શિતા રાખવી, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સત્યશોધન કરવું, અંશ-સત્યોને સત્ય તરીકે સમજવાં અને સ્વીકારવાં, એ ધ્યેયના નામમાંથી પણ આત્મગુણ મેળવવા અને કેળવવા અને જ્યાં નજર ન પહોંચે ત્યાં વિરોધ ન કરતાં પોતાની જ્ઞાનમર્યાદા સમજી લેવી, પણ એવું કોઈ કામ કરી ન બેસવું કે જેથી પ્રગતિનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય. આત્મપ્રગતિના માર્ગે પગથિયે પગથિયે આગળ વધાય છે, પણ એમાં આંતર વિકારો આવે તો પ્રગતિ અટકી જાય છે, અને એનું જોર વધારે પડતું થઈ પડે તો પશ્ચાદ્‌ગતિ પણ થઈ જાય છે. સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણો મોક્ષ આપણે જ સાધવાનો છે, બહારનો કોઈ વિમાન લઈને આવે અને આપણે મોક્ષ નામના મંદિરે સડસડાટ ચઢી જઈએ એ વાત બનવાની નથી.

આથી ઉદારતાપૂર્વક જ્યાંથી આત્મતત્ત્વ જેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય તેટલે અંશે શોધવું અને જ્યાં આગળ ન વધાય ત્યાં સમભાવ–મધ્યસ્થભાવ રાખવો. પરમાત્મગુણ દુનિયામાં અંશે અંશે છૂટા છૂટા સર્વત્ર ભરેલા છે; મારા તમારામાં પણ થોડે-વધતે અંશે જરૂર છે. એમાંથી જ્યાંથી પ્રકટ ગુણ મળે ત્યાંથી શોધવામાં જરા પણ વાંધો નથી. પણ અમુકમાં અમુક વાત નથી એવી નકારાત્મક નીતિ ધારણ કરવાને બદલે જ્યાં જ્યાં જેટલે જેટલે અંશે પરમાત્મગુણ મળી આવે ત્યાં ત્યાંથી તેટલે તેટલે અંશે એને સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. એમાં અભિનિવેશમિથ્યાત્વ કહી ટીકા કરવામાં આવે તો તેમાં ગભરાવા જેવું નથી.

અંશ-સત્ય સાર્વત્રિક છે, બુદ્ધિ પારદર્શી છે અને પૃથક્કરણશક્તિ પારાવાર છે. આદર્શ ચેતનાધર્મને ઉકેલવાનો છે અને અંતિમ સાધ્ય આ ચક્રભ્રમણનો ત્યાગ કરી નિઃકર્મી થવાનો છે. આ આત્મગુણ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લેવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી અને એને અટકાવવા પ્રયત્ન થાય ત્યાં દયા ખાવા જેવી સ્થિતિ છે. અન્યની દયા ખાઈ શકાય તેટલું પોતાનું સ્થાન ન હોય તો બેસી રહેવું, પણ ધર્મને નામે ઝઘડામાં ભાગ લઈ આત્મપ્રગતિ આડી વાડ ન થવા દેવી. માર્ગ સીધો અને સરળ છે, પણ કાંટા, ટેકરા આવે તેમાં અટવાઈ પડવા યોગ્ય નથી. અંતરાત્મદશાના વાંછુઓએ બહુ ચેતીને ચાલવા જેવું છે અને કોઈ રીતે પોતાનો માર્ગ બગડવા દેવા જેવું નથી. આત્મગુણો શોધતાં સમજાય તેવા છે અને તેને ડોળનાર તત્ત્વો વિચાર કરતાં જાણી શકાય તેવાં છે. ધર્મને નામે વિખવાદ, વાડાબંધી કે ધમાધમ ન ઘટે. શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ આશયવાળા તો પ્રત્યેક વાતમાંથી અંતરાત્મસ્વરૂપ શોધી લે, ન મળે તો આંખ મીચી દે કે જીભ પર તાળું મારે, પણ એ વિષને વધારે નહિ.

હાજર હતા. હેમચંદ્રાચાર્ય એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ બૃહસ્પતિ મંદિરાધિકારી હાજર હતા. તે વખતે જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રમહારાજે નીચે પ્રમાણે દેવ સોમેશ્વરની સ્તુતિ કરીઃ—

भवबीजांकुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य । ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—ભવ (સંસાર) બીજના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાગ વગેરે (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર) જેના ક્ષય પામી ગયા છે તે પછી બ્રહ્મા હો, અથવા વિષ્ણુ હો, અથવા હર (શિવ–મહાદેવ) હો, અથવા જિન (તીર્થંકર) હો–તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

આ પદમાં જે વસ્તુ બતાવી છે, તે જ અત્ર બીજા આકારમાં બતાવી છે. મારે નામ સાથે કામ નથી, જેનામાં આત્મસ્વરૂપ જામ્યું હોય, જેના રાગદ્વેષ ગયા હોય, તેને ગમે તે નામે હું નમસ્કાર કરું છું. મારે નામ કે બાહ્યાકાર સાથે સંબંધ નથી; મારે સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિ કરવી છે અને એ આત્મસ્વરૂપ જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ થયું હોય ત્યાં મારો નમસ્કાર છે, માટે તે આદરણીય આદર્શ છે.

આવો જ વિચાર શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિએ બતાવ્યો છેઃ—

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु । युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—વીરપ્રભુ પ્રત્યે મારો પક્ષપાત નથી, તેમ જ કપિલ કે કણાદ, બ્રહ્મા કે બુદ્ધ કોઈ તરફ મારો દ્વેષભાવ પણ નથી. જેનું વચન યુક્તિયુક્ત હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આ એક જુદું જ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. બુદ્ધિશાળી માણસની બુદ્ધિને અસર કરે, એની પરીક્ષામાં પસાર થાય, એની તાવણીમાં શુદ્ધ કંચનસ્વરૂપે નીકળી આવે એવું જે વચન હોય, જે ન્યાય–તર્કના સર્વ નિયમોને અનુરૂપ હોય, જેમાં હેત્વાભાસ કે ગોટાળા ન હોય, જેમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય, તે વચનનો અને તે દ્વારા તેના પ્રણેતાનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા આ સૂત્રમાં ખૂબ વિશાળતા દાખવી જણાય છે.

જો પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની તમન્ના લાગી હોય, જો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ શાંત થઈ ગઈ હોય, જો સત્ય કે તેના અંશો જ્યાં જેટલા મળે ત્યાં તેટલા પૂરતો તેના ઉપર અંતરંગ રાગ થતો હોય, તો બાહ્ય દૃષ્ટિ છોડી અંદર ઊતરવાનો આ માર્ગ છે; પણ એને રાજમાર્ગ કહી શકાય તેમ નથી. આવી વિશાળ દૃષ્ટિ ઇચ્છનીય હોય છે, પણ એ સહજ પ્રાપણીય નથી. કારણ, ધર્મના વિકાસ સાથે એક સાંકડી દૃષ્ટિ ઘણાખરાને સાથે જ ખીલે છે અને પછી તો પોતાની વાત જ સાચી હોઈ શકે અને બીજે સત્ય ન જ હોઈ શકે એ વાત એના મનમાં એવી જડબેસલાક બેસી જાય છે કે એને અન્ય ધર્મીઓને મિથ્યાત્વી કહેવામાં રસ લાગે છે, અને પછી તો પક્ષભેદ એવો જામતો જાય છે કે એનામાં અંધતા આવતી જાય છે; બાકી આમાં મજા નથી; મજા વિશાળ દૃષ્ટિમાં છે, અંશ-સત્યોનું સ્વરૂપ જમાવવામાં છે, મધ્યસ્થ ભાવને પોષવામાં છે. અને ખાસ મજા ચેતનને ઓળખવામાં છે. આ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પદ અડસઠમું

ભૂમિકા—આ પદમા સત્સગનો મહિમા બહુ ભવ્ય રીતે ગાયો છે અને તેને ભગવત્પૂજા કે ઇદ્રની પદવી કે રાજ્યધુરા કરતા પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યુ છે એ વાતમા ખૂબ રહસ્ય જણાય છે આ પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે એનામા ગમે તેટલી મૌલિકતા કે શક્તિ હોય, છતા તે પોતાનુ આધાર-આધેયસ્વભાવનુ તત્ત્વ તજી શકતો નથી પોતે જે સયોગોમા મુકાય, જે દેશકાળના સયોગોમા આવી ચઢે, તેને તે ઘણુખરુ આધીન થઇ જાય છે એક માબાપના બે પોપટ બચ્ચાઓની કથા જાણીતી છે એક સાધુની સોબતમા 'આવો, પધારો, મઠમા આરામ કરો, પરમાત્મનામનો પરિચય કરો'—આ શબ્દો બોલતા શીખ્યો, અને બીજો 'મારો, કાપો, ધાડ પાડો, લૂટો'—એવુ ચોરની પલ્લીના પરિચયમા શીખ્યો તેથી જો સજ્જન-સત-સાધુનો પરિચય રાખ્યો હોય તો વાતાવરણની ચાલુ વિશુદ્ધિ રહ્યા જ કરે છે એક મનુષ્ય કેવો છે એની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેના સોબતીઓ કેવા છે તે જોવાથી તેની ચારિત્ર-વર્તના જાણી શકાય છે હમેશા સરખા અભિપ્રાયવાળાની સોબત થાય છે અને ટકે છે '**समानशीलव्यसनेषु सख्यम्**'—એટલે એકસરખા ચારિત્ર અને ટેવવાળાની મૈત્રી હોય છે સોબતની અસર જેમ પોતે બીજા પર પાડી શકે છે, એમ બીજાની અસર પોતા પર જરૂર થાય છે માટે સત્સગનો મહિમા ઘણો મોટો છે સાધુસગતિ આખા પ્રગતિમાર્ગને ફેરવી નાખે છે, અને ગાડુ રસ્તે ચઢાવી દે છે સતના સગમા આવનાર પછી તો દુર્જન કે દુરાચારીના પરિચયમા આવતા પણ સકોચાય છે સારી સોબતમા ફરનારા ઉન્માર્ગ છોડી રસ્તે આવી ગયાના વ્યવહારમા અનેક દાખલા નોધાયા છે અને ખોટી સોબતમા રહેવાથી ખાનદાનના વશજો ખોટે રસ્તે ઊતરી આખરે હેરાન-પરેશાન થતા જોવામા આવ્યા છે એટલે સાધુસગતિનો મહિમા જબરો છે

છાસઠમા પદમા પ્રભુદર્શન થવાના કારણોમા અને સ્વરૂપદર્શન કરવાના કારણ તરીકે 'સાધુસગતિ' અને 'ગુરુમહારાજની કૃપા' બતાવી હતી તે ધ્યાનમા હશે એ સાધુસગતિનો મહિમા આ પદમા ગાયો છે તે આપણે વિચારી જઈએ આ પદનો અર્થ અને વિવેચન કરવામા પૂ શ્રી ગભીરવિજય ગણી મહારાજે બતાવેલ અર્થ ઉપરાત ટબો અને મિત્રની નોધ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે, એટલે વિવેચનને સકોચી અર્થ પર વિસ્તાર વધારે કરવાનુ બનશે

साधु संगति विनुं कैसें पइये, परम महारससधाम री;
कोटि उपाय करे जो बौरो, अनुभवकथा विसराम री. साधु० १.

અર્થ—સત-મુનિની સોબત વગર કોઈ ગાડો માણસ કરોડો (ગમે તેટલા)

પાઠાતર—બિનુ-વિન પઇયે-પૈયે ધામ-ધામ કોટિ-કોટ બૌરો-વૌરો વિસરામ-વિરામ

શબ્દાર્થ—સાધુ=સદાચરણી, શિષ્ટ, આગમાનુસાર કરણી કરનાર સત્પુરુષ, ત્યાગી, મુનિ સગતિ=સોબત બિનુ (વિન)=વગર વિના કૈસે=કેવી રીતે પઇયે (પૈયે)=પામીએ, મેળવીએ પરમ=મોટો મહારસ=આત્માનુભવરૂપ રસ ધામ=(તેનુ) ઘર કોટિ=કરોડો, ગમે તેટલા ઉપાય=ઇલાજ કરે=કર્યે, કર્યા છતા જો=જે કોઈ બૌરા=બાવરો, ગાડો, ભોળો વિસરામ=આરામ (વિરામ=અત, છેડો)

આ દૃષ્ટિ આવે ત્યારે યોગિરાજના વિચાર સમજાય છે :

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆં કલિકાલ રાજે."
(ચૌદમા જિનનું સ્તવન, ગાથા ૫)

આ વાત સમજવી મુશ્કેલ નથી, પણ આચરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. એ વિશાળતા જામે ત્યારે નિસ્તાર થાય તેવું છે. જ્યાં સુધી એ ભાવમાં 'નિશ્ચય' વાદ છે એમ લાગે, જ્યાં સુધી નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સમન્વય કરવાની બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, જ્યાં સુધી સંપ્રદાયમોહને લઈને સત્યશોધનનો માર્ગ ન લેવામાં આવે, ત્યાં સુધી અંતરાત્મદશાની વાતો માત્ર વાર્તારૂપે છે એમ સમજવું. એ માર્ગપ્રયાણમાં અંદર ઊતરવાનું છે, વિકારો પર વિજય મેળવવાનો છે, બાહ્ય ભાવને ઓળખવાનો છે અને એકવાર એ દશા આવી એટલે રસ્તો હાથ લાગી જશે. એટલી વાત ધ્યાનમાં રહે કે સર્વત્ર ધર્મરાજનાં બીજો પડેલાં છે, પણ તેની જ સાથે મોહરાજાનાં વિષબીજો પણ પડેલાં છે. અને એમાં પણ અંતર વિકારો ભારે ચક્કરમાં પાડનાર અને ઊંધા પાટા બંધાવનાર હોઈ ચેતવણી લેવા યોગ્ય છે. અને ધર્મને નામે વિકારવૃદ્ધિ થાય, અભિમાનની પોષણા થાય, સમજશક્તિ પર હડતાળ પડે, ત્યાં વાત આકરી થઈ જાય તેમ છે. માટે નામમાંથી સત્ય શોધો, વિચારણામાંથી સત્ય શોધો, વાતોમાંથી ગ્રાહ્ય તત્ત્વ શોધો, અને ગમે ત્યાંથી આત્મતત્ત્વમાં ઊંડા ઊતરવાની વાત કરો. ન બને તો બેસી રહો, પણ ધર્મને નામે વગર સમજે દોડદોડ કરી પ્રગતિપંથને ટાળી ન નાખો. આ તો આનંદઘન સાધવાના છે, નિઃકર્મી થવું છે, આંતર દુશ્મનો સાથે લડવાનું છે, માટે આત્મપ્રગતિ થાય તેવી વિચારણા અને વાતો કરો, પણ કોઈ પણ પ્રકારે અન્યની સમજણ વગરની ટીકા કરી વિરોધ કે આંતરાને વધારશો નહિ અને આત્મપ્રગતિ બગડે તેવી વાટે ચઢશો નહિ. પ્રગતિ મોડી થશે તો પાલવશે, પણ ટેકરે ચઢી ગયા કે ખાડામાં પડી ગયા તો રસ્તે આવતાં નવનેજાં પાણી ઊતરશે, માટે રાજમાર્ગો પકડી લો. અને પછી તો સર્વ સૂઝી આવશે.

જાણો તો આખી દુનિયામાં આત્મતત્ત્વ ભરેલું છે અને શોધતાં મળે તેવું છે. સાચે માર્ગે વિજય તમારો છે અને અંતે આનંદઘનનો મેળાપ છે. એને સાધવામાં વિશાળ ભાવના વિકસાવવાની જરૂર છે. વિશાળતામાં સત્ય છે, સહિષ્ણુભાવમાં શાંતિ છે અને શાંતિ છે ત્યાં આનંદ છે, ત્યાં ચૈતન્યસાધના છે, ત્યાં સ્વરૂપસંધિ છે અને ત્યાં જ્યોતિદર્શન છે. આ રીતે આત્મા આનંદઘનને સાધે, ચૈતન્યસ્વરૂપ જાગ્રત કરે, નિઃકર્મા થઈ સુસ્થિત મહારાજ સાથે સાતમે માળે બેસે અને ચક્રભ્રમણની ચક્કીમાંથી સદાને માટે છૂટી જાય. (૬૭)

અસ્થિરતા સમજાય છે, ત્યાગભાવની અંદર રહેલ વિશિષ્ટતા દેખાય છે અને અંદરનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે, માટે સત્પુરુષની સોબત અતિ જરૂરી છે.

'સાધુ' કોણ ? જેણે સ્વપરનું વિવેચન કર્યું હોય, જેનામાં સંતોષ અને સંયમ જામ્યાં હોય, જેને આંતર સ્વરૂપદર્શન દ્વારા પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવા નિર્ણય થયેલ હોય, જેના ત્યાગ–વૈરાગ્ય આદર્શરૂપ હોય, અને ખાસ કરીને જે મન–વચન–કાયાની પ્રવૃત્તિ એકસરખી કરતા હોય. ગમે તેટલું શાસ્ત્રવાંચન કર્યું હોય, ગમે તેટલાં બાહ્ય તપ કર્યાં હોય, કે ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય કે સાહિત્યનાં મોટાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હોય, એ સર્વથી પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત થતું નથી; અને કોઈ બાવરો માણસ એ મેળવવા માટે લાખો–કરોડો ગમે તેટલા ઉપાયો કરે, પણ એમાં એનું કાંઈ વળતું નથી. સાધુપુરુષની સોબત ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યયન અભિમાન માટે થઈ જાય છે, તપક્રિયા દેખાવ માત્ર થઈ જાય છે, અને બીજા ઉપાયો કાં તો અવ્યવસ્થા કરી મૂકે છે અથવા અંતરના મનોવિકારને અવ્યક્તપણે પોષે છે.

સંત–સાધુપુરુષોની સંગતિ થાય, તેમના ચરિત્રનો અભ્યાસ થાય, ત્યારે એ દશામાં રહેલ મહત્તા અને આદેયતા સમજાય છે. અને પછી તો એવા પુરુષો ઉપદેશ આપે કે ન આપે, પણ એની અસર જરૂર થાય છે. માટે જો પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સાધુસંગતિ ખાસ જરૂરી વસ્તુ છે.

કોઈ અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઈ જ્ઞાન-ક્રિયા કે અભ્યાસ ઉપદેશ દ્વારા પરમાત્મદશા મળી જશે એમ માનતા હોય તો તે 'બાવરા' છે. સાધુસંગતિ વગર કરેલા ઉપાય આડા ઊતરી જાય છે, ને ઘણીવાર દંભ કે આત્મવંચનામાં પરિણમી જાય છે. અને સાધુસંગતિ તો આખું વાતાવરણ ફેરવી નાખે છે, માટે સાધુસંગતિનો મહિમા ભારે મોટો છે. (૧)

આત્માનુભવ માટે સાધુસંગતિને આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એટલું સમજી લઈ તે મેળવવા માટે મુમુક્ષુ પ્રાણી પ્રાર્થના કરે છે:—

शीतल सफल संत सुरपादप, सेवै सदा सुछांई री;
वंछित फले टले अनवंछित, भवसंताप बुझाई री. साधु० २.

અર્થ—સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ જાતે ઠંડક આપનાર હોઈ ફળવાળું છે અને એની સેવના કરવાથી એ સર્વદા સારો છાંયડો આપે છે; મનની સર્વ વાંછાઓને એ પૂરી પાડે છે, અહિતકરને એ ટાળી દે છે અને સંસારના તાપને ઓલવી નાખે છે. (૨)

પાઠાંતર—પાદપ-પાદ્ય (અશુદ્ધ). સેવૈ-સેવો. ફલે-ફલૈ. ટલે-ટલૈ, દલૈ. બુઝાઈ-બૂઝાઈ, બુજાય.

શબ્દાર્થ—શીતલ = ઠંડું, શાંતિ આપનારું. આનંદદાયી. સેવૈ = સેવતાં, આશ્રય લેતાં. સફલ – ફળવાળું. સંતસુરપાદપ = સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ. સુછાંઈ = સારી છાયા આપનારું. વંછિત = ઇચ્છેલ(ફળ). ફલે = ફળે, મળે, પ્રાપ્ત થાય. ટલે = દૂર થાય. અનવંછિત = અપ્રિયકર, ન ગમે (લાભ ન કરે) તેવું. ભવ = સંસાર. સંતાપ = મહા તાપ, સખ્ત ગરમી. બુઝાઈ = ઓલવાઈ જાય, દૂર થાય.

ઇચ્છું નહિ અને મારે મોટાં રાજ્ય કે શેઠાઈ સાથે કે ચાલુ વહેવારનાં સામાજિક કાર્યો સાથે પણ કાંઈ લેવા દેવા નથી. મને તો હે આનંદઘન મહારાજ ! નિરંતર સાધુની સોબત (માત્ર) મળે-મળો એમ હું ઇચ્છું છું. (૪)

વિવેચન—એટલે હું તો દેવ પદ ઇચ્છતો નથી; અને મારે અસુરનું સ્થાન પણ નથી જોઈતું. દેવગતિમાં કે અસુરગતિમાં કદાચ કોઈવાર ભગવાનની સેવાની તક સાંપડતી હશે, પણ મારે તો તેનો પણ ખપ નથી.

અથવા મારે ઇન્દ્રનું પદ જોઈતું નથી. અને મારે કોઈ દેશનું આધિપત્ય જોઈતું નથી કે મારે સમાજ-વ્યવહારમાં શેઠાઈનું સ્થાન જોઈતું નથી. મારે તો હે ભગવાન ! એક જ ચીજ જોઈએ છે : મારા આનંદઘન ચેતનરાજને નિરંતર સાધુપુરુષની સંગતિ મળ્યા કરો. એ એના વિશુદ્ધ ચારિત્રની છાયામાં પોતાની પ્રગતિ સાધ્યા કરે અને એ વાતાવરણમાં રહી ભવદવના તાપને શમાવે. અને એવું એકાદ વખત થઈ જાય તેમ નહિ, પણ નિરંતર ચાલુ રહ્યા કરે, એમ હું માગું છું.

સામાન્ય રીતે પૌદ્ગલિક સુખનો રસિયો પ્રાણી દેવપદ વાંછે, કે દેવેન્દ્ર, વિદ્યાધર ચક્રવર્તિપણું ઇચ્છે. દેવપદમાં માત્ર લહેર કરવાની હોય છે, પણ એ મર્યાદિત બાહ્ય સુખનો છેડો આવે તે વખતે પ્રાણીની દશા શી થાય છે તે સમજે તો આવા લાંબા કાળના પણ આખરે મર્યાદિત સુખને વાંછે નહિ. વળી કેટલાક રાજાને સુખી માને છે. પણ એની અંદરની ખટપટો, કુટુંબમાં કલેશ અને લડાઈ અને દુકાળનાં સંકટો વખતની જવાબદારી જાણનાર એ સુખ પણ ન વાંછે. અને સમાજના અગ્રણી થવાનો મોહ જનતાની પ્રાકૃત વ્યક્તિને બહુ રહે છે, પણ એમાં પણ માલ નથી. એની ખટપટ અને મથામણ એકંદરે અત્યંત નીચી હદે ઉતારી દેનાર નીવડે છે. એટલે હું તો બીજું કાંઈ ચાહતો નથી, મને તો નિરંતર સાધુસંગતિ મળો એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે, કારણ કે એના વગર પરમ મહારસ-ધામ મળે તેવો બીજો માર્ગ મારા જોવામાં-જાણવામાં આવતો નથી. આનંદઘન મહારાજ આ પ્રમાણે સાધુસંગતિ માટે અંતરની પ્રાર્થના કરે છે. (૪)

ઉપસંહાર—સાધુસંગતિ-સત્સંગ માટે બહુ ઊંચી હદ આ પદમાં બતાવી. એમાં વ્યવહારમાં મનાતા કોઈ પણ સ્થાન, પદ કે હોદ્દા કરતાં એને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સુભાષિતોમાં સત્સંગતિ પર એટલું બધું લખાયું છે કે તેનો સંગ્રહ એક મોટું પુસ્તક રોકે. એ વિષયની મહત્તા બતાવવા માત્ર ખાસ અગત્યનાં ટાંચણો રજૂ કરીએ :—

સત્સંગ શું શું ન કરે તે બતાવતાં ભર્તૃહરિ કહે છે—"સત્સંગતિ બુદ્ધિની મંદતાને દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યતાનું સિંચન કરે છે, માન અને ઉન્નતિને આપે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચેતનને [illegible] દિશાઓમાં કીર્તિ [illegible] છે—પ્રાણીને સત્સંગતિ શું શું નથી કરતી ?"[1]

ખરી વાત અન્યત્ર કહી છે કે "સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરવો ઘટે, પણ તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેવું ન હોય તો સજ્જનોનો જરૂર સંગ કરવો, કારણ કે સંત પુરુષો સંગરૂપ વ્યાધિનું ઓસડ છે."[1]

આ વાતનો ઝોક સમજવા યોગ્ય છે. એકંદરે અન્ય પ્રાણીનો સંગ કે અન્ય વસ્તુનો સંગ પ્રાણીને રાગદ્વેષનું કારણ બને છે અને તે કારણે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. સ્ત્રી-પુરુષસંગ, વ્યસની મિત્ર સંગ કે વ્યાપારી સંગ કેવો ચેપી છે તે દરેકના અનુભવનો વિષય છે. તેટલો જ ગંભીર પૌદ્ગલિક સંગ છે. એ પ્રાણીને કેટલા રિબાવે છે! માટે પ્રાણી કે વસ્તુનો સંગ જ ન કરવો. પણ એ દશા શરૂઆતમાં પોસાય તેમ ન હોય, તો સજ્જનનો સંગ કરવો. સત્પુરુષ પાસે સંગ–જ્વરનો ઉપાય હોય છે એટલે એ પ્રાણીને સાધ્ય સન્મુખ રાખી શકે છે અને સંગના દોષોને દબાવી દઈ એને સાચે રસ્તે લાવી મૂકે છે. આ સત્સંગનો મહિમા છે.

બાકી સાધુને શોધી કાઢવામાં બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. દુનિયામાં સાધુ પુરુષ નથી એમ તો નથી, પણ એ બહુ સોંઘા પણ નથી. એને વેશ સાથે ખાસ સંબંધ નથી. એની શોધ વખતે દંભથી બહુ ચેતવા યોગ્ય છે. બાહ્ય દેખાવ કે દુકાનદારી જ્યાં ચાલતી હોય ત્યાં ખરું સાધુપણું નથી હોતું. અંદરના દંભ અને યુક્તિ પ્રયુક્તિના ભોગ ન થઈ જવાની સંભાળ રાખવા જેવું છે. બાકી ખરા સત્પુરુષનો સંગ થઈ જાય તો તો ખરેખર કામ થઈ જાય તેવું છે. માટે સોબત સાધુપુરુષની કરવી. એની પ્રાપ્તિ ન થાય તો વગર સોબતે ચલાવવું, પણ ગમે ત્યાં ભરાઈ ન પડવું. એમાં પણ દૃષ્ટિરાગ થઈ જાય, પરિચિતની પાસેથી સ્થૂળ–સાંસારિક ઇચ્છાતૃપ્તિની અપેક્ષા થાય, તો એને અને સાધુતાને લાખો ગાઉનું અંતર છે એમ સમજવું. અહીં તો હૃદયથી ખરી સાધુતા જેનાં અસ્થિ-મજ્જામાં જામી ગઈ હોય, જેનું એક માત્ર ધ્યેય પરમ દશાએ જવાનું હોય તેની વાત છે. એવા પુરુષની સોબત, પરમ મહારસધામે જરૂર પહોંચાડે. આવી સાધુસંગતિ નિરંતર મળો એવી પ્રાર્થના છે. એવી સંગતિ અલ્પ વખત થાય તોપણ કલ્યાણ છે. એ ચાલુ મળ્યા કરે તો આ પ્રાણીના આકરા સંસાર-રોગોનો ઉપચાર થાય તેમ છે. નિરંતરનો સાધુસંગ પ્રાણીને જરૂર પરમ મહારસધામને રસ્તે બરાબર ચઢાવી દે છે. (૬૮)

---

૧. सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥

પદ ઓગણોસિત્તેરમું

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતના અતિ પવિત્ર પત્ની છે. એ પોતાના પતિને માટે અનેક રીતે વલખાં મારે છે, કોઈ વખત મીઠાં મહેણાં મારે છે; પણ કદી મર્યાદાભંગ કરતી નથી. આજે એ જે પરિભાષા વાપરે છે તેમાં મહેણાં પણ છે અને સાથે સમજાવટની પ્રેમગર્ભિત પ્રાર્થના પણ છે; પોતાની આંતર સ્થિતિનું કથન છે અને સાથે મનામણાં કરવા માટેની ઉક્તિઓ પણ છે; પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ માટે ખેદદર્શન છે અને છતાં ભૂલી જવાની વિશાળ ઉદારતા પણ છે. યોગિરાજના આ ભવ્ય ઉદ્ગારો, જે તેમણે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યા છે, એ સમજતાં જૂના યુગની સીતા સરીખી આર્યપત્નીને ધ્યાનમાં રાખીએ.

> **प्रीतकी रीत नहि हो, प्रीतम, प्रीतकी रीत नहि;**
> **मैं तो अपनो सरव स्रंगारो, प्यारे की न लई हो. प्रीतम० १**

અર્થ—વહાલા આણુપતિ! આ પ્રેમની રીત નથી. મેં તો મારો સર્વ શણુગાર સજ્યો (કપડાં, ઘરેણાં શરીર પર ધારણ કર્યાં) અને આપ–મારા પ્યારા પતિ–ના તો કાંઈ ખબર જ મળે નહિ, પત્તો જ લાગે નહિ. (પ્રેમની આ રીત ન કહેવાય.) (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના વિવેકને અથવા શ્રદ્ધાસખીને કહે છે કે મારા પતિ શુદ્ધ ચેતનરાજને કહે કે અત્યારે તેઓ જે જાતની રીતિ આદરી બેઠા છે તે પ્રીતિની રીત નથી; ખરાં પતિપત્ની વચ્ચે આવો વર્તાવ ન હોય. હું તો સારાં લૂગડાં, ઘરેણાં પહેરીને તમારી વાટ જોઈને બેઠી છું અને પતિ આ માર્ગે આવશે કે પેલે રસ્તે આવશે તેની અવલોકના કરી રહી છું. અને આપની તો કાંઈ ખબર પણ આવતી નથી. દુનિયાએ સ્વીકારેલ આ ઉચિત માર્ગ નથી. આ તો 'વિષયીને મન વેશ્યા અને વેશ્યાને મન કાંઈ નહિ'–વાળી કહેવત જેવી વાત છે. હું અહીં રાહ જોઈ જોઈને થાકી જાઉં અને તમારા તરફથી સંદેશો પણ નહિ, એ પ્રેમની રીતિ નથી; સંસ્કારી પતિના સ્વીકારાયેલા ધર્મનો અતિરોધ નથી. પ્રીતની આ **નઈ** = નવી રીત છે એવો અર્થ આક્ષેપ રીતે થઈ શકે. 'નઈ' એવો પાઠાંતર છે. એ પતિને ઠપકો આપતાં બોલે છે કે–પતિ દેવ! આ તો પ્રેમની નવી જ રીત છે કે હું તમારી પાછળ પછાડા મારું અને આપને એ વાત ધ્યાનમાં પણ આવતી નથી; આપ એ વાતને મન પર પણ લેતા નથી! (૧)

પાઠાંતર—નહિ–નઈ. મેં તો–તેતો. સરવ સંગારો–સરવ સવાયો. લઈ–(dropped).

શબ્દાર્થ—નઈ (પાઠ હોય તો) = નવી. પ્રીતમ = આણુપતિ. સંગારો = શણુગાર, (ભિખારી તરીકે) વસ્ત્રાભૂષણ શણુગાર સજ્યા. ન લઈ = ખબર ન મળી, પત્તો ન લાગ્યો.

मैं वस पिय के पिय संग और के, या गति किनही सीखई;
उपकारी जन जाय मनावो, जो कछु भई सो भई. मीतम० २

અર્થ—હું તો (મારા) પતિરાજને આધીન છું અને મારા નાથ તો કોઈ બીજીનો જ સંગ કરે છે. આવી રીત આપને કોણે શીખવી ? હે ઉપકારી સ્નેહીઓ ! તમે જઈને મારા પતિરાજની મનામણી કરો (અને ઉપર જણાવેલો સવાલ પૂછો). અત્યાર સુધી તો જે થવાનું હતું તે થઈ ગયુ. (તે વાત જતી કરજો.) (૨)

વિવેચન—અને મિત્ર વિવેક ! દુઃખની વાત એ છે કે હું તો મારા પતિરાજ ચેતનજીને આધીન છું, અને પતિરાજ તો બીજીઓનો જ સંગ કરે છે. મને મનમાં થાય છે કે આવી રીત તે એમને કોણે શીખવી હશે ? આ તે કાંઈ દુનિયાદારીની રીત છે ? વાટ જોતાં જોતાં મારો તો અનંતો કાળ નીકળી ગયો અને પતિમહારાજ તો કુમતિને વશ પડી માયા-મમતા સાથે નાચ્યા કરે છે અને મારો તો ભાવ પણ પૂછતા નથી. આ તો સાદી રીતિથી પણ ઊલટું છે. કોઈ આપણને વશ—આધીન હોય, આપણી ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરી રહ્યું હોય, એની સામે નજર પણ ન માંડવી, એ તો ખરેખર વિચિત્ર વાત છે. આ તો ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેવી વાત થઈ: 'હું જેને ઇચ્છું છું અને જેને માટે નિરંતર ચિંતવન કરું છું તે મારા તરફ વિરકત છે.'[1] એમાં પતિના પ્રેમનો જવાબ પીંગળા નહોતી આપતી; અહીં પત્નીના પ્રશ્નનો જવાબ પતિ નથી આપતા. હું ભર્તૃહરિના જેવો ફિટકાર નહિ આપું. મારા પતિ મારા જીવજીવનહાર છે. માટે મારાથી તેમને આકરો શબ્દ પણ ન કહેવાય, ન કહેવરાવાય. અત્યાર સુધીનું તેમનું મારા પ્રત્યેનું ગમે તેવું વર્તન હતું અને તેને અંગે મને અપરંપાર વિરહવેદના થઈ છે; એ સર્વ થવાનું હતું તે થઈ ગયુ; એ યાદ કરવામાં કાંઈ લાભ નથી. પણ ઉપકારી મિત્રો ! વિવેક ! અનુભવ ! તમે મારી દશા જોઈ મારા પતિરાજને મનાવી લાવો. તેમને કહો કે તમારી ખાતર તમારી પત્ની ઝૂરે છે, પોતાનો સજેલો શણગાર જોઈ વલોપાત કરે છે અને તમારા આવવાની રાહ જોઈ દિવસ ને રાત ન ગણતાં રસ્તો નિહાળ્યા કરે છે. એમને પોતાનું ઘર ઓળખાવો, અને પારકી ભટકનારીઓના પાશમાંથી છોડાવો. અનાદિ કાળથી ચેતન વિભાવમાં રખડે છે.

પાઠાંતર— પિયકે–પિયુકે. પિય–પિયુ. ઔરકે–ઓરનકે. ગતિ–ગત. કિનહી–કીન. ઉપકારી–ઉકારી. જાય–જાઈ. જો કછુ–અબ જો.

શબ્દાર્થ—મૈં = હું. વસ = વશ, તાબે, આધીન. યા = આવી. ગતિ = ચાલ. કિનહી = કોણે. સીખઈ = શિખાવી, શીખવી. ઉપકારી = પારકાનુ કામ કરી આપનાર. જાય = જઈને. જો કછુ = જે કાંઈ. ભઈ = થયું. સો = તે.

---

१. यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता, साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥

એને મમતા-માયા વળગી ગયાં છે. એની પર રાગ–દ્વેષની પ્રબળ અસર છે. એ ઇંદ્રિયસેવનમાં સુખ માની રહ્યા છે અને જ્યાં સુખ નથી ત્યાંથી સુખ મેળવવાનાં ફાંફાં મારતા રહ્યા છે. મારા ઉપકારી સ્નેહાળ જનો! તમે મારા નાથને મનાવો, એને સાચી સ્નેહાળ ઘરવાળીનો પરિચય કરાવો.

મિત્ર નોંધકાર આ ગાથાનો આવો આશય ખેંચે છે: અથવા અનાદિકાળથી ચેતન મમતાની સોબતમાં રહ્યો છે, તો તેને સમતા શી રીતે આવે એ શંકાનું નિરાકરણ કર્યું છે. અને તેથી જાણે સમતા એમ કહે છે કે પોતે ગઇગુજરી વાત સંભારનાર નથી, અને તે ઉપરાંત ચેતનને કહે છે કે તેણે મમતાને મૂકી દેવી અને તેને વિવેક અને શ્રદ્ધા સમજાવે અને તેઓ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરે. આમ થાય તો, શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે, તેનો અને પતિદેવનો મેળાપ થાય. આ પંક્તિનો આવો ભાવ છે; વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આ રીતે આવી શકાય છે. (૨)

विरहानल जाला अति हि कठिन है, मोसें सही न गई;
'आनंदघन' प्रभु सघन घनधारा, तब ही दे पठई हो. मीतम० ३

અર્થ—(પતિ) વિરહરૂપ અગ્નિની જ્વાળા ભારે આકરી છે અને એવી કઠણ છે કે એ મારાથી સહન ન થઈ શકી. એટલા માટે મારા પતિરાજ આનંદઘનપ્રભુ વરસાદ મોકલી આપે, ત્યારે જ (મારી અંતર જ્વાળા ઠંડી પડે, મારી ઇચ્છા પાર પામે, મારી અંદરની આગ બુઝાય.) (૩)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મારે તો પતિરાજ સાથે વિરહ એટલો લાંબો થયો છે કે એ વિરહની અગ્નિ દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે આકરી થતી જાય છે અને મારાથી તો એ હવે સહન થતી નથી. તો હે ઉપકારી જનો! તમે હવે કાંઇક રસ્તો કરો, આ વાતનો અંત લાવો અને મારા વિરહાગ્નિને બુઝાવવા સારુ મારા પતિરાજને–આનંદઘન પ્રભુરૂપ વરસાદને—મોકલી આપો. હવે તો વરસાદની ધારા પડશે ત્યારે મારો અંતર અગ્નિ બુઝાશે; કાંઈ ખોબા પાણીએ કે લોટાના જળે મારી આગ બુઝાય તેવી નથી. ચેતનાએ જ્યારે પતિરાજને શ્રદ્ધા, વિવેક વગેરે ઉપકારી જનો દ્વારા કહેવરાવ્યું કે એનાથી વિરહાગ્નિ સહન થઈ શકતી નથી, ત્યારે ચેતનરાજ–પતિ ચેતનાની વિરહજ્વાળા બુઝાવવાને માટે સઘનમેઘરૂપે આવ્યા, એટલે તેમણે મમતાનો સંગ છોડ્યો અને ચેતનાને

પાઠાંતર—અતિ હિ કઠિન હૈ–અતિ પ્રીતમ. મોસેં–મોપેં. પ્રભુ–યું. સઘન ઘનધારા–સઘનધારા. તબહી દે–એમે દઈ.

શબ્દાર્થ—વિરહાનળ = વિરહરૂપ અગ્નિ. જાળા = શિખા, ઝાળ, જ્વાળા. અતિ હિ = ઘણી જ. કઠિન = કઠણ, આકરી. મોસેં = મારાથી. સહી ન ગઈ = સહન ન થઈ શકી. આનંદઘન = મારા પ્રાણપતિ (તે). યું = આવી રીતે. સઘન = મેઘધારા, વરસાદ. ધારા = વૃષ્ટિ. તબ હી = તો જ, તે વખતે જ, એ જ કારણે. દે પઠઈ = મોકલી આપે.

આવીને મળ્યા, આવો ભાવાર્થ ખેંચી શકાય છે; પણ પછી 'પ્રીતકી રીત નહિ' એ પદનો છેવટે ઉચ્ચાર કરવાનો અર્થ રહેતો નથી; તેથી પ્રથમ જણાવેલ અર્થ વધારે સમીચીન' જણાય છે. આ બીજા અર્થ પ્રમાણે વિવેક અને શ્રદ્ધામાત્ર થતાં આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થયું અને તેથી તેણે કલ્પનામાત્રથી હું અને પોતાપણું માન્યું હતું તે છૂટી ગયું અને બધા પર સમાનપણું-સમતા આવી ગયાં અને તેથી આત્મા આનંદઘનરૂપ થઈ ગયો. આવો ભાવ આ ગાથાનો મિત્ર નોંધકાર ખેંચે છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય જરૂર છે.

મને આ બીજા અર્થમાં પ્રક્રમભંગ દેખાય છે. પં. ગંભીરવિજયજી 'દે પઠઈ' નો અર્થ-'મોકલી આપે તો' એમ કરે છે; એમાં ઉપકારી જન સાથે માંડેલો વર્તાલાપ અને તેમની સાથે મોકલેલ સંદેશો યથાસ્વરૂપે ઠેઠ સુધી બરાબર બની રહે છે અને કાવ્યની નજરે આ આશય ઘાટસરનો અને સુમેળ ખાનારો લાગે છે. (૩)

ઉપસંહાર—ચેતનાની વિરહદશા વર્ણવનારાં કેટલાંક પદો આવી ગયાં. ચેતનાની ઝૂરણા ૪૭મા પદમાં બતાવી; 'મેળાપ કરાવી આપનારને મેળાપ કરવા વિજ્ઞપ્તિ તેત્રીશમા પદમાં કરી; વિરહની પીડા ૪૯મા પદમાં વર્ણવી; ૩૫મા પદમાં વિરહવ્યથાનું વર્ણન કર્યું; વિરહઘાટ ઊતરવા માટે ૪૫મા પદમાં નાવની યાચના કરી. અને એ જ પદમાં વિરહસમુદ્રને અથાક બતાવ્યો. ચેતનાની ભાદરવા માસની વિરહી રાત ૫૧મા પદમાં વર્ણવી અને ઘણાં પદોમાં ચેતનરાજ સાથે મેળાપ થાય તે માટે ઊંડી ઇચ્છા બતાવી, પ્રાર્થના કરી. અને હજુ પણ એ વિષયનાં પદો આવવાનાં છે.

સંસ્કૃત કવિઓએ નાયક-નાયિકાના વિરહનાં વર્ણનો કરવામાં તો કમાલ કરી છે. કોઈ પણ કાવ્ય વિયોગવર્ણન વગર કાવ્યના નામને યોગ્ય થઈ શકતું નથી. એના વર્ણનમાં કવિઓ અનેક સ્થૂળ અને કલ્પિત ભાવોને લઈ આવ્યા છે. વિરહદશાના વર્ણન વખતે કલ્પનાના ઘોડા છોડી મૂક્યા છે અને હૃદયને સીધી અસર કરે તેવું વર્ણન આ સ્થિતિનું કર્યું છે. સુભાષિત-રત્ન-ભાંડાગારમાં (પૃષ્ઠ ૨૮૭ થી ચાલુ) વિયોગી પુરુષની અવસ્થાવર્ણનના ૯ શ્લોક એકઠા કર્યા છે; વિયોગી સ્ત્રીની અવસ્થાવર્ણનના ૬૫ શ્લોકનો સંગ્રહ કર્યો છે; વિયોગી પુરુષના વિપ્રલાપોને અંગે ૧૬૭ શ્લોકો રજૂ કર્યા છે; અને વિયોગી સ્ત્રીના વિપ્રલાપો બતાવનારા ૪૯ શ્લોકો છે. એમાં મધુકર, તમાલ, અશોક, હંસ, ચંદ્ર, ચકોર, મેઘ, પવન અને કૃષ્ણસાર કે સારંગ કે મયૂર પ્રતિની ઉક્તિઓમાં કવિત્વની દૃષ્ટિએ કમાલ કરી છે; મદન (કામદેવ)ને સંભળાવવામાં બાકી રાખી નથી.

વિયોગના પ્રસંગમાં તો બહુધા શૃંગાર કે કરુણ રસને ગાવાનો હોય અને યોગીને તો એ પ્રસંગમાંથી શાંત રસ વહેવડાવવો હોય, ત્યારે કાર્યની આખી દિશા ફરી જાય છે. આ અતિ કઠિન કામ કેવા ચાતુર્યથી યોગીરાજે કર્યું છે તે ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચવાનું રહે છે. શુદ્ધ ચેતના એટલે આત્મિક દશા છે. ચેતનજી પોતે માયા-મમતા, રાગદ્વેષ અને સાંસારિક પ્રપંચમાં એટલો બધો પડી ગયો છે કે એ પોતાની સાચી સ્થિતિને યાદ પણ કરતો

નથી. વિશુદ્ધ દશામાં ચેતનજીની જે સ્થિતિ હોય તેને 'શુદ્ધ ચેતના' નામની પત્નીનું રૂપક આપવામાં આવે તો તે તો પતિને પોતાને ઘેર આવવાની રાહ જોયા જ કરે છે; અને પૌદ્ગલિક સુખમાં ફસાઈ ગયેલ ચેતન પરભાવમાં–પરરમણીઓમાં રખડ્યા કરે છે; એ પોતાની પ્રેમી પત્નીને મળતો નથી, પરિણામે પતિના વિરહે બળતી પત્ની આ પદમાં બતાવ્યા તેવા ઉદ્ગારો કાઢે છે. આની અંદરનો આશય ચેતનરાજ જ્યારે કોઈવાર શાંત રીતે શાંત વાતાવરણમાં પોતાના–નિજ સ્વરૂપનો વિચાર કરે, ત્યારે તેના વિચારપથમાં એવડી ધારા ચાલે તેના તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. ચેતનરાજ પોતાના મનમાં પોતાનું અંતિમ સ્વરૂપ સમજે, તે જ વખતે સાંસારિક માયા તેને સંસાર તરફ ખેંચે, તે વખતે તેના મનમાં જે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ અને 'ખેંચતાણ થાય તે વિરહદશાના વિપ્રલાપરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. એનું મૂળ સ્વરૂપ એને આનંદઘનની દશા જાગૃત કરવા તરફ ખેંચે; એની સંસારદશા એને પૌદ્ગલિક ભાવો તરફ આકર્ષે. એના મનમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધ ખેંચતાણોને અંગે આકર્ષણ–અપકર્ષણ થાય તેનું આ વિરહદશાવર્ણનનાં પદોમાં દિગ્દર્શન છે. ભવાટવીમાં ભૂલો પડેલો ચેતન કોઈ સુંદર નદીના કાંઠા પર, વિશાળ તરુ નીચે બેસી, પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરે, પોતાના અંદરના ભાવોની તુલના કરે અને પોતે શું કરી રહ્યો છે અને ક્યાંનો ક્યાં ચાલ્યો ગયો છે અને કેટલો ઊંડો ઊતરી ગયો છે અને કેવાં નિરર્થક કામો કરતો આવ્યો છે. એવે પ્રસંગે એની ઊંડી ચેતના એક ખાનામાં હોય છે અને એની ભવપ્રપંચદશા બીજા ખાનામાં હોય છે. એ બન્નેનો માલિક પોતે જ છે, પણ એક ખાનામાં એ ઊતરે એટલે બીજું બંધ થતું દેખાય છે. એવા વખતમાં પરોક્ષભાવે શુદ્ધ દશાના જે વિપ્રલાપો થાય, જે પ્રાર્થનાઓ થાય, જે દિગ્દર્શનો થાય તેને પુરુષાકાર આપીને તેનું રૂપક સ્વરૂપ અત્ર વિરહવિપ્રલાપો તરીકે રજૂ કરેલ છે.

એ વિરહદશા ભોગવનાર, અપલાપ કરનાર, કકળાટ દર્શાવનાર, માર્ગ કાઢનાર, મેળાપ કરાવી આપનાર, મિત્ર કે સખીભાવે વર્તન કરનાર એક જ છે; અને તદ્દન અયોગ્ય નાચ કરનાર, જ્યાં ત્યાં રખડનાર, કાદવ–કીચડમાં આળોટનાર અને વાર્યો ન રહેનાર પણ એકનો એક જ છે, એ વાતની ખરી પ્રતીતિ એ એકલા એક ધણીને થશે અને પોતાને અસલ સ્વરૂપે એ ઓળખશે ત્યારે આ વિરહકાળનો અંત આવશે. આખો પ્રયત્ન વિરહકાળનો છેડો લાવવાનો છે અને મૂળ સ્વરૂપ પર આવી જવાનો છે. આ સ્થિતિ અનુભવવા જેવી છે. ચેતન, ચેતના, અનુભવ, સુમતિ, શ્રદ્ધા સર્વ એક જ હોવા છતાં, એકનાં જ અંગ હોવા છતાં, ચેતન પૌદ્ગલિક સંબંધમાં પડી જવાને કારણે, એને પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાને લીધે, અને એનો મૂળ સ્વરૂપનો સ્વભાવ એ વીસરી ગયેલ હોવાને કારણે, એ આવી અતિ વિચિત્ર દ્વિધા સ્થિતિ અનુભવે છે; એના પર માયા, મમતા, મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ અનેક મનોવિકારોનું સામ્રાજ્ય એટલું જામી ગયેલું છે કે પરભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવવાની ભાવના કરવી એ પણ એને માટે કોઈવાર બની આવતો બનાવ લાગે છે. છતાં

આ રીતે જ એની પ્રગતિ શક્ય છે, તેથી કોઈ કોઈ વાર એ એકાંતમાં પોતાની જાતનો વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યાં એ ચેતનાના વિપ્રલાપો જરૂર સાંભળે છે અને એ શુદ્ધ ચેતનાની દૃષ્ટિએ શું સાંભળે એની અત્ર કાવ્યમય રચના છે.

આ ચેતનાના વિરહના સર્વ પ્રસંગો ખૂબ વિચારવા લાયક છે. ચેતનાએ અનુભવ દ્વારા કહેણુ મોકલ્યાં હોય કે વિવેક મારફત આમંત્રણ કર્યાં હોય, તે વખતે ચેતનની બેવડી દશાનો ખ્યાલ કરી, સ્વભાવ અને વિભાવનું બરાબર પૃથક્કરણ કરી, એ સર્વની અંદર રહેલી એકતા બરાબર ખ્યાલમાં રાખવી, દેખાતો દ્વિર્ભાવ બાહ્ય સંબંધને અનુલક્ષીને છે એ બરાબર અવધારવું અને એ વિચારણામાં અંદરનો આનંદ આવે તો સમજવું કે માર્ગ જરૂર પ્રાપ્ત થયો છે. સાધ્યપ્રાપ્તિ ગમે તેટલી દૂર કે નજીક હોય તે વાત બાજુ પર રાખતાં રસ્તો સાચો છે, રીતસરનો છે અને અંતે સાર્વત્રિક એકતાન લાવે તેવો છે, એ વાત મનમાં ધારી લેવી.

આટલી માર્ગપ્રાપ્તિ થાય, તે પણ ચાલુ પરભાવરમણદશાની નજરે યોગ્ય છે. એ વખતે અંતિમ એકતાનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તોપણ સ્વરૂપરૂપે પ્રતીતિ જરૂર થશે; એટલે એટલું થાય તે પણ અભિનંદનીય છે. એટલા માટે આનંદઘનને પ્રાપ્ત કરવાની આ વિચારસરણી ભવ્ય, હિતકારક અને આદરણીય છે. (૬૯)

પદ સિત્તેરમું

પૂર્વાર્ધ—સાખી અને તેનું વિવેચન

ભૂમિકા—આ સિત્તેરમા પદ સાથેની સાખી બહુ ભવ્ય છે. કેટલીક પ્રતમાં એને સ્વતંત્ર મૂકેલ છે. મારી પાસે જે બહુ થોડાં પદની જૂની પ્રાચીન ભાષામાં અર્થવિચારણા છે તેમાં આ સાખી તદ્દન સ્વતંત્ર મૂકી છે. તેમાં આ સિત્તેરમું પદ પ્રતને છેડે અલગ આપ્યુ છે. એ રીતે સાખીને સ્વતંત્ર ગણવામાં વાંધો નથી. પણ આ પદવિવેચનમાં પદની સંખ્યા પર ખાસ ધ્યાન આપેલ હોઈ, ટાંચણના ઉલ્લેખને અંગે એ સંખ્યાનું મહત્ત્વ હોઈ, એને ૭૦મા પદનો વિભાગ ગણવામાં આવશે; છતાં અહીં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે એને ૭૦મા પદ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી; એ સ્વતંત્ર વિષય છે અને અત્રે તે પર વિવેચન સ્વતંત્ર જ કરવામાં આવશે, અને માત્ર ઉલ્લેખને અંગે એને ૭૦મા પદનો ભાગ ગણવામાં આવશે.

આ સાખીમાં ભારે ગહનતા છે. એમાં જીવનના અનુભવનો ઉલ્લેખ છે, આખા જીવનપંથને ઉજાળે એવો ચમત્કાર છે અને ધર્મઔદાર્ય અને વિશિષ્ટ સમાન દૃષ્ટિ અને નયગર્ભિત સમાધાનદૃષ્ટિ અને પ્રમાણજ્ઞાનની મહત્તા બતાવનાર ભારે મહાન સત્ય છે. આ સાખી સમજવાના પ્રયાસમાં આનંદઘનજી કેવા વિશિષ્ટ અનુભવી યોગી હતા, એમનામાં

કેટલું મતઔદાર્ય હતું, એમને કેવો આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો, એ સાક્ષાત્કારની પાછળ કેવી ભવ્યતા હતી વગેરે અનેક બાબતો જણાઈ આવશે. આ સાખી આનંદઘનજીને સમજવાની ચાવીરૂપ હોઈ એને વિસ્તારથી ચર્ચવાની તક લીધી છે.

(સાખી)

आतमअनुभव रसकथा, प्याला पिया न जाय;
मतवाला तो ढहि परे, निमता परे पचाय.

અર્થ—આત્માનુભવની કથાનો પ્યાલો પીધો ન જાય. (એને પીતાં પીતાં) મતાગ્રહી પ્રાણીઓ તો ઢળી પડે, પણ મતાગ્રહ વગરના નિર્મમત્વી એને પચાવી જાય, હજમ કરી જાય.

વિવેચન—આ સાખીમાં ચાર શબ્દોના પ્રયોગો બહુ મહત્ત્વના છે. એ ચાર શબ્દો આ રહ્યા : **અનુભવકથા, રસકથા, મતવાળા** અને **પ્યાલા.** આ ચારે શબ્દો અર્થથી ભરપૂર છે. એની પાછળ ભવ્ય ઇતિહાસ છે. એની પાછળ સંસ્કૃતિની છણાવટ છે. અને એની અંદર યોગની પરમ ભાવના છે. આપણે પ્રથમ એ ચારે શબ્દોને ઐતિહાસિક, યૌગિક અને સંસ્કારપ્રગતિના મંડનરૂપે સમજવા યત્ન કરીએ.

અનુભવકથા—અનુભવમાં પ્રાગતિક રીતે ક્રમસર આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્મદર્શન અથવા અનુભવ લગભગ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આનંદઘન મહારાજે અનુભવને પહેલા પદમાં ગાયો છે, ચોથા પદમાં ગાયો છે, આઠમા પદમાં ગાયો છે, તેરમા પદમાં વર્ણવ્યો છે અને મિત્ર તરીકે ચૌદમા અને પચાસમા પદમાં બહલાવ્યો છે; અને બાસઠમા પદમાં એનું સ્થાન સૂચવ્યુ છે. એનું સ્વરૂપ અકથ (અકથ્ય–ન કહી શકાય તેવું) છે એમ ચોથા પદમાં યોગીરાજે જણાવ્યુ છે. અનુભવનું સ્થાન આનંદઘનજીના યોગવિકાસમાં શું છે તેની ભવ્યતા પર ઉપોદ્‌ઘાતમાં લંબાણ વિવેચન કર્યું છે,[1] અને અનુભવ વિના આત્મપ્રગતિ અશક્ય છે એમ જણાવ્યુ છે. ૮૬મા પદમાં ખુદ સુમતિને અને વિવેકને પણ અનુભવના દાસ ગણ્યાં છે. આ અનુભવનું વર્ણન કરતાં સમયસાર નાટકમાં બનારસીદાસ લખે છે કે :

वस्तु विचारत ध्यावतें, मन पावै विश्राम;
रस स्वादत सुख उपजे, अनुभव याको नाम.

—વસ્તુસ્વરૂપની વિચારણા કરતાં મન વિશ્રામ પામે એટલે મનની અસ્થિરતા દૂર

પાઠાંતર—તો–તૌ, પણ પરે–પરૈ. પરે–પરૈ.

શબ્દાર્થ—પ્યાલા = છોટા કટોરા, પવાલુ, વાટકો. મતવાલા = સિદ્ધાન્તવાદી, એકાંતવાદી; અથવા નશામાં ચકચૂર, અથવા મદમત્ત. ઢહિ પરે = ગીર પડે, પોકાર પાડી ઊઠે, બુમ પાડી જાય; અથવા મદમત્ત ગડાપેચ થઈ જાય. નિમતા = મતવાળાથી ઊલટા, સ્યાદ્વાદમાર્ગી, બીજી આંખ ઉઘાડી રાખનાર, નિર્મમત્વી, અથવા જે ઉન્મત ન હોય તે. પરે પચાય = પચાવી જાય, હજમ કરી જાય.

૧. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૯૬.

થઈ જાય અને એ વિચારણાનો રસ ચાખતાં સુખનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, એનું નામ અનુભવ કહેવાય.

સ્વાદનું વર્ણન ન થઈ શકે. ગોળ અને સાકર બન્ને મીઠાં લાગે, પણ તેના રસની અંદરનો તફાવત શબ્દોમાં વર્ણવી ન શકાય; એ તો ખાનાર જાતે ખાઈને જાણી શકે એવી અનુભવની વાત છે. જે સ્થાન બાહ્ય પ્રદેશમાં ભોગવટાનું છે તે સ્થાન આંતર પ્રદેશમાં અનુભવનું છે. આત્મદર્શનનો સાક્ષાત્કાર થવા પહેલાં જે વચ્ચે વચ્ચે આનંદ થઈ જાય, આંતર કલ્લોલમાં હિલોળા થાય, શાંત વાતાવરણમાં આત્મદર્શનની ઝાંખી થાય, તેનું વર્ણન ન થઈ શકે, એવા તે પ્રશાંત વાતાવરણને 'અનુભવ'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વ્યવહારમાંથી એકાદ દાખલો લઈએ. ગણિતનો અટપટો દાખલો હોય, એનો ઉકેલ કરવા જતાં કલાકો પસાર થઈ જાય, આખરે એ સિદ્ધ થાય, તે વખતે જે આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન ન થઈ શકે; એ માત્ર અંદરનો સ્વામી જ જાણે. અને એટલા જ માટે એકવીશમા પદમાં આનંદઘનજી મહારાજે પોતે જ કહ્યું છે કે 'કહન સુનનકો કછુ નહિ'[1]—એના સ્વરૂપને કહેવાનું–સાંભળવાનું કાંઈ જ નથી, કહેવા–સાંભળવાની શકયતા જ નથી, એ તો એને 'અગોચર વસ્તુકો જાણવો યહ ઇલાજ'—જાણવો, જ્ઞાનનો વિષય કરવો એ જ ઇલાજ છે. અને એમાં જાણવું એટલે જ્ઞાન; અને જ્ઞાન એટલે સાક્ષાત્કાર. ટૂંકામાં વહેવારુ ભાષામાં કહીએ તો સાકર ખાઈ જુઓ એટલે એનો સ્વાદ જણાશે—એમ વાત આવે છે. આ અનુભવ-કથા દર્શન આપે છે એટલે આખા ભવપ્રપંચની ચાવી, તેમાંથી છટકવાની બારી અને પ્રશાંતવાહિતામાં ઊંડા ઊતરી જવાની નિસરણીની પ્રાપ્તિ છે.

રસકથા—કથામાં રસને મુખ્ય સ્થાન છે. રસ વગરની કથા કહેનારને મજા ન આવે અને સાંભળનારને ઝોકાં આવે. અનુભવકથાને રસકથા એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે એનું જ્યારે કથન થાય ત્યારે ચેતન પોતે અત્યંત શાંત દશા અનુભવે છે. જેમ બહેરો માણસ કથાને સાંભળે નહિ, જેમ અભણ ગમાર કથાનો ઉપદેશ, ધ્વનિગેયતા કે અલંકારમયતા સમજી શકે નહિ, અને રસિક પ્રાણી હોય તે જ કથાના હાર્દને સમજી શકે અને રસને અનુભવી શકે, તેમ આત્માર્થી પ્રાણી હોય તે જ આ રસકથાના સુખને માણી શકે. એ રસકથાનો રસ તે આપણા અનુભવેલા શેરડીના રસ જેવો છે. અનુભવકથા અને અનુભવરસકથા આ રીતે સમજવા યોગ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે. અને એમાં રહેલા રસને સ્થૂળ રસ સાથે સરખાવતાં એમાંથી કેંક નવીન સત્યો પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. આ રસની વાનકી મળી જાય તોપણ જીવન સફળ છે.

મતવાળા—મત એટલે પંથ, સંપ્રદાય. ધર્મ અને સંપ્રદાયમાં ઘણો તફાવત છે. ધર્મમાં તત્ત્વચર્ચા, વસ્તુસ્વભાવની ચર્ચા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. સામાન્યતઃ ધર્મ-શબ્દના

૧. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૬૨.

ચાર પેટા ભાગ કરી શકાય છે: દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને કથાનુયોગ. આમાં ગણિતની વાત ગૌણ થઈ જાય છે અને કથા માન્યતાનો વિષય બની જાય છે. બાકી દ્રવ્યાનુયોગમાં વસ્તુતત્ત્વચિંતવન અને ચેતન છે કે નહિ, તેની ગતિ કેવી છે, શા માટે છે, તેનો અને પુદ્ગળનો સંબંધ શાથી, કેટલા કાળનો, કેવો અને કેવા પરિણામવાળો છે વગેરેનું ચિંતવન હોય છે; જ્યારે ચરણકરણાનુયોગમાં ક્રિયામાર્ગની વિધિનિષેધરૂપે હકીકતો હોય છે.

સંપ્રદાય અને પંથોમાં આ દ્રવ્યાનુયોગને અંગે એકાંત વાત હોય છે. ક્રિયા તો મનમાં ફાવે તે સાધનધર્મરૂપે કરવાની, પણ મત-સંપ્રદાયોમાં આત્માના સ્વરૂપને અંગે એકાંત વાત હોય છે. જેણે આત્માને નિત્ય માન્યો તે નિત્ય જ માનશે; અનિત્યવાળો તે જ વાત સ્વીકારશે; ભેદવાળો પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભેદ પાડશે; દ્વૈતવાળો દ્વૈતને જ માનશે. એ જ પ્રમાણે વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈતવાળા પોતપોતાની માન્યતામાં ચુસ્ત રહેશે. જે આખા બ્રહ્માંડમાં એક પરમાત્મસ્વરૂપ જુએ તે સામે પડેલી વસ્તુમાં માયાનો આવિર્ભાવ દેખે; જે આત્મા નથી, પરભવ નથી એમ માને તે તે જ વાતને સ્વીકારે; આ સર્વ મતવાળા કહેવાય. 'અમે કહીએ તે જ સાચું,' અને 'અમારા અભિપ્રાય સિવાયના સર્વ અજ્ઞાની છે' એવી જેમની માન્યતા હોય તે 'મતવાળા' કહેવાય.

એક વખત જેની એકાંત માન્યતા થઈ ગઈ એટલે પછી એ પોતાને અનુકૂળ દલીલો શોધી તેનો સંગ્રહ કરે છે, તેથી અન્યત્ર અન્ય પ્રકારનું સત્ય હોઈ શકે એ વિચારણાનાં દ્વાર એને માટે બંધ થઈ જાય છે અને પછી સુડતાળીશમા પદમાં ચેતનાએ જે પોકાર કર્યો છે—'માયડી મુને નિરપખ કીણહિ ન મૂકી'[1] એ સ્થિતિ થાય છે અને થઈ છે. એક વખત એકાંતદૃષ્ટિ થઈ, એટલે એ વાત પર મન લાગી જાય છે અને જ્ઞાનચક્ષુ એક રીતે બિડાઈ જાય છે, અથવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એ દૃષ્ટિબિન્દુનું સમર્થન કરવામાં જ થાય છે. આવી રીતે આત્માની અવસ્થામાં એકાંત નિર્દેશ થયા પછી ક્રિયાપ્રવૃત્તિમાં અમુક વિધિ-નિષેધમાં મન એકાંતવાસ સેવી બેસે છે; પછી દર્શન અમુક રીતે જ થાય, અને અમુક જાતના ઢોંગધતુરા કરવા જ જોઈએ—આવી આવી એકાંત માન્યતા થાય અને જ્ઞાનદ્વાર બંધ જ થઈ જાય, એ દશા મતવાળાની હોય છે.

મતવાળા પોતાના મતમાં કેટલા આસક્ત હોય છે એનું વર્ણન સત્તાવીશમા પદમાં થઈ ગયું છે. 'મતવાળા તો મતમેં રાતા' અને છેવટે 'દાસા સબ આશાકે–[2] એ હકીકત કહી એમાં બહિરાત્મભાવ બનાવ્યો છે, એ આખો વિકાસક્રમ યોગીની નજરે જોવા જેવો છે

આંખો મીંચી રાખીને પોતે કહે તે જ સત્ય, પોતે બતાવે તે જ માર્ગ, પોતે

---

૧. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૫૨૨ થી.

૨. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૩૮–૨૫૧.

બતાવે તે જ તરવાનો ઉપાય, પોતે બતાવે તેવા વેશે, તેવી વિધિએ, તેવી ક્રિયાઓએ અને તેવા વર્તને જ માત્ર પાર પમાય અને તે સિવાય બીજો વિચાર જીવનને હાનિ કરે, પરભવને બગાડે અને રૌરવ નરકમાં નાખી મહાયાતના કરાવે—આવા વિચાર ધરાવનારને યોગીઓ **મતવાળા** કહે છે.

અને જે નયદૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી અપેક્ષા–સત્ય સમજવા પ્રયત્ન કરે, જે અંશ–સત્યનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર કરે, જે સર્વતોમુખી સત્ય તો અનેક અંશોને લક્ષમાં રાખી પ્રાપ્ય છે તેમ સમજે, જે પ્રમાણ–સત્યનું દર્શન કરવા માટે બીજી આંખ ઉઘાડી રાખે, જે પર્યાયના પલટન ભાવની સાથે સાથે ગુણના સહભાવને સમજી શકે, સત્યના અંશને પચાવી–જીરવી શકે અને સર્વદા પોતાની જાતને સત્ય સમજવા માટે તૈયાર રાખે અને સત્યપ્રાપ્તિમાં આહ્‌લાદ પામે તેને 'નિમતા'–મત વગરના કહેવાય.

આ સત્યના અંશ (નય) અને સર્વતોમુખી સત્ય (પ્રમાણજ્ઞાન)ની વાત જૈનોને પ્રાપ્ત થઈ છે; અનેકાંતદૃષ્ટિ દરેક દર્શનકારે ઓછેવધતે અંશે જરૂર સ્વીકારી છે, પણ જૈનદર્શનકારોએ એનો વિજ્ઞાન તરીકે પૂર્ણ વિકાસ કર્યો છે. ક્રિયામાર્ગમાં એ દર્શનમાં પણ જ્યાં જ્યાં એકાંતમતની સ્થાપના આવી હોય, જ્યાં અમુક રીતે જ અમુક વિધિ થઈ શકે એવો આગ્રહ દેખાતો હોય, જ્યાં ક્રિયાવાદને અંગે અભિનિવેશ દેખાય, જ્યાં પોતાથી જરા પણ ફેરફારવાળા અભિપ્રાયના દૃષ્ટિબિન્દુને સમજવાની દરકાર ન કરતાં તેને મિથ્યાત્વી, નરકગામી, ભવાભિનંદીની તુલના આપવાની લાલચ થઈ જાય, ત્યાં એ દર્શનના અનુયાયીઓ પણ મતવાળાની કક્ષામાં આવી જાય એવી કોઈ દલીલ કરે તો એનો જવાબ આપતી વખતે આગળપાછળના ઇતિહાસને જરૂર દેખવો પડે. જ્યાં એકાંતદૃષ્ટિની સ્થાપના હોય ત્યાં મતવાળાપણું સમજવું; જ્યાં બન્ને આખ ઉઘાડી સત્યશોધન અને પ્રગતિમાર્ગનું અનુસરણ હોય ત્યાં નિમતાપણું હોય. આ વાત જેટલી દ્રવ્યાનુયોગને લાગે છે તેટલી જ ચરણકરણાનુયોગને લગાડતાં આવડવી જોઈએ, એ ખાસ મહત્ત્વની વાત છે.

આ મતવાદ સંબંધી ઘણી મોટી ચર્ચા છે. દરેક મતોએ પોતાને સર્વ સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવો દાવો કર્યો છે. નયવાદ અને પ્રમાણવાદની ચર્ચા જૈનોએ અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકાથી અને પૃથક્કરણ પૂર્વક કરી છે અને એની ચર્ચામાં એના ભેદ, ઉપભેદ અને પેટાભેદને પણ એમણે વિસાર્યા નથી. આ નય–પ્રમાણ–વાદનો, અનેકાંતવાદનો, સ્યાદ્વાદ-સ્વરૂપનો આખો વિષય ખૂબ સમજવા જેવો છે. યથાસ્થાને એનું નિરૂપણ થશે. મતવાદ એટલે એકાંતવાદ અને નિમતવાદ એટલે સ્યાદ્વાદ, એટલી વાત અત્ર ખાસ પ્રસ્તુત છે.

પ્યાલા—લગભગ દરેક યોગીઓએ પ્યાલા–પીઆલાનો ઉલ્લેખ ગૂઢ ભાવ બતાવનાર પદોમાં કર્યો છે. હિંદી ભાષામાં લખનાર મહાન કવિઓએ પ્યાલા પર ગાન કર્યા છે. કબીર, દાદુ અને સુરદાસે તો પ્યાલા માટે અદ્‌ભુત ગાનો કર્યા છે, તેથી તે 'પ્યાલો' શી ચીજ છે, તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આનંદઘનજીએ આ 'પ્યાલા' નો ઉપયોગ અઠ્ઠાવીશમા પદમાં કર્યો છે :

> અગમ પીઆલા પીઓ મત વાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા;
> આનંદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા,
> આશા ઓરનકી કયા કીજે ?[1]

દારૂ અને અફીણ પીવાના પાત્રને પ્યાલી કે કટોરી કહેવામાં આવે છે અને ભાંગના પાત્રને 'કટોરો' કહેવામાં આવે છે. માણસ જ્યારે નશો કરે છે ત્યારે તેને અલકમલકનું સૂઝે છે. એ પોતાની આસપાસ કોણ છે તે વીસરી જાય છે. તે મસ્ત બની જાય છે. તે પોતાની મનધારી બાબતમાં એકાગ્ર થઈ જાય છે. પોતાની વાતને ચીવટપણે વળગી રહેનાર અને બીજી સર્વ વાતને ગૌણ કરી દેનાર કે ભૂલી જનાર જ વ્યવહારમાં પોતાનું કામ કરી શકે છે. અર્જુનની બાણ પરીક્ષા કરવામાં આવી ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે હું તો આખી દુનિયામાં અત્યારે મારા બાણની અણી અને સાધ્ય પાંદડાને જ જોઉં છું અને બીજું કાંઈ જોતો નથી. આ વૃત્તિ, નશો કરનાર બરાબર સમજી શકે છે. આમાં નિર્વિવેકપણું કે તોફાનની વાતને મહત્ત્વ આપવાનું નથી, પણ મસ્તતા, એકાગ્રતા અને મગ્નતાને ખાસ અગત્ય આપવાની છે. પ્યાલો લઈને પીધો એટલે વર્તમાન વિસ્મરણ થતું આવે છે. એ જ પ્રમાણે ધ્યાનને માર્ગે ચઢયો, ધ્યેયને લક્ષ્યમાં લીધું અને પ્યાલો ગટગટાવ્યો એટલે સંસાર અને સગાં, ઘર અને વસ્તુ, સર્વ વિસારે પડી જાય છે અને ધ્યેય પર એકાગ્રતા થાય છે. આ વર્તમાન વિસ્મરણ, સયોગનું ભૂલવાપણું અને અંદરની મસ્તી, એટલી વાત પ્યાલાની એકાગ્રતામાં આવે છે.

પ્યાલાને સમજવો મુશ્કેલ છે તેટલો જ પચાવવો મુશ્કેલ છે. જો પચાવતાં ન આવડે તો તોફાને ચઢી જવાય છે અને નશો કરીને તોફાને ચઢી જવાય તો બધી વાત મારી જાય છે.

---

૧. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૩૧૨.

એ અનુભવરસ-આત્મિકરસને પચાવવો એ કાચાપોચાનું કામ નથી; તેમજ એ તદ્દન અગમ્ય પણ નથી. ઘણી વખત એક હકીકતને આકરી માની તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે, પણ આમ થવું ન ઘટે. સત્યશોધન તો રાજમાર્ગ છે અને યોગ્ય કેળવણી અને પ્રમાણસરના માનસિક ઝોકથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ઘણી વખત ધર્મની બાબતમાં પ્રાણી આગ્રહી થઈ જાય છે, પોતે જે મતનો સ્વીકાર કરતો હોય તે સિવાય અન્ય સાચા નથી, ન જ હોઈ શકે—એવી વૃત્તિ એ જમાવે છે, જગાડે છે અને તેને પોષે છે. આવા મતવાળા પ્રાણી 'ઢહીં' પડયા છે એમ સમજવું; એને ઘેન ચઢ્યું છે એમ સમજવું.

બાકી દરેક મતવાળાને અંશ-સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે; તેટલે અંશે તેનો સ્વીકાર કરી તેને બીજી વિવેકચક્ષુ ઉઘાડવાનું સમજાવવા પ્રયત્ન કરે, ભાષાની કડવાશ છોડી દે અને વિસંવાદ કે વિતંડાવાદ છોડી સત્યશોધનને માર્ગે ઊતરે તો આ અગમ અનુભવરસ-કથાનો પ્યાલો પચાવી શકાય તેમ છે, અને પ્રગતિ કરી શકાય તેમ છે. અંશ-સત્યને સત્ય તરીકે સમજે, પ્રમાણસત્ય શોધવા બીજા અંશો વિચારે, સર્વ અંશોની સમજ માટે પોતાની જાતને ઉઘાડી રાખે અને ખાસ કરીને નય-પ્રમાણ-જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ અભ્યાસ કરે તો તેવા પ્રાણી આ અગમ પ્યાલાને જરૂર પચાવી શકે છે.

નય-પ્રમાણનું જ્ઞાન એના ભેદો, પેટાભેદો, ઉપભેદોથી ભરપૂર હોઈ અટપટું છે, અતિ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરી શકનારને પણ ગોથું ખવરાવી દે તેવું છે એ સાચી વાત છે; પણ એટલી વિવેચકશક્તિ વગરના પણ મતસહિષ્ણુતા તો વિકસાવી શકે. સમજ્યા વગર સામાને ઉતારી પાડનાર, વાત વાતમાં પોતાના મતથી જુદા પડનારને ઉન્માર્ગી કહેનાર અને નજીવી કે સામાન્ય બાબતમાં હઠવાદે ચઢી જનાર માર્ગ ન પામી શકે અને પ્યાલો ન પચાવી શકે. એટલે બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાન ન હોય, તે પણ તટસ્થભાવ રાખી શકે તો દુનિયાના નિરર્થક ઝઘડા ઓછા થઈ જાય. સામાન્ય રીતે શાંત દેખાતા પ્રાણી પણ ધર્મની બાબતમાં ઝઘડે ચઢી જાય છે ત્યારે વિવેક ભૂલી જાય છે, પોતાનું સ્થાન વીસરી જાય છે, મનોવિકારની આત્મપ્રગતિ પર થતી અસરના ખ્યાલને નેવે મૂકી દે છે અને ઝનૂન ભરેલી ભાષા વાપરવામાં પોતે મહાન ધર્મી હોય એમ માની અનેક ચેનચાળા કરે છે. સાધન-ધર્મોના ઝઘડાના અંતરમાં ઊતરીએ તો ઘણું દેખી શકાય છેઃ મૂર્તિ માનનાર તેને નહિ માનનારને જે રીતે ભાંડે છે, કંઠી બાંધનાર તે નહિ બાંધનારને જે રીતે વગોવે છે, ઉદયતિથિ માનનાર અસ્તતિથિ માનનાર પ્રત્યે જે માનસ ધરાવે છે—તેનું અવલોકન કરતાં 'મતવાળા તો ઢહિ પરે' એનો ખ્યાલ આવે છે.

અહીં ખુલાસારૂપે પ્રાસંગિક જણાવી દેવાની જરૂર છે કે સાધનધર્મોને સાધનની કક્ષામાં જ ગણવા ઘટે. જે સાધનથી સાધ્ય સન્મુખ થાય તેનો સ્વીકાર કરવો, પણ અન્ય પ્રાણી આપણાં સાધનોને ન સ્વીકારે કે બીજાં સાધનો સ્વીકારે તો તેનો વિરોધ ન કરવો. આપણી પ્રગતિને જે માર્ગ આપે તે આપણે માટે ઉચ્ચ અને ગ્રાહ્ય સાધન છે એમ ગણવું,

નરમ–સમરસી કહે છે, ત્યારે સખી ! એ ગરમાગરમ વાતો કેમ કરે છે? (એ નરમપણું કહેવામાત્ર છે.) માની પાસે મામાનું વર્ણન તો કોઈ ગમાર પ્રાણી હોય તે જ કરે. હજુ પણ એ તો કપટના–માયાના કોથળા છે. ત્યારે અહો શ્રદ્ધા બાઈ! તેના ઉપર કેવી રીતે વિશ્વાસ કરાય? એનો ભરોંસો કેમ આવે? (૧)

વિવેચન—સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે, સખી! તું મારા છબીલા લાલન પતિદેવને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે! એ લાલન એટલે એ મોહક છે એ વાત ખરી છે, પણ તું એને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે એ વાત તેમનું અત્યારનું વર્તન જોતાં મને ઠીક લાગતી નથી. એમને જરા ચારિત્ર સન્મુખ જોઈને, થોડા થોડા '**खंति-मद्दव-अज्जव**' વગેરે આત્મધર્મની સન્મુખ આવતા જોઈને તું એનાં વખાણ કરવા મંડી પડી છે અને જાણે એ હવે જરૂર ઘેર આવી પહોંચશે એમ ધારવા લાગી ગઈ છે, પણ હું તને એની અત્યારની દશા કહું ત્યારે તને તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે.

તું તો એને માટે નરમ નરમ વાત કરે છે, પણ એ તો ગરમ છે, પરભાવથી ઉશ્કેરાયલી દશામાં ચાલુ રહે છે અને વાત કરતાં પણ લાલપીળા થઈ જાય છે. એને તું ઠંડા કે નરમ કઈ રીતે કહે છે તેનો તું જરા વિચાર કર. આ જે નરમપણાની તું વાત કરે છે તે તો કહેવા માત્ર છે; તે વાતમાં અત્યારે તો જરાયે માલ નથી અને ચેતનના અત્યારના વર્તન સાથે એ વિશેષણ અનુરૂપ પણ નથી. તું અત્યારે પતિરાજનાં વખાણ કરવા લાગી ગઈ છે, એ તો નાનો ભાણેજ મોસાળથી આવી પોતાની મા પાસે મામાનાં વખાણ ઉપર વખાણ કરવા માંડી જાય, ત્યારે મા એને જવાબમાં કહે કે–ભાઈલા! હવે ખસ રાખ! તારા તો મામા પણ મારા તો ભાઈ! હું તો એને જનમના ઓળખું છું. જો તારે ચેતનરાજનું ખરું વર્ણન જાણવું હોય તો સાંભળ.

પતિરાજ ચેતન જો નરમ હોય તો એની વાતમાં ગરમપણું કેમ હોય? મોહરાજા ભારે ગરમી કરનાર છે એ તો જાણીતી વાત છે. એની ગરમ વાત પરથી એને માટે 'નરમ' વિશેષણ વાપરવું ઉચિત નથી એમ મને લાગે છે. અત્યારે એણે થોડો થોડો ત્યાગ કર્યો છે, તારી નજરે એ પ્રમત્ત–અપ્રમત્ત દશામાં આવી છઠ્ઠે–સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા દેખાય છે અને તેથી જાણે એ નરમ પડયા હોય એમ તને લાગે છે, પણ તારી એમાં મોટી ભૂલ થાય છે. એ તો આજે પણ કપટના કોથળા જ છે! એને ખોટો દેખાવ કરી ધર્મને નામે ચરી ખાવું છે. એને અનુયાયી વર્ગ કરતાં પોતાના નામની વધારે પડી છે. એ દેખાવમાં નરમ દેખાતા હોય તોપણ અંદર કષાયથી ભરેલા છે અને કષાય દબાયલો હોય તોપણ અંદરથી એ ભારેલો અગ્નિ હજુ ત્યાં મોજૂદ છે. તો એવા પતિરાજ પર શ્રદ્ધા કેમ આવે? એ મારે મંદિરિયે પધારશે અને અનંત કાળ આનંદ આપશે એવી વાત કેમ કરાય અને

એમને માટે 'નરમ' વિશેષણ કેમ વાપરી શકાય? એવા પતિ પર શ્રદ્ધા કેમ રખાય? એને ફરીજતાં વાર શી?

આ ગાથા પર વિવેચન કરતાં જ્ઞાનસારજી લખે છે કે, આ પદમાં સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેની વાતચીત લાવવામાં આવી છે. સુમતિ અત્યંત શોકમાં પડેલી છે, તેના તરફ શ્રદ્ધાનાં ધીરજનાં વચન છે. સુમતિ આત્માની કુટિલતા બતાવતાં કહે છે કે હે સખી! મારા શોભાવંત આત્મારામની બાબતમાં પરમેશ્વર–પ્રવચનમાં खंति–अज्जव–मद्दव આદિ ગુણ-મુક્તાવર્ણન કરી તેની શોભા બતાવી છે અથવા આત્મસ્વરૂપના પરિણમનરૂપ શોભા તેનામાં છે, તેથી તેને નરમ કેમ કહેવાય? એ તો સર્વ નિશ્ચયનયની વાત છે. જ્યાં સુધી આત્મા વિભાવદશામાં છે ત્યાં સુધી એ કષાયથી તપ્ત છે, કારણ કે જ્યાં સુધી તેનો કષાયનો યોગ ગયો નથી ત્યાં સુધી તેમાંથી કષાયો ગયા નથી. જ્યારે તેને તથાપ્રકારનો કાળાદિ સામગ્રીનો યોગ મળશે ત્યારે તે સુખી થશે. મદુક્તિ:

કાલ પાક કારણ મિલ્યે, સહિજ સિદ્ધ વૈ જાય;
બીન વરષા ફૂલે ફલે, જ્યોં વસંત વનરાય.

એટલે જ્યાં સુધી કારણ-સામગ્રી મળી નથી ત્યાં સુધી એ મારા પતિ આત્માને નરમ ન જાણવા. વળી સમતા કહે છે કે જેમ કોઈ ગમાર પોતાની મા પાસે મામાનું વર્ણન કરે તેમ તું કરે છે. કારણ કે મામાના ગુણ ભાણેજ કરતા તેની બેન વધારે જાણી શકે તેમ છે; તેમ આ મારા પતિને તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું, માટે તું એમને સર્વ વિરતિ–છઠ્ઠે સાતમે–ગુણસ્થાનકે જોઈને તેમને નરમ કહેવાનું કહેતી હો તો તેમાં તારી ભૂલ છે! હજુ તેઓ કપટના કોથળારૂપ છે, તેમાં હજુ કપટ–માયારૂપ કષાય અને બીજા કષાયો પણ રહેલા છે એમ તું જાણ.

આ જ્ઞાનસારના ટબા પર વિવેચન સંબંધમાં મારા મિત્ર નોંધમાં લખે છે કે આ પદમાં સમતા અને શ્રદ્ધાના સંવાદરૂપે આત્માની દશાનું વર્ણન છે અને તેમાં શુષ્ક અધ્યાત્મીઓ આત્માને શુદ્ધ માની ગફલતીમાં રહે છે તે વાતનું નિરાકરણ કરી તેવી વાતની શુદ્ધિ માનનારાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે કે જ્યાં સુધી વિભાવદશામાં આત્મા પડચો છે, ત્યાં સુધી તેને શુદ્ધ માની કારણની ઉપેક્ષા ન કરશો, પણ તે શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય–તેની શુદ્ધતા પ્રકટ થાય–તેવાં કારણો મેળવતાં રહેશો. ચેતનરાજ સહજ સન્મુખ થઈ જાય, થોડો બાહ્ય ત્યાગ કરે, વેશપલટો કરે તેથી રાચી ન જવું ઘટે; હજુ જ્યાં સુધી તેની કષાયપરિણતિ દૂર થઈ નથી અને તેને યોગ પર કાબૂ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી તેનું નરમ તરીકે વર્ણન કરી નાખવું એ સુમતિની ઉત્કૃષ્ટ ધોરણતુલાએ અયોગ્ય અને અનુચિત છે અને એ તો માની આગળ મામાના ગુણ ગાવાની બાલિશતા જેવું છે. (૧)

સુમતિ પોતાના ઉત્કટ ધોરણે ચર્ચા આગળ ચલાવતાં કહે છે:

चौगति महिल न छांरही हो, कैसे आत भरतार;
खानों न पीनो इन बातमें हो, हसत भानत कहा हाड. छबिले० २.

અર્થ—(સમતા વધારે જણાવે છે–) નાથ તો હજુ ચારગતિરૂપ મહેલને છોડતા–મૂકતા નથી. (તો પછી) પતિરાજ (મારે ઘેર મંદિરે) કેવી રીતે આવશે? એ વાતમાં નથી ખાવાનું કે નથી કાંઈ પીવાનું—એમાં દમ જેવું કાંઈ નથી (ખાલી વખત કાઢવા જેવી એ વાત છે). એમ કરીને તો તું હસતાં હસતાં મારાં હાડ ભાંગી નાખે છે. (અથવા તું હસે છે, પણ તને ભાન નથી, આમાં હસવા જેવું નથી. એ કથા તો છેલ્લી હદની છે. (૨)

વિવેચન—જો બહેન શ્રદ્ધા! હજુ તો પતિરાજ ચારગતિરૂપ મહેલને છોડતા નથી; એ તો દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકગતિમાં ફર્યા કરે છે. એને એ ગતિ છોડવી ગમતી નથી. એને મોક્ષમાં જઈ આનંદનો શું અનુભવ થશે તેની સૂઝ પણ પડતી નથી. જેને ચાર ગતિ તરફ આટલી આસક્તિ છે, તે મારે ઘેર કેવી રીતે આવશે? મને તો આ વાતમાં કાંઈ ખાવાપીવા જેવું–દમ જેવું–લાગતું નથી. અને તું તો પતિરાજને નરમ કહી વર્ણવે છે, ઊભી ઊભી હસ્યા કરે છે, અને તેમ કરીને મશ્કરીમાં હસતાં હસતાં તું તો મારાં હાડ ભાંગી નાખે છે. અથવા આવી ઠેકડી કરીને શા માટે મારાં હાડ ભાંગે છે! મશ્કરી નજીવી વાતની હોઈ શકે, પણ મારો જીવ ઊકળી આવે અને હું લોંભોંગી થઈ જઉં એવી છેલ્લી હદની મશ્કરી તે હોય? બહેન શ્રદ્ધા! હવે તું બસ કર અને મારી દશા તારી મશ્કરીને પરિણામે કેવી ખરાબ થઈ છે તેનો વિચાર કર.[1]

આ બીજી ગાથા પર મિત્રની નોંધનો ભાવ આ પ્રમાણે છે: હે શ્રદ્ધા! તું કહે છે કે ભરતાર નરમ છે અને ઘરે આવવાના છે, તે વાત (સુમતિ કહે છે) હું કઈ રીતે સાચી માનું? કારણ કે મારો ભરતાર છબીલો લાલન આત્મા ચાર ગતિરૂપ મહેલને છોડતો નથી તો પછી શી રીતે મારી પાસે આવશે? હું વિરહિણી છું અને મને ખાવાપીવાનું ભાવતું નથી, તેનાં

પાઠાંતર—ચૌગતિ–ચઉગતિ. છાંરહી–છારિહી, છારહી. ખાનો ન પીનો–ખાનૌ ન પીનૌ. ભાનત–ભાન ન. હાડ–હાર.

શબ્દાર્થ—ચૌગતિ = ચારગતિ (દેવના, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી). મહિલ = મહેલ. છાંરહી = છાંડતા, છોડતા. કૈસે = કેવી રીતે. આત = આવશે. ભરતાર = પતિ. ઇન = એ. હસત = હસતા હસતાં. ભાનત = ભાંગવું, કચરવું: ભાન ન = તને ભાન નથી. કહા = શા માટે કથા. હાડ = હાડકાં, છેલ્લી હદની.

૧. છેલ્લી પંક્તિમાં 'ભાનત' અને 'ભાન ન' એમ બે વિચારવા યોગ્ય પાઠો છે. પ્રથમ પાઠનો અર્થ ઉપર કર્યો છે તે છે. 'ભાન ન' એવો પાઠ લેતાં તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય: મારી વાત સાંભળીને તું ઊભી ઊભી હસ્યાં કરે છે અને મારી મશ્કરી કરે છે, પણ તને ભાન નથી. તું શા માટે મારાં હાડકાં ભાંગી નાખે છે? આ તો કોઈને મશ્કરી થાય અને કોઈનો જીવ જાય એવી વાત છે. છોકરાઓ પથ્થરા ફેંકી દેડકાને ઇજા કરી દૂરથી હસે ત્યારે દેડકા બોલે કે ભાઈઓ! તમારે મન તો ઠઠ્ઠા થાય છે પણ અમારો જીવ જાય છે! આ કાંઈ હસી કાઢવા જેવી કે હાંસી કરવા જેવી વાત નથી. આ પ્રમાણે પાઠાંતરનો અર્થ બેસે છે.

તું સખી થઈને હસતાં હસતાં હાડકાં કેમ ભાંગે છે? એટલે કે હજુ સુધી તો મારા ભરતારની આવવાની નિશાની દેખાતી નથી. માત્ર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય કે દેશવિરતિ-પણું પામે કે સર્વવિરતિપણું પામે તેથી મારા ભરતારે ચાર ગતિરૂપ મહેલ છોડ્યો એમ ન સમજવું. આટલું છતાં પણ તેની ચાર ગતિરૂપ ભ્રમણાનાં કારણરૂપ આશા-તૃષ્ણા ન ગઈ હોય તો તેને સંસાર મટતો નથી અને લોભ તો છેક દશમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, માટે મારા પતિને જ્યાં સુધી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેની મારે ઘેર આવવાની આશા નથી. માટે સખી શ્રદ્ધે! તું મારી મશ્કરી-હાંસી કરવી જવા દે. આ પ્રમાણે પરમાર્થ છે કે આત્માને સંયમ પ્રાપ્ત થતાં તેણે પોતાને કૃતકૃત્ય માનવો નહિ અને ગફલતમાં રહેવું નહિ, એવી આ ગાથામાં સૂચના છે.

અને જ્ઞાનસારના કહેવા પ્રમાણે સુમતિ શ્રદ્ધાને કહે છે કે આત્મિક સ્વરૂપ પ્રાપક પરમ સંયમરૂપ આત્મા મારે ઘરે છે એમ કહીને તું એવો આશય જણાવે છે કે ભરતાર શુભયોગી એટલે શુભપરિણામી થયા એટલે મારે ઘરે આવવા યોગ્ય થયા; પણ ચાર ગતિરૂપ મહેલને એ છોડે જ નહિ, તો પછી ભર્તાર મારે ઘેર કેમ કરીને આવશે? તેવા પ્રકારની શુદ્ધતાનો તો તેનામાં અભાવ છે અને બારમા-તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા યથા-ખ્યાત ચારિત્રે મારો મહેલ છે. એ મંદિરે ભર્તાર કેમ આવે? એટલે તારી વાતમાં મોજ-મજા કાંઈ નથી, વાતમાં કાંઈ માલ નથી. એટલે મારે મંદિરે આવશે, અને એ 'નરમ' છે, એવી નિરર્થક વાત કહેવામાં શો માલ છે? છબીલા લાલ નરમ છે એવી વાત હસતાં હસતાં કરીને મારી વિરહીની મશ્કરી કરી હસતાં હાડ ભાંગે છે. એક તો મારું શરીર હાડ માત્ર રહ્યું છે. એમાં क्षंति-मद्दव વગેરે માંસનો અભાવ છે. તેના ઉપર મશ્કરીના વજ્રપ્રહાર કરી તું અસ્થિને શા માટે ભાંગી રહી છે? તારું 'નરમ' વચન હાડને પ્રહાર જેવું થઈ ગયું છે તેનો તું વિચાર કેમ કરતી નથી? (૨)

સુમતિ આગળ ચલાવે છે. એનું કથન ચાલુ છે:

> ममता खाट परे रमे हो, और निंदे दिन रात;
> लैनो न देनो इन कथा हो, भोरे ही आवत जात. छबिले० ३.

અર્થ—જે મમતા રાત-દિવસ (મારી) બદબોઈ-નિંદા કરે છે તેની સુખશય્યા પર પતિરાજ રમે છે, મોજ માણે છે. એ વાતમાં કાંઈ લેવાદેવા નથી. એવી એ કથા છે. દરરોજ પ્રભાત આવે છે અને જાય છે, સવાર પડે છે અને ચાલી જાય છે. અથવા પતિ મમતાની ખાટ પર રમે છે અને બાકીમાં દિનરાત ઊંઘે છે. (૩)

પાઠાંતર—ઔર-ઓર, ઓ. નિંદે-નિંદે. લૈનો-લેનો. દૈનો-દેનો.

શબ્દાર્થ—ખાટ = સુખશય્યા. ઔર = જે, બીજી (મમતા). નિંદે = ઊંઘમાં કાઢે, નિંદા કરે. અથવા નિંદા કરે, બદબોઈ કરે. લૈનો ન દૈનો = લેવાદેવા નથી. કથા = વાત. ભોરે = પ્રભાત. આવત જાત = આવે છે અને જાય છે.

વિવેચન—સખી ! તું એક જ વાતનો વિચાર કર. જે મમતા દાસી મારી રાત-દિવસ નિંદા કરે છે એની સુખશય્યા પર પતિરાજ રમણ કરે છે. કોઈ સારી બૈરીની સાથે પતિરાજ આનંદ કરતા હોત તો મને બહુ દુઃખ ન થાત, પણ આ તો આખો વખત 'હું અને મારું' કર્યા કરવું એમાં જ એને મોજ પડે છે. થોડા બંગલા–બગિચા મળે તો તેમાં એ આસક્ત થઈ તેનું અભિમાન કરે છે; લાખ–પચાસ હજાર કે કરોડ જમા થયા તો જાણે તેનો પોતે માલિક છે એવું ગૌરવ ધરાવે છે; પોતાના શરીર પર હદપાર મમતા કરી એ જરા માંદું પડે એટલે પોતે માંદો પડી ગયો એમ માને છે; ફરજના ખ્યાલ કરતાં મારાપણાનો ખ્યાલ વધારે હોઈ એ સેવા કે સુકૃત્ય કરે છે ત્યાં પણ મારાતારાપણું તો આગળ જ રહે છે. અને મારા–તારાનો ભેદ એની સર્વ વિચારણામાં અને એના પ્રત્યેક કાર્યમાં એટલો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે એના ખરેખર પ્રશંસવા યોગ્ય કાર્યમાં પણ મમતાને લઈને કાલિમા પડી જાય છે. અને એ મમતા દાસી એટલી તુચ્છ છે કે એ તો જાણે મારી શોક હોય તેમ આખો વખત મારી નિંદા કરે છે. એને સુમતિ (મારી) સાથે વિરોધ છે. એને ચોખ્ખું દેખાય છે કે જો પતિ એકવાર સુમતિને (મારે) મંદિરે ગયા તો મમતાનો ભાવ પૂછવાના નથી; એટલે એ તો મારી નિંદા જ કર્યા કરે છે. આવી મમતાના ફાંદામાં પડીને પતિ તો એના પર વારી જાય છે.

અથવા પતિરાજ મમતાની ખાટ ઉપર રમે છે અને બાકીનો વખત ઊંઘે છે. એટલે જે પ્રાણી સંસારમાં જાગતો હોય છે તે આત્મદૃષ્ટિમાં ઊંઘતો હોય છે એ ન્યાયે એ મમતાએ પાયેલ પ્રમાદરૂપ દારૂના ઘેનમાં આખો વખત ઊંઘ્યા કરે છે. એને પોતાનું શું છે તેની પિછાણ નથી, અને કોઈવાર ઉપરછલ્લી પિછાણ થઈ જાય તો તે અનુસાર વર્તાવ નથી. એ તો પરભાવમાં મસ્ત અને આખો વખત આત્મદશામાં ઊંઘતા રહે છે. આવા મારા પતિને તું 'નરમ' કહે છે એટલે મને તો તારે માટે ધોખો થાય છે કે તારા જેવી ચતુર સખી આવી ભૂલ કેમ કરતી હશે? મને તો એમ લાગે છે કે આ કથા કરવામાં લેવાદેવા જેવું કાંઈ નથી, એમાં લાભ–નુકસાન કાંઈ નથી. આવી રીતે દરરોજ સવાર પડે છે અને યુગના યુગ ચાલ્યા જાય છે, અને કથા તો એની એ રહી છે. પતિને મમતાની ખાટ પર રમવું છે અને મારા મંદિર તરફ નજર પણ નથી કરવી.

જ્ઞાનસારના ટબા પ્રમાણે મમતા અને આશા એક છે, તેથી આશા તૃષ્ણારૂપ ખાટમાં–ખાટ ઉપર–ચારપાઈ ઉપર–પતિરાજ મમતા સાથે રમે, કારણ કે મમતા સાથે એની એકતા થાય છે. તે ખાટ પર મમતા સાથે રમે અને રાત–દિવસ ત્યાં નિદ્રા કરે–આરામ કરે. એ પતિરાજ મમતામાં આરામ માની રહ્યા છે. તેથી હે શ્રદ્ધા ! એમાં મારે કાંઈ લેવાનું નથી કે દેવાનું નથી, એટલે એ વાતમાં કાર્યસિદ્ધતા નથી. એ ઉપર કહેલી એમની કથા બન્ને પક્ષે નિરર્થક છે; એનું કારણ એ છે કે વિભાવરૂપ રાત જતાં કોઈ વાર સ્વભાવરૂપ સૂર્યનો ઉદય આવે એટલે ચેતન સંયમ-ઘર-સન્મુખ આવે એટલે એમાં પ્રવૃત્તિ કરે; ત્યાં તો પ્રાત એટલે તે જ વખતે નિવર્તી જાય અને તેટલા માટે એ આખી વાત જ નિરર્થક છે, નકામી છે.

મિત્ર નોંધકાર ભોર એટલે વિવેકરૂપ પ્રભા અર્થ કરે છે અને કોઈવાર એવી પ્રભાની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે પાછી ખસી જાય છે, એટલે પતિરાજ તો માયાના પાસમાં લુબ્ધ થયા છે, એ પ્રમાણે અર્થ કરી એ સંબંધી વાત નિરર્થક છે એવો ભાવ તારવે છે, તે શ્રી જ્ઞાનસારના ભાવને મળતો જ આશય તારવે છે. એ છેવટે લખે છે કે જ્યારે માયાનો ત્યાગ થશે ત્યારે જ આત્માને નિજ સ્વરૂપની–નિજઘરની–ધણીઆણી સમતા–સ્ત્રી મળશે.

આત્મસ્વરૂપનો કોઈવાર ઝળકાટ થઈ જાય છે, પણ ચેતન હજુ મમતાની ખાટ પર જ રાતદિવસ રમે છે, તેથી કોઈવાર પતિરાજ કદાચ થોડો ઉપર ઉપરનો ત્યાગ દેખાડે તો પણ હજુ તેની માયા–મમતા ગઈ નથી અને એમ ને એમ દિવસો ગયા કરે છે અને માયાના પૂતળાને નચાવ્યા કરે છે. એવા પતિરાજને તું શું જોઈને 'નરમ' શબ્દમાં વર્ણવે છે? (૩)

આટલું વર્ણન–વિવેચન સુમતિ–શુદ્ધ ચેતનાએ કર્યું. એને હવે શ્રદ્ધા જવાબ આપે છે:

कहे सरधा सुनि सामिनी हो, एतो न कीजे खेद;
हेरे हेरे प्रभु आवही हो, वदे 'आनंदघन' मेद. छबिले० ४.

અર્થ—(જવાબમાં) શ્રદ્ધા કહે–બાઈ! સાંભળ, આટલો બધો ખેદ (તારે) ન કરવો જોઈએ. પ્રભુ (પતિરાજ) હળવે હળવે જરૂર આવશે—આ પ્રમાણે આનંદઘન સ્નેહપૂર્વક–હેતથી કહે છે. (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા ખૂબ આશાવાદી છે. એને ઉચ્ચ ગામિની નજરે જોવાની ટેવ છે; ધીમે ધીમે સર્વ સારું થઈ રહેશે એવી એની નજર અને આત્માના મૂળ ગુણમાં ભરોસો છે. એ પોતાની સખી સુમતિને ખૂબ આત્મવિશ્વાસ સાથે જવાબ આપે છે કે બાઈ! આટલો બધો નકામો ખેદ તું શા માટે કરે છે? જો પ્રભુ, ચેતનરાજ ધીમે ધીમે તારે મંદિરિયે જરૂર આવશે, તારી ખાટ પર આનંદ કરશે અને તારી વિરહવ્યથા ભાંગશે આ વાત આનંદઘન અત્યંત સ્નેહપૂર્વક કહે છે અને મારી તો ખાતરી છે કે તારી અત્યારની સ્થિતિ અંતે જશે, સારો દિવસ આવશે અને લીલાલહેર થશે. આ વાત હું એકલી કહું છું એમ નથી, પણ આનંદઘન પ્રભુ–પરમ પરમાત્મા–ના વચનને આધારે હું કહું છું કે ચેતનરાજ ધીમે ધીમે તારે મંદિરે જરૂર આવશે, એટલે એની વાતમાં લેવાદેવા નથી એવું બોલી ખાલી ખોટો ખેદ કરે છે તે મૂકી દે. મને તો ભરોસો છે કે આખરે ઘીને ઘડે ઘી થશે અને સૌ સારું થઈ રહેશે. અથવા 'મેદ' એટલે 'ચરબી', 'વસા' એ અર્થ લઈએ તો તેનો ભાવ 'અધિકતા' થાય છે; એટલે એ વાતની આનંદઘન અધિકતાથી સાક્ષી પૂરે છે. એ પોતે આનંદનો સમુદ્ર છે, અનંત જ્યોતિમય છે, ચેનતને બરાબર

પાઠાંતર—સામિની–સાંમની. હેરે હેરે–હેંર હેંરે.

શબ્દાર્થ—સરધા = શ્રદ્ધા. સુનિ = સુણ, સાંભળ. સામિની = સ્વામિની, શેઠાણી, બાઈ. એતો = એટલો. હેરે હેરે = ધીમે ધીમે, હળવે હળવે. આવહી = આવશે. વદે = બોલે. મેદ = સ્નેહ, સ્નેહપૂર્વક, હેતથી; અથવા અધિકતા.

પિછાણનાર છે અને જ્યારે તે એ વાત હોંશથી કરે છે, ત્યારે તારે પણ ચેતન હજુ કપટના કોથળા છે એ વાત પર ભાર મૂકી ઢીલા પડવું ન ઘટે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, સુમતિ, વિવેક, અનુભવ વગેરે અનેક ગુણો ચેતનાના છે, એના અંશ રૂપના છે. આ વચન ચેતનાના શ્રદ્ધાગુણને ઉદ્દેશીને છે. આનંદઘનનું આ અધિકતાથી બોલાયલું વચન શ્રદ્ધાગુણને ઉદ્દેશીને છે. હવે જ્યારે દર્શનમોહની ગઈ છે અને એ ચેતનરાજ સંયમમાર્ગમાં આગળ આવ્યા છે તો હવે ધીમે ધીમે તારો વિરહ ભાંગશે અને સહુ સારાં વાનાં થશે. માટે સ્વામિની! તું આટલો બધો ખેદ ન કર, નિરાશ ન થા અને એ વાતમાં લેવાદેવા નથી એવું આકરું વચન બોલ નહિ.

જ્ઞાનસારનું આ ગાથા પરનું વિવેચન વિચારવા જેવું છે. તેઓ જણાવે છે: આ પ્રમાણે સુમતિએ શ્રદ્ધાને કહ્યું. શ્રદ્ધા એ સુમતિને અત્યંત વિષાદમય દેખીને તેને (સુમતિને) ધીરજ દેવા ઉત્તર આપે છે. તે કહે છે, હે સ્વામિની! સાંભળ, આવડો ખેદ કર નહિ. આવડો બધો ખેદ શા માટે કરે છે? એમ કહેવાનો રહસ્યાર્થ એ છે કે સ્વસ્વરૂપી ભર્તાર તમારા મહેલ વિના અન્ય મહેલમાં ગમન કરે છે, તેથી આટલો મોટો ખેદ ન કર. સ્વામિની! નિરૂધમી થઈને, બે હાથો પગની આસપાસ લપેટીને, વચ્ચેના ભાગમાં માથું મૂકીને બેસી રહેશો તો તો કોઈ કામની સિદ્ધિ નથી થવાની, કારણ કે ઉપાસકદશા સૂત્રમાં (સૂત્ર ૩૬) કહ્યું છે કે **उट्ठाणेणं कम्मेणं बलेणं वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं**— એટલે ઉત્થાનથી, કર્મથી, બળથી, વીર્યથી, પુરુષાર્થથી—આત્માનુ ઉત્થાન કરવું. એટલે હેરે હેરે નામ ઉદ્યમથી સિદ્ધતા છે તેથી તમે પણ ઉદ્યમ કરશો તો સામર્થ્યવાન પ્રભુ—આત્મારામ સ્વરૂપ—ઘરે આવશે—પ્રવેશ કરશે, કારણ કે એ સમર્થ છે. આ પ્રમાણે સુમતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા કહે છે. આ પ્રમાણે આનંદઘન—મૂળ નામ લાભાનંદ—મહામુનિરાજ મેદ એટલે સ્નેહે કરીને કહે છે. સુમતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા સખી કહે—સ્નેહે કરીને કહે—અહો સ્વામિની! આનંદઘન પ્રભુ હેરે હેરે આવશે. આનંદ—આત્મસ્વરૂપાનંદનું ઘન—સઘનપણું પ્રભુ એવા જે સ્વામી હેર્યાં હેર્યાં તમારું જે પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપ—બારમું અને તેરમું ગુણસ્થાન—જે તમારું નિજઘર—છે ત્યાં આવશે. આ આખો પ્રેરક ભાવ ખાસ વિચારવા લાયક છે અને ભાવાર્થ સિદ્ધ છે.

મિત્ર નોંધકાર ચાલુ અર્થ કરી છેવટે ઉમેરે છે: જોકે ચેતન વિભાવદશામાં કર્મને લીધે પ્રમાદમાં પડેલો હોય છે અને આશા કર્યા કરે છે, પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે તત્ત્વવિવેક થયો હોય તો અંતરાયાદિ અશુભ કર્મો છૂટી જતાં તે જરૂર મુક્ત થાય છે, માટે મારી સ્થિતિ બદલાતી નથી એમ ખેદ કરી કોઈએ ઉદ્યમ છોડવો નહિ. ઉદ્યમ કરવાથી મમતાનો સંગ છૂટી જશે, આત્મા જાગ્રત થશે અને સમતાને પામી રાગદ્વેષથી વિરમી મોક્ષ જશે, સુખી થશે અને આને માટે ઉપાસકદશા સૂત્રની પણ શાખ છે.

આ બન્ને અર્થમાં દૃષ્ટિબિન્દુ એક જ છે. સહજ પ્રગતિ થઈ હોય તોપણ બેદરકાર થઈને બેસી રહેવા જેવું નથી; મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યમ ચાલુ રાખવા જેવું

છે, માયામમતા ચોર છે, એનાથી નિત્ય સાવધ રહેવા જેવું છે, જરા પણ ગફલતી થતાં એ ચોરો રાગદ્વેષની ગલીગૂંચીમાંથી આડે રસ્તે નિજ મંદિરને ઘેરી ધર્મધન હરી લેવાની ટેવવાળા છે. એને અનેક રસ્તા આવડે છે અને ગમે ત્યારે ચક્કરમાં નાખી ચેતનને પરાધીન બનાવે છે. માટે તેનાથી સાવધ રહેવું, પણ હિંમત હારી બેસી જવું નહિ. મનમાં ભરોંસો રાખવો કે જાગ્રત રહેવાથી અંતે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ જરૂર થશે અને સાચે માર્ગે ગમન હોય તો અંતે સાધ્યસ્થાને જરૂર પહોંચી જવાશે. એમાં જેમ ખૂબ ભરોંસો રાખી બેસી રહેવા જેવું નથી, તેમ જ મોહરાયના ચેનચાળાથી ગભરાઈ પ્રયત્ન મૂકી દેવા જેવું પણ કાંઈ નથી. (૪)

ઉપસંહાર—અઠ્ઠાશીમા પદમાં મહાનંદ સુખનું વર્ણન થવાનું છે અને વિવેક તે વર્ણવી બતાવે છે તે પણ સાચી વાત છે, અને અહીં ચેતના–સુમતિ તેને કૂડકપટના કોથળા કહી વર્ણવે છે તે પણ સાચી વાત છે. ચેતનની જુદી જુદી દશા વર્ણવવાની અને તે રીતે તેનું ખરું સ્થાન વર્ણવવાની આ અલગ અલગ ભૂમિકા છે. એમાં વિરોધ નથી, પણ નય-જ્ઞાન છે, પર્યાયપલટનનું આલેખન છે અને ઉદ્યમ કરવાની, પુરુષાર્થ ચાલુ રાખવાની અને આંતરવીર્ય ફોરવવાની વિશાળ પ્રેરણા છે. ઉદ્યમ ન છોડવો એ ખરી વાત, પણ 'હેરે હેરે' પ્રભુ મંદિરે જરૂર પધારશે એ વાત ભૂલવી નહિ; અને છતાં પ્રભુ જરૂર આવશે માટે અંતે સારું થવાનું છે તો હમણાં સ્થૂળ સુખ માણી લો, એવી તુચ્છ મનોદશા પણ થવી ન ઘટે. આ સર્વની વચ્ચે માર્ગ કાઢે અને પ્રગતિ સાધે તે ચેતન નય-જ્ઞાનપૂર્વક પ્રમાણજ્ઞાન સુધી પહોંચી તે જ્ઞાનનો સાચો લાભ ઉઠાવે છે એમ સમજવું. માત્ર જ્ઞાનથી કાંઈ વળે નહિ, જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા ટકે નહિ અને ચાલુ પ્રગતિ અને વિવેક સાથેની વિચારણા વગર પ્રગતિ ચાલુ રહે નહિ. આ સર્વ વાતની અંદર ખૂબ શ્રદ્ધા જોઈએ, આત્મવિશ્વાસ જોઈએ, આડાઅવળા માર્ગે ચઢી જતાં મોટી ખુવારીનો ખ્યાલ જોઈએ અને મા આગળ મામાની મોટી વાત ન કરતાં મામાને સાચે સ્વરૂપે ઓળખી એને રસ્તા પર ચઢાવી દેવા જોઈએ. ખાલી ખોટા અક્રિય વિશ્વાસમાં બેસી રહેવા જેવું નથી, તેમજ આનો આરો આવનાર નથી એમ ધારી ગભરાઈને પુરુષાર્થ મૂકી દેવા જેવું પણ નથી.

આ પદની વિચારણા કરતી વખત અઠ્ઠાશીમા પદનો સાથે ખ્યાલ કરવામાં આવશે તો વધારે મજા આવશે અને તે વિચાર્યા બાદ નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સમન્વય થઈ જશે. આ પદનો મૂળ આશય આ પ્રમાણે હોય એમ ગુરુકૃપાથી અને જ્ઞાનસારના ટબાથી ભાસ્યુ છે. એમાં બહુ ઊંડો ભાવ છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને ચેતનને હજુ પણ 'કપટના કોથળા' કહી નિર્દેશ થયો છે તે બાબત પોતાને કેટલી લાગુ પડે છે તેનો ખ્યાલ કરી ચેતવા જેવું છે. આ પદમાં ચેતનની ચાલુ સ્થિતિનું વર્ણન વ્યવહારનયને આશ્રયીને આલેખાયું છે. (૭૦)

પદ ઈકોતેરમું

ભૂમિકા—મૂળ સ્વરૂપે ચેતનને સમજવામાં આવે તો તેનું વર્તમાન વિકૃત સ્વરૂપ સુધારી તેના મૂળ સ્વરૂપમાં તેને બિરાજમાન કરવાની રીતિની શોધખોળ થાય, તેને માટે સાધનો યોજાય, તેને સાચા રસ્તા પર મૂકી શકાય અને તેને યોગ્ય દોરવણી આપી શકાય. અનંત ગુણનો એ સ્વામી અત્યારે તો કાદવમાં રગદોળાય છે, અને સ્થિરતા, શાંતિ કે સગવડ વગર સર્વત્ર કુટાય છે. એના ઉપર જો બહારનાં આક્રમણો ન હોય, જો એને મૂળ સ્થિતિમાં આવી જવાની ખેવના થઈ હોય, તો પછી એ પરભાવમાં-આથડે નહિ, ક્ષણિકમાં રાચે નહિ અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણ કરવાનો એને સ્વૈચ્છિક પડી જાય. અને એકવાર એ માર્ગે એનું ગમન થાય એટલે પછી એને આ પરભાવના કુથથામાં મજા પણ ન આવે. માટે પોતે વસ્તુસ્વરૂપે કેવો છે, અને કયા ગુણનો ધારક, પ્રેરક, શોધક અને ધણીરણી છે એ વાત એના સન્મુખ ચિત્રરૂપે ફરી ફરીને રજૂ થવી ઘટે. એમ થાય એટલે એને વર્તમાન દશા માટે વિચાર થશે, એ વિચાર થતાં તેમાથી નીકળવાનો એનો અભિપ્રાય થશે, એમ થતાં તેના માર્ગોની શોધ ચાલશે અને દૃઢ નિર્ણય અને આંતર શ્રદ્ધાથી એ પોતાના મૂળ સ્થાનકે આવી જશે. માટે એ પોતે કોણ છે અને કેવો છે, એને વિચારી લઈએ.

આત્માનો પરિચય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી થઈ શકે છે. તેના ગુણનો વિચાર કરતાં પણ એને ઓળખાય. એના ગુણો પણ એટલા છે કે એની વ્યાખ્યા કરતાં જીવન આખું પસાર થઈ જાય. એક સ્થાનકે કહ્યું છે કે મુખમાં હજાર જીભ હોય અને આયુષ્ય પલ્યોપમોનું હોય અને આખો વખત આત્માના ગુણનું વર્ણન ચાલુ કર્યા કરવામા આવે તોપણ આખર જીવનને અંતે એનું પૂરું વર્ણન થઈ શકે નહિ. આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિશયોક્તિ-ભરેલી કોઈને લાગે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ચેતનજીના અનંત ગુણો તો અનાખ્યેય છે, છે તેટલા વર્ણવી શકાય તેટલો સમય નથી. ખુદ કેવળી પણ આત્માના સર્વ ગુણોને વર્ણવી શકે તેમ નથી, કારણ કે ભાષા અને સમયની મર્યાદા તેમને પણ જરૂર લાગુ પડે છે. તેઓ જાણી શકે, પણ સર્વ કહી ન શકે. આવા ચેતનજીને એના મૂળ સ્વરૂપે, એની કર્મથી અનાવૃત દશાએ, એના જગદીશ સ્વરૂપે ઓળખીએ. એને ઓળખવાની અને એનો પરિચય કરવાની–કરાવવાની જરૂર પડે એ જ દુઃખની વાત છે, છતાં વસ્તુગતે આપણે આપણી જાતને પૂરેપૂરી ઓળખી શક્યા નથી એ સાચી વાત છે. એને ઓળખ્યા વગર જ્યાં ત્યાં ભટકવું એ નકામું હોઈ આપણે પોતે કોણ છીએ એ બરાબર જાણવું જોઈએ આપણે આ પદમાં તેવો પ્રયત્ન કરીએ.

૫૬

(રાગ—મારુ)

अनंत अरूपी अविगत सासतो हो, वासतो वस्तु विचार;

सहज विलासी हासी नवी करे हो, अविनासी अविकार. अनंत० १

અર્થ—(ચેતનરાજ) અનંત (છેડા-અંત વગરનો) છે, રૂપ વગરનો છે, અનેક સ્વભાવી છે, સર્વ કાળ રહેનાર છે, વસ્તુના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી વાસિત છે, સ્વાભાવિક રીતે જ મૂળ વસ્તુમાં વિલાસ કરનાર છે, કોઈ (ચેતન કે અચેતન)ની કદી હાંસી ન કરે તેવો (ગંભીર) છે, કદી વિનાશ ન પામે તેવો તેમજ કોઈ પ્રકારનાવિકાર (ફેરફાર) વગરનો છે. (૧)

વિવેચન—પ્રથમ ચેતનને મૂળ સ્વરૂપે ઓળખવા એને માટે થોડાં વિશેષણો આપીએ. વિશેષને પરખાવનાર અને અન્યથી જુદા પાડનાર વિશેષણો છે એ તો જાણીતી વાત છે. ચેતનજી માટે તો વિશેષણો પાર વગરનાં છે :—

અનંત : એનો અંત નથી, કોઈ કાળે એ હતો ન હતો થનાર નથી. એ તો છે, છે ને છે. એનાં નામ ફરે, બાહ્ય રૂપ પુદ્ગળ સંબંધે ફરે, એની ગતિ—આગતિ કર્મ સંબંધે થાય, પણ એ કદી નાશ પામે નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જેને મરણ કહેવામાં આવે છે, તેમાં પણ ચેતનનો નાશ નથી, એમાં અવસાન એટલે સ્થાનાંતર જ છે. એ સર્વ કાળ રહેનાર છે. અને એ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનું આ વિશેષણ બરાબર સાર્થક થાય છે.

અરૂપી : ચેતનનો પોતાનો કોઈ આકાર નથી, એને રૂપ નથી, શરીર નથી, દેખાવ નથી. રૂપ, દેખાવ કે આકાર તો અજીવ-પુદ્ગળને હોય, મૂળરૂપે એ નિરંજન—નિરાકાર છે.

અવિગત : વિગત એટલે મરેલ. આ ચેતન કોઈ દિવસ મરણ પામવાનો નથી. અથવા અનેક ગતિવાળો, અનેક સ્વભાવવાળો એ છે. કોઈ સ્થાને 'અવિગીત' પાઠ હોવા સંભવ છે, તો તેનો અર્થ 'ન નિંદાયેલ' એમ સમજવું. એના મૂળ સ્વરૂપે એની કોઈ નિંદા ન કરી શકે; એ સત્તાગત ધર્મને અંગે એનું સ્વરૂપ છે. વ્યવહારમાં એની અમુક નામે કે ગતિએ નિંદા થાય તો તે તેના વિકૃત સ્વરૂપ અને પુદ્ગળ સંગને આધીન છે. એના મૂળ સ્વરૂપમાં નિંદાને સ્થાન નથી, કારણ કે ત્યાં તો માત્ર અનંત ગુણો જ ભરેલા છે.

શાસતો : શાશ્વતો, ત્રણ કાળે છે, છે અને છે. આ વિશેષણમાં અને પ્રથમના 'અનંત' વિશેષણમાં ઘણો ફેર છે. અહીં એની ત્રિકાલ સ્થિતિ પર મદાર છે અને 'અનંત'માં

પાઠાંતર—પ્રતમાં ત્રીજી પંક્તિમાં હો નથી. અને પ્રથમ પંક્તિ સિવાય આખા પદમાં કોઈ સ્થાને હો નથી. પણ નીચેના પદમાં તેને સ્થાને રે મૂક્યો છેઃ—(૨–૩. ૩–૧. ૪–૧. ૪–૩. ૫–૧.) સહજ—સહિજ.

શબ્દાર્થ—અનંત = અંત વગરનું, છેડા વગરનું, અવધિ વિનાનું, અવિનાશી. અરૂપી = રૂપ વગરનું. અવિગત = એક ગતિ વગરનો, અનેક સ્વભાવી. સાસતો = શાશ્વતો, નિરંતર હોણાર. વાસતો = વ્યાસિન, વ્યાપેલો. વસ્તુ = કોઈ પણ ચીજ, નામ આપી શકાય તેવું દ્રવ્ય. સહજ = સ્વભાવથી, મૂળ વસ્તુગતે. વિલાસી = વિલાસ કરનાર. હાસી = હાંસી, મશ્કરી, હાસ્ય. અવિનાશી = નાશ ન પામે તેવો. અવિકાર = ફેરફાર જેમાં ન થાય તેવો.

તો અંતરહિતપણા તરફ લક્ષ્ય છે. શાશ્વતામાં સ્થાપક વ્યાખ્યા છે, અનંતમાં નઞ પ્રતિપાદક (negative) સ્વરૂપ છે. બન્નેનો અંતિમ આશય લગભગ સરખો છતાં ભાવ અલગ અને સ્પષ્ટ છે. શાશ્વતમાં ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન પર નજર કરવાની રહે છે, જ્યારે અનંતમાં માત્ર ભવિષ્યત્ પર નજર થાય છે. આ તફાવતને કારણે આ બન્ને વિશેષણની ઉપયુક્તતા છે.

વાસતો વસ્તુ વિચાર : વસ્તુના જ્ઞાનથી એ વાસિત છે. એ સંપૂર્ણ દશામાં હોય ત્યારે વસ્તુગત સર્વ ભાવો તે બરાબર જાણે છે, પણ એની ગમે તે દશા હોય ત્યારે પણ એને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો જરૂર ઉઘાડો રહે છે. અને સત્તાગતે તો એ પૂર્ણવસ્તુવિચારથી ભરેલ છે. વાસિત શબ્દમાં વાસ–ગંધનો ભાવ છે તે એની સત્તા (*Potentiality*) સૂચક છે. વસ્તુવિચાર માત્ર આત્માને જ હોય; અજીવથી ચેતનને જુદું પાડનાર આ વિચારજ્ઞાન–તત્ત્વ ખૂબ ઉપયોગી અને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ચેતનની ઓળખાણ માટે પણ એ વિશેષણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

અથવા 'વાસતો' અને 'વસ્તુવિચાર' એને છૂટા પણ પાડી શકાય. તેમ કરતાં આ પ્રમાણે અર્થ શક્ય છે :—

વાસતો : વાસવું એટલે વાસવાળું થવું, મહેકવું. 'વાસતો' એટલે સુગંધી, પોતાની સુવાસ ચોતરફ પ્રસરાવતો.

વસ્તુવિચાર : એ પોતે જ વસ્તુવિચાર કરનાર છે. એનામાં અનંત જ્ઞાન હોવાથી એ જાતે જ વસ્તુવિચાર છે. ત્યાસીમા પદમાં 'વસ્તુવિચાર' નામનો રાજા વર્ણવ્યો છે, એના નિસ્પૃહ દેશ અને નિર્ભય નગરીના વર્ણન માટે જુઓ ત્યાસીમા પદનું વિવેચન.

સહજ : એ સ્વાભાવિક છે, કુદરતી છે, અકૃત્રિમ છે. એને કોઈ બનાવતું નથી, એ બની શકે તેવી વસ્તુ નથી, એનામાં અચિંત્ય શક્તિ અને ઉપયોગ છે તે સર્વ સહજ છે.

વિલાસી : આનંદ કરનાર, રમણ કરનાર. આ ગુણ–વિશેષણ ખાસ વિચારણા માગે છે. સિદ્ધના જીવો–સિદ્ધો પણ નિજ ગુણમાં રમણ કરે છે અને નિજગુણરમણસ્થિરતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધોમાં પણ ઘટે છે. એ દૃષ્ટિએ આ આંતર વિલાસ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ જ્યારે પુદ્ગલના સંબંધમાં હોય, ત્યારે પૌદ્ગલિક વિલાસ પણ કરે અને મુક્ત થાય ત્યારે માત્ર સ્વગુણમાં વિલાસ કરે. આવો એ વિલાસી છે.

અથવા **સહજવિલાસી** સાથે લઈએ તો એનો ભાવ સ્વાભાવિક રીતે મૂળ ગુણમાં વિલાસ કરનાર : ચેતનરાજનો એ ભાવ સમજાઈ જાય તેવો છે.

હાંસિ નવિ કરૈ : એ અન્યની મશ્કરી કદી ન કરે, પોતે અતિ ઉચ્ચ દશામાં—સ્વભાવમાં વર્તનાર છે અને અન્યની હાંસી કરવી એ તો વિભાવદશા છે. શુદ્ધ ચેતન બીજાના ઠઠ્ઠા કરે, એ વાત એને છાજે નહિ.

અવિનાશી : એ જાતે કદી વિનાશને પામે નહિ. એ નવી એમ કદી થાય નહિ. અનતમાં અંતની વાત છે, આમાં વિનાશની વાત છે. આશય સ્પષ્ટ રીતે જુદા છે, પરિણામ લગભગ એકસરખું છે.

અવિકાર : એમાં મૂળ વસ્તુગતે કોઈ જાતનો વિકાર નથીઃ એ ત્રણુ કાળમાં છે તેવો ને તેવો રહે છે, માત્ર પર-પુદ્ગલને સંગે એનામાં પર્યાયપલટન થાય છે, પણ ગુણુમાં જરા પણ વિકાર-ફેરફાર થતો નથી.

આવાં દશ વિશેષણો ચેતનજીનાં આપ્યાં એ એની ઓળખાણુ માટે જરૂરનાં છે. (૧)

હવે એના એકત્રીશ ગુણુ બતાવે છે. એ આખો કર્મનો વિષય છેઃ અહીં તો માત્ર કર્મનાં નામો આપી તેના નાશથી કેવા ગુણો પ્રકટ થાય છે તેની વાચ્યતા થવાની છે.

ज्ञानावरणी पंच प्रकारनो हो, दरसणना नव भेद;
वेदनी मोहनी दोय दोय जाणीये हो, आउखो चार विच्छेद. अनंत० २

અર્થ—પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનના આવરણુ કરનાર કર્મનો વિચ્છેદ (નાશ) કરનાર, દર્શનાવરણુ કરનાર નવ કર્મોનો નાશ કરનાર, વેદનીય કર્મ અને મોહનીય કર્મના બે બે ભેદ વિચ્છેદ કરનાર અને ચાર પ્રકારના આયુષ્યનો છેદ કરનાર—(૨)

વિવેચન—'જ્ઞાનાવરણી પંચ પ્રકારનો' વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, એ આત્મસ્વભાવ છે. મિથ્યાત્વાદિના મેળાપથી જીવના વ્યાપારથી આકર્ષણુ કરેલી કર્મવર્ગણા માંહેનો વિશિષ્ટ પુદ્ગળસમૂહ તે આવરણુ. જીવનું જીવત્વ જ્ઞાન વડે જ થાય છે. તેના પર આવરણુ લાવનાર-દીવા આડું પડ ધરનાર-કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય.

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય—ઇંદ્રિય અને મન દ્વારા થનારા મતિજ્ઞાનને જે રોકે તે મત્યાવરણુ. આમાં રોહા પેઠે કુદરતી ઊપજેલ 'ઉત્પાતિકી' બુદ્ધિ, ગુરુનો વિનય કરતાં ઉત્પન્ન થયેલ 'વૈનયિકી' બુદ્ધિ, કામ કરતાં કરતાં પ્રાવીણ્ય પ્રાપ્ત થતું જાય તે 'કાર્મિકી' બુદ્ધિ, અને વય-અનુભવની પરિપાક દશાએ, અવલોકન, અભ્યાસ કે ધબ્બા ખાઈને પ્રાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ તે 'પારિણામિકી' બુદ્ધિનો પણુ સમાવેશ થાય છે. એમાં અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા થાય છે, એટલે 'અહીં કંઈક છે' ત્યાંથી માંડીને 'શું છે' તેનો નિશ્ચય થાય છે. પાંચ ઇંદ્રિય અને મન દ્વારા આ જ્ઞાન થાય છે એટલે એને પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. એનું આવરણુ થાય તે મત્યાવરણુ કર્મ કહેવાય.

(૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયમાં બીજાને કહી-સમજાવી શકાય તે જ્ઞાનનું આવરણુ

પાઠાંતર—પ્રકારનો હો-પ્રકારની (હો-અહીં પણુ નથી.) દરસણ-દરશન. દોય દોય-દોઈ દોઈ. આઉખો-આયુખું.

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનાવરણી = જ્ઞાનને અવરાવે, આડું આવે તે, આચ્છાદન કરનાર. દરસણ = દર્શન, દેખવું તે. વેદની = વેદનીય, સુખદુઃખનો અનુભવ. દોય = બે. આઉખો = આયુષ્ય. વિચ્છેદ = નાશ.

થાય છે. આ શ્રુતજ્ઞાન બોલતું છે, બાકીનાં જ્ઞાનો મૂંગાં છે. દાખલા તરીકે આ પુસ્તક વાચ્ય હોય તો તેને જણાવવા માટે 'પુસ્તક' શબ્દ વાચક છે. કોઈ વસ્તુને જણાવી આપનાર વાહન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. લેખન, વાંચન, પૂછન, સંજ્ઞા, ઇશારત સર્વનો સમાવેશ શ્રુતજ્ઞાનમાં થાય છે. સાધારણ વાતચીતથી અને અક્ષરજ્ઞાનથી તે મોટા વિજ્ઞાનનો સમાવેશ આ શ્રુતજ્ઞાનમાં થાય છે. એ વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ લાગતું જ્ઞાન ખરી રીતે પરોક્ષ છે, કારણ કે એને પણ પાંચ ઇંદ્રિય અથવા મનની અથવા તેઓમાંના કોઈ કોઈની દરમ્યાનગીરીની અપેક્ષા રહે છે. મતિજ્ઞાન બુદ્ધિવૈભવ છે, પણ સ્વમર્યાદિત અને મૂંગું છે, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે, પરને આપ્યુ-લીધું જાય છે. અક્ષરશ્રુતમાં અનેક પ્રકારની લિપિ (દા. ત., ગુજરાતી, બાળબોધ, ફારસી, રોમન વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે; સંજ્ઞાઅક્ષરમાં अ થી ह સુધીના સ્વર-વ્યંજનનો સમાસ થાય છે, જ્યારે લબ્ધિઅક્ષરથી એનાથી અભિલાપ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આ અક્ષરશ્રુત કહેવાય; જ્યારે ઇશારત, ઓડકાર, છીંક, હસ્તચાલન, સમસ્યા, ખાંસી આદિથી જ્ઞાન થાય તે અનક્ષરજ્ઞાન. આવા જ્ઞાનની સામે આવરણ થાય તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

(૩) **અવધિજ્ઞાનાવરણીય**—ઇંદ્રિય-મનની અપેક્ષા વગર આત્માને સાક્ષાત્ મર્યાદિત જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. એની મર્યાદા રૂપી દ્રવ્યની છે. અમુક હદમાં રહેલા સર્વ રૂપી પદાર્થોને જાણે-દેખે તે અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાનમાં ઇંદ્રિયની દરમ્યાનગીરી હોતી નથી કે મનને વચ્ચે લાવવું પડતું નથી. આમાં રૂપી દ્રવ્યના સામાન્ય અંશનો બોધ સીધેસીધો થાય છે. એ જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મ હોય તેને અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મ કહેવામાં આવે છે.

(૪) **મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય**—મનના અંતર્ભાવોને જાણવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. એમાં ઇંદ્રિયની દરમ્યાનગીરી હોતી નથી. એ જ્ઞાન આત્મપ્રત્યક્ષ છે. એ મનના ભાવ જાણે છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાનનું આવરણ થાય તે મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

(૫) **કેવળજ્ઞાનાવરણીય**—ભૂત, ભવિષ્યત્, વર્તમાન સર્વ દ્રવ્યોને દેખવા, જાણવા, સર્વ ભાવોને જાણવા અને એમાં ઇંદ્રિય કે મનનું મારફતપણું ન હોવું, તે સીધું આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. એ જ્ઞાનનું આવરણ થાય તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ એ પાંચે જ્ઞાનમાં ઘટાવવા. આંખની આડું કપડું આવે ત્યારે પ્રકાશ ઘટે, એ ઘન હોય, ઘનતર હોય તેમ તેમ જ્ઞાનપ્રકાશની મંદતા થાય છે. એ પાંચ આવરણનો નાશ થતાં જ્ઞાનદીવડાનો પ્રકાશ થાય છે. એ સ્વયંજ્યોતિ છે. જાતે આત્મા છે, પ્રકાશમય છે. આ પંચાવરણના નાશથી ચેતનમાં પાંચ ગુણો[1] ઉત્પન્ન થાય છે.

'દરસણના નવ ભેદ'—વસ્તુનો સામાન્ય નિરાકાર ઉપયોગ—પ્રથમ સામાન્ય બોધ

---

૧. મતિ,શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન.

થાય, પછી વિશેષ બોધ થાય—એનાં આવરણ ચાર પ્રકારનાં છે: ચક્ષુદર્શનાવરણ એટલે આંખથી દેખવા આડું આવરણ થાય તે. ચક્ષુ સિવાયની બાકીની ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું સામાન્ય દર્શન અટકે તે અચક્ષુદર્શનાવરણ. મર્યાદામાં રહેલ રૂપી પદાર્થોનો સામાન્ય ઉપયોગ ન આપી શકાય તે અવધિદર્શનાવરણ. અને સર્વ દ્રવ્યભાવનો સામાન્ય ઉપયોગ ન થઈ શકે તે કેવળદર્શનાવરણ. આ રીતે વસ્તુના સામાન્ય બોધનું આવરણ ચાર પ્રકારના દર્શનાવરણથી થાય છે. ઉપરાંત નિદ્રાથી ઇંદ્રિયના વિષયો રૂંધાય તેથી સમસ્ત દર્શનનો ઘાત થાય, તેથી નિદ્રાના પાંચ પ્રકારો દર્શનને આવરે છે. એ પાંચે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

(૧) સુખે–સાદ માત્રે–જાગે તે 'નિદ્રા.'

(૨) ઘણું ધધડાવવા પછી મુશ્કેલીએ જાગે તે 'નિદ્રાનિદ્રા.'

(૩) ઊઠતાં–બેસતાં નિદ્રા આવે તે 'પ્રચલા.'

(૪) હાલતાં–ચાલતાં બળદ, હાથી કે ઘોડા પેઠે નિદ્રા આવે તે 'પ્રચલા–પ્રચલા'

(૫) દિવસનું ચિંતવેલ કાર્ય રાત્રે ઊંઘમાં કરે તે 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' અથવા 'થિણુદ્ધિ.' એમાં વાસુદેવ કરતાં અડધું જોર આવે અને મહાપાપો ઊંઘમાં થઈ જાય.

આ રીતે ચાર દર્શનાવરણ અને પાંચ પ્રકારની નિદ્રા સાથે મેળવતાં દર્શનાવરણના નવ પ્રકાર થાય.

'**વેદની દોય**'—વેદનીય કર્મની બે પ્રકૃતિ: 'શુભ' વેદનીય અને 'અશુભ' વેદનીય. અનુકૂળ વિષયો મળતાં સુખ લાગે તે 'શુભ' વેદનીય, પ્રતિકૂળ લાગે તે 'અશુભ' વેદનીય. જ્યારે એનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે સુખ–દુઃખનો ભોગવટો રહેતો નથી. આ વેદનીયના ક્ષયથી નિરુપાધિક અનંત સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, માનેલાં સુખદુઃખની કલ્પના ઊલટાઈ જાય છે, પૌદ્‌ગલિક સુખદુઃખનો ખ્યાલ ખલાસ થઈ જાય છે, અને ચેતનદેવ પોતાના આત્મિક સુખમાં લય પામી જાય છે.

'**મોહની દોય**'—મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે: **દર્શનમોહનીય** અને **ચારિત્ર-મોહનીય.** એનો સ્વભાવ દારૂ જેવો છે. એની અસર તળે પ્રાણી ભાન ભૂલી જાય છે, અને પરાધીન થાય છે. વસ્તુ જેવી હોય, જેવા ધર્મયુક્ત હોય, તેને તેવી જ જાણે તે દર્શન. અને સંદેહ, વિપર્યય કે મૂઢપણાથી જે પ્રાણીને વિકળ કરી મૂકે તે દર્શનમોહનીય. એ દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે: 'સમ્યક્‌ત્વમોહનીય.', 'મિશ્રમોહનીય' અને 'મિથ્યાત્વ-મોહનીય.' સમ્યક્‌ત્વમોહનીયમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થબોધ ન થાય અને અંદર શંકા હોય. આમાં રસ એકઠાણિયો હોય છે. મિશ્રમોહનીયમાં કાંઈક કરે, કાંઈક ન કરે, એને અંદર તત્ત્વરુચિ ન હોય તેમજ અરુચિ પણ ન હોય; જ્યારે મિથ્યાત્વમોહનીયમાં આખી દૃષ્ટિ જ ફરી જાય, અને તત્ત્વમાં અતત્ત્વ બુદ્ધિ થાય, અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ થાય. સાચા દેવને દેવ તરીકે પિછાનવા, સાચા ગુરુ પાસેથી તત્ત્વચર્ચાપૂર્વક અભ્યાસ કરી ધર્મોપદેશ સાંભળવો અને

જોઈ નાક ચઢાવે. રાજકુળ–ક્ષત્રિય કુળ–ને ઉચ્ચ માન્યુ જાય છે અને ભિક્ષુક કુળને નીચ ગોત્ર માન્યુ જાય છે.

'વિઘન પંચક નિવારી આપથી હો'—પોતાના વીર્યથી પાંચ વિઘ્નોને નિવારીને એટલે દૂર કરીને. પાંચ વિઘ્નો–અંતરાયો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) દાનાંતરાય—પોતાની પાસે આપવાની વસ્તુ હોય, સામો માગતો હોય, અને આપવા યોગ્ય પાત્ર હોય છતાં આપી શકાય નહિ. બાજુની દુકાને જાઓ, આગળ ચાલો –આવું બોલે, આપવાની ભાવના પણ ન કરે, કપિલા દૃષ્ટાંત.

(૨) લાભાંતરાય—વ્યાપારમાં કાબેલ હોય છતાં નફો ન કરે; યુવાવસ્થા હોય, ભોગ ભોગવવા શક્તિ હોય, પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય; લાભ આપનાર હોય છતાં લાભ ન લઈ શકાય તે લાભાંતરાય. ઢંઢણ અણગારનો દાખલો. આદિનાથ ભગવાનનો વરસીતપ.

(૩) ભોગાંતરાય—એકવાર ભોગવીને ફેંકી દેવાય તે વસ્તુઓને ભોગ્ય વસ્તુ કહેવાય છે. દા. ત., ફૂલ, મીઠાઈ, ખાવાના પદાર્થો. ઘરમાં વસ્તુ હોય, વસ્તુ મેળવવાની ત્રેવડ હોય, છતાં ભોગવી ન શકાય તે ભોગાંતરાય.

(૪) ઉપભોગાંતરાય—એક ને એક વસ્તુ અનેક વાર ભોગવી શકાય તે ઉપભોગ્ય વસ્તુ દા. ત., કપડાં, ઘરેણાં વગેરે.

(૫) વીર્યાંતરાય—જાતે યુવાન, રોગરહિત અને સશક્ત હોય, છતાં પોતાની શક્તિ ફોરવી શકે નહિ તે આ કક્ષામાં આવે. સાધુપુરુષ મોક્ષ માટે ક્રિયા કરવા વિચાર કરે પણ કરી ન શકે; પાગલ બળહીન માણસો પણ આ વિભાગમાં આવે.

આ રીતે આઠ કર્મની વિચારણા વિગતથી કરી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પાંચ પ્રકાર; દર્શનાવરણીય કર્મના નવ પ્રકાર; વેદનીયની બે પ્રકૃતિ; મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય બે પ્રકાર; ચારે પ્રકારના આયુષ્ય; નામ કર્મની ૪૨, ૯૩ કે ૧૦૩ પ્રકૃતિના શુભ અને અશુભ એવા બે વિભાગ; ગોત્રકર્મ–ઉચ્ચ ગોત્ર, નીચ ગોત્ર; અંતરાય પાંચે પ્રકારનાં—આ પ્રકારે ૩૧ કર્મના ત્યાગથી એકત્રીશ ગુણ થાય, તે આવતી ગાથામાં આવશે.

'પંચમગતિપતિ હોત'—દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક એ ચારે ગતિ મૂકી દઈને પ્રાણી પંચમી ગતિ–મોક્ષનો પતિ થાય છે, એટલે મોક્ષને પામે છે. વસ્તુતઃ તો મોક્ષ એ ગતિ છે જ નહિ. ત્યાં જવું પડતું નથી, પ્રાણી–આત્મા જ્યારે કર્મથી મુકાય છે ત્યારે સ્વભાવતઃ ચારે ગતિની ઉપર જઈ પહોંચે છે. પાણીમાં પડેલ લાકડું કોઈ પ્રકારના પોતાના પ્રયત્ન વગર જેમ પાણીની ઉપર ચાલ્યુ આવે તેમ કર્મબંધનથી જકડાઈ ગયેલો આત્મા જ્યારે તેનાથી મુકાઈ જાય ત્યારે ઉપર ચાલ્યો જાય છે. ચાર ગતિની અપેક્ષાએ મોક્ષને ગતિ કહેવામાં આવે છે અને અત્ર તેને પંચમી ગતિ તરીકે બતાવેલ છે. બાકી ત્યાં

જવાપણું નથી; ત્યાંથી અન્યત્ર જવાપણું નથી, એટલે એને ગતિ કહેવી એ માત્ર અપેક્ષા વચન છે. (૩)

युगपद भावी गुण जगदीशना हो, एकत्रीश मन आण;
अवर अनंता परमागम थकी हो, अविरोधी गुण जाण. अनंत० ४

અર્થ—(એ પ્રમાણે) પરમાત્માના એકીસાથે શરૂ થનાર એકત્રીશ ગુણને તું જાણ અને (તે ઉપરાંત) તેમનામાં તો બીજા અનંતા ગુણો છે અને તે પરસ્પર ઊલટાસૂલટાપણા રહિત અનંત ગુણો છે તેને તું પરમ પવિત્ર આગમ (જૈન જ્ઞાનનિધિ)થી જાણ. (વિવેચન જુઓ) (૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ૩૧ ગુણો એકસાથે જગદીશમાં–ભગવાનમાં થાય છે તે તું જાણ. ત્રીજી ગાથામાં એકત્રીશ પ્રકૃતિ ગણાવી તેના નાશથી યુગપદ ગુણો થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧–૫) મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી અનંત જ્ઞાનગુણ પ્રકટે છે. ઉપર પ્રથમ ગાથામાં 'વાસતો વસ્તુ વિચાર' ગુણ કહ્યો તે અહીં સાર્થક થાય છે. લોકાલોકના સ્વરૂપને, સર્વ ભાવોને એકીવખતે જાણવા, એ ગુણ આ પાંચ કર્મપ્રકૃતિના ક્ષયથી જાગે છે. કેવળજ્ઞાન તો આખી દુનિયાના ભાવો જાણે છે. તેથી મત્યાવરણના નાશનો પછી ખાસ ઉપયોગ રહેતો નથી. અને કેવળજ્ઞાન થતાં **नट्ठंमि छाउमत्थिए नाणे** એ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો નાશ પામે છે–એની જરૂર રહેતી નથી, છતાં એના નકારરૂપે ગુણ તો રહેલો જ છે. મત્યાવરણ હોય તો કેવળજ્ઞાન થાય નહિ. બાકી પાંચ જ્ઞાનાવરણના ક્ષય થતાં ગુણ તો માત્ર કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રકટ થવાનો થાય છે. આ વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે.

(૬–૧૪) ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ; નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્દ્ધિ એ નવ દર્શનાવરણ કર્મોના ક્ષયથી અનંત દર્શન થાય છે; આમાં પણ કેવળદર્શનાવરણના ક્ષય પછી એક મૂળ ગુણ અનંત દર્શન પ્રકટે છે, એટલે બાકીના આઠેના ક્ષયનો ખાસ ઉપયોગ રહેતો નથી, એટલે કે તેનાથી નવો ગુણ પ્રકટતો નથી, છતાં એમાં પણ નકારાત્મક ગુણ તો જરૂર રહે છે. અહીં પણ 'વાસતો વસ્તુ વિચાર' વિશેષણ લાગુ થાય છે.

(૧૫–૧૬) શુભ વેદનીય અને અશુભ વેદનીયના નાશથી નિરુપાધિક અનંત સુખ-

---

પાઠાંતર—યુગપદ–જુગપદ. જગદીશના–ભગવંતના. આણ–આંણ.

શબ્દાર્થ—યુગપદ ભાવી= એકીસાથે પ્રગટ થનાર. જગદીશ = પરમેશ્વર, જગતના પૂજ્ય. એકત્રીશ = ૩૧. અવર = બીજા, આ સિવાયના. પરમાગમ = ઉત્કૃષ્ટ આગમ, સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનને પ્રકટ કરનાર મૂળ શાસ્ત્રગ્રંથો, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ ખજાનો. અવિરોધી = પરસ્પર વિરોધ–ઊલટાપણું જેમાં ન હોય તેવા.

પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ પ્રકટ થાય છે. ઉપર 'અવિકાર' વિશેષણ પ્રથમ ગાથામાં જણાવ્યું છે તેનો અહીં ઉપયોગ થાય છે.

(૧૭–૧૮) દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યક્‌ત્વની પ્રાપ્તિ હમેશને માટે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ યથાખ્યાતચારિત્ર ગુણ પ્રકટ થાય છે. 'સહજ વિલાસી' અને 'હાસી નવી કરે' એ બન્ને ગુણો મોહનીય કર્મના ક્ષયથી પ્રકટ થાય છે.

(૧૯–૨૨) દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકનું આયુષ્ય બાંધવાનું ન રહેતાં અક્ષય સ્થિતિ, અવિનાશી ભાવ, ગતિ–આગતિનું નિવારણ અને શાશ્વત ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર 'અવિનાશી' વિશેષણ જણાવ્યુ તે અહીં લાગુ થાય છે. વળી 'અનંત' અને 'સાસતો' એ વિશેષણો પણ આયુકર્મના ક્ષયે પ્રાપ્ય થાય છે.

(૨૩–૨૪) શુભ અને અશુભ નામ કર્મના ક્ષયથી નામ અને રૂપ ખલાસ થાય છે, 'અરૂપી' ગુણ પ્રકટ થાય છે, નિરંજન–નિરાકારતા સાંપડે છે. પછી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી, ગતિ–જાતિ ખલાસ થાય છે, શરીર, અવયવો, બંધનો આકારો, ઇંદ્રિયો અને જવાઆવવાપણું સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે. અહીં 'અરૂપી' અને 'અવિગત' બન્ને વિશેષણો બંધબેસતાં આવી જાય છે.

(૨૫–૨૬) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રના ક્ષયથી અગુરુલઘુ ગુણ પ્રકટ થાય છે.

(૨૭–૩૧) અંતરાય કર્મના ક્ષયે કરી અનંત વીર્ય તેનામાં ઝગમગતું રહે છે. અનંત શક્તિને પરિણામે આત્મા ગમે તે કરી શકે. જોકે તેનો ઉપયોગ એ સિદ્ધ દશામાં કરે નહિ, પણ એનામાં અનંત બળ પડેલું છે એ ગુણપ્રાપ્તિ ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ.

શ્રમણસૂત્ર (પગામ સજ્ઝાય)માં સિદ્ધના જીવોને એકસાથે ઉત્પન્ન થનારા એકત્રીશ ગુણો બીજી રીતે પણ ગણાવ્યા છે. તેના ટીકાકાર એકત્રીશનો સરવાળો આ રીતે કરે છે: પાંચ સંસ્થાન, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને ત્રણ વેદ–આ અઠ્ઠાવીશના અભાવરૂપ ૨૮ ગુણ તથા કાયરહિત, સંગરહિત, અને જન્મરહિત એ ત્રણ ગુણ મળીને ૩૧ ગુણ થાય છે.

એ જ ટીકાકાર જ્ઞાનાવરણની ૫ પ્રકૃતિ, દર્શનાવરણની ૯, વેદનીયની ૨, મોહનીય (દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય)ની ૨, આયુકર્મની ૪, નામકર્મની શુભ અને અશુભ રૂપ ૨, ગોત્રકર્મની ૨, અને અંતરાયકર્મની ૫—એ રીતે ૩૧ પ્રકૃતિ ગણાવી સિદ્ધોમાં તે પ્રકૃતિનો અભાવ બતાવે છે. આ રીતે શ્રમણસૂત્રકાર ૩૧ ગુણો બતાવે છે, તે જ ગુણો આનંદઘનજીએ પદમાં વર્ણવ્યા છે.

આ સર્વ ગુણો એકીસાથે પરમાત્મામાં હોય છે. આ તો એકત્રીશ ગુણની વાત કરી, પણ તમે પરમાગમનો અભ્યાસ કરો તો બીજા અનંત ગુણો જાણવામાં આવે. એ ગુણો તો એટલા બધા છે કે તેનું વર્ણન કરતાં પાર ન આવે.

શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે 'પરમાત્મછત્રીશી' ભાષામાં બનાવી છે તેમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું દર્શન કરાવી પરમાતમપદની મહત્તા દર્શાવી છે. ત્યાં પરમાત્માના અવિરોધી અનંત ગુણનો ખ્યાલ આવે છે. બાકી તો કોઈ પણ સ્તવન, સ્તોત્ર કે ધર્મગ્રંથ જોવામાં આવે તો ત્યાં પરમાત્મતત્ત્વના અનંત ગુણોનું સીધું કે આડકતરું વર્ણન જરૂર દેખાઈ આવશે.

પરમ આગમમાં ખાસ જાણવા જેવી વાત હોય તો તે પરમાત્મસ્વરૂપ છે. આત્માને ઓળખી, એના બાહ્ય સ્વરૂપને જાણી, અંતર સ્વરૂપને ઓળખી, એનું પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ જીવનનો હેતુ છે, અને તેટલા માટે તેને બરાબર અનેક દિશાએથી સમજી લેવાની આપણી ફરજ છે. (૪)

सुंदर सरूपी सुभग शिरोमणि हो, सुण मुज आतमराम;
तन्मय तल्लय तसु भजन करी हो, 'आनंदघन' पद ठाम. अनंत० ५

અર્થ—(એ ચેતનરાજ) અત્યંત સુંદર છે, સુંદર રૂપવાળા અથવા સ્વરૂપમાં રમણ કરવાવાળા છે, ભારે મોટા નસીબદારોમાં પણ મુખ્ય છે. આવા મારા આતમરામ છે, ચેતનદેવ છે, એને સાંભળ, તેમય થઈ, તેમાં લીન થઈ, તેનું ભજન–સ્મરણ કરી આનંદઘનના પદના સ્થાનકને (પામી જા). (૫)

વિવેચન—આવા ચેતનરાજ અતિ **સુંદર** છે, ખૂબ મનોજ્ઞ છે, ભારે મજા આપે તેવા છે, ખૂબ આકર્ષક છે. કેટલાક માણસો દૂરથી સારા લાગે, પણ વધારે ગાઢ સંબંધમાં આવતાં એની અનેક નબળાઈઓ દેખાઈ આવે છે અને અતિ પરિચયે અવજ્ઞા થાય છે. આ પરમાત્મા એ પ્રકારના નથી. એને તો જેમ જેમ ઓળખીએ, તેમ તેમ તેનું મૂલ્ય વધતું જ જાય છે, કારણ કે એની સુંદરતા સ્વાભાવિક છે.

એ પરમાતમા **સરૂપી** છે, નિજ સ્વરૂપમાં બિરાજમાન છે. અત્યારે આપણા વ્યવહારુ આત્માઓ પરરૂપમાં ગૂંચવાઈ ગયેલ છે અને એના મૂળ રૂપ આડાં આવરણો આવી ગયાં છે; એના ગુણો અવરાઈ ગયા છે; પણ પરમાત્માના ગુણો તો એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ છે.

એ પરમાત્મા **સુભગ** છે, ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે એના જન્મમરણના ફેરા મટી ગયા છે, અને પુદ્‌ગળના સંગે થતી કષ્ટપરંપરાઓનો નાશ થયો છે. આથી વધારે નસીબદાર કોણ કહેવાય? નસીબદાર પરમાત્મા–મારા ચેતનરામ છે અને એ સર્વને માથે બેસે છે, એ ખરા **શિરોમણિ** છે, પૂજ્ય હોવાથી શિરના સ્થાનને યોગ્ય છે, કર્મભારથી મુક્ત થયેલા હોઈને લોકને અંતે માથાને સ્થાને બેઠેલા છે અને સર્વ રીતે શિરોમણિ વિશેષણને અને સ્થાનને યોગ્ય છે.

પાઠાંતર—શિરોમણિ–સિરોમણી. તલ્લય–તનલય. તસુ–તેસુ. ભજન–ભક્તે. ઠામ–પામ.

શબ્દાર્થ—સુંદર = સરસ, નિર્દોષ, શોભાવંત. સરૂપી = સ્વરૂપી. સુભગ = સારા નસીબવાળા, ભાગ્યવંત, સૌભાગ્યવંત. શિરોમણિ = મુખ્ય, સર્વ ઉપર શિખર ચડાવે તેવો. સુણ = સાંભળો. તન્મય = તેના મય, તે મય. તલ્લય = તેનામાં લીન, તેમાં ટટાઈ જાઓ. તસુ = તેનું. ભજન = ભક્તિ, સ્મરણ, નામોચ્ચારણ. ઠામ = સ્થાન.

એના જે ગુણો ઉપર જોઈ ગયા, એનાં જે અનેક નામો અને વિશેષણો વિચારી ગયા તેથી એમનું 'શિરોમણિ' વિશેષણ કે ગુણનિષ્પન્ન નામ ઉચિત છે, સહેતુક છે. અથવા એ ચેતનરામ '**સુભગશિરોમણિ**' એટલે નસીબદારમાં પણ મુખ્ય છે.

મારા ચેતનરામ! આ સર્વ વાત તું સાંભળ! આવી વાત સાંભળી, આવાં વિશેષણો પર ખ્યાલ કરી તન્મય થઈ જા, તેમાં લય પામી જા અને તેનું ભજન–સ્મરણ કરી આનંદઘનના સ્થાનને પામી જા! પરમાત્મતત્ત્વ ચિંતવનનો આ લાભ છે, આ હેતુ છે, આ આદર્શ છે. માત્ર એનો પાઠ કરી જવામાં કાંઈ ખાસ લાભ થાય નહિ. માત્ર એટલો વખત સારી વિચારણામાં જાય એ ઠીક છે, બાકી ખરો લાભ મેળવવો હોય તો તો તન્મય થઈ જવું ઘટે, તે વિચારણામાં લય પામી જવું જોઈએ. તે સિવાય બીજું કામ સૂઝે નહિ, ઊઠતાં, ચાલતાં, બેસતાં, બોલતાં એનું ચાલુ સ્મરણ અને ભજન થયા કરે, ત્યારે 'આત્મનિમજ્જન' થાય અને આત્મનિમજ્જન થાય એટલે અંતે આનંદઘન સ્થાને પહોંચી જવાય. કારણ કે ઉપર 'અનંત', 'અરૂપી', 'શાશ્વત' વગેરે વિશેષણોથી વર્ણવ્યો તે આત્મા તારામાં બેઠો છે, તું પોતે જ તે મય છે. તારું એ સ્વરૂપ અવરાઈ ગયું છે, પણ અંદર વિદ્યમાન છે, એ કોઈ બહારથી લાવવું પડે તેમ નથી, તારે એને સંભારી–યાદ કરી બહાર લાવવાનું છે. માટે હવે જો જાણપણું સાર્થક કરવું હોય, અનુભવનો લાભ લેવો હોય, તો અંદર છે તે પ્રકટ કર અને નકામી આળપંપાળ મૂકી દે, ખોટા ઢોંગધતૂરા છોડી દે અને તન્મય–તદ્રૂપ થવા માટે પરમાત્મપદનું ભજન કર. તારું આનંદઘન સ્થાન નક્કી છે, તારા હાથમાં છે, તારા ઘટમાં છે, તારામાં છે, તું પોતે તે છો. (૫)

પાંચ સમવાય

આ પદ પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું છે. હવે માત્ર એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની રહે છે અને તે એ છે કે કર્મની પ્રકૃતિ પર આટલું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું તે પરથી કોઈએ એમ ધારવા જેવું નથી કે જૈનો કર્મવાદી છે. જૈનો કોઈ પણ કાર્યને અંગે પાંચ સમવાયી કારણો માને છે. એ પાંચેનો સહયોગ થાય ત્યારે કામ બને. એ પાંચ પૈકી કર્મ એક કારણ છે, પણ તે એકલું કારણ નથી. જે જે કારણ ઉપર ધ્યાન આપીએ તે તે કારણ લાગે એવું છે. આપણે આ વાત જરા જોઈએ એટલે નયવાદ–પ્રમાણજ્ઞાનનો સહજ ખ્યાલ પણ આવી જશે. પાંચે કારણોનાં અનુક્રમે નામો આ પ્રમાણે છે: (૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) ભવિતવ્યતા, (૪) કર્મ અને (૫) પુરુષાર્થ. એ પ્રત્યેકની મુખ્યતા કરનાર આ પ્રમાણે બોલે:—

'કાળવાદી' પ્રથમ બહાર આવે. વસ્તુનો સમય પાકચો હોય ત્યારે તે બને. બાળક હોય તે લડાઈ લડી શકે નહિ; છોકરા–છોકરી યુવાન થાય ત્યારે જ ઘરબારી થાય; કેરી ટાણું આવે ત્યારે જ કેરી થાય; દૂધમાં મેળવણ નાખીએ તો અમુક કલાક જાય ત્યાર પછી જ તેનું દહીં થાય; ઉનાળામાં ગરમી જ પડે; ચોમાસામાં વરસાદ થાય; શિયાળામાં ઠંડી પડે. આ રીતે કાળની મુખ્યતા આવંત્રિક દેખાય છે, માટે કોઈ પણ કાર્ય થવાનું કારણ 'કાળ' છે.

બીજો સ્વભાવવાદી વસ્તુ કે વ્યક્તિના સ્વભાવ પર ભાર મૂકે. એ કહે કે યુવાન સ્ત્રી હોય પણ સ્વભાવે વાંઝણી હોય તો તેને છોકરાં ન થાય; લીંબડાનાં ઝાડ પર કેરી ન પાકે; મોરપીંછને ચીતરનારની જરૂર ન પડે; અગ્નિની જ્વાળા ઊંચે જ જાય; પંખી આકાશમાં ઊડી શકે; તુંબડું પાણીમાં તરે; પથ્થર પાણીમાં ડૂબે; માટે સ્વભાવની મુખ્યતા સાર્વત્રિક છે, સ્વભાવ વગર કાંઈ કામ બને નહિ. કોઈ ચીજ કે કાર્ય થવાનું કારણ એનો 'સ્વભાવ' છે.

ત્રીજો ભવિતવ્યતા(નિયતિ)વાદી કહે કે થવાનું હોય તો થાય, નહિ તો કાળ પાક્યો હોય કે સ્વભાવ હોય તોપણ ન થાય. ઘરે હજારો જતન કરે, સેંકડો ઉપચાર કરે અને છતાં માણસ ખલાસ થઈ જાય અને જંગલમાં કોઈ પાણી પાનાર ન હોય ત્યાં બચી જાય; વસંત ઋતુમાં આંબા પર લાખો મોર હોય, પણ તેમાંથી એક ટકો કેરી થાય, બાકીનો કંઈક ખરી જાય, કોહાઈ જાય, એ તો જેની કેરી થવાની હોય તેની જ થાય. શિકારીએ બાણ તાકયું હોય, માથે સિંચાણો ફરતો હોય, છતાં કોયલ બચી જાય છે, કારણ શિકારીને સર્પ ડસે છે અને છટકેલ બાણ સીંચાણાને વાગે છે. આમ ભવિતવ્યતાના યોગે કોયલ બચી જાય છે. માટે હોનહાર હોય તે થાય, તેવું થાય. એમાં ઉદ્યોગ કે કાળ કે કોઈને સ્થાન નથી.

ચોથો કર્મવાદી કર્મની મુખ્યતા કહે છે. નસીબમાં હોય તે મળે, તેવું થાય; રામ જેવાને બાર બાર વર્ષ સુધી વનવાસ મળે; સીતા જેવી સતીને માથે આળ આવે; રાવણ જેવાનું રાજ વિસરાળ થાય; આદીશ્વર ભગવાન જેવાને વરસ દિવસ સુધી ખાવાનું ન મળે; બે ભાઈ ઓમાંથી એક મોટરમાં બેસે, બીજો પગ ઘસડીને નોકરી કરે—એ સર્વ કર્મના પ્રતાપ છે. માટે કરમમાં હોય તે મળે, તેવું થાય, બાકી એમાં ઉદ્યમનુંયે ચાલતું નથી અને સ્વભાવનું વળતું નથી. દુનિયામાં કર્મ કરે તે કોઈ ન કરે, માટે કર્મ પ્રધાન કારણ છે.

ત્યારે પાંચમો ઉદ્યમવાદી કહે કે બેસી રહો તો કાંઈ ન મળે. રામે સમુદ્ર ઓળંગ્યો, લડાઈ કરી તો બૈરી પાછી મળી અને રાજ્ય પણ મળ્યું. સિંહ સૂઈ રહે તો તેના મોંમાં હરણો આવીને પડતાં નથી. ગરમ પાણીમાં કઠોળ ઓરે તો પાકે, કાંઈ બેસી રહેવાથી પાકે નહિ. કર્મ તો પુત્ર છે, બાપ તો ઉદ્યમ જ છે અને અંતે કર્મનો કરનાર તો ઉદ્યમ જ છે ને? ઉદ્યમથી તો દૃઢપ્રહારી જેવા એ ને એ ભવમાં તરી ગયા અને તેમ થવામાં માત્ર છ માસનો સમય લીધો. ઉદ્યમથી લડાઈ જિતાય, ઉદ્યમથી ભણાય અને ઉદ્યમથી જંગલમાં મંગલ કરાય.

આ રીતે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ તથા ઉદ્યોગ એ પાંચ પૈકી એક એકને માનનારા દરેક પોતાના મંતવ્યમાં મસ્ત રહે છે, પોતાના મત સિવાયના અન્ય ખોટા છે અથવા સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી એમ જોરશોરથી કહે છે. આનું નામ નયવાદ કહેવાય; આનું નામ અંશ–સત્યનું જ્ઞાન કહેવાય; આનું નામ પ્રમાણજ્ઞાનનો અભાવ કહેવાય. આમાં

તથા અનેક શૃંગારની સામગ્રી ઊલટી પીડા કરે છે અને પીડામાં વધારો કરે છે.[1] મતલબ કહેવાની એ છે કે જ્યારે વિરહનો તાપ આકરો લાગતો હોય ત્યારે શૃંગારનાં સાધનો ઊલટા વધારે ક્ષોભ કરાવે છે. જે સાધનો ભોગીની હાજરીમાં આનંદ કરાવનાર હોય તે જ તેની ગેરહાજરીમાં પીડાને વધારનારાં થઈ પડે છે. (૨)

जहां तहां ढुंढुं ढोलन मित्ता, पण भोगी नर विण सब युग रीता;
रयणी विहाणी दहाडा थीता, अजहू न आवे मोहि छेहा दीता. मेरे० ३

અર્થ—હે મિત્ર! (અનુભવ!) મારા રસિયા પતિને હું જ્યાં ત્યાં ઢુંઢું છું, ગોતું છું, પણ મારો ઉપભોગ કરનાર પતિ વગર આખી દુનિયા સૂનસૂનાકાર લાગે છે. આ પ્રમાણે રાતો પસાર થઈ ગઈ અને દિવસો પણ વહી ગયા, પણ મને વિયોગ કરનારો હજુ સુધી પણ પાછો આવતો નથી. (૩)

વિવેચન—'ઢોલન' શબ્દનો અર્થ પ્રેમી કે પ્રીતમ થાય છે. ગુરુમહારાજે તેનો અર્થ ભોળો અથવા મૂર્ખ લખાવ્યો છે. કદાચ "હમઢોલને માહે પોલ" માંથી એ અર્થ નીકળતો હશે. કોશમાં તેવો અર્થ મળતો નથી.

મિત્ર અનુભવ! મારા પતિદેવને ગોતવા પાછળ હું ગાંડી થઈ ગઈ છું. એને ક્રિયાકલાપમાં શોધું છું કે તપત્યાગમાં શોધું છું. એને વ્યવહારમાં શોધું છું કે અર્ચન-પૂજનમાં શોધું છું, પણ એનો પત્તો જ લાગતો નથી. આખી રાત એ અહીંથી આવશે અને ત્યાં હશે એમ માની એની શોધ કરું છું અને દિવસે એમને શોધું છું. અને આ રીતે મારા દિવસો અને રાતો એક પછી એક ચાલ્યાં જાય છે, પણ મારા પતિદેવનો મેળાપ થતો નથી અને મારા ભોગી પતિ વગર આખી દુનિયા[2] મારે માટે તો તદ્દન શૂન્યાકાર

પાઠાંતર—જહાં તહાં–જિહાં તિહાં. વિણ–વિનુ. થિતા–વિતા. દહાડા–દિહાડા.

શબ્દાર્થ—જહાં તહાં = જ્યાં ત્યાં, ગમે ત્યાં. ઢુંઢું = શોધું. ઢોલન = પ્રીતમ, રસિકો, રસિયા, પ્રેમી. મિત્તા = મિત્ર! યુગ = દુનિયા, જુગ. રીતા = શૂન્ય. રયણી = રાત, રાતી. વિહાણી = ગઈ, પસાર થઈ. દહાડા = દિવસ. થીતા = વીતી ગયા, પસાર થયા. (નામ હોય તો—) સ્થિતા = ચેન, શાંતિ, સ્થિરતા. અજહૂ = હજુ પણ. મોહિ = મને. છેહા = વિયોગ, વિશ્વાસઘાત, ત્યાગ. દીતા = દેનારો, કરનારો.

૧. આ ગાથાના છેલ્લા ચરણનો અર્થ પં. ગંભીરવિજયજીએ જુદી રીતે લખાવ્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમનો પદચ્છેદ આ પ્રમાણે છે: તનક એટલે જરા. દારા એટલે કડા. કોરે એટલે આજુબાજુ એટલે આ મારો સંતાપ આજુબાજુ કડા પડવા લાગે તેટલામાં તો વિરહનો કીડો આવીને કોરે એટલે કરડી ખાય. આ અર્થ કરવામાં 'કોરે'નો અર્થ આજુબાજુને બદલે 'કરડી ખાય' એ અર્થ કરવાથી પાઠ એમ છે. મતલબ એવી જણાય છે કે આ મારો સંતાપ આજુબાજુ કડા પડે તેટલામાં તો વિરહાનળ પાછો આવીને મને કોરી ખાય છે, કરડી ખાય છે. આ રીતે પદચ્છેદ કરવાથી પણ વિચારવા લાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. 'કોરે'ને અવ્યયને બદલે ક્રિયાપદ લેવાથી વધારે સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે એમ મને લાગે છે. —વિવેચનકાર.

૨. 'જુગ' શબ્દનો અર્થ જગત, દુનિયા પણ થાય છે અને વર્ષોના સમૂહ—જમાનો પણ થાય. એ અર્થ વિવેચનમાં લીધો છે. —વિવેચનકાર.

થઈ ગઈ છે એણે મને ગાંડી બનાવી છે અને એણે મારું ભાન ભુલાવ્યું છે 'છેહ' એટલે ટુકડેટુકડા કરેલ એટલે મારા ટુકડેટુકડા કરનાર, મને વિશ્વાસઘાત દેનાર અને વસ્તુતઃ મારો ત્યાગ કરનાર મારા પતિદેવ હજુ સુધી મારે મંદિરે આવ્યા નથી કે મારી સાથે મેળાપ સાધતા નથી

આ ગાથામાં પતિદેવ શોધ્યા મળતા નથી એ વાત ખૂબ વિચારણા માગે છે એ એટલા ઊંડા ઊતરી ગયા છે, અને પરભાવમાં એટલા બધા ઓતપોત થઈ ગયા છે કે એને શોધતા એ ક્યાં છે એનો પત્તો મળતો નથી આ રીતે રાહ જોતા અને પતિને શોધતા યુગના યુગ વીતી ગયા, રાત ઉપર દહાડા ગયા અને દહાડા ઉપર રાતો ગઈ, પણ એનો પત્તો જ લાગતો નથી, અને એ હજુ ઘેર આવતા પણ નથી પરભાવમાં રમણ કરતા, કુમતિ સાથે ભોગ ભોગવતા, પોતાની જાતને પણ વીસરી ગયેલા ચેતનજીની આ દશા ચેતના વર્ણવે છે તે તદ્દન ખરેખરી છે અને ખાસ વિચારણા જાગ્રત કરે તેવી છે

ચેતનાનો આખો પ્રલાપ પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો છે અને પતિદેવનો આખો વર્તાવ જ્યાં ત્યાં રખડવાનો છે એ જ્યાં ત્યાં રખડીને, પરભાવરૂપ મદિરા પીને, એવા અટવાઈ ગયા છે કે એને શોધવા પણ મુશ્કેલ પડે છે એ છેહ દેનાર પતિની પ્રેમાળ ગાંડી પત્ની રાત-દિવસ એની પાછળ શોધમાં પડી છે, પણ પતિદેવનો પત્તો પણ મળતો નથી, પતિ એને યાદ પણ કરતા નથી અને છેહ દેનારા પતિ હજુ પણ દેવીને ત્યાં આવતા નથી (૩)

પતિદેવ ઘરની વાટે આવશે ત્યારે દેવી ચેતના કેવી રીતે આનંદમંગળ માણશે તેની પણ વાત પોતાના સખા પાસે કહી બતાવે છે આશા અમર છે, અત્યારે નાથ પધારતા નથી, પણ અંતે એ જરૂર પોતાને મંદિરે પધારશે એવી આશામાં દેવી કેવા મનોરથો કરે છે તે હવે જોઈએ —

तनरंग फूल भर मली खाट, चुन चुन कलियां विरुं घाट;
रंगरंगीली फूली पहेरंगी नाट, आवे 'आनंदघन' रहे घरघाट. मेरे० ४

અર્થ—શરીરને નાના પ્રકારનું વિલેપન પેટ ભરીને પામી અને સૂવા માટે ખાટ-પલંગની પણ પ્રાપ્તિ થઈ અને ફૂલની કળીઓને વીણી વીણીને તેનો આકાર બનાવું છું, અને રંગોથી રંગેલી (વિવિધ રંગવાળી) ફૂલની માળાઓને પહેરીશ—હવે તો આનંદઘન પતિદેવ આવે-પધારે તો ઘરની શોભા રહે. (૪)

પાઠાંતર—તનરંગ—તનરંગી ફૂલ—ફુલે ભર મલી—મલી ખાટ—ખાટ ચુન ચુન—ચુનિ ચુનિ કલિયાં—કલિયાચિ વિરુ—ઠાઉં ફૂલી—ફુ નાટ—નાટા આનંદઘન—આનંદ રહે—રહો ઘાટ—ઘાટ

શબ્દાર્થ—તનરંગ=શરીરનો રંગ, વાન ફૂલ=પુષ્પ, (અથવા ...) ભર=ભરીને મલી=પામી ખાટ=પલંગ ચુનચુન=વીણી વીણીને કલિયાં=ફૂલની કળીઓ વિરું=વિરચું ઠાઉં=આચ્છાદન કરું ઘાટ=આકાર રંગરંગીલી=રંગોથી રંગેલી ફૂલી=ફૂલમાળા પહેરંગી=પહેરીશ નાટ=નાટકનું ઘર, નૃત્ય, સ્નાન ઘરઘાટ=ઘરનો ઘાટ ઘરની શોભા

વિવેચન—નાના પ્રકારનાં વિલેપનો મળી ગયાં કે મળશે અને તેથી શરીરનો રંગ ફરી જશે. વળી ગુચ્છાથી ભરેલી ખાટ, હિંચોળો કે પલંગ પણ મળશે. શરીરે વિલેપન કરવાં, પતિદેવ સાથે ખાટ પર હીંચવું કે શયન કરવું એ ગૃહિણીને મન સંસારનો ઉત્કૃષ્ટ લ્હાવો ગણાય છે. આ બાહ્ય પ્રેમપ્રદર્શનોને દેવી મનઃકલ્પનામાં યોજી રાખે છે. અથવા પતિદેવ નજીક આવતા જાય છે તે વખતે આ વસ્તુઓ મળી છે તે પ્રસાદને એ આશાના ઉંબરે ઊભી ઊભી એ વધાવી લે છે. વિલેપનને મનઃપ્રસાદ ગણીએ તો ખાટને શરીરપ્રસાદ ગણી શકાય અને મન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ આવી જાય તો પતિદેવનો મેળાપ જરૂર થઈ જાય, તેથી સતી દેવી વિલેપન અને ખાટને યાદ કરે છે એ અનુમાન સુલભ છે.

પતિ પધારશે ત્યારે ફૂલની કળીઓને વીણી વીણીને તેનો આકાર બનાવીશ. ફૂલ-કળીના અનેક આકાર બને : એની માથાના અંબોડામાં નાખવાની વેણી બને, ગળામાં પહેરાવવાનો હાર બને, હાથે પહેરવાના બાજુબંધ બને, પલંગ પર નાખવાની માળાઓ બને અને અનેક નાનીમોટી ચીજો બને. આવી કળીઓને ચૂંટી ચૂંટીને તેના ઘાટ બનાવું, તેની ચીજો બનાવું અને આ રીતે પતિદેવ આવે તો તેનો સત્કાર કરું. સેજડી તૈયાર કરવી અને પોતાના શરીરને શણગારવું એ વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓને માટે ખાસ મહત્ત્વની વાત ગણાય છે. એમાં આંખમાં આંજણ, હાથે-પગે અળતો, પગે-હાથે ત્રાજવાં, સાડીની નવનવલી ભાત અને પહેરીને સજ્જ થવાની રીતો, માથાનો અંબોડો વગેરે અનેક ચીજો આવે છે. આ મનોરથ વ્યવહારુ છે. એ સખા કે સખી મિત્રને જણાવી દે છે કે એ વખતે રંગોથી રંગાયલી એટલે વિવિધ રંગના પુષ્પોવાળી ફૂલની માળા પોતે પહેરશે. આ બધા પાછળ યૌગિક ભાવ રહેલ છે તે આપણે નીચે વિચારશું. એની ભાવના એ છે કે મારા નાથ પતિદેવ આનંદઘન પધારે તો ઘરની શોભા રહે અને આબરૂ જળવાઈ રહે. સ્ત્રી ગમે તેવી પવિત્ર હોય, પણ પતિ તેની પાસે જતા ન હોય તો તે બહારના આક્ષેપને વગર માગ્યે નોતરે છે, લોકો એની સાચી-ખોટી વાત કરે છે. એટલે દેવી અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે કે આનંદઘન દેવ પધારે તો હું આ કરું અને તે કરું, અને મારા ઘરનો રાહ જળવાઈ રહે, મારી અને મારા ઘરની આબરૂ રહે. વસ્તુતઃ તો એ નાટકનું ઘર છે, પણ એને એ ઠેકાણે તો રાખવું જ રહ્યું, કારણ કે એનો ઘાટ રહે તો જ અંતે પતિદેવનો સ્થાયી મેળાપ થાય. નહિ તો નાટકના ઘરની ફેંકફજેતી થાય અને ઘર આખું ધનોતપનોત થઈ જાય. અથવા 'નાટ'નો અર્થ સ્વાંગ કે નૃત્ય પણ થઈ શકે તેમ છે. બનાવટી વેશ પતિને આકર્ષણ કરવા પહેરવો પડે તે સ્વાંગ છે અને તે રીતે પતિને આકર્ષણ કરવાના પણ ચેતનાના મનોરથ છે. વાત પતિને ઘેર લઈ આવવાની છે અને તેને અંગે અનેક પ્રકારનાં નાટક-ખેલ કરવા દેવી ચેતના તૈયાર છે.

આમાં મન વચન કાયાના યોગની સ્થિરતા આણવા માટેના પ્રયોગો છે. અને તેને કવિત્વભરી રીતે ઉતાર્યા હોય તેમ જણાય છે. શરીરરંગમાં કાયયોગ પર અંકુશ હોય,

ચાંદનીમાં કે ફૂલની સુગંધમાં રસ પડતો નથી. એને સખીઓના નાચમાં કે વિનોદમાં આનંદ આવતો નથી. એને શીતળ પવન ઠંડક આપતો નથી. વિરહી સ્ત્રીને આ સર્વ ઠંડા ઉપચારો વિરહતાપને વધારનારા થઈ પડે છે, એ તો કોઈ પણ શૃંગારના કાવ્યના વાંચનાર માટે નવું જાણવાનુ નથી આવી રીતે વિરહ મને (દેવી ચેતનાને) તો ઊલટી અકળામણ કરી ગરમ ગરમ બનાવે છે. જે સાધનો દુનિયાદારીમા ઠંડક કે સુખ કરનારાં ગણાય છે, તે મને તો, આ મૂઆ વિરહને પરિણામે, અકળામણ કરનારા થઈ પડ્યા છે.[1]

'માતા' એટલે માતેલા, મસ્ત થયેલા, વકરી ગયેલા વિરહ અમુક વખતે બહુ આકરું રૂપ લે છે. વિરહ તો દીર્ઘ કાળનો ચાલુ છે, પણ અત્યારે તે આકરુ રૂપ ધારણ કરી મને વધારે વધારે હેરાન કરી રહ્યો છે, એટલે આ સુવાળી શય્યા વગેરે સર્વ પદાર્થો અને સંયોગો મને ઊલટા વધારે ગરમ બનાવી રહ્યા છે અથવા મરો એ મદોન્મત્ત થયેલો વિરહ! એણે તો મને હેરાન હેરાન કરી મૂકી છે અને મારુ એ કોઈ રીતે ઠેકાણુ પડવા દેતો નથી બાહ્ય સુખ અને સ્વસુખ વચ્ચે આ મોટો આંતરો છે દુન્યવી લોકો જેમા સુખ માને છે, તે વાત આંતર દૃષ્ટિએ ઊલટી અકળામણ વધારનાર થઈ આવે છે. આ દશા શુદ્ધ ચેતનાની છે

ચેતનાની મહત્તા એ છે કે એને ખરો સંબંધ તો બે સખીઓ, જેની વાત આવતી ગાથામા આવશે, તેની સાથે છે પણ એની બીજી સાહેલીઓનો સહચાર પોતે અવગણતી નથી; એ સખીઓ સુખશાતાથી રમે–માણે છે તેની સાથે એ તકરાર કરતી નથી; પણ પોતાના અંતરમા એ રડી રહી છે, અને બાહ્ય સુખસંપત્તિ કે આનંદવિલાસમા જરા પણ ભાગ લેતી નથી માત્ર એ વિરહને જરા શ્રાપ આપી ગરમ થઈ જઈને પડી રહે છે શુદ્ધ ચેતનાની આ મહાનુભાવતા છે (૨)

फिर फिर जोउं धरणी अगासा, तेरा छिपना प्यारे ! लोक तमासा;
उचले तनतें लोही मांसा, सांईडानी वे घरणी छोडी निरासा. मोले० ३

અર્થ—હુ તો ફરી ફરીને નીચે જમીન પર અને ઊંચે આકાશ તરફ (તને શોધી કાઢવા માટે) જોઉં છું વહાલા! તારુ તિરોધાનપણુ તો લોકોને એક ખેલ–તમાસા

પાઠાંતર—જોઉં–જીવો અગાસા–આગાસા ઉચલે–નવલે સાંઈડાની–સાઈડા ન બે ધરણી–આવો ઘણુ

શબ્દાર્થ—ફિર ફિર = ફરી ફરીને, વારવાર ધરણી = જમીન, નીચે અ (આ)ગાસા = આકાશ, ઉપર તેરા – તારુ છિપના = છુપાઈ જવુ તે, સતાઈ રહેવુ તે પ્યારે = વહાલા ઉચલે = ઊચળે, લઈને ચાલ્યું જાય તમાસા = ખેલ, નાટક ન વળે = વળતુ નથી, સાજુ થતુ નથી સાંઈડાની = સ્વામીની ઘરણી = સ્ત્રીઓ, ગૃહિણી છોડી = બાદ કરતા નિરાસા = નાઉમેદી

[1] ઓર–ઉર : બીજી ગાથાની બીજી પંક્તિમા 'ઉર' શબ્દ ક્વચિત્ વપરાયલો મળે છે 'ઓર' એટલે તો 'અને' સ્પષ્ટ અર્થ છે 'ઉર'નો અર્થ વક્ષસ્થળ–હૃદય થાય એટલે 'હૃદયને ઠંડક કરી દે તેવો પવન' એવો અર્થ થઈ શકે 'ઓર' ઉભયાન્વયી અવ્યય પાઠ શુદ્ધ અને બેસતો જણાય છે –વિવેચનકાર.

ગમે તો તમે તમારે હસો—એ તમારી મરજીની વાત છે: આ અર્થમાં હોય તો તે અવ્યય છે. અહીં તે શબ્દ આ છેલ્લા અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાયો હોય એમ મને લાગે છે.

'સલૂણે' શબ્દ યથાસ્થિત અને સુયોગ્ય રીતે વપરાયો છે. લૂણ એટલે મીઠા વગર રસોઈ નકામી બની જાય છે અને તેટલા માટે મીઠાને સબરસ કહેવામાં આવે છે. સલૂણું એટલે મીઠાવાળું, એટલે મનોહર, એટલે ભાવે-ગમે તેવું. રસોઈમાં જે સ્થાન મીઠાનું છે તે સતીજીવનમાં પતિનું છે અને તે વાત આ ટેકના વાક્યમાં સુયોગ્ય વિશેષણના ઉપયોગથી પાકી બનાવી છે. (૧)

सेज सुंहाली चांदणी राता, फूलडी वाडी ओर सीतल वाता;
सयली सहेली करे सुख साता, मेरा तन ताता मूआ विरहा माता.   मीठे० २

અર્થ—મજાની સુંવાળી સેજડી (શય્યા–પથારી) છે, ચાંદની રાત છે, સામે ફૂલવાડી છે, મજાનો ઠંડો પવન વાય છે અને સઘળી સાહેલીઓ આનંદથી લહેર કરે છે, પણ આ મૂઆ આકરા વિરહને ધિક્કાર છે કે મારું શરીર તો એનાથી ગરમ ગરમ થઈ રહ્યું છે, તપી રહ્યું છે. (૨)

વિવેચન—વ્યવહારથી જોઈએ તો મારે કોઈ વાતની કમીના નથી. મારી પાસે શણગારના અનેક પદાર્થો અને સંયોગો છે અને લોકોમાં પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે હું ઘણી સુખી ગણાઉં તેવી પરિસ્થિતિ છે. દાખલા તરીકે, મારી પાસે સુંવાળી સેજડી છે, એટલે મશરૂની તળાઈ છે. અને શરદ પૂનમની ચાંદની રાત હોય, માથે ચંદ્રમા ખીલ્યો હોય, સખીઓ ગરબા ગાઈ રહી હોય અને હરિયાળી વસુધા ચોતરફ હસી રહી હોય: આવા ઉત્તેજક વાતાવરણમાં વ્યવહાર નજરે ખૂબ કામોદ્દીપન થાય છે, મહારાજા પુષ્પધન્વા (કામદેવ) તે વખતે પોતાનાં પંચ બાણ સાથે મોટું આક્રમણ કરે છે અને યુવક-યુવતીઓ તેની અસર નીચે ચકચૂર બની જાય છે. અને બહેકતી ફૂલવાડીમાં ચારેતરફથી ચંપો, મોગરો, માલતી, ગુલાબ, જાઈ, જૂઈ, ડમરા આદિની સુગંધી ચાલુ આવ્યા કરતી હોય છે. અને વરસાદની ઋતુના પ્રાંત ભાગમાં શરદ ઋતુનો ઠંડો મધુર પવન વાતો હોય છે. આવે વખતે સર્વ સખીઓ સુખશાતાથી લહેર કરતી હોય છે.

પણ ચેતના દેવીને આવે વખતે ઠંડક થવાને બદલે આખા શરીરમાં ગરમી થઈ આવે છે. એને પસીનો થાય છે અને આકરો વિરહ એને ખરેખર અકળાવે છે. એને

પાઠાંતર—સુંહાલી–સુઆલિ. રાતા–રાત. ઓર–ઉર. વાતા–વાત. સયલી–સયલી.

શબ્દાર્થ—સેજ = શય્યા (સહેજે અવ્યય), પથારી. સુંહાલી = સુંવાળી, લીસી અને નરમ. ચાંદણી = ચંદ્રવાળી, પૂનમની. રાતા = રાત, રાત્રિ. ફૂલડી = ફૂલથી ભરેલી, ફૂલવાડી. ઓર હોય તો 'અને'; ઉર = હોય તો હૃદય (નામ). વાતા = પવન, વાત. સયલી = સઘળી, સર્વ, બધી. સહેલી = સાહેલી, સખીઓ. કરે = રહે છે. સુખશાતા = આનંદ અને લહેરથી. મેરા = મારા, મારું. તન = શરીર. તાતા = ગરમ, તપી રહેલ. મુઆ = મૂઉં, ક્રોધ કે વહાલમાં અપાતું વિશેષણ, અથવા મરેલું. વિરહા = વિરહ. માતા = મત્ત થયેલ, માતેલ.

સિવાયની બીજી કોઈ સખી મને આશ્વાસન પણ આપતી નથી. આ તો જાણે કોઈ રીતનો રસ્તો પણ ન સૂઝતો હોય એવી મારી દશા થઈ ગઈ છે.[1] (૩)

विरह कुभावे सो मुज किया, खबर न पावो धिग मेरा जीआ;
दही वायदो जो वतावे (मेरा) कोई पीया, आवे 'आनंदघन' करुं घर दीया. मोले० ४

અર્થ—મારો અને મારા પતિનો કુભાવે (વિભાવે) વિરહ કર્યો છે. હવે પતિના ખબર પણ ન મળે તો તો મારા અવતારને ધિક્કાર છે. અરે, કોઈ વાયદે પણ મારા પતિને બતાવી આપે તોપણ સારું છે. આનંદઘન આવે તો મારે ઘેર હું દીવા કરું–મારે ત્યાં દિવાળી થાય. (૪)

વિવેચન—આવી નિરાશા વચ્ચે દેવી ચેતના પોતાના મનની ઇચ્છા બતાવે છે, અને ચોતરફના અંધકાર વચ્ચે પણ મંદિરમાં દીપક પ્રકાશવાની આશા સેવે છે. એને પતિમેળાપની ભારે તમન્ના લાગી છે. દેવી આગળ બોલે છે: મારો મારા પતિદેવ સાથે વિરહ તો કુભાવે કરાવ્યો છે. એટલે વિભાવદશામાં પતિ ગયા અને ત્યાં ચાલુ રહ્યા એટલે એ મને વીસર્યા; એમણે મારા મંદિરને તિલાંજલિ આપી અને એ જેમ જેમ વિભાવમાં વધતા ગયા તેમ તેમ મારી આશા નબળી પડતી ગઈ. અત્યારે તો કુભાવમાં મારા પતિદેવ એટલા ઊંડા ઊતરી ગયા છે કે એ ક્યાં છે એનો પત્તો પણ લાગતો નથી. ખરેખર, જે પતિને માટે હું આટઆટલી તમન્ના કરી રહી છું તેના ખબર પણ ન મળે, તેઓ ક્યાં છે અને ક્યારે આવશે તેની ભાળ પણ ન મળે, તો તો મારા સતી જીવતરને ધિક્કાર છે!

હવે તો કોઈ ચતુર માણસ વાયદો કરીને માત્ર એટલું પણ ખાતરીપૂર્વક કહી આપે કે પતિદેવ અમુક રસ્તેથી મારે મંદિરે પધારશે કે અમુક સમય પછી મારે ઘેર આવશે, તોપણ હું તો મારે ઘેર દીવા કરું. દિવાળી આવે ત્યારે આવતું વર્ષ સારું થશે એવી આશામાં જેમ લોકો દીવા કરે છે, તેમ પતિદેવ વાયદે પણ મારે ઘેર પધારશે એટલી ખાતરી થાય તો હું તો આગમચથી દીવા કરી આનંદ માનું અને મારી આશા પૂરી થાય. અત્યારે તો ચારેતરફ નિરાશાનું વાદળ ઘેરાઈ ગયુ છે, અને પતિદેવનો પત્તો

પાઠાંતર—કુભાવે સો–કુભાવસેં. દહી વાયદો–હદીઆ દેવું. મેરા કોઈ પીયા–કોઈ પીયા.

શબ્દાર્થ—મુજ = મને. કિયા = કર્યો. પાવો = પામ્યા. જીઆ = અવતાર. પીયા = પતિ(ને). દીયા = દીપ, દીવા. હદિઆ = આવો કોઈ શબ્દ હિંદીમાં મળતો નથી.

---

૧. આ છેલ્લી ગાથામાં 'સાંઈડા ન આવો ઘણુ છોડી નિરાશા' એવો અંતમાં પાઠાંતર છે. મને અસલ પાઠ કે આ પાઠાંતરમાં અશુદ્ધિ લાગે છે. પાઠાંતરના અર્થનો મેળ મળતો નથી. હિંદીમાં ઘણુ કે ઘણુ શબ્દના અર્થ પણ જડતા નથી. પદના આ વિભાગનો અસલ પાઠ શોધખોળ માગે છે. ઉપર અર્થ કર્યો છે તે ગુરુએ લખાવેલ નોટને અનુસરતો કર્યો છે. વિશેષ સ્પષ્ટાર્થની શોધ નવો સારો પાઠ મળે તે પર બાકી રહે છે. –વિવેચનકાર.

જેવું થઈ ગયુ છે. શરીરમાંથી તો હવે લોહી અને માંસ ચાલ્યું જાય છે (ઉચાળો ભરી જાય છે), પણ સ્વામીદેવ આવ્યો જ નહિ. હવે બે ગૃહિણીઓ છોડીને–તેને બાદ કરતાં–પતિદેવ માટે નિરાશા જ થયા કરે છે. (૩)

વિવેચન—ચેતના પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં આગળ ચલાવે છે: હું તો તને શોધવા માટે જરાકમાં જમીન ઉપર નજર કરું છું, જરાકમાં ઉપર અગાસી કે આકાશ પર નજર કરું છું. મને થાય છે કે પતિદેવ અહીં હશે કે ત્યાં હશે, એટલે આપનો મેળાપ કરવા હું તો ઉપરનીચે, આજુબાજુ ચોતરફ, નજીક અને દૂર આપને જોયા જ કરું છું, પણ આપશ્રી તો પરભાવમાં એવા ડૂબી ગયા છો, કે આપનો પત્તો જ લાગતો નથી! અને આવી રીતે ધરણી અને આકાશમાં તમારી શોધ પાછળ રઘવાટ કરી રહેલી મને જોઈને લોકોને તો ખરેખરો તમાસો થાય છે. એક બાજુએ પતિ પાછળ ગામ ગાંડું કરતી મારા જેવી ભોળી ભામિની અને તેની વિરહદશા, અકળામણ અને દોડાદોડી; અને બીજી બાજુ આપની દૂર ઊંડા ઊતરી જવાની અને નાસતા ફરવાની દશા જોઈ લોકોને તો એક નાટક જ થાય છે. કોઈનું ઘર બળે અને કોઈને તાપણું થાય એવી લોકોની રાહ–રસમ જાણીતી છે! મારા દેવ! આ તો આપણો ઠઠ્ઠજેતો થાય છે અને જ્યાં ત્યાં તમારી વાતો થાય છે અને મારાથી આપની ટીકા સાંભળી સહી જતી નથી. હું તો એ સર્વ સાંભળીને દુઃખી થઈ ગઈ છું. અને મારા શરીર પરથી તો લોહી અને માંસ ઉચાળો ભરીને ચાલ્યાં ગયાં છે.[1] અને હું તો હાડપિંજરનું માળખું બની બેઠી છું. મને તમારી લય લાગી છે. આવા સંયોગોમાં મને તો પતિદેવ (મારા સાંઈ–સ્વામી) ના સંબંધમાં તદ્દન નિરાશા થઈ ગઈ છે. મને તો હવે ચારેતરફ નિરાશા અને અંધકાર દેખાય છે. હું તો જ્યારે જ્યારે પતિદેવ સંબંધી વિચાર કરું છું ત્યારે ચોતરફ ઉકળાટ, અંધકાર અને કચવાટ જ દેખાય છે, પતિદેવના મેળાપની આશા દૂર દૂર જતી જાય છે અને મારી સખીઓ કે લોકો એ બાબતમાં મારી તરફ હસી મારી નિરાશામાં વધારો કરે છે. મારી બે સખીઓ શ્રદ્ધા અને સમતા છે, તેઓ મને હજુ આશા આપ્યા કરે છે કે અંતે પતિદેવ એ સખીઓને માર્ગે મારે મંદિરે પધારશે અને વિરહનો અંત લાવશે. આ બે સખીઓને બાદ કરતાં મને તો ચારે તરફથી નિરાશા જ છૂટે છે.

બીજી સખીઓ તો બાહ્ય દશામાં નાચ કરી રહી છે, અને મને તરંગી કે વેદિયા કહી હસી કાઢે છે. મને તેમની તરફથી કાંઈ આશા રહેતી નથી અને મારી શ્રદ્ધા–સમતા

---

૧. 'ઉચલે' ને બદલે 'ન વએ' પાઠ પ્રતમાં છે. મંદવાડ ખાધા પછી શરીર અસલ તંદુરસ્ત સ્થિતિએ આવે તેને 'શરીર વળ્યુ' કહેવાય છે. મારું શરીર નબળું જ રહ્યા કરે છે, મારી સ્થૂળ દશા ખરાબ ચાલુ રહે છે: આ અર્થ સુચિત છે. –વિવેચનકાર.

કે પરભાવરમણતા એટલી બધી વધારે પડતી થઈ ગઈ છે કે એના પર અનેક દિશાએથી મારો ચલાવવામાં આવે તો જ તેના પર કાબૂ આવે તેમ છે. અને તે કામ સ્વસંવેદનથી અથવા યોગીની પરિભાષામાં કહેવામાં આવે, ત્યારે તે અંતરને જરૂર સ્પર્શે છે. બાકી, અનાદિ સ્વભાવ પર અંકુશ મેળવવામાં ભારે મુશ્કેલી છે, પણ પ્રબળ પ્રયાસથી એ માર્ગે ગમન થઈ શકે છે અને એમાં પ્રગતિ પણ થતી જાય છે. તેટલા માટે એ સાધ્ય હોઈને એને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ દરજ્જે કુમતિ કોણ છે અને કેવી હોય છે, તેણે કેવાં કેવાં માઠાં પરિણામો નીપજાવ્યાં છે એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

या कुबुद्धि कुमरी कौन जात; जिहां रीझे चेतन ग्यांन गात. या० १

અર્થ—જે કુબુદ્ધિ ગીધડી ઉપર ચેતનરાજ રીઝી–મોહી પડચા છે તે કોણ જાતની છે? આ વાત જ્ઞાન ગાઈ આપે છે–સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. (૧)

વિવેચન—જ્ઞાન–સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય પ્રકાશ પાડવાનો છે. જે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાવી આપે, સાચા સ્વરૂપે બતાવી આપે અને તેના પર સાચો પ્રકાશ પાડે તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય. જ્ઞાન એ ચેતનરાજનો મૂળ ગુણ છે. દર્શનથી સામાન્ય સ્વરૂપ દેખાય છે, ત્યારે જ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપનું વિશેષપણે દર્શન થાય છે. ચેતનનો કુબુદ્ધિ સાથે ગાઢ સંબંધ થઈ ગયો છે, કુમતિ સાથે એ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલ છે અને પરભાવ જાણે એનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે અને એના પરિચયમાં ચેતન આવે ત્યારે એને ખેદ, સંકોચ કે ઘૃણા થવાને બદલે એને એ સહચાર–સંબંધમાં આનંદ થાય છે. આ કારણે જ્ઞાન પેલી કુબુદ્ધિ બાઈનો પરિચય કરાવે છે. જેના પરિચયમાં ચેતનરાજ રાજી રાજી થઈ જાય છે તે કોણ છે, કેવી છે, કયાંની છે, તેની ઓળખાણ થઈ જાય તો પછી તેની સાથે પરિચય રાખવા કે વધારવાનાં પરિણામ ચેતન વિચારી શકે.

કુબુદ્ધિને કુમરી કહેવામાં ભારે સંકેત છે. એ અનેકને પરણે, ઘેર ઘેર રખડે, ખટપટ કરી ચેતનાને સ્થાને બેસી જાય, અને ખોટાં બહાનાં બતાવી એને એનાં ઘરમાંથી તગડાવી મૂકે, છતાં એ બાળકુમારી છે, તાજીમાજી છે, સર્વદા યૌવનમસ્ત છે, અને ચપળતા, વિલાસ અને બોલીચાલીમાં અત્યંત આકર્ષક છે. આ કુમતિબાઈનું નામ પસંદ ન આવે તેવું લાગે તેમ છે, પણ એ વાતનું આ કુમરીને કાંઈ નથી. એનું આકર્ષણ અદમ્ય છે, એની જાળ આંટીઘૂંટીવાળી છે અને એની ચર્ચા અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

'કુમરી'નો અર્થ હિંદી ભાષામાં 'પંડુક જાતનું એક પક્ષી' એમ થાય છે. એ કબૂતરની જાતનું પક્ષી છે. ગીધનું નામ પણ 'કુમરી' કહેવાય છે. આવી હલકી જાતની

પાઠાંતર—યા–આ. કુમરી–આ કુમરી. કૌન=કવન.

શબ્દાર્થ—યા = વિભક્તિ લાગવા પહેલાનું 'વહ'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ. કુમરી = ગીધ જાતિનું પક્ષી, ગીધડી. કૌન = કઈ, કોણ. ગ્યાંન = જ્ઞાન. ગાત = ગાય છે, કહે છે.

પણ લાગતો નથી. આવા સંયોગોમાં તો આશા પર અવલંબેલું મન વાયદે પણ રંગરળિયાત કરે. જેમ કોઈ જોશીને પૂછે કે પુત્રપ્રાપ્તિ થશે કે નહિ અને જોશી ગણતરી કરી હા કહે તો પ્રાણી મનમાં મલકાય છે, તેમ મને જો કોઈ વાયદો બાંધી પતિઆગમન જણાવે તોપણ હું તો મારે મંદિરે દીવા કરું. આવી પતિદેવને મળવાની મારી તીવ્ર આશા છે, ઇચ્છા છે, તમન્ના છે, ભાવના છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં અને ૭૨મા પદમાં સતી ચેતનાની પતિમેળાપ માટેની તમન્ના બહુ સુંદર રીતે બતાવી છે. બન્ને પદો ગેય છે, સુંદર કાવ્ય લાક્ષણિક રીતે પૂરું પાડે છે અને ભારે મજાનું વાતાવરણ જગાવે છે. ઊંડા માનસમાં જ્યારે પ્રગતિ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય ત્યારે ઘરવાસ પણ થાય, ઘરનો ઘાટ પણ જામે અને અંતે ઘરમાં દીવા પણ જરૂર થાય. આવા પ્રકારની તમન્ના જાગ્રત કરવા માટે આ બન્ને પદ યોજાયેલાં હોય એ તો સ્વયંસ્ફુરણાથી સૂઝે તેવું છે. પણ તેમાં કુભાવ-રમણમાં ફસાઈ–અટવાઈ ગયેલ પતિદેવ માટે જે માનવતા ભરેલા મક્કમ પણ માર્મિક શબ્દોમાં વાત કરી છે તે ખરેખર, જાગ્રતિ કરે તેવી રચના છે. ચેતન પોતે અત્યારે ક્યાં વિહરી રહેલ છે, તેનું સાચું અમર સ્થાન ક્યાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેનામાં અચૂક ઊંડી જાગૃતિ અને મનોરથ થવાં જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગે તેણે વળી જવું જોઈએ અને અત્યારના રખડારખડીના તમાસાનો છેડો લાવવો જોઈએ એ બતાવવાનો આ બન્ને પદોનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જણાય છે.

આ બન્ને (૭૨ અને ૭૩) પદો આનંદઘનજીની કૃતિ હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ તેની ભાષાને અંગે અને પ્રતમાં તેને મળેલ સ્થાનને અંગે જણાય છે. એમાં પાઠોની અશુદ્ધિને લીધે અર્થમેળ એક બે જગ્યાએ મળતો નથી, પણ સંબંધ પરથી ઘાટ બેસી જાય છે. યોગદૃષ્ટિએ આ બન્ને પદમાં પ્રેરણા હોઈ, અને ભાવનાનું પોષણ આડકતરું હોઈ, એ બન્ને પદો ખૂબ વિચારણા માગે છે અને એના ઉદ્દેશમાં દર્શાવેલ પરિસ્થિતિ તરફ પ્રેરણા કરી તેનું ઉપાદેયત્વ સૂચવે છે અને એ વાત આડતરી રીતે બતાવેલ હોઈ કાવ્ય તરીકેના એના મૂલ્યમાં ખૂબ વધારો કરે છે અને યોગી કવિનિ અંતઃસ્ફુરણાના નમૂના પૂરા પાડે છે. (૭૩)

પદ ચુમ્મોતેરમું

ભૂમિકા—કેદારા રાગનાં બે પદ ઉપર વિચારી ગયા. હવે વસંત રાગમાં ગવાતાં ત્રણ પદ આવે છે. એમાં કુમતિ–કુબુદ્ધિની બરાબર પિછાન કરવામાં આવી છે, વિભાવની માહિતી આપવામાં આવી છે અને ચેતનનો સાચો માર્ગ કયો છે તેની ઓળખાણ આપવામાં આવી છે.

આનંદઘનજીનાં પદોમાં કેન્દ્રસ્થ વિચાર સ્વપરના વિવેચનનો અને પરિણતિની નિર્મળતાનો છે. આ બન્ને વાત બરાબર સમજાઈ જાય તો આખા જીવનનો પલટો થઈ જાય, અને માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. આ હકીકત એકથી વધારે વખત કહેવામાં આવી છે, કારણ

વીસરી જાય, ત્યારે એની આબરૂ ખરાબ થઈ જાય અને પછી એ પોતાની પાસે જે ખરો સુધારસ છે તેને લાત મારી સંસારની સરસો થતો જાય એટલે આ આખી પરિસ્થિતિનું કારણ એનો કુબુદ્ધિ સાથે લાગેલો રંગ છે એમ સહજ જણાય. આટલા કારણે કુબુદ્ધિ–કુમતિ કેવી છે, અને કેવા સ્વભાવની છે એનો હજુ વધારે પરિચય જ્ઞાન કરાવે છે. ઉત્તમ સુધારસ તજીને ચેતન કુબુદ્ધિને ઘેર જાય છે, તેનું કારણ કુબુદ્ધિના વિશેષ પરત્વે ચેતનનું અજ્ઞાન છે. કોઈની સાથે પરિચય વધારવા પહેલાં તેનામાં વિશેષતા શી છે, શા માટે તેનો પરિચય યોગ્ય છે અને એના પરિચયથી આપણને યોગ્ય માર્ગે કેટલો લાભ થશે તે વિચારવું ઘટે. અને અહીં તો ચેતનરાજ કુત્સિત શાખની વિશેષતા જાણ્યા છતાં પણ એને ઘેર જાય છે; અને પરમ સુધારસને અટકાવીને ત્યાં જાય છે એ તો તેથી પણ વધારે આકરી વાત છે. આવી કુમતિની હજુ વધુ ઓળખાણ કરવા જેવી છે.[1] (૨)

जी आगु कछु और नाही; गले पडेंगी पलक मांही. या० ३

અર્થ—જીવ ! એમાં કાંઈ વધારે, બીજો કાંઈ માલ–દમ નથી (અથવા હે જીવ ! ગુણ તે આ જ્ઞાન જ છે, બીજું કાંઈ પણ હિતકારી નથી એમ જાણો). એ (કુબુદ્ધિ) તો ઊલટી ક્ષણવારમાં ગળે પડશે (અને મરજી વગર ઘર કરી બેસશે). (૩)

વિવેચન—અને હે જીવ ! આથી વધારે એમાં કાંઈ માલ નથી, એની સાથે વાત કરવામાં કે એનો પરિચય વધારવામાં કાંઈ માલ નથી. એ તો એવી વિચિત્ર બાઈ છે કે એનો પરિચય વધારવા જશો તો તેમાં આગળ કાંઈ સારાં વાનાં થવાનાં નથી અને એમાંથી કોઈ કસ નીકળવાનો નથી.[2]

આ કુબુદ્ધિ બાઈ તો એવી વિચિત્ર છે કે એક સવારમાં એ સામી ગળે પડતી આવશે. એ તો જાણે ઘરની વૈરી હોય અને તમારું સારું ઇચ્છતી હોય એવો ઢોંગ કરી તમને

પાઠાંતર—જી આગુ કછુ–જીઆ ગુન જાનો. ઔર–ઓર.

શબ્દાર્થ—જી = જીવ, દમ. આગુ = વધારે. કછુ = કાંઈ પણ. જીઆ = પ્રાણી (સંબોધન). ઔર = બીજો. ગલે પડેંગી = ઇચ્છા વિરુદ્ધ પ્રાપ્ત થશે, પાછળ પડશે. પલક માંહી = ક્ષણવારમાં.

---

૧. આ ગાથાનો અર્થ કરવામાં પં. ગંભીરવિજયજીએ લખાવેલ નોટમાં ભાવ આ પ્રમાણે આપ્યો છે : 'જેની દુનિયામાં શાખ પણ કુત્સિત એટલે નિંદનીય છે, એ તેનો વિશેષ જાણ્યા સિવાય.' અહીં 'વિના' અધ્યાહારથી લેવું. આ અર્થ પણ વાસ્તવિક છે, પણ ઉપર જે અર્થ કર્યો છે તેમાં 'વિના'ની જરૂર પડતી નથી અને અર્થ કરતી વખતે બનતાં સુધી હકારાત્મકનો નકારાત્મક અર્થ ન કરવો એ ધોરણ માન્ય રાખી મેં મૂળમાં બતાવેલ અર્થ કાયમ કર્યો છે. પંન્યાસજીનો સૂચિત અર્થ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે. **—વિવેચનકાર.**

૨. 'જીઆ ગુન જાનો ઔર નાહી' એ પાઠ વિચારીએ તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય : હે ચેતન ! જીવ ! ગુણ તો આ જ્ઞાન જ છે અને બીજો કોઈ પણ હિતકર નથી, એમ જાણો. આ અર્થ બરાબર છે, પણ તેમ કરવામાં પ્રથમ ગાથાથી 'જ્ઞાન' ગાન કરે છે, એ નિદર્શનમાં પ્રક્રમભંગ થાય છે, એટલે મેં મૂળમાં મૂકેલો પ્રતનો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. **—વિવેચનકાર.**

સ્ત્રી ગીધડી જેવા સ્વભાવવાળી કુબુદ્ધિ બાઈ કોણ છે અને કઈ જાતની છે તેનો પરિચય જ્ઞાન આપે છે. (૧)

હવે જ્ઞાન કુબુદ્ધિની જાતભાતનો ખ્યાલ આપે છે, તે આપણે ઝીલીએ :—

कुच्छित साख विशेष पाई; परम सुधारस वारी जाई. या० २

અર્થ—ખોટી આબરૂને વધારે મોટા પ્રમાણમાં મેળવીને એ ઉત્કૃષ્ટ અમૃતરસને નિવારીને (એને ઘેર) ચેતનરાજ જાય છે. (તે કુબુદ્ધિને બરાબર ઓળખો છો ? એની જાતભાત તપાસી છે ?) (૨)

વિવેચન—ચેતનરાજ અનેક સારા માર્ગ મૂકીને એ કુબુદ્ધિને વળગતા જાય છે. તેને ખાસ ઓળખવાની જરૂર છે. એ જેમ જેમ કુબુદ્ધિનો પરિચય વધારતા જાય છે તેમ તેમ તેમની આબરૂ વધારે વધારે ખરાબ થતી જાય છે. માણસનું જીવતર કેવું છે તે તેની 'શાખ' પરથી માલૂમ પડે છે. સજ્જન વ્યાપારીની શાખ એવી હોય કે જંગલમાં અને દરિયાપાર પણ એના નામની હુંડીનાં નાણાં મળે. એના એક બોલ પર લાખો રૂપિયા મળે અને એના એક બોલ પર બજારમાં વધઘટનો ફેરફાર થઈ જાય. આ સજ્જનનું લક્ષણ છે. પણ જ્ઞાન કહે છે કે ચેતનરાજ તો અત્યારે કુત્સિત શાખ–ખોટી આબરૂ–વધારે ને વધારે મેળવતા જાય છે અને હીણઆબરૂવાળા થઈને પણ ચેતતા નથી. ત્યારે એ શું કરે છે ?

આબરૂ ખરાબ કરવા ઉપરાંત તેઓ પરમ સુધારસ, જે એમના જીવનનું રહસ્ય છે અને જે અતિ મૂલ્યવાન ખજાનો છે, તેની પણ દરકાર ન કરતાં એ પેલી કુમરી કુબુદ્ધિને ત્યાં જાય છે. સુધારસ જેવી ચીજને લાત મારનાર પોતાની શાખ વધારે ને વધારે બગાડે એમાં નવાઈ નથી. અનંત આનંદનો ભંડાર, અનંત શાંતિનો દરિયો, અને અખંડ સ્થિરતાની ભવ્યતારૂપ સુધારસ ચેતનરાજ પાસે છે, તેને વારીને ચેતનરાજ પેલી કુબુદ્ધિને ઘેર જ જાય છે, બહાર રખડ્યા કરે છે અને અંદરને ઓળખતા નથી. આ ખરેખર, વિષમ સ્થિતિ છે.

ચૌદમા પદમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને આવી જ વાત કરી છે. ત્યાં ત્રીજી ગાથામાં સમતા કહે છે–"કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત ક્યું હારો." ત્યાં જે પત (આબરૂ)ની વાત કરી છે તેને મળતો જ ભાવ અહીં 'સાખ' કે 'શાખ' શબ્દમાંથી તારવી શકાય છે. જ્યારે ચેતન ઇંદ્રિયના ભોગોમાં આસક્ત થઈ જાય, અને પરભાવમાં પડી જઈ સ્વભાવને

પાઠાંતર—કુચ્છિત–કુત્સિત. સાખ–સાષ પાઈ–પાય. સુધારસ–સિદ્ધિરસ. જાઈ–જાય.

શબ્દાર્થ—કુત્સિત = નીચ, અધમ, નિંદ્ય. સાખ = શાખ, આબરૂ; વિશેષ–(નામ) અધિકતા, અનોખાપણું. પાય = મેળવીને. વિશેષ = વધારે પડતી (ક્રિયાવિ.), અસાધારણ ધર્મ (નામ). સુધારસ = અમૃતરસ વારી = નિવારી.

ते आगे अधिकार तांही; 'आनंदघन' अधिकेरी चाही. या० ५

અર્થ—એની આગળ એટલી તેની વિશેષતા–અધિકાઈ છે અને આનંદઘનની એના (એવા જ્ઞાન) પર વધારે પડતી ચાહના છે. (માટે આવા જ્ઞાન પર ચાહના શબ્દો અને કુબુદ્ધિની જાતને ઓળખી તેને છોડી દો.) (૫)

વિવેચન— આ સૂચિત અર્થને લંબાવતાં આગળ વધીએ તો આ છેલ્લી ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય: આ પ્રમાણે આગળ વધવાનો અધિકાર પણ તે મીઠી સુગુણધામવાળી (સદ્બુદ્ધિ)નો જ છે અને એ એનો ભવ્ય વિશાળ પ્રદેશ છે. એ મીઠી સુધામવાળીના ઉપર આનંદઘનને વધારે પડતી ચાહના છે. આ પ્રમાણે હોઈને તમે કુબુદ્ધિની જાત–ભાતને ઓળખો અને તેની સરખામણીમાં સદ્બુદ્ધિને પણ બરાબર જાણી–પિછાની લો. આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં જરા પણ પ્રક્રમનો ભંગ નથી.

મૂળ અર્થ પર આવતાં આ ગાથાનો આશય સ્પષ્ટ છે. એનો અર્થ કરતાં ગુરુમહારાજ લખાવે છે કે જે જ્ઞાનને (તેને) આગળ કરીને ચાલે તે જ અધિકેરી એટલે અધિકાઈ છે, કારણ કે જ્ઞાનને વિષે જ આનંદઘનની અધિક ચાહના હોય છે. આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. આ અર્થ પ્રમાણે જ્ઞાનની મહત્તા અને પ્રકાર આ ચોથી અને પાંચમી ગાથામાં બતાવ્યા છે અને જ્ઞાનમાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો સાચો મહિમા વર્ણવી તેનું મુખ્ય ધ્યેય રેખાછેદનનું બતાવી, તેને સુગુણના ધામ તરીકે વર્ણવી, તેની આદેયતા સ્પષ્ટ કરી છે અને આનંદઘન આવા સાચા જ્ઞાનની ચાહના કરે છે એ વાતને આગળ કરી છે.[1] (૫)

ઉપસંહાર—આ પદમાં વર્ણવેલ કુબુદ્ધિ દેવીને આપણે કુમતિરૂપે અને કવચિત્ કુબુદ્ધિ નામે અગાઉ પણ જોઈ ગયા છીએ. બારમા પદ પર સાખી આપી છે ત્યાં કુબુદ્ધિને કુલટા તથા કુટિલગતિવાળી તરીકે વર્ણવી સુબુદ્ધિ સાથે એની લડત બતાવી છે અને બન્નેની લડતમાં અંતે કુબુદ્ધિની હાર વર્ણવી છે.[2] ત્યાર પછી ચૌદમા પદમાં ચેતનરાજને કુબુદ્ધિ સાથે ખેલતાં વર્ણવ્યા છે અને ત્યાં પણ કુબુદ્ધિને કુલટા અને કુટિલના વિશેષણથી વર્ણવી છે.[3] અને ત્યાં પોતાની આબરૂ હારવામાં શું ડહાપણ કરો છો એ વાતની ચેતનને

પાઠાંતર—અધિકાર તાંહી–અધિકેરી તાહી આનંદઘન પ્રભુ અધિક ચાહી. (છેલ્લું પાદ). (પ્રતનો પાઠ).
શબ્દાર્થ—અધિકાર = અધિકાઈ, વિશેષતા. અધિકેરી = વધારે પડતી. ચાહી = ચાહના, પ્રેમ.

---

૧. બન્ને પ્રકારે સુદામ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને બન્ને અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. રેખાછેદનની હકીકત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. એક રીતે ચાલતી પ્રણાલિકાનો છેદ કરી નવીન પ્રગતિપંથને પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાનો આશય છે અને બીજી રીતે પ્રગતિપંથની આગળ ધપતી રેખાને ન કાપવાની વાત છે. આ બન્નેમાં દૃષ્ટિ તો એક જ છે. 'વાહી' શબ્દનો અર્થ બૂરું કે મૂર્ખ થાય છે એ વાત હિંદી કાષ દ્વારા સૂઝતાં સૂચનરૂપે બીજો અર્થ કર્યો છે તે વિદ્વાનોની વિચારણા માટે છે.

૨. જુઓ "શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" પ્રથમ ભાગ, પૃ૦ ૧૧૨–૪.

૩. જુઓ "શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" પ્રથમ ભાગ, પૃ૦ ૧૩૯–૧૪૦.

નકામો ત્રાસ આપશે. જેમ કુભાર્યા કે પણ્યાંગના હોય તે પોતાના યાર પાસે મીઠી મીઠી વાતો કરે અને કોઈ એનો સાચો પરિચય આપવા જાય તો ઊલટી સામે વળગતી આવે એવી આ નષ્ટા-ભ્રષ્ટા બાઈ છે. એનો સ્વભાવ જ ક્લેશ કરવાનો છે. આવા સ્વભાવવાળી ભટકનારી કુભાર્યા છે અને તેના ઉપર ચેતનદેવ રીઝી રહ્યા છે. આવી બૈરીને તે કોઈ બૈરી કે ઘરવાળી કહે ? માટે જ્ઞાન ગાઈ ગાઈને સમજાવે છે કે આ કુબુદ્ધિ બાઈ કોણ છે અને કઈ જાતની છે તે બરાબર સમજો. એના સહચારથી થતાં અને થનારાં પરિણામ પર પુખ્ત અને પુષ્ટ વિચારણાની જરૂરિયાત છે. (૩)

रेखा छेदे वाही नाम; पढीए मीठी सुगुण धाम. या० ४

અર્થ—(માટે જાણી લો કે) જે ચાલી આવતી પ્રણાલીને કાપી નાખે, તેનું ખરું નામ થાય, એવા (જ્ઞાન)ને પઢીએ; કારણ કે એ સદ્‌ગુણનું ધામ છે.[1] (૪)

વિવેચન—આ ગાથામાં મને ઘણી ગૂઢતા દેખાય છે. પ્રથમ ગુરુમહારાજે બતાવેલ અર્થ વિચારીએ. ભવરૂપ રેખાને જે કાપી નાખે, ભવભ્રમણને તોડી નાખે તે જ જ્ઞાન મીઠું, અને સદ્‌ગુણનું ધામ છે. આટલી વાત જાણીને જે ભવભ્રમણ ટાળે તેવું જ જ્ઞાન પઢવું. આ અર્થ બંધબેસે છે, પણ એ પ્રમાણે અર્થ કરવા જતાં જ્ઞાને જે ગાન પ્રથમ ગાથાથી શરૂ કર્યું છે તે આખો લય ખલાસ થઈ જાય છે અને જ્ઞાન કેવું પઢવું તે વાત શરૂ કરવામાં આવે છે. બીજી રીતે અર્થ બેસાડતાં મને સૂચન થાય છે તે રજુ કરું છું.

'વાહી' એટલે મૂર્ખ કે 'બૂરો.' જે ચાલતી પ્રણાલીને એટલે પ્રગતિના માર્ગને તોડી નાખે, પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્‌ગતિ કરાવી નાખે, જે આગળ વધવાની રીતિને-માર્ગને છેદી નાખે, તેની ખ્યાતિ ખોટી થાય અને તેનું નામ બગડતું જાય. આવા પ્રકારની એ કુબુદ્ધિ બાઈ છે, એનું નામ બૂરું છે, એની આબરૂ બૂરી છે, એની રીતભાત બૂરી છે; આ પ્રમાણે હોઈને બીજી સુગુણ ધામવાળી મીઠી મધુરી બાઈ છે તેને બરાબર અભ્યસીએ, એટલે દુનિયામાં કોનો પરિચય કરવો તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે. આ સુગુણ ધામવાળી મીઠી બાઈ તે સુમતિ કે સદ્‌બુદ્ધિ છે. એ બાઈ કદી 'રેખાને છેદતી નથી, પ્રગતિનો પંથ કાપતી નથી, ખોટે માર્ગે જ્યાં ત્યાં રખડતી નથી અને એનું નામ પણ બૂરું કે અકારું નથી. આ કુબુદ્ધિની સાથે સરખામણીમાં સદ્‌બુદ્ધિનો પણ બરાબર અભ્યાસ કરીએ. એમાં પોતાનું અંતિમ શ્રેય છે, સાચો વિકાસ છે અને અંતરનો આનંદ છે. એ બાઈ કદી ગળે પડે તેવી નથી. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં જરા પણ પ્રક્રમભંગ થતો નથી. વિચારણા માટે આ બેસતો થતો ભાવ રજૂ કર્યો છે. (૪)

પાઠાંતર—નામ-તામ.

શબ્દાર્થ—રેખા = આંકો, લીટી. છેદે = કાપી નાખે. વાહી = નકામો, મૂર્ખ, બૂરો. નામ = ખ્યાતિ. પઢીએ = અભ્યસીએ, ભણીએ. મીઠી = મજાની. સુગુણ = સદ્‌ગુણ. ધામ = ઠેકાણું.

[1] આ અર્થ પં. ગંભીરવિજયના અર્થ મુજબનો છે. બીજા શક્ય અર્થ માટે વિવેચન જોવું.

ન આપ્યુ. આવા પ્રસંગે ચેતના હવે વિવેક તરફ પોતાનું ધ્યાન ચલાવે છે અને વિવેક મિત્ર વચ્ચે પડીને ચેતનને સમજાવે એમ ઇચ્છે છે. સદ્જ્ઞાન જેવા સાચો માર્ગ બતાવનાર અત્યારે ચેતનદેવ પાસે ફાવ્યા નથી એ હકીકત ચેતના જાણતી હતી એથી વિવેકમિત્રનો સખા તરીકે ઉપયોગ કરી લેવા ઇચ્છે છે. આ વિવેકમિત્રને સારી રીતે ઓળખવાની જરૂર છે.

સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ તો, સાચા-ખોટાનો તફાવત બતાવનાર, લાંબી નજરે લાભાલાભની સાચી તુલના કરાવનાર અને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમાં રાખી તેનો સમન્વય કરનાર વિશિષ્ટ આંતર તત્ત્વને 'વિવેક' કહેવામાં આવે છે. વિવેકનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે, પણ એ સદ્જ્ઞાન પૂર્વકની વિવેચક શક્તિ વગર આવતો નથી એ ધ્યાનમાં રહે. એ આંખનાં પડળ ઉઘાડી નાખે છે, સાચી ગણતરી સંપડાવે છે, શાંત તુલનાનો યોગ કરાવી આપે છે અને ઉકળાટ, ઉધમાત કે સહસાકારીપણાને દૂર રાખે છે. એને ચિત્રકારો પર્વતનું સ્થાન આપે છે અને ઉચ્ચ અવલોકના કરવાનો અને નિર્ણય પહેલાં ચારે બાજુ તપાસવાનો અધિકાર આપે છે. આવો વિવેક સલાહકાર તરીકે હોય તો તેથી લાભ જરૂર થાય.

દેવી ચેતના મિત્ર વિવેક પાસે મન ખોલીને વાત કરે છે. એ વાત કરવામાં એને પોતાના ઘરનાં છિદ્ર ખોલવાની મુરાદ નથી. એ તો પતિપ્રાણા વિનયી દેવી છે. એ વિના કારણ ઘરની વાત બીજા પાસે કરે નહિ; પણ અમુક સંયોગોમાં જો સમજુ હિતેચ્છુની પાસે વાત ન કરવામાં આવે તો મુદ્દાની વાત મારી જાય છે, અને ગૂંચવાયલાં કોકડાંનો કોઈ રીતે નિકાલ આવતો નથી. આ સંયોગોમાં ચેતના પોતાની સ્થિતિનું વિવેક પાસે વર્ણન કરે છે. આગળ જોવામાં આવશે કે આ વાત કરતાં કરતાં પણ એનામાં નિરાશા અને અશક્તિ બન્ને દેખાઈ આવે છે. આખા પદમાં માનસવિદ્યાના અભ્યાસનો પરચો દેખાઈ આવે છે તે આગળ જતાં સ્પષ્ટ થશે.

प्यारे लालन विन मेरो कुन हवाल?
समजे न घटकी निठुर लाल. प्यारे० १.

અર્થ—(ચેતના મિત્ર વિવેક પાસે વદે છે:—) મારા પ્રિય વહાલા વગર મારા કેવા કેવા હાલ થયા છે અને થશે? પણ મારો વહાલો અત્યારે તો તદ્દન કઠોર થઈ બેઠો છે તેથી તે મારી અંતરની પીડા સમજતો પણ નથી. (૧)

વિવેચન—વિશુદ્ધ ચેતના મિત્ર પાસે કહે છે કે ભાઈ! મને લાડ લડાવનાર મારા વહાલા વગર મારા કેવા હાલહવાલ થઈ રહ્યા છે તે તું સાંભળ: સ્ત્રીને તો પતિ એ સર્વસ્વ છે, પતિ વગર એનાં શણગાર કે અલંકાર દૂર પડી જાય છે, એને નિસાસાનો આશ્રય

પાઠાંતર—પ્યારે-છોડી દે છે. હવાલ-હાલ. ન-નહી.

શબ્દાર્થ—પ્યારે = વહાલા. લાલન = પ્રિય, વહાલા. બિન = વગર. હવાલ = અવસ્થા, હાલત, દશા. ઘટકી = અંતરની, મનની. નિઠુર = કઠોર પરિણામી. લાલ = વહાલા, પ્યારા.

યાદ આપી છે. એમાં જે 'પત'ની વાત કરી છે તેને આ પદમાં આવેલ 'સાખ' કે 'શાખ' સાથે શો સંબંધ છે તેનો મેળ મેળવવા જેવું છે. એમાં ચેતનને પોતાની આબરૂ જવાની ટકોર કરવામાં આવી છે. આમાં કુબુદ્ધિની આબરૂ ખરાબ છે તે વાત પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

આ તો કુબુદ્ધિના સંબંધમાં ઉલ્લેખ થયો. કુમતિના ઉલ્લેખો તો અનેક પદમાં આવી ગયા છે. એ કુમતિ અને કુબુદ્ધિમાં કાંઈ ફેર નથી. કુમતિ મતિઅજ્ઞાનનો વિષય છે અને એનો સાકાર ઉપયોગ થાય ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાનરૂપે કુબુદ્ધિ પોતાનો પાઠ ભજવે છે. વસ્તુતઃ બન્નેનું મૂળ જ્ઞાનના આવરણમાં છે. બન્ને અંધારામાં ભટકે છે, સદ્જ્ઞાનથી વંચિત હોય છે અને પ્રાણીને ખોટા માર્ગે દોરી જાય છે. આટલું છતાં ચેતનરાજ એનામાં રીઝે છે અને એ જ પોતા પર પ્રેમ રાખનાર ખરી પત્ની છે એમ માની એના તરફ લલચાયા જાય છે અને એની અસર તળે ઘસડાયા કરે છે. આ સ્થિતિનો અંત આવે તો જ ચેતન રસ્તે આવે અને તેટલા માટે કુબુદ્ધિ જાતે કોણ છે તેને ઓળખવાની જરૂર હોઈ, આ પદમાં તે માટે કેટલાક તેના પરિચયો આપ્યા છે. (૭૪)

પદ પંચોતેરમું

ભૂમિકા—વસંત રાગનો લય ચાલુ છે એ મસ્ત રાગમાં કુબુદ્ધિ અને કુમતિ કોણ છે, એના પરિચયથી આબરૂ અને સુધારસપ્રાપ્તિમાં ચેતનરાજને કેટલું નુકસાન થયું છે તે સદ્જ્ઞાને સમજાવ્યું. પણ એ તો આખો વખત કુમતિના સંગમાં એટલો રસગૃદ્ધ થઈ ગયેલ છે કે એ પોતાની ઘરની પત્નીને સંભારતો પણ નથી. અને ચેતનાની દશા તો એવી ને એવી ચાલ્યા કરે છે. ચેતના તો અત્યારે સર્વ પ્રકારે હેરાન-પરેશાન થઈ ગયેલી છે, પતિના દર્શન કે મેળાપનો લાભ પણ મેળવી શકતી નથી અને સદ્જ્ઞાન જેવા સત્સંગી સાચો માર્ગ બતાવે તે તરફ પણ ઉપેક્ષા થતી જુએ એટલે એને પારાવાર ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. આવી અતિ નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં પણ એ પતિ તરફ અવગણના દાખવતી નથી, અને કોઈ પણ રીતે પતિદેવ ઘેર આવે અને કુલટાનો સંગ છોડે તે માટે સુવિહિત પ્રયત્નો ચાલુ રાખે છે.

ચેતનાને વિવેક-મિત્રની શકિત, સમજ અને આવડત માટે ઘણું માન છે. વિરહદુઃખમાં દિલાસો આપનાર, સાચા માર્ગની દોરવણી કરનાર અને આશાવાદથી ભરેલા આ વિવેકે સોળમા પદમાં વાત વાતમાં કહ્યું હતું કે 'આનંદઘન ભગવાન તારી સેજડી પર અવશે અને રંગરોળ કરી નાખશે.'[1] આ હકીકત એના ધ્યાનમાં હતી અને અત્યારે સદ્જ્ઞાને સાચા માર્ગની દિશા આગલા પદમાં બતાવી, પણ ચેતનજીએ એ વાત પર ધ્યાન પણ

૧. શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પદ ૧૬, પૃ. ૨૨૮,

સલાહ લેવી રહી, તેથી તારી પાસે પેટ છુપાવવાનું યોગ્ય ન કહેવાય, એટલે મારા ઘરની વાત તને મારા ઘરના હિતની દૃષ્ટિએ કહું છું. તારી પાસે મારા પતિદેવ માટે હું નિઠુર-કઠોર વિશેષણ વાપરું છું, તે માટે મને ખેદ થાય છે, પણ તે સત્ય પરિસ્થિતિ બતાવે છે અને નિરુપાયે પણ સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ મારે મારા ઘરની વાત તારી પાસે ખોલવી પડે છે.[1] (૨)

तुम भावे सो कीजें वीर!
सोई आन मिलावो लालन धीर. प्यारे० ३.

અર્થ—મારા વીર! તને ગમે તે કર, પણ (મારા) લાલન સ્થિર દશામાં ચાલુ રહે તે રીતે તેને (અહીં) લઈ આવીને મને મેળવી આપો. (૩)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવાથી મારા વીરા! તને યોગ્ય લાગે તે ઉપાયો યોજ, તને ગમે તે રીતે સમજાવટ કર, અને મારા ધીર લાલનને અહીં લઈ આવીને મારો તેની સાથે મેળાપ કરાવી આપ. તું સારી રીતે જાણે છે કે મારો અને મારા પતિદેવનો મેળાપ કરાવવાના તપ, ત્યાગ, ધ્યાન, ક્રિયા, દાન, દયા વગેરેના અનેક માર્ગો છે. મારા પતિદેવ એ અસંખ્ય યોગમાર્ગમાંથી કયે માર્ગે મારે ઘેર આવશે અને મારો વિયોગ મિટાવશે તે શોધી કાઢવું તે તારું કામ છે. (૩)

अमरे करे न जात आध;
मन चंचलता मिटे समाध. प्यारे० ४.

અર્થ—અમારા પ્રયાસથી તો વ્યથાઓ જતી નથી, મનની ચંચળતા મટતી નથી અને ચિત્તની સમાધિ થતી નથી. (૪)

વિવેચન—તને આટલો બધો આગ્રહ કરવાનું અને વચ્ચે પડીને રસ્તો કાઢવાનું કહેવું પડે છે તેનું કારણ છે. આધ એટલે માનસિક વ્યથા(આધિ)ઓ પાર વગરની છે. પતિદેવને અહીં આવવું નથી. એમને ઘર તરફ જોવું નથી. એમને ઘરની બૈરીનો વિચાર પણ કરવો નથી. એટલે અમારાથી તો આ માનસિક વ્યથાઓ દૂર કરી શકાતી નથી, અને એને લઈને જે મનની ચંચળતા મારા પતિદેવમાં રહે છે તે દૂર પણ થઈ શકતી નથી. અને ભાઈ! તું સારી રીતે જાણે છે કે જ્યાં સુધી મનની ચંચળતા હોય ત્યાં સુધી શુદ્ધ

પાઠાંતર—ભાવે સો–ભાવે જે સો. લાલન–લલીન.

શબ્દાર્થ—ભાવે = ગમે. જો = જે. સો = તે. કીજે = કરીએ. સોઈ = તે. આન = લાવીને. ધીર = સ્થિર.

પાઠાંતર—અમરે કરે–અમરા પકર. જાત આધ–જાંતિ અંધ. સમાધ–સમાધિ.

શબ્દાર્થ—અમરે કરે = અમારા કરવાથી. જાત = દૂર થાય. આધ = અરધી, થોડી માત્ર; આધિ, માનસિક વ્યથા. સમાધ = સમાધિ; યોગીનાં દુખ દૂર થઈ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર અંતિમ ફળ.

---

૧. 'માંજી' માહિતગાર. આ અર્થ પર વિવેચન માટે જુઓ પદ ૭૨, ગાથા ૧લી. ગુજરાતી કોશકાર તેનો અર્થ 'કાસ્મીરનો હોડીવાળો' એમ કરે છે. એનો ભાવ સંબંધ સાથે મેળ ખાતો નથી. —વિવેચનકાર.

દશા પ્રાપ્ત થતી નથી. મનડું જ્યાં ત્યાં ભટકયા કરે છે, એનામાં સ્થિરતા આવતી નથી, એનો 'ધીર'પણાનો ગુણ વિકાસ પામતો નથી અને એ બહારના બહાર ફર્યા જ કરે છે; અને ચિત્તની સમાધિ આણી શકતા નથી, એટલે પતિદેવનો અને અમારો મેળાપ થતો નથી અને મારે મારા પતિદેવને માટે 'નિષ્ઠુર' જેવું આકરું વિશેષણ વાપરવું પડે છે.

પરિણતિની ચંચળતા મટાડી દેવી એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. જ્યાં સુધી ચંચળતા હોય છે ત્યાં સુધી એકાગ્રતા થતી નથી અને એકાગ્રતા થાય નહિ ત્યાં સુધી ચિત્ત કબજે આવતું નથી. અને મન પર અંકુશ વગર ધ્યાન થતું નથી અને ધ્યાન વગર ચિત્તની સમાધિ થતી નથી અને સમાધિ વગર ચેતનરાજ સાથે સીધો વ્યવહાર થતો નથી, એટલા માટે મન-ચંચળતા મટાડવી અને છેવટે સમાધિ કરવી એ યોગના બે છેડા છે; એક પ્રાથમિક છે, બીજો અંતિમ છે. અને એ ન થાય ત્યાં સુધી ચેતન પોતાને ઘેર આવે નહિ અને ચેતન ઘેર આવે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાનો વિરહ ભાંગે નહિ. પરિણામની ચંચળતા એ ભય છે અને પ્રાથમિક ભૂમિકામાં અભય સ્થિતિ કરવાની છે એની વાત આનંદઘનજીએ સંભવનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં બરાબર કહી છે અને મનડાને મનાવવાની વાત શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં પણ વિસ્તારથી જણાવી છે.

ચેતના જણાવે છે કે અમારાથી તો આધિ—માનસિક વ્યાધિ—જતી નથી, મનચંચળતા મટતી નથી અને સમાધિ થતી નથી, માટે તું (વિવેક) બને તે કર અને મારા ધીર લાલનનો અને મારો મેળાપ થાય એમ કરી આપ.[1] (૪)

जाय विवेक विचार कीन;
'आनंदघन' कीने अधीन. प्यारे० ५

અર્થ—(એ સાંભળીને) વિવેક ચેતન પાસે ગયા, તેની સાથે વિચાર કર્યો અને આનંદઘન ચેતનને (વિવેક) ચેતનાને આધીન કરી આવ્યા. (ચેતને વિવેકના વિચાર માન્યા અને એ આનંદઘન રૂપે આવ્યા.) (૫)

વિવેચન—આટલી શુદ્ધ ચેતનાની વાત સાંભળીને મિત્ર વિવેક ચેતન પાસે ગયો, તેની સાથે વિચાર કર્યો અને અંતે શુદ્ધ ચેતનાએ કહ્યું હતું તેવા પ્રયોગો કરી આનંદઘનને ઘેર લઈ આવ્યો અને તેને ચેતનાને આધીન એવા બનાવી દીધા કે એ પેલી કુબુદ્ધિ—કુમતિ

પાઠાંતર—વિવેક-વિવેક. આનંદઘન-આન આનંદઘન અધીન-આધીન.
શબ્દાર્થ—કીન = કર્યો. કીને = કર્યો. અધીન = સ્વાધીન, કબજે.

૧. અમરે કરે-આ શબ્દોનો અર્થ પં. ગંભીરવિજયજી 'દેવના કર્યા.' એમ લખાવે છે. એટલે દેવ-દેવીની આરાધના કરી, પણ આધિ ન ગઈ, વિભાવની ઉપાધિ મટી નહિ આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે, પણ શુદ્ધ ચેતના દેવ-દેવીમાં માને-મનાવે એના કરતાં ઉપર મૂળમાં કર્યો છે તે અર્થ લાગે છે. સુજ્ઞ-વાંચક બન્ને અર્થ વિચારવા. —વિવેચનકાર.

અને બીજી અનેક વેશ્યા–કુલટાઓ ચેતનને વળગી પડી હતી તેને એ ભૂલી ગયા અને પોતે ચેતનાને વશ થઈ ગયા.'

વાતનો સાર એ છે કે શુદ્ધ ચેતના પ્રકટ કરવા સાટે આનંદઘન સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી પડે છે. તે પ્રાપ્તિ માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો પડે છે. વિવેક જે વિચારો જણાવે તેનો અમલ કરવો પડે છે અને એમ કરવાથી આધિ અને ચંચળતા મટી જતાં સમાધિ થાય છે અને ચેતનદેવ આનંદઘન સ્વરૂપે ચેતનાને આધીન થઈ જાય છે. અને એનામાં અત્યાર સુધી જે નિષ્ઠુરતા હતી તે દૂર થઈ જતાં એ ચેતનાના ઘટની–અંતરની વાત સમજે છે, તે વાતનો અને પોતાનો અભેદ વિચારે છે અને પોતાનું સાચું અનંત સુખ ત્યાં જ છે એ વાતનો એને નિર્ણય થતાં એની પરિણતિની ચંચળતા દૂર થઈ જાય છે અને એ આનંદઘન સ્વરૂપ થતાં ચેતના સાથે એકાકાર (અધીન) થઈ છે.

ચેતનરાજ વિવેકે બતાવેલા વિચારો માન્ય કરે, અને તે પ્રમાણે વર્તે, ત્યારે એ આનંદસ્વરૂપ થઈ જાય, આનંદમય થઈ જાય અને ચેતના સાથે એકાકાર અનુભવી તેને વશ બની જાય; એનામાં જે આધિ અને ચંચળતા હતાં તે દૂર થઈ જાય; એ એકાગ્ર થઈ જાય અને સ્થિરતા, શાંતિ અને ચિત્તની સમતાને પરિણામે એનામાં જે રખડપાટા કરાવે તેવા સ્થૂળ વિલાસના ભાવો હતા તે દૂર થઈ જાય અને સમાધિને પરિણામે સાચા સુખને ઓળખી એ ઘેર આવી જાય. (૫)

ઉપસંહાર—આ પદમાં વિવેકનું સ્થાન ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ જરૂરને વખતે શુદ્ધ ચેતનાને જે સહાય કરે છે તે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. એના ઉપર ચેતના જે વિશ્વાસ મૂકે છે તેનું રહસ્ય ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવવા યોગ્ય છે. પ્રાણી બહુધા સ્થૂળ સુખમાં રાચી જાય છે, તાત્કાલિક બહુ ટૂંકી નજર રાખે છે અને એવા સુખને અંતે શું થશે અને એ સુખ કેટલું ટકશે, તેનો વિચાર કરતો નથી. વિવેક આવે વખતે સાચું જ્ઞાન કરાવે છે. એ સ્થાયી અને ક્ષણિક સુખનો તફાવત સમજાવે છે. એ અંતિમ પરમાર્થ ક્યાં છે અને કઈ રીતે પ્રાપ્ય છે તેની ફોડ પાડી આપે છે અને કયા માર્ગે સાચી પ્રગતિ થઈ શકે છે તેની વિગત પૂરી પાડે છે. આ હકીકતને સ્પષ્ટ આકારમાં બતાવવા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે વિવેકગિરિની ભવ્ય કલ્પના કરી તેનું સ્થાન સાત્વિક માનસપુરની બરાબર સામે આપ્યુ છે અને એ પર્વતની પ્રભાવશીલતા બતાવી એનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે :—

"ભવચક્રમાં રહેનારાં પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી આ વિવેકમહાગિરિને જોતાં નથી, ત્યાં સુધી જ તેઓ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાં સબડતાં હોય છે. જેવું એક વખત તેઓને આ વિવેક પર્વતનું દર્શન થાય છે કે તુરત જ ત્યાર પછી તેઓની બુદ્ધિ ભવચક્ર તરફ થતી જ નથી, ભવચક ઉપર તેમને પ્રેમ પણ રહેતો નથી અને ભવચક તરફ આકર્ષણ પણ થતું નથી.

એ વિવેકગિરિદર્શનનું પરિણામ છેવટે એ થાય છે કે તેઓ ભવચક્રને છોડી દઈને વિવેકપર્વત ઉપર ચઢી જાય છે અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી રહિત થઈ અલૌકિક આનંદના ભોગવનારા થાય છે. સંપૂર્ણ આનંદ હમેશને માટે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ આ વિવેકપર્વત પર ચઢ્યા પછી તેઓને દેખાય છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વિવેકપર્વત ઉપર ચઢે એટલે ત્યાંથી તેઓ આખા ભવચક્રનગરને પોતાની હથેળીમાં રહેલા પદાર્થની માફક જોઈ શકે છે."[1]

આ વિવેકગિરિ ઉપરથી આખા ભવચક્રની અવલોકના કેટલી વિશાળ, સ્પષ્ટ અને અસરકારક તથા વૈવિધ્યથી ભરપૂર થાય છે તે માટે સદર ગ્રંથના ચોથા પ્રસ્તાવમાં ૨૯મું પ્રકરણ આપ્યું છે (પૃ. ૯૬૮–૯૮૪). એનો વિચાર કરતાં આ વિવેકની મહત્તા ખ્યાલમાં આવે છે અને વિમલાલોક નામના યોગાંજનથી એનો અહીં સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એ વાત આવે ત્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ થાય છે.[2]

આવા પ્રકારની, સાચા અને ખોટાની વચ્ચેના તફાવતને ઓળખવાની આવડત એ વિવેક છે. એ સમ્યગ્જ્ઞાનને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અંદરનો વિષય છે. અને એ મળે ત્યારે આખા જગતનો કોયડો કળી જવાય છે. એનું સાચું સ્થાન કયું છે, એ થાય ત્યારે કેવી મોજ આવે છે અને એ ન હોય ત્યાં સુધી કેટલી અસ્થિરતા અને ચંચળતા ચાલુ રહે છે એ વાત આ પદમાં કરી છે એ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. વિવેકપર્વત પરથી આખી અવલોકના કેવી થાય છે, શું શું દેખાય છે, દેખવા પછી કેવા વિચારો આવે છે, એને પરિણામે કેવા સાચા નિર્ણયો થાય છે—તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવામાં આવે તો વિવેક-મિત્રની દરમિયાનગીરીથી વિચાર દ્વારા આનંદઘન શુદ્ધ ચેતનાને બરાબર આધીન થઈ જાય એમાં જરા પણ શક જેવું રહેતું નથી, કારણ કે વિવેક આવતાં મનની ચંચળતા અને માનસિક અવ્યવસ્થા દૂર થઈ જાય છે અને ગાડું એક વાર ચીલામાંથી નીકળી રસ્તે ચઢી ગયું એટલે આનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરતાં કે પ્રગટ કરતાં વખત લાગતો નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ નિપજાવવા માટે વિવેકની બહુ જરૂર છે. વિવેક વિચારને આધીન છે. વિચાર સદ્જ્ઞાનને આધીન છે. અને આવરણ ખસેડી દેવામાં આવે કે ખસી જાય તો સદ્જ્ઞાન પોતાના ઘરનો વિષય છે, અતિ અગત્યનો વિષય છે અને પ્રયત્નથી સુપ્રાપ્ય છે. આ સર્વ વાતને જણાવનાર વિવેકમિત્રની સલાહ, સૂચના અને દોરવણી નેટલા માટે બહુ ઉપયોગી, ખાસ જરૂરી અને મહાન લાભકારી છે. અને તેટલા માટે શુદ્ધ ચેતનાએ તેની યોગ્ય રીતે, યોગ્ય શબ્દોમાં અને યથોચિત સમયે માગણી આ પદમાં કરી છે, અને એ માગણીનો પાકો—ગગનભર મારફતિયો શોધી કાઢ્યો છે. (૭૫)

૧. 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા'—ભાષાંતર, પ્ર૦ ૪, પ્ર૦ ૩૩, પૃ૦ ૧૦૪૭

૨. 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા'—ભાષાંતર, પ્ર૦ ૪, પ્ર૦ ૩૮, પૃ૦ ૧૧૦૭.

પદ છોંતેરમું

ભૂમિકા—આ વિભાગમાં 'વસંત' રાગનાં છ પદ આવ્યાં: ૫૮, ૬૪, ૭૦, ૭૪, ૭૫, ૭૬. છેલ્લાં ત્રણ પદો પૈકી આ છેલ્લું પદ છે. વસંત રાગમાં અદ્ભુત શાંતિ અને વાતાવરણમાં અપૂર્વ ગૌરવ રહે છે. એ રાગનો પુરુષાકાર (Personification) જોતાં એનું ભારેપણું અને એની વિશિષ્ટતા હૃદયંગમ થાય તેવાં છે. આ રાગમાં હજુ એક પદ (૧૦૭) આવનાર છે તે લગભગ છેલ્લું હોઈ કળશરૂપ છે.

એકત્રીશમું પદ શ્રીરાગમાં ગાઈ બતાવ્યુ ત્યારે ત્યાં માયા–મમતાનો પરિવાર કેવો છે અને અહીં શુદ્ધ ચેતનાનો પરિવાર કેવો છે તેનું સામસામું વર્ણન કરી ભારે કમાલ કરી હતી. ત્યાં કામ, કપટ, મદ, મોહ, માન અને અહીં અનુભવ–અમૃતનું પાન બતાવ્યું હતું, અને એ આખી વાત સમતાની સામે મૂકી હતી. ત્યાં જે વિચાર શ્રીરાગમાં બતાવ્યો હતો તેને મળતો વિચાર અત્ર વસંત રાગમા બતાવ્યો છે. અહીં તો શુદ્ધ ચેતના પોતે જ પતિ પાસે 'સરખામણી અને મુકાબલા' કરી વસ્તુગતે શી સ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ આપે છે અને તે રીતે ચેતનજીને પોતાને ઘેર પધારવા પ્રેરણા કરે છે.

આ જાતની સરખામણીની માનસિક અસર બહુ વ્યાપક બને છે. ઘણી વખત પ્રાણી પોતાની ધૂનમાં ચાલ્યો જાય છે, પણ પોતે ક્યાં જાય છે, ત્યાં કોણ ધકેલીને લઈ જાય છે, ત્યાં જવાની પ્રેરણા કોણ કરે છે, ત્યાં કેવા કેવા વિકારો પડેલા છે—તેનો તે વિચાર કરતો નથી. પણ જો એક વખત ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે એ વાત સામસામી મૂકી પ્રદર્શન આકારે તેને બતાવી હોય તો, સંભવ છે કે, એ કદાચ ઘેર આવી જાય અથવા ખોટા ઘર તરફ વધારે આકર્ષણ રાખતો અટકી જાય. જ્યાં સુધી પ્રાણી વ્યવહારમાં લીન થઈ આગળપાછળનો વિચાર કરતો નથી, અંત્ય પરિણામ કે રખડપાટીનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી એની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં સાધ્યસામીપ્ય થતું નથી અને અવ્યવસ્થિત ધોરણને પરિણામે એ કુટાયા–ઘસડાયા કરે છે. એટલે એની સમક્ષ શબ્દચિત્ર રજૂ કરવાની રીતિ ખૂબ જરૂરી માનવામાં આવી છે. તેટલા માટે ચેતના આ પદમાં અહીં (એટલે પોતાને ઘેર, પોતાની પાસે) શું છે અને તહીં (એટલે મમતા–માયા–કુમતિને ઘેર, તેમની પાસે) શું છે તેની કેટલીક મુદ્દામ વિગતો અહીં રજૂ કરે છે. એ વિગતો બતાવવાનો આશય ચેતન દેવને પોતાની ખરી પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવવાનો છે અને તે દ્વારા તેના વિચાર–વાતાવરણની શુદ્ધિ કરી તેને યોગ્ય પસંદગી કરવા માટેનાં સાધનો પૂરાં પાડવાનો છે.

એ શોકનો એક પતિ હોય ત્યારે તેને પોતાને મંદિરે બોલાવવા શોકો જે જાતનાં કારસ્તાનો કરે છે તેમાંનું આમાં કાંઈ નથી. અહીં તો સાફ સાફ શબ્દોમાં, ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે એની ઉઘાડી વાત કરી છે. પણ એના હાર્દમાં એટલી ઊંડી વાતો, અને

આશયના પલટા માર્યા છે કે હૃદય હોય એને એ સરખામણી સોંસરવી ઊતરી જાય તેવું સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કર્યું છે.

માનસ વિદ્યા પ્રમાણે બે પ્રકારની વાત ધ્યાન ખેંચનારી હોય છે, અને નૈતિક, આધ્યાત્મિક કે નૈસર્ગિક રીતે પ્રગતિ ઇચ્છનારે આ બન્ને વૃત્તિઓ પર ખાસ લક્ષ્ય રાખવાનું માનસશાસ્ત્રીઓ (Psychologists) કહે છે. આ વૃત્તિઓ તે subjective અને objective છે. પ્રથમ આંતરદર્શી (introvert) અને બીજી બાહ્યદર્શી (antrovert). આંતરદર્શી વૃત્તિઓ પોતાને જુએ છે, હૃદય તરફ નજર રાખે છે, અંદર જુએ છે, અને એમાં લક્ષ્ય પોતા તરફ હોય છે. બાહ્યદર્શી વૃત્તિઓ સામે નજર રાખે છે, પોતાનાં કાર્ય કે વિચારની જનતાને–સામાને શી અસર થશે, અન્ય પોતા માટે શું ધારશે, અન્યમાં પોતાનું સ્થાન શું રહેશે—આવા વિચારની બહુલતા હોય છે. યોગીની નજર આંતરદર્શી હોય છે. એનો વિષય ચેતન હોય છે. એનો ખ્યાલ સ્વ તરફ જ હોય છે. એનું સાધ્ય આત્મીય પ્રગતિ તરફ જ હોય છે. એને દરકાર આધ્યાત્મિક વિકાસ પર જ હોય છે. યોગીઓને પરનો ખ્યાલ હોતો નથી એમ નહિ, પણ એ પોતાના વિકાસને જ મુખ્યતયા જુએ છે અને એ પરભાવમાં રમણ કરતી અને ધન, વ્યાપાર અને આબરૂના ખ્યાલમાં સબડાઈ પડેલી દુનિયા તરફ ઉપેક્ષા કે સમભાવ રાખે છે. આ તો વ્યવહારપૂરતી વાત થઈ, પણ એ જ પ્રમાણે કેટલાંક પ્રાણીઓ સ્વમાં નજર રાખે છે, સ્વ તરફ ખ્યાલ કરે છે અને સ્વની પ્રગતિને અનુકૂળ વર્તન કરે છે. આવા પ્રકારની આંતરવૃત્તિમાં અને સંસારના રંગમાં રંગાઈ રહેલી દુનિયાની વૃત્તિ અને વર્તનામાં કેવો તફાવત છે એ બતાવવા આ પદમાં મુદ્દામ વર્ણન કર્યું છે.

એક વાત અહીં કરી દેવાની જરૂર છે: સ્વમાં માત્ર ચેતનરાજ કે તેની વિશુદ્ધ પત્ની (પુરુષાકારે) ચેતના જ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ શરીર, ધન, માલ, સંપત્તિ, આબરૂ કે પ્રતિષ્ઠા એ સર્વ બાહ્ય દૃષ્ટિમાં આવે છે. આ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિમાં શાં શાં તત્ત્વો છે તે ચેતના પોતે પતિદેવને વિગતથી પણ સંક્ષેપમાં કહી બતાવે છે. આ રીતે આ પદને એકત્રીશમા પદ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે. આવા પ્રકારનો વિચાર કરવાથી ચેતનની પરદશા પર અસર થવાનો સંભવ હોઈ આ પદની ખાસ સાર્થકતા છે.

प्यारे प्राणजीवन एह साच जान;
उत बरकत नांहि न तिल समान. प्यारे० १

અર્થ—મારા વહાલા પ્રીતમ! આ મારી વાત ખરી છે એમ સમજજે. (આંગળીથી

પાઠાંતર—પ્રાણજીવન-પ્રાનજીવન. એહ-એ.

શબ્દાર્થ—પ્રાણજીવન = પ્રાણને જીવનાધાર, પ્રીતમ, પતિ. સાચ = સાચું, ખરું. ઉત = ત્યાં (આંગળી નિર્દેશ કરી બતાવેલું સ્થાન). બરકત = ફાયદો, લાભ, ફેર, સિદ્ધિ, સારાવાટ, ભરપૂરતા. નાંહિ = નહીં. ન = નહિ. તિલ = તલ, લગારેક, સહજ, તલમાં દાણામાં દાણો દાણો. સમાન = જેટલું. તિલ સમાન = તલ જેટલું, જરા, અણુ, લગાર માત્ર.

બતાવીને–પરભાવ તરફ નિર્દેશ કરીને) ત્યાં એક તલના ફોતરા જેટલી–લગાર માત્ર–પણ સારાવાટ–ફતેહ નથી. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના પોતાના પતિદેવને નમ્ર ભાવે કહે છે: મારા પ્રાણ! મારા જીવજીવન! આપ મારે માટે ગમે તે વિચારતા હો, પણ મારે તો તમારો આધાર છે, તમારા પર મારી જીવાદોરી છે અને તમારી ઉપર મારી સર્વ ગણતરી છે. એ (ચેતના) કહે છે કે મારા દેવ! તમે જેને ઘેર જાઓ છો અને જેને પોતાની માની બેઠા છો, એ કુમતિ કે માયા–મમતામાં કોઈ જાતનો લાભ નહિ થાય, એમાં કાંઈ સારાવાટ નથી; 'સારાવાટ' નથી એટલું જ નહિ પણ એ વાતમાં એક તલના ફોતરા જેટલી પણ બરકત નથી. તમારા જેવા (સત્તાગતે) મહાન પુરુષને એની સાથે જવું કે એનો પરિચય કરવો એ શોભતી વાત નથી. (૧)

જુઓ, અહીં મારે મંદિરે કેવી કેવી ચીજો છે અને તમે જ્યાં જઈ રહ્યા છો તેને મંદિરે શું છે તે હું સંક્ષેપમાં તમારી સમક્ષ ગણી બતાવું:—

> उनसें न मांगुं दिन नांहि एक;
> इत पक्करि लाल छ–'री' करि विवेक. प्यारे० २

અર્થ—એની પાસેથી એક દિવસ માટે પણ તમારી માગણી કરું નહિ. અને મારા લાલ! અહીં તો વિવેક કરીને છ–'રી' પકડી લેવાની છે. (૨)

વિવેચન—જે પાઠ મળ્યો છે તેનો અર્થ કરતાં એમ ભાવ બેસે છે કે એની (કુમતિની) પાસેથી એક દિવસ માટે પણ તમારી માગણી કરું નહિ. પંન્યાસજી એનો અર્થ લખાવે છે કે 'જે વિભાવદશાવાળા છે તેની પાસેથી મેં તમને (ન?) માગ્યા હોય તેવો એક દિવસ નથી, એટલે સર્વ દિવસ માગણી કરી છે.'

આ બન્ને અર્થમા બીજા પાદમા આવેલ છ–'રી' સાથે કાંઈ મેળ ખાતો નથી. અર્થ તો સુગમ છે. માગણી ન કરવાની વાત કરે તે ચેતનાનું સ્વમાન સૂચવન કરે છે. એ તુચ્છ, હલકી, કુલટા જેવી માયા–મમતા પાસે પતિની માગણી કરવા ચેતના જાય તેમાં એનું સ્વમાન ઘવાય છે. આ એક દૃષ્ટિ થઈ. અથવા તમારા જેવા મહાન પતિ માટે ગમે તેવી હલકી સ્ત્રી પાસે હું માગણી ન કરતી હોઉં એવો એક પણ દિવસ નથી. આ દૃષ્ટિએ

પાઠાંતર—પ્રથમ પાદ–ઉનમેં ન ગગો દિન ના હિત એક. (આનો અર્થ બેઠો નથી. પણ અન્ય પાઠ મેળવી સાચો અસલ પાઠ શોધવાની આવશ્યકતા સૂચવન થાય છે.) કરિ–પરે.

શબ્દાર્થ—ઉનમેં = એની પાસેથી. ઇત = અહીં (બતાવીને). લાલ = પ્યારા પતિ (સંબોધન). છ–'રી' = છ શબ્દો–જેને છેડે રી–કાર આવે તે—(૧) ભોયસંથારી: (૨) પરસંગનિવારી (પર = પુરુષ કે સ્ત્રી); (૩) એકલઆહારી: (૪) પાદચારી: (૫) આવશ્યક દોષવારી: (૬) સચિત્તપરિહારી. (વિગત માટે વિવેચન જુઓ)

ચેતનાની વિશાળતા, નમ્રતા, દીનતા અને પતિપ્રેમમયતા વ્યક્ત થાય છે આવો અર્થ બેને છે, પણ એનો બીજા ચરણ સાથે મેળ થતો નથી જે સરખામણી પ્રથમ ચરણ અને બીજા ચરણ વચ્ચે મુકાણવા દ્વારા આ પદમા સર્વ વ્યાપી છે તેનો અત્ર પ્રક્રમભંગ થાય છે મને લાગે છે કે આ બીજી ગાથાનો પ્રથમ વિભાગ તદ્દન જુદો છે પ્રતમાથી મળેલ પાઠાંતરનો ભાવ મને બેસતો નથી આ હકીકત અર્થગૂઢ્યવિચારણા અને શુદ્ધ પાઠાંતરની અપેક્ષા રાખે છે[1]

હવે આ ગાથાના બીજા ચરણની વિચારણા કરીએ —

બીજી પંક્તિ માટે અર્થ ઉપર કર્યો છે તે જ શક્ય છે, પણ તેમા પણ વિશેષ વિચારણાની જરૂર જણાય છે 'અહીં તો વિવેક કરીને છ–'રી' પકડી લેવાની છે—' એટલે શુદ્ધ ચેતનામા તો વિવેકપૂર્વક છ–'રી' હાથ કરી લેવાની છે પ્રથમ આ છ–'રી' શુ છે તે વિચારી જઈએ —

આ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે સમુદાયમા જૈનો યાત્રાએ જાય ત્યારે આ છ–'રી' પાળે છે, એટલે બાહ્ય તપના પ્રકારમાથી છ વર્તનો એવા પ્રકારના કરે છે, જેની પાછળ છેલ્લો અક્ષર 'રી' કાનમા આવે આ અનુપ્રાસના શબ્દો છે અને 'રી' એ છેલ્લો અક્ષર છે અસલ જ્યારે રેલવે વ્યવહાર નહોતો અને લોકો સંઘસમૂહમા શત્રુંજય આદિ મહા તીર્થના યાત્રા કરવા જવા માટે દિવસો ગાળતા ત્યારે ઘેરથી નીકળે ત્યાંથી આ છ–'રી' પાળતા હતા એટલે છ નિયમો સ્વીકારી ધીમે ધીમે આગળ વધતા હતા તે આ પ્રમાણે —

(૧) ભોંયસથારી—એટલે પોતાનુ ઘર છોડે અને તીર્થે પહોંચે ત્યા સુધી જમીન પર સૂવે, ખાટલો, પલંગ, તળાઈ કે બીજી કોઈ વસ્તુ ઉપર ન સૂવે, માત્ર ઊનનુ સંથારિયુ વાપરે.

(૨) નારીસંગનિવારી—પરણેલ હોય તો પોતાની પત્ની સાથે પણ સંયોગ ન કરે કુવારા કે વિધુર હોય તે બ્રહ્મચર્ય પાળે, અને તે પ્રમાણે સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે પુરુષ સંગનો ત્યાગ કરે

(૩) એકલઆહારી—આખા દિવસમા માત્ર એક વખત આહાર કરે એમા ઊઠતા ચા અને આખો દિવસ મોઢુ ચાલ્યા કરે એ વાત ન હોય. સંઘયાત્રામા રાત્રિભોજનનો તો સવાલ જ ન હોય

---

૧ પાઠાંતરે–'ઉનમે ન ગગો દિન ના દિત એક' પાઠનો અર્થ પણ બેસતો નથી પ્રયત્ન કરતા સૂચવન રૂપે આમ અર્થ થાય એ (મમતા–માયા) થી કાંઈ છોકરા (ગગો) ન થાય અને એનાથી એક દિન પણ ન થાય આમ સૂચિત અર્થ કરતા પણ છ–'રી' સાથે મુકાબલો થતો નથી એટલે અહીં અમને ક્યો પાઠ છે તેની વિશેષ તપાસની આવશ્યકતા રહે છે જ આ અર્થ પણ મે પ્રયત્ન કરી બેસાડ્યો છે પણ મને એથી સંતોષ થયો નથી તપાસ ચાલુ રહેશે વિચારક વાચકની સૂચનાની અપેક્ષા છે
—વિવેચનકાર.

(૪) પાદચારી—ઘરેથી ચાલે ત્યારથી પગે ચાલે એટલે કોઈ જાતના વાહનનો ઉપયોગ ન કરે

(૫) આવશ્યક દોયવારી—એટલે સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ કરે

(૬) સચિત્તપરિહારી—એટલે જીવાકુળ પદાર્થનો ત્યાગ કરે એટલે લીલા શાક, ફ્રુટ વગેરે જીવમય હોય તે સ્થિતિમા તેનો ત્યાગ કરે અને જૈનને કદમૂળ કે અભક્ષ્ય ખાવાનો તો સવાલ જ ન હોય

આ છ–'રી' પાળતા સઘમા યાત્રા કરવી એ એક જીવનનો લહાવો હતો, આત્મવિકાસનુ સોપાન હતું અને દેશભરમા એકસરખા વ્યવહાર અને આદર્શને સમતુલાએ જાળવી રાખવાની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હતી

આ છ–'રી'નો યોગ શબ્દો તરીકે પણ ઉપયોગ કરી તેને વધારે વિસ્તૃત અર્થમા આભ્યતર પ્રયોગ માટે બતાવી શકાય, પણ અત્ર તેવો ભાવ બેસતો નથી વિવેકપૂર્વક છ–'રી'ને પકડી લેવાની, તે અનુસાર વર્તન કરવાની અને તેનાથી આગળ વધવાની વાત ચેતાનાની શુદ્ધ દશામા હોય છે એ વાત પર અત્ર ધ્યાન ખેચવાનુ છે[1] (૨)

उत शठता माया मान ढुंब;
इत ऋजुता मृदुता नीज कुटुंब. प्यारे० ३

અર્થ—ત્યા લુચ્ચાઈ, માયા અને અભિમાન જેવા હલકા માણસો(નો સહવાર) છે, અને અહીં સરળતા કોમળતા, જેવા પોતાના સગા–કુટુબી છે (૩)

વિવેચન—ત્યા–વિભાવ દશામા–માયા–મમતાના ઘરમા–કુમતિની સોબતમા–કેવી કેવી ચીજો છે, કેવા કેવા ભાવો છે, તે આપ વિચારો ત્યા શઠતા છે એટલે લુચ્ચાઈ કે અજ્ઞાન છે શિયાળના ગુણો શઠમા હોય છે મુત્સદ્દીગીરી, બાહ્ય દેખાવ, ખાલી ટાપટીપ એ સર્વનો સમાવેશ શઠતામા થાય છે માયા એટલે કપટ, દભ, બાહ્ય દેખાવ અને અદરની પોલાશ શઠતામા મુત્સદ્દીપણુ વધારે ભાવ ભજવે છે, ત્યારે માયામા શિયાળના ગુણ, દભ અને

પાઠાંતર—ઉત–ઉન શઠતા–સત ઠગ નીજ–જાણો

શબ્દાર્થ—શઠતા = લુચ્ચાઈ, અજ્ઞાનપણુ માયા = કપટ, દભ ડુબ = બજાણિયા, કોળી જેવી હલકી કોમના, ક્ષુદ્ર ઋજુતા = સરળતા મૃદુતા = કોમળતા નીજ = પોતાનુ

---

૧ આ પ્રમાણે વ્યવહારુ અર્થ સાપડયો તે કર્યો છે પણ મને આ ગાથાના અર્થમા મેળ બેઠો નથી 'લાન'ને સબોધને મૂકવુ પડે છે અને 'છરી'નો 'ચપ્પુ' અર્થ ચેતના સાથે બેસતો નથી, અને આખી ગાથા અનોક્રમ સ્થિતિમા રહી છે 'છ–રી'નો પારિભાષિક અર્થ લેતા પણ ચોક્કસ અર્થ મેળ સાથે ઉપરની પક્તિમા એકરસ થઈ શકતો નથી આથી વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આ ગાથાનો થશે તો તે આગળ પર પ્રસગ લઈ સુધારી લેવાશે કે સૂચવી શકાશે હાલ તો સમજાયું અને સમજાયું તેની માત્ર રજૂઆત કરી છે
–વિવેચનકાર.

દેખાવને વધારે સ્થાન હોય છે. અને માન એટલે અભિમાન, ગર્વ, પોતાના ધનનો, રૂપનો, પ્રભુતાનો–એમ અનેક પ્રકારના ગર્વ થાય છે. ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવનો સમાવેશ પણ એમાં થાય છે. આવા ઠેઠ–ઝાંપડા (ડુંબ) જેવા હલકા કુટુંબીઓ ત્યાં છે. એટલે માયા–મમતાને ઘેર તમે જાઓ છો તેના કુટુંબીઓ આવા–શઠતા, માયા અને માન જેવા–છે. જે જેવા હોય તેને તેવા મળે છે, અને મારા દેવ! મારા કુટુંબીઓ તો ઋજુતા અને કોમળતા જેવાં છે. એની સાથે સહવાસ કરતાં પોતાની ઉન્નતિ અને વિકાસ થાય છે. સારા ખાનદાન કુટુંબ સાથે વ્યવહાર કરવો એ પૂર્વકાળની આર્ય સંસ્કૃતિ છે. બાહ્ય દેખાવ, રૂપ કે ધાંધલ જોઈ પ્રેમમાં પડી જવાનાં પરિણામો બહુ આકરાં આવે છે, અને માણસને નાશને પંથે દોરી જાય છે; ત્યારે સારા સંસ્કારી સગાંઓ જરૂર વખતે સારી–સાચી સલાહ આપે છે અને અવસરે આંગણાને પોતાની દીપ્તિવત હાજરીથી શોભતું પવિત્ર કરી વધારે ઉજ્જવળ બનાવે છે. આવું મારું કુટુંબ છે. (૩)

उत आसा तिसना लोभ कोह;
इत शांत दांत संतोष सोह. प्यारे० ४

અર્થ—ત્યાં આશા, તૃષ્ણા (લાલચ), લોભ અને ક્રોધ છે; અહીં શાંતિ, દમન અને સંતોષ શોભા આપે છે. (૪)

વિવેચન—ત્યાં કેવા કેવા ભાવો છે તે પણ જુઓ. ત્યાં એક તો આશા દેવી છે. એનો છેડો જ નથી; એ આગળ ને આગળ વધતી જ જાય છે. ત્યાં તૃષ્ણા દાસી છે. એ આશાના જ ઘરની છે, પણ એ વધારે ઊંડી, અતિ ભયંકર અને લાલચની લપવાળી હોઈ પ્રાણી પાસે ભારે ઉન્માદ કરાવે છે. એ લોભના ઘરની હોઈ પ્રાણીને અધ્ધર લટકાવે છે, દેશવિદેશ રખડાવે છે, નીચની સેવા કરાવે છે અને રાજા કે અમલદારની ખુશામત કરાવે છે. અને વળી, ત્યાં લોભ નામનો આકરો દૈત્ય છે. એ તૃષ્ણાની જેમ કદી ધરાતો નથી અને ઉત્તરોત્તર વધતો જ જાય છે. આકાશનું માપ આવી શકે તો જ એ લોભના માપની શક્યતા છે. ક્રોધ હળાહળ ઝેર છે, મહા કઠોર વિકાર છે, પોતાના ઘરને બાળી મૂકનાર છે, નરકનું દ્વાર છે અને સંયમનો ઘાત કરનાર છે. આવી રીતે ત્યાં માયા–મમતાને ઘેર કષાયો છે, મહાપાપી વિકારો છે, અંતરના ષડ્રિપુઓ છે. અને પ્રાણીને સંસારમાં રખડાવનાર પણ ઘર કરી બેઠેલા મહાઆકરા, ભયંકર, નીચે પાડનાર અંતરંગ દુશ્મનો છે.

પાઠાંતર—તિસના–ત્રિષ્ના. કોહ–કોપ. શાંત–સંત દાંત–દાંતિ સોહ–પોષ.

શબ્દાર્થ—તિસના = તૃષ્ણા, લાલચ. કોહ = ક્રોધ. શાંત = શાંતિ. દાંત = ઇંદ્રિય અને નોઇંદ્રિય-(મન)નું દમન. (શાંતિ = નમ્રતા, દમન, આધીનતા) સંતોષ = તૃપ્તિ, સમાધાન, સુખ. સોહ = શોભે છે, વસે છે.

ત્યાં આવી સ્થિતિ છે ત્યારે અહીં–મારા મંદિરે–શાંત અને દાંત સંતોષની શોભા છે. સંતોષીના સુખનો પાર નથી. એની માનસિક સ્થિતિ પાસે રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તીની સમૃદ્ધિ નિરર્થક છે. દારિદ્રય તૃષ્ણાની વિશાળતામાં છે; ગરીબાઈ મનને ઓછું પડવામાં છે; અલ્પતા મનની સરખામણીમાં છે; ભિખારીપણું નજરમાં રાખેલ ઉદ્દેશ્યની મર્યાદામાં છે; અને આશા, તૃષ્ણા કે લોભ એ સર્વ વિચાર વગરનાં હવાંતિયાં છે. અહીં અંદરની શાંતિ છે, બાહ્ય વસ્તુઓનું કે વિકારોનું દમન છે, મળે કે હોય તેમાં સંતોષ છે અને એ સર્વ અંતરની શોભા આપે તેવા ભવ્ય વિલાસો છે, સાચા ઉમળકા છે, પ્રેમનાં નિર્ઝરણાં છે. (૪)

उत कला कलंकी पाप व्याप;
इत खेले 'आनंदघन' भूप आप. प्यारे० ५

અર્થ—ત્યાં કળા–કૌશલ્યને એબ લગાડનાર પાપ વ્યાપીને રહેલ છે; ત્યારે અહીં તો ખુદ મહારાજા આનંદઘન પોતે ખેલ ખેલી રહ્યા છે–રમણ કરી રહ્યા છે. (૫)

વિવેચન—આપશ્રીનો વિકાસ ચાલુ રહે તેવી આપનામાં કળા છે. આપ નૈસર્ગિક રીતે પ્રગતિશીલ છો. આપમાં મુક્તિનાં અનેક તત્ત્વો છે, ગુણનો સમુદ્ર છે, ઊભરાતો પ્રેમ છે અને નૈસર્ગિક સભ્યતા છે. આ આપની નૈસર્ગિક કળાને કલંક આપનાર, એને ઝાંખી પાડનાર, એને શૂન્ય બનાવનાર પાપ વ્યાપી રહેલ છે. એ આખા ઘરમાં અંધકાર, અધમતા, નાશ અને પીછેહઠ ભરેલી છે, એમાં લપસાણનો પાર નથી અને એમાં ઉજ્જ્વળતા, પ્રગતિ કે પ્રકાશને સ્થાન નથી. વિભાવદશામાં મુખ્યતા તો પાપની જ હોય છે. કોઈવાર પુણ્યની સહાય ઝળકી આવે તો તે પણ સંસાર તરફ ઘસડી જનાર હોઈ, અંતે અંધકાર કે ત્રિકાશમાં વધારો જ કરે છે. અને આ રીતે આત્માની–આપની મૂળ કળાને ખરેખર કલંક આપનાર કાળાં તત્ત્વોથી જ એ ભરપૂર છે. આપે એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાની જરૂર છે.

અને મારે મંદિરે તો ખુદ આનંદઘન પોતે નિત્ય ઉત્સવ કરી રહેલ છે, અને આત્મિક આનંદના રસફુવારા ત્યાં આખો વખત ઊડયા જ કરે છે. આ આનંદઘનના ખેલ આપણે અનેકવાર જુદે જુદે સ્વરૂપે જોયા–વિચાર્યા છે એટલે તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર ન જ રહે. પણ એક ઘરમાં કળાને કલંક આપનાર પાપ ભરેલું હોય અને બીજા ઘરમાં આનંદઘન પોતે ખેલી રહ્યા હોય, ત્યાં આપ શું પસંદ કરશો? મારા નાથ! આપને સાચી વાત કરું છું કે એને ઘેર બરકત નથી, શાંતિ નથી, સુખ નથી; ત્યારે અહીં તો આનંદના ખેલ ખેલાય છે, રસના પ્યાલા ઊડે છે અને શાંતિની ફોરમ ચોગમ પસરે છે. એટલે તે સર્વ આપ વિચારો, સરખાવો અને વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરો. (૫)

પાઠાંતર—વ્યાપ–રૂપ. ભૂપ આપ–આપ ભૂત.

શબ્દાર્થ—કલા = રીત, વિકાસ, હુન્નર. કલંકી = બદનામ કરનાર. વ્યાપ = ફેલાઈ રહે છે. ભૂપ = મહારાજ. આપ = પોતે. ખેલે = રમે, રમણ કરે.

ઉપસંહાર—આવી રીતે સામસામી સરખામણી કરી. ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે તેનું સાચું તાદૃશ ચિત્ર દેવી ચેતનાએ પતિદેવ પાસે ચીતરી જણાવ્યું. એમાં અતિશયોક્તિ વગર બન્ને સ્થાને શું શું છે તે મુદ્દામ રીતે વર્ણવી બતાવ્યું અને એ બન્ને ચિત્રો પૈકી જે આદરણીય જણાય તેનો સ્વીકાર કરવા સૂચના કરવાથી ન રોકાતાં અહીં તો શુદ્ધ ચેતનાએ સાફ સાફ જણાવી દીધું કે એ માયા–મમતા કે કુમતિમાં દહાડો વળે તેવું એક પણ તત્ત્વ નથી. અને પોતાને મંદિરે તો મહાશાંતિ, વિશિષ્ટ આત્મદમન અને માર્દવ, આર્જવ જેવા મહાકુળવાન કુટુંબીઓ છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપને યોગ્ય લાગે તેની સાથે પરિચય કરો, સ્નેહ વધારો અને આગળ વધો. (૭૬)

પદ સિત્તોતેરમું

ભૂમિકા—આ પદમાં પ્રભુનામની લય લાગવાનો મહિમા ગાયો છે. પ્રાણી પોતે પોતાની ધૂનમાં હોય છે. ધારાસભામાં રસ લેનાર કર, આવક, ખરચ આદિ બાબતોમાં ધૂન લગાવે છે; રાજકારણમાં રસ લેનાર સમાજવાદ, સામ્યવાદ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય આદિ બાબતોની ધૂન લગાવે છે; દાક્તર કે વૈદ્ય રોગનાં નિદાન અથવા ચિકિત્સાની ધૂન લગાવે છે: આ રીતે દરેક પ્રાણી પોતપોતાના ધંધા, વેપાર કે નોકરીને લગતી ધૂનમાં પડી જાય છે.

કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પરિચય વધારવો હોય તો તેને કઈ વાતની ધૂન છે એ વાત શોધી કાઢવી જરૂરી છે. નહિ તો ઉપરચોટિયા વાતો થાય, પણ એમાં રસ જામે નહિ, દિલની એકતા થાય નહિ અને તમારું કામ તેનાથી કે તેની મારફત સાધી શકાય નહિ. આ તો વ્યવહારની વાતો થઈ. આ પદમાં તો પ્રભુનામસ્મરણની ધૂન લગાડવાનો મહિમા ગાયો છે. જેને એ ધૂન લાગે તેને બીજી વાત ગમતી નથી. જ્યારે પ્રભુનામની ધૂન લાગે ત્યારે પ્રાણી હાલતાં–ચાલતાં, ઊઠતાં–બેસતાં કે નહાતાં–ધોતાં પણ પ્રભુનામ લે છે, પોતાના આદર્શને સર્વ સંયોગોમાં પોતાની સમક્ષ રાખે છે અને એને એ સિવાયના બીજા કામમાં રસ કે પ્રેમ લાગતો નથી. આવા પ્રાણીને પછી તો અંદરથી 'અજપાજાપ' ચાલે છે; એને વગર પ્રયાસે અંદરથી પ્રભુસ્મરણ થયા જ કરે છે; એની વાણી કે વિચારણામાં હાલતાં–ચાલતાં પ્રભુનામનો મહિમા સ્થિત થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણમાં પણ પ્રભુનામનું ઉચ્ચારણ, સ્મરણ, જલ્પન અને વાદન ચાલે છે. લયમાં અને ધૂનમાં બહુ તફાવત નથી. ધૂન બાહ્ય તત્ત્વ છે અને લય આંતર (આભ્યંતર) તત્ત્વ છે. ધૂનમાં બહારનો દેખાવ પણ જણાઈ આવે છે. ઘણીવાર 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ, પતિતપાવન સીતારામ'ની ધૂન સાંભળી હશે. એ બાહ્ય સ્વરૂપે ધૂન કહેવાય. અંદરથી 'લય' લાગે ત્યારે અંતરાત્મા તન્મય થાય છે; એનું નામ લય કહેવાય. કેટલીક વાર ધૂન અને લય બન્ને સાથે હોય છે, અને કોઈ વાર બાહ્ય ધૂન વગર અંદરની લય લાગી હોય છે. પ્રભુનામ સાથે એકાકાર વૃત્તિ બનેલી હોય છે અને અંદરથી અજપાજાપ ચાલુ જ હોય છે. એ જ રીતે કોઈ વાર

માત્ર બાહ્ય ધૂન પણ હોય છે અને અંદર કોરાશ કે કલેશ પણ હોય છે.

આ પદમાં લય પર વિચારણા છે. પ્રભુનામ સાથે એકતાન લાગે, ભગવન્નામનો જાપ અંદરથી ચાલે, એ જાપ સિવાય અન્ય દુનિયામાં સારગ્રાહી તત્ત્વ ન જણાય અને એ રીતે પ્રભુનામ સાથે અંદરની સંગ્રાહકતાપૂર્વક એકરસ જામે, ત્યારે એ દશામાં પહોંચેલા જીવાત્માની દશા કેવી હોય, એનો ચાલતા વ્યવહાર સાથેનો સંબંધ કેવો હોય, તે ખાસ વિચારવા જેવી વાત છે. અને, તેની સામે, તે રીતે લય ન લાગી હોય તેવા પ્રાણીની પરિણતિ કેવી હોય તે વિચારી બન્ને વચ્ચે અત્ર સરખામણી કરવામાં આવશે અને અંતે આનંદ ક્યાં અને કોને મળી શકશે તેની આંતર પ્રાર્થના થશે.

લયમાં આત્મનિમજ્જન થાય છે. એના દૃષ્ટાંતમાં હનુમાનના ચિત્રને ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એના હૃદયમાં 'રામ' નામ કોરાઈ ગયુ હતું એ એનું લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે. અને અયોધ્યામાં તેણે તે બતાવી આપ્યું હતું. અનેક સંતો અને મહાપુરુષો પ્રભુનામરટણ કરતી વખતે ખાવા-પીવાનું, હરવા-ફરવાનું ભૂલી જાય છે એ આપણે સાંભળ્યુ છે. લયમાં આ રીતે અંતર્ગામી તત્ત્વને મુખ્યતા છે; ધૂનમાં બાહ્ય તત્ત્વને મુખ્યતા છે. લયને માટે કોઈ વાર 'લે' એવો ભાષાપ્રયોગ પણ થાય છે; એ એનું લઘુ સ્વરૂપ છે.

લય લગાડનાર અને લય વગરનાનાં વર્તન, વિકાસ અને વ્યવહારમાં એટલો બધો તફાવત હોય છે કે એ તફાવત ઉદ્દેશક દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્યમાં લીધા વગર એનો બરાબર ખ્યાલ પણ આવે તેમ નથી. તેથી ધ્યાનધારાને આંગણે ઊભા રહી જિજ્ઞાસુની નજરે આ લય લગાડનાર અને ન લગાડનારને નીરખી લઈએ. પછી આપણે કયો માર્ગ લેવો તેની સૂઝ પડશે.

हमारी लय लागी प्रभु नाम, हमारी लय लागी प्रभु नाम;
आम खास अरु गुसलखाने, दर अदालत नहि काम. हमारी० १

અર્થ—(અત્યારે) અમારી લે' તો પ્રભુના નામની લાગી છે. અમારે રાજમહેલના ખાસ વિભાગનું કામ નથી, કે મોટાના હમામખાનાનું કામ નથી; અમારે કોઈ છિદ્રનું કામ નથી કે અમારે ન્યાયગૃહ (કોરટ)નું કામ નથી. (૧)

વિવેચન—પ્રભુનામ માટે અત્યારે તો મને લય લાગી છે. મને દુનિયામાં વ્યવહારમાં, સ્વપ્નમાં કે જાગ્રત દશામાં સર્વત્ર પ્રભુનામની રઢ લાગી છે. મને બીજી બાબતમાં રસ નથી, ચાલુ વ્યવહારુ માણસોને મોટી કાઉન્સીલોમાં બેસવાનો કે તેવાં સ્થાનનો લાભ લઈ અમલ ચલાવવાનો શોખ હોય છે. 'આમ ખાસ' એ સર્વથી મોટી સભા—હાઉસ ઑફ લોર્ડ જેવી સંસ્થા—કહેવાય. જેને પ્રભુનામની લગની લાગે છે તેને આવા અમલની

પાઠાંતર—આમ–અંબ. અરુ–...(નથી). ગુસલ–ગોસલ. દર–અંદર.

શબ્દાર્થ—હમારી = આપણી, મારી, પોતાની, લય = લીનતા, એક તાર થઈ જવું તે. નામ = રટણ. આમ ખાસ = રાજા–બાદશાહને બેસવાના મહેલની અંદરનો હિસ્સો. અરુ = અને, કે. ગુસલખાના = ગુસ્લખાના, સ્નાનાગાર, નહાવાનું ઘર.

જગ્યા તરફ રુચિ રહેતી નથી.[1] 'ગુસલખાનું' એટલે સ્નાનગૃહ. અસલ રાજમહેલોમાં ગુસલખાના માટે ખાસ સગવડ અને તકેદારી રાખવામાં આવતી હતી. આ મોટાં લોકોનાં રમણસ્થાનો હોય છે. ત્યાં પોતાનો થાક ઊતરે છે એમ તે માને છે.[2] 'દર અદાલત'– 'દર' એટલે છિદ્ર; 'અદાલત' એટલે કોર્ટ. મારે કોઈના છિદ્ર જોવાનું કામ નથી કે મને કોરટમાં રસ નથી. એક વાર જમીન માટે ત્રણ ત્રણ કોરટોમાં લડનાર સગા ભાઈઓ સેંકડો ખરચી નાખે છે! અથવા 'દર' એટલા પૈસાટકા. પૈસાની વાત બીજી ગાથામાં આવવાની છે એટલે છિદ્ર અર્થ સ્વીકાર્યો છે.

મારે મોટી મોટી રાજસભાનું કામ નથી કે રંગબેરંગી હમામખાનામાં નહાવું નથી. મારે કોરટમાં જઈ ધન માટે ધીંગાણાં કરવાં નથી કે વસૂલ કરવા માટે બજાવણી કરવી નથી. મારે નથી મોટા અમીર કહેવરાવવું કે નથી રાજવૈભવ ભોગવવા; નથી ન્યાય માગવા જવું કે નથી ન્યાય આપવાનું સ્થાન સ્વીકારવું. મારે તો એક મારો દેવ, એની સેવા, એના નામનું રટણ અને એના સ્મરણમય મારું જીવન! મને એની રઢ લાગી છે. મને એમાં એકતાન થવું છે. (૧)

पंच पचीस पचास हजारी, लाख क्रिरोरी दाम;
खाये खरचे दीये वीनु जात है, आनन कर कर श्याम. हमारी० २

અર્થ—માણસને પાંચ, પચીસ કે પચાસ, હજાર અને કોઈને લાખ કે કરોડની પૂંજી પ્રાપ્ત થઈ જાય કે મેળવે, પણ અંતે ખાધા, ખરચ્યા કે દીધા વગર માત્ર પોતાનું મુખડું કાળું કરીને ચાલ્યો જાય છે. (અદાલતમાં હારી જઈને અથવા યમના તેડાને આધીન થઈને). (૨)

વિવેચન—જેઓ પ્રભુનામનો મહિમા જાણતા નથી, તેઓ વ્યવહારમાં જોડાઈ પૈસા એકઠા કરવાના કામમાં મસ્ત થઈ જાય છે. ઘણાખરા તો પૈસા પણ મેળવી શકતા નથી અને પ્રભુને સ્મરી પણ શકતા નથી. 'ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા' આવી દુગધામાં પડી બન્નેમાંથી એકેને મેળવી શકતા નથી. અને કેટલાક માણસો પાંચ, પચીસ,

પાઠાંતર—પચીસ–પચવીસ. ક્રિરોરી–કરોડી. દીએ–દીઈ. કર કર–કરી.

શબ્દાર્થ—હજારી = હજારો, ૧૦૦૦. ક્રિરોરી = કરોડ, સો લાખ. દામ = પૈસા, ધન, પૂંજી. ખાય = ખાધા. ખરચે = વાપર્યા. દીયે = દાનમાં આપ્યા. બીનુ = વગર. જાત હૈ = જાય છે, મરણ પામે છે. આનન = મુખ, મોઢું. કર કર = કરીને. સ્યામ = કાળું.

૧. 'આમ ખાસ'નો અર્થ પંન્યાસજીએ 'ખાસા આંબાનાં ફળ' એમ લખાવ્યો છે. સંબંધ જોતાં એ અર્થ અહીં મને બેસી શકતો નથી. 'આમ'નો અર્થ આંબો થાય ખરો, પણ તે અહીં વિચારણીય છે.
—વિવેચનકાર.

૨. ગુસલખાના–'ગોસલ' પાઠ રાખી પંન્યાસજી એનો અર્થ પક્વાન્નવિશેષ જણાવે છે. કોઈ કોશમાંથી એ શબ્દ મને જડતો નથી. કદાચ પ્રાંતીય શબ્દ હોય. મને સુરેખ અર્થ ઉપર જણાવ્યો છે.
—વિવેચનકાર.

પચાસ રૂપિયા મેળવે છે એટલે નાની નાની રકમ એકઠી કરે છે. અને બહુ થોડા કોઈ કોઈ વાર હજાર, લાખ કે કરોડ રૂપિયા એકઠા કરે છે. આવા એકઠા કરેલા પૈસાનો કશો અર્થ નથી. એ પોતે ખાતા નથી, આનંદથી નિરાંતે બેસતા નથી, અને અનેક વાર ધન માટે ભૂખ્યા–તરસ્યા રાતના પણ મુસાફરી કરે છે. ઘણીખરી વાર તો 'નફામાં દો જૂતિયાં જ' મળે છે! પણ કોઈ વાર પાંચ, પચીસ, પચાસ દામ મળી જાય છે. એવા માણસો નથી ખાતા, નથી ખવરાવતા અને નથી ખરચતા. અંતે મરણ પામે છે ત્યારે મુખ કાળું કરી હાથ ખુલ્લા મૂકી વાંસની ઠાઠડીમાં 'રામ બોલો ભાઈ રામ' થઈને જાય છે, ત્યારે એના પાંચ–પચીસ રૂપિયામાંથી એક પાઈ પણ સાથે આવતી નથી અને એની ઠાઠડીને એક કે ચાર નાળિયેર બાંધ્યાં હોય છે તે પણ અંતે અહીં જ રહી જાય છે! આવા પ્રાણીના મૃતકને અવલોકવામાં આવશે તો તેના મુખ પર શ્યામતા–કાળાશ તરવરી આવશે. જીવનમાં પ્રભુનામ લેવું નહિ અને મોત આવે ત્યાં સુધી દાનપુણ્ય કરવું નહિ: આવા જીવનમાં કે મરણમાં માલ નથી. એવા પ્રાણી જીવે ત્યાં સુધી ભારભૂત છે. પ્રભુનું નામ લેતાં એને ટાઢ વાય છે અને સહજ મળ્યુ હોય તો તેમ, અને ન મળ્યુ હોય તો દેવું કીધા વગર કાળું મુખ કરીને જાય છે! આવા ધનના વ્યવસાયમાં મને મજા નથી આવતી.

ધનવાનોની રાત્રીઓ ચિંતામાં જાય છે, અને આ સર્વ ધમાલ કોના માટે? અને કેટલા વખત માટે? એ એના ખ્યાલમાં રહેતું નથી અને અંતે પ્રભુનું નામ લીધા વગર એ મુખ કાળું કરીને ચાલ્યો જાય છે! આવા ધન પાછળના પ્રયાસોને દૂરથી નમસ્કાર! દાન, ભોગ અને નાશ એ ધનના ત્રણ ઉપયોગ છે. દેતા કે ભોગવતા નથી એના ધનનો અંતે નાશ થાય છે. એ સર્વ ધનનુ શાસ્ત્ર ધનવાળાને મુબારક! એની સામે પ્રભુપરાયણ જીવન ગાળનારની જીવનમાં અને મરણ વખતની શાંતિ જોઈ હોય તો આશ્ચર્ય થાય. એના મુખ પર તેજ દેખાય છે. અંત્ય આરાધના પણ હૃદયંગમ હોય છે. (કવિ કહે છે કે–) મને તો પ્રભુનામની લય લાગી છે, અને પ્રભુનામમાં મારું જીવન તન્મય થયુ છે. (૨)

इनके न उनके शिवके न जीउके, उरज रहे विनुं ठाम;
संत सयाने कोई बतावो, 'आनंदघन' गुण धाम. हमारी० ३

અર્થ—(એવા પ્રાણી) ન રહ્યા આના કે ન થયા તેના, ન થયા શિવ–મુક્તિના કે ન થયા જીવના (પોતાના–આત્માના). એની શક્તિ ઠેકાણા વગરની રહી ગઈ. કોઈ ડાહ્યા ઠરેલા સંતપુરુષ હોય તે (અનંત) ગુણના ધામ આનંદઘનને બતાવો. હવે અમારી લીનતા તો પ્રભુનામમાં એકતાર થઈ ગઈ છે. (૩)

વિવેચન—અને શ્યામ મુખ કરીને જનારા પ્રાણી તો નથી આનાં કે નથી તેનાં;

પાઠાંતર—ન–(નથી). ઈનકે–ઉનકે. ઉનકે–ઉતકે. ઉરજ–ઉરઝ. સયાને = સયાનપ. ગુણ–ગુરુ.

શબ્દાર્થ—ઇનકે = આના. ઉનકે = તેના. શિવકે = મોક્ષના. જીઉકે = જીવના. ઉરજ = ઊરજ, બલ, શક્તિ, ઊર્જ. ઠામ = ઠેકાણાં, સ્થાન. સંત = સાધુપુરુષ. સયાને = શાણા, ડાહ્યા, ઠરેલ પ્રકૃતિવાળા.

એટલે 'ધોબીનો કૂતરો જેમ નથી ઘરનો અને નથી ઘાટનો' તેમ એ ઢંગધડા વગર જ્યાં ત્યાં ડાચાં માર્યા કરે છે અને લાકડી કે ટફણાં ખાધાં કરે છે! એ કોઈ વાર જરા સંયમ કરે તો પીછો વખત વધારે જોરથી ઇન્દ્રિયસેવનમાં પડી જાય છે, એટલે એ નથી રહેતો અહીંનો કે નથી રહેતો તહીંનો; એટલે એ નથી રહેતા મોક્ષના કે નથી રહેતા પોતાના આત્માના. મતલબ, એ ઠેકાણા વગરના રહી જ્યાં ત્યાં કુટાયા કરે છે, સાધ્ય વગરનું જીવન ગાળે છે અને ભટકી આંટા મારી દીર્ઘ શ્વાસ પૂરા કરી અંતે ચાલ્યા જાય છે!

આવા પ્રાણીઓનું તેજ ઠેકાણા વગરનું રહી જાય છે. એ મૂંઝાઈ જઈ ચાર ગતિમાં આંટા માર્યા કરે છે અને એની અંદરની અનંત શક્તિ સત્તામાં પડી રહી ઠેકાણા વગરની થઈ જાય છે. પ્રાણીમાં શક્તિ હોય, પણ તે ઠામ–ઠેકાણે ન પડે તો નકામી અને નિરર્થક થઈ જાય છે અને વપરાયા વગરની શક્તિ અને શક્તિ હોવાનો અભાવ એ બન્નેમાં કાંઈ તફાવત નથી. આવા પ્રકારનું અર્થ વગરનું અને પરિણામશૂન્ય જીવન એ તો મરણથી પણ ખરાબ છે. આખો વખત યંત્રની જેમ કામ કરવું અને અંતે સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવું અને નફામાં મુખની શ્યામતા વહોરતાં જવું, એમાં કોઈ સમજણ કે અક્કલની વાત લાગતી નથી. ત્યારે હવે શું કરવું?

હવે તો કોઈ સાચો સંત મને ગુણના ધામ આનંદઘનને બતાવે તો મારો રસ્તો થાય તેમ છે. હવે તો ચેતન અને વિવેક બન્નેનો યોગ થાય અને આનંદઘનના ગુણને ઠેકાણે પહોંચાય તો કાંઈ ઠેકાણું પડે; બાકી અત્યારે તો ઠેકાણા વગરની સ્થિતિમાં અહીં તહીં અથડાયા કરવાનું થાય છે અને સઢ વગરનું વહાણ પવન પ્રમાણે ગમે તે દિશાએ ઘસડાય તેવી દશા થઈ રહી છે.

એક વાતની ખાતરી થતી જાય છે કે અત્યારે જે રસ્તો લીધો છે તેમાં તો માત્ર પ્રભુનામની લય લાગી છે. એ રસ્તે ચાલતાં કોઈ શાણો–શાણો સંતપુરુષ મળી જશે તો આનંદઘનનો માર્ગ બતાવશે, આનંદઘનનું ધામ બતાવશે અને તે રીતે આ ચક્કરે ચઢેલી સ્થિતિનો છેડો આવશે. આટલા કારણે, ભવિષ્યની આશાએ, મને તો હાલ પ્રભુ નામની લય લાગી છે. અહીં આનંદઘનગુણધામ એટલે આત્મપદ સમજવું. એ પદ હજુ મળ્યુ નથી એ વાત ધ્યાનમાં રહે. ચેતન ચેતન કરવાથી એ મળતું નથી એ લક્ષ્યમાં રહે અને એને પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનમાં પ્રભુનામની લય મુખ્ય પ્રબળ સાધન છે એ વાત પર નિગાહ રહે. (૩)

ઉપસંહાર—પ્રભુનામની લય લગાડવાનો મહિમા આ પદમાં વિસ્તાર્યો છે અને આનંદઘન પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો સાધન તરીકે કેવો સુંદર ઉપયોગ છે એ વાત બતાવી છે. આનંદ–આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય તો પ્રભુનામથી બહુ લાભ થાય છે, એકાગ્રતાથી એકતાનતા થાય છે, નકામો કચરો ઓછો થાય છે અને નવો કચરો એકઠો થતો અટકે છે. આગળ વધવા માટે કચરાની શુદ્ધિ જેટલી જ જરૂર નવીન કચરો

ન વધવા દેવાની આવશ્યકતાનો અમલ કરવાની છે. અને તે માટે પ્રભુનામમાં લય લગાડવા જેવો મોટો રાજમાર્ગ બીજો નથી. પ્રભુનામમાં લય લાગે એટલે મન–વચન–કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ એક સ્થાને થાય છે અને એથી કર્મપ્રાપ્તિ અને તેની ઘટ્ટતામાં ઘણો ફેરફાર થઈ જાય છે. 'અજપાજાપ'ની અવસ્થા ચાલે ત્યારે અંદરથી ધ્વનિ થતો જાય છે; એમાંથી આનંદના ઉછાળા જાગે છે; આનંદથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે; સ્થિરતાથી ચપળતા મટે છે અને એક વાર એકાગ્રતા લાવવાની ટેવ સાંપડી જાય એટલે નિજગુણરમણતા સહજ પ્રાપ્ય બને છે.

એક વખતે એક મુમુક્ષુએ યોગી પાસે ફરિયાદ કરી કે પોતે યોગનું અધ્યયન કરે છે, પણ યોગની પ્રક્રિયા કરતા નથી, કારણ કે યોગ બતાવનાર કોઈ સાચા ગુરુ મળતા નથી. એને જવાબમાં યોગીએ કહ્યું કે હજુ તમારી ભાવના યોગનો અભ્યાસ કરવાની જ થઈ છે, એટલે અભ્યાસનાં સાધનો મળ્યાં છે. જ્યારે તમારી તીવ્ર ઇચ્છા યોગની પ્રક્રિયા કરવાની થશે ત્યારે તમને તદ્યોગ્ય નિષ્ણાત ગુરુ સહજ મળી આવશે. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ પાસે કાંઈ અશક્ય કે મુશ્કેલ નથી. અને એ વાત મુમુક્ષુને બરાબર સમજાઈ ગઈ. પ્રભુનામમાં લય લાગે ત્યારે પ્રભુપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે; પછી પોતામાં પ્રભુનો ભાવ દેખાય છે અને અંતે પોતે આનંદમય થઈ પ્રભુસ્થાને બેઠેલા અંતર્યામીને જોઈ–અનુભવી શકે છે. એની શરૂઆત માટે પ્રભુનામની લય લગાડવાની જરૂર છે. તેટલા માટે સુજ્ઞ મુમુક્ષુએ પ્રથમ પ્રભુનામની ધૂન લગાડવી અને પછી એની અંદરખાનેથી લય લગાડવી અને એમા તન્મય થઈ જવું. એ રસ્તે અનંત આનંદસ્વરૂપ, પૂર્ણ ગુણના ધામ, નિજસ્વરૂપમાં રાચી રહેલ પરમાત્માનો પ્રકાશ દેખાશે અને અંતે તે સ્વયંસિદ્ધ થઈ જશે. માટે પ્રકૃષ્ટ સાધન તરીકે અત્યારે પ્રભુનામની લય લાગી છે. લયને પણ સાધન તરીકે જ સમજવાની જરૂર છે; એ સાધ્ય નથી એ ધ્યાનમાં રહે. પણ અતિ પ્રબળ સાધન અને પુષ્ટ નિમિત્ત છે એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લક્ષ્યમાં રહે. (૭૭)

પદ અઠ્યોતેરમું

ભૂમિકા—જેને સમજવું છે અને પ્રગતિ કરવી છે તે અમુક પ્રાણીને પોતાનો ગુરુ ધારે છે, એની પાસેથી પોતે પાઠ લે છે, અને પોતાની મુશ્કેલીઓ પૂછે છે અને એની સૂચના અનુસાર પોતાનો વ્યવહાર યોજે છે. સર્વ જ્ઞાન પુસ્તકમાં લખાયલું હોતું નથી; ખાસ કરીને સંપ્રદાયથી ઊતરી આવેલ જ્ઞાન તો ગુરુ પોતાના શિષ્યને સામે બેસાડી શીખવે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. એક ગાથાનો સીધો સરળ તરજૂમો કરવો અને એનું આંતર રહસ્ય ગુરુ પાસેથી મેળવવું એમાં ઘણો જ તફાવત છે. આપણા દેશની પદ્ધતિ પણ એવા પ્રકારની હતી કે રહસ્ય જાણવા માટે હરેક વિષયમાં ગુરુજ્ઞાનની જરૂર રહે જ. ઘણી વખત શબ્દાર્થ સાથે પારિભાષિક અર્થની જરૂર રહે છે. કોઈ વાર વસ્તુને નજરે જોવાની આવશ્યકતા રહે

છે. કેટલીક વાર પ્રયોગ જ્ઞાનની અથવા પ્રયોગ કરાતાં જોવાની કે જાતે કરવાની જરૂર રહે છે. અને એ સર્વમાં ગુરુની દોરવણીની આવશ્યકતા સમજાય છે. એક બહુ વિખ્યાત યુરોપીય સ્કોલરે 'રજોહરણ'નો કોશ પ્રમાણે અર્થ કરેલો અને એની કલ્પનામાં ઝાડુ-સાવરણી એવો એનો ભાવ રહ્યો હતો. એણે હિંદ આવી સાધુનો ઓઘો જોયો-રજોહરણ જોયું-ત્યારે એને પોતાની કલ્પના પર હસવું આવ્યું. અહીં માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન અને અનુભવનો તફાવત જણાય છે. ગુરુજ્ઞાનની સંકલના તૂટી જવાથી વચગાળેના અંધકાર-યુગમાં જૈનોએ બહુ ગુમાવ્યુ છે.

જેમ ગુરુમહારાજ શિષ્યને પાઠ આપે કે પ્રયોગ કરી બતાવે, તે જ પ્રમાણે આંખ ઉઘાડી રાખી વ્યવહારમાં વર્તવામાં આવે, પ્રત્યેક બનાવોના રહસ્યમાં ઊંડા ઊતરવામાં આવે, પોતાની ચાલચલગત, વાણીવિલાસ કે ક્રિયાનો આશય શોધવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ ઘણું રહસ્ય મેળવી શકાય છે અને એ રીતે એ સર્વ બનાવો, સંગો અને વર્તનો 'ગુરુ'કાર્ય કરે છે. પ્રાચીન કાળની ગુરુશિષ્યના સંબંધની ભૂમિકા પણ આ પદનો ભાવ વિચરતાં ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. અને ગુરુ એટલે ઉપદેશક, ગુરુ એટલે શિક્ષક અને ગુરુ એટલે વડીલ જન, એ શબ્દના જુદા જુદા ભાવો ધ્યાનમાં રાખી આપણે આ પદની વિચારણા કરીએ.

जगत गुरु मेरा, मैं जगतका चेरा;
मिट गया वादविवादका घेरा. जगत० १

અર્થ—(આખું) જગત મારું ગુરુ છે અને હું જગતનો ચેલો છું. વાદવિવાદ-સામસામા સવાલજવાબ-કરવાની પદ્ધતિએ મારા પર જે ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે (હવે) ખલાસ થઈ ગયો છે; તે પરિસ્થિતિમાંથી હું ઊંચો આવી ગયો છું. (૧)

વિવેચન—આખું જગત મારું ગુરુ છે, અને હું જગતનો ચેલો છું. મને જગતના પ્રત્યેક પ્રાણી, પ્રત્યેક બનાવ, પ્રત્યેક ભાવ, પ્રત્યેક પ્રસંગ અને પ્રત્યેક સંયોગ પાસેથી પાઠ મળે છે. હું જીવું છું અને શીખું છું અને મને દરરોજ નવું નવું શીખવાનું મળે છે, અને મારાં જ્ઞાન, અનુભવ અને વિશાળતામાં વધારો થતો જાય છે.

મારા ઉપર અત્યાર સુધી ચર્ચાવાર્તાએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. હું વાતવાતમાં સામાને જૂઠા પાડવા કે પરાસ્ત કરવાની પદ્ધતિ પકડી રહ્યો હતો; જાણે મારા સિવાય અન્યમાં બુદ્ધિ ઓછી હોય અથવા લગભગ ન હોય, એ ધોરણ પર હું કામ ચલાવતો હતો. વાદવિવાદ એ વસ્તુ એવી છે કે એક વખત એમાં રસ જામે એટલે એમાં તો પછી પોતાનો વિજય કઈ રીતે થાય એ જ વાત પર ધ્યાન રહે છે. એમાં સત્યશોધન કે સત્યના ફેલાવાની

શબ્દાર્થ—જગત = દુનિયા, પૃથ્વી. ગુરુ = શિક્ષક, ઉસ્તાદ, વિદ્યાશાળાના અધ્યાપક, વડીલ જન. ચેરા = ચેલા, શિષ્ય. મિટ ગયા = ખલાસ થઈ ગયા, મટી ગયા. વાદવિવાદ = સામસામા સવાલજવાબ. ઘેરા = સંબાઈપિંડોળાઈનો પૂરતો ફેલાવ, રોકાણ, અટકાવ.

ઇચ્છા કરતાં પોતાનો કક્કો ખરો જ છે અને તે ખરો કરવો જ જોઈએ એ વૃત્તિની જ સામાન્ય રીતે પોષણા થાય છે. પણ જ્યારે મેં જગતને જોવા માંડ્યું, જગતના પ્રાણીનાં બુદ્ધિ કે વૈભવો, લેખનશક્તિ કે આંતર રહસ્યો તપાસ્યાં, ત્યારે મારા મનનો ભ્રમ ભાંગી ગયો, મારા દિલમાંથી મારી મોટાઈ નીકળી ગઈ અને મને થયું કે દુનિયામાં તો મારાંથી શેરને માથે સવાશેર ઘણા માણસો છે! અને આ રીતે ભર્તૃહરિ કહે છે તેવી દશા થઈ: 'જ્યારે હું થોડું જાણતો હતો ત્યારે હાથીની જેમ મદથી હું અંધ થઈ ગયો હતો. અને જાણે હું સર્વજ્ઞ છું એવા મદથી મારું ચિત્ત લેપાઈ ગયું હતું. જ્યારે પંડિતજનો પાસેથી કાંઈ કાંઈ જાણવા મળ્યું ત્યારે 'હું મૂર્ખ છું' એવી મને ખાતરી થઈ અને તાવની પેઠે મારો મદ ઊતરી ગયો.'[1]

આ વાત તો જ્ઞાનને અંગે કહી છે, તે જ પ્રમાણે તે પ્રસંગો, બનાવો અને પ્રાણીઓને લાગુ પડે છે. જ્યારે મેં જગતને મારા ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યું અને મેં પોતે શિષ્ય-ચેલાનું સ્થાન સ્વીકાર્યું ત્યારે, પ્રથમ તો મારા મનમાં વાદવિવાદ કરવાની સ્થિતિએ જે ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે દૂર થઈ ગયો.

જ્યારે આંખ ઉઘાડી રાખી જગત પાસેથી પાઠ લેવાની અને પોતાની અલ્પતા સમજવાની ટેવ પડે છે, ત્યારે આ ઘેરો ઘાલેલ વાદવિવાદની પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાંથી બોધ મેળવી શકાય છે. અને આ રીતે આખો જીવનક્રમ પલટાઈ જાય છે. જગતને શરણે શિર ઝુકાવવાની ટેવ પડે તેમાં સ્વ-પરને ઘણો લાભ છે. મોટો લાભ પરગ્રાહી વાદવિવાદ કરવાની ઝઘડિયા વૃત્તિ પર કાબૂ આવે છે તે છે. આવા જગતગુરુના ઘરમાં શું શું હોય છે તે જરા તપાસીએ. (૧)

गुरुके घरमें नव निधि सारा, चेरेके घरमें निपट अंधारा;
गुरुके घर सब जरित जराया, चेरेकी मढियामें छपर छाया. जगत० २

અર્થ—ગુરુદેવના ઘરમાં કુલંકુલા નવ નિધાનો છે, જ્યારે ચેલાના ઘરમાં તો કેવળ અંધારું છે. ગુરુ મહારાજના ઘરમાં તો ચારેતરફ જરિયાન જડેલું છે, ત્યારે ચેલાની મઢૂલીમાં તો માત્ર છાપરાનો શિળો છે. (૨)

પાઠાંતર—પહેલું પાદ-ગુરુકે રિદ્ધિ સિદ્ધિ સંપતિ સારી. ચેરેકે-ચેલેકે. નિપટ-નપટ. અંધારા-અંધારિ. જરાયા-જરાવા. ચેરેકી-ચેલેકી. (કોઈ પ્રત બે પદની ગાથા કરી કુલ પાંચ ગાથા કરે છે.)

શબ્દાર્થ—નવ નિધિ = ભંડાર: નવનો આંકડો અક્ષય છે, અક્ષય ભંડાર. સારા = કુલ, સમસ્ત, પૂરા. નિપટ = બિલકુલ, સિર્ફ, કેવળ. જરિત = ઝવેરાત, જરિયાન. જરાયા = જડેલા, લગાડેલા. મઢિયામેં = કુટિરમાં, ઝાપરીમાં. છપર = છાપરાની. છાયા = શીળો.

---

१. यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं, तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं, तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

વિવેચન—ગુરુના ઘરમાં તો અનેક ભંડારો ભરેલા છે. કુબેરભંડારી યક્ષ અને કૈલાસના રાજા છે. દંતકથા પ્રમાણે એ વિશ્રવસ અને ઈડાવીડાના પુત્ર થાય. રુદ્ર એના મિત્ર થાય. રાવણ એનો સાવકો ભાઈ થાય. એને ત્રણ પગ, આઠ દાંત અને આંખને સ્થાને પીળું ટપકું—એવી એના શરીરની કલ્પના છે. એના **નવ નિધિ** ગણાય છેઃ—

महापद्मश्च पद्मश्च दांत्यो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

આ તો બાહ્ય ભંડારની વાત થઈ. એ પ્રમાણે આંતરિક નિધિઓ : સદાચરણ, સમતા, સમશીલતા, સુરસતા, સુવિચારતા, સરળતા, સહિષ્ણુતા, સવીર્યતા અને સદાગમતા એની અંદર ભરેલા છે. અથવા આંતર નવ નિધિઓ નીચેના ગણી શકાય : માર્ગાનુસારિતા, અપૂર્વકરણ, બોધિબીજ, અપ્રમત્તત્વ, અનિવૃત્તિકરણ, કષાયવિજય, ધર્મશુક્લધ્યાન, યોગનાલિકા અને શૈલેશીકરણ.

આવી રીતે બાહ્ય અને અવાંતર જગત નવ નિધિઓથી ભરેલું છે; ત્યારે ચેલાના ઘરમાં ઘોર અંધારું છે. એને હજુ આંતર જ્ઞાન પ્રકટ્યું નથી. એને સ્વ-પરનો તફાવત સમજાયો નથી. એને પરમ સાચા સુખનો રસ જાગ્યો નથી. એને પોતાનું સાચું હિત પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી મળી નથી. દુનિયા રત્નોથી ભરેલી છે, પણ એ સર્વને મળતાં નથી. અને ગુરુદેવના ઘરમાં તો ચારે બાજુ જરિયાન જડેલાં છે, ત્યારે બાપડા ચેલાને ત્યાં તો માત્ર છાપરાની છાંયડી છે. એક છાપરા નીચે એનો વાસ છે અને એ એની પૂંજી છે. બાહ્ય કે અંતર દૃષ્ટિએ એની ગરીબાઈ હૃદયદ્રાવક છે. નવનો આંકડો અખંડિત છે. એને ગમે તેટલી રકમે ગુણી એના અંકનો સરવાળો કરવામાં આવશે તો છેવટે નવનો આંક આવશે. 'નવ નિધિ' અને 'જરિત' આ ગાથામાં આલંકારિક અર્થમાં વપરાયલા છે. ગુરુના નવ નિધિ કે જડતર કે ઝવેરાત—એ સર્વને આંતર દૃષ્ટિએ સમજવાનાં છે. 'છપર છાયા'એ ગરીબ સ્થિતિ સૂચવે છે. પ્રાણી જ્યારે આત્મપ્રગતિ ન કરી શકે અને ગતાનુગતિક રીતે ચાલ્યા કરે કે અવગુણમાં પડી જઈ પશ્ચાદ્‌ગતિ કરે ત્યારે તેના આત્મગૃહને માત્ર છપરછાયા મળી છે એમ સમજવું. જરિયાન તો જ્યાં ધ્યાનની ધારા લાગી રહેલી હોય, જ્યાં અનંત આનંદના આંતર ધ્વનિ ઊઠતા હોય, જ્યાં અજપાજાપ ચાલતા હોય, જ્યાં અનાહતનાદના સૂર સંભળાતા હોય, ત્યાં હોય. (૨)

गुरु मोदी मारे शबदकी साटी, चेरेकी मति अपराधीनी काठी;
गुरुके घरका मरम न पाया, अकथ कहाणि 'आनंदघन' भाया. जगत० ३

પાઠાંતર—મોદી-મોદિ. શબદકી-શબ્દકી. અપરાધીની-અપરાધની. ન-મેં. પાયા-પાતા. કહાણિ-કહાંની. ભાયા-વાયા.

શબ્દાર્થ—મોદી = મને. શબદકી = શબ્દની, વચનની. સાટી = સાકડી. મતિ = બુદ્ધિ. અપરાધિની = દોષિત, ગુનેગાર. કાઠી = ગોઠી, જાડી. મરમ = મર્મ, ઊંડાણ. પાતા = મેળવતા, પ્રાપ્ત કર્યાં. અકથ = ન વર્ણવી શકાય તેવી. કહાણી = કથા, હકીકત. વાતા = દાગ (ધ્યાનિક). ભાયા = પ્રિય. પ્યારા. પાયા = પ્રાપ્ત કર્યું, મેળવ્યું.

અર્થ—ગુરુજી મને શબ્દોરૂપ લાકડી મારે છે; અને ચેલાની બુદ્ધિ દોષિત અને જાડી છે. ગુરુના ઘરનો મર્મ (ઊંડું રહસ્ય) સમજાણો—પ્રાપ્ત થયો નહિ. વહાલા આનંદઘનના ઘરની કથા તો ભારે જબરી છે, કીધી કથી ન જાય તેવી છે. (૩)

વિવેચન—ગુરુદેવ આવા શિષ્યને શબ્દરૂપ લાકડી મારે છે. ચેલો બરાબર અભ્યાસ ન કરતો હોય, એની બુદ્ધિ ચકળવકળ ફર્યા કરતી હોય, એ ભણેલ બાબતને બેદરકારીથી વીસરી જતો હોય, તો ગુરુ એને ધમકાવે છે, એને તાડનાતર્જના કરે છે અને આંતર દયાથી સ્વરૂપમાં દેખાતી હિંસાની અંદર રહેલ અનુબંધ દયાનો દાખલો રજૂ કરે છે.

ચેતનરાજ અત્યારે વિપર્યાસમાં પડી જઈ અનેક અપરાધો કર્યા જાય છે, પરસ્ત્રી સાથે આનંદવૈભવ કરી રહ્યા છે, ઘરે આવવાની વાત પણ કરતા નથી, ઘરની બૈરીને ઓળખતા પણ નથી. એને ઠેકાણે લાવવાની વાત છે. શિષ્યની જાડી બુદ્ધિ કેમ વિશદ અને સુગ્રાહી થાય, એની પૃથક્કરણ શક્તિ કેવી રીતે સારી વાતને સંગ્રહી શકે અને એના આનંદમાં અનંતતાનો સહયોગ કઈ રીતે થાય, એ વિચારવાનો વિષય છે. અને એ રીતે જગતરૂપ ગુરુ અનેક રીતે શિષ્યને શિક્ષણ આપી રહેલ છે, અનેક રીતે એને ઠપકો આવી રહેલ છે, કે અનેક શિક્ષણપ્રકારો યોજી રહેલ છે. વિશાળ દૃષ્ટિ થાય, ખરું અને સ્થાયી હિત ક્યાં છે અને કેમ ગળે તેની વિચારણામાં દીર્ઘ રસ જાગે અને પ્રત્યેક પ્રાણીમાંથી, પ્રત્યેક ભાવમાંથી કે હરેક બનાવમાંથી બોધ લઈ શકાય છે એ બુદ્ધિ કામ કરતી થાય, ત્યારે જગત એનું ગુરુ બને છે અને પોતે શિષ્યભાવે જગત પાસેથી સબક મેળવી પોતાની જાડી બુદ્ધિને નિર્મળ બનાવી શકે છે અને અપરાધ સાથે ગુણને જોડી અપરાધોને કચરી નાખી શકે છે. આવી રીતે જગતને ગુરુ બનાવતાં આવડે ત્યારે બરાબર કામ થાય, રસ્તો સાંપડે અને સાચી પ્રગતિ થાય.

ઘણો વિચાર કરતાં જણાય છે કે ગુરુદેવના ઘરનો સાચો પરમાર્થ જ હજુ સમજાણો નથી. જગતને જોતાં ઘડીકમાં એના પર પ્રેમ આવી જાય છે; ઘરનાં ઘર કરવાનું મન થઈ જાય છે; મનડામાં અનેક તરંગો ઊઠી આવે છે અને વળી તેમાં વિયોગ, વિનાશ કે વિકૃતિ થાય ત્યારે ચોંકી ઊઠાય છે. અહીંથી ખાઉં, ફલાણાને ફસાવું, આમ નામના મેળવું—આવું આવું અંદર થયા કરે છે. અને પાછું સર્વ ખોઈ બેસે કે મેલીને ચાલ્યો જાય ત્યારે વળી વિમાસણમાં પડે છે. જગતગુરુનો સાચો મર્મ હજુ સાંપડયો નથી; એનાં આંતર તત્ત્વોનાં પૃથક્કરણનો સાચો અનુભવ થયો નથી. આ મર્મ જે સમજ્યો હોય તેની દશા જ જુદી હોય.

આ ગુરુનું ઘર તે અનંત આનંદનું ધામ છે, આનંદઘન સ્વરૂપ છે. અનંત આનંદ તે મંગળમય છે, સ્વરૂપસ્થિતિ છે, ચેતનનો પરમ વિશ્રામ છે અને અનંત શાંતિનુ ધામ છે. ત્યાં કોઈ જાતનો શોક, કકળાટ કે ઉપદ્રવ નથી, છતાં હજુ પરભાવમાં દોડી જવાય છે અને જ્યાં ત્યાં માથું મારવાનું મન થઈ આવે છે. એટલે આવા મહાન આનંદ-સદનનો સાચો મર્મ માત્ર ભાવનામાં દેખાયો છે, પણ એ સાચો મર્મ પ્રાપ્ત થયો હોય એમ ચારે-

અર્થ—જે વસ્તુ અત્યંત ખરાબ (બૂરી) છે, જે ઘરમાં રહેવાથી આખા જગતને માથે લેવાનું થાય છે, તેવી ચીજ ઘરમાં કેવી રીતે વસવાટ કરી ગઈ? આવી વાત (બની તે તો) સાચેસાચ, આફત છે, ભારે ખેદનો વિષય છે. (૧)

વિવેચન—કોઈ વખતે દુનિયાથી બળેલો-જળેલો ચેતન પોતાની સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છે, પોતે માર્ગ ભૂલ્યો છે, પોતાનાં અને પારકાં વચ્ચેની વહેંચણી સમજવામાં ગોટવાઈ ગયો છે, આવી વિચારણા કોઈક જ વાર થાય છે; થાય છે ત્યારે પ્રાણી પોતાની જાત પર કે પોતાના ઘર પર નજર નાખે છે. કાંઈ મોટી ભૂલ થયેલી છે એવું અનુમાન થતાં ઘરમા કોઈ કથોરું માણસ તો આવી ગયું નથી, તેની શોધ કરવાનો તેને વિચાર જાગે છે. એને મનમાં થાય છે કે આંતર દૃષ્ટિએ પોતાનું ઘર તપાસતાં કોઈ એવી જ જણસ ઘરમા આવી ગઈ લાગે છે કે જેને લઈને પોતે જગતને માથે લઈને વગર કારણે ફરે છે. ઘરમાં રહેલ માણસની અસર તો જરૂર થાય અને તે અનેરી જણસ અણઇચ્છવા જોગ પ્રાણી હોય તો એ તો માથાં પર છાણાં થાપે, સ્વાતંત્ર્યને ચોરી લે અને અનેક પ્રકારના ધમપછાડા કરાવે. મૂળ વસ્તુ પારકી ઘરમાં ઘૂસી ગઈ, અને પછી તો પારકાને કારણે એને કષાયથી ઉત્તેજિત કરે તેવી, અને પરભાવરમણતા કરાવતાં કરાવતાં અંતે સ્વને ભુલાવી દે તેવી એ નીવડી. આ વસ્તુ કઈ? કેમ આવી? ક્યારે ઘૂસી ગઈ? અને ક્યારે એણે ઘરના માણસ હોવાનો દાવો નોંધાવી દીધો? ચેતન વિચાર કરે છે કે આ તો ભારે આફતની વાત છે. આ વાત વિચારતાં ભારે દુઃખ અને ગ્લાનિ થાય તેવું છે. એને ખાતરી છે કે આ પ્રમાણે જે વસ્તુ ઘરમાં ઘૂસી છે એ કોઈ ભારે વિચિત્ર ચીજ છે, એની શક્તિ અજબ છે, અને આખરે એ અણઇચ્છવા જોગ વસ્તુ છે. જે આપણી રીતભાત ઉલટાવી નાખે, આપણને રખડતા કરી દે અને આપણું સ્વત્વ દબાવી આપણા પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શકે તે વસ્તુ તો કોઈ અજબ છે, અને એ ખરેખર આફત છે. (૧)

परम सरम देसी, घरमउ पेसी री;
याही ते मोहनी मेसी, जगज समेसी री. ऐसी० २

અર્થ—એ આકરી શરમને દેનારી છે (અથવા એ ઊંચા સુખ-મોક્ષનો દ્વેષ કરનારી છે). અને જે પેલી મોહની મશ છે તે ઘરમાં પેસીને જગતના જશ ઉપર મશનો કૂચડો ફેરવનારી છે, અથવા આખા જગતને ગળી જનારી છે; ઘરમાં ઘૂસીને ઘરધણી થઈ બેસી માલેક થઈ જાય તેવી છે. (૨)

વિવેચન—પ્રાણી આ સંસારની જંજાળમાંથી છૂટવા ઇચ્છે છે ત્યારે આ પારકું, પણ ઘરમાં ઘૂસી ગયેલું માણસ સાચા સુખનો દ્વેષ કરાવનાર થાય છે. સંસાર પર રાગ

પાઠાંતર—ઘરમઉ-ઘરમેંઉ. મેસી-મૈંસી. જગજ-જગન. સમેસી-સગેસી.

શબ્દાર્થ—સરમ = શર્મ, લજ્જા અથવા મોક્ષ. દેસી = આપનારી અથવા દ્વેષ કરનારી. ઘરમઉ = ઘરમાં. પેસી = દાખલ થઈ. યાહી = એવી. મેસી = મસી, મશ. સમેસી = ગળી ગઈ છે, મહણ કરી ગઈ છે

થયો એટલે સ્વતઃ મુક્તિ પર દ્વેષ થયો. અને સંસારમાં રાચે તે તેટલા પૂરતો મુક્તિથી અળગો થાય છે. આવી રીતે પારકું માણસ ઘરમાં આવીને ઉત્કૃષ્ટ, સ્થાયી, શાશ્વત સુખ તરફ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા એ બહારનું માણસ મોટી શરમ[1] ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ આપનાર થાય છે. આવો સમજુ માણસ લાંબી નજર ન પહોંચાડતાં ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ, પ્રશંસા અને ઘરબારના પ્રપંચમાં પડી જાય કે કષાય જેવા મનોવિકારને તાબે થઈ જાય એ તો ભારે શરમ ઉપજાવે તેવી બાબત ગણાય. ક્યાં એના મહાન ગુણો! ક્યાં એનાં દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર જેવાં રત્નો! અને ક્યાં એની પુદ્ગળરસિકતા! એને કામ–ક્રોધાદિને વિવશ જોયો હોય ત્યારે ખરેખર શરમ થાય તેવું તેનું વર્તન દેખાય છે અને એની એ સ્થિતિ નિપજાવનાર આ ઘરમાં પેઠેલું પારકું માણસ છે એ તો દેખી શકાય તેવી વાત છે, કારણ કે ચેતન પોતે તો અનંત ગુણથી ભરેલ છે અને શરમમાં પાડે કે શરમ ઉપજાવે તેવી એક પણ વાત તેની પાસે કે તેના સંબંધમાં કે સાંનિધ્યમાં અશક્ય છે.

આ પ્રકારની સ્થિતિ કરનાર પારકું માણસ છે. એને પરભાવરમણતા કહો કે પરપરિણતિ કહો, કુમતિ કહો કે કુબુદ્ધિ કહો, કર્મ કહો કે વૈચિત્ર્ય કહો, પણ એ આત્મા પોતે નથી, એ જાતે સ્વયં નથી અને એ બહારની વસ્તુ છે, બહારની ચીજ છે અને અનિષ્ટ, તુચ્છ અને નિંદનીય હોઈ ચેતનને હેરાન કરે છે અને ઘરમાં ઘૂસી ઘરને વેરણછેરણ કરી, એનો વિસ્તાર અને તેટલો જગ સુધી લંબાવે છે, એની સ્વયં સ્થિતિ ભુલાવી દે છે, એને રખડતો–રઝળતો કરી મૂકે છે અને એની સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને સ્વાયત્તતા ભુલાવી એને ઘર ઘર રખડતો કુત્તો બનાવી દે છે! આ પારકી વસ્તુ, જે ઘરમાં ઘૂસી ગઈ છે, જેણે ઘરને ઊથલપાથલ કરી નાખ્યું છે, તે મોહરાજાનો મંત્ર છે, મોહની રાણીનો દોર છે, અહં–મમનો મંત્ર છે, જગતનાં પક્કડ છે અને કેડો ન મૂકનાર વળગાડ છે.

વળી, એ બહારની સ્ત્રીએ મારો જગતમાં જશ થયેલો હતો અથવા થવાનો હતો તેના ઉપર મશ ફેરવી દીધી છે અને યશને બદલે અપયશ ફેલાવ્યો છે; અનંત ગુણના ધણીને વિષયકષાયના કીચડમાં ફરતો કરી મારી આબરૂ પર પાણી ફેરવી દીધું છે. અને મને રખડુ, નમાલો અને ઢંગધડા વગરનો બનાવી દીધો છે. એ મોહિની દેવી આખા જગતને ગળી ગઈ છે. (૨)[2]

હજુ પણ એ ઘરવાસ કરી બેસેલી અનિષ્ટ વસ્તુ પર વધારે વિચાર કરતાં નીચેની હકીકત સાંપડે છે:—

---

૧. 'સરમ દેસી' આ અટપટો શબ્દ છે. 'સરમ'માં શર્મ અથવા શરમ બન્ને અર્થ લાગે. શર્મ એટલે સુખ અને શરમ એટલે લાજ–લજ્જા; આ બન્ને અર્થ ઘટાવ્યા છે. 'દેસી' એટલે દેનાર અર્થ પણ લાગે અને દ્વેષી–દ્વેષ કરનાર અર્થ પણ લાગે. આ બન્ને અર્થ પણ ઘટાવ્યા છે. વિવેચન આ દૃષ્ટિએ વિચારવું. –વિવેચનકાર.

૨. 'સમેસી' જેવો કોઈ શબ્દ મને સમજાયો નથી. કોશમાં એવો કોઈ શબ્દ નથી. એનો 'ગળી ગઈ' અર્થ પં. ગંભીરવિજયજીએ કરાવેલ નોંધ પ્રમાણે લખ્યો છે. –વિવેચનકાર.

कौरीसी गरज नेसी, गुरज न चखसी री;
'आनंदघन' सुने सी वंदी, अरज कहेसी री. ऐसी० ३

અર્થ—ગરજ–પારકાની આશા કોડીની કિંમતની અને ભારે ચીજ છે. એ ગરજ (આત્મસુખને) ચાખતી પણ નથી. (આવા સંયોગોમાં) દાસી કેવા પ્રકારની અરજ કરે? અને આનંદઘન એવી અરજમાં સાંભળે પણ શું? (૩)

વિવેચન—એક કોડીની ઇચ્છા કે સ્વાર્થ હોય તે ભારે બૂરી ચીજ છે, અધઃપાત કરાવનાર હલકું વલણ છે. સારો માણસ ગરજાઉ ન થાય. આગળ વધનાર પ્રાણી પારકી આશા ન કરે. બીજા ઉપર આધાર રાખનાર પોતાપણું સ્થાપી ન શકે. આવી ગરજ–ગુરજ–સુખની ચાહના તે કદી સુખને ચાખતી નથી. એ તો પરની આશા પર જીવે છે. એને જ્યાં ત્યાં મોં નાખી બને તે મેળવવા માટે વલખાં મારવાં છે અને શ્વાનની પેઠે આશાના દોરમાં પૂંછડી પટપટાવવી છે! આવી ગરજ દરેક રીતે અણઇચ્છવા જોગ છે. આ પારકી વસ્તુ ઘરમાં આવી છે તે તો મારી ગરજનું બીજું નામ છે. એ પારકી જણસ ઘરમાં વસીને મને સાચા સુખને ચાખવા પણ દેતી નથી. આવી મારી સ્થિતિ છે, આવો મારો ઘરનો ઘાટ છે. આમાં હું અરજ પણ શું કરું? અને કોને કરું? અને અરજી કરું તો દાસીની કે ભાટની એવી અરજી આનંદઘન સાંભળે પણ શેના? અરજી થાય પણ કેમ? અને કરવામાં આવે તો સંભળાય પણ કેમ? અરજી કરનારે ન્યાય પોતાની બાજુએ છે કે પોતાની અરજી મુદ્દાસર છે, એટલું તો બતાવવું જોઈએ. ગરજ બિચારી બાપડી છે! ગરજે પ્રાણી ગમે તેવાં કામ કરે છે. ગરજ અને આશા પર્યાયવાચી શબ્દ છે અને 'આશા' પર અઠ્ઠાવીશમા પદમાં જરૂરી વિવેચન થઈ ગયુ છે. માણસ આશામાં ને આશામાં કેટલો પરવશ બની જાય છે તે, આંખ ઉઘાડી જોઈએ તો, દરરોજ દેખાય છે. આ આશાની પાછળ રહેલ તત્ત્વ તે ઘરમાં ઘૂસી ગયેલ બહારની બાઈ સાહેબ છે, અને તે જ્યાં સુધી અંદર છે ત્યાં સુધી પ્રાર્થના નકામી જાય છે, અને મોહરાજાની અસર વધારે વધારે જામતી હોવાને પરિણામે સંસારયાત્રા વધતી જાય છે. આ ખરેખરી આફત છે.

આવા પ્રકારની મનોદશા, કોઈ શાંત વખતે, તદ્દન એકાંતમાં અને ચેતનરાજ સાથે વાતો થાય ત્યારે, અંદરખાને થાય છે અને થાય ત્યારે પારકા માણસને ઘરમાં ઘૂસી ગયેલ તરીકે ઓળખાય છે. તે વખતે પોતે કેટલો પરાધીન થઈ ગયેલ છે, પોતાની અરજી સંભળાવાય તેવી સ્થિતિ પણ નથી રહી અને પોતે યશના ઉપર કેટલો કાળો કૂચડો ફેરવ્યો છે તેનું ભાન થાય છે. (૩)

પાઠાંતર—કૌરીસી-કોરીસી. ગુરજ–ગરજ. ચખસી રી–ચખેસી રી. સુને–સુનો.

શબ્દાર્થ—કૌરીસી = કોડીની, વગર મૂલ્યની. ગરજ = મતલબ, સ્વાદ. નેસી = નેસી, બૂરી, ખરાબ. ગુરજ = સુખની ચાહના. ચખસી રી = ચાખે નહિ, સ્વાદ લે નહિ. સી = કઈ. બંદી = દાસી, ભાટ. અરજ = વિનંતિ. કહેસી રી = કહેસી રી, કહેશે.

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદનો અર્થ કરવા અને તેને અનુસાર વિવેચન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કાંઈક ભાષાની અસ્પષ્ટતાથી અને કાંઈક પાઠોના વૈવિધ્યને કારણે અંદરનો આશય સ્પષ્ટ ન થવાથી સ્વચ્છ પૃથક્કરણમાં જરા સ્ખલના દેખાણી છે, પણ મુદ્દામ આશય તો બરાબર ઝળક્યો છે એમ લાગે છે. ચેતનરાજ પોતે આ પારકી ઘરમાં ઘૂસી ગયેલીની હાજરી છતાં આવા વિચાર કરી શકે એ જ ભારે હર્ષની વાત છે, છતાં અનુભવથી દેખાય છે કે કોઈ કોઈ વાર આવો પ્રસંગ જીવનમાં આવી જાય છે. આવા પ્રસંગો વધારવાની જરૂર છે ઘરમાં વસી રહેલી પારકી 'જણુસ'ને ઓળખવાની જરૂર છે. અને એકવાર એ પરાઈ વસ્તુને તત્ત્વરૂપે ઓળખવામાં આવી જાય અને એ આફત જ છે એમ જણાઈ જાય, તો ભારે પ્રગતિ થાય તેમ છે; કારણ કે પછી તો તેને દૂર કેમ કરવી એવા ઉપાયચિંતવનનું જ કામ બાકી રહે છે.

ઘણાખરા માણસો તો આ બહારની વૃત્તિને ઘરમાં દાખલ થઈ ગયેલ તરીકે ઓળખતા જ નથી; એ ઘણીવાર એને પોતાના સ્વભાવના અંગ તરીકે જ માની લે છે અને આવી દશામાં ચેતન પરભાવમાં રોળાય, તે તેમ જ થવું જોઈએ એમ ધારી પરભાવ અને સ્વભાવને એક માની લે છે. આવા આંતર ચક્ષુથી દૂર પડી ગયેલાને નિસ્તારની આશા નથી. સ્વ અને પરનું વિવેચન થાય, સ્વ સ્વીકાર્ય છે અને પર ત્યાગાર્હ છે એમ સમજાય, પર વસ્તુ ઘરધણી થઈ બેઠેલ છે તે નરી નિર્બળતા છે એમ સમજાય, ત્યારે બાબત રસ્તા પર ચઢે છે અને તે વખતે આંતર નિર્મળતાથી જે વિચારો સૂઝે તેની આ પદમા ઝાંખી કરાવી છે.

પદનો ભાવ અતિ ગંભીર અને ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને વાત બેસી જાય તો આચરવા યોગ્ય છે. જે આફતના ઓળા માટે અન્યને અરજ કરી શકાય તેમ નથી, અરજ કરવામાં આવે તો તે કોઈ સાંભળે તેમ નથી, જેને માટે અન્યને અરજ કરવા કરતાં અંદરની સાથે વિચારણા કરવા યોગ્ય છે અને જેનો ઉપાય પોતાના હાથમાં છે તે આફતને બરાબર ઓળખીએ, ઓળખીને તેનું પૃથક્કરણ કરીએ અને તેને સાંગોપાંગ સમજી તેને માટે ઉપાય કરીએ તો તો કાંઈ દહાડો વળે; નહિ તો તો ચાલે છે તેમ ચાલ્યા કરશે અને કોઈવાર વ્યવહારનજરે સુખમાં, કોઈવાર દુઃખમાં, આંટા ખાવાના છે. બાકી સમજુ વિચારકે તો આ બહારની ઘરમાં ઘૂસી ગયેલીને ઓળખીને અલગ કરવા યોગ્ય છે સાચું સ્થાયી સુખ મેળવવાનો એ એક જ માર્ગ છે

આ ભાવભરપૂર પદનું વિવેચન પૂર્ણ કરતાં એક વાત છેવટે જણાવવી પ્રાસંગિક લાગી છે. ચેતન ગમે તેટલો ખોટે માર્ગે ચઢી ગયો હોય તોપણ તેને કોઈવાર સાચા માર્ગનું દર્શન થાય છે. એ પોતાની જાતને શોધે છે અને તેમ કરે ત્યારે તેને પોતામાં કાંઈ ખોટું તત્ત્વ આમેજ થયેલું દેખાય છે. એ હકીકતને જૈન પૂજ્યવરો 'તત્ત્વદર્શન' કહે છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy)નો ભાગ છે અને એવું દર્શન ચાલુ અવસ્થામાં પણ પ્રાણીને લભ્ય છે; વિશિષ્ટ જ્ઞાનની એમાં બહુ અપેક્ષા નથી; પણ એ હોય તો વધારે

પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સ્વ અને પરનો વિવેક કરે છે, પોતાનો અને પારકાનો વિભાગ પાડે છે અને એ વિચારને પરિણામે એને જીવનની અસ્થિરતા અને દેહાધ્યાસ અને આંતરવિલાસ વચ્ચેનો તફાવત સમજાય છે. આટલી વાત થાય ત્યારે એને બાહ્યાત્મભાવ અને અંતરાત્મદશા વચ્ચેનો તફાવત સમજવામાં આવે છે.

શરૂઆતમાં એ બાહ્યાત્મવૃત્તિ અને અંતરાત્મદશા વચ્ચે ઝોલાં ખાયા કરે છે. ખેંચીતાણીને અંતરાત્મદશામાં આવે ત્યાં કોઈ બનાવ બને કે વળી બાહ્ય ભાવમાં રાચી જાય છે અને ત્યાં પાછો અનેક નાટકો કરવા લાગી જાય છે. પછી કોઈ વખતે અંતરાત્મદશામાં વધારે લહેર આવે ત્યારે એમાં સ્થિરતા કેમ થાય એમ એના મનમાં આવે છે. ત્યાગ અને ધ્યાન દ્વારા એ અવસ્થા વધારે વધારે પ્રાપ્ત થતી જાય એમ તેના મનમાં એ દશામાં સ્થિરતા મેળવવા ભાવના થયા કરે છે. અંતરાત્મદશામાં નૈરંતર્ય પ્રાપ્ત કરવું એ દશાને 'પરમાત્મદશા' કહેવામાં આવે છે. એ દશા હમેશને માટે મેળવવા જ્યારે એને ઔત્સુક્ય થાય છે, તે વખતે એ પરમાત્મદશાની મહત્તા વિચારે છે, એના ગુણો જાણે છે, એમાં આધિ-વ્યાધિ ઉપાધિની હંમેશ માટે ગેરહાજરી એ જોઈ શકે છે અને પછી એ દશા પ્રાપ્ત કરવા એને તમન્ના થાય છે. પછી એ 'હું પોતે જ બ્રહ્મ છું'–अहं ब्रह्मास्मि–એ વાત ચિંતવે ત્યારે એ નિરંજન નિરાકાર રૂપે શુદ્ધ ચેતનને નજરમાં રાખે છે અને સત્તાગતે પોતે તે જ છે એમ વિચારી પોતાના સાધ્ય ભાવને માનસ સન્મુખ ખડો કરી દે છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે એ પરમાત્મભાવમાં રહેલી માત્ર આત્મદશા ઉપર વિચાર કરે છે અને પરભાવને પારકા ગણી તેનાથી દૂર થવાની વિચારણા કરે છે, ત્યારે તેને સમજાય છે કે આ શુદ્ધ ચેતનભાવ તે તું પોતે જ છે—तत् त्वम् असि તે તું છે. આ ભાવ જ્યારે અંદર જામે અને એ વાતનો બરાબર ખ્યાલ બેસે ત્યારે જે આનંદ થાય તે અનિર્વચનીય છે અને યોગીના પ્રેમનો વિષય છે. આવા પ્રકારની આંતર દશા જગાડનાર ભાવ સાથે પોતાની સત્તાગતે એકતા છે અને બાકી જડ સાથેનો થઈ ગયેલો સંબંધ તાદાત્મ્યસ્વરૂપે નથી, દૂર થઈ શકે તેવો છે. આ વાતની ચાલુ વિચારણામાં એકતા એ ઉપરના બીજા સૂત્રમાં છે અને અપેક્ષાદૃષ્ટિએ બરાબર સમજાઈ જાય અને સમજાવી શકાય તેવી એ સૂત્રની હકીકત છે.

સંસારની વિરૂપતાથી, અનેક અનિચ્છનીય બનાવોથી તેમજ અપયશ, ધનનાશ, મંદવાડ વગેરેથી ત્રાસ પામેલો પ્રાણી જ્યારે અંતરાત્મભાવમાં ઊતરી ચેતનને ઓળખે છે, પુદ્ગળોનો પરભાવ વિચારે છે, અને મનોવિકારની તુચ્છતા સમજે છે, કષાયોની ક્લિષ્ટતા વિચારમાં લે છે, ત્યારે તેને દુનિયાનો આખો પ્રપંચ સમજાય છે અને એ દશામાંથી મુક્ત થઈ માત્ર આંતરદશામાં લયલીન થયેલાની શોધ કરવાનું મન થાય છે. એ પરમાત્માને ઓળખતો થાય છે, પરને પર તરીકે પિછાને છે, ત્યારે તેને સૂઝે છે કે એ દશાવાળો પ્રાણી તે હું છું 'सोऽहम्'. પ્રયાસથી પરમાત્મા થઈ શકું તેટલી શક્તિવાળો હું છું. 'सोऽहम्' 'તે હું છું' એમ ધ્યાવતાં ધ્યાવતાં નિખાલસપણે આગળ વધતો જાય અને સાચાં સાધનોના

આશ્રય લે તો તેનો નિસ્તાર પણ શકય છે: એ વાતને યાદ કરાવનાર ત્રીજું સૂત્ર 'सोऽहं'નું છે. આ ત્રણે સૂત્રો પરસ્પર ભિન્ન છતાં એક જ મુદ્દો સૂચવનાર છે અને સાપેક્ષદૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે.

આ ત્રણે સૂત્રોનો અભ્યાસ અતિ ઉચ્ચ દશા સૂચવે છે. એનું વ્યવહરણ વીતરાગ દશાને લક્ષ્યે છે અને એમાં મધ્યવર્તી ખ્યાલ સ્વપરનું વિવેચન છે. પોતે કોણ? પોતાનું શું? પોતાનો અને પરનો સંબંધ કેટલો અને કયાં સુધીનો છે? અને આ પરભાવ-રમણતા કયાંથી ચાલી છે? અને એનો છેડો કેમ આવે? તે યોગનો અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે. અને એ એક વાત સમજાઈ જાય તો આ આખા ભવના ફેરાનો છેડો આવી જાય તેમ છે. માટે મુદ્દાની વાત સ્વપરના જ્ઞાનની છે. અને અતિ મહત્ત્વની વાત સ્વના સ્વીકારની અને પરના ત્યાગની છે. ધ્યાનયોગની મહત્તા બતાવવામાં આવી છે ત્યાં પણ આ જ મુદ્દો છે. પરમ તત્ત્વ કે ઉત્કૃષ્ટ આદર્શનું વારંવાર ચિંતવન કરતાં અને એમાં એકાગ્રતા જમાવતાં અંતે એના જેવા થઈ જવાની ભાવના જ હોય છે. એટલે વર્તનદૃષ્ટિએ કે સાધ્યદૃષ્ટિએ, વ્યવહારુપણે કે આદર્શ વ્યવહારની નજરે આખી વાતનો આધાર સ્વપર-વિવેચનના જ્ઞાનમાં આવે છે. અને માત્ર જ્ઞાનથી વળે તેમ નથી, પણ તદનુસાર ચારિત્ર—વર્તનની ખાસ જરૂરિયાત સ્વીકારવામાં આવી છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગ વગર આ વાત બને તેમ નથી. સમજ્યા વગરની ક્રિયા આંધળી હોઈ જેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે તેમ જ વર્તન વગરનું જ્ઞાન પાંગળું હોઈ અર્થ વગરનું થઈ જાય છે.

આ સ્વપરવિવેચનની વાત પદોમાં અનેક પ્રકારે આવી છે. એની વિચારણા જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી થઈ છે અને થવાની છે. બીજી સર્વ વાતો મૂકી દઈ, જો પ્રાણી સ્વપરને સમજવાના નિર્ણય પર આવી જાય અને તે અનુસાર વર્તન કરે તો તેની જીવનસિદ્ધિ ચોક્કસ છે, અને ઇષ્ટફળપ્રાપ્તિનો રસ્તો એના હાથમાં આવી ગયો છે, એમ સમજવું. એટલે આ વાત વારંવાર જુદા જુદા મુદ્દાથી કરવામાં આવે, તે સમુચિત છે, ઔષધની પેઠે ફળપ્રદ છે.

આ મુદ્દા મનમાં રાખી હવે આપણે પદનો ભાવ વિચારીએ :—

चेतन! ऐसा ज्ञान विचारो;
सोहं सोहं सोहं सोहं, सोहं अणु न बीया सारो. चेतन० १

અર્થ—ચેતનજી! આવા પ્રકારના જ્ઞાન—જાણપણાનો વિચાર કરો. તે હું છું, હું સોહં છું, હું અને તે એક જ છીએ, હું તે છું—આવા સોહં પદને વિચારો અને બીજો વિચાર એક લગાર માત્ર પણ સારો નથી. સોહંને વિચારો, કારણ કે તે સર્વનો સાર છે અને તેને જરા પણ વિસારે ન મૂકો, ભૂલી ન જાઓ. (૧)

શબ્દાર્થ—ऐसा = એ પ્રકારના, એવા. सोहं = सोऽहं તે હું છું. अणु = જરા, અંશમાત્ર. बीया = બીજા, કોઈ પણ. सारो = સારભૂત, તત્ત્વ, રહસ્ય. बीयासारो = બિસારો, વિસારો, ભૂલી જાઓ.

વિવેચન—ચેતનજી ! તમે આવા જ્ઞાનનો વિચાર કરો. જ્ઞાન વગર સાચું વર્તન ન થાય, સમજ્યા વગર કરેલાં વર્તનમાંથી ફરી બેસતાં કે તેમાંથી પાત થતાં વખત ન લાગે; માટે તત્ત્વ શોધવામાં જેટલી જ્ઞાનની જરૂર છે, તેટલી જ તત્ત્વમાં સ્થિર થવામાં જ્ઞાનની જરૂર છે. આ જ્ઞાન તે ગુરુમંતર જેવું છે. તમે બેંતાલીશમાં પદમાં વાંચી ગયા કે 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.' તમે માન્યું કે તમે અમર થઈ ગયા છો અને હવે મરશો નહિ; પણ ત્યાં છેલ્લે છેલ્લે કેવી વાત કરી તે ધ્યાનમાં હશે. તે આખી ગાથા :—

મર્યો અનંત વાર બિન સમજ્યો, અબ સુખદુઃખ વિસરેંગે;
'આનંદઘન' નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે.
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે. ૪.

કહેવાની વાત ત્યાં એ હતી કે એવા બે અક્ષરો છે, જે એકબીજાની એવા નજીકના છે કે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરશે. અહીં ભેદજ્ઞાનનો મહિમા ગાયો છે. એનો અર્થ કરતી વખતે આવા વીશ બેવડા અક્ષરો બતાવી તેમાંથી કોઈ પણ જોડલાના બે અક્ષરો પકડી લેવા સૂચવ્યું છે.[1] છેવટે ત્યાં 'હંસ' અથવા 'શિવ' જોડલાંના અક્ષરો સૂચવવામાં આવ્યા હતા. આ સૂચન કરતી વખત વિચારક વાચકને પોતાનું મગજ કસવું પડે તેની સૂચના પણ હતી. ઉદ્દેશ આત્માના કે મોક્ષના સ્મરણનો જણાવ્યો હતો; ઉદ્દેશ ભેદજ્ઞાનનો સૂચવ્યો હતો; ઉદ્દેશ અમર થવાનો અને અમર છું એમ માનવાનો હતો.

વધારે સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરતાં આ બે અક્ષર તે 'સોહં' લાગે છે. सोऽहं—તે હું છું—તેનું ધ્યાન કરવું, તેમાં તન્મય થઈ જવું અને બેસતાં-ઊઠતાં, ખાતાં-પીતાં આ 'સોહં' નો વિચાર કરવો, અંદરથી सोऽहं सोऽहं નો અજપાજાપ ચલાવવો. એ પ્રમાણે જે કરશે તે કદી નહીં મરે અને તે 'અમર' થઈ જશે—એવી વાત એ બેંતાલીશમા પદમાં કરી હતી.

'અણુ ન બીયા સારો'—જ્ઞાનવિચારણામાં ટૂંકો મંત્ર આપે છે. सोऽहं सोऽहं પાંચ વાર ગાઈ પછી કહે છે કે સારામાં સારો વિચાર અથવા વિચારનો સાર હોય તો તે सोऽहं છે; એ સિવાય બીજાં ફાંફાં છે. અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો એ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે બેસે છે : એને-એ सोऽहंને-જરા પણ વિસારી ન મૂકો; એ તો આઠ પહોર તમારી સાથે જ હોય; તમે સોહંની ધૂન લગાવો; એના મય થઈ જાઓ.[2]

'સોહં'-તે હું છું, મેં એ આદર્શને પહોંચવા મનમાં વિચાર કર્યો અને એને માટે અંતરાત્મભાવની શોધખોળ કરી, બાહ્ય દશા તરફ વિમુખતા થઈ. એ અંતરાત્મદશામાં આખો વખત રમણ કરતાં પરમાત્માને પિછાનવા પ્રયત્ન આદર્યો. એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસને પરિણામે પરમાત્મા આદર્શરૂપ બન્યા. એ આદર્શ તે તું પોતે જ છો, હું પોતે જ છું,

---

૧. 'શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો' ભાગ ૧, પૃ. ૪૫૫.

૨. આ બીજો અર્થ બેસાડેલ છે. પ્રથમનો અર્થ ગુરુ તરફથી સાંપડેલ છે. પાઠાંતર-શુદ્ધ પાઠ હોવો જોઈએ; એની ગેરહાજરીમાં અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પાઠાંતર માટે શોધની અપેક્ષા છે.—વિવેચનકાર.

એ વિચારણાએ ઉત્તેજન મળ્યું, અને પરમાત્મા જેવા થવા નિર્ધાર થયો. એ પરમાત્મા તે હું છું; સત્તાગતે મારો અને તેનો એકીભાવ છે; અને વસ્તુતઃ મારામાં અને તેનામાં કોઈ ફેર નથી—આવા પ્રકારની ભવ્ય જ્ઞાનવિચારણા અને અજપાજાપમાં 'સોહં' અક્ષરોના ચાલુ ઉપયોગથી ભેદજ્ઞાન દ્વારા અંતિમ સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ જાય એ હકીકત ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. તેને માટે આત્માને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે અને તે માટે અમુક ત્યાગ અને અમુક સ્વીકારની સૂચના કરવા યોગ્ય છે. આ અતિ વિશાળ પ્રયોગ બતાવવા દ્વારા 'સોહં' ની વિચારણાને મધ્યમાં રાખી સ્વપરનિસ્તારની ચાવી અહીં રજૂ કરે છે. (૧)

निश्चय स्वलक्षण अवलंबी, प्रज्ञा छैनी निहारो;
इह छैनी मध्यपाती दुविधा, करे जड–चेतन फारो. चेतन० २

અર્થ—ચેતનનું નિશ્ચયનયે જે લક્ષણ બતાવ્યું છે, તેનો આધાર લઈ બુદ્ધિરૂપ છીણીને જુઓ. આ છીણી જ્યારે બરાબર વચ્ચે પડે છે ત્યારે એ બે વિભાગ પાડી દે છે અને જડ અને ચેતનનો વિભાગ પાડી આપે છે. (૨)

વિવેચન—આ પ્રયોગરૂપ ચાવીમાં પ્રથમ આત્માવલંબન કરવા માટે આત્માના લક્ષણનું આપેક્ષિક દર્શન કરાવે છે. એ લક્ષણજ્ઞાન વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી બે રીતે થાય. નવ તત્ત્વની શરૂઆતમાં કહે છે કે "વ્યવહારનયે કરી જે શુભાશુભ કર્મનો કર્તા, હર્તા અને ભોક્તા છે અને નિશ્ચયનયે કરી જે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રરૂપ નિજ ગુણોનો જ કર્તા તથા ભોક્તા છે, અથવા દુઃખ–સુખ–જ્ઞાનોપયોગ લક્ષણવંત ચેતના સહિત હોય તથા પ્રાણધારણ કરે તેને પ્રથમ 'જીવતત્ત્વ' કહીએ. આ પ્રકારે ચેતનનું લક્ષણ બતાવ્યું છે.

આમાં નયવાદ છે તેમાં વિરોધ નથી, પણ દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદ છે. વ્યવહારથી કર્મનો કરનારો અને ભોગવનારો આત્મા છે. આ સાચી વાત છે. અને નિશ્ચયનયથી એનું લક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને ઉપયોગ છે. તત્ત્વાર્થ, બીજા અધ્યાયના આઠમા સૂત્રમાં કહે છે **उपयोगो लक्षणम्**—ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે. એ અનાદિસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. એને આત્મા કહે છે, ચેતન કહે છે, જીવ કહે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું નથી. જડમાં ઉપયોગ હોતો નથી, જ્યારે ચેતનમાં વધતોઓછો ઉપયોગ તરતમ ભાવે જરૂર હોય છે.

શબ્દાર્થ—નિશ્ચય = પાકો નિર્ણય (જૈન પારિભાષિક–વ્યવહાર સામે: જૂઓ વિવેચન); નિશ્ચયનય અનુસાર. સ્વલક્ષણ = આત્મલક્ષણ, આત્મસ્વરૂપ (તેનું). અવલંબી = સહારો લઈ, ટેકો લઈ. પ્રજ્ઞા = બુદ્ધિ. છૈની = છીણી, લાકડાં ફાડવામાં વપરાતી લોઢાની ફાચર, છેની, લોઢાનું તે હથિયાર, જેનાથી લોઢું કે પથ્થર કાટવામાં આવે છે. નિહારો = નિહાળો, જુઓ. ઇહ = આ. મધ્યપાતી = વચ્ચે પડતાં, વચ્ચે પડેલી હોય ત્યારે. દુવિધા = બે પ્રકારે, બે ભાગ–ટુકડા કરનારી હોઈ. જડ = અજીવ, પૌદ્ગલિક. ચેતન = આત્મિક, આત્માને લગતું, આત્માનું. ફારો = ફાળો, વિભાગ, વહેંચણી, પૃથક્કરણ.

નિશ્ચયદષ્ટિએ આ પ્રમાણે આત્માનું જે સ્વરૂપ છે, તેને પકડી લેવું જોઈએ. અત્યારે વ્યવહારમાં એને હરતોફરતો, રાજા ધનવાન કે ભિખારી કહેવરાવતો, સાજોમાંદો દેખીએ, પણ એની એ સ્થિતિ વ્યવહારથી છે, જડ (કર્મ)ના સંબંધથી ઊપજેલી છે, અને એ કાયમી લાગે છે, છતાં ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી અને બહારની હોઈ આગંતુક છે. ત્યારે મૂળ સ્વભાવે તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, એના અસલ ગુણો છે. એમાં રમણ કરવું એ એની સ્વાભાવિક દશા છે અને એનો અભ્યાસ કરવો—એનું જ્ઞાન કરવું—એ સાચું આત્મજ્ઞાન છે.

જીવ અને અજીવતત્ત્વ માત્ર જાણવા યોગ્ય છે. પુણ્ય, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. એમાં પણ પુણ્યતત્ત્વ વ્યવહારથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, નિશ્ચયનયે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને પાપ આશ્રવ અને બંધ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એટલે જીવતત્ત્વ જાણવા યોગ્ય હોઈ આપણે તેને બરાબર સમજીએ. એનો કર્મ સાથે દેખાતો ઘનિષ્ઠ સંબંધ પણ વારંવાર પલટાતો અને નવાં નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરનાર હોવા છતાં પ્રયત્નથી દૂર થઈ શકે તેવો છે. એટલે એ દેખીતો, જીવ સાથે મળી ગયેલ લાગતો સંબંધ પણ એનું લક્ષણ નથી, છતાં ચાલુ વ્યવહારમાં એને ધનવાન, સબળ, નિર્બળ કહી શકાય. પણ પાકા ધોરણે તો એ સર્વ નકામું છે, છેડાવાળું છે અને જીવનું પોતાનું ન હોઈ વળગી પડેલું છે. વ્યવહારસ્વરૂપ તરફ ન જોતાં એ(ચેતન)નું નિશ્ચયસ્વરૂપ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે સાધ્યદષ્ટિએ નિશ્ચયસ્વરૂપ અવલંબન કરવા યોગ્ય છે, પરમ આદર્શ છે અને આજુબાજુનો કચરો નીકળી જતાં અવશેષ રહેતી મૂળ વસ્તુ છે.

આ ચેતનના મૂળ સ્વરૂપના લક્ષણનું અવલંબન લો અને પછી તમારી પાસે બુદ્ધિ-પ્રજ્ઞારૂપ છીણી છે તેને જુઓ. છીણી એકના બે કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. બુદ્ધિરૂપ છીણી ચેતનની અંદર ઊતરે છે, એની વર્તમાન દશા અભ્યસે છે, એના મૂળ સ્વરૂપને વિચારે છે, એની ફરતો લાગેલ મેલ ઓળખે છે, એ એની મૂળ વસ્તુ નથી પણ આગંતુક છે એ વાત એ બતાવી આપે છે. જેમ ખાણમાંથી નીકળતા સુવર્ણમાં માટી સાથે હોવા છતાં સુવર્ણનું સુવર્ણત્વ બહાર લાવવા અગ્નિ અને રસાયણનો પ્રયોગ કરવો પડે છે તેમ ચેતન અને જડનો ભેદ પાડવા માટે પ્રજ્ઞારૂપ છીણીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ સ્વભાવ અને વિભાવનું પૃથક્કરણ કરી આપનાર પ્રજ્ઞાનો મહિમા મોટો છે, અને નિરંતરના અભ્યાસનો વિષય બનાવવા યોગ્ય છે. પોતાનાં અને પારકાંની વહેંચણીની ગેરહાજરીને પરિણામે ભારે કલેશ અને રખડપાટા થયા છે. તેથી આ પ્રજ્ઞા-છીણીને નિહાળી તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેને મધ્યમાં ગખો અને છીણી જેમ લાકડાને ચીરીને તેના બે ભાગ કરી આપે તેમ તેની મારફત જડ અને ચેતનનો ફાળો કરી લો. આ જડ અને ચેતનનું જ્ઞાન વહેંચણી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે, અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો રાસાયણિક પ્રયોગ છે અને હાથે કરીને ઊભી કરેલી કે માથે આવી પડેલી અનેક ઉપાધિનો છેડો લાવનાર છે. એ કારણે પ્રજ્ઞા-છીણીની ખાસ અગત્ય છે. (૨)

तस छैनी कर ग्रहीये जो धन, सो तुम सोहं धारो;
सोहं जानि दटो तुम मोहं, व्है है समको वारो. चेतन० ३

અર્થ—એવા પ્રકારની છીણીથી જે વાતને હસ્તગત કરીએ તે ધન છે અને તમે ધારી લો કે એ ધન તે **સોऽहं** છે. એ **સોऽहं**ને જાણીને તમે મોહને દાટી દો. આ પ્રમાણે થાય તે ચોક્કસ સમતાનો વારો છે; એટલે એમ થાય ત્યારે સમતાને તક મળે અથવા એમ થાય તો સમતાને તક મળે. (૩)

વિવેચન—છીણીનો ઉપયોગ જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવી આપે તે સાચું ધન છે અને તે ધન તે **સોऽहम्** છે. એટલે આ રીતે સોહં કોણ છે અને તેનું મહત્ત્વનું સ્થાન કયુ છે અને ક્યાં છે તે લક્ષ્યમાં આવશે. પ્રજ્ઞા જડ અને ચેતનનો ફાળો કરી આપે, તમે જાતે ચતુર રહ્યા, જડને ફેંકી દેવાનું અને સાચા ધનને હાથમાં રાખવાનુ તો તમને સ્વાભાવિક રીતે આવડે. આ રીતે તમને સોહંની ઓળખાણ આપી. હવે તમે બેસી ન રહેતાં, આગળ વધો.

તમે આ જડ અને ચેતનનો ફાળો કરશો ત્યારે તમારા ખ્યાલમાં આવશે કે આપણે તો અત્યાર સુધી નકામા તણાઈ મૂઆ, અને ખોટી રીતે પરેશાનીના પાસામાં રવડ્યા. પછી જણાશે કે પોતે અત્યાર સુધી જે ઇંદ્રિયના વિષયોમા કે મિત્રોના સ્નેહમાં, કુટુંબ-કબિલાના રાગમાં કે રાજ્ય, દોલત કે મોટાઈની મહેલાતોમાં મૂઝાઈ ગયા હતા, તે તો ખોટો મોહ હતો, અને પોતાના જેવા સોહંપદ પ્રાપ્ત કરવાના આશયવાળાને અણઘટતું હતું. માટે એ સોહંને બરાબર જાણીને પેલા અજ્ઞાન મૂલક મોહને દફનાવી દો. મોહ તો મહા આકરો તોફાની છે. એના તાબામાં આવનારને એ પરાધીન કરી મૂકે છે. અહં અને મમ એના મંત્ર છે અને કષાય, નોકષાય, વેદ વગેરે એનાં આવિર્ભાવ બતાવનાર સ્વરૂપો છે. અને એની મદદમાં યૌવન, કામદેવ, રાગ, દ્વેષ, માન, લોભ, દંભ, ક્રોધ જેવા અનેક ગણાધિપો છે. આવા મોહને તમે કાઢી ન મૂકી શકો તો એને જમીનમાં દબાવી દઈ એના પર રાખ વાળી દો (એનું ઉપશમન કરો). એટલુ થશે ત્યારે સમભાવનો વારો આવશે, અંદરની સાચી શાંતિને સ્થાન મળશે, તમારી અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનો છેડો આવશે અને તમારું સાચું સ્થાયી સુખ શું છે અને ક્યાં છે તે વાત દૃષ્ટિપથમાં આવશે. અને એમ થશે ત્યારે તમને જણાશે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિએ જે ચેતનનું લક્ષણ છે તે જ ખરું છે, તે જ સાધ્ય છે, તે જ તમે પોતે છો. સોહંનો સાક્ષાત્કાર આ રીતે થાય; એ ખરેખર, સારભૂત તત્ત્વ છે. આવી રીતે પ્રજ્ઞા-છીણીએ કરેલ જડ–ચેતનના વિભાગને પરિણામે જે પોતાનુ ધન પ્રાપ્ત થાય તે શાશ્વત ધન છે. માટે હવે તો સમભાવનો વારો આવવા દો. અત્યાર સુધી સમજ્યા વગર જ્યાં

શબ્દાર્થ—તસ = તે, તેવા પ્રકારની (થૈની અથવા તેની) કર ગ્રહીયે = હાથમાં લઈએ, હસ્તગત કરીએ. મો = તેજ. જાનિ = જાણીને દટો = દાટી દો, જમીનમાં દફનાવી દો વ્હૈ = તે. હૈ–નિશ્ચયસૂચક શબ્દ; વસનું અનુવચન. સમકો = સમતાનો, શમનો વારો = ક્રમ, તક, પ્રસંગ.

ત્યાં ઘણું રખડ્યા; હવે તો મોહને દાટી દો અને તમારા પોતાના ધનને ઓળખી-પિછાની લો અને એને મેળવવાના સીધા સરળ કામમાં પડી જાઓ. (૩)

कुलटा कुटिल कुबुद्धि कुमता, छंडो व्है निज चारो;
सुख 'आनंद' पदे तुम वेसी, स्वपरकुं निस्तारो. चेतन० ४

અર્થ—દુર્મતિ છે તે તો દુરાચારી છે, હઠીલી-દુરાગ્રહી છે, ખોટી બુદ્ધિને આપનારી છે, માટે તેને છોડી દો, એટલે પોતાનો ચોક્કસ ચાર-ઇલાજ થાય. પછી તો તમે સમાધિ-સુખમાં આનંદપદે બેસી પોતાને અને પારકાને ઉગારી લો, તારી દો. (૪)

વિવેચન—છેવટે આ અતિ રસમય ચેતન-જડ-વિવેચનનો વિષય છોડતાં એક અગત્યની વાત કરી નાખવી ખાસ જરૂરી છે. બુદ્ધિથી વિચાર થાય છે, વિચાર પછી નિર્ણય થાય છે અને નિર્ણય અનુસાર વર્તન થાય છે. આ બુદ્ધિ બે પ્રકારની હોય છે: સદ્‌બુદ્ધિ અને કુબુદ્ધિ. બુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ થાય છે, તેમ તેનો ખરાબ ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે. સદ્‌બુદ્ધિ (અથવા સુમતિ) અને કુબુદ્ધિ (અથવા દુર્મતિ કે કુમતિ) એ બુદ્ધિના બે પાસા છે. પ્રાણી કુબુદ્ધિમાં પડ્યો હોય ત્યારે પોતાની જાતને બરાબર પિછાને નહિ, પોતાનું સાચું સ્થાન જાણે નહિ. જ્યારે સદ્‌બુદ્ધિ કે સુબુદ્ધિની અસર નળે હોય ત્યારે સ્વને સમજે અને સ્વમાં રચે પચે, અને રમે. બારમા પદમાં આ સંબંધમાં એક મજાની સાખી ગાઈ નાખી યોગીરાજે કમાલ કરી છે. આનંદઘનજીની સાત સાખીઓનો મહિમા અને એનું રહસ્ય ૭૦મા પદના વિવેચનમાં અને પુરવણીના ઉપોદ્‌ઘાતમાં જોવામાં આવશે. બારમા પદની સાખીમાં કહે છે કે:—

કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી;
ચોપટ ખેલે રાધિકા, જીતે કુબજા હારી.'

અહીં રાધિકા અને કુબજા વચ્ચે ચોપાટની રમત થાય છે. તેમાં અંતે રાધિકારૂપ સુબુદ્ધિ જીતે છે અને કુબુદ્ધિરૂપ કુબજા હારે છે. આ આખી ચોપાટની રમત સમજવા જેવી છે. બારમા પદમાં ભાવવિવેકરૂપ પગડું (પાઉ) ન આવે ત્યાં સુધી બાજી કાચી રહે એમ જે બતાવ્યું છે, તે ભાવવિવેક સોહંના પિછાન, પરિચય અને સ્વીકારથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ ન મળે ત્યાં સુધી બાજી કાચી રહે છે. માટે ભાવવિવેક-પાઉ મેળવવા માટે સ્વપર-વિવેચનની જરૂર છે. ચૌદમા પદમાં સુમતા અનુભવ દ્વારા ચેતનજીને સંદેશો પાઠવે છે, ત્યાં ત્રીજી ગાથામાં કહે છે કે:—

કુલટા, કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત કયું હારો?

શબ્દાર્થ—કુલટા = દુરાચારી, ખરાબ ચાલની સ્ત્રી. કુટિલ = વાંકી, છળવાળી, હઠીલી, કપટી. કુબુદ્ધિ = નઠારી બુદ્ધિ, કુસ્વાર્થ, કપટ. કુમતા = કુમતિ, દુર્મતિ, ખરાબ બુદ્ધિ. વ્હૈ = ઉપર ત્રીજી ગાથામાં જુઓ. સુખ = સુખપૂર્વક, સુખ સાથે, happily (ક્રિ. વિ). નિજ = પોતાનો. ચારો = પ્રગતિ, ઇલાજ, ઉપાય, કારાગાર, બંધન. નિસ્તારો = પાર ઉતારો, ઉગારો.

અહીં કુબુદ્ધિ માટે જે વિશેષણો ચાલુ પદમાં છે તે જ બરાબર ચૌદમા પદમાં વાપર્યાં છે અને ચેતનજીને સૂચવ્યુ છે કે તમારા જેવા સારા માણસ તે આવી સ્વચ્છંદી, કુટિલ, વાંકી, કુબુદ્ધિ જેવી રખડુ બાઈની સોબતે ચઢીને પોતાની ઇજ્જત શા માટે બગાડે છે? આને મળતો જ ભાવ ચાલુ પદમાં જુદા સ્વરૂપે બતાવ્યો છે. અહીં ચેતનને સીધો ઉપદેશ આપી કુટિલ કુલટા કુબુદ્ધિને છોડી દેવાનું સૂચવન કરે છે.

'વ્હૈ નિજ ચારો'—આ પ્રમાણે કુબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ પોતાનો સાચો ઇલાજ છે. આ રસ્તે સંસારવ્યાધિનો છેડો છે, દુઃખદર્દનો ઉપાય છે અને ભવવ્યાધિનો ઇલાજ છે. અથવા કુમતિને તજી દો એટલે પોતાનો ઉપાય–ઇલાજ થાય.[૧] આ રીતે પ્રજ્ઞા–છીણીથી જડ–ચેતનનો ફાળો કરી, સોહંને બરાબર ઓળખી, મોહને દાટી, સમભાવનો વારો લાવો અને કુમતિને છોડી દો. એમ કરીને તમે આનંદ–પદમાં બેસી તમારો પોતાનો અને અન્ય ભવ્ય પ્રાણીઓનો નિસ્તાર કરો. આનંદ–પદનો મહિમા અન્યત્ર ખૂબ ગાયો છે. યોગીરાજે પોતાના નામ સાથે **આનંદ** શબ્દ જોડી અથવા આનંદને જ પોતાનું નામ બનાવી આનંદનો મહિમા અનેક પદમાં ગાયો છે અને આનંદ શબ્દ જાતે અતિપ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર હોવા ઉપરાંત ઉચ્ચારણ અને અનુભવમાં ભારે લહેર કરનાર છે. સ્વ–પરનો નિસ્તાર કરવો સાદી વાત છે; પણ ક્યારે? જ્યારે ઉપરની શરતો પૂરી પાડવામાં આવે ત્યારે; એની વર્તનામાં સ્વપરનો નિસ્તાર છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ રીતે આનંદ પદે બેસવાના માર્ગનું દર્શન કરાવ્યુ. જ્ઞાનવિચારણા વગર આટલી પૃથક્કરણશક્તિ આવે નહિ અને વ્યવહાર–નિશ્ચયના પાસાને બરાબર પિછાન્યા વગર તુલનાશક્તિ ખીલે નહિ. જ્ઞાનવિચારણાની આખી વિચારધારા બતાવવા ઉપરાંત ચારિત્રમાર્ગમાં કઈ રીતે ગમન કરવું એનું શાસ્ત્ર અહીં સંક્ષેપમાં બતાવી દીધું છે. એમાં ખરો ચમત્કાર નિશ્ચય–સ્વલક્ષણના અવલંબનમાં બતાવ્યો છે. ચાલુ વ્યક્તિ આત્માનું 'વ્યવહારુ' લક્ષણ વિચારે, અને તેના પર ચર્ચા–વિચારણા કે ઉપદેશની રચના કરે. યોગી વ્યવહાર પર લક્ષ્ય રાખે, પણ એની નજર નિશ્ચય પર હોય છે, અને એના ધ્યાનમાં 'સોહં' જ હોય છે.

---

૧. 'વ્હૈ'નો અર્થ 'હવે' થતો હોય એમ જણાય છે. 'વહ'નું રૂપક હોય તો કોશમાંથી તે લભ્ય નથી. કોઈ અપભ્રંશ શબ્દ જણાય છે. ભાવ સંબંધ પરથી સુગ્રાહ્ય છે. કુબુદ્ધિને છોડી દેવી એ ભવવ્યાધિમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે.

'ચાર'નો અર્થ 'કારાગાર' પણ થાય છે. એ અર્થમાં ભાવ બરાબર બેસતો આવે છે. કુબુદ્ધિ એ કેદખાનું છે અને તે કારણે એને છોડી દો. વ્હૈ નો અર્થ અહીં 'તે' કરવો. ભાવ એ રીતે વધારે સ્પષ્ટ બને છે. અથવા 'ચારો' એટલે પશુ–પક્ષીનો ખોરાક અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં થાય છે. ત્યાં અર્થ સ્પષ્ટ છે. તમારો અત્યારે જે ખોરાક થઈ પડ્યો છે તેને છોડી દો. આ રીતે પણ મજાનો ભાવ આવે છે.

—વિવેચનકાર.

દશા થાય છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રહે. તેની સાથે જે પાંચેને પરવશ હોય અથવા જેની પાંચે ઇંદ્રિયો મોકળી હોય—જે આજે સ્ત્રીને આધીન થઈ જતો હોય તો સાંજે મીઠાઈ ખાવામાં રસ લેતો થતો હોય—આવા સર્વ ઇંદ્રિયોને પરાધીન બનેલા પ્રાણીના કેવા હાલ થાય તે વિચારવા જેવું છે.

અહિંસા, સંયમ અને તપ પર આખો જૈન યોગ રચાયલો છે. તે પૈકી સંયમ યોગમાં ઇંદ્રિયસંયમ બાહ્યાત્મભાવ પર વિજય સૂચવે છે; જ્યારે કષાય પર વિજય અંતરાત્મભાવ પર વિજય સૂચવે છે. 'બાહ્યાત્મ ભાવ છંડી અંતરાત્મદશામાં સ્થિર થાય તે પરમાત્મપદ પામે'—એ જાણીતા સૂત્રનો મુખ્ય આધાર સંયમ ઉપર છે અને સંયમમાર્ગે સંચરનાર માટે ઇંદ્રિયો પર કાબૂ એ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે.

એ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય બહુ આકરો છે. સ્પર્શનો વિષય સ્ત્રી–પુરુષના સંબંધને સૂચવે છે. એના પર સંયમ લાવવો વધારે આકરો છે. એટલા માટે પાંચ ઇંદ્રિયો પૈકી સ્પર્શન પર વિજય કરનારને 'બ્રહ્મચારી'નું સુંદર બિરુદ આપવામાં આવે છે. કામદેવ–પુષ્પધન્વાની અસર નીચે કેટલીક વાર મોટા મુનિવરો પણ ચળી જાય છે; કેટલીક વાર આગેવાન કે દોરવણી આપનારા પણ એને વશ પડી જાય છે. વિનમિ કે નંદિષેણ જેવા ત્યાગી એની અસર તળે આવી જતાં પરાધીન બની જાય છે, છતાં યોગ્ય મનોનિગ્રહથી એના પર વિજય મેળવનારા પણ પડ્યા છે. સુદર્શન શેઠ કે સ્થૂલિભદ્રનાં ચરિત્રો વાંચીએ કે વિજય શેઠ જેવા ગૃહસ્થીના ત્યાગનો વિચાર કરીએ ત્યારે એ ગુણ પ્રયત્નસિદ્ધ છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે. બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં ઢીલાપોચાપણું બતાવનાર કોઈ પણ મહાન કામ કરી શકતા નથી, ચેતનને આગળ ધપાવી શકતા નથી અને સંસારના ચક્રમાં પડી જાય છે, તેનું કારણ એ જણાય છે કે બ્રહ્મચર્ય વગર સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે યોગમાં આગળ ધપવા માટે, ધ્યાનની લાયકાત મેળવવા માટે અને સમાધિયોગ સાધવા માટે બદ્ધકચ્છ રહેવાની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે, એ વાત વૈદકીય દૃષ્ટિએ માન્ય છે, યોગ દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે અને આત્મિક દૃષ્ટિએ આદરણીય છે. આ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અનેક ગ્રંથોમાં ગવાયો છે. સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ કરનાર, શરીર ફરતો તેજપુંજ બનાવનાર, અસાધારણ વીર્યવત્તાને પ્રાપ્ત કરાવનાર એ બ્રહ્મચર્યને પિછાની એની મહત્તા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન–ત્રેવીશમા તીર્થંકર–ની સ્તુતિ દ્વારા ગાઈએ.

આ ગુણગાનમાં પરની નિંદા કરવાનો કે તેની અલ્પતા બતાવવાનો આશય નથી. એવી વૃત્તિ આનંદઘનમાં હોઈ પણ શકે નહિ. જે ઉચ્ચ ભાવનાથી એ યોગી 'રામ કહો રહેમાન કહો, કોઉ કાન કહો, મહાદેવ રે' એવું ગાઈ ગયા છે (પદ સડસઠમું), તે કોઈ પણ પ્રસંગે ટીકા કે નિંદા કરે નહિ. પણ એમનાં ચરિત્રો પરથી સરખામણી કરી વામાનંદનની સ્તુતિ કરે, એમાં એમની વામાનંદનની વીતરાગભાવનાને અને મદન પરના વિજયને બહાર લાવવાની વાત જ હોય. આવા મહાયોગી અન્યની ટીકા કે અપભ્રાજના ન જ કરે

આ મુદ્દા પર યોગ્ય સ્થળે વિવેચન વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે[1] અને પુરવણીની ઉપોદ્‌ઘાતમાં આવશે.

પદ[2]
(રાગ–સરતી ટોડી)

प्रभु ! तो सम अवर न कोई खलकमें;
हरि हर ब्रह्मा विगूते सोतो, मदन जीत्यो तें पलकमें. प्रभु० १

અર્થ—પ્રભુ ! તારી સમાન આ જગતમાં બીજો કોઈ નથી. કહેવાતા મોટા દેવો વિષ્ણુ, મહાદેવ અને બ્રહ્મા (જેનામાં) ગૂંચવાઈ ગયા તેવા કામદેવને તો તેં એક ક્ષણવારમાં જીતી લીધો. (૧)

વિવેચન—વામાદેવીના પુત્ર ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે: પ્રભુ ! અમે દુનિયામાં સર્વ આદર્શોને તપાસ્યા, પણ તારા જેવો આ જગતમાં અન્ય કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી. એક મદનરાજ કામદેવની નજરે જ જોઈએ તો એણે મોટા હરિ, હર અને બ્રહ્માને ચક્કરમાં નાખી દીધા છે. એણે મોટા દેવોને ગોટાળે ચડાવી દીધા છે. આવા આકરા કામદેવને પણ તેં તો એક ક્ષણવારમાં જીતી લીધો છે. તેથી તારા જેવો આ દુનિયામાં અન્ય કોઈ નથી. કામદેવે પોતાનું સામ્રાજ્ય અન્ય દેવો પર કેટલું ચલાવ્યું છે તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ધર્મપરીક્ષાના રાસમાં આ ત્રણે દેવોનો મકરધ્વજ સાથેનો સંબંધ સંગ્રહવામાં આવ્યો છે અને એ પ્રસંગોને ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચાકથાના પાંચમા પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ નં. ૨ માં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.[3] મકરધ્વ-જનો મહિમા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ગાઈ બતાવ્યો છે. એને મહામોહરાયના પાટવી રાગકેસરીની પછવાડે બેઠેલ નાના રાજા તરીકે વર્ણવેલ છે. એ જ્યારે પ્રાણી ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવે છે ત્યારે જો તે પ્રાણી પોતાની જાતને અત્યંત સ્વાધીન ન હોય તો તેને પરવશ બનાવી તેની પાસે ચિત્રવિચિત્ર ચાળા કરાવે છે. આવા મકરધ્વજે હરિ, હર અને બ્રહ્માને ગૂંચવી નાખ્યા,[4] ગોટાળે ચઢાવી દીધા; તેવાને પણ હે પ્રભુ ! તેં તો ક્ષણ માત્રમાં જીતી લીધો. તેં વીતરાગ ભાવ મન પર રાખી કામદેવનો સામનો કર્યો, લડતમાં એનો પરાજય

શબ્દાર્થ—તો = તારા. સમ = સમાન, સરખા. અવર = બીજો. ખલકમેં = દુનિયામાં, જગતમાં. હરિ = વિષ્ણુ, વાસુદેવ. (રક્ષણ કરનાર દેવ). હર = મહાદેવ, પાર્વતિપતિ (સંહાર કરનાર દેવ). બ્રહ્મા = ઉત્પત્તિ કરનાર દેવ. વિગૂતે = ગૂંચવાઈ ગયા, ચક્કરે ચઢાવી દીધા. સો તો = તે તો. મદન = કામદેવ. પલકમેં = ક્ષણવારમાં, વગર પ્રયાસે, અલ્પ સમયમાં.

---

૧. શ્રીઆનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પદ ૨૭, ૪૪ અને ૪૮નું વિવેચન.

૨. આ પદ પ્રતમાંથી મળ્યું નથી: પાઠાંતરો ઉપલબ્ધ થયા નથી.

૩. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા, ભાષાવતરણ, ભા. ૨, પૃ. ૧૩૫૩–૬૧.

૪. 'વિગૂતે'નો આ અર્થ મારા ગુરુએ બતાવ્યો છે. મને એ સિવાય બીજો અર્થ બેસે કે સૂઝ્યો નથી. કદાચ પાઠાંતર મળે તો નવીન અર્થ સ્ફુરવા સંભવ ગણાય. –વિવેચનકાર.

ર્યો અને તેનું આધીનપણું સ્વીકારવાની ના પાડી. આ વાત બહુ અદ્‌ભુત છે, ભારે ્કેલ છે. મીઠાશથી કામ કરનારને કબજે કરવા બહુ મુશ્કેલ પડે છે, છતાં તેં એને ્તી લીધા એ તારો મહિમા છે. કદાચ શંકર, વિષ્ણુ, બ્રહ્માની વાતમાં કાંઈ આશય હશે, ઈ ગૂઢ ભાવ હશે; પણ હકીકત ઉપર જણાવેલ આકારમાં સાંપડે છે તે ગમે તેમ હોય, ણુ તેં તો કામદેવને બરાબર જીતી લીધો છે એમાં શક નથી. (૧)

ज्यों जल जगमें अगन बुझावत, वडवानल सो पीये पलकमें;
'आनंदघन' प्रभु वामारे नंदन, तेरी हाम न होत हलकमें. प्रभु० २

અર્થ—જેવી રીતે દુનિયામાં પાણી આગને ઓલવી નાખે છે; તે પાણીને વડવાગ્નિ ેક પળમાં પી જાય છે, (તેવી રીતે દુનિયાને અને દેવને ગૂંચવી નાખનાર કામદેવને તમે ્તી ગયા.) આનંદઘન કહે છે કે પ્રભુ વામાનંદન! મારા પાર્શ્વનાથ! તારી હિંમત છે ં કાંઈ સહેજમાં સાંપડતી નથી. (એ હામ અલૌકિક છે.) (૨)

વિવેચન—પાર્શ્વનાથ પ્રભુની એ મકરધ્વજ પરની જીતનો મહિમા એક સરસ ાખલાથી કાયમ કરે છે. દુનિયામાં પાણીનું એક કામ આગ બુઝાવવાનું છે. પણ વડવાગ્નિ રિયામાં થાય છે તે પાણીને પી જાય છે, તેમ હે પ્રભુ! તમે કામરૂપી જળને પલક ાત્રમાં પી ગયા. સામાન્ય પ્રાણીઓ કે બીજા દેવો જ્યારે અગ્નિ જેવા છે, ત્યારે આપ ડવાનલ જેવા છો. કામદેવરૂપ જળને શોષવા સારુ આપ વડવાનલ જેવું કામ કરો છે. ડવાનલ જેમ સમુદ્રને પલકવારમાં પી જાય છે, તેમ આપ પણ કામરૂપ જળને પી જાઓ ો. અર્થાત્ આપના ઉપર કામદેવ કોઈ પણ પ્રકારની અસર કરી શકતો નથી.

જે પાણી (જળ) જગતમાં આગ બુઝાવનાર છે, તેને પી જનાર વડવાગ્નિ છે, તેમ દુનિયાના જીવોને વશ કરનાર કામદેવને પી જનારા આપ જેવા વડવાનલ પડ્યા છે. કામદેવ જેવા બહાદુરને જીતી, એને પી જઈ, એને નહિવત્ કરી મૂકી આપે જબરી કરી છે. આવી હામ ભીડવી એ કાંઈ રેંજીપેંજીના ખેલ નથી. વામાનંદન પ્રભુ! આપને આનંદઘન નમે છે, આપ પોતે જ આનંદઘન છો, આપની હામ અદ્‌ભુત છે અને આપનો વિજય નોંધવા, અનુસરવા, આદરવા યોગ્ય છે.[1] (૨)

શબ્દાર્થ—જ્યોં = જે રીતે (જૈસે, જિસ ભાંતિ) જલ = પાણી, વારિ. અગન = અગ્નિ. બુઝાવત = ઓલવે છે, ઠારી દે છે. વડવાનલ = સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ. પીએ = પી જાય, ગટગટાવી જાય. વામારે = વામા માતાના. નંદન = પુત્ર. વામારે નંદન = પાર્શ્વનાથ, ત્રેવીશમા તીર્થંકર. તેરી = તારી. હામ = હિંમત. હલક = ગળાની નળી, સૂર, ક્ષણ. હલકમેં = ક્ષણવારમાં, સહેજમાં, ઝપાટામાં. (દ્વિ વિ.)

૧. 'હામ'નો અર્થ હિંમત થાય. હિંદીમાં તેવો શબ્દ મળતો નથી. 'હામી' એટલે બાંયધરી —જામીન અર્થ થાય છે. વિવેચનમાં વિચાર કરી અર્થ કર્યો છે. 'હલક'નો અર્થ રમત, ગોમા, રોનક

ઉપસંહાર—આ પદમાં બ્રહ્મચર્યનાં ગુણગાન દ્વારા પ્રભુ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી દ એ ગુણ એટલો મોટો છે કે એને અંગે અહીં સ્તુતિના શબ્દો વાપર્યા છે તે વધારે પડત નથી. કામદેવ જ્યારે પ્રાણી ઉપર જોર ચલાવે છે ત્યારે પ્રાણી આકરાં કર્મો બાંધે છે, મ તીવ્ર અધ્યવસાયો સેવે છે. અને અનેક રીતે નીચો ઊતરી જાય છે. એને પ્રેમપાત્ર સિવા બીજું સૂઝતું નથી, એને ખાવુંપીવું ગમતું નથી, એને વિરહપીડા મહાવ્યથા કરે એને સગપણ, સંબંધ કે સ્નેહ અકારાં લાગે છે અને વિક્રમોર્વશીના વિક્રમની પેઠે એ જંગલે જંગલે, નદીકાંઠે અને સરોવરની પાળે પ્રિયાને જ ભાળે છે! એને ભ્રમર ગુંજારવમાં કે ભ્રમણમાં પત્નીના પડઘા દેખાય છે. અને એની બોલીચાલી કે વર્તન વિવેકીની નજરે ઘેલછા, ઘેન અને પરાધીનતા દેખાઈ આવે છે. એના ચાળા દારૂ પીધે જેવા જણાય છે. સ્ત્રી–પરાધીન પ્રાણી એવાં આકરાં કર્મ બાંધે છે કે રસબંધની દષ્ટિ એની કર્મોની ગાઢતા બહુ તીવ્ર બની જાય છે અને એમાંથી છૂટતાં પ્રાણીનાં અંદરના બ તૂટી જાય છે.

એક જગ્યાએ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે બીજી સર્વ ક્રિયા કરતાં પ્રાણી કર્મબંધનો ન કરી મોક્ષ મેળવી શકે છે. બાહ્ય દષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનાર બે વ્યક્તિઓ પૈકી કર્મનો બંધ કરતો હોય છે, ત્યારે બીજો કર્મની નિર્જરા કરતો હોય છે. પણ સ્ત્રીસે કરનારને તે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે મોક્ષ મળ્યો નથી, મળવાનો સંભવ નથી, તેમ એ વખતે કર્મની નિર્જરા થવાનો દાખલો બન્યો નથી. એનું કારણ ઉઘાડું છે. સર્વ ઇંદ્રિયે એકાગ્રતા થાય, મન–વચન–કાયાના યોગો દુરવસ્થામાં એકતાન થઈ જાય અને વિ વિચારણા અને ધ્યાન ચુકાઈ જઈ વિષય પર એકરસવત્તા થાય, ત્યારે જ એ સેવ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે; અને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એમાં વિરાગનો છેદ થઈ જાય છે, શમભા તિલાંજલિ મળે છે, નિર્વેદનો નાશ થઈ જાય છે અને સ્વનું ભાન ભૂલી પ્રાણી એકાંત પુદ્ વશ બની જાય છે, પરાધીન થઈ જાય છે અને જાત ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે. તેટલા માટે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સર્વ શાસ્ત્રોમાં ગાયો છે, દુનિયામાં એની પ્રશંસા રહી છે અને એનામાં એક રસ જમાવનારનો મહિમા ગવાઈ રહ્યો છે.

જે બ્રહ્મચર્ય યોગની પ્રથમ ભૂમિકા ગણાય, જે બદ્ધકચ્છતા વગર એક પણ ભૂમિકામાં પ્રગતિ થઈ શકે નહિ, જે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સ્થૂલિભદ્રે વર્તી બતાવ્યો, પ્રતાપે શેઠ સુદર્શનની શૂળી ચાલી ગઈ, જેણે સુભદ્રા પાસે કાચે તાંતણે ચાલણીમાંથી કઢાવી ધર્મનો મહિમા દાખવ્યો, જેણે અનેક રજપૂત રણચંડીઓને નામ અને ન અપાવ્યાં અને જેણે મહાઅભ્યાસી, પ્રખર ન્યાયશાસ્ત્રી ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયજીને ર

મૂળ ચારિત્રનું એ ભલું, સમકિતવૃદ્ધિ નિદાન;
શિલ સલિલ ધરે જિકે, તસ હુવે સુજસ વખાણ.

ધન્ય છે, એને સમજનાર વિરલા છે અને એને જીવનાર દેવના પણ દેવ છે. આ સર્વ-જનસંમત ગુણને અંગે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે, પણ એને પકડવા જવું તે સહજસાજ થઈ આવે તેવું કામ નથી. અને તેથી આનંદઘન વામાનંદન શ્રી પાર્શ્વપ્રભુને અભિનંદન આપતાં તેમની ‘હામ’ની સુયોગ્ય પ્રશંસા થઈ છે.

આવા વડવાનળ જેવા કામાગ્નિને પી જનાર મહાયોગી જે હોય, જ્યાં હોય, જેવા હોય, તેને ત્યાં, તેવા હોવાને કારણે, હૃદયથી નમન છે! (૮૨)

પદ ત્યાશીમું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીનું આ પદ જુદી ભાત પાડે તેવું છે. એ અત્યંત આકર્ષક હોવા ઉપરાંત એમાં રૂપકો દાખલ કર્યાં છે. આત્મસંશોધન માટે રૂપકના ઉપયોગની પદ્ધતિ યોગિરાજે કોઈ કોઈ પદમાં સ્વીકારે છે.[1] રૂપકોનું ઉપદેશમાં શું સ્થાન છે, એ પદ્ધતિ જૈન કથાસાહિત્યમાં કોણે દાખલ કરી, ક્યારે ચાલુ થઈ, એને વધારે વેગ ત્યાર પછી મોટા સાહિત્યકારોએ કેવી રીતે આપ્યો અને જૈન-જૈનેતર સાહિત્યમાં એ પદ્ધતિનો મહિમા કેવો ચાલ્યો છે તે પર વિસ્તારથી ચર્ચા મેં શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ઉપોદ્‌ઘાત તરીકે લખેલા ‘શ્રીસિદ્ધર્ષિ’ નામના ગ્રંથમાં કરી છે. શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે મોટી રૂપકકથા લખી આખા સંસારચક્રનું વર્ણન આકર્ષક રીતે કર્યું અને ‘શ્રીવૈરાગ્યકલ્પલતા’માં તેનું અનુકરણ શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું. એ તો મોટા ભવ્ય ગ્રંથો છે. આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે અંતર્યામીનું સ્થાન બતાવવામાં ઉપમાનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને સુંદર રૂપકો મૂક્યાં છે. એ દરેક રૂપક આંતર દૃષ્ટિએ વિચારવા લાયક છે. અત્ર એ રૂપકશૈલી પર વધારે વિવેચન ન કરતાં માત્ર ‘શ્રી સિદ્ધર્ષિ’ ગ્રંથનો હવાલો આપી આ પદના ત્રણ મુદ્દાને સૂચવી દઈએ.

પ્રથમ એમાં જે **સ્થાન** પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો દેશ, પ્રાંત, ત્યાંના રાજા, પ્રધાન કોણ હોય, કેવા હોય તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. એમાં એ સ્થાન-શેરીનું વર્ણન, એના પોળિયાનું વર્ણન, એ નગર કઈ નદી પર આવેલ છે એનું વર્ણન કર્યું છે. સાથે સાથે એ નગરનું **વાતાવરણ** કેવું છે, એ સ્થાનનો મહિમા કેવો ભારી છે અને એ નગરમાં અનેક સગવડો ઉપરાંત અનેક પ્રકારની અગવડોનો અભાવ છે તે બતાવેલ છે; અને ચાલતે પદે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી, માટે મળેલ **અવસર ન ચૂકવા** પ્રેરણા કરી છે. અવસર ન ચૂકવા માટે ૧૦૦મા પદમાં પણ પ્રેરણા આવશે, પણ ત્યાં પ્રેરણા તદ્દન જુદી રીતે આવનાર છે. ત્યાં જીવનની અસ્થિરતા, ધનમાલ અહીં રહી જવાની સ્પષ્ટતા બતાવી અવસરનો લાભ લેવા વાત કરી છે. અહીં સાધ્ય સ્થાનની

૧. પદ ૯૮, ૯૯ની હરિયાળી તથા પદ ૧૦૫માં વૈરાગ્યને બેટા કહી વર્ણવશે; તથા પદ ૧૦૨માં પ્રભુને પ્રીતમ કહે, એ એના સાદા દાખલા છે. —**વિવેચનકાર.**

ભવ્યતા, સુંદરતા અને આકર્ષકતા બતાવી તેને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યારની તક જવા ન દેવા સૂચન છે. આ પદના પ્રત્યેક ભાગ પર વિવેચન કરવાની ખાસ જરૂર લાગવાથી પ્રસ્તાવનારૂપ પ્રાથમિક ઉપોદ્‌ઘાતમાં માત્ર ઉપર બતાવી તે માત્ર વિષયસૂચિ આપી આગળ વધીએ.

પદ

(રાગ—મારુ)

निःस्पृह देश सोहामणो, निर्भय नगर उदार हो, वसे अंतरजामी;
निर्मळ मन मंत्री वडो, राजा वस्तुविचार हो. वसे० १

ટેક—આંકણી—

केवल कमलागार हो, सुण सुण शिवगामी !
केवल कमलानाथ हो, सुण सुण निःकामी !
केवल कमलावास हो, सुण सुण शुभगामी !
आतमा ! तुं चूकीश मा, साहेबा ! तुं चूकीश मा !
राजिंदा ! तुं चूकीश मा, अवसर लही जी. (એ આંકણી)

અર્થ—એક નિઃસ્પૃહ નામનો સારી રીતે શોભતો દેશ છે. તે દેશમાં નિર્ભય નામનું અતિ સુંદર નગર છે. ત્યાં અંતર્યામી રહે છે. ત્યાં નિર્મળ મન નામનો વડો પ્રધાન છે અને વસ્તુવિચાર નામનો એ નગરનો રાજા છે. (૧)

અર્થ—ટેકનો : મોક્ષમાં ગમન કરનાર મારા કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીના ઘર ! તું બરાબર સાંભળ, સાંભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના પતિ ! મારા નિષ્કામી નિરિચ્છક

પાઠાંતર—નિઃસ્પૃહ—નિસ્પ્રહ, નિસ્પૃહ. નગર—નાગર. વસે—ટેકમાં નિ૦ મૂકે છે. મતલબ પુનરાવર્ત નિઃસ્પૃહ સમજવું. અને પ્રથમ ગાથા પૂરી કરી 'વસે અંતરજામી'થી બીજી ગાથાની શરૂઆત કરે છે. ટેક—નિઃકામી—નિકામી. ચૂકીશ—ચૂકીસ. રાજિંદા—રાજંદા.

શબ્દાર્થ—નિઃસ્પૃહ = સ્પૃહા વગરનું, નિષ્કામ, નિરિચ્છક સ્વભાવરૂપ દેશ. સ્પૃહા = ઇચ્છા, તૃષ્ણા, દરકાર, પરવા. દેશ = પ્રદેશ, વિભાગ, ક્ષેત્ર. સોહામણો = સુંદર, સુશોભિત. નિર્ભય = જેમાં કોઈ પ્રકારનો ભય—બીક નથી. ઉદાર = શ્રેષ્ઠ, સુંદર. વસે = રહે, વ્યાપી રહે છે. અંતરજામી = અંતર્યામી, અંતરમાં વ્યાપી રહેલ આત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. નિર્મળ = મેલ વગરનો, સ્વચ્છ, પવિત્ર. મંત્રી = પ્રધાન. વડો = મોટો, ચીફ (chief). વસ્તુવિચાર = સતને જાણવું તે, તે સંબંધી વિચાર કરવો તે; રાજાનું વિશેષ નામ.

શબ્દાર્થ—ટેક આંકણીનો—કેવળ = માત્ર, કેવલ્યજ્ઞાન (પાંચમું). કમલાગાર = લક્ષ્મીનું ઘર. સુણ સુણ = બરાબર સાંભળ. શિવગામી = મોક્ષમાં જનાર (સંબોધન). કમલાનાથ = લક્ષ્મીના પતિ. નિઃકામી = નિરિચ્છક, કામના વગરના (સંબોધન). કમલાવાસ = લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન. શુભગામી = સારા માર્ગે જનાર (સંબોધન). ચૂકીશ = ભૂલીશ, તક જવા દઈશ. સાહેબા = મોટા માણસ. રાજિંદા = મહારાજા, ધણીધોરી. લહી જી = પામીને.

દેવ ! જરા સાંભળ, સાંભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના નિવાસ ! અને શુભ માર્ગે જનાર મારા દેવ ! તું બરાબર શ્રવણ કર, શ્રવણ કર ! મારા સાહેબા ! તું આ તક ચૂકીશ મા ! મારા-રાજા ! તું આ અવસર જવા દઈશ મા ! તને અત્યારે તક મળી છે, અવસર સાંપડ્યો છે. (ટેક)

વિવેચન—એક 'નિઃસ્પૃહ' નામનો સોહમણો દેશ છે. 'સ્પૃહા' એટલે ઇચ્છા, આશા, પારકો માણસ ધન આપશે, મહેરબાની બતાવશે આવી આશા રાખવી એ 'સ્પૃહા' છે. અઠ્ઠાવીશમા પદમાં 'આશા'નું જે ચિત્ર આપવામાં આવ્યુ છે, એના પુત્રોને જગતના દાસ તરીકે રજૂ કર્યા છે અને આશા સેવીઓને ઘર ઘર ભટકનાર કૂતરા સાથે સરખાવ્યા છે, તે આશા અને સ્પૃહામાં બહુ ઓછો તફાવત છે. અને એ સ્પૃહા–ઇચ્છા પર વિજય થાય એટલે પછી સંસારમાં રખડવાપણું રહેતું નથી. નિઃસ્પૃહવૃત્તિ થઈ જાય; ધન, માન, પ્રશંસા કે અન્ય કોઈ આશા, ઇચ્છા કે સ્પૃહા ન રહે ત્યારે સંસારનો છેડો આવી જાય છે. આ નિઃસ્પૃહતા એ શી ચીજ છે તે બતાવવા શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે એક અષ્ટક (જ્ઞાનસાર, બારમું અષ્ટક) લખ્યું છે. જ્યારે પ્રાણીને મનમાં નિશ્ચય થાય કે પોતાના મૂળ સ્વભાવ (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ) સિવાય અહીં બીજું કાંઈ મેળવવા યોગ્ય નથી અને આત્મઐશ્વર્યથી એ સંપન્ન થઈ જાય ત્યારે એ ખરો મુમુક્ષુ બને છે, ત્યારે એ પોતાના 'મુનિ' નામને સાર્થક કરે છે. સદર અષ્ટકમાં બતાવ્યુ છે કે—'સ્પૃહાવાળા માણસોને અનેક વાર મુખશોષ થાય છે, પોતાનું ગણું નકામું મૂકવું પડે છે. એને બાહ્ય મૂર્છા આવી જાય છે અને એના મુખ પર, વર્તનમાં અને બોલીમાં દીનતા દેખાઈ આવે છે. સ્વાર્થ એવી વસ્તુ છે કે એ પ્રાણીમાંથી વિવેકને પલાયન કરાવી દે છે; અને છતાં જ્યારે એનો સંઘટ્ટ થાય કે વિનાશ થાય ત્યારે પ્રાણીમાં જરૂર દીનતા આવી જાય છે. ખુશામતખોરો, ચાડિયા, ખબર આપનારા અને શેઠોની મહેરબાની મેળવવાની લાલચમાં પડેલા કે જાહેર સેવામાં આત્મપ્રશંસાની કે સત્તા હસ્તગત કરવાની દાનતે બહાર પડેલાની આંતર દીનતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી આનો બરોબર ખ્યાલ આવે. અને અહીં થોડાં વર્ષ માટે રહેવું તેમાં તો અહીંથી લઉં, ત્યાંથી ભેગું કરું, પણેથી તફડાવું, પેલાને સમજાવું, આને ફાંસલામાં નાખું, પણ નામના કરું—આ સર્વ સ્પૃહા છે, પારકી આશા છે, પેટ ચોળીને ઊભી કરેલી પીડાઓ છે. પારકી સ્પૃહા એ મહાદુઃખ છે અને નિઃસ્પૃહતા એ જ સાચું સુખ છે'. સુખદુઃખનું આ લક્ષણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે અને ઉપાધ્યાયજીએ એને અપનાવ્યું છે. આવુ સ્પૃહાનું ચિત્ર છે.

આની સામે નિઃસ્પૃહતાને વિચારીએ. જમીન પર સૂવાનું હોય, ભિક્ષાથી ભોજન લઈ આવવાનું હોય, પહેરવા માટે જીર્ણ વસ્ત્રો હોય અને ગામમાં ઘર ન હોય, સીમમાં ખેતર ન હોય, એવા નિઃસ્પૃહી મહાત્માને જે સુખ છે તે મોટા ચક્રવર્તી કે વડાપ્રધાનને નથી. જ્યાં આશા આવી, ત્યાં અંદરની મોજ ચાલી જાય છે. નિઃસ્પૃહી તો નિજાનંદમાં મસ્તી કરનાર, મહારાજાનો પણ મહારાજા છે. એ મન પર સંયમ રાખનાર બહાદુર છે. આની

વૃત્તિ જે આત્મભૂમિકામાં પ્રસરતી હોય તેને 'નિઃસ્પૃહ' દેશ કહેવામાં આવે છે. આ ભૂમિકામાંથી અંતર્યામી મેળવવો છે એટલે એ ભૂમિકાને બરાબર ઓળખી લેવાની જરૂર છે.

નિઃસ્પૃહ દેશે **નિર્ભય** નામે નગર છે. સંસારમાં ભય–બીક અનેક પ્રકારની હોય છે. શાસ્ત્રકાર સાત પ્રકારના ભય બતાવે છે: (૧) મનુષ્યને મનુષ્યનો ભય તે ઇહલોકભય; (૨) મનુષ્યને સર્પાદિ હિંસક પશુનો ભય તે પરલોકભય. (૩) પોતાની વસ્તુ ચોરાઈ–લૂંટાઈ જશે તેવી બીક તે આદાનભય; (૪) વીજળી–મોટરના અકસ્માત, બોંબ પડવાનો ભય વગેરે અકસ્માતભય; (૫) ખાશું શું, બાજરો બટેલ મળશે તેવો ભય તે આજીવિકા-ભય; (૬) મરી જશું અને આ બધી જમાવેલી રયાસત મૂકીને હાલી નીકળવું પડશે તેની ચિંતા તે મરણભય. અને (૭) દુનિયામાં આબરૂ પર પાણી ફરશે એની ચિંતા તે અપયશભય.

ભય તો પાર વગરના છે. ઉપરના સાત મુખ્ય ભય છે. ભયથી પ્રાણી દીન બની જાય છે, સાચું જૂઠું બોલે છે, પોતાના વ્યક્તિત્વને મારી નાખે છે અને મનની મનમાં રાખી અકળાયા કરે છે. એને સાચી સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ પણ થતો નથી અને ગરીબ–બાપડો બની જાય છે. આનંદઘનજી પોતે સેવાની ભૂમિકામાં 'અભય, અદ્વેષ અને અખેદ'ને બતાવી શ્રીસંભવનાથ મહારાજના સ્તવનમાં ભયને પરિણામની ચંચળતા તરીકે વર્ણવે છે અને નિર્ભય-પણા સિવાય વિકાસ નથી તે વાતને ઠસાવવા સેવાની શરૂઆતની ભૂમિકામાં[1] મૂકી નિર્ભયતાને બહુ અગત્યનું સ્થાન આપે છે. નિર્ભયપણાને અંગે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે એક આખુ અષ્ટક (જ્ઞાન સાર–સત્તરમું અષ્ટક) લખ્યુ છે; ત્યાં ભયનું કારણ અપેક્ષા–આશા જ બતાવ્યુ છે અને અપેક્ષા વગર-ના પ્રાગતિક ઇચ્છુકને કોઈનો ભય નથી એમ બતાવીને પછી જણાવે છે કે જે મહાત્માને કોઈ પણ વસ્તુ ગોપવવાની કે છુપાવી રાખવાની નથી, જેને કોઈ વાતનું આરોપણ કરવાનું નથી, કોઈ ત્યાજ્ય નથી, કોઈ દેવા યોગ્ય નથી, અને જેને જ્ઞાન દ્વારા સર્વ જ્ઞેય છે, તેઓ ખરે-ખરા નિર્ભય છે. આમાં કેટલો અનાસક્તિભાવ દેખાઈ આવે છે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે નિર્ભયપણાની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે. જેને પોતાના ચારિત્રમાં રમણ કરવું છે, જેની પાસે અખંડ જ્ઞાનનું મહાસામ્રાજ્ય છે, તેવા સંત પુરુષને કોનો ભય હોય? આવી રીતે નિર્ભયપણાની મહત્તા સંતોએ અને સાધુઓએ ગાઈ છે.

અને વ્યવહારમાં નિર્ભય પ્રાણીને નાનું સરખું રાજ્ય છે. એ જાહેરમાં યથાવસર યોગ્ય ભાષામાં સાચો અભિપ્રાય આપી શકે છે. અને ચારિત્રબળથી સમાજનું કે સંઘનું હિત સાધી શકે છે. મોટાની શેહમાં અંજાઈ જનાર, રાજાઓ કે ધનાઢ્યોની ખુશામત કરનાર, દંભી કે દ્રોહી માણસો કદી નિર્ભય થઈ શકતા નથી, અને સ્વપરની પ્રગતિ સાધી શકતા નથી. આવા વાતાવરણવાળું 'નિર્ભય'નગર છે.

વસે અંતરજામી—એવા નિઃસ્પૃહદેશમાં આવેલા નિર્ભયનગરમાં અંતર્યામી વસે છે.

---

૧. આનંદઘન ભાગ ૪, સ્તવન ૩.

અંતર્યામી પ્રભુ પોતે છે, અને તું પોતે અંતર્યામી થઈ શકે તેવો છે, તું તે છે જ. કચરો ફેંકી દે, ધમાલ છોડી દે, શાંતિમાં બેસી જા, એકાગ્રતા કર અને સામે જોવાને બદલે અંદર જો એટલે ત્યાં અંતર્યામી દેખાશે. આ અંતરજામીની શોધ–ઓળખાણમાં આગળ વધીએ.

રાજા વસ્તુવિચાર—એ નિર્ભયનગરનો રાજા 'વસ્તુવિચાર' નામનો છે. વસ્તુમાં પૌદ્‌ગલિક, અપૌદ્‌ગલિક સર્વ ચીજો આવે. વસ્તુની વ્યાખ્યા સમજવા માટે પંચાવનમાં પદમાં સતની વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કર્યું. એ રીતે 'અપ્પા'ને ઓળખી–મેળવી શકાય. આવી રીતનો વસ્તુઓનો વિચાર કરી શકે તે આત્મા કહેવાય. એનામાં અનંત જ્ઞાનની શક્તિ છે. એ ભૂત, ભાવી, વર્તમાનને જાણી–દેખી શકે છે, અને સારાસાર વિચારી આદર–સ્વીકાર અને ત્યાગ કરી શકે છે. જ્યારે એ અંતરાત્મદશામાં આવે ત્યારે એની વસ્તુવિચારણા સ્પષ્ટ થાય છે. વસ્તુવિચાર અને અંતર્યામી વચ્ચે ચોખ્ખો ફેર છે. અંતર્યામી તો આદર્શ છે, આદર્શસ્થાને પહોંચી ગયેલ છે અને વસ્તુવિચાર તો બાહ્ય કે આંતર બન્ને દશામાં પ્રાપ્ય છે. એની તરતમતા હોય, પણ એ પ્રત્યેક આત્માને જરૂર હોય છે અને છેવટે કોઈ નહિ તો અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો જરૂર ઉઘાડો હોય છે. એ 'વસ્તુવિચાર–રાજા' એટલે ગમે તેવી દશામાં વર્તતો આ ચેતનરાજ પોતે સમજવો. છતાં નિઃસ્પૃહદેશના નિર્ભયનગરનો રાજા છે તે તદ્દન બાહ્ય દશામાં વર્તતો ચેતનરાજ ન સમજવો, પણ અંતરાત્મદશા સુધી પહોંચી ગયેલ ચેતનરાજ સમજવો. એ જ વિશેષણ ચેતનનાં અનેક વિશેષણો સાથે પદ ૭૦ માની પ્રથમ ગાથામાં વાપર્યું છે. આ ચેતનના મૂળ ગુણને અંગે સમજવું. આ વસ્તુવિચાર–રાજા પ્રગતિને પંથે ચઢી ગયો છે, અને એની નજર અંતર્યામી તરફ છે, પણ હજી એ અંતર્યામી (પરમાત્મા) થયો નથી. આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો.

નિર્મળ મન મંત્રી વડો—એ વસ્તુવિચાર–રાજાને નિર્મળ માનસરૂપ મોટો મંત્રી છે. 'નિર્મળ ચિત્ત'નું આબેહૂબ વર્ણન શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં આપ્યું છે (પૃ. ૭૬૬). મનની નિર્મળતા ઉપર વસ્તુવિચાર–રાજાની પ્રગતિનો ઘણો આધાર રહે છે. મનની નિર્મળતા હોય તો જ વસ્તુવિચારમાં સરળતા અને શુદ્ધતા આવે. આ પ્રમાણે અંતર્યામીનાં દેશ–નગર બનાવી રાજા–પ્રધાન કોણ છે તેનો પરિચય કરાવ્યો.

આત્માનું પદસ્થાપન—આવા વસ્તુવિચાર રાજા! અંતે તો તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનું ઘર છો, તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનો પતિ છો, તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનો વાસ છો. આવા મારા વસ્તુવિચાર–મહારાજા! મારા ચેતનરાજ! તું તો ખરેખરો મોક્ષમાં જનાર છે, તું નિષ્કામી છે અને સારી દિશાએ જનાર છે. માટે આ વાત સાંભળ, જરૂર સાંભળ, બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળ. ચેતનને ઠેકાણે લઈ આવવાની આ વિશિષ્ટ રીત છે. ખરી રીતે એને નરકગામી, રખડુ, નીચગામી વગેરે વિશેષણોથી નવાજી શકાય તેમ છે, કારણ કે એ પરસંગથી અનેક રીતે પતિત થયેલ છે, અને અનેક કામનાથી ભરેલો છે. પણ સંત યોગીરાજની ભાષા જુદી જ હોય. એ કોઈને ધમકાવી દેવાની કે આક્રોશની ભાષા ન વાપરે;

એ ચેતનનું સત્તાગત સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં રાખી એને' સુયોગ્ય વિશેષણે સંબોધે, અને એ રીતે એનામાં આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરે. આ યોગીરાજની ભાષાશુદ્ધિ અનુકરણ યોગ્ય છે.

અવસર ચૂકીશ મા—આવા મારા ચેતનદેવ! અત્યારે તને અવસર મળ્યો છે. તું અત્યારે ભૂલમાં ન રહી જતો. આવો અવસર સંસારયાત્રામાં વારંવાર આવતાં નથી; મળેલ તકને હારી બેસતો નહિ. આગળ એકસો (૧૦૦)મા પદમાં આ મળેલા અવસરનાં મૂલ્ય મૂલવશે. અત્યારે તારે ભવના ફેરા મટાડવા છે, માટે ચાલતે પંથે તારા આત્મગુણને સમરી સમરી તેના ગાન કર, આ ઢંગધડા વગરના આંટાફેરાને મૂકી દે, તકને ઝડપી લે અને પોતાની નગરીએ પહોંચી જા. (૧)

એ અંતર્યામીના સ્થાનનો વધારે પરિચય આપવા સારુ આગળ વર્ણન આપે છે:—

गढ संतोष कामामोदसा, साधु संगति दृढ पोळ हो;
पोळियो विवेक सुजागतो, आगम पायक तोळ हो. वसे० २

અર્થ—સંતોષકિલ્લાની અંદર પેટ ભરાય તેટલો આમોદ–આનંદ ભર્યો છે. એ નગરમાં સાધુપુરુષની સંગતિરૂપ મજબૂત પોળ છે. એ પોળના દરવાજા પર સુવિવેક આખો વખત જાગતો રહી પોળિયા–ચોકીદારનું કામ ખડે પગે કરે છે. ત્યા આગમરૂપ પાયદળ છે તેની તુલના કર–કિંમત કર. (૨)

વિવેચન—ગઢ સંતોષ—એ નિઃસ્પૃહદેશમા આવેલ નિર્ભયનગર, જેમાં અંતર્યામી વસે છે, તે નગરની ફરતો સંતોષ નામનો ગઢ છે. દરિદ્રતા તૃષ્ણામાં છે. જ્યાં એકવાર સંતોષ થઈ ગયો ત્યાં પછી રાજામાં કે રંકમાં ફેર નથી રહેતો. મન તૃપ્ત થયા પછી કોણ રાજા અને કોણ દરિદ્ર? પછી તો એને જંગલ તે મંગળ છે, ભૂશય્યા એ આરામ-સ્થાન છે અને અંતરનો આનંદ એ એની પૂંજી છે.

કામામોદસા—એ કિલ્લામાં દારૂગોળો ભરેલો નથી, પણ ઇચ્છામાં આવે તેટલો આમોદ–આનંદ ભરેલો છે. સાધારણ રીતે કિલ્લા ફરતી ઊંડી ખાઈ હોય અને તેમાં મેલા, વાસી, પડતર પાણીની ગંધ આવ્યા કરે; ત્યારે આ સંતોષકિલ્લામાંથી તો મનને ગમે તેવી સુગંધ પસર્યા કરે છે. 'સા' એટલે સદૃશ, સમાન. એ માનવાચક શબ્દ છે. દા. ત. જરાસા.

પાઠાંતર—ગઢ–દઢ. દ્દઢ–દ્રિઢ. પોલિયો–પોલિઓ.

શબ્દાર્થ—ગઢ = કિલ્લો. દ્દઢ = મજબૂત. કામ = ઇચ્છા, કાર્ય (કામા). આમોદ = પ્રસન્નતા, આનંદ, હર્ષ, ખુશી. સંગતિ = સોબત. દ્દઢ = મજબૂત. પોળ = દરવાજાવાળો મહોલ્લો. સા = સદૃશ, સમાન, માન-સૂચક શબ્દ. પોળિયો = દરવાન, ચોકીદાર, જમાદાર. સુજાગતો = આખો વખત જાગૃત, ઉંઘણશી ચોકીદાર નહિ પાયક = દૂત, દાસ, પાયદળ, સેવક, પાળાનું લશ્કર. તોળ = વિચાર કર, કિંમત કર.

સા એટલે સરીખો, સમાન. કામામોદ નામનો બગીચો હોય તેની સમાન ત્યાંથી સુગંધ પસરતી રહે છે. આવો સંતોષગઢ છે.[1]

સાધુસંગતિ દૃઢ પોળ—એ નિર્ભયનગરના સંતોષકિલ્લાથી સુરક્ષિત એવી સાધુસંગતિ નામની મજબૂત પોળ છે. પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે; એ જેના પરિચયમાં રહેતો હોય તેવો થઈ જાય છે. સાધુની સોબતમાં રહે તો તેનું વાતાવરણ સુંદર થતું જાય છે. સાધુસંગતિ એ પોળની પેઠે સારું રક્ષણ આપે છે.

પોલિયો વિવેક સુજાગતો—એ પોળને નાકે 'વિવેક' નામનો દરવાન ચોકી કરે છે. સાચા-ખોટાને તપાસવું, સાચાનો સ્વીકાર કરવો, ખોટાનો ત્યાગ કરવો એનું નામ વિવેક. આખા જૈનધર્મનો પાયો વિવેક ઉપર મૂકયો છે. સમ્યગ્ વિચારણા કરે ત્યારે તેને સ્વપર સમજાય છે. અને સ્વપરના ભાન પછી સ્વનો સ્વીકાર થાય અને પરનો ત્યાગ થાય એટલે બેડા પાર છે. આવો વિવેક પોળને નાકે બેસી દરવાનનું કામ કરતો હોય, તો પછી વાંધો શો? સાધુની સંગતિથી વાતાવરણ સુધરે અને વિવેક-વિચારણાથી સાચખોટનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય એટલે પ્રગતિનો રસ્તો ઉઘાડો થાય.

આગમ પાયક તોળ—એ નગરને બચાવનાર આગમરૂપ મોટું લશ્કર છે. નાના આક્રમણ માટે તો વિવેક-પોળિયો જાગતો છે. અને મોટું તોફાન આવે તો તેની સામે રક્ષણ કરનાર આગમરૂપ પાયદળ છે. મૂળ આગમો—જૈન સિદ્ધાંતગ્રંથો—ના પરિશીલનથી શંકાઓ દૂર થાય છે અને માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સૂઝી આવે છે. આવા પાયદળને તું તોળ, તેની કિંમત કર. (૨)

> दृढ विसवास वितागरो, सुविनोद विवहार हो;
> मित्र वैराग्य विहडे नहि, क्रीडा सुरति अपार हो. वसे० ३

અર્થ—વીતરાગ ઉપર પાકો વિશ્વાસ ત્યાં હોય છે અને ઊંચા પ્રકારના વિનોદનો ત્યાં વેપાર છે. વૈરાગ્ય નામનો દોસ્તદાર ત્યાં છે તે કોઈ વખત અલગ થતો નથી. ધર્મ-રતિની ક્રિડાનો તો ત્યાં કાંઈ પાર નથી. (૩)

પાઠાંતર—વિસવાસ-વિસવમ્મા (?). વિવહાર-વ્યવહાર. વિહડે-વેહડે. સુરતિ-સુરત.

શબ્દાર્થ—વિસવાસ = વિશ્વાસ, આસ્થા. વિનાગરો = વીતરાગ ઉપર (?). સુવિનોદ = ઉચ્ચ પ્રકારનો વિનોદ, પ્રમોદ, હર્ષાનંદ. વિવહાર = વ્યવહાર, વેપાર. વિહડે = જુદો પડે, અલગ થાય, વિછડે. સુરતિ = (ધર્મ) રતિ, સ્મરણ = આકૃતિ.

---

૧. અહીં 'દૃઢ' પાઠાંતરનો અર્થ પાકો સંતોષ થાય છે. એટલે એ સંતોષ કામચલાઉ નથી, પણ સ્થાયી છે. અને 'મોદમા' પાઠ લઈએ તો અર્થ આવતો નથી. કામામોદ પછી 'સા' નકામો, અર્થ વગરનો થઈ જાય છે. અને એક જ ગાથામાં 'દૃઢ' શબ્દ બે વાર આવે તે કાવ્યની નજરે ઠીક પણ લાગતું નથી. તેથી 'ગઢ' પાઠને સમીચીન ગણ્યો છે. —વિવેચનકાર.

વિવેચન—દૃઢ વિશ્વાસ વિતાગરો—એ નગરમાં અરસપરસનો વિશ્વાસ ઘણો મજબૂત છે. એટલે એને દરવાજે તાળા દેવાની જરૂર પડતી નથી. એક તો નગરના લોકો નિર્ભય છે, એને મજબૂત ગઢ છે. પરિણામે બહારથી ત્યાં આવી કોઈ ગુનો કરી જતું નથી અને વિશ્વાસને લઈને અંદર અંદર ગુનાનો સવાલ રહેતો નથી. આસ્થાના અર્થમાં એ ભાવ સમજાય છે.[1]

સુવિનોદ વિવહાર—એ દેશ–નગરમાં વેપાર–ધંધો ઊંચા પ્રકારના વિનોદનો છે; એટલે ત્યાં લોકો હર્ષ, આનંદ કે ક્રીડાનો જ ધંધો કરે છે, પણ એમાં તુચ્છતા કે ધમાધમી હોતી નથી. 'મૂરખ મિત્રો મળી ગાળ દઈ ગમ્મત કરશે' એવો વિનોદ ત્યાં નથી. આત્માને ઉન્નત કરે તેવાં સંભાષણો, વ્યાખ્યાનો અને આનંદો ત્યાં હોય છે અને તેનો ત્યાં વેપાર ચાલે છે. અથવા પં. ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે એ નગરમાં વીતરાગ પરનો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને તે રૂપ અતિ આનંદદાઈ (સુવિનોદી) વેપાર–વ્યવહાર છે. આ અર્થ પ્રમાણે 'વિતાગરો' અને 'સુવિનોદ' બન્ને વિશેષણો થાય છે. આ અર્થ પણ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે.

મિત્ર વૈરાગ્ય વિહડે નહિ—એ નગરમાં વૈરાગ્યરૂપ મિત્ર કદી અલગ થાય નહિ. એ કાંઈ તાળિયો કે ગાળિયો દોસ્ત નથી; એ તો જીવજાન મિત્ર છે. સંસારના સ્વરૂપને ઓળખી તેનો પરભાવ સમજવો, છતા શરીરનો સાધન તરીકે લાભ લેવો, પુસ્તક–પાનાનો જ્ઞાન માટે લાભ લેવો અને છતાં એ બાહ્ય વસ્તુમાંની કોઈની પણ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ન થવા દેવો એનું નામ વૈરાગ્ય છે. એવી મનોદશા માત્ર કોઈ જ વાર ઉભરાની પેઠે આવી જાય તેમ નહિ, પણ એકવાર થઈ તે કાયમને માટે બની રહે, એવી નગરના લોકોમાં થયેલ દોસ્તદારોની મિત્રતા છે.

ક્રીડા સુરતિ અપાર—ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મક્રીડાને પાર નથી. ઇંદ્રિયજન્ય પૌદ્ગલિક વિષયોમાં આનંદ માનવો એને સામાન્ય રતિ કહેવામાં આવે છે. એમાં અંતરચિત્તનો પ્રતિબંધ થાય છે. આ નગરમા સુરતિ (સુ એટલે સારી–પ્રશસ્ય) હોવાને કારણે મનમાં આનંદ થાય છે. પણ એ ક્રીડાઓને અંગે પ્રતિબંધ થતો નથી. (૩)

હજુ એ દેશ અને નગર કેવાં છે, એ વિચારવા યોગ્ય છે. આપણે આગળ વધીએઃ—

---

૧. 'વિનાગરો'નો અર્થ જડ્યો નથી. કોઈ પણ કોશમાંથી મને એ અથવા એને મળતો શબ્દ મળ્યો નથી. શ્રીગંભીરવિજયજીની નોટમાં વિતાગરોનો અર્થ 'વીતરાગ સંબંધી' એમ લખેલ છે. મને કોઈ પાઠાંતર મળશે કે અર્થ પ્રાપ્ત થશે તો આગળ ઉપર સૂચના થશે. વાંચનાર વિચાર કરી અર્થ જણાવશે તો તે પર વિચાર કરી નવી આવૃત્તિમાં તેને સાભાર દાખલ કરવામાં આવશે. —વિવેચનકાર.

भावना बार नदी वहे, समता नीर गंभीर हो;
ध्यान चहिवचो भर्यो रहे, समपन भाव समीर हो. वसे० ४

અર્થ—ત્યાં (એ નગરને પાદરે) બાર ભાવનારૂપ નદી વહે છે. એ નદીમાં સમતારૂપ અગાધ–ઊંડાં પાણી વહે છે. એમાં ધ્યાનરૂપ ધરો હંમેશાં ભરેલો રહે છે. અને સમપરિણામરૂપ પવન ત્યાં હમેશાં વાયા કરે છે. (૪)

વિવેચન—ભાવના બાર નદી વહે—બાર ભાવનારૂપ નદી એ નિર્ભયનગરની પાસે વહે છે. ૧. અનિત્ય, ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિ, ૭. આશ્રવ, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. લોકસ્વભાવ, ૧૧. બોધિદુર્લભ, અને ૧૨. ધર્મભાવના—આ બાર પૈકી કોઈ પણ ભાવના વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. એ પ્રત્યેક ભાવના પર વિસ્તારથી વર્ણન શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથમાં કર્યું છે અને મેં તેના પર વિવેચન કર્યું છે.[1] આ ભાવનાઓ ખરેખર નદી જેવી છે. શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે ચોથા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રધર્મરાજને ચતુર્મુખ ચીતરી એમાં દાન, શીલ, તપ સાથે આ ભાવનાને ચોથા મુખ તરીકે બતાવી તેની સ્થાપના ચિત્તસમાધાનમંડપમાં આવેલ નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર માંડેલા જીવવીર્ય સિંહાસનમાં બતાવી છે.[2]

સમતા નીર ગંભીર—એ ભાવના–નદીમાં સમતાનું પાણી ભરેલું હોય છે. સર્વ સંયોગોમાં મનને સમભાવે રાખવું, એમાં ખળભળાટ થવા દેવો નહિ, એમાં આકરાશ, કંટાળો કે કોઈ જાતનો મનોવિકાર થવા દેવો નહિ—એ સમતા છે. સમતાનાં ગંભીર નીર ચાલે ત્યારે તેમાં ગૂંચવણ, કાવાદાવા, અભિમાન કે દંભ નથી. એનો અખંડ પ્રવાહ ધીરે ધીરે ચાલ્યો જાય છે. એ નદીમાં કદી પૂર આવે નહિ અને કાંકરા બોલે નહિ. આખો વખત પાણીનો અખૂટ ભંડાર પ્રવાહરૂપે અસ્ખલિત વહ્યા કરે. એ પ્રવાહ ઘણો ઊંડો હોવાને કારણે એને ગંભીર કહ્યો છે. ભાવનાનદીના આ ગંભીર જળમાં ડૂબકી મારવા જેવું છે. શ્રીસિદ્ધર્ષિએ 'સમતા'નું સ્થાન બીજી રીતે બતાવ્યું છે. ચિત્તવૃત્તિમાં ધારણાનદી છે, ત્યાંથી નિવૃત્તિનગરીનો આખો માર્ગ બતાવ્યો છે. તેમાં 'સમતા' નામની યોગનલિકા આવે છે. એ લગભગ દુરબીન જેવી નાલિકા છે. 'ઉત્તમ રાજ્ય'ને અંગે આ આખું

પાઠાંતર—ચહિવચો–વીચેચેમંચો (?). સમપન–સમવન.

શબ્દાર્થ—ભાવના બાર = અનિત્યાદિ બાર ભાવના. (જુઓ વિવેચન). નીર = પાની. ગંભીર = અગાધ, ઊંડું, કળી ન શકાય તેવું. ચહિવચો = મોટો કહ, ધરો. (ચહવચ્ચા = પાણીનો હોજ). સમપન = સમપરિણામિપણું. સમીર = પવન.

---

1. શ્રીશાંતસુધારસ, ભાગ પહેલામાં પહેલી નવ ભાવના ઉપર: અને ભાગ બીજામાં બાકીની ત્રણ તથા મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના ઉપર વિવેચન કર્યું છે. પ્રકાશક—શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

2. શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા—ભાષાંતર પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૨–૩૪, પૃ. ૧૦૫૪–૫૬ અને ૧૦૬૨–૬૩.

અંતરરાજ્ય છે. (ઉપમિતિ ભાષાંતર પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪, પૃ. ૧૬૦૮). સમતાને અંગે શ્રીઅધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાં મુનિસુંદર મહારાજે આખો પહેલો પ્રસ્તાવ રચ્યો છે અને તે પર મેં વિવેચન કર્યું છે. શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજ આરાધનાસ્તવનમાં કહે છે કે—,

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યનાં કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ, ધન ધન તે દિન માહરો.

ધ્યાન ચહિવચ્ચો ભર્યો રહે—નદીના પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે ધરા આવે છે. ત્યાં પાણી ભરેલું રહે છે. અને આગળ ઉપર પાછું ચાલતું થાય છે. પૂનામાં મૂળા-મૂઠાના સંગમ પર પાણીનો સંગ્રહ થાય છે તે 'ચહવચ્ચ' કહેવાય; પાણીનો હોજ પણ 'ચહવચ્ચ' કહેવાય. મોટી નદીઓમાં આવા દ્રહ હોય છે. જીનોઆ પાસે સ્વીટ્ઝર્લાંડમાં હ્રોનના મોટા દ્રહને લેક ઓફ જીનેવ (Lake of Geneva)નું નામ આપ્યું છે. નદીનાં પાણી તો ચાલ્યાં જતાં હોય, પણ દ્રહમાં પાણી ભરેલું રહે છે. ધ્યાનમાં વિચારની સ્થિરતા અને એકાગ્રતા હોય છે. ભાવનામાં પાણી ચાલે, ધ્યાનમાં એક સ્થાનકે સ્થિર થાય. નિર્ભયનગરને નાકે આવેલ ભાવનાનદીમાં દ્રહ છે, એ પાણીથી ભરપૂર રહે છે અને અંદરથી ધ્યાન-ધરો ઊંડાણથી સ્થિર રહે છે. ધ્યાનયોગને શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજ જૈનધર્મનો સાર કહે છે; તેના પર વૈદ્યકથા બતાવી તેનો ઉપનય ઉતારી કમાલ કરી છે. ધ્યાનનું સ્થાન સમજવા માટે આ વિભાગનું વાચન ખૂબ લાભકારી થાય તેવું છે.[1] 'ચહિવચા'નો અર્થ કોશને આધારે કર્યો છે.

સમપન ભાવ સમીર—એ નગરી ઉપર સમપરિણામરૂપ પવન નિરંતર વાયા કરે છે. ત્યાં કોઈ ગરીબ તવંગર નથી; ત્યાં કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી; ત્યાંનું આખું વાતાવરણ સમાનતાથી ભરપૂર છે. આ સમાનપણાનું વાતાવરણ અતિ મહત્ત્વની વાત છે (૪)

उचालो नगरी नहीं, दुष्ट दुकाळ न जोग हो;
ईति अनीति व्यापे नहि, 'आनंदघन' पद भोग हो. वसे० ५

અર્થ—એ નગરીમાંથી ઉચાળોભરવાપણું જ નથી (એક ઠેકાણેથી બીજા ઠામે પરાણે કે ઇચ્છાએ જવાપણું નથી.). ત્યાં ચોર, હરામખોર કે એવા પાપીઓનો સંબંધ નથી, તેમજ ત્યાં દુકાળનો સંબંધ નથી. એ નગરીમાં સાત પ્રકારની ઈતિઓ કે ઉપદ્રવો થતા નથી. ત્યાં કોઈ પ્રકારની અનીતિ-અન્યાય થતા નથી, અને ત્યાં આનંદઘન પદનો વિલાસ થાય છે. આવા નિઃસ્પૃહ નામના દેશમાં આવેલા નિર્ભય નામના નગરમાં અંતર્યામી વસે છે. (૫)

પાઠાંતર—દુકાલ-કાલ. જોગ-યોગ ઈતિ-અતિ.

શબ્દાર્થ—ઉચાલો = ઉપદ્રવ, ઘરનું ફરી શકે તેવું ફરનીચર (ઘરવખરી). નગરી = એ નગરીમાં. દુકાળ = વસ્તુની તંગી, ફેમિન (famin). દુષ્ટ = ચોર વગેરે હરામખોર, પાપીઓ. જોગ = સંબંધ. ઈતિ = અનાજ વગેરેને નુકસાન કરનાર ઉપદ્રવ. અનીતિ = દુરાચરણ, પાપ, અન્યાય. ભોગ = વિલાસ.

---

૧. શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, ભાગ ૩, પ્ર. ૮, પ્ર. ૧૯-૨૦, પૃ. ૨૦૩૯-૨૦૫૩.

વિવેચન—એ નગરીની કેટલીક સામાન્ય વાત પણ જોઈ લઈએ :—

ઉચાળો નહિ—આ નિર્ભયનગરી તો એવી છે કે એમાંથી કોઈ પણ કારણે કોઈ પણ દિવસે ઉચાળો ભરવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. ત્યાં તમે વગર શંકાએ શાંતિથી, સ્થિરતાથી, આનંદથી રહી શકો છો અને ભાવના–નદીના ગંભીર પાણીમાં સ્નાન કરી સમપણાની હવા ખાઈ શકો છો અને બને ત્યારે ધ્યાનધરામાં અવગાહન કરી સ્થિર થઈ શકો છો.

એ નગરમાં દુષ્ટ લોકોનો સંબંધ થતો નથી, કારણ કે એ અતરંગ રાજ્યમાં દોષિત આત્માઓને સ્થાન જ નથી. ત્યાં તો મહાપુણ્યવાન, ઉચ્ચ ચારિત્રશાળી, સમતાવાળા જીવોને જ સ્થાન છે.

આ નિઃસ્પૃહદેશ અને એની નિઃસ્પૃહનગરી એવી છે કે ત્યાં કદાપિ દુકાળ પડે જ નહિ. દુકાળમાં માણસ સંપત્તિવાન હોય તોપણ હેરાન–પરેશાન થઈ જાય છે, અને ગરીબ માણસોનો તો ખુડદો નીકળી જાય છે. આ નિઃસ્પૃહ દેશવાસીને તો પર ચીજની સ્પૃહા જ નથી એટલે ત્યાં દુકાળનો સવાલ જ ન હોય.

ત્યાં ઈતિ–ઉપદ્રવ નથી. ઉપદ્રવના સાત પ્રકાર ગણવામાં આવતા હતા : ૧. અતિ વરસાદ થાય, ૨. અનાવૃષ્ટિ થાય, ૩. પાકેલ અનાજ પર ટીડ પડે, ૪. પાકેલ અનાજ પર ઊંદરોનો ઉપદ્રવ થાય, ૫. પક્ષીઓ–સૂડા વગેરે મોટી સંખ્યામાં આવી અનાજ ખાઈ જાય, ૬. પર ચક્રનો ભય–અન્ય રાજાઓ ચઢાઈ લઈ આવે, ૭. ચોર અનાજને ઉપાડી જાય. આવા કોઈ ઉપદ્રવ એ નિર્ભયનગરમાં થાય નહિ. જ્યાં સ્પૃહા કે ભય નથી ત્યાં પછી ઈતિ–ઉપદ્રવ શેના થાય અને કોને થાય?

અનીતિ—એ નગરમાં કોઈ જાતનો અન્યાય કોઈને થાય નહિ. ત્યાં કોઈ જાતનું પાપ નથી, ગેરઇન્સાફ નથી, અત્યાચાર નથી, દુરાચાર નથી. એવું એ નિઃસ્પૃહદેશમાં આવેલું નિર્ભયનગર છે.

ત્યાં એક વાત એવી છે કે જે બીજે ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે. ત્યાં આનંદઘન પદનો વિલાસ છે, અત્યંત ઉર્મિલ આંતર ભાવ છે અને ભવ્ય ભૂમિકાની શાંતિ છે. ત્યાં અંતરાત્મદશાનો પરમ આનંદ, પરમાત્મપદનો સાક્ષાત્કાર, સાચા આનંદપદના અનુભવો છે, અને પારકી આશાથી નીપજતાં પરાભવ, આશ્રયત્વ અને દીનતાની ગેરહાજરી છે. સર્વ જીવ તરફ સમભાવ, ગુણાનુરાગ, દીનદુઃખી પર કરુણા અને બાહ્ય ભાવમાં રાચી નીચ–અધમ કાર્ય કરનાર તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ હોય છે.

આવા દેશમાં અને આવા નગરમાં અંતર્યામી વસે છે. એ ખરો ચેતનનો પ્રદેશ છે. વસ્તુવિચાર રાજા અને એ અંતર્યામી વચ્ચે એક રીતે જરા પણ દેર નથી, પણ એને શોધી કાઢવાનો છે; અને, સાચું કહીએ તો, તે તું પોતે જ છે. ધ્યાનમાં રહે કે એ અંતર્યામી

અનંત આત્મલક્ષ્મીનું સ્થાન છે, અમૂલ્ય તેજોલક્ષ્મીના પતિ છે અને જાતે શિવગામી અને શુભગામી છે. આ આનંદપદનો આભોગ કરવો હોય તો નિઃસ્પૃહદેશને ગોતી એના નિર્ભયનગરે પહોંચી જાઓ. ત્યાં અનંત આનંદ છે, વિલાસ છે અને સર્વ છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના ઈતિ–ઉપદ્રવને સ્થાન પણ નથી. માટે મન થાય તો અંતર્યામીને શોધી કાઢો. (૫)

ઉપસંહાર—આ પદને ઉપસંહારની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અંતર્યામીની શોધમાં નીકળેલ યોગિરાજે એનું સ્થાન, એનું નગર વિગતવાર બતાવી એનો પત્તો આપ્યો છે. આવા અંતર્યામીના પ્રદેશમાં પગ મૂકતાં આખો વિકાસક્રમ ફરી જશે, સમસ્ત વાતાવરણમાં મોટો પલટો આવી જશે.

શ્રી યોગીરાજે રૂપકોનો ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે રૂપકરૂપે બતાવેલ ચારિત્રરાજ મહારાજાના જૈન નગરમાં અને આ વસ્તુવિચાર–મહારાજાના નિર્ભયનગરમાં ફેરફાર ઘણો છે. પણ જે અવર્ણનીય આનંદ એની નિઃસ્પૃહતાવેદિકાની કલ્પનાથી થાય છે તે જ ભાવ દેશ, નગર અને પોળ વગેરેનાં રૂપકોમાંથી આવે છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે તારે આંતર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો હોય, તો તેની આખી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે તેવી, તને સમજાય તેવા રૂપકવાળી કાવ્યભાષામાં તને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી. પોતાનું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય અને હમેશને માટે અત્યારની સંકીર્ણ સ્થિતિને દૂર કરવી હોય તો મારા દેવ! મારા રાજેંદ્ર! મારા સાહિબા! આ તક ચૂકીશ નહિ. તારા ખરા ભાવને સમજ અને તારું પોતાનું વાતાવરણ જમાવ. આ તો પારકા ઘરબારનાં માલિક બની ગયાં છે, અને પોતાના જાતને કે પોતાના વસ્તુને પિછાણે એટલી એની શક્તિને પણ હણી રહ્યા છે. માટે આ ભવ્ય દેશ-નગરના અદ્ભુત રાજાના પ્રદેશમાં દાખલ થા અને ત્યાં રહેલા રાજાને એના મંત્રીની સહાયથી જો. તને લાગશે કે એ રાજા તારી પાસે જ છે, તું પોતે જ છે. માટે મળેલ ધન્ય તક ન ગુમાવતાં સાચા યોગ્ય શાશ્વત ગુણ કરનાર સાધ્ય સ્થાનને બરાબર પિછાણી લે. તું કોણ છો? કોના ઘરનો? ક્યાંનો રહેવાસી? અને ક્યાંનો ક્યાં ચઢી ગયો છે? જરા અંદર જો, ઊંડો ઊતર અને તારા પોતાના દેશમાં ચાલ્યો જા! (૮૩)

૫૬ ચોરાશીમું

ભૂમિકા—યોગીઓ ધ્યાનને ખૂબ પ્રાધાન્ય આપે છે તેનું કારણ છે: પ્રાણી જ્યારે ધ્યાનાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે સર્વ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિને વીસરી જઈ પોતાના ધ્યેય સાથે એકતા અનુભવે છે. અને પછી તો એને આખી દુનિયામાં ધ્યેય જ દેખાય છે અને છેવટે એમાં પ્રગતિ કરતાં એ ધ્યેયની સાથે એકતા અનુભવતાં તન્મય થઈ જાય છે. યોગ-

શાસ્ત્રના સાતમા પ્રસ્તાવમાં યોગિરાજ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધ્યાન કરનારનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે: "ધ્યાન કરનાર સંયમની ધુરીણતાને પકડી રાખે છે, પરને પોતા સમાન જુએ છે; સ્વસ્વરૂપમાં અપરિચ્યુત રહે છે; ઠંડી, પવન કે તડકાથી પરિતાપ પામતો નથી; આત્મારામને મનન કરે છે; સર્વ કાર્યથી નિર્લેપ રહે છે; કામભોગથી વિરક્ત રહે છે; પોતાના શરીર પર પણ સ્પૃહા વગરનો હોય છે; રાજા અને ગરીબ સર્વના કલ્યાણને ઇચ્છે છે; સર્વ જીવો પર કરુણાથી ભરેલો હોય છે; સંસારના સુખથી વિરક્ત હોય છે; મેરુ જેવો નિશ્ચળ હોય છે; ચંદ્ર પેઠે આનંદ આપનાર હોય છે; પવન પેઠે સંગ રહિત હોય છે અને સદ્‌બુદ્ધિશાળી હોય છે."[1]

એ યોગ ગ્રંથોમાં ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના ભેદો, પેટા ભેદો, ધ્યેયનું સ્વરૂપ, સમાધિની કર્તવ્યતા આદિ અનેક ઉપયોગી હકીકતો બતાવવામાં આવેલી હોય છે. વિશિષ્ટ ધ્યાનમાર્ગ એ આખા યોગ ગ્રંથોનો સાર છે; જૈન ગ્રંથોમાં બતાવેલ સંયમની પરાકાષ્ઠા છે; સર્વ કર્મથી રહિતપણાની સ્થિતિ માટે અતિ ઉપયોગી, આદેય અને આરાધ્ય તત્ત્વ છે; ગ્રંથોના દોહનનું નવનીત (માખણ) છે અને બુદ્ધિ–વિચારણા અને કર્તવ્ય–ક્રિયાનો સુમેળ બતાવનાર ભવ્ય ભૂમિકા છે.

આ ધ્યાનમાર્ગને પ્રાપ્ત કરવાનું, ખમીર મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે. યોગીઓ ધ્યાનયોગની વાતો કરવાને બદલે પોતાના જીવનમાં જીવી બતાવે છે. એના વાતાવરણમાં અહિંસાની ફોરમ જામી ગયેલી હોય છે અને એના દેખાવમાં, વર્તનમાં, વિકાસમાં અને વાણીમાં અદ્‌ભુત સૌમ્ય પ્રસરેલ હોય છે. ધ્યાનયોગનો મહિમા બતાવવા માટે શ્રીઉપમિતિ-ભવપ્રપંચાકથાની છેવટે અનુસુંદર આચાર્યના મુખમાં બહુ સુંદર વિચાર રજૂ કરી દીધા છે. ત્યાં પુંડરીક મુનિ, ગીતાર્થ હોવા છતાં, પોતાના ગુરુમહારાજને પૂછે છે: 'સાહેબ! દ્વાદશાંગી તો મોટા દરિયા જેવી છે, એ ભગવાને બાપેલી છે. તેનો ટૂંકામાં સાર શો છે તે આપ કહી બતાવો.' આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં અનુસુંદર આચાર્ય નીચે પ્રમાણે હકીકત કહે છે:–[2]

"આર્ય! આખા જૈન આગમનો સાર તદ્દન નિર્મળ ધ્યાનયોગ છે. બધી વાતનું રહસ્ય એ એક શબ્દમાં આવી જાય છે. એનો હેતુ એ છે કે જૈન શાસ્ત્રમાં નીતિવિભાગને અંગે શ્રાવકોના અને સાધુઓના જે અનેક મૂળ ગુણો બતાવ્યા છે, જે ઉત્તર ગુણો બતાવ્યા છે, જે બાહ્ય ક્રિયાઓ કહી છે—તે સર્વનો અંતિમ ભાવ, સર્વનું લક્ષ્ય ધ્યાનયોગ છે. એ સર્વ ગુણો અને ક્રિયાઓનો હેતુ ધ્યાનયોગ સાધવાનો છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મુક્તિને માટે ધ્યાનસિદ્ધિની જરૂર છે અને તે ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે મનઃપ્રસાદ સાધવો જોઈએ. અને તે અહિંસા વગેરે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સાધી શકાય છે. આવી રીતે સર્વ અનુષ્ઠાનોનું

૧. યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૭, શ્લોક ૨–૭.

૨. ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા ભાષાંતર, પ્ર. ૮, પ્ર. ૯, પૃ. ૨૦૩૫.

અંતિમ ધ્યેય મનઃપ્રસાદ થયું, એ તારા સમજવામાં આવ્યું હશે. એટલા ઉપરથી તારા જાણવામાં આવ્યું હશે કે સર્વ અનુષ્ઠાનો ચિત્તશુદ્ધિ માટે કરવાનાં છે. વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધ (વિશુદ્ધ) અને એકાગ્ર મન તે સર્વથી ઉત્તમ પ્રકારનું ધ્યાન છે. તેટલા માટે ભાઈ! આખી દ્વાદશાંગીનો સાર શુદ્ધ ધ્યાનયોગ છે. અને જે પ્રાણી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે તે યોગને સાધવો જોઈએ; તેણે ધ્યાનયોગને સિદ્ધ કરવો જોઈએ. બાકીનાં સર્વ અનુષ્ઠાનો છે અને બીજા જે મૂળ અને ઉત્તર ગુણો છે તે સર્વ એ ધ્યાનયોગનાં અંગ જેવાં છે, એના પેટામાં આવી જાય છે અને તેટલા માટે ધ્યાનયોગને સર્વનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે."

યોગાચાર્ય શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વાનુભવસિદ્ધ હકીકતો યોગશાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશમાં કહી છે. યોગબિન્દુમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ, જ્ઞાનસારમાં શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે અને જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યે એ જ વાત જુદા જુદા આકારમાં કહી છે. 'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યુ' એ વાત આનંદઘનજીએ પણ કહી છે અને તેથી આખા ધ્યાનયોગનો મહિમા બરાબર લક્ષ્યમાં આવી જાય છે.

ધ્યાનના અનેક પ્રકાર છે. એનો આખો ક્રમ છે. એની જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ છે અને તેની પૃથક્ પૃથક્ દશાઓ છે. ધર્મ–શુકલધ્યાનના ભેદો અને એના વિભાગો વિચારીએ, એના પિંડસ્થ, પદસ્થથી માંડીને રૂપાતીત દશાના આકારો અભ્યસીએ ત્યારે ધ્યાનનું ધારાપ્રવાહ જ્ઞાન અને એના પ્રગતિમાર્ગોનો ખ્યાલ આવે છે. ધ્યેયની વિવિધતા હોય છતાં પણ મોક્ષ તો એક જ છે. અને વિશુદ્ધ આદર્શ નજર સન્મુખ રહે તો માર્ગભેદ, અનુષ્ઠાનભેદ કે સાધનભેદ હોવા છતાં છેવટની એકવાક્યતાની શકયતા કાયમ રહે છે. એટલે સર્વ અનુષ્ઠાનોનો સાર ધ્યાનયોગમાં આવી જાય છે,

ધ્યાનયોગની ઉપયુક્તતા અનેક પ્રસંગે વિચારી છે, છતાં એને અનેક આકારમાં અને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજવા–સમજાવવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ આગમનો સાર હોઈ ક્રિયા–વિચારણાનું મધ્યબિંદુ બને છે. અને એને બરાબર હસ્તગત કરવામાં આવે તો ઘણા ફેરાનો છેડો આવી જાય છે અને અનેક ગૂંચવણોને દૂર કરી શકાય છે. એ ધ્યાનયોગમાં ધ્યાતા પ્રાણી પોતે, ધ્યેય આદર્શ મૂર્તિ અને એ બન્નેને જોડનાર સાંકળ તે ધ્યાન. ધ્યાન એ ક્રિયા હોવા છતાં નિષ્ક્રિયપણાને અનુલક્ષે છે, સ્વયં નિષ્ક્રિયતાને સંબોધે છે અને ક્રિયામાંથી ઓસરવાનો એનો ઉદ્દેશ હોવાથી એ એક રીતે નિષ્ક્રિયતા જ છે અને છતાં એ ક્રિયા છે એ વાત વિચારવાથી બેસી જશે.

આવી અસાધારણ ક્રિયા, આવી અદ્વિતીય નિષ્ક્રિયતા, આવી આત્માની નજીક પહોંચી જવાની પ્રક્રિયા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે દુનિયાની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે; પરભાવની ઓળખાણ થાય છે અને આદર્શ સાથે એક થવાના પ્રયત્નમાં તન્મયતા થતી

જાય છે. આવા ધ્યેયને પકડી લેવાને માટે પસંદગી તો કરવી જ પડે, પણ પસંદગી કર્યા પછી તો તેના સિવાય કાંઈ સૂઝતું નથી. સર્વત્યાગી વીતરાગ દેવને આવા ધ્યેય કર્યા હોય, વીતરાગભાવના હૃદયમાં જામી ગઈ હોય, ત્યારે એના ઉપર કેવી લગની લાગે, એવી લગની લાગે ત્યારે ચેતના કેવી દશા અનુભવે, તે વાત અહીં બતાવવાનું પ્રયોજન છે. એનો વિચાર કરતાં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરી નાખવાની જરૂર છે: યોગમાર્ગના ધ્યાનમાર્ગની જટિલતા છે, તેને માટે શરીર અને ખમીર જોઈએ. તેવું આ કાળમાં ન મળે તોપણ તેની ભાવના થઈ શકે છે અને તે માટે 'ત્રાટક' વગેરેની પ્રાથમિક કેળવણી લેવા યોગ્ય છે. આવી પ્રાથમિક દશામાં પણ ધ્યેય સાથે કેવી એકતા થાય, ધ્યેયને અંગે માનસ ફેરફારો કેવા થાય, હૃદય અને મનનો મેળ કેવો મળી જાય, દુનિયા તે વખતે કેવી લાગે તેનો વિચાર રજૂ કરવાનો અત્ર પ્રયોગ છે. લક્ષ્યમાં રહે કે મહાન ધ્યાનયોગમાં તો હજુ પ્રવેશ થયો નથી, હજુ તો ધ્યાનમંદિર ફરતા ફેરા ભરાય છે, હજુ એના અભ્યાસ થાય છે, તે વખતે પણ એની લગની કેવી લાગે છે તે દશાનું અત્ર વર્ણન છે. ધ્યાની યોગીની અવધૂતતા, એકાગ્રતા અને સમચિત્તતાની તો અત્ર ભાવના જ છે, અને પ્રાથમિક અવસ્થાને આંગણે હજુ તો ઊભા છીએ, એ વખતની એકાગ્રતા, લયલીનતા અને પ્રસન્નતા એકવાર અનુભવાય તો પછી પ્રભુની બલિહારી બોલતાં જે આનંદ આવશે તે પણ ભવ્ય થઈ પડશે.

પદ[1]

(રાગ—યમન)

लागी लगन हमारी, जिनराज! सुजस सुन्यो में. लागी०
काहूके कहे कबहू नहि छूटे, लोकलाज सब डारी;
जैसें अमली अमल करत समे, लाग रही ज्युं खुमारी. जिनराज० १

અર્થ—જિનરાજ ! (તમારો) સારો યશ મેં સાંભળ્યો છે (તેથી અથવા ત્યારથી) મારી લગની તમારામાં લાગી રહી છે, મને તમારી રઢ–લે' લાગી છે. (એ રઢ કેવી છે?) કોઈના કહેવાથી કદી ન છૂટે તેવી એ લય છે અને એણે (એ રઢે) લોકલાજનો સર્વ ભય પણ તદ્દન છોડી દીધો છે. જેમ અફીણી માણસ કસૂંબો પીએ તે વખતે તેને તેનું ઘેન ચઢે, તેમ મને લયનું ઘેન ચઢ્યું છે અને તમારામાં મને રઢ લાગી ગઈ છે. (૧)

શબ્દાર્થ—લાગી = ચોંટી, જામી. લગન = રઢ, પ્રીતિ. લહે. હમારી = અમારી. સુજસ = સારો યશ, આબરૂ. સુન્યો = સાંભળ્યો. કાહૂ કે = કોઈ, કોઈ. કહે = કહેવાથી. કબહૂ = કદી પણ, કદી પણ. છૂટે = બંધ થાય, મૂકાઈ જાય. લોકલાજ = સમાજની–જાણીતાની–શરમ, લોકોમાં નઠારું કહેવાવાનો ડર. સબ = આખી, પૂરી. ડારી = છોડી દીધી, ખલાસ કરી. જૈસેં = જેમ. અમલી = અફીણચી, નશાબાજ, કસૂંબો કરનાર. અમલ = નશો, સત્તા. સમે = વખતે. લાગ રહી = લાગી રહી, ચાલુ રહી. જ્યું = જેમ. ખુમારી = આંખમાં દેખાતું ઘેન, નશો, ધન વૈભવ ઓદ્ધા વગેરેનો ગર્વ.

---

૧. પ્રતમાંથી આ પદ મળ્યું નથી. પાઠાંતર નોંધી શકાયા નથી.

વિવેચન—જિનદેવ! મેં તારો સુયશ સાંભળ્યો, મેં તારો વિષયકષાય પરનો વિજય સાંભળ્યો, મેં તારી અદ્ભુત મૈત્રી–પ્રમોદ–કરુણા–માધ્યસ્થ્ય–ભાવના સાંભળી, એટલે હવે મને તો તારી લગની લાગી છે, મને તારે પગલે ચાલવાની હોંસ થઈ છે. અને તને મેં આદર્શ તરીકે સ્વીકારી તારા જેવા થવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. જ્યારે પ્રાણીને કોઈની લગની લાગે ત્યારે તે તેને જ દેખે છે, તેનો જ વિચાર કરે છે, તેના મય થવાની ભાવના કરે છે. પ્રથમ પ્રભુને પિછાન્યા; પછી એના ઉપર ભક્તિ થઈ; પછી એની બાહ્ય (દ્રવ્ય) સેવા કરવા માંડી; પછી એની ભાવસેવા જામી; પછી એનો મૂર્તિ હૃદયમાં સ્થાપવામાં આવી; પછી એનું ત્રાટક થયું; પછી ત્રાટક દ્વારા મૂર્તિ મનમાં જામી ગઈ અને પછી તો એના પર એવો પ્રેમ જામ્યો કે જ્યારે ત્યારે એ જ યાદ આવે, અને એનામાં લય થઈ જવાનું મન થઈ જાય.

વિચારણા, અભ્યાસ, શાસ્ત્રશ્રવણ અને વિશુદ્ધ પરિચયને અંગે સમજણ પૂર્વક જે નિર્ણય થાય તે બરાબર સચોટ થઈ જાય છે, અને પછી તો એની લગની લાગે છે, અને આખી દુનિયામાં પોતાનું પ્રેમપાત્ર એક જ છે, એમ લાગે છે. ધ્યાનયોગની પૂર્વસેવામાં દેવ-ગુરુ-પૂજન, સદાચાર, તપ અને મોક્ષ-અદ્વેષ, એ ચાર બાબતો પૂજ્યપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ બતાવી છે.[1] તેમાં આ લગની લાગવાની વાત પ્રથમ પૂર્વસેવામાં (દેવપૂજનમાં) આવી જાય છે.

પ્રભુના સુયશવાચી ગુણો તો એવા છે અને તે એટલા ઉચ્ચગામી છે કે એક વાર એના ઉપર જીવ ચોંટ્યો એટલે પછી તો કોઈ એને માટે ગમે તેટલું કહે પણ એ લાગેલી લગની કદી છૂટતી નથી અને પછી એમ કરવામાં શરમ પણ લાગતી નથી. લોકો આવીને કહે કે ભાઈ! તમે તો ભગત થઈ ગયા કે બાવા થઈ ગયા, તમે બૈરી–છોકરાંને વિસાર્યાં કે વેપારધંધા પર ખાંપણ મૂકી—જેને જે મનમાં આવે તેવું સુણાવે—પણ સાચી લગની લાગી હોય તે પોતાની લત છોડે નહિ. સાધારણ વહેવારુ દાખલો સમજવા માટે લઈએ તો અફીણનો કસૂંબો પીનાર જેમ અફીણ માટે તલસ્યા કરે, એની આંખમાં અફીણનું ઘેન તરવર્યા કરે, એ કસૂંબો કરે ત્યારે જ એના જીવને ચેન પડે, એ પ્રમાણે લોકલાજની ચિંતા કર્યા વગર પ્રેમી પોતાના ઇષ્ટ દેવ જિનરાજમહારાજમાં લગની લગાવે છે આગળ પંચાણુમા પદમાં 'એસે જિનચરણે ચિત્ત લ્યાઉં રે મના'ની ટેક નીચે જે પ્રકારની મન લગાડવાની પ્રેરણા કરવામાં આવનાર છે તેવા પ્રકારની લગની પ્રભુમાં લાગી જાય છે અને તન્મય થવાના માર્ગ ઉઘાડા થતા જાય છે. આવા પ્રકારની ખુમારી જ્યારે લાગે ત્યારે પૂર્વસેવા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, સાધ્યની નજીક પહોંચી જવાય છે અને ધ્યાનયોગના ઉપરના થર પર પહોંચવાનાં પગરણ મંડાય છે. અફીણીનું દૃષ્ટાંત હીનોપમા જેવું લાગે છે, પણ તાદૃશ્ય છે. અફીણનો રંગ લાગે ત્યારે તન્મય થઈ જવાય છે; એ પ્રમાણે પ્રભુમાં

૧. 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' શ્લોક ૧૬ થી અથવા મારો 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' પૃષ્ઠ ૯૫–૧૦૦.–વિવેચનકાર.

લગની લાગે ત્યારે આખી દશા ફરી જાય છે અને પછી તો વ્યવહારમાં કહેવાય છે તેમ—

જૈસી નીત હરામ મેં, તૈસી હરિ સેં હોય;
ચલ્યા જાય વૈકુંઠ મેં, પલ્લા ન પકડે કોય.

એ વાળી વાત થાય છે. લગની લાગે ત્યારે દુનિયામાં બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી, બીજી વાત ગમતી નથી.

जैसें योगी योगध्यान में, सुरत टरत नहीं टारी;
वैसें 'आनंदघन' अनुहारी, प्रभुके हुं वलिहारी. जिनराज० २

અર્થ—જેમ યોગધ્યાનમાં લાગેલ યોગીની ધ્યાનમૂર્તિ ટાળી ટળી શકતી નથી, તે પ્રમાણે આનંદઘન સમાન પ્રભુને હું નિછાવર જાઉં છું, એની વાહવાહ બોલું છું; આવા જિનરાજ પર મારી લગન લાગી છે. (૨)

વિવેચન—જરા વધારે ઊંડો દાખલો આપે છે. યોગી યોગમાં ઊતરે છે ત્યારે તેના ધ્યાનમાં એક આદર્શમૂર્તિ હોય છે. યોગપ્રગતિની શરૂઆતમાં પ્રાણી પોતાને 'અભિમત' આદર્શનું ધ્યાન કરે છે. કોઈ મહાવીરનું ધ્યાન કરે, તો કોઈ આદિદેવનું કરે, કોઈ મત્સ્યેન્દ્રનાથનું કરે, તો કોઈ રામ, કૃષ્ણ, મહાદેવનું કરે. એ વખતે જે ધ્યાનમૂર્તિ હૃદયમાં મુકરર થાય તેને 'સુરત' કહે છે. યોગી ત્યારપછી ધ્યાનથી ઊતરે તોપણ પેલી સુરત તો ટાળી ટળતી નથી. આ વાતની સ્પષ્ટતા સોળમા પદમાં વિસ્તારથી કરી છે અને આખો યોગનો વિષય છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં કર્યો છે; તેથી અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં તે તે સ્થાનોનો નિર્દેશ કરવાથી કામ સરશે. 'જોગી સુરત સમાધિમેં'ની વ્યાખ્યામાં જરૂરી વિવેચન થઈ ગયું છે. અને છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં પ્રત્યાહાર સુધીના યોગનાં અંગોનું સ્થાન અને સમાધિયોગનું સ્થાન બતાવાઈ ગયું છે. તે યાદ કરવા સૂચવન કરી લેવા યોગી જ્યારે યોગમાં આત્મનિષ્ઠા કરી ધ્યાનમૂર્તિમાં મનને સ્થિર કરે તે વખતે જે સુરત મુકરર કરે તે ટાળવા ધારતાં ટળી શકતી નથી–એ વાત લગની કેવી લાગે તેના દાખલારૂપે બતાવે છે.

'સુરત'નો અર્થ 'સંયોગ' પણ થાય છે; પણ તે અહીં લાગતો નથી. અહીં સંબંધ પરથી મૂર્તિની ભાવનાનો મેળ બરાબર બેસે છે. યોગી જેવી રીતે પોતાની યોગમૂર્તિમાં નિમજ્જન પામી જાય, અથવા અફીણી–અમલી જેમ પોતાના નિશામાં ચકચૂર થઈ જાય, તેમ મારા પ્રભુમાં હું મારી લગની લગાવી દઉં છું, પ્રભુને જ જગતમાં જોઉં છું અને પ્રભુમય થવાના પ્રભુતાને પંથે આગળ ધપતાં હું પ્રભુની બલિહારી ગાઉં છું. મારી ધ્યેયમૂર્તિ, જેનામાં મને લગની લાગી છે અને જે લાગેલી લગની કોઈ કાળે પણ છૂટે તેમ નથી, તે મૂર્તિ આનંદઘન સમાન છે, આનંદઘનને અનુરૂપ છે.

શબ્દાર્થ—સુરત=સંયોગ, પ્રેમ–ધ્યાનમૂર્તિ. ટરત=દૂર થાય. તૈસેં=તેમ. અનુહારી=અનુરૂપ, અનુસાર, સમાન. બલિહારી=ખૂબી, વાહવાહ, ન્યોછાવર કરવું.

ચિત્ર અવલોકીએ, રઘુવંશમાં અજવિલાપ વાંચીએ કે હનુમાનની માતા અંજનાસુંદરીનો બાવીશ વર્ષનો વિયોગ વિચારીએ, ત્યારે વિરહીની દશાનો ખ્યાલ બરાબર આવી જાય છે.

યોગી જ્યારે આંતર તત્ત્વના વિભાગ પાડી નાખે છે, ચેતનદેવ એની શુદ્ધ દશામાં હોય તેનાં ચિત્રો ચીતરવા બેસે છે અને શુદ્ધ દશાવાળી ચેતના તેની ભવ્ય કલ્પના કરે છે, તે ચિત્રની સામે ચેતનની વર્તમાન વિકૃત દશા નજરમાં રાખે છે, ત્યારે અંતરાત્મા એક અભિનવ તાન અનુભવે છે. એને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનુ ચિત્ર ખ્યાલમાં આવે છે. અને એ દશા પ્રાપ્ત કરવા તેની ઊંડાણમાં ઈચ્છા જાગૃત થાય છે અને એવી આકાંક્ષા ખરેખરી અંદરથી ઊઠે તો એનું કામ થઈ જાય છે. એ નજરે આપણે વિરહગાનો અનેક સાંભળ્યાં અને એની આસપાસ આપણી ભવ્ય કલ્પનાઓ ઊભી કરી. આનંદઘનનાં લગભગ અરધાં જેટલાં પદોની પાછળ આ ભાવના એના જુદા જુદા આકારમાં દેખાઈ આવશે. અને જ્યારે જ્યારે શાંત વાતાવરણની અંદર એનું ગાન કરવામાં આવશે ત્યારે એ અદ્‌ભુત મનોદશા જાગૃત કરે છે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. આવા પ્રકારનાં વિરહગાન ગાવામાં આનંદઘને ખરેખર કમાલ કરી છે એમના વેધક શબ્દોની અસર અંદરના તાંતને હલાવે છે. અને એની ગેયતા પ્રાણીને મુગ્ધ બનાવી દે છે. ચેતના અથવા સમતાની અતિનિર્મળતા, એના શબ્દોની વેધકતા અને એની પતિદેવ તરફની વફાદારી અનુકરણીય, આકર્ષક અને મનોરંજક હોવા ઉપરાંત એની અંતરાળમાં ખૂબ સ્વચ્છતા હોય છે, એની ઉચ્ચગ્રાહિતામાં ખૂબ તેજ હોય છે, એના સાપેક્ષ લક્ષ્યત્વમાં ખૂબ ઓજસ્ હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વિરહગાનનાં પદો વિચારવાની વિજ્ઞપ્તિ છે.

પદોમાં જે અસરકારક તત્ત્વ છે, તેમાં જે ઉચ્ચ રહસ્ય છે, એ રહસ્યની અંદર જે ઉચ્ચ આશય છે, એ આશયની અંદર જે ઊર્મિ છે, અને એ ઊર્મિ પાછળ જે વિશિષ્ટ અધ્યાત્મભાવ છે તે અસાધારણ છે, ઉચ્ચગ્રાહી છે, વિશિષ્ટ છે, વારંવાર વિચારમાં નાખી દે તેવો છે અને સંસ્કારને વિશુદ્ધતર બનાવનાર હોવા ઉપરાંત અસંસ્કારીને પણ સંસ્કારની ભાત પાડે તેવી કળાકૃતિ છે. અને એ વિરહગાનનાં પદોમાં જરા પણ કૃત્રિમ ભાવ નથી; એનો સ્વાભાવિક રસ એને ઉચ્ચ પદ પર મૂકી દે છે. આ દૃષ્ટિએ વિરહગાનનાં પદો વિચારવાનાં છે. એમાં કાવ્યચમત્કાર સાથે હૃદયંગમતાનો ભવ્ય આસ્વાદ છે અને એની પાછળ યોગનું દૃઢ બળ છે એટલે એને વિરહની ચાલુ ભૂમિકા પર ન વિચારતાં એના આંતરિક તત્ત્વને ગવેષતાં ભારે આનંદ આવે તેમ છે. આ વિષય પર એના યથાસ્થિત સ્થાને ઉપોદ્‌ઘાતમાં વર્ણન થશે.

આ પદમાં શુદ્ધ ચેતના પોતાના પતિના અનેક ગુણો યાદ કરી એની સાથેનો વિરહ દૂર થાય તે માટે ભવ્ય કલ્પના કરે છે, વિક્રમોવર્શીયના વિક્રમની પેઠે જ્યાં ત્યાં એને દેખે છે અને કોઈ રીતે પોતાની સેજડીમાં પ્રભુ પધારે એ માટે ભવ્ય સંકલ્પ કરી પોતાની ઊર્મિલતા રજૂ કરવા છતાં પોતાનું પદસ્થ ભવ્ય સ્થાન જરા પણ નીચું થવા દેતી નથી એ એની મહત્તા છે. આખું પદ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે.

છે કે એક દિવસ મારો નાવલીઓ મારે મંદિરીએ પધારશે, મારી સેજડી પાવન કરશે અને મારા દીર્ઘ વિરહનો છેડો લાવશે.

પ્રાણીનું આખું જીવન આશા પર લટકેલું હોય છે. અને મારી આશા તો કાંઈ સ્થૂળ નથી અને જે આશાને પદ ૨૮માં આનંદઘને વગોવી છે તે પ્રકારની પણ નથી, એટલે મારું જીવન તો આશાએ અવલંબેલું હોઈ હું દરરોજ દરપળે પ્રેમપીયાલા પીધા જ કરું છું. આ રીતે સાચો પ્રેમ નથી મળતો ત્યાં સુધી તરંગપ્રેમમાં પણ હું મસ્ત છું અને એના આધારે બધા દિવસ હું કાઢું છું.[1]

ચેતનનો પ્રેમ ખૂબ વિચારણા માગે છે. એનો સાર્વજનિક પ્રેમ આખા વિશ્વ પર પથરાયલો હોય છે. એની મૈત્રી–ભાવનામાં માત્ર મનુષ્યની મર્યાદા જ હોતી નથી, એ તો તિર્યંચ અને જળચર, ખેચર અને સ્થળચર, અને એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયોવાળા જીવોની પણ દયા કરે. એને સર્વ જીવોનાં દુઃખ પર ખેદ થાય અને સર્વની દુઃખમુક્તિ કરવાની અંદરથી સાચી તાલાવેલી એનામાં ખરેખરી જાગે ત્યારે એની પ્રગતિ આગળ વધતી જાય છે, અને છેવટે એ તીર્થંકરપણામાં પરિણમે છે. સર્વ જીવની મુક્તિની ભાવનાને 'ભાવ દયા' કહેવામાં આવે છે અને તીર્થંકર થનાર જીવની ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવના બતાવનાર એ જાણીતું તત્ત્વ છે. 'સવિ જીવ કરું શાસનરસી'ની ભાવનામાં એનો શાસન તરફનો સ્વાર્થી રાગ નથી, પણ એમને દુનિયાને દુઃખ, આપત્તિ, ઉપાધિ અને કકળાટમાંથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના અને તે દ્વારા અંદર જામતો સાર્વજનિક પ્રેમ છે. તીર્થંકરની ભાવનામાં પણ કોઈ સ્થાને દ્વેષ, ટીકા કે અંદરથી દુઃખ થાય એવું તત્ત્વ જોવામાં ન આવે, એ અંશસત્ય સામે પ્રમાણસત્ય મૂકે ત્યારે પણ એની ભાષાની અંદર સૌમ્ય ભાવ લદબદતો દેખાય છે. એના મનમાં એકદેશીયતા હોય નહિ, એને કોઈ મારાં-તારાં હોય નહિ. એને પોતાના શિષ્ય તરફ કે સેવક તરફ પણ પક્ષભાવના ન હોય. અને એના મનમાં અન્ય મત, પંથ, દર્શન કે ધર્મ તરફ તિરસ્કાર ન હોય.

આવા પતિદેવના પ્રેમ 'પીયાલા' ઉપર સમતા વારી જાય, એની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખના કરે અને એવા 'પ્રેમ'મય પતિના દર્શન વગર એને ચેન ન પડે એ વાત શુદ્ધ પ્રેમી પતિ-પ્રાણા પત્નીની નજરે બરાબર સમજવા જેવી છે. આવા પ્રેમપીયાલાનું પાન કરતાં સમતાએ બધા દિવસ કાઢ્યા છે. આવા પ્રેમી પતિદેવ ઘેર આવી પહોંચશે એની આશામાં એણે

૧. 'નીઠડે'નો અર્થ અરુચિ એવો કરીએ તો બધા દિવસો કકળાટમાં જાય છે, એ ભાવ પણ બંધબેસતો આવે છે. ચેતનાએ ભાદરવાની રાતનાં અને બીજાં અનેક વિરહગાનો ગાયાં છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં 'નીઠડે'નો અર્થ 'કકળાટમાં વિતાવ્યાં' એમ કરીએ તો તેમાં પણ વાંધો નથી. મેં ઉપર અર્થ

હે સજ્જન! હું તો તમારા મીઠા બોલો પર વારી જઉં છું. ધન્ય છે તમારી મહત્તાને! તમારા એક'એક મીઠા બોલ એકવાર સાંભળ્યા પછી કાનમાંથી એનો ગુંજારવ ખસતો નથી. આપની મીઠાબોલી જીભનો જ્યારે જ્યારે ખ્યાલ કરું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે મારા સ્વજન! તારા વગર મારું નભે નહિ! જેની વાણી આટલી મનમાં વસી ગઈ હોય, તેને કેમ ભુલાય? અને, તારી પાસે સાચી વાત કહું તો, તારા વગરના સર્વ મને તો અનિષ્ટ–બૂરા લાગે છે. મને એમના ઉપર દ્વેષ નથી, પણ ક્યાં તે અને ક્યાં તું? મેં ખૂબ વિચાર કર્યો, પણ તારું ગૌરવ, તારી મીઠાશ, તારી ભવ્યતા મેં ક્યાંય દીઠી નહિ. તારી ભાષામાં વિવેક, સૌમ્યતા, જીવદયા અને સાર્વજનિક દુઃખમુક્તિ કરવાની એવી તીવ્રતર ભાવના દેખાઈ છે, કે એ ભાષા પર હું તો વારી જાઉં છું. અને હું તો એના રસમાં આત્મવિસ્મરણની હદ સુધી પહોંચી જાઉં છું. (૧)

मेरे जीयकुं कल न परत है, विनुं तेरे मुख दीठडे;
प्रेम पीयाला पीवत पीवत, लालन! सब दिन नीठडे. वारी० २

અર્થ—તારું મુખ દીઠા વગર મારા જીવને તો ક્યાંય ચેન પડતું નથી, આરામ મળતો નથી. (તારા) પ્રેમના પ્યાલા પીતાં પીતાં તો હે લાલન! વહાલા! મારા સર્વ દિવસો સુખચેનમાં જાય છે. (૨)

વિવેચન—મારા નાથ! મને તારી એવી લગની લાગી છે કે તારું મોઢું જોઉં નહિ ત્યાં સુધી મને તો નિરાંત થતી નથી. તારાથી મારો જીવ જુદો હોય એમ કલ્પું તો મારા જીવને જરા પણ ચેન પડતું નથી. અને તું જેમ જેમ વધારે દૂર ને દૂર ભટક્યા કરે છે તેમ તેમ તારું મુખ જોવાની અને તારી સાથેનો મારો વિરહ પૂરો કરવાની મારી તાલાવેલી વધતી જ જાય છે. તું કટાક્ષમાં પૂછે છે કે તો પછી આટલા દિવસ કેવી રીતે કાઢ્યા? તો એનો જવાબ આપું છું. પ્રેમના પ્યાલા બે પ્રકારના હોય છેઃ એક તો સાચો પ્યાલો પતિદેવની હાજરીમાં સાથે બોલી, ખેલી, આનંદ કરી પિવાય છે. અને બીજા પ્રકારનો પ્યાલો કલ્પનાના પ્રેમ પર કટોરાબંધ પિવાય છે. એમ ન હોય તો વિરહી સ્રીને તો આ જીવનમાં કોઈ આધાર જ ન રહે. અંજનાસુંદરી, સીતા, દમયંતી, તારામતી વગેરે વર્ષો સુધી વિયોગમાં રહી ત્યારે પણ એ કલ્પનાથી ભરેલા પ્રેમ 'પીયાલા' ભરી ભરીને પીવાને કારણે જ નભી શકી હતી. હું પણ મારા પતિદેવના (તારા) પ્રેમને યાદ કરીને અને એવા તરંગ–કલ્પનાના પ્યાલા પી પીને આટલો વખત ટકી શકી છું. મને ખાતરી

પાઠાંતર—જીયકું–મનકું. કલ–જક. નીઠડે–મીઠડે.

શબ્દાર્થ—મેરે = મારા. જીયકું = જીવને. જક = શાંતિ (પં. ગંભીરવિજયજી): હાનિ, પરાભવ, લજ્જા (હિન્દી કોશ). કલ = ચેન, આરામ. ન પરત હૈ = પડતી નથી, થતી નથી. વિનું = વગર. પીયાલા = પ્યાલા. પીવત પીવત = પીતાં પીતાં. નીઠડે = નીઠ (કોશકાર એનો અનિષ્ટિ = અરુચિ અર્થ કરે છે.) સુખે જાય છે, લહેરથી જાય છે (ગંભીરવિજયજી). લાલન = પ્યારા, પ્રિય, આદરયુક્ત પ્રેમનું સંબોધન.

આ સુમતિ, વિવેક અને અનુભવને લગતાં ઘણાંખરાં પદો પર જ્ઞાનસારનું વિવરણ છે. મને જ્ઞાનસારે કરેલ ૧૨ પદનું વિવરણ પ્રાપ્ત થયુ છે; તે ઉપરાંત તેમનું વિવરણ લભ્ય થતું નથી. જે જે પદનું તેમનું વિવરણ પ્રાપ્ત થયુ છે તેનો તે તે પદોના વિવેચનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. મને એમ લાગે છે કે જ્ઞાનસારે માત્ર બહુ જ થોડાં પદ પર વિવરણ લખ્યુ છે, જ્યારે ચોવીશીનાં બાવીશ સ્તવનો પર વિવેચન કર્યું છે. એટલે એમની વિશાળ આત્મીય દૃષ્ટિએ જે પદો ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક લાગ્યાં હશે તે પર તેમણે ભાષામાં વિવેચન તૈયાર કર્યું હશે. એ મારી ધારણા સત્ય હોય તો તેમાંથી એક ફલિતાર્થ નીકળે છે અને તે એ કે એ પદો જ્ઞાનસારજીને ખૂબ ગમ્યાં હશે અને તે અનેરી ભાત પાડનાર હોઈ એમને એવાં જ પદો પર વિવરણ કરવાનું મન થયુ હશે. આ પદોની સંખ્યા ૧૨ થાય છે: ૯, ૧૭, ૩૨, ૪૧, ૫૦, ૬૦, ૬૫, ૬૮, ૭૦, ૮૬, ૮૭ અને ૮૮ છે અને સાખી બે ૬૫ અને ૭૦ મા પદ પર મૂકેલી તે છે. આ એકસરખી વિચારણાવાળાં છતાં પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ અનેરી ભાત પાડનારાં પદોને જ્ઞાનસારજીએ શા માટે પ્રાધાન્ય આપ્યુ હશે તે અતિ મહત્ત્વનો કોયડો (problem) છે અને તે ખૂબ વિચારણા માગે છે. એ પર વિશેષ વિવેચન આનંદઘન બીજા વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં જોવું. અહીં કહેવાની વાત એ છે કે આ પદ પર જ્ઞાનસારજીનું ભાષાવિવરણ મને પ્રાપ્ત થયુ છે અને આ વિવેચનમાં મેં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પદ યોગગણનામાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

મનુષ્ય સ્વભાવમાં એક નબળાઈ છે: જેને આપણે આપણાં માનતાં હોઈએ, જેની સાથે આપણો ઘરોબો હોય, તે જો આપણા વગર ચલાવે, કે આપણી ઉપેક્ષા કરે તો તેવા સંયોગોમાં એ જે કામ કરે તેમાં એ ફાવે નહિ, તો આપણી અનિચ્છાએ પણ આપણને અંદરખાનેથી એમ થાય છે કે એ તો એ જ લાગનો હતો. ઉપર ઉપરથી બેદરકારી બતાવવા છતાં અંદરથી એ શું કરે છે, એનું કેમ ચાલે છે, એ જાણવાની ઊંડી ઊંડી વૃત્તિ જરૂર રહે છે. આપણો દિલોજાન મિત્ર બીજાની સોબતમાં જાય કે સગો પતિ પારકી સ્ત્રી સાથે રમણ કરે ત્યારે મિત્રની કે સ્ત્રીની જે દશા થાય તેનું માનસિક પૃથક્કરણ આ સ્વભાવસત્ય રજૂ કરે છે. સુમતિના પતિ પારકે ઘેર રખડે છે, પરસ્ત્રી–વેશ્યા–કુમતિ સાથે સંબંધ જોડે છે અને પતિવ્રતા પત્નીને વિસારી બેઠા છે તે વખતે તે (પત્ની)ના મનમાં જે ચિંતા, સવાલો અને ભાંજગડો ઊઠે તેનો અત્ર સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવ્યો છે એટલી ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે પદનું હાર્દ વિચારીએ.

૫૬

(રાગ–ધમાલ)

सलूणें साहिब आवेंगे मेरे, आली री, वीर विवेक कहो सांच. सलूणे०

છે. એમાં વ્યવહારમાં પ્રવર્તતા વિરહ વખતે થતી મનની સ્થિતિની ભવ્ય કલ્પનાઓનો સુમેળ સાધી એનો ઉપયોગ સ્વરૂપસાધનામાં અતિ આકર્ષક રીતે કરવામાં આવ્યો છે. અને એમાં કોઈ વાતનો મેળ ન બેસે તો દૃષ્ટાંતની સર્વદેશીયતા ન હોઈ શકે એમ ગણી લેવું. સિદ્ધયોગી કવિવરે બનતી એકાકારતા કે અનેકગણી દેશીયતા દૃષ્ટાંત સાથે સાધી છે, એ દેખાઈ આવે છે. પણ એ ઉપરાંત એની હૃદયંગમતા અને પરિણામદર્શિતા તો ખરેખર અદ્ભુત છે. આ દૃષ્ટિએ આ વિરહગાનનાં પદો જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે. (૮૫)

પદ છયાશીમું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીએ કેટલાંક પદો સુમતિ અથવા ચેતનાના મુખમાં મૂક્યાં છે. કોઈ સુમતિની વિરહદશા વર્ણવે છે; કોઈ સુમતિને ઝૂરતી અને નિસાસા નાખતી બતાવે છે; કોઈ પદ એને પતિની રાહ જોતી વર્ણવે છે; કોઈ પદ સુમતિને તેના સગાભાઈ વિવેક સાથે વાત કરતી કે અનુભવને જાગ્રત કરતી બતાવે છે. આ પદ તે કોટિમાં આવે છે. વિવેકનું કામ સાચું અને ખોટું શું છે, તાત્કાલિક લાભ દેખાડનાર અને સ્થાયી અખંડ અબાધિત આનંદ આપનાર કઈ વસ્તુ કે કયા ભાવો છે અને અંતિમ પરમ સાધ્ય કયા હિતમાર્ગે મળી શકે તેવું છે તેનું માર્ગદર્શન કરાવનાર હોઈ એ પાત્રને બરાબર ઓળખવા જેવું છે. એ પાત્રની હાજરી વિચાર-વાતાવરણમાં અપૂર્વ શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ ખૂબ ધ્યાન ખેંચનાર છે. એની વાણીનો સંયમ વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સિદ્ધ નિર્ણયો પર ખૂબ મનન કરવાની જરૂર છે. વિવેક એ જ્ઞાનદશા સૂચવે છે અને અનુભવ વિવેકને પરિણામે થયેલ દર્શનશુદ્ધિ બતાવે છે. શ્રદ્ધા અને અનુભવમાં પણ ઘણો તફાવત છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનને પરિણામે થયેલ પણ હોઈ શકે કે સ્વયંસ્ફુરણથી થયેલ પણ હોઈ શકે. શ્રદ્ધા પોતે દર્શનનો વિષય છે. એના આવવા પછી વિવેક આવે ત્યારે શ્રદ્ધા સ્થિર થઈ જાય છે, અને ચેતનાનો ભાગ બની જાય છે. આથી શ્રદ્ધાને સખીનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એ ચેતના-સુમતિની બહેનપણી થાય, એમ અનેક સ્થાને બતાવ્યું છે તે યોગ્ય છે. અનુભવ એ તદ્દન જુદી જ વસ્તુ છે. એ દર્શન અને જ્ઞાનને પરિણામે-શ્રદ્ધા અને વિવેકને પરિણામે-થયેલ ચેતનની પરિસ્થિતિની યાદગીરી, ખૂબ વિચારણાનું જાગતું પરિણામ અને જાળવી રાખેલ યાદગીરીની સંકલના બતાવે છે. અનુભવનો પાયો દર્શન છે, પણ એનું આખું ચણતર જ્ઞાન પર રચાયેલું હોય છે. અને જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને મળીને જે પરિણામ સ્થાયી રીતે નીપજાવે તેની તેમાં કલ્પના હોઈ એની સુવાસ અનેરી હોય છે, એની વિશિષ્ટતા તદ્દન જુદી છાપ પાડનારી હોય છે, એની વ્યક્તતા અતિ અદ્ભુત પરિણામ નિપજાવનાર હોય છે. પાત્રોના આ વૈવિધ્ય પર અઠયાશીમા પદના વિવેચનમાં વિશેષ ઉલ્લેખ થશે.

मोसुं सांच कहों मेरी सौं, सुख पायो के नांहि;
कहांनी कहा कहुं ऊहांकी, हौरे चतुर गति मांही. सलूणे० १

અર્થ—સખી શ્રદ્ધા! આપણે ભાઈ (બંધુ) વિવેકને બન્ને મળીને પૂછીએ કે ભાઈ વીરા વિવેક! અમારા સલૂણા સાહિબા (ચેતનરાજ પતિ) મારે (ઘેર) આવશે (કે નહિ)? તેનો સાચો જવાબ આપો. અને (ભાઈ વિવેક!) આપને મારા સોગન છે, આપ મને સાચે સાચું–જેવું હોય તેવું–કહો કે પતિરાજ (ત્યાં) સુખ પામ્યા કે નહિ? (વિવેક જવાબમાં કહે છે:) ત્યાંની કથની તે તમને શી કહું? એ તો ચારે ગતિમાં દોડે છે. (અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી બીજે દોડાદોડ કરી રહ્યા છે, હીંચકા ખાતાં રખડી રહ્યા છે. અથવા એને ચાર ગતિમાં હીંચોળવામાં આવ્યા છે.) (૧)

વિવેચન—ઘણા લાંબા કાળના વિરહથી ત્રાસી ગયેલી સુમતિ–ચેતના પતિમેળાપની રાહ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ છે, એની ધીરજ ખૂટી પડી છે, પણ હમણાં હમણાં વિવેકમિત્ર નજીક આવતો થયો છે તેથી એને ધીરજ આવવા માંડી છે અને પતિમેળાપની આશા બંધાવા માંડી છે. પતિનો મિત્ર પાસે આવે ત્યારે સદાચારી સ્ત્રી મર્યાદામાં રહી પતિ સંબંધી જેવી જેવી વાતો કરે તેવી વાત અત્ર કરી છે. 'આલી' એટલે સખી શ્રદ્ધા! આપણે તો રાહ જોઈ જોઈને કંટાળી ગયા છીએ, પણ હમણાં વિવેકભાઈ દેખાવ દઈ રહ્યા છે, તો તેને ખબરઅંતર તો પૂછીએ. પતિમહારાજ તો ખરેખર 'સલૂણા છે'–મનોહર છે, પણ અત્યારે પરભાવમાં રમી રહ્યા છે, પરરમણીના ફાંદામાં ફસી ગયા છે, તો આપણે વિવેકભાઈને પૂછીએ તો ખરા કે પતિમહારાજ અહીં–આપણે ઘેર–પધારશે કે નહિ? જેમ શાક, કઢી કે ચટણી મીઠા વગર નીરસ લાગે, અને લૂણ–મીઠા સહિત સુંદર લાગે, તેમ પતિદેવ જાતે તો સરસ છે, પણ એ મારે મંદિરે આવશે કે નહીં એ વાતના ખબર આ હમણાં આવી પહોંચેલ વિવેક ભાઈને પૂછીએ. ચેતનજી ચાર ગતિમાં દોડે છે, અહીંથી તહીં આંટા મારે છે. અને ખાસા હિલોળે ચઢ્યા છે. એને સુખ મળ્યું કે નહિ? એ સવાલનો જવાબ અહીં તો અનુમાન પર રાખ્યો છે, પણ એ સંબંધમાં એક સરસ વાત છે.

નવયુગવાચનમાળાના ચોથા પુસ્તકમાં ૧૪ મો પાઠ 'સુખી માણસનું પહેરણ'ના મથાળા

પાઠાંતર—સલૂણે–સલૌણે. આવેગે–આવેંગે. સાંચ–સાચ. મોસું–મોસૂં. મેરી સૌં–મેરી સૂં. નાંહિ–નાહી, નાહિં. ઊહાંકી–ઉહાંકી. હૌરે–હિંડોરે.

શબ્દાર્થ—સલૂણે = સલૂણ, મનોહર, રસથી ભરેલ, સ્વાદિષ્ટ, મજેદાર. (લૂણ એટલે મીઠું; મીઠા વગર રસોઈ નકામી છે). સાહિબ = સ્વામી, માલિક, સાથી. આવેગે = આવશે. મેરે = મારે ઘેર. વીર = ભાઈ, બહાદુર, શૂર, સાહસી, પરાક્રમી. સાંચ = સાચી વાત, ખરેખરું. મોસું = મને. મેરી સૌં = મારા સોગન, મારા સમ. પાયો = મળ્યો. કહાંની = કહાણી, કથા, વાર્તા, કથની. કહા – શી. ઊહાંકી = ત્યાંની. હૌરે = દોડે. હિંડોરે = હીંચકે છે, રખડ્યા છે, હીંચકાવે છે. ચતુર ગતિ માંહિ = ચાર ગતિમાં (દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી– આ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં.)

નીચે છે, તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે: એક વખત એક રાજાને એવો ખ્યાલ થઈ આવ્યો કે તેને કોઈ રોગ લાગુ પડી ગયો છે. તેણે મોટા મોટા વૈદ્યો બોલાવ્યા, ઉપચારમાં હજારો રૂપિયા ખરચ્યા, પણ જરાયે ફેર પડચો નહિ. પરિણામે એની મૂંઝવણ વધતી જ ચાલી. એક દિવસ એક ફકીર એ રાજાના પાટનગરમાં આવી ચડયો. મહેલમાં જઈ કેટલાક સવાલો પૂછતાં ફકીરને ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજાને મનની બીમારી છે. પછી ઊંડો વિચાર કરી બોલ્યો: "મહારાજ! તમારો મંદવાડ દૂર કરવો હોય તો એક જ ઉપાય છે: કોઈ સુખી માણસનું પહેરણ મંગાવી આપ પહેરો." રાજા આ જવાબથી ખૂબ રાજી થયો, કારણ કે, એની માન્યતા પ્રમાણે, ઉપાય ઘણો સહેલો હતો. પ્રધાનને હુકમ આપ્યો કે સુખી માણસનું પહેરણ હમણાં ને હમણાં લઈ આવો. પ્રધાન પહેરણની શોધમાં નીકળ્યો. આ ઘેર, પેલે ઘેર, તવંગરને ત્યાં, ગરીબને ત્યાં, એમ બધે ગયો. બધાં પાસે પહેરણ તો જોઈએ તેટલાં હતાં, પણ કોઈ જ સુખી ન હતું, એટલે તેમનાં પહેરણ શા ખપનાં? આખરે નિરાશ થઈ તેણે એક નાના ઝરાના પાણીમાં પગ રાખી એક જણને પથ્થર ઉપર બેઠેલો જોયો. તે માણસ આનંદમાં મસ્ત હતો, ધીમે સાદે ગીત ગાઈ રહ્યો હતો અને તેને કશાની સ્પૃહા ન હોય એમ દેખાતું હતું. પ્રધાન પેલા માણસ પાસે ગયો અને પૂછ્યું, "અલ્યા, તું સુખી છે?" પ્રધાન સામે જોઈ તે હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું, "કોણ હું? અરે, મારા જેવો બીજો કોણ સુખી હશે?" પ્રધાન રાજી થયો. તેને લાગ્યું, કે અતે સુખી માણસ જડયો ખરો. તેણે પેલાને કહ્યું, "અરે ભાઈ, હું ક્યારનો તને જ શોધતો હતો. બસ, હવે મારું કામ થઈ ગયું. તું મને તારું પહેરણ ..." બોલતાં બોલતા જ પ્રધાન અટકી ગયો. પેલા માણસના શરીર પર પહેરણ હતું જ નહિ! વાર્તા પૂરી થઈ. હકીકત આમ છે. પૌદ્‌ગલિક વસ્તુની પ્રાપ્તિના સરવાળામાં સુખ શોધવું એ ઝાંઝવાના નીરની પ્રાપ્તિ પાછળના પ્રયાસ જેવું છે અને વસ્તુતઃ એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી.

આ પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં જ્ઞાનસાર ખૂબ ખીલ્યા છે. માત્ર ભાષાશુદ્ધિ કરી વર્તમાન ગુજરાતીમાં તેમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય: ભાઈ વિવેક આવી પહોંચ્યા, તો તેમને સુમતિ બહેન પૂછે છે કે ભાઈ! મારા પતિ, જેઓ સદ્‌ગુણી છે, એટલે આત્માનુભવરસથી ભરેલા છે તે સાહેબ આવશે? આ પણ શંકિત ગર્ભિત વાક્ય છે. અને સખી શ્રદ્ધા! જેમ હું વિવેકભાઈને પૂછું છું તેમ તું પણ તેને પૂછ: હે વીર! સાચે-સાચું કહો, આવવાના હોય તો આવશે એમ કહો, ન આવવાના હોય તો નાવશે (નહિ આવે) એમ કહો—આટલું વાક્ય સુમતિનું છે. વિવેકભાઈ! સાચું કહો—એટલું વાક્ય સખી શ્રદ્ધાનું છે. હવે એકલી સુમતિનું વચન છે: અરે મારા ભાઈ! વીર! તને મારા સોગન છે, મને સાચું કહે, તારે ને મારે શો આંતરો છે? અમારાથી વિછૂર્યા પછી એ મારા પતિરાજ સુખ પામ્યા કે નહિ, એટલે સુખશાતાથી પ્રવર્ત્યા કે નહિ, એટલે શાતા

પામ્યા કે શાતા ન પામ્યા ? આવું સુમતિએ વિવેકને પૂછ્યું તેનો વિવેક ઉત્તર આપે છે: હે બહેન! તું મને ત્યાંની કહાણી શું પૂછે છે ? એ વાત પૂછવા જેવી નથી; એ પૂછ મા. હું ત્યાંની વાત (કહાણી) શું કહું ? એ વાત મારા મુખથી કહી જાય તેવી નથી. આ પ્રમાણે વિવેકે જવાબમાં કહ્યું એટલે સુમતિએ કહ્યું કે હે વીર ! જેવી હોય તેવી વાત કહો; કે એ ચૌ ગતિમાં એટલે ચારે ગતિરૂપ સંસારમાં ડોરે એટલે ગત્યાગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસાર જણાવે છે.

આ ગાથા પર મિત્રની નોંધ પણ વિચારવા લાયક છે. તેઓ લખે છે કે સુમતિ પોતાના વિવેકરૂપ ભાઈને પૂછે છે કે અમારા સલૂણા સાહેબ આત્મા અમારે ઘેર આવશે કે ? વળી પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે તું પણ પૂછ. હે વિવેકવીરા ! સાચું કહો, અમારા પતિ ત્યાં ચતુર્ગતિમાં કેવુંક સુખ પામ્યા છે ? આના ઉત્તરમાં વિવેક કહે છે: આની વાત શું કહું ? કહેવા જેવી નથી. તમારા પતિ ચાર ગતિમાં ઝોલાં ખાય છે, ભટકે છે, પણ હવે તે આવશે. (જ્યાં સુધી વિવેકની બહેન સમતા અને શ્રદ્ધા ન આવે ત્યાં સુધી આત્મા ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે. તો જો સંસારથી છૂટવું હોય તો વિવેકપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખી સમતાને ઘેર જવું, તો ચાર ગતિમાંથી આત્મા છૂટી શકે, નહિ તો ગમે તે ઉપાય કરે તોપણ આ ચાર ગતિરૂપ સંસાર મટશે નહિ.)

'ઊહાંકી'નો અર્થ કરતાં પં. ગંભીરવિજયજી લખાવે છે કે ઊહાંકી (ત્યાંની) એટલે કુબુદ્ધિના ઘરની અથવા કુબુદ્ધિને ઘેર રમતાં પતિરાજની.

મને 'ડોરે' અને "હિંડોરે" બન્ને પાઠ સમીચીન લાગે છે. બન્નેમાં હિલચાલ છે; એકમાં માત્ર ગતિ છે, જ્યારે બીજામાં ગતિ અને આગતિ બન્ને છે. હિંડોળામાં તો જવું અને આવવું બન્ને થાય છે. આ હિંડોળાનો–ઝોલાનો–વિચાર ખૂબ વિચારીને સમજવા જેવો છે, અને ચેતનના ઉલટાનને બતાવનારો છે. (૧)

भली भई इत आवही हो, पंचम गतिकी मीत;
सिद्ध सिद्धंत रस पाककी हो, देखे अपूरव रीत. सलूणे० २

અર્થ—(સુમતિ આ જવાબ સાંભળીને કહે છે:) એ વાત તો બહુ સારી થઈ. હવે એ (ચેતનરાજ) અહીં આવશે, મારે મંદિરે પધારશે, એને પંચમ ગતિ (મોક્ષ)ની

પાઠાંતર—દેખે-દેખૈ, દેી.

શબ્દાર્થ—ભલી = સારું, સારી વાત, ઠીક. ભઈ = થઈ, થયું. ઇત = અહીં. આવહી = આવશે. પંચમ ગતિ = પાંચમી ગતિ, મોક્ષ. સિદ્ધ = નિર્ણીત, તૈયાર, પાકો, પરિપક્વ થયેલો. સિદ્ધંત = સિદ્ધાંત, ઉપપત્તિ યુક્ત ગ્રંથ. પાક = પરિપાક (દૂધ, ઘી, ચાસણી વગેરેમાં રાંધી–પકવી બનાવવામાં આવેલો ખાવાનો પદાર્થ). દેખે = જુએ, પરીક્ષા કરે, અભ્યાસ કરે. અપૂરવ = પૂર્વે કદી ન અનુભવેલી, ન જાણેલી. રીત = રીતિ, મર્યાદા, વર્તન.

સુમતિ, સુબુદ્ધિ વગેરે સમજવી. વિવેકપર્વત પર ચારિત્રધર્મરાજનો મોટો પરિવાર વર્ણવ્યો છે, તેમાં સંયમને ખાસ સ્થાન છે, અને ત્યાં દશ યતિધર્મોની વાત કરી છે.[1] અહીં સુમતાનો પરિવાર બતાવ્યો છે એનો સંબંધ પરસ્પરનો અને ખાસ છે.

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો ભાવ સમજાવતાં જણાવે છે: આ પ્રમાણે સુમતિ બોલી એટલે વિવેકભાઈ સુમતિબહેન પ્રત્યે કહે છે: તમારા પતિ આવ્યા, આવ્યા, જરૂર આવ્યા, એમાં લગાર માત્ર ઢીલ નથી. આ પ્રમાણે વિવેકે કહ્યું, એટલે સુમતિ પોતાના પરિવારને–શ્રદ્ધા, ખંતી, મદ્દવ, અજ્જવાદિ પરિવારને–કહે કે હું તો અનુભવની દાસી છું, સ્વરૂપાનુભવની ચાકર છું. અહીં કાર્યકારણનો અભેદ હોવાથી આત્માનુભાવી આત્માની દાસ છું, ચાકર છું, આજ્ઞાકારી છું.

આ ગાથા પરની મારા મિત્રની નોંધ પણ વિચારી જઈએ. તેઓ જણાવે છે: આ પ્રમાણે સમતા તથા વિવેક વાત કરે છે એટલામાં આત્માને સુમતાને ઘેર આવતા જોઈ વિવેકે કહ્યું: "હે સુમતા! લે, આ તારા પતિ આવ્યા." આ વચન સાંભળીને સુમતા ખુશી થઈ ગઈ અને પોતાના ભાઈને કહેવા લાગી કે હવે હું સપરિવારે પતિની સેવા કરીશ. 'અનુભવદાસ'–આત્માની વિભાવિક દશા–માં તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ હોતો નથી, પણ જ્યારે તે વિભાવને મૂકે છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને તેથી સુમતાએ કહ્યું છે કે જેને સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેની હું સપરિવારે દાસ થઈ સેવા કરીશ. (૩)

> सरधा सुमता चेतना हो, चेतन अनुभव आहि;
> सगति फोर निज रूप की हो, लीन्हे 'आनंदघन' मांही. सलूणे० ४

અર્થ—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન તેમ જ અનુભવ એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિને ફોરવે છે ત્યારે આનંદઘનમાં (અસલ ચેતનસ્વરૂપમાં) લીન થઈ જાય છે, એકાકી ભાવ પામી જાય છે. (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન અને અનુભવ એ સર્વ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓએ ચેતનના જ આવિર્ભાવો છે, પર્યાયશબ્દો છે અને કુટુંબીજનો છે. એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિ ફોરવે છે, ત્યારે ચેતન મૂળ અનંત આનંદમાં લીન થઈ જાય છે અને એકસ્વરૂપી થઈ ધ્યાતાને બદલે ધ્યેય થઈ જાય છે અને ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો એકીભાવ રજૂ કરે છે, મતલબ, ચેતન આનંદસ્વરૂપ બની જાય છે. સુમતા પોતાના પરિવારને

પાઠાંતર—અનુભવ–અનુભો આહિ–આદિ સગતિ–સગત ફોર–ફોરવે લીન્હે–લીને
શબ્દાર્થ—આહિ = છે (હૈ). સગતિ = શક્તિ, પરાક્રમ ફોર = ફોરવીને, વાપરીને. લીન્હે = લીન થઈ ગયા, એકાકીભાવ પામી ગયા

1. ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર પ્ર. ૫, પૃ. ૧૦૬૬–૧૦૯૮.

આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરતાં મિત્ર નોંધકાર પોતાની નોટમાં લખે છે કે–સુમતિ કહે છે કે સારું થયુ કે મારા પતિ હવે છેવટે પોતાને ઘેર આવશે. અહીંઆં આવવાથી તેમને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થશે અને તેઓ સિદ્ધનું સ્વરૂપ જાણશે અને- સિદ્ધાંતના અપૂર્વ અનુભવને પણ જાણી શકશે. (જ્યારે આત્મામાંથી રાગદ્વેષ જાય છે અને સમસ્ત શુભાશુભ પદાર્થો ઉપર સમપણું આવે છે, ત્યારે તેનું સહજ મોક્ષ તરફ વલણ થાય છે, અને તેને જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિ–પોતાની સિદ્ધ ભગવાનના જેવી–ને બરાબર જાણી શકે ત્યારે આગમોનું રહસ્ય, જે આત્માની ઉચ્ચતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાનાં અનેક સાધનો બતાવવાનું છે તે સાધનો વડે પોતાની સિદ્ધ થયેલી અપૂર્વ આધ્યાત્મિક સિદ્ધ દશાથી આગમોનાં રહસ્યોનો ખરેખર અનુભવપૂર્વક સાર તેના સમજવામાં આવે છે.) આ વિશિષ્ટ નોંધમાં માર્મિક ચમત્કાર છે તે શોધતાં જડી આવશે. (૨)

वीर कहे एती कहुं हो, आये आये तुम पास;
कहे सुमता परिवार सुं हो, हम हैं अनुभवदास.   सलूणे० ३

અર્થ—ભાઈ (વિવેક) કહે છે: એટલું તો કહું છુ કે એ (ચેતનરાજ) તમારી નજીક તો જરૂર છે. (એટલે જવાબમાં) સુમતા પોતાના આખા પરિવારને કહે છે કે હું (અથવા આપણે સર્વે) અનુભવના–સ્વરૂપાનુભવના દાસ–ચાકર છીએ. (૩)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે સંભાષણ થયા પછી સુમતિ બોલી કે એ વાત તો ઠીક થઈ; એમાં બેવડો ભાવ વિચારી શકાય છે: (૧) પતિરાજ અહીં આવ્યા તે સારું થયુ; અથવા (૨) આટલા હિંચોળા ખાઈને અથડાઈ–કુટાઈને અહીં આવ્યા તે સારું થયુ આ બન્ને ભાવો બરાબર જામે છે. આ વાત સાંભળીને બંધુ વિવેક કહે છે: મારી વાત થઈ કે કેમ એ તો આગળ જતાં ખબર પડે, પણ એટલી વાત તો જરૂર કહી શકું છું કે બહેન સમતા! એ જરૂર તારી પાસે તો આવ્યા જ છે. હવે તમે એની સાથે સારી રીતે કામ લો અને એને ઘરના ઉચિત સ્થાનકે મૂકો એ તમારું કામ છે. તારા પતિરાજ ઘરની સામું જોતાં નહોતા તે જરૂર તારી પાસે તો આવ્યા છે. એટલે સુમતા પોતાના પરિવાર તરફ નજર નાખી કહે છે કે હું તો અનુભવની દાસ છું, અથવા આપણે સર્વ અનુભવના દાસ છીએ, એટલે અત્યારે તો આવેલ પતિને ઘેર રાખવા, એને પોતાના ઘરની ઓળખાણ આપવી, એ સર્વ વાત તો અનુભવના હાથમાં છે. આવી રીતે પોતા પર જે બોજો વિવેકભાઈએ નાખવાનો ઇરાદો કર્યો હતો તે એણે ઘણી મીઠાશથી અનુભવ પર નાખ્યો. પરિવારમાં શાંતિ,

---

પાઠાંતર—કહે–કહૈ સુમતા–સમતા

શબ્દાર્થ—વીર = ભાઈ (વિવેક) એતી = એટલુ. આયે આયે = આવ્યા આવ્યા, જરૂર આવ્યા. તુમ = તમારી, પાસ = પાસે, નજીક. પરિવારસું = (પોતાના) પરિવાર–સગાસ્નેહીમંડળને. દાસ = નોકર, અનુયાયી, ચાકર

સુમતિ, સુબુદ્ધિ વગેરે સમજવી. વિવેકપર્વત પર ચારિત્રધર્મરાજનો મોટો પરિવાર વર્ણવ્યો છે, તેમાં સંયમને ખાસ સ્થાન છે, અને ત્યાં દશ યતિધર્મોની વાત કરી છે.[1] અહીં સુમતાનો પરિવાર બતાવ્યો છે એનો સંબંધ પરસ્પરનો અને ખાસ છે.

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો ભાવ સમજાવતાં જણાવે છે: આ પ્રમાણે સુમતિ બોલી એટલે વિવેકભાઈ સુમતિબહેન પ્રત્યે કહે છે: તમારા પતિ આવ્યા, આવ્યા, જરૂર આવ્યા, એમાં લગાર માત્ર ઢીલ નથી. આ પ્રમાણે વિવેકે કહ્યું, એટલે સુમતિ પોતાના પરિવારને–શ્રદ્ધા, ખંતી, મદ્દવ, અજ્જવાદિ પરિવારને–કહે કે હું તો અનુભવની દાસી છું, સ્વરૂપાનુભવની ચાકર છું. અહીં કાર્યકારણનો અભેદ હોવાથી આત્માનુભાવી આત્માની દાસ છું, ચાકર છું, આજ્ઞાકારી છું.

આ ગાથા પરની મારા મિત્રની નોંધ પણ વિચારી જઈએ. તેઓ જણાવે છે: આ પ્રમાણે સમતા તથા વિવેક વાત કરે છે એટલામાં આત્માને સુમતાને ઘેર આવતા જોઈ વિવેકે કહ્યું: "હે સુમતા! લે, આ તારા પતિ આવ્યા." આ વચન સાંભળીને સુમતા ખુશી થઈ ગઈ અને પોતાના ભાઈને કહેવા લાગી કે હવે હું સપરિવારે પતિની સેવા કરીશ. 'અનુભવદાસ'–આત્માની વિભાવિક દશા–માં તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ હોતો નથી, પણ જ્યારે તે વિભાવને મૂકે છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને તેથી સુમતાએ કહ્યું છે કે જેને સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેની હું સપરિવારે દાસ થઈ સેવા કરીશ. (૩)

सरधा सुमता चेतना हो, चेतन अनुभव आहि;
सगति फोर निज रूप की हो, लीन्हे 'आनंदघन' मांही. सलूणे० ४.

અર્થ—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન તેમ જ અનુભવ એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિને ફેરવે છે ત્યારે આનંદઘનમાં (અસલ ચેતનસ્વરૂપમા) લીન થઈ જાય છે, એકાકી ભાવ પામી જાય છે. (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન અને અનુભવ એ સર્વ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓએ ચેતનના જ આવિર્ભાવો છે, પર્યાયશબ્દો છે અને કુટુંબીજનો છે. એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિ ફેરવે છે, ત્યારે ચેતન મૂળ અનંત આનંદમાં લીન થઈ જાય છે અને એકસ્વરૂપી થઈ ધ્યાતાને બદલે ધ્યેય થઈ જાય છે અને ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો એકી ભાવ રજૂ કરે છે; મતલબ, ચેતન આનંદસ્વરૂપ બની જાય છે. સુમતા પોતાના પતિ

આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરતાં મિત્ર નોંધકાર પોતાની નોટમાં લખે છે કે–સુમતિ કહે છે કે સારું થયું કે મારા પતિ હવે છેવટે પોતાને ઘેર આવશે. અહીંઆં આવવાથી તેમને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થશે અને તેઓ સિદ્ધનું સ્વરૂપ જાણશે અને સિદ્ધાંતના અપૂર્વ અનુભવને પણ જાણી શકશે. (જ્યારે આત્મામાંથી રાગદ્વેષ જાય છે અને સમસ્ત શુભાશુભ પદાર્થો ઉપર સમપણું આવે છે, ત્યારે તેનું સહજ મોક્ષ તરફ વલણ થાય છે, અને તેને જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિ–પોતાની સિદ્ધ ભગવાનના જેવી–ને બરાબર જાણી શકે ત્યારે આગમોનું રહસ્ય, જે આત્માની ઉચ્ચતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાનાં અનેક સાધનો બતાવવાનુ છે તે સાધનો વડે પોતાની સિદ્ધ થયેલી અપૂર્વ આધ્યાત્મિક સિદ્ધ દશાથી આગમોનાં રહસ્યોનો ખરેખર અનુભવપૂર્વક સાર તેના સમજવામાં આવે છે.) આ વિશિષ્ટ નોંધમાં માર્મિક ચમત્કાર છે તે શોધતાં જડી આવશે. (૨)

वीर कहे एती कहुं हो, आये आये तुम पास;
कहे सुमता परिवार सुं हो, हम हैं अनुभवदास. 　　　सनूणे० ३

અર્થ—ભાઈ (વિવેક) કહે છે: એટલું તો કહું છું કે એ (ચેતનરાજ) તમારી નજીક તો જરૂર છે. (એટલે જવાબમાં) સુમતા પોતાના આખા પરિવારને કહે છે કે હું (અથવા આપણે સર્વે) અનુભવના–સ્વરૂપાનુભવના દાસ–ચાકર છીએ. (૩)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે સંભાષણ થયા પછી સુમતિ બોલી કે એ વાત તો ઠીક થઈ; એમાં બેવડો ભાવ વિચારી શકાય છે: (૧) પતિરાજ અહીં આવ્યા તે સારું થયું; અથવા (૨) આટલા હિંચોળા ખાઈને અથડાઈ–કુટાઈને અહીં આવ્યા તે સારું થયુ. આ બન્ને ભાવો બરાબર જામે છે. આ વાત સાંભળીને બંધુ વિવેક કહે છે: મારી વાત થઈ કે કેમ એ તો આગળ જતાં ખબર પડે, પણ એટલી વાત તો જરૂર કહી શકું છું કે બહેન સમતા! એ જરૂર તારી પાસે તો આવ્યા જ છે. હવે તમે એની સાથે સારી રીતે કામ લો અને એને ઘરના ઉચિત સ્થાનકે મૂકો એ તમારું કામ છે. તારા પતિરાજ ઘરની સામું જોતાં નહોતા તે જરૂર તારી પાસે તો આવ્યા છે એટલે સુમતા પોતાના પરિવાર તરફ નજર નાખી કહે છે કે હું તો અનુભવની દાસ છું, અથવા આપણે સર્વ અનુભવના દાસ છીએ, એટલે અત્યારે તો આવેલ પતિને ઘેર રાખવા, એને પોતાના ઘરની ઓળખાણ આપવી, એ સર્વ વાત તો અનુભવના હાથમાં છે. આવી રીતે પોતા પર જે બોજો વિવેકભાઈએ નાખવાનો ઇરાદો કર્યો હતો તે એણે ઘણી ખીકાશથી અનુભવ પર નાખ્યો. પરિવારમાં શાંતિ,

---

પાઠાંતર—કહે–કહૈ સુમતા–સમતા

શબ્દાર્થ—વીર = ભાઈ (વિવેક) એતી = એટલુ. આયે આયે = આવ્યા આવ્યા, જરૂર આવ્યા. તુમ = તમારી. પાસ = પાસે, નજીક. પરિવારસુ = (પોતાના) પરિવાર–સગાસ્નેહીમંડળને, દાસ = નોકર. અનુયાયી, ચાકર.

પદનો ભાવ સંવાદમાં

આ પદનું સંભાષણ (Diologue) નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :—

સુમતિ : સખી શ્રદ્ધે ! આ વિવેકભાઈ આવી પહોંચ્યા છે, તો તેને પતિદેવના ખબર અંતર પૂછીએ.

શ્રદ્ધા : હા બહેન ! વિવેકભાઈ તો આપણા ઘરના માણસ છે, તેને પૂછશું તો બરાબર પત્તો લાગશે.

સુમતિ (વિવેક પ્રત્યે) : ભાઈ વિવેક ! પતિ આજે ઘેર આવશે, કાલે આવશે અને અમારે ત્યાં આનંદ-વધામણીની છોળો ઊડશે, એવી આશામાં અમે તો હવે કંટાળ્યા. તો, તમારી રજા હોય તો, તમને પતિરાજ સંબંધી કેટલીક પૃચ્છા કરીએ ?

વિવેક : તમારે જે પૂછવું હોય તે વિગતથી પૂછો. હું તમને બરાબર જવાબ આપીશ.

સુમતિ : પતિરાજ અત્યારે તો પરંરમણીમાં મોહી રહ્યા છે, અને પોતાના ઘરને સંભારતા પણ નથી. તો હું તમને મારા સોગન આપીને પૂછું છું કે પતિરાજને ત્યાં સુખ મળ્યું છે કે નહિ, તેની સાચેસાચી વાત કહો.

વિવેક : બહેન સુમતિ ! તમને એ ઘરની શી કથા કહું ? એની વાત તો આખી અજાયબીથી ભરેલી છે. ત્યાં તો એ ચારે ગતિમાં અફળાય છે : માણસ મરી ગધેડો થાય છે; દેવતા મટી ઝાડુ કાઢનાર થાય છે; નારકીનાં અત્યંત આકરાં દુઃખોમાં રિબાય છે; જૂં કે લીખ થઈ લોહી પીએ છે !

સુમતિ : પણ પતિરાજને એમાં કાંઈ સુખ મળ્યું કે નહિ ? એમને કાંઈ મોજ આવી કે નહિ ?

વિવેક : બહેન ! આમાં મોજનો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ? પૌદ્‌ગલિક સુખ થોડો વખત મળે તોપણ શું ? સુખની પછવાડે દુઃખ આવે ત્યારે તો પાંચ-પચાસ કે હજારોગણો ખેદ કરાવે છે. એ સુખ સ્થાયી ન હોવાથી નિરર્થક છે અને વધારે ખેદ કરાવનાર હોઈ અતિ કષ્ટકર છે. આ પ્રમાણે વાત વર્તે છે.

સુમતિ : તમારા કહેવા પ્રમાણે, આખી કથા અખંડ સામ્રાજ્યના ધણી અને સત્તાગતે મહાસુખના માલિકની દશા માટે ભારે ખેદ કરાવે તેવી છે. ત્યારે એના સંબંધી હવે શું સમજવું ?

વિવેક : વાત એ છે કે એને હજુ સુધી ખરા સુખનો સાચો ખ્યાલ આવ્યો નહોતો, એટલે એને ખાવામાં, પહેરવામાં, મહેલાતમાં કે સુંવાળી શય્યામાં સુખ લાગતું કે ધનના ઢગલા એકઠા કરવામાં કે પોતાની નામના કરવામાં મોટપ લાગતી હતી, પણ એ સર્વ ફાંફાં હતાં; એમાં કોઈ પ્રકારનું સ્થાયી તત્ત્વ નહોતું. વાસ્તવિક વિચારે તો એની આખી માન્યતા જ ખોટા પાયા પર રચાયેલી હતી.

કહે છે કે ચેતન તો હવે આપણે ત્યાં આવ્યા છે, તમારી (પરિવારની) પાસે આવ્યા છે એટલે શાંતિ, સુમતિ, સુબુદ્ધિ પરિવારની પાસે આવ્યા છે અને આપણે સર્વે તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, અનુભવના દાસ છીએ. હવે અત્યારે તો શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન અને અનુભવ–સર્વે મળીને જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવે–પ્રકાશે તો આપણે બધા આનંદઘનમાં લીન થઈએ, લીન થઈને રહીએ.

શ્રદ્ધા વગેરે શું શું કરે તે કહે છે: શ્રદ્ધા આકરી રુચિ કરે; સુમતા સારી વિચારણા કરે; ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્મળ રહે એટલે પ્રકટ થાય; ચેતન (આત્મા) તે શ્રદ્ધા, સમતા, ચેતનાની તરફ નજર કરી તેમને અપનાવે અને અનુભવ સાર-અસાર વિચાર દર્શાવે તો આનંદઘન પદમાં સર્વનો નિવાસ થાય. આ પ્રમાણે અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ લખાવ્યો છે.

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ઠીક વિવેચન કરે છે. તેઓના લખવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે: ઉપર પ્રમાણે (ત્રીજી ગાથાનું વિવેચન થયું તે પ્રમાણે) કહેતાં જ શ્રદ્ધા, સુમતિ, ચેતના (ચેતનતાપણું) તેમજ ચેતન છે. એટલે ચેતનતાવાળા ચેતન જેમ પોતે જ કહે 'ચેત ચેતન' અને અન્યત્ર કહ્યું છે કે 'ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદો' તેમ જ અનુભવ પણ એમની સાથે જ છે, એટલે જેમ શ્રદ્ધા, સુમતિ વગેરે છે તેમ અનુભવ પણ ભેળો જ છે.[1] ત્યાં છે અને આંહીં બતલાવે છે. એ સર્વે સ્વ સ્વરૂપ સંબંધીની શક્તિ–પરાક્રમ ફોરવીને, એટલે પોતામાં હોય તેટલું સામર્થ્ય ફોરવીને આનંદઘન માંહી (આનંદ શબ્દે ચિદાનંદ–જ્ઞાનાનંદની સઘનતા–ભરાવ, તેમાં એટલે સઘનતામાં) લીન થયા, તદ્રૂપ થયા એટલે આનંદઘન સ્વરૂપ થઈ ગયા.

મિત્ર નોંધકાર સહજ જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી આ ગાથા પર વિવેચન કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે શ્રદ્ધા, સુમતા અને ચેતના એ પોતાની તમામ શક્તિ સહિત આત્મામાં લીન થઈ ગઈ એટલે ચેતનનો અને તેની શુદ્ધ શક્તિઓનો વિયોગ હતો તે ગયો અને તેથી ચેતન પરમાનંદ પદ પામ્યો. (જ્યાં સુધી આત્માની અંદર રહેલી શ્રદ્ધા, સુમતા અને ચેતના શક્તિઓ પ્રકટ થતી નથી, ત્યાં સુધી તેની વિભાવદશા મટતી નથી અને તેથી તે પર–પુદ્ગલના સંબંધમાં ચાર ગતિમાં રખડે છે, પણ જ્યારે આત્માને ખરા તત્ત્વ પર શ્રદ્ધા થાય છે, એટલે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને સમતા પોતાની મેળે આવે છે અને સમતાની સાથે જ ચૈતન્યશક્તિ, જે પરમ જ્ઞાન, તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી જ આત્મા ખરેખરા અબાધિત અક્ષય સુખનો ભોક્તા થઈ આનંદઘન થાય છે.) (૪)

---

૧. આ જેસલમેરની ભાષા છે. એક પ્રતમાં એને ગવાલિર–ગ્વાલિયરની ભાષા કહી છે. 'આહી'નો અર્થ કોશમાં "હૈ, અહૈ' એમ આપ્યો છે. જેમ શ્રદ્ધા વગેરે છે તેમ અનુભવ પણ છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ [illegible] પ્રયત્ન કર્યો છે. –વિવેચનકાર.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક! મારો પરિવાર મોટો છે. આ ખાંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ જેવાં મારા પરિવારમાં છે. અને વળી અનુભવ તો ભારે જબરો છે. અમે તો બધા એ અનુભવના દાસ થઈને રહીએ છીએ અને એ અનુભવ જો પાંસરો હોય તો કાર્યસિદ્ધિ હાથવેંતમાં જ છે એમ હું તો ધારું છું.

વિવેક : સ્વરૂપાનુભવ સાથે તો મારે ખાસ મૈત્રી છે. એને હું ભલામણ કરું, એ તને જરૂર મદદ કરશે.

સુમતિ : જો ને ભાઈ! શ્રદ્ધા, હું પોતે અને ચેતના એ સર્વ જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવીએ તો કામ જરૂર થઈ જાય, પણ અમને સર્વને અનુભવની મદદની જરૂર છે.

વિવેક : એની મદદ મેળવી આપવી એ મારું કામ છે. હું સાચાખોટાના વિવેચનને પરિણામે ચેતનને સાચાનો સ્વીકાર કરવા તો કહું જ છું. અને એ વાત એ ધ્યાન પર લે, તો પછી આગળપાછળના દાખલા એના ધ્યાન પર લાવ્યા કરીશ. આ રીતે અનુભવ થતો જશે તો કામ થવાનો સંભવ ઘણો દેખાય છે.

સુમતિ : આ આખો પરિવાર જો પોતાની શક્તિ ફોરવે, અનુભવ એમાં મદદ કરે, તો તો આનંદ આનંદ થઈ જાય, અને અમે, તમે અને અનુભવ સર્વ ચિદાનંદના ભરાવ (ઘન)માં લીન થઈ જઈએ.

વિવેક : એટલે હવે વાત અનુભવનું આધિક્ય કરવા ઉપર આવી અટકી છે, તો એ કામમાં મારાથી બનતું હું કરવા લાગી જઉં છું, તું અને તારો આખો પરિવાર પોતપોતાની શક્તિનો પૂરતો ખરચો કરાવો.

સુમતિ : મારો પરિવાર તૈયાર છે, અનુભવને ગતિમાં મૂકી દેવો એ તારે માથે છે અને પરિણામે ચેતનજીને સ્વરૂપાનુભવ થાય એટલી જ વાર છે. પછી એ, તું, હું અને આખો પરિવાર જ્ઞાનાનંદમય થઈ એક થઈ જશું અને પોતાની શક્તિ ફોરવવાને પરિણામે અનંત આનંદમાં લીન થઈ જશું.

આ પ્રમાણે વાત થયા પછી શ્રદ્ધા અને સુમતાએ કેવી રીતે કામ લીધું, મહાનંદના સુખનું ગાન કેવી રીતે ગાયું અને આનંદઘનનો તાન કેવી રીતે જમાવ્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે. (જુઓ પદ ૮૮)

ઉપસંહાર—વિવેચન જરા લંબાણ થયુ છે તેથી અત્ર પદનો સમુચ્ચય સાર આપવામાં આવતો નથી. વિવેચનમાં અને સંભાષણમાં એનો ભાવ આવી ગયો છે. આનંદઘનજીનાં ખાસ ભાવવાહી ઉન્નત પદોમાંનું આ એક પદ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રહે અને એના વિવેચનમાં જ્ઞાનસાર પણ ખૂબ ખીલ્યા છે એ લક્ષ્યમાં રહે. આવું એકાદ પદ અંદર જામી જાય અને અનુભવ જાગૃત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય તેવું છે, તેથી સૂઝયું તેવું અને તેટલું આ પદના વિવેચનમાં લખી નાખ્યું છે; તેની અંદરનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે. (૮૬)

૫૬ સત્યાશીમું

ભૂમિકા—પવિત્ર સુમતા–સુમતિ–ચેતના અતિ વત્સલહૃદયવાળી શુદ્ધ સરળસ્વભાવી છે. એ ચેતનજીનું અંતરાય વગરનું મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યે છે. એ ચેતનજીના સહભાવી ધર્મોને રજૂ કરે છે. એ ચેતનના ગુણની પ્રતિનિધિ છે. એક આર્ય સ્ત્રી પોતાના પતિને પર-રમણીમાં રમણ કરતા દેખીને ખેદ પામે અને પોતાની મર્યાદામાં રહી એને કુસંગતથી વારવા અને પોતાને ઘેર લઈ આવવા વિવિધ પ્રયાસો આદરે, તેના અનેક પ્રયોગો આનંદઘનજીનાં પદોમાં જોવામાં આવ્યા છે. એ પ્રયોગોમાં બે પ્રકાર મુખ્યત્વે કરીને જોવામાં આવશે: એક તો એ અનુભવસખાની મદદ લઈ ચેતનરાજને ઘેર આવવા અને મૂળ સ્વરૂપ પર ધ્યાન આપવા અનેક વાર વીનવે છે (દાખલા તરીકે જુઓ પદો ૮, ૧૩, ૧૪, ૫૦); અને કોઈવાર વિવેકમિત્રની મદદ લઈ ચેતનને સદ્બુદ્ધિ અર્પણ કરવાનો યોગ મેળવી આપે છે. (દા. ત. પદ ૭, ૧૬)

અનુભવ એ જ્ઞાનનું–અવલોકનશક્તિનું પરિણામ છે, જ્યારે વિવેક એ જ્ઞાન પોતે છે. અનુભવનો સમાવેશ 'ઉપયોગ'માં થાય, જ્યારે વિવેકનો સમાવેશ 'જ્ઞાન'માં થાય. જ્ઞાન અને ઉપયોગ એ બન્ને ચેતનના મૂળ ગુણો છે અને ખૂબ ઊંડાણથી સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતનની વર્તમાન દશા મિશ્ર છે. એનામાં જ્ઞાન ગુણ તો અનાદિ સંબંધથી છે, પણ એના પર ભારે આચ્છાદનો (આવરણો) આવી ગયાં છે. એને ખોટાં–સાચાંના મિશ્રણમાંથી પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે તે પારખતાં ઘણીવાર ગોટાળો થઈ જાય છે. એને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ ઘણા વખતથી થઈ ગયો છે, તેમાંથી છૂટવું ગમતું નથી અને છૂટવાના માર્ગો સૂઝતા નથી. વિવેક એને આ સ્વપરની ઓળખાણ, સ્વનો સ્વીકાર, પરનો ત્યાગ અને માર્ગદર્શન કરાવે છે. વિવેક એનામાં સદ્બુદ્ધિ રેડે છે અને સદ્બુદ્ધિને પરિણામે એનાં જ્ઞાનનેત્ર ખૂલી જાય છે. આ આખી પ્રક્રિયા આકરી છે, પણ વિકાસક્રમમાં ખૂબ વિચારણીય છે અને એને સમજી–જાણી લેવી બહુ ઉપયોગી છે. કેટલાક ચેતનજીનો વિકાસ અનુભવને માર્ગે થાય છે, અને કેટલાકનો જ્ઞાનમાર્ગે થાય છે, તેથી આ બન્ને દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનુભવદૃષ્ટિનો વિકાસ દર્શનગુણના વિકાસ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. ચેતન–વિકાસના વિવિધ માર્ગોનો સમન્વય કરવામાં જૈન દર્શનનું અનેકાંત સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવે છે. આ મહત્ત્વનો વિષય આકર્ષક હોઈ તદ્યોગ્ય સ્થળે ચર્ચવાનો છે.

ચેતનને મૂળ ગુણ તરફ–એના ઘર તરફ–આવવામાં વિઘ્ન કરનાર અને એને બહાર રખડાવનાર અનેક તત્ત્વોમાં સર્વથી વધારે ભયંકર તત્ત્વ મોહનીય કર્મનું છે. એ પૌદ્ગલિક પદાર્થો અને પર ભાવ પર એટલું તો આકર્ષણ કરાવે છે કે ચેતન પોતાનું મૂળ સ્થાન, મૂળ ગુણો અને અદ્ભુત સંપત્તિ ભૂલી જઈ ક્ષણવિનાશી અને આખરે અત્યંત ખેદ કરાવનાર પર પદાર્થો-

માં રાચી જાય છે : એ ધનના ઢગલામાં માણે છે, એ સ્ત્રીના વિરહે ઝૂરે છે, એ પુત્રના મરણે માથું કૂટે છે, એ નાના ટુકડા જેટલી જમીન ખાતર ઝાટકે આવે છે કે સરકાર-દરબાર જાય છે. એના મનોવિકારોની વિવિધતાનો પાર રહેતો નથી; એ લોભમાં વધતો જ જાય છે, અભિમાનનું પૂતળું બને છે, દંભમાં ખોટા દેખાવો કરે છે અને ક્રોધમાં ધમધમી રહે છે. એનાં હાસ્ય, રતિ કે અરતિ જોયા હોય તો એનુ ચેતનત્વ પણ શંકામાં નાખી દે છે. શોકના આવિર્ભાવ એને પાકો સંસારરસિક બનાવે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, આખા સંસારચક્રનુ મૂળ મોટે ભાગે આ મોહિની છે. તેથી તેને ઓળખી લઈ તેનાથી દૂર થઈ જવાની ચેતનને જરૂર છે.

ચેતનજી કોઈવાર શાંત અવસ્થામાં પોતાની જાતને અવલોકે છે ત્યારે એને કેવી વિચારણા થાય તે અહી ચેતનાની વિરહવ્યથાના ગાનના આકારમા રજૂ કરી અને તે રૂપકને ભવ્ય સ્વરૂપે ઉદ્યમ સાથે જોડી દઈ વિકાસક્રમનુ એક સફળ સોપાન દર્શકરૂપે બતાવ્યુ છે, તેમાં મોહનીની કાર્યરીતિનુ મુદ્દાસર રીતે દર્શન કરાવી વિવેક સાથે વાત કરાવી છે તે બહુ વિચારણીય હોઈ આપણે તે ધ્યાનમા લઈ લઈએ

પદ

(રાગ–ધમાલ)[1]

विवेकी वीरा! सह्यो न परे, वरजो क्युं न आपके मींत. विवेकी०
कहा निगोडी मोहनी हो, मोहत लाल गमार;
वांके घर मिथ्या सुता हो, रीझ परे कहां यार. विवेकी० १

અર્થ—વિવેકી ભાઈ! મારાથી તો હવે (બનતી હકીકત અને વિરહ) સહન કર્યો જતો નથી, તો આપના મિત્ર (ચેતનજી) પાસે કેમ છોડાવતા નથી? શા માટે ત્યાગ કરાવતા નથી? પેલી દુરાચારી ભ્રષ્ટા મોહની પર તે આપણા ચેતનજી તદ્દન ગમાર–મૂર્ખ થઈને શું મોહ પામતા હશે! એ મોહિનીને ઘેર તો મિથ્યા નામની દીકરી છે, તેવી (મોહિની) પર તમારા મિત્ર તે શુ જોઈને રીઝી પડ્યા હશે? (૧)

પાઠાંતર—વિવેકી–વિવેક ક્યુ–કોઈ પ્રતમા આ અક્ષર છોડી દીધો છે મીંત–મિત્ત નિગોડી–નિગોરી મોહત–મોહક, ગમાર–ગિમાર ઘર–ઘર રીઝ–રીજ પરે–પરૈ કહા–ક્યુ, તુમ

શબ્દાર્થ—વિવેકી = સમજદાર, દક્ષ, ચતુર વીરા = ભાઈ, બધુ સહ્યો ન પરે = ખમ્યુ ન જાય વરજો = છોડાવો, ત્યાગ કરાવો મુકાવો ક્યુ = શા માટે મીંત = મિત્ર, દોસ્તદાર કહા = ક્યા નિગોડી = અનાથ, દુરાચારિણી, દુષ્ટ, દુષ્કર્મી ('નગુરા'માથી નીકળેલ જણાય છે) મોહની = મોહિની, પુદ્ગળ–પરભાવ-આસક્ત દશા, આસક્તિ મોહત = મોહ પામે છે, આસક્ત થાય છે લાલ = આત્મારામ ગમાર = (ગિવાર) મૂર્ખ, ગામડિયો. વાકે = તેના મિથ્યા = વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર 'મિથ્યા' નામની સુતા = બેટી, દીકરી. રીઝ પરે = મોહી પડ્યા, રીઝી ગયા કહા = શા માટે યાર = મિત્ર, પ્રિય, દોસ્ત

---

૧. એક પ્રતમાં આ પદનો રાગ 'કાફી' લખેલ છે

વિવેચન[1]—શુદ્ધ ચેતના–સમતા પોતાના ભાઈ વિવેકને કહે છે કે ભાઈ વિવેક! અત્યારે જે સ્થિતિ તમારા મિત્ર અને મારા પતિરાજ શ્રી ચેતનદેવની થઈ રહી છે તે મારાથી સહન થઈ શકતી નથી. તો મારા વીરા! તમે તમારા મિત્ર–મારા પતિ–ને વારો; કોઈ ઉપાય શોધી માર્ગદર્શન કરાવો અને એ પૌદ્ગલિક સંબંધ છોડે, મનોવિકારને મૂકી દે એમ કરો. તમારા મિત્ર અત્યારે મોહનીમાં મોહ પામી ગયા છે, અને મોહની સિવાય બીજા કોઈને દેખતા નથી. ક્યાં એ અનંત ગુણના ધારણ કરનાર ચેતનરાજ અને ક્યાં પેલી દુરાચારી નગુરી નગુણી દુષ્ટા મોહિની! પતિ જેવા સત્તાગતે અતિ પવિત્ર મહાશયને દુરાચારી મોહિની સાથે સંબંધ શોભે? એ એમના નામને સુયોગ્ય ગણાય? કોઈની સાથે પરિચય કરવા પહેલાં એના સંબંધી, સ્નેહી, કુટુંબકબીલા કેવા પ્રકારના છે તે બરાબર તપાસ કરવી ઘટે. એ રીતે જોતાં એ મોહિનીનો આખો પરિવાર એવો છે કે ગમાર–મૂર્ખ વગર કોઈ એની સાથે સંબંધ જોડે નહિ. તો પ્રથમ એ મોહિનીનો આખો પરિવાર કેવો છે તેનું ટૂંકમાં વિહંગાવલોકન કરી જાઓ અને જુઓ કે એમાં એક પણ માણસ સંબંધ કરવા લાયક છે?

જુઓ, એ મોહિનીને ઘેર 'મિથ્યા' નામની દીકરી છે. એવી અતિ અધમ દીકરી જેને હોય તેના પર તે યાર–તમારા મિત્ર–ચેતનરાજ શું જોઈને રીઝી પડ્યા હશે? મિથ્યા એટલે અસત્ય, મૃષા. એ નામ પ્રમાણે જ એના ગુણ છે. એ અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ કરાવે, દેવ ન હોય તેનામાં દેવબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે, તત્ત્વ ન હોય તેમાં તત્ત્વબુદ્ધિ મનાવે, કુપાત્ર કે અપાત્રમાં પાત્રપણું ઠસાવે, નામનો ગુણ પણ ન હોય ત્યાં ગુણનો સમૂહ બતાવે અને સંસાર વધવાના હેતુઓને મોક્ષના હેતુ માનવાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે.[2] આવી તદ્દન વિચિત્ર વાત કરનાર અને ઊંધા પાટા બંધાવનાર તો જેને દીકરી છે, તેના ઉપર તે તમારા મિત્ર ચેતનરાજ શું મોહી પડ્યા હશે? આ સીધો અર્થ સમન્વય તેવો છે.

આ આખી ગાથા પર જ્ઞાનસારે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. તેનાં દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવા લાયક છે. તે જરા વિસ્તારભયે પણ જોઈ લઈએ. સુમતિનું વિવેકવીરથી અહીં કથન છે: અહો વિવેકભાઈ! 'સહ્યો ન પરે' એટલે ખમ્યું જતું નથી. શા માટે ખમાતું નથી? શોકની ઉપાધિ એ સ્ત્રીના મને મરણથી પણ વધારે આકરી લાગે છે. તો તમારા મિત્ર કેમ વરજતા નથી? અનાદિકાળથી અશુદ્ધ આત્મા–સંસારી આત્માઓ–સાથે જાંઘ ઉઘાડીને રમનારી, અનેક પતિવાળી (બહુભર્તૃકા) એટલે લુચ્ચી (શઠ) અને તેટલા માટે અનિપુણા (મૂર્ખા)—આવી મોહિની પર ચેતન કેમ મોહ પામે છે? 'મોહક'[3] એટલે મોહ પામવા-

૧. આ પદના વિવેચનમાં જ્ઞાનસારના ટબાનો અને મિત્રની નોંધનો લાભ મળ્યો છે. તેનો પણ વિવેચનમાં ઉપયોગ કર્યો છે. —વિવેચનકાર.

૨. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર વિભાગ ૧, પ્રસ્તાવ ૪, પૃ. ૮૪૪–૪૫.

૩. એમની પ્રતમાં 'મોદક' પાઠ છે અને તે પ્રમાણે તે અર્થ કરે છે. મેં 'મોહન' પાઠ સ્વીકાર્યો છે. —વિવેચનકાર.

વાળા, આસક્ત થવાવાળા 'લાલ' એટલે આત્મારામ. ગમાર એટલા માટે કહ્યા કે એમા તે એવી શી ચીજ છે કે જેના ઉપર એ મોહી પડયા છે, એ મોહનીમા તે એવા શા રૂપરંગ છે કે જેની ઉપર લાલ ગમાર રીઝી પડયા છે! એ તો કૂવડ છે, લબોદરા છે, ખરદર્શની છે સ્રીનો ગુણ તો સુદર પુત્રપુત્ર્યાદિ જણવાનો છે, ત્યારે આ બાઈ (મોહની)ને તો તેના પર પોતાના જેવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરાવનારી મિથ્યા નામની દીકરી છે, તેના ઉપર મિત્ર! તમે રીઝી પડયા? 'રીઝ પરે કહા યાર' એવો પાઠ હોય તો 'શુ જોઈને રીઝી પડયા' એવો અર્થ કરવો. આ ગાથામા 'કહા' શબ્દ બે વાર આવે છે. પ્રથમ 'કહા' આવે છે તેનો અર્થ અંતર બતાવનાર છે, ચાલુ વાત કે સ્થાનથી અતિરિક્ત, અનુપયુક્તના અર્થમાં સમજવો. અને બીજી વાર 'કહા' શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ 'શું જોઈને' એમ સમજવો આવી રીતે એક શબ્દના બે અર્થ હોવાથી અર્થભેદને કારણે પુનરુક્તિ દોષ નથી. આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસારજી[1] લાવે છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧)

એજ ફરિયાદ આગળ ચલાવે છે —

क्रोध मान बेटा भये हो, देत चपेटा लोक;
लोभ जमाई माया सुता हो, एह वढ्यो परिमोक. विवेकी० २

અર્થ—એને (ચેતનજી જેના પર રીઝી પડયા છે તે નગોડી મોહનીને) તો ક્રોધ અને માન નામના બે બેટા (દીકરા) થયા છે, જેને લોકો તમાચા મારે છે, જેને લોભ નામનો જમાઈ છે અને માયા નામની દીકરી છે અને એ એનો પરિવાર વધતો જ જાય છે. (૨)

વિવેચન—એ મિથ્યા દીકરીને ક્રોધ અને માન નામના બે દીકરા થયા છે એ દીકરા એવા કારસ્થાની થયા છે કે લોકો એને તમાચા મારે છે અથવા એ નાનપણથી જ એવા તોફાની થયા છે કે હાલતાચાલતા લોકોને ધક્કા મારે છે, અને અનેક પ્રકારનાં ધિંગાણા કર્યા કરે છે (લોક એને મારે છે અથવા એ લોકને મારે છે એ બન્ને અર્થ બંધબેસતા છે)

એ મોહિનીને માયા નામની દીકરી છે અને તેને લોભ સાથે પરણાવી છે અથવા,

---

પાઠાંતર—એહ વઢ્યો પરિમોક-એક ચઢ્યો પરમોક વઢ્યો, પરિકોક, પરમોક

શબ્દાર્થ—બેટા = દીકરા ભયે = થયા ચપેટા = તમાચા, ગડદાપાટુ એહ = એ પ્રકારનો વઢ્યો = વધ્યો, ચઢ્યો પરિમોક = પરિવાર

---

૧ જ્ઞાનસારના મતે 'નગોડી' શબ્દ દેશભાષાનો છે એ શબ્દ કોઈ હિંદી કોશમા મને મળ્યો નથી જ્ઞાનસાર તો એનો અર્થ 'દેશભાષાએ બેસવાકય' કરે છે, પણ કાંઈ અર્થ આપતા નથી મને એનો અર્થ 'નગુણી, નગુરી, દુરાચારી, શઠ, તુચ્ચી' એમ બેસે છે અને 'નિગોડા' શબ્દનો તે અર્થ હિંદી કોશમાં આપેલો છે અને એની વ્યુત્પત્તિ 'નિગુરા' શબ્દમાથી તારવી છે એ શબ્દનુ સ્રીલિંગ સભવે છે અને આગળપાછળના સબધ સાથે એ અર્થ મળતો આવે છે -વિવેચનકાર.

જ્ઞાનસારના મતે, મોહિનીને લોભ નામનો જમાઈ થયો છે, તેનાથી માયા નામની દીકરી થઈ છે. એટલે મને સમજાયેલા અર્થ પ્રમાણે માયા તે મિથ્યાની દીકરી થાય અને જ્ઞાનસારના મતે માયા તે મિથ્યાની દીકરીની દીકરી (પૌત્રી) થાય.

'એહ વદચો પરિમોક'—એટલે એ પરિવાર વધતો જ જાય છે. એ મોહિની બાઈ ખૂબ ફળદ્રુપ બાઈ છે. એને બચ્ચાંકચ્ચાં મોટી સંખ્યામાં છે અને તે વધતાં જ જાય છે અને દરેક બાળક પાછા પોતાનો પરિવાર જમાવે છે.[1]

અહીં આનંદઘન મહારાજે મોહિનીને સ્ત્રી પાત્ર બનાવી તેનો પરિવાર બતાવ્યો છે. તેમાં તેની દીકરી તરીકે મિથ્યા દેવીને ગણી છે, ક્રોધ માનને દીકરા ગણ્યા છે, માયાને દીકરી ગણી છે અને લોભને જમાઈ બતાવ્યો છે. આમાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય છે. મોહિની એટલે મોહનીકર્મ. એ કર્મ આખી હકીકત ઊંધા આકારમાં બતાવે છે, પરવસ્તુને પોતાની ગણાવે છે, પોતાની વસ્તુ કઈ છે તેનો સાચો નિર્ણય કે વિચારણા આવવા દેતું નથી. આ મોહિનીનું આખું કુટુંબ મનોવિકારથી ભરેલું છે. મિથ્યાત્વમાંથી મનોવિકાર ઉદ્ભવે છે; દંભને લઈને પ્રાણી ખોટા દેખાવમાં પડી જાય છે; અને માયા અને લોભ એનો દાટ વાળી નાખે છે. મતલબ, સંસારરમણતા, પરભાવમાં વિલાસ અને બાહ્ય ભાવમાં આસક્તિ જુદા જુદા મનોવિકારો દ્વારા કરવી એ મોહનીદેવીનું કામ છે અને તેટલા માટે એને નગોડી તરીકે વર્ણવી છે.

આ મોહનીનું આબેહૂબ ચિત્ર શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં દોર્યું છે. એ અદ્ભુત ચિત્રદર્શનમાં મોહનીને મોહરાજાનું સ્થાન આપ્યુ છે. આખા સંસારચક્રમાં નાનામોટા બીજા રાજાઓ છે, એ સર્વથી બળવાન, મોટા પરિવારવાળા અને અત્યંત વીર્યશાળી મોટા લશ્કરના ઉપરી તરીકે મોહરાજાને બતાવેલ છે. અને એને માટે ચિત્તવૃત્તિ-અટવીની યોજના કરી, એ અટવીના નાકા પર પ્રમત્તના નદીના તદ્વિલસિત બેટમાં મોટો ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ નાખી તેની વચ્ચે તૃષ્ણાવેદિકા બતાવી, તેના ઉપર વિપર્યાસ-સિંહાસન ચીતરી તેની ઉપર આ મોહરાજાને રજૂ કર્યા છે. ચોથા પ્રસ્તાવનું આ ચિત્ર અતિ આકર્ષક અને મનનીય છે અને એને માટે ત્યાં પ્રકરણો રોકયાં છે. મોહરાજાનું આખું સામંતચક્ર બતાવતાં મિથ્યાદર્શનને એનો સેનાપતિ બતાવ્યો છે. (એ આનંદઘનની મિથ્યા દીકરીનું પાત્ર છે). એ મિથ્યાદર્શન કેવું કાર્ય કરે છે તે આપણે ઉપર જોયુ[2] આ અતિ

૧. મરુભાષામાં 'મૌક' શબ્દનો અર્થ પરિવાર થાય છે, એમ જ્ઞાનસાર પોતાના ટબામાં લખે છે. કોઈ પ્રતમાં 'કોક' પાઠ છે, તેનો પણ તે જ અર્થ થાય છે એમ જ્ઞાનસાર કહે છે. એ દેશવિશેષ શબ્દ જણાય છે. પં. ગંભીરવિજય ગણિ 'પરમોક' પાઠ સ્વીકારી 'પર'નો અર્થ વિભાવ કરે છે અને તેનો 'મોક' એટલે 'મોકો' 'અવસર' વધ્યો એવો અર્થ કરે છે: એટલે આ મોહિનીના પરિવારથી વિભાવદશામાં વધારો થયો. એવો ભાવ તેઓ ઉતારે છે. એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. —વિવેચનકાર.

૨. જુઓ પૃ. ૩૦૦.

આકરો દોર ચલાવનાર મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ પોતાની કુદષ્ટિભાર્યા સાથે રહી આખા ચિત્તવિક્ષેપ-મંડપની રચના કરે છે, અને અનેક સામંતોની મદદથી પોતાના મોટા રાજા વૃદ્ધ મોહરાયનો દોર વધારતો જાય છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને શ્રી સિદ્ધર્ષિએ તોફાની બાળકો તરીકે ચીતરી રાજાના ભવ્ય સિંહાસન પાસે લેટતા કર્યા છે.[1] એમને મોહરાજાના પોતરા તરીકે વર્ણવ્યા છે. મોહરાજાના દીકરા દ્વેષના બે દીકરા—ક્રોધ અને માન; અને મોહરાજાના બીજા દીકરા રાગનાં બે બાળકો—માયા અને લોભ. આ રીતે પણ પરિણામ તો એક જ આવે છે. માયા અને લોભ પતિપત્ની થાય કે ભાઈબહેન થાય, પણ એ સતામણીમાં તો આડા આંક વાળે છે. મોહરાજાનો આખો પરિવાર પોતાનાં નિંદનીય કાર્યમાં કેટલો કુશળ છે, અરસપરસ કેટલો સંપીલો છે અને ચેતનરાજને સંસાર સન્મુખ રાખવામાં કેટલો સાવધાન છે તે ખાસ જોવા જેવું છે.

જ્ઞાનસાર સગપણ-સંબંધ વર્ણવતાં જણાવે છે કે તે મોહનીને મિથ્યા નામની પુત્રી થઈ, અને ક્રોધ અને માન નામના બે દીકરા થયા. પણ એ બન્ને છોકરાઓનાં રૂપ જોવા જેવાં થયાં : એક (ક્રોધ)નો વર્ણ શ્યામ (કાળો) અને બીજા માનનો વર્ણ લીલો; અને સ્વભાવે જરાયે પસંદ ન આવે તેવા હોઈ, જગત એને દબડાવ્યા કરે છે અને હડ હડ કરે છે; અને હાલતાંચાલતાં એ કદરૂપા બાળકોને ગડદાપાટુ કે હાથથી તમાચા લગાવે છે કે ઇંટના ઘા મારે છે. જાણીતી વાત છે કે ક્રોધી કે માની દુનિયામાં જ્યાં જાય ત્યા અપમાન પામે છે અને ધકેલા ખાય છે—એવા આ બન્ને છોકરા છે. અને એની મિથ્યા પુત્રીને લોભ સાથે પરણાવી છે અને આ લોભ જમાઈ થાય. એ જમાઈ સાસુ મોહનીને ખૂબ વહાલો—વલ્લભ છે. આ લોભના સંયોગથી મિથ્યા પુત્રીને 'માયા' નામની પુત્રી થઈ છે. આનું વધારે વિસ્તારથી લંબાણ કરીને વર્ણન શું કરવું ? એ તો પ્રગટ વાત છે. આવો પરિમોક (પાઠાંતરે–પરિકોક)-પરિવાર વધ્યો છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનસારજી કહે છે, તેમાં મિથ્યાના પતિ તરીકે લોભને બતાવી માયાને તેની દીકરી ગણી છે. આ જ્ઞાનસારનો ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

આ ગાથા પર મિત્રબંધુએ વિવેચન લખ્યુ છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરતું હોઈ અત્ર નોંધી લઈએ. તેમનો આશય આ પ્રમાણે છે: "વળી આ મોહની સ્રીને ક્રોધ અને માનરૂપ બે પુત્ર થયા છે. તેમાં ક્રોધનો વર્ણ કાળો અને માનનો વર્ણ લીલો છે. આ બન્ને પુત્રો જગતના લોકને પ્રિય નથી, તેથી તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં લોકો તેમને તમાચા મારે છે, કારણ કે અતિક્રોધી અને અતિમાની જગતમાં નિર્ભંછનાને પાત્ર થાય છે. વળી મોહનીની મિથ્યાસ્વરૂપા પુત્રીને લોભની સાથે પરણાવે

૧. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્ર. ૪, પ્ર. ૧૬, પૃ. ૮૭૮–૮૮૨.

છે એટલે લોભ મોહનીનો જમાઈ થાય છે. આ લોભ, આશા, તૃષ્ણા અને મિથ્યાત્વના સંયોગથી તેમને માયારૂપી પુત્રી થાય છે અને આ રીતે મોહનીનો પરિવાર છે; છતાં તેના પર તમારો મિત્ર કેમ મોહી પડ્યો છે તે સમજાતું નથી અને મારાથી સહન થતું નથી. માટે હે વિવેકભાઈ, તેમને વારો. (આ પ્રમાણે મોહનીરૂપ સ્ત્રીના સંબંધથી જ ચેતનમાં ચારે કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેનું મૂળ કાઢવા મોહને જ દૂર કરવો યોગ્ય છે.)"

આ પ્રમાણે સમતાએ વિવેકમિત્ર ઘેર આવતાં તેની પાસે ફરિયાદ કરી અને પોતાના પતિ અને વિવેકના મિત્ર ચેતનરાજ પાસે મોહનીનો અયોગ્ય સંબંધ વરજાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. ચેતના–સુમતાના આ પ્રવચનમાં ઊંડી ઊંડી કટુતા હતી, ખેદ હતો, કાંઈક તિરસ્કાર પણ હતો અને નિરાશાનો ભાવ હતો અને સાથે મિત્રધર્મની સ્મૃતિ પણ કરાવી હતી. વિવેક–સદસદ્જ્ઞાન–થાય ત્યારે પછી આ સર્વ વિચારણા આવે છે, પોતાનાં અને પારકાં કોણ છે તેની તુલના થાય છે અને અંદરથી પાછો એ જ વિવેક જવાબ આપે છે. (૨)

વિવેક સામો પ્રતિધ્વનિ કરે છે તે હવે સાંભળો :—

गई तिथि कहा बंभणा हो, पूछे सुमता भाव;
घरको सुत तेरे मतें हो, कहां लो करत बढाव.   विवेकी० ३

અર્થ—સમતા વિવેકમિત્રને આગળ કહે છે : ભાઈ વિવેક, અત્યાર સુધી તો બનવાનું હતું તે બની ગયું, ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ જોશી પણ વાંચતા નથી, પણ હવે તો તમે સુમતાનો (મારો) ભાવ પૂછો; કારણ કે અત્યારે તો ઘરનું આખું તંત્ર–સૂત્ર તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલી રહ્યું છે. પછી પેલી (વિભાવદશા–મોહની) વધારો–ચઢાવો ક્યાંથી કરશે? કેવી રીતે કરશે? અથવા વિવેક આટલી વાત સાંભળીને ભાભી સુમતાને કહે છે કે ગઈ તિથિને તે બ્રાહ્મણને–જોશી મહારાજને–શું પૂછે છે? એવી વાત સુભાવને શા માટે પૂછે છે? તારે તે શી ફિકર છે? જો, તારો ઘરનો દીકરો (કેવળજ્ઞાન) તારા પક્ષમાં છે અને વિવેકની રીતે ચાલવાવાળો છે. એમ છે તો પછી પેલી વિભાવદશા–મોહિની વધી વધીને ક્યાં સુધી વધશે? (૩)

વિવેચન—વિવેક કહે છે: બહેન સમતા! થવાનું હતું તે થઈ ગયું. વહેવારની વાત છે કે ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ પણ વાંચતા નથી. એ પ્રમાણે તમે આગલીપાછલી સંભારી નાહકનાં દુઃખી ન થાઓ, તમારે દિલાસો લેવા લાયક તો એક બીજી જ વાત છે:

પાઠાંતર—તિથ–તિથિકૂં. બંભણા–બાંભણા, બાભણે. ઘરકો–ઘરકૌ. સુત–સત. તેરે–મેરે. મતેં હો–મતેઈ, મતે હો. કહા લો–કહા લૌ, કહા લું. કરત–કરું.

શબ્દાર્થ—ગઈ = પસાર થઈ ગઈ, ભોગવાઈ ગઈ. તિથિ = તારીખ, દિવસ. કહા = શું. બંભણા = બ્રાહ્મણને, જોશીને, બ્રહ્મ જાણનારને, ભવિષ્ય ભાખનારને. સુમતા = સમતા, ચેતના. ભાવ = હકીકત અથવા ખબર. ઘરકો સુત = પોતાનો દીકરો, ઔરસ પુત્ર. સૂત = વ્યવહાર, તંત્ર. તેરે = તારા. મતેં = પક્ષે. કહાં = કેટલે, કેટલું. લો (લૌં) = તક, પર્યંત. વઢાવ = વધવાપણું.

અને તે તમારે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. તે એ છે કે ઘરનો દીકરો તમારા પક્ષમાં છે. આ તમે વર્ણવ્યાં તે તો પારકાં કદરૂપાં બચ્ચાંકચ્ચાં છે, પણ અતિ સુંદર 'કેવલ્યજ્ઞાન' રૂપ બાળક તો તમારા ઘરનો દીકરો છે અને તમારા પોતાના પક્ષમાં છે. અને તમે આત્મારામને મળશો ત્યારપછી એ પુત્ર તમને આવીને મળવાનો છે. એ બાપનું નામ રાખવાનો છે. અને કદી સામા પક્ષમાં જાય તેવો નથી. એ પરભાવ–વિભાવનો પરિવાર કેટલી હદ સુધીનું જોર કરશે? એ ચેતનને ચઢાવશે તોપણ વધારેમાં વધારે નવ ગ્રૈવેયક સુધી લઈ જશે, કારણ કે એની શક્તિ નવમા ગ્રૈવેયક સુધીની જ છે. પણ ચેતનનું સિદ્ધિગમન તો કેવળજ્ઞાન વગર થાય તેમ જ નથી અને એ ઘરનો દીકરો તો તારા જ પક્ષમાં છે, એટલે તારે મૂંઝાવાનું કાંઈ કારણ નથી. ઉપર પ્રમાણે ભાવ શ્રી જ્ઞાનસારે દોર્યો છે. એમના અર્થ પ્રમાણે આ આખી ગાથા વિવેકના મુખમાં મૂકી છે.

પં. ગંભીરવિજયે જે અર્થ લખાવ્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એમણે સુત શબ્દને 'સૂત' ગણ્યો છે. સૂત એટલે વ્યવહાર, સૂત્ર, તંત્ર, દોરો–આ પ્રમાણે અર્થ કરી એમણે આ આખી ગાથા ચાલુ સુમતાના જ મુખમાં મૂકી છે અને તે રીતે થતો અર્થ પણ બરાબર બેસતો આવે છે તેથી તે પર ધ્યાન આપીએ :—

સુમતા કહે છે કે થવાનું હતું તે થઈ ગયું; એ ભૂતકાળની વાતને તો જોશી પણ વાંચે નહિ; પણ વિવેકભાઈ! તમે હવે તો સુમતાનો ભાવ પૂછો, કાંઈ આ ભાભીની ખબર લો અને પેલો મોહનીનો પરિવાર વધતો જાય છે તે વાત ખ્યાલમાં રાખો. તમારે બીજી વાત એ ખ્યાલમાં રાખવાની છે કે ઘરનો સર્વ વ્યવહાર અત્યારે તમારે આધારે ચાલે છે, ઘરનું આખું સૂત્ર તમને સ્વાધીન થયેલું છે અને અમારા ઘરના પ્રત્યેક કાર્ય કે હલન-ચલનમાં તમારો દોર ચાલી રહ્યો છે અને એને લઈને વ્યવહાર ઘણો સારો થઈ ગયો છે. તો હવે એ (વિભાવ) વધી વધીને કેટલે સુધી વધશે? ક્યાં સુધી પોતાનો પરિવાર વધારે જશે? એનું જોર કેટલે સુધી ફોરવી શકશે? માટે તમે પાછલી વાત ભૂલી જાઓ અને ઘરનો આખો વ્યવહાર બરાબર ચલાવો અને સારી રીતે ચલાવેલા તંત્રનો લાભ અમને આપો. પછી પેલો વિભાવ જખ મારે છે! એનું જોર પછી ક્યાં સુધી વધશે તે સમજી શકાય તેવું છે. માટે હવે તમે સુમતાભાભીના–મારા ખબર લો અને ઘરના વ્યવહારમાં તમારી મંત્રણા અને સલાહનો લાભ અમને આપો. આ અર્થમાં બીજી ગાથા પછી ત્રીજી ગાથા એક જ મુખમાં ચાલી આવે છે અને પ્રક્રમભંગ થયા વગર વિશેષ અર્થ આપે છે. એમાં 'સુત'નો અર્થ જરા ખેંચીને કેવળજ્ઞાન કરવો પડતો નથી અને નવ ગ્રૈવેયકની વાત તાણીખેંચીને લાવવી પડતી નથી. બન્ને અર્થ સુંદર ભાવ આપે છે અને ખાસ વિચારવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે.

મિત્ર નોંધકારે આ ગાથાનો ભાવ જણાવતાં નોંધ્યુ છે કે હે સુમતા! શા માટે ખેદ કરે છે? અને શા માટે ચેતનની પરાધીનતા વર્ણવે છે? જે થઈ ગયું તેનો શોક કરવો મિથ્યા છે,

માટે વિવેક કહે છે કે ગઈ તિથિના ભાવને હે સુમતા ! તું બ્રાહ્મણને શું પૂછે છે ? તારો તારા ચેતનપતિ સાથે જરૂર મેળાપ થશે. આત્માનો જ્ઞાનગુણરૂપ પુત્ર તારા તાબામાં છે, તેથી જ્યારે આત્માનો સમતા સાથે (તારી સાથે) મેળાપ થશે ત્યારે જ તે પોતાના કેવળજ્ઞાનરૂપ પુત્રનું મુખ જોનાર છે, તેથી તારા પતિની તારા વિના સિદ્ધિ થનાર નથી એમ ખાતરી રાખજે. અને આ મોહસ્ત્રીની સંતતિથી તો આત્મા (તારો પતિ) દુઃખી થશે. તે ગમે તેટલાં કષ્ટ કરશે તોપણ તે નવમા ગ્રૈવેયકની ઉપર જઈ શકવાનો નથી, તો પછી સિદ્ધિની તો વાત જ શી ? માટે તું ધીરજ રાખ, તારા પતિ તને જરૂર મળશે. તેટલા સારુ તું તારા પતિને મેળવવાનો પ્રયાસ કર. (મોહિની સંબંધથી કદી દુઃખગર્ભિત યા મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય થાય તોપણ જીવની સિદ્ધિ થતી નથી. સદસદ્ વસ્તુનો વિવેક થઈ સમતા આવે ત્યારપછી જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી સિદ્ધિ થાય છે, માટે પ્રથમ તત્ત્વનો વિવેક અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી સમતા પ્રાપ્ત કરવી.) આ અર્થ જ્ઞાનસારના અર્થને અનુસરે છે. એમાં કોઈ વિશેષ નૂતનતા નથી. (૩)

तव समता उद्यम कीयो हो, मेट्यो पूरव साज;
मीत परमसुं जोरीके हो, दीनो 'आनंदघन' राज. विवेकी० ४

અર્થ—ત્યારે સમતાએ ઉદ્યમ કર્યો, અત્યાર સુધીનો મોહિની સાથેનો સંબંધ મટાડી દીધો અને પરમપદ સાથે પ્રીતિ જોડી દઈને આનંદઘન રાજ આપ્યું. (૪)

વિવેચન—આ પ્રમાણે હકીકત બની ત્યારે સમતાએ પ્રયત્ન કર્યો; અને એ ઉદ્યમને પરિણામે વિભાવની સાધનસામગ્રી અને સંબંધ હતાં તે મટી ગયાં અથવા એ પવિત્ર સાધ્વીએ પ્રયત્ન કરીને મટાડી દીધાં અને પરમ પદ સાથે ચેતનની પ્રીતિ જોડી આપી અને એને આનંદઘનનું રાજ્ય આપ્યું.[1] ઉદ્યમ કર્યા વગર કોઈ પરિણામ આવતું નથી અને આવે તો ટકતું નથી. જ્ઞાનસાર લખે છે કે 'ઉદ્યમસિદ્ધ નિદાન' એનો ભાવ પણ એવો જ લાગે છે. વિવેકની પ્રેરણાને પરિણામે સમતાએ પ્રયત્ન કર્યો, પોતાનું જોર કરી બતાવ્યું અને વિવેકની હાજરીનો લાભ લીધો. એણે કાર્ય કરવામાં ભારે યુક્તિ કરી. એણે વિવેકની

પાઠાંતર—સમતા–સમત, સુમતા. પૂરવ–પૂરબ. જોરીકે હો–જોર કે હો.

શબ્દાર્થ—તવ = ત્યારે. ઉદ્યમ = પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ. કીયો = કર્યો. મેટ્યો = મટાડ્યો, અળગાસ્યો. પૂરવ = આગલો, અગાડીનો. સાજ = સંબંધ. પ્રીત = પ્રેમ. પરમસું = પરમપદ સાથે, પરમ પુરુષ સાથે. જોરીકે = જોડીને. દીનો = દીધુ, આપ્યું. આનંદઘનરાજ = મોક્ષ.

૧. 'મેટ્યો' અને 'દીનો'નો અર્થ મટાડ્યો અને દેવરાવ્યો–અપાવ્યો એમ પણ થઈ શકે છે. મિશ્ર હિંદીમાં પ્રેરક પ્રયોગ આ રીતે થાય છે. આ પદની પ્રથમ ગાથામાં 'વરજે' શબ્દપ્રયોગ છે તેનો અર્થ વરજાવો–છોડાવો એ આ રીતે ભાષાદૃષ્ટિએ બરાબર છે. વળી ખડી હિંદી ભાષામાં નાન્યતર પ્રયોગ નથી, તેથી 'દીનો' એ રાજ્ય શબ્દ સાથે સુવિહિત છે એમ ભાષાદૃષ્ટિએ સમજાય છે. —વિવેચનકાર.

મદદને આધારે પતિનો જે પૂર્વ સંબંધ હતો તે મટાડી દીધો. વિવેકે સાચા હિતૈષી કોણ છે એની ચેતનરાજને ઓળખાણ પાડતાં, ચેતન સર્વ મનોવિકારોને એના સાચા આકારમાં ઓળખી ગયા.

આ વિશિષ્ટ પૃથક્કરણશક્તિ પ્રાપ્ત થતાં ચેતન પોતાનાં કોણ છે અને પારકાં કોણ છે, ક્ષણિક આનંદ આપનાર કોણ છે અને ચિરાનંદદાતા કોણ છે તે બરાબર સમજ્યા અને અબાધિત સુખ ક્યાં, ક્યારે અને કેવી રીતે મળે અને તે મળવામાં આ મોહિનીનો આખો પરિવાર કેટલી અગવડ કરે છે એ સમજાતાં ચેતને તેનો સંબંધ ધીમે ધીમે ઓછો કર્યો અને પોતાના ખરા હિતૈષી કોણ છે તેનું તેને જ્ઞાન થતાં એની તત્ત્વબુદ્ધિ જાગૃત થઈ. અને એ વિવેકને પરિણામે એણે પરમ સાથે પ્રીતિ જોડી દીધી. પરમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, છેલ્લામાં છેલ્લી મહત્ત્વની પ્રાપ્તવ્ય ચીજ. એને પરમપદ પણ કહી શકાય અને પરમ-પુરુષ—પરમાત્મા પણ કહી શકાય. પરભાવમાં રખડતો આત્મા 'બાહ્યાત્મા' કહેવાય છે; બાહ્યને ઓળખી તેને ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિવાળો આત્મા 'અંતરાત્મા' કહેવાય છે. એ અંતરાત્મદશામાં વર્તતો હોય ત્યારે બાહ્યનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થતો નથી. બાહ્ય ભાવનો સર્વથા ત્યાગ થાય અને તેનો સંબંધ કપાઈ જાય ત્યારે તે 'પરમાત્મા' કહેવાય છે. આવા પર-માત્મા સાથે એનું જોડાણ થયું એટલે એ બાહ્યાત્મભાવમાંથી અંતરાત્મભાવમાં દાખલ થયો.

'પરમ'ની સાથે પ્રીતિ જોડવી એ અદ્ભુત વાત છે. પરમની ઓળખાણ છઠ્ઠા અને સાતમા પદમાં ખૂબ વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. તેના વિવેચનમાં બાહ્યાત્મભાવ, અંતરા-ત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ પર વિસ્તાર કર્યો છે. અને આનંદઘનજીએ પાંચમા સુમતિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં એ પર ખૂબ પ્રકાશ નાખ્યો છે; ત્યાં આ વિષય પર વિસ્તૃત ખુલાસો કરવાનો છે. આવો પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં તેની સાથે પ્રેમ જોડવો પડે છે, એ ભાવ પ્રાપ્તવ્ય છે એમ નિર્ણય કરી એને માટે ચરણ અને ક્રિયા કરવાની હોય છે અને એમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્ત્વબુદ્ધિ કરવાની હોય છે.

આ ગાથા પર નોંધ કરતાં મિત્ર લખે છે : વિવેકના ઉપદેશથી સમતાએ પોતાના આત્મા—પતિને મળવાનો ઉદ્યમ કર્યો અને તે આત્મારૂપ પતિને મળી અને તેથી આત્માની મોહની ઉપરની પ્રીતિ ઊતરી ગઈ અને તેથી તેનું બધું કુટુંબ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વગેરે દૂર થયાં અને આવી રીતે આત્માએ સમતામાં પ્રીત લગાડી તેથી તેને કૈવલ્યજ્ઞાનરૂપ પુત્ર મળ્યો અને છેવટે મોક્ષ પામ્યો; અથવા, પદકર્તા આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે, પોતાનું રાજ્ય પામ્યો. (વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી આત્મામાં સમતા આવી અને તેથી કષાયો અને મોહ દૂર થયા અને તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ.) મિત્રની આ નોંધ પણ વિચારવા યોગ્ય છે, એ જ્ઞાનસારના દૃષ્ટિબિન્દુને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં વિવેકના સ્થાનને બરાબર સમજીને ધ્યાનમાં રાખવા જેવું

છે. જ્યારે ચેતનરાજ મોહનીમાં પડી ગયા હોય છે, જ્યારે એનો આખો સંસાર પૌદ્ગલિક આનંદ, પરભાવરમણતા અને બાહ્યાત્મભાવમાં રસ લેતો હોય છે, ત્યાં સુધી એને સાચાખોટાની ઓળખાણ ન પડે એને પરિણામે એ ઊંચો આવતો નથી, શુદ્ધ આંતરદશામાં ઊતરતો નથી અને આડાઅવળા હેરાફેરા માર્યા કરે છે. કદાચ કોઈવાર દુઃખથી કે મોહથી સંસાર પર કંટાળો આવે તો એનો એ ભાવ લાંબો વખત ટકતો નથી. વિવેકપૂર્વક સમજણ સાથે તત્ત્વાનુયાયી ચેતના થાય, ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક ત્યાગબુદ્ધિ જીવતી થાય અને તદનુસાર સાચાનો સ્વીકાર કરવા નિર્ણય અને તેને માટે ઉદ્યમ થાય એટલે સર્વ કામ હાર પડતું જાય છે અને એ રીતે વિવેકની સહાયથી ચેતના આનંદઘન પાસે મોહનીનો ત્યાગ કરાવે છે અને પતિદેવને રાજ અપાવે છે. છઠ્ઠા પદમાં આ ભાવ બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે ત્યાંથી તેની વિગત જોઈ લેવી.

આનંદઘનને રાજ્ય દીધું-અપાવ્યું એટલે ચેતનરાજે પોતે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એમ સમજવું: ચેતના અને ચેતનની એકતા, વિવેક એનો સહભાવી ગુણ અને મોહની એનો પરભાવ, પણ જામી જઈ લગભગ તેનો સ્વભાવ બની ચૂકેલો તેનો ત્યાગ—એ સર્વનો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો રાજ્યપ્રાપ્તિનો ક્રમ બરાબર બેસી જાય તેમ છે. એમાં વિવેકનું સ્થાન, સમતાની પ્રાપ્તિ અને મોહની આદિ પૂર્વપરિચિતનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો ક્રમ બેસી જાય તો પછી 'પરમ' સાથે પ્રેમ જોડાઈ જાય છે અને એની પ્રાપ્તિ એ આનંદઘનનું રાજ્ય છે, એ અંતિમ સાધ્યપ્રાપ્તિ છે અને વિશિષ્ટ ઉદ્યમનું અંતિમ બિંદુ છે. (૮૭)

પદ અઠયાશીમું

ભૂમિકા—વિવેકને દશમો નિધિ કહ્યો છે. એ ખરો આત્મિક ખજાનો છે, સમ્યગ્જ્ઞાનનું ફળ છે, સાચા ને ખોટા વચ્ચે બરાબર ફોડ પાડી આપનાર મહા તત્ત્વ છે, ચિરસ્થાયી અનંત સુખને સાધ્યસ્થાને લાવી મૂકનાર વિશિષ્ટ ભાવ છે અને શ્રદ્ધાને-દર્શનને સ્થિર કરનાર અતિ ઉત્કૃષ્ટ આંતર તત્ત્વ છે. માત્ર શ્રદ્ધા હોય તેનો પણ ઉપયોગ તો ઘણો છે, એને દર્શન સાથે સંબંધ છે, પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનતત્ત્વનો આધાર ન હોય ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાને ખસી જતાં વાર લાગતી નથી. સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે સત્ અને અસતનો વિવેક જરૂર આવે છે, એથી પરિણામે લાભ ક્યાં અને કેમ મળે તેની વિચારણા જાગે છે, અને ભવિષ્યના સાધ્યપ્રાપ્તિના કાર્યની લાઈનદોરી આવી વિચારણાને પરિણામે થાય તે ખૂબ ટકે છે. અને કોઈવાર પદચ્યુતિ થઈ જાય તોપણ વિવેક એને ઠેકાણે લઈ આવે છે. આથી આત્મવિકાસમાં સમ્યગ્જ્ઞાનને ભારે અગત્યનું સ્થાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાનનું પરિણામ વિવેક છે અને વિવેકમિત્ર હોય ત્યારે ચેતનાને ભારે પ્રેરણા મળે છે. સોળમા પદમાં એ વિવેકમિત્ર સમતા-સુમતિ પાસે આવી ગયા હતા તે ધ્યાનમાં રાખવું. તેણે તે વખતે સુમતિના બોલો

સાંભળીને કહ્યું હતું કે આનંદઘન પ્રભુ તારી (સમતાની) સેજડીએ આવશે અને રંગ જમાવશે.

'મિત્ત વિવેક વાતેં કહે, સમતા સુનિ બોલા;
આનંદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રંગ રોલા.'

ત્યાં તો એની લબકઝબક ઓળખાણ થઈ હતી. અહીં વિવેક પોતે ચેતનરાજનો આખો પરિચય આપવાના છે એટલે આપણે એ વિવેકને બરાબર ઓળખી લઈએ.

દર્શનમોહનીના ક્ષયોપશમથી શ્રદ્ધા પ્રથમ આવે છે. એનાથી સામાન્ય બોધ થાય છે, પણ વિવેક જાગૃતિ ન થાય તો પાછું દર્શનમોહનીનું જોર વધી જાય છે. દર્શનથી થતા સામાન્ય બોધ કરતાં જ્ઞાનથી થતો વિશેષ બોધ વિશેષ વિચારપૂર્વકનો અને ચિરસ્થાયી હોય છે અને એનો મહિમા અપાર છે. વિવેક જ્ઞાનનો વિષય છે, પણ એના મૂળમાં શ્રદ્ધા હોય તો જ એ આવે છે અને ટકે છે. શ્રદ્ધા આવે એટલે એ તો શુદ્ધ ચેતનાની સખી બની જાય છે, જ્યારે વિવેક ચેતનાના મિત્રનું કામ કરે છે.

આનંદઘનજીનાં નાટ્યભૂમિનાં પાત્રોમાં ચેતના, સુમતિ, શ્રદ્ધા, વિવેક અને અનુભવ એટલાં આગળ પડતો ભાગ લેનારાં જણાય છે. ચેતનાને શુદ્ધ ચેતનાનુ નામ પણ આપવામાં આવ્યુ છે. કોઈ વાર તેને 'સમતા' અને કોઈ વાર તેને 'સુમતિ'નું નામ આપવામાં આવ્યુ છે. આ ત્રણે નામ એક જ પાત્રનાં છે. શ્રદ્ધા ચેતનાની સખીનું કાર્ય કરે છે અને વિવેક તથા અનુભવ સાચા મિત્રનું કામ કરે છે. છતાં દરેક પ્રસંગે શ્રદ્ધા અને ચેતનામાં એકતા જોવામાં આવશે; ત્યારે વિવેક અને અનુભવનો પ્રકાશ જાજરમાન છતાં સ્ત્રીસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે ચેતના અને આ પુરુષમિત્રો વચ્ચે સહજ અંતર રહે છે. એ અંતરને ઓળખવા માટે દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે અને તે આ પદમાં બરાબર દેખાઈ આવે તેમ છે.

આ મુખ્ય પાત્રો ઉપરાંત કુમતિનું પાત્ર પણ આનંદઘનજીએ વર્ણવ્યું છે. એને કોઈવાર કુબુદ્ધિનું નામ પણ આપ્યું છે, પણ એને નાટ્યભૂમિ પર કદી આણ્યુ નથી. એ નેપથ્યમાં જ રહે છે; જ્યારે વિવેક, અનુભવ, શ્રદ્ધા તો અનેક વાર હાજર થયાં છે, બોલ્યાં છે; તેમણે મિત્ર ચેતનાને દિલાસા આપ્યા છે, અને આખરે સર્વ ઠીક થઈ જશે એવી સાચી આશા આપી ચેતનાના વિરહદુઃખને નરમ કર્યું છે. આ અગત્યનો તફાવત યોગીરાજની યોગનિષ્ઠા સાબિત કરે છે અને એ વિશિષ્ટ તત્ત્વમાં કેટલી મહત્તા છે તે આ વેભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં જોવામાં આવશે.

નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ કેવું હોય તે મુદ્દો છે. તે એક વાર પ્રાપ્ત થઈ જાય, બરાબર સમજાઈ જાય, તો પછી બરાબર ચોખવટ થઈ જાય છે અને એની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એનું વ્યવહારસ્વરૂપ ધ્યાન પર આવતાં એનું અસલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના

પ્રયાસ થાય છે. સિત્તેરમા પદમાં ચેતનાએ પોતે શ્રદ્ધા પાસે ચેતનનું 'નરમ' વિશેષણ વાપરવા માટે ઠપકો આપી તેની સ્થિતિ વર્ણવતાં તેને 'અજ હું કપટકા કોથરા' કહી વર્ણવતી વખતે તેની વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવી હતી' તે વ્યવહારનયની વાત હતી; આજે વિવેક એનું નિશ્ચયનયે અસલ રૂપે વર્ણન કરી એને અસલ સ્વરૂપે આબેહૂબ ચીતરે છે. માત્ર વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતાં નિરાશ થઈ જવાય તેવું છે; માત્ર નિશ્ચયસ્વરૂપ વિચારતાં અકિંચિત્કર થઈ જવાય તેવું છે; પણ આ બન્ને સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરી રસ્તો શોધી લઈએ તો જ આત્મિક જ્ઞાનનો મહિમા પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ મહિમાને બરાબર સ્વરૂપે બતાવનાર તત્ત્વ વિવેક છે.

માત્ર 'જ્ઞાન' પણ કોઈ વખત કેવાં ખોટાં અનિષ્ટ પરિણામો લાવી મૂકે છે તે તો આપણો દરરોજનો અનુભવનો વિષય છે. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કોરટમાંયે પુષ્કળ થાય છે અને મનુષ્યને મોટી સંખ્યામાં મારી નાખવા માટે બૉંબ, ડિસ્ટ્રોયર વગેરેની શોધખોળમાં થતો જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ કહેવાય. સમ્યગ્જ્ઞાનથી વિવેક આવે છે, વિવેક સાચાખોટાની પારખ કરાવે છે અને સાચું અને ખોટું શું છે તેની વિચારણા આત્મવિકાસને અંગે જ થાય છે. એમાં પૌદ્ગલિક ધનપ્રાપ્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ કે સત્તાવાહીપણાને સ્થાન ન હોય. આ સમ્યગ્જ્ઞાનને જાગ્રત કરવાની જરૂર છે. એને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિવેક ચેતનને એના મૂળ સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. એટલે આ પદના વિષયને ખૂબ અગત્યનું સ્થાન છે. આપણે ચેતના, શ્રદ્ધા અને વિવેક વચ્ચેની વાત સાંભળીએ :–

पूछीये आली ! खबर नहीं, आये विवेक वधाय. पूछीये० (टेक.)

महानंद सुखकी वरनिका, तुम आवत हम गात;
प्रानजीवन आधार की हो, खेमकुशल कहो वात. पूछीये० १

અર્થ—વિવેક આવી પહોંચ્યા છે તેનો સત્કાર કરીને હે સખી ! આપણે તેને પૂછીએ, કારણ કે (હાલમાં) (તેમની) કાંઈ ખબર નથી, તેમના તરફના કાંઈ સમાચાર નથી. (તેમને –વિવેકને કહીએ) તમારા (અત્રે) આવી પહોંચવાથી મહાનંદના સુખના વર્ણનનાં અમે ગાન કરીએ છીએ. હવે તમે અમારા પ્રાણપ્રભુ અને જીવનના આધાર (ચેતનરાજ)ના ક્ષેમકુશળ–આરોગ્ય તબિયત આનંદ સંબંધી વાત–કહો, કરો. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે કે બહેન ! હવે વિવેકસખા

પાઠાંતર—નહીં–નઈ. વધાય–વધાઈ. પૂછીયે–પૂછીયે. કહો–કહો. મહાનંદ૦–મહાનંદકી વરણી કહો.

શબ્દાર્થ—આલી = સખી. નહીં = નથી (નઈ = નથી). આયે = આવે છે, આવેલ. વધાય = વધાવીને, સ્વીકારીને. મહાનંદ = પૂર્ણાનંદ. વરનિકા = વર્ણન. આવત = આવવાથી. ગાત = ગાઈએ. ખેમકુશળ = (ક્ષેમ = પ્રાપ્ત વસ્તુની રક્ષા; કુશળ = આરોગ્યવાળું) રાજીખુશી, સુખશાંતિ અને આરોગ્યવાળી, લહેર–આનંદ–મજાવાળી સ્થિતિ.

પધાર્યા છે તો તેને વધાવી લઈએ અને પ્રાણપતિ ચેતનરાજની હાલમાં કાંઈ ખબર મળી નથી તો તેમને પૂછીએ કે શી સ્થિતિ છે? એ મિત્ર આવી પહોંચ્યો છે, તો મહાનંદ સુખનું વર્ણન પણ તેની પાસે કરાવશું. એ વર્ણન કરશે એટલે આપણે તેનું ગાન કરશું, 'આનંદ' શબ્દ પારિભાષિક છે. એ આત્મિક આનંદ અનોખી વસ્તુ છે; એ પૌદ્ગલિક આનંદથી પર છે. 'આનંદ' શબ્દ પર તો મોટાં ભાષ્યો લખાયલાં છે. અન્યત્ર વિવેચકે પણ પ્રયાસ કર્યો છે તે વાંચવા ભલામણ છે.[1] 'આનંદઘન' શબ્દમાં એનું રહસ્ય ઠલવાયું છે અને અનેક પદમાં એની ગેયતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. ચેતના કહે છે કે મિત્ર વિવેક, તમે આવ્યા તો સારું થયુ; તમે મહાઆનંદ સુખનું વર્ણન કરો અને અમે ગાન કરીએ, અને સાથે તમને જણાવીએ કે પતિ મહાશયના ખેમકુશળની વાત તમે કરો. પતિરાજ હેમખેમ તો છે ને?

જ્ઞાનસાર આ ગાથાના ટિપ્પણમાં બહુ સારો ભાવ લાવે છે. એને ચાલુ ભાષામાં મૂકતાં તે આ પ્રથમની આખી ગાથા સુમતિ શ્રદ્ધા તરફ બોલે છે એમ બતાવી સુમતિ પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે: હે આલી! પ્યારી સખી! ઉતાવળી થઈને વિવેકને વધાવ. વિવેક સંબંધી ઉન્નતિ વર્ણનરૂપ વધાવણે–વિવેકને વધાવીને, એટલે તમારા આવવાથી સંયમ સબંધી ઘરનું આંગણું હર્ષ પામ્યુ છતું નાચે છે—આવા સુલલિત મીઠા વચને તેને વધાવીને તેને નવી–પૂર્વે ન સાંભળેલી એવી–ખબર પૂછીએ. નવી કહેવાનો હેતુ એ છે કે કર્મની વિચિત્રતા છે, માટે નવી ખબર એ બરાબર વાત છે. અથવા ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન હોય છે, થાય છે માટે નવી. આ પ્રમાણે સુમતિએ શ્રદ્ધાને કહ્યું એટલે શ્રદ્ધા વિવેકને બતલાવીને કહે છે કે અહો વિવેકજી! તમે કૃપા કરીને આવી પહોંચ્યા તે વખતે મહા–અદ્વિતીય સુખની વરણિકા–સુખનું વર્ણન અમે ગાઈએ. તમે કથન કરો. એમાં રહસ્ય એ છે કે તમારા-અમારા મેળાપને પરિણામે સદા મહાનંદ સુખનું જ કથન હોય, બીજી વાત હોય જ નહિ. પણ પ્રાણજીવન–પ્રાણોની જીવાઈ, પ્રાણોના આધાર–ની એટલે સુમતિ શ્રદ્ધાના પ્રાણજીવન આત્મા, તેની; ખેમ–નિરુપદ્રવ (હીન ગતિએ ગમનરૂપ ઉપદ્રવથી રહિત) અને કુશળ–અશાતાના અભાવની–વાત–કહાણી તમે કહો, વચનગોચર કરો. આવો અર્થ જ્ઞાનસારજી કરે છે.

જ્ઞાનસારનો અર્થ પ્રૌઢ છે. એમાં સંયમને વધાવ્યો છે. અને શ્રદ્ધા વિવેકને ઉદ્દેશીને તેની પાસે મહાનંદના સુખનું વર્ણન કરાવે છે અને તે વર્ણન કરતો જાય તેમ પોતે ગાન કરે છે. આ હકીકત સમીચીન છે. વિવેક વર્ણન કરે એટલે શ્રદ્ધા એનાં ગાન કરે, એને ઝીલે. આ વાતમાં આત્મિક જ્ઞાનનું રહસ્ય છે. તેઓ ક્ષેમનો અર્થ પણ ભારે સુંદર કરે છે અને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

---

૧. જુઓ ઉપોદ્ઘાત.

મિત્ર નોંધકાર આ ગાથાનો ભાવ જુદી જ રીતે તારવે છે. એમની સૂચના પ્રમાણે સમતા સખી શ્રદ્ધાને કહે છે કે પોતાને ઘેર વિવેક આવ્યો છે તેથી હવે મહાનંદના સુખનું વર્ણન આપણે ગાઈએ. માટે હવે વિવેકભાઈ! કૃપા કરીને અમારા પતિ (આત્મા)ના ક્ષેમ-કુશળની વાત કરો. વિવેકને પોતાને ઘેર આવતો જોઈ સમતા શ્રદ્ધાને કહે છે કે સખી! આપણે આપણા પતિનું ક્ષેમકુશળ વિવેકને પૂછીએ. વિવેક આવે તો જ આત્માનું શ્રેય કરી શકે છે અને વિવેક વિના સમતા અને શ્રદ્ધાનો આત્મા સાથે સંબંધ રહી શકતો નથી; માટે વિવેકને પૂછવાનો આ પદમાં વિચાર જણાવ્યો છે. આ વિચારસરણી પણ વિચારવા લાયક છે. (૧)

अचल अबाधित देवकुं हो, खेम शरीर लखंत;
विवहारी घटवध कथा हो, निहचें सरम अनंत पूछीयें० २

અર્થ—(વિવેક જવાબમાં કહે છે) અચલ અને અબાધિત ચેતનરાજ શરીરે ખેમ-કુશળ જ જણાય છે (ચેતનરાજ પોતે ચલાયમાન થતા નથી અને બાધા—પીડા રહિત છે તેથી તેમનું શરીર ખેમકુશળ જ જણાય). એમના વધારાઘટાડાની કથા તો વ્યવહારની વાત છે, બાકી તો નિશ્ચયથી તો (તેમને) અનંત સુખ—આનંદ વર્તે છે. (૨)

વિવેચન—વિવેક બોલે છે (આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા વિવેકના મુખમાં મૂકી છે.) વિવેકમાં જે સાચા-ખોટાનું જ્ઞાન થાય છે તેને પરિણામે નિશ્ચય વ્યવહારનો ફોડ પડે છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ જે વાત વ્યવહારમાં દેખાતી હોય—પોતે દેખે છે એમ માનતો હોય—તેને અસલ સ્વરૂપે જોવાની શક્તિ પણ આવે છે. વિવેક ચેતનજીના મહાનંદના સુખનું જે વર્ણન કરે છે તે હવે વિચારીએ.

આપણા દેવ પોતે અચલ છે અને અબાધિત છે. અચલ એટલે પોતાના સ્વરૂપથી જરા પણ ખસે નહિ તેવા એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપી અને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા—પીડા રહિત એવા મૂળ ગુણના ધણી પતિરાજનું શરીર ક્ષેમકુશળ જ હોય. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આત્મા અચળ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને કોઈ જાતની પીડા—ઉપાધિ વગરના છે; એટલે એ તો સદાકાળ ખેમકુશળ છે એમ તમારે માનવું, સમજી જ લેવું. અને આત્મરાજમાં જે વધઘટ થતી દેખાય છે અને કોઈવાર એ નીચ ગતિમાં આથડતો દેખાય છે અને કોઈવાર એ મોટો મહારાજા થઈને બેસે છે, તે સર્વ વ્યવહારથી દેખાય છે. બાકી નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો એ અનંત સુખનો ધણી છે. શાંતિનાથના સ્તવનમાં યોગિરાજ પોતે લલકારે છે કે—

પાઠાંતર—વિવહારી—વ્યવહારી. ઘટવધ—ઘટવદ, ઘટવદિ. નિહચેં—નિહચૈ.

શબ્દાર્થ—અચલ = સ્વરૂપથી ચલાયમાન ન થાય તેવા. અબાધિત = જેને બહારની બાધા—પીડા નથી. ખેમ = કુશળ. લખંત = લખાય છે, સમજાય છે, અનુભવાય છે. સરમ = શર્મ, સુખ, આનંદ, હર્ષ. વિવહારી = વ્યવહારમાં, ઉપરછલ્લી ચાલુ સમજણમાં. ઘટવધ = વધારોઘટાડો.

'આપણો ચેતનભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવિ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે.
શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ.'

એક (અદ્વિતીય) સ્વરૂપમયી ચેતના એટલે આત્મા; અને એ ચેતના વિના બીજા સર્વ સાથે જે પૌદ્ગલિક સંબંધ થાય છે અને જેમાં શરીર અને સુખદુઃખ સર્વનો સમાવેશ થાય છે તે સર્વ સંયોગજન્ય છે. આ પાછળના સર્વ આરોપિત ધર્મો છે. જ્ઞાનાદિ મૂળ ગુણો છે. એટલે એનામાં જે વધઘટ થાય છે તે સંયોગને કારણે અને આરોપિત હકીકતને અંગે થયેલ છે એમ સમજવું. બાકી તો સંથારાપોરિસીમાં જણાવ્યું છે તેમ—

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥

મારો શાશ્વત આત્મા તો એક છે, જ્ઞાનદર્શનથી સંયુકત છે; બાકીના સર્વ બાહ્ય ભાવો છે અને તે સર્વ સંયોગજન્ય છે.

આ હકીકતને પંચાવનમા પદમાં સ્પષ્ટ કરી છે. "આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ" અને "સત્તા એક અખંડ અબાધિત" એ બન્ને કવનો નીચે આ વાતની છણાવટ થઈ ગઈ છે. એટલે આ વધઘટ થતી દેખાય છે એ સર્વ પર્યાય છે, અનિત્ય છે, અને વારંવાર ફર્યા કરનારા છે; બાકી તો અનંત શર્મ—અનંત આનંદ—એ ચેતનરાજનું પોતાનું છે, પોતામય છે અને તે અંતિમ સત્ય છે. (૨)

बंध मोख निहचें नही हो, विवहारे लख दोय;
कुशल खेम अनादिही हो, नित्य अबाधित होय. पूछीये० ३

અર્થ—કર્મનું બંધન અથવા કર્મથી મુકિત નિશ્ચયનયથી તો છે જ નહિ; વ્યવહારથી એ બન્ને લક્ષ્યને જાણો. એટલે (ચેતનરાજનું) ક્ષેમ અને કુશળ તો અનાદિ કાળથી છે અને હમેશને માટે એ બાધા–પીડા વગરના જ છે. (૩)

વિવેચન—આ અંતિમ સત્યની નજરે જોવામાં આવે તો આત્માને બંધ નથી અને બંધ નથી એટલે મોક્ષનો (–બંધનમાંથી મુકાવાનો) સવાલ જ નથી. આ નિશ્ચયનયનો મત છે. આ નજરે–નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ–અનાદિથી ચેતનરાજ ક્ષેમકુશળ છે અને એ નિત્ય

પાઠાંતર—નિહચેં–નિહચૈ. અનાદિહી હો–અનાદિહો હો.

શબ્દાર્થ—બંધ = કર્મનો બંધ, આત્મા સાથે કર્મનો સંબંધ. મોખ = મોક્ષ, આત્માનું કર્મથી સર્વથા મુકાવું. નિહચેં = નિશ્ચયનયથી, (વિવેચન જુઓ), કડક દૃષ્ટિબિન્દુથી. વિવહારે = વ્યવહારનયથી, ચાલુ દૃષ્ટિબિન્દુથી, હળવી નજરે. લખ = જાણ, લક્ષ્ય. દોય = બે. અનાદિહી = આદિ વગરના કાળથી, જેની શરૂઆત જ ન માલૂમ પડે તેવા કાળથી. નિત્ય = હમેશ, નિરંતર. અબાધિત = જેને કોઈ જાતની બાધા–પીડા થતી નથી તેવા.

હોઈ બાધા–પીડા વગરના છે, મહાપવિત્ર છે,અનંત શર્મના ધણી છે. દ્રવ્યની નજરે સત્તાગતે ચેતનમાં અનંત સુખ ભરેલું છે અને તેને નિશ્ચયદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. હકીકત એમ છે કે વ્યવહારનય ઉપચારપ્રધાન છે અને નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી હોઈ, એ દૃષ્ટિએ જોતાં, ચેતનમાં અનંત શર્મ રહેલ છે એવો ભાવ સમજવાનો છે. વ્યવહારથી એને વધતો-ઘટતો, આગળ જતો, પાછળ પડતો દેખી એના ખેમકુશળ માટે શંકા પડે, પણ એની અંતિમ અનંત શર્મની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી એને કુશળખેમ કહી શકાય.

આ રીતે અચલ અબાધિત દેવને સર્વ કાળ ખેમકુશળ જ છે; એમના વધઘટની હકીકત તો વ્યવહાર માત્ર છે. મૂળ વસ્તુ ગતે એ અનંત શર્મનો ધણી છે અને જાતે અલિપ્ત હોઈ વધઘટને આધીન નથી.

તત્ત્વસ્પર્શી દૃષ્ટિએ જોતાં આ રીતે ચેતનને બંધ કે મોક્ષ નથી; એ તો એના અનંત શર્મમાં વ્યવસ્થિત છે, પણ વ્યવહારમાં એ સુખી, દુઃખી, વ્યાધિગ્રસ્ત વગેરે દેખાય છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ અનંત શર્મનો ધણી હોઈ જાતે નિત્ય છે અને બાધા–પીડા રહિત છે અને ખરેખર મહાન છે. જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય, જ્યારે હંસની જેમ ક્ષીર અને નીરની તારવણી કરતાં આવડે, ત્યારે આ વિચારણા પ્રકટ થાય છે.

તો વિવેકમિત્ર આવી પહોંચ્યા છે તેને ચેતનરાજની ખબર પૂછતાં એ ફોડ પાડીને જણાવે છે કે ચેતનના સંબંધમાં અર્થનયે વિચાર કરશો તો એને બંધ કે મોક્ષ કાંઈ નથી; અને અનાદિકાળથી એ ખેમકુશળ વર્તે છે અને જાતે શુદ્ધદૃષ્ટિએ નિત્ય હોઈ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ કે પીડા રહિત છે.

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા પર જ્ઞાનસારજીએ વિચારણા કરી છે. તેઓ અચલ અબાધિત દેવમાં અનંત સિદ્ધોના શરીરને વાંચે છે, **दिव्यतीति देवः** એટલે અનંત સિદ્ધોના શરીરમે નિરુપદ્રવપણું છે, એટલે તે જીવોને કોઈ પ્રકારના ઉપદ્રવ નથી અને તેથી સિદ્ધોના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશાત્મક પિંડને ક્ષેમકુશળ વર્તે છે. આ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કથન કહી પછી વ્યવહારનયનું કથન કરે છે. ગતિ–આગતિરૂપ વ્યવહાર ચેતનનો થાય છે તે એવહરણ છે. કર્મવ્યાપારવંત આત્માની કથા ઘટતીવધતી ચાલ્યા કરે છે; એ એકસરખી રહેતી નથી અને પરિણામે કોઈ ગતિમાં શાતા, કોઈમાં અશાતા એમ ચાલ્યા કરે છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્માને શર્મ એટલે શાતા જ છે, એને અશાતા હોય નહિ, છે નહિ, કારણ કે એ જડથી ભિન્ન છે. દાખલા તરીકે ગજસુકુમાળે માથાની ખોપરી બળતાં વિચાર્યું કે જળે છે તે હું નહિ અને મારું કાંઈ જળે નહિ. એ વિચારથી શાતા જ છે, તેથી અનાદિસિદ્ધની અપેક્ષાએ અનંતા સિદ્ધોને અનંત શર્મ છે. અને વિવેક વધારામાં કહે છે કે અહો સુમતિ શ્રદ્ધે! નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વાંછા કરતાં છતાં પણ બંધ નથી કે મોક્ષ નથી, એટલે વ્યવહારી આત્માને બંધ-મોક્ષ છે. ચેતનાવંત ચેતન જ્ઞાન-કર્મફળનો

કર્તા છે, કર્મબંધનો અકર્તા છે, બંધાભાવે મોક્ષનો અભાવ હોવાથી નિશ્ચયનયે આત્માને બંધ-મોક્ષ નથી. તો હે સુમતિ શ્રદ્ધે! વ્યવહારી આત્માને એ બન્ને (બંધ અને મોક્ષ) છે એમ તું જાણ. બન્નેને વ્યક્તિગત કહે છે તેથી 'હે સુમતિ! તું જાણ' અને 'હે શ્રદ્ધે! તું જાણ' એવું એક વચન વાપર્યું છે. અને તે બન્નેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે પૂર્વે વર્ણન કર્યો એવો બંધ-મોક્ષ રહિત, અનાદિસિદ્ધ એવો ચેતનરાજ છે. એ અનાદિ છે એટલે આદિ કે અંત વગરનો છે અને પરપરિણતિની ઉપાધિરૂપ અકુશળ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાને કારણે કુશળ છે. અનાદિઅબાધિત એટલે અનાદિ કાળથી બાધા-પીડાએ રહિત એવો ચેતનરાજ છે. આ ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય હોઈ આખો લખી લીધો છે.

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથાનો અર્થ કરતાં મિત્ર નોંધકાર લખે છે કે આત્મારૂપી દેવ અચળ છે અને તેથી અબાધિત છે અને તેને શરીરે હમેશાં ક્ષેમ છે એમ વિવેકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. પણ વ્યવહારનયથી આત્મા ચાર ગતિમાં ભટકે છે; ત્યાં કોઈ ગતિમાં સુખી થાય છે તો કોઈ ગતિમાં દુઃખી થાય છે, એટલે વિભાવદશામાં ઘટવાવધવાપણું હોય છે, પણ નિશ્ચયમાં અનંત શાંતિ હોય છે. સમતા અને શ્રદ્ધાએ આત્માની કેવી સ્થિતિ છે તે પૂછ્યું અને વિવેકે તેનો ઉત્તર આપ્યો કે આત્મામાં નિશ્ચયનયથી સુખ-દુઃખ રૂપ દ્વંદ્વ છે જ નહિ, પણ સુખદુઃખ વિભાવદશામાં વ્યવહારથી છે, માટે જેને વિભાવદશા મટે તેને પરમ સુખી જાણવો. આગળ ત્રીજી ગાથામાં વિવેક કહે છે કે હે શ્રદ્ધા અને સુમતિ! નિશ્ચયનયમાં વાસ્તવિક આત્મામાં બંધ અને મોક્ષ નથી, પણ વ્યવહારથી એ બન્ને (બંધ અને મોક્ષ) તમે આત્મામાં જાણો; બાકી નિશ્ચયનયથી આત્મા અનાદિઅનંતકાળ સુખી અને ક્ષેમકુશળ છે, કારણ, આત્મા નિત્ય અબાધિત છે. અહીં આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં સુખ-દુઃખ કેમ ઘટે છે તે બતાવ્યુ છે.

આ પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચેતનને સમજવાની ખાસ જરૂર છે. (૩)

सुन विवेकमुखतें नई हो, वानी अमृत समान;
सरधा समता दो मिली हो, ल्याइ 'आनंदघन' तान. पूछीये० ४

અર્થ—(ઉપર પ્રમાણે) વિવેકના મુખેથી અમૃત જેવી નવી વાણી સાંભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બન્નેએ મળીને આનંદઘનને ખેંચીને આણ્યા અથવા તલ્લીનતામાં એકરસ કર્યા. (૪)

વિવેચન—વિવેકના મુખેથી આવી અમૃત સમાન નવી વાણી સાંભળીને શ્રદ્ધા અને

પાઠાંતર—નઈ-નહી. વાની-બાની. સમાન-સમાંન. સરધા-સિરધા.

શબ્દાર્થ—સુન=સાંભળીને, સુણીને. મુખતેં=મોઢેથી. નઈ=નવી, નહીં સાંભળેલી-જાણેલી. વાની=વાણી, વચન. લ્યાઈ=લઈ આવી, લાવી. તાન=તાણીને, ખેંચીને અથવા તલ્લીનતામાં.

હોઈ બાધા-પીડા વગરના છે, મહાપવિત્ર છે,અનંત શર્મના ધણી છે. દ્રવ્યની નજરે સત્તાગતે ચેતનમાં અનંત સુખ ભરેલું છે અને તેને નિશ્ચયદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. હકીકત એમ છે કે વ્યવહારનય ઉપચારપ્રધાન છે અને નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી હોઈ, એ દૃષ્ટિએ જોતાં, ચેતનમાં અનંત શર્મ રહેલ છે એવો ભાવ સમજવાનો છે. વ્યવહારથી એને વધતો-ઘટતો, આગળ જતો, પાછળ પડતો દેખી એના ખેમકુશળ માટે શંકા પડે, પણ એની અંતિમ અનંત શર્મની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી એને કુશળખેમ કહી શકાય.

આ રીતે અચલ અબાધિત દેવને સર્વ કાળ ખેમકુશળ જ છે; એમના વધઘટની હકીકત તો વ્યવહાર માત્ર છે. મૂળ વસ્તુ ગતે એ અનંત શર્મનો ધણી છે અને જાતે અલિપ્ત હોઈ વધઘટને આધીન નથી.

તત્ત્વસ્પર્શી દૃષ્ટિએ જોતાં આ રીતે ચેતનને બંધ કે મોક્ષ નથી; એ તો એના અનંત શર્મમાં વ્યવસ્થિત છે, પણ વ્યવહારમાં એ સુખી, દુઃખી, વ્યાધિગ્રસ્ત વગેરે દેખાય છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ અનંત શર્મનો ધણી હોઈ જાતે નિત્ય છે અને બાધા-પીડા રહિત છે અને ખરેખર મહાન છે. જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય, જ્યારે હંસની જેમ ક્ષીર અને નીરની તારવણી કરતાં આવડે, ત્યારે આ વિચારણા પ્રકટ થાય છે.

તો વિવેકમિત્ર આવી પહોંચ્યા છે તેને ચેતનરાજની ખબર પૂછતાં એ ફોડ પાડીને જણાવે છે કે ચેતનના સંબંધમાં અર્થનયે વિચાર કરશો તો એને બંધ કે મોક્ષ કાંઈ નથી; અને અનાદિકાળથી એ ખેમકુશળ વર્તે છે અને જાતે ગુણદૃષ્ટિએ નિત્ય હોઈ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ કે પીડા રહિત છે.

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા પર જ્ઞાનસારજીએ વિચારણા કરી છે. તેઓ અચલ અબાધિત દેવમાં અનંત સિદ્ધોના શરીરને વાંચે છે, दिव्यतीति देवः એટલે અનંત સિદ્ધોના શરીરમે નિરુપદ્રવપણું છે, એટલે તે જીવોને કોઈ પ્રકારના ઉપદ્રવ નથી અને તેથી સિદ્ધોના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશાત્મક પિંડને ક્ષેમકુશળ વર્તે છે. આ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કથન કહી પછી વ્યવહારનયનું કથન કરે છે. ગતિ-આગતિરૂપ વ્યવહાર ચેતનનો થાય છે તે અંવહરણ છે. કર્મવ્યાપારવંત આત્માની કથા ઘટતીવધતી ચાલ્યા કરે છે; એ એકસરખી રહેતી નથી અને પરિણામે કોઈ ગતિમાં શાતા, કોઈમાં અશાતા એમ ચાલ્યા કરે છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્માને શર્મ એટલે શાતા જ છે, એને અશાતા હોય નહિ, છે કારણ કે એ જડથી ભિન્ન છે. દાખલા તરીકે ગજસુકુમાળે માથાની ખોપરી બળતાં 'શું' કે જળે છે તે હું નહિ અને મારું કાંઈ જળે નહિ. એ વિચારથી શાતા જ છે, તથી અનાદિસિદ્ધની અપેક્ષાએ અનંતા સિદ્ધોને અનંત શર્મ છે. અને વિવેક વધારામાં કહે છે કે અહો સુમતિ શ્રદ્ધે! નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વાંછા કરતાં છતાં પણ બંધ નથી કે મોક્ષ નથી, એટલે વ્યવહારી આત્માને બંધ-મોક્ષ છે. ચેતનાવંત ચેતન જ્ઞાન-કર્મફળનો

ચોથા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે; વિવેક એને આગળ ધપાવે છે; સુમતિ દશમા ગુણસ્થાનકે કાર્ય બજાવી વિવેકની મદદથી અને શ્રદ્ધાના ટેકાથી કેવળજ્ઞાન સુધી ચેતનરાજને તાન ઉપજાવે છે, તેમાં તેનો રસ જમાવે છે અને સ્વરૂપમાં એની જમાવટ કરી દે છે. આ ભાવમાં સુમતિનું પાત્ર દશમા ગુણસ્થાનકે બતાવ્યુ તે વિશિષ્ટતા છે અને ખાસ વિચારણા માગે છે.

મિત્ર નોંધકાર આ ગાથા પર માત્ર આટલી જ નોંધ કરે છે : આ પ્રમાણે વિવેકને મ્હોઢે એવી અમૃત જેવી વાત સાંભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા-બન્ને મળીને પોતાના પતિ આત્માને વિભાવદશામાંથી સ્વભાવદશામાં ખેંચી લાવી. (૪)

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદનો ભાવ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં મહાનંદના સુખનું વર્ણન છે; એમાં મૂંઝાઈ જતી ચેતનાને વિવેકનું આશ્વાસન છે; એમાં સુમતિ અને શ્રદ્ધાના કાર્યની વહેંચણી છે; એમાં વિવેકજ્ઞાનની ખાસ મહત્તા છે; એમાં વિવેકની વાણીને અમૃત સાથે સરખાવી છે; અને એમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય છે.

છાશીમા પદમાં સમતા અને વિવેક વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે, સત્યાશીમા પદમાં વિવેક પાસે પારકાં છોકરાં—સગાંને પોતાનાં માનવાની ભૂલ પછી પૂર્વપ્રીતિ યાદ કરીને આનંદઘનજીનુ રાજ ચેતનજી મેળવે છે. તે પછી આ પદમાં એની ક્ષેમકુશળતા બતાવી આ સમાન ભાવનાં પદો પર શિખર ચઢાવ્યુ છે. પદો ૭૦, ૮૬, ૮૭, ૮૮ને એકબીજા સાથે સંબંધ છે. એ ચારે પર જ્ઞાનસારનો ટબો ઉપલબ્ધ છે અને ખૂબ વિચારવા લાયક આત્મપરિણતિ બતાવનાર છે. એના વિવેચનમાં અનેક દૃષ્ટિબિન્દુ બતાવ્યાં છે, તે સર્વ પદનો ભાવ સમજવાના પ્રયત્નો છે અને યોગપરિભાષામાં કેટલું બળ સમાવી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આપનાર એ નમૂના છે. એ પદો પર જેમ વિચાર કરવામાં આવશે, એનું પદચ્છેદ અને ખુલાસો વધારે એકાગ્રતાથી કરવામાં આવશે, તેમ તેમ એમાંથી ભારે અણુમૂલ આંતર તત્ત્વોનો ઝળકાટ થશે. એ પદો રહસ્યથી ભરપૂર છે, અને વિચારણા કરતાં અનનુભૂત માર્ગો દાખવે તેવાં છે. આનંદઘનજીના વિશિષ્ટ કવનમાં રસ લેનાર એ પદોના રસમાં રસબોળ થઈ સ્વયં વિચારણા કરે તો જ તેનો લાભ વધારે મેળવી શકે તેવું લાગવાથી આ વિવેચન વધારે લંબાવવું યોગ્ય નથી.

છેવટે એક વાત કરવાની જરૂર જણાય છે: નયજ્ઞાન સમજી લેવાની જરૂર છે; વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમજી જવા જેવા છે; દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિઓ ખીલવવા યોગ્ય છે અને વિશિષ્ટ અનુભવીઓ દૃષ્ટિબિન્દુની ખીલવણીથી કેવાં સુંદર પરિણામો દાખવી શકયા છે અને દેખીતા વિરોધનું શમન કેવી સુંદર રીતે કરી શકયા છે એ વસ્તુ, શક્તિ હોય તો, જરૂર સમજવા યોગ્ય છે. આખું જૈન શાસ્ત્ર સમજવાની ચાવી આ નયજ્ઞાનમાં છે. અને એ ચાવી થોડીઘણી સાંપડી જાય તો વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનનાં તાળાં ખૂલી જાય તેમ છે. એમાં જે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય

સમતા બન્ને આનંદઘનમાં તલ્લીનતા લાવ્યા એટલે બન્ને આનંદઘનમાં તલ્લીન થઈ ગયાં; અથવા આનંદઘન પોતાની પત્નીમાં તલ્લીન થાય, પરઘેર રખડવાનુ બંધ કરે અને પરપરિણતિમાં જતાં અટકે એવી પરિસ્થિતિ નિપજાવવામાં સફળ થયાં.

કોઈ પણ બાબતમાં તાન લાગે ત્યારે ખરી એકાગ્રતા થાય છે. આનંદઘનનું તાન લાગે ત્યારે પ્રાણી આંતર આનંદમાં રસબોળ થઈ જાય છે; એને બાહ્ય વસ્તુમાં રસ લાગતો નથી; એ વ્યવહારનાં કામો કરે તોપણ એમાં એની એકતા થતી નથી; એ ખાવા-પીવાનું, બોલવાચાલવાનું કે હરવાફરવાનું ભૂલી જાય છે. આનંદરસમાં જ્યારે તાન લાગે ત્યારે પછી ચેતનરાજ ખેંચાઈને એમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

આવી રીતે ચેતનાને જે વિરહનું દુઃખ અનેક વાર થતું હતું એણે એક વાર (સિત્તેરમાં પદમાં) ચેતનજીને 'કૂડકપટના કોથળા' કહી દીધા હતા અને શ્રદ્ધાની નરમ વાતને ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ભર્તાર પોતાને ત્યાં આવવાની બાબતમાં શંકા બતાવી હતી. તે વખતે શ્રદ્ધાએ તેને 'હેરે હેરે પ્રભુ આવહી હો–' એટલે પ્રભુ ધીમે ધીમે જરૂર ઘેર પધારશે, આ વાતની ખાતરી આપી હતી. તેની સિદ્ધિ માટે વિવેકની હાજરીની જરૂર હતી. વિવેક આવે એટલે પ્રભુ ઘેર જરૂર આવે, એટલું જ નહિ, પણ પછી તો એને ઘરનું તાન લાગે, ઘેરીની લગની લાગે અને બીજી સર્વ વાત ગૌણ કરી તેનામાં એકરસ થઈ જાય. આ કાર્ય થવા માટે શ્રદ્ધા ઉપરાંત વિવેકની જરૂર છે, એટલે દર્શન ઉપરાત જ્ઞાનની જરૂર છે. બન્નેનો સહયોગ થતાં જે એકાગ્રતા જામે છે, તે અનિર્વચનીય છે. વિવેકને ચેતનરાજના સમાચાર પૂછતાં એણે જે ખેમકુશળતા ચેતનરાજની બતાવી તેને પરિણામે શ્રદ્ધા અને સમતા બન્ને આનંદઘનના તાનમાં આવી ગઈ; એમને અસાધારણ આનંદ થયો; ચેતનરાજના ભવિષ્યત્ શર્મ માટે ખાતરી થઈ અને એમના અબાધિતપણા માટે અને એમની ગુણનિત્યતા માટે નિર્ણય થતાં આર્યબાળા ચેતના પ્રસન્ન થઈ અને સખી શ્રદ્ધા બહેનપણીના સુખથી રાજી રાજી થઈ ગઈ.

જ્ઞાનસાર આ ચોથી ગાથાનો ભાવ વિસ્તારતાં કમાલ કરે છે. તેમનો અર્થ ભાષામાં મૂકતાં આ પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે: અનાદિ કાળથી આત્મા મિથ્યાત્વમાં સબડતો હતો તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિને પરિણામે સ્વરૂપાનુયાયી અને અંતર્વિવેકને લઈને આત્મિકસ્વરૂપાનુભવઅમૃતતુલ્ય વાણી–કથન સાંભળીને 'નઈ' એટલે અવિલંબિત એટલે ઢીલ રહિત ...ર થઈ આત્મિકસ્વરૂપાનુયાયી નિર્મળ શ્રદ્ધા તેમ જ સ્વરૂપાનુયાયી દશમા ગુણ... વર્તતી અને બારમા ગુણસ્થાનક સન્મુખ થતી સુમતિ બન્ને એકીભૂત થઈને ...દઘન શબ્દે ચિદાનંદ–ચિત્ જે જ્ઞાન–જ્ઞાન શબ્દે કેવળજ્ઞાન–તે સંબંધી પરમ આનંદ ...સ્યે તાન લઈ આવી એટલે એને તદાકાર વૃત્તિએ–સ્વરૂપે મળી. જ્ઞાનસાર શ્રદ્ધા, સુમતિ ...ને વિવેકના કાર્યનો વિભાગ પાડી આપે છે. શ્રદ્ધાથી ચેતના સ્વરૂપાનુયાયી થાય છે એ

ચોથા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે; વિવેક એને આગળ ધપાવે છે; સુમતિ દશમા ગુણસ્થાનકે કાર્ય બજાવી વિવેકની મદદથી અને શ્રદ્ધાના ટેકાથી કેવળજ્ઞાન સુધી ચેતનરાજને તાન ઉપજાવે છે, તેમાં તેનો રસ જમાવે છે અને સ્વરૂપમાં એની જમાવટ કરી દે છે. આ ભાવમાં સુમતિનું પાત્ર દશમા ગુણસ્થાનકે બતાવ્યુ તે વિશિષ્ટતા છે અને ખાસ વિચારણા માગે છે.

મિત્ર નોંધકાર આ ગાથા પર માત્ર આટલી જ નોંધ કરે છે : આ પ્રમાણે વિવેકને મ્હોઢે એવી અમૃત જેવી વાત સાંભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બન્ને મળીને પોતાના પતિ આત્માને વિભાવદશામાંથી સ્વભાવદશામાં ખેંચી લાવી. (૪)

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદનો ભાવ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં મહાનંદના સુખનું વર્ણન છે; એમાં મૂંઝાઈ જતી ચેતનાને વિવેકનું આશ્વાસન છે; એમાં સુમતિ અને શ્રદ્ધાના કાર્યની વહેંચણી છે; એમાં વિવેકજ્ઞાનની ખાસ મહત્તા છે; એમાં વિવેકની વાણીને અમૃત સાથે સરખાવી છે; અને એમા વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય છે.

છાશીમા પદમાં સમતા અને વિવેક વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે, સત્યાશીમા પદમા વિવેક પાસે પારકાં છોકરાં–સગાંને પોતાનાં માનવાની ભૂલ પછી પૂર્વપ્રીતિ યાદ કરીને આનંદઘનજીનું રાજ ચેતનજી મેળવે છે. તે પછી આ પદમાં એની ક્ષેમકુશળતા બતાવી આ સમાન ભાવનાં પદો પર શિખર ચઢાવ્યુ છે. પદો ૭૦, ૮૬, ૮૭, ૮૮ને એકબીજાં સાથે સબધ છે. એ ચારે પર જ્ઞાનસારનો ટબો ઉપલબ્ધ છે અને ખૂબ વિચારવા લાયક આત્મપરિણતિ બતાવનાર છે. એના વિવેચનમા અનેક દૃષ્ટિબિન્દુ બતાવ્યાં છે, તે સર્વ પદનો ભાવ સમજવાના પ્રયત્નો છે અને યોગપરિભાષામા કેટલું બળ સમાવી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આપનાર એ નમૂના છે. એ પદો પર જેમ વિચાર કરવામાં આવશે, એનું પદચ્છેદ અને ખુલાસો વધારે એકાગ્રતાથી કરવામા આવશે, તેમ તેમ એમાંથી ભારે અણમૂલ આંતર તત્ત્વોનો ઝળકાટ થશે. એ પદો રહસ્યથી ભરપૂર છે, અને વિચારણા કરતાં અનનુભૂત માર્ગો દાખવે તેવાં છે. આનંદઘનજીના વિશિષ્ટ કવનમા રસ લેનાર એ પદોના રસમાં રસબોળ થઈ સ્વયં વિચારણા કરે તો જ તેનો લાભ વધારે મેળવી શકે તેવું લાગવાથી આ વિવેચન વધારે લંબાવવું યોગ્ય નથી.

છેવટે એક વાત કરવાની જરૂર જણાય છે: નયજ્ઞાન સમજી લેવાની જરૂર છે; વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમજી જવા જેવા છે; દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિઓ ખીલવવા યોગ્ય છે અને વિશિષ્ટ અનુભવીઓ દૃષ્ટિબિન્દુની ખીલવણીથી કેવાં સુંદર પરિણામો દાખવી શકયા છે અને દેખીતા વિરોધનું શમન કેવી સુંદર રીતે કરી શકયા છે એ વસ્તુ, શક્તિ હોય તો, જરૂર સમજવા યોગ્ય છે. આખું જૈન શાસ્ત્ર સમજવાની ચાવી આ નયજ્ઞાનમાં છે. અને એ ચાવી થોડીઘણી સાંપડી જાય તો વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનનાં તાળાં ખૂલી જાય તેમ છે. એમાં જે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય

કરવાની શક્તિ છે, એ શક્તિમાં જે આંતર જ્ઞાનનો ચમત્કાર છે અને એને પરિણામે ઊંડી અગાધ દૃષ્ટિ ખીલે છે તેનું વર્ણન મુશ્કેલ છે. પણ એ જીવનના પ્રશ્નોનો નિકાલ કર હોઈ, આંતર દૃષ્ટિમાં સમાધાન લાવનાર હોઈ અને શંકાકુશંકા કે આકાંક્ષા પર હડત મૂકનાર હોઈ ખૂબ આદેય છે. અને એ જ્ઞાન થાય ત્યારે જ આ પદનો ભાવ સમજાય તે છે, જિવાય તેમ છે, ચેતન સાથે ઓતપ્રોત કરી શકાય તેમ છે. આમ થાય એટલે સ દર્શનોમાં રહેલ અંશસત્ય સમજાય, એને અંગે સત્યશોધનબુદ્ધિને પ્રેરણા થાય અ છેવટે એ સમાધાન–સમન્વય–પૂર્વકનું પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે. આ પ્રમાણે થાય ત્ય 'આનંદઘનનું તાન, સમતા અને શ્રદ્ધા મળીને લઈ આવે' એ આખી ભારે મહત્ત્વની વા સમજાય. આ સર્વાંગસુંદર પ્રયત્ન કરવા પ્રેરણા કરવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વિવે મિત્રને જો ઓળખ્યો હશે, તો આ નયપ્રમાણજ્ઞાનનો અગત્યનો વિષય ધ્યાનમાં આવી ગયો હશે. પણ એ ન્યાયનો અને જરા ઊંડો વિષય હોઈ વિચારણા અને પ્રેરણા મા છે. આ રીતે આનંદઘનમાં તાન આવે એવી ભાવના કરી અત્ર વિરમીએ. (૮૮)

પદ નેવ્યાશીમું

ભૂમિકા—રહસ્ય અને ગૂઢતાથી ભરપૂર આ પદમાં આત્મવિચારણાના ઊંડા ભા ભર્યા છે. ૫૫ (પંચાવન)મા પદની વિચારણાને અંતે આ પદમાં જરૂરી વિશેષતા ઉમેરવામ આવશે એમ જણાવ્યુ હતું; તેને અંગે આ પદના રહસ્યની વિચારણામાં પ્રથમ લક્ષ્ય સદ પંચાવનમા પદના વિવેચન પર ખેંચી તે તાજુ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે. આ પદમાં ગૂઢ યોગવિચારણા છે અને આત્મભાવનાં સુસ્મરણો છે. આ પદના વિવેચનની ભૂમિકા કે પ્રસ્તાવના ન કરતાં પ્રથમ પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય મહારાજે જે નોટ કરવી છે તે અનુસાર તેના પર વિવેચન કરું છું. ત્યારપછી એની વિશેષ વિચારણા કરવામાં આવશે. અન્ય વિદ્વાનો તે પર વિચાર બતાવશે કે લખાવશે તો તેને સાભાર રજૂ કરવામાં આવશે. માત્ર આટલી ઉપસૂચના કરી પંન્યાસજીએ કરેલા અર્થ ઉપર વિવેચન કરીએ.

પદ

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

चेतन सकल वियापक होई. चेतन०
सत असत गुन परजय परनीत, भाव सुभाव गति दोई. चेतन० १
स्व पररूप वस्तुकी सत्ता, सीझे अेक न दोई;
सत्ता अेक अखंड अबाधित, यह सिद्धांतपख होई. चेतन० २
अनवय व्यतिरेक हेतुको, समजी रूपभ्रम खोई;
आरोपित सब धर्म और है, 'आनंदघन' तत सोई. चे—० ३

અર્થ—પંન્યાસ ગંભીરવિજયજી અનુસાર સીધો અર્થ :–

(૧) આત્મા સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે એમ હોય તો સત-અસતનો ભેદ નહિ રહે; એની સત અને અસત વચ્ચેની બેવડી પ્રાપ્તિ થઈ જાય; ગુણ અને પર્યાયની બેવડી ગતિ વચ્ચે ગુણહાનિ અને પર્યાયપલટણની બેવડી ગતિ છે તેમાં વાંધો આવે અને પરિણતિ-પલટણ તથા સ્વભાવ અને વિભાવ (અથવા ભાવ અને સુભાવ)માં પ્રાપ્તિ થાય છે (તેમાં પણ વાંધો આવે.). (૧)

અર્થ—(૨) સ્વરૂપ અને પરરૂપની એક જ સત્તા રહે, એમાંથી એક જ સત્તા રહેશે, બે ભેદ (સ્વ અને પર) રહેશે નહિ. સત્તા–સ્વરૂપનું સરખાપણું અખંડ અને અબાધિત છે–આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે તે જ અંતે કાયમ રહે. (એટલે એને–એકને જ સર્વવ્યાપી માનીએ તે વાત નહિ, પણ સિદ્ધાંતમતે સત્તાગતે એ એક છે, વ્યક્તિગત છે અને એની સત્તા અખંડ–અબાધિત છે એમ માનવું જ રહે.) (૨)

અર્થ—(૩) અન્વયહેતુ અને વ્યતિરેકહેતુ(વિવેચન જુઓ)ઓને બરાબર સમજી, રૂપભ્રમને છોડી દઈ, વસ્તુસ્થિતિ સમજો. (દાનાદિક) ધર્મો આરોપિત છે, બાકી આનંદઘન એ તત્ત્વધર્મ છે અને તે ખરું તત્ત્વ છે. (૩)

પાઠાંતર—ધન્યાશ્રી–ધન્યાસરિ. પરજ્ય–પરજે. પરનીત–પરનતિ. (૧)

શબ્દાર્થ—સકલ = સર્વ ઠેકાણે (પં. ગંભીરવિજય), નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા સગુણ પ્રકૃતિ. વિયાપક = વ્યાપક, આચ્છાદક, સર્વ સ્થાનોમાં ફેલાયેલો. હોઈ = હોય (તો). સત = હોવાપણું. અસત = નહોવાપણું. ગુન = (ચેતનના) સહભાવી ધર્મો. પરજ્ય = પર્યાય, આત્માના ક્રમભાવી ધર્મો. પરનીત = પરિણતિ, પરિણામ પામવું, ચેતનના અધ્યવસાય. ભાવ = હોવાપણું. ગતિ = પ્રાપ્તિ. દોઈ = બેપ્રકારની. (૧)

પાઠાંતર—સ્વ–સબ. વસ્તુકી–વસતકી. સત્તા–સત્યા. અખંડ–અખંડિ. સિદ્ધાંત–સિદ્ધાંત. (૨)

શબ્દાર્થ—સ્વ = પોતે, પોતાનું. પર = પારકું, પારકાના સંબંધથી થયેલું. રૂપ = પરિભાષિક શબ્દ છે (નામ–રૂપ સાથેનો સંબંધ. વિવેચન જુઓ). સત્તા = હોવાપણુ. થવાપણું, સત્પણું. સીઝે = થશે, સિદ્ધ થશે. દોઈ = બે. અખંડ = અવિભાજ્ય, આખું. અબાધિત = અસંગત ન ઠરે તેવું, વિઘ્ન રહિત. યહ = એ. સિદ્ધાંત = આગમ, મૂળ સૂત્રો. પખ = પક્ષ, બાજુ, મત. (૨)

પાઠાંતર—હેતુકો–હેતુકઓ. ભ્રમ–ભ્રમર. ઔર–ઓર. (૩)

શબ્દાર્થ—અનવય = અન્વય, પરસ્પર યોગ્ય સંબંધ, કાર્યકારણસંબંધ, કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોવું તે નિયમ. અમુક અર્થ જ્યાં જ્યાં હોય તે સઘળા દાખલાઓમાં એક જ બીજો સર્વસાધારણ અર્થ મળી આવતો હોય તો તે એ અં [illegible]
અન્વયવ્યાપ્તિ = સાધન
અમુક વસ્તુ પણ ન હોય એવો સંબંધ કે નિયમ. કારણ ન હોય ત્યારે કાર્ય ન હોય એવા વ્યતિરેકના નિયમને આધારે બંધાયેલી, કાર્યકારણ નક્કી કરવાની અન્વેષણપદ્ધતિ. હેતુ = પંચાવયવ વાક્યમાં સંબંધ બતાવનારું કથન કે વાક્ય. સમજી = વિચારી, ચર્ચા કરી, ધ્યાનમાં લઈ. રૂપભ્રમ = દેખાવથી થયેલ સંદેહ, ભ્રાંતિ. ખોઈ = તજી દઈ, છોડી દઈ. આરોપિત = આરોપ કરાયેલા, સ્થાપના કરાયેલ. ઔર = બીજા, બાકીના છે. આનંદઘન = ચેતનસ્વરૂપ. તત = તત્ત્વધર્મ. સોઈ = તે જ છે. (૩)

એનું કામ બજાવ્યા કરે છે; પણ જેવું એણે પોતે જોવા માંડયું, એનું પૃથક્કરણ કરવા માંડયું, એનાં આગમન–કારણોને સમજવા માંડયાં કે એક પણ કર્મ રહ્યુ નહિ, સર્વથી એનો મોક્ષ થઈ ગયો. આ રીતે જોઈએ તો સર્વ હકીકત જાણવામાં–સમજવામાં આવવાની જરૂરીઆત પર ધ્યાન રાખ્યું જણાય છે. જોવાની હકીકતને જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે.

આ દૃષ્ટિએ ચેતનરાજ કર્મોને જુએ, તેનો મર્મ સમજે, તેનાં કારણો તપાસે, તેનાં પરિણામો લક્ષ્યમાં લે તો એક કર્મ રહે નહિ. પણ જ્યાં સુધી એને ન સમજે, ન તપાસે, ત્યાં સુધી તો એ લાખોની સંખ્યામાં લાગેલાં રહે છે; થોડાં ભોગવાઈને દૂર હઠી જાય ત્યાં બીજાં ચોંટી જાય છે અને એ રીતે ઘટમાળ ચાલે છે. આ દૃષ્ટિએ પણ સૂચક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે પ્રાણી પોતાનું સ્થાન સમજી ક્ષપકશ્રેણી માંડે છે, જ્યારે કર્મને યથાસ્વરૂપે જુએ છે, ત્યારે એક પણ કર્મ રહેતું નથી. બાકી એની ઓળખાણ ન હોય, એનાં કારમાં પરિણામ સીધી રીતે મન પર લીધાં ન હોય, ત્યાં સુધી એ લાખોની સંખ્યામાં હાજરાહજૂર રહે છે.

અથવા સમતા પોતાની સખી ચેતનાને કહે છે કે જેનો ખપ નથી, તેવી ચીજ લાખોની સંખ્યામાં મળે છે. ઘરબાર, માલખજાનો, પુત્રપરિવાર અને ટૂંકામાં કહીએ તો આપણા સંબંધમાં આવતી સેંકડો-હજારો વસ્તુઓ, જેની પોતાને પરવા નથી, તે મોટી સંખ્યામા મળ્યા કરે છે, અને મૂળમાં અપરંપાર વધારો બતાવ્યા કરે છે. અને જેની ચાહના કરવામાં આવે છે તેવા ચેતનરાજને ઘેર લાવી શકે તેવી અનુકૂળ વસ્તુઓ કે ભાવો—શમ, દમ, દયા, શાંતિ, આસ્તિકય, અનુકંપા કે ઉદારતા, સંસારખેદ, પર-પરિણતિરમણતાનો ત્યાગ એવા એવા ભાવો—તે શોધ્યા જડતા નથી. આ સ્થિતિને પરિણામે વાત એવી બની છે કે મને જુવાનીરૂપ પાકી કેરી મળી છે, ઝાડ પર એ પરિપકવ થઈ છે, પણ એને ભોગવનાર વહાલો ન હોવાથી એ અત્યારે તો નકામી થઈ પડી છે, અને જીવતર અર્થ વગરનું થઈ જાય છે. આ અર્થ વિચારતાં આખી સાખી સુમતિના મુખમાં મૂકી હોય એમ લાગે છે. અહીં સ્વામીના વિયોગ માટે મનનું દુઃખ વ્યકત કરવાની ભાવના જણાય છે.

જરા મગજને ખેંચીએ તો આ આખી ‘ સાખી ’ કુમતિના મુખમાં પણ મૂકી શકાય અને એમ કરીએ તો આની નીચે નેવુંમું પદ આવે છે તેની સાથે એનો ઘાટ પણ મળતો આવી જાય. આ સૂચક અર્થ પણ વિચારવો. આ સાખી એટલી ગૂઢ જણાય છે કે એમાંથી અનેક નવા નવા ભાવોની સ્ફુરણા થયા કરે છે. આ દૃષ્ટિએ કુમતિના મુખમાં આ સાખી મૂકીએ તો કુમતિ તો પરભાવમાં રાચનારી છે, ઇંદ્રિયોમાં માણનારી છે, મનોવિકારમાં ગભડનારી છે અને રખડપટ્ટીમાં લહેર કરનારી છે. એનો વખત અત્યારે પરવારી બેઠો છે. એ વખતનું વાતાવરણ કેવું હોય ?–એનો ખ્યાલ કરવો એ બહુ સહેલી વાત છે. કુમતિનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યારે તો અનંતાનુબંધીથી માંડીને સંજ્વલન સુધીના કષાયો, રાગ દ્વેષ,

ભય, શોક, દુર્ગંછા, વેદ, અનેકાનેક અંતરભાવો એની ફરતા ફર્યા કરતા હતા. અનેક વ્યસનો આંટા મારતાં હતાં. ચોરી, લુચ્ચાઈ, દંભ, વિશ્વાસઘાત, નિંદા, કલહ, અભ્યાખ્યાન આવા આવા અનેક ભાવો કુમતિને જોઈએ કે ન જોઈએ, પણ જુદા જુદા આકારમાં એની પાસે ફરક્યા જ કરતા હતા. એ વખતે એ માનીતાં મહારાણી હતાં. આજે માનીતીનાં માન મોચવાણાં; આજે માનીતીની જગ્યાએ મોટી વહુ–સુમતિ બાઈ પધાર્યાં; આજે રાજમંદિરનો કાળો રંગ શ્વેત થઈ ગયો; આજે લાલ રંગને બદલે સફેદ રંગનાં તોરણો બંધાણાં; આજ દાસદાસીનો પરિવાર પલટાઈ ગયો; આજે સામાયિકાદિક ચારિત્રની હાજરી થઈ; આજે ગૃહીધર્મ–યતિધર્મનો મોટો પરિવાર રાજમંદિરે આવી પહોંચ્યો, એટલે કુમતિનો આખો પરિવાર ગચ્છંતી કરી ગયો. કુમતિ વિચાર કરે છે કે ખપ નહોતો ત્યારે તો લાખો વિકારો હાજર રહેતા, પણ આજે પતિ મોટી વહુનાં માન વધારી રહ્યા છે ત્યારે તો પેલા મનોવિકારો અને ભાવોમાંનો એકે શોધ્યો જડતો નથી. કુમતિ અત્યારે માનીતી મટી અણમાનીતી થઈ એટલે પતિ વગર એની જુવાની નકામી જાય છે એમ તેને લાગે છે.

આવો ભાવ સાખીમાંથી નીકળી શકે છે અને તે આ પછીના નેવુમા પદના ભાવને અનુરૂપ થાય છે. એમાં એક દેખીતી સ્ખલના લાગે તે પણ વિચારી નાખીએ. કુમતિ તો વેશ્યા છે, પતિની હાજરીમાં પણ પતિનો છેહ કરનારી છે. એટલે એ પતિની ગેરહાજરીમાં પતિને માટે ઝૂરણા કરે કે એના વગર પોતાની જુવાની નકામી જાય છે એમ વિલાપ કરે એમ વિચારતાં કાંઈક વ્યાઘાત થાય તેવું છે; પણ સુમતિની નજરે એ નાની વહુ છે એમ આ નીચેના પદમાં બતાવ્યું છે તે નજરે આ ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. એટલે દેખીતી સ્ખલનાનો ખુલાસો થઈ જાય છે. નેવુમાં પદને અનુરૂપ આ ભાવાર્થનું દૃષ્ટિબિન્દુ પણ તેટલા માટે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે.

ગમે તે દૃષ્ટિએ જોતાં આ નાનકડી સાખી ઘણા ઊંડા ભાવથી ભરેલી હોય તેમ લાગે છે. એમાં યોગનો મહિમા છે, ભાવની વિપુલતા છે, આદર્શની ઊંડાઈ છે. (સાખી)

ઉત્તરાર્ધ—પદ અને તેનું વિવેચન

ભૂમિકા—સંસાર તરફ અભિરુચિ, પુદ્‌ગલાનંદીપણાના વિલાસ, વ્યવહાર વધારવાની તમન્ના, નામ કાઢવાનો મોહ, ધન–માલ–ખજાનાના સંગ્રહની તીવ્ર આકાંક્ષા અને અંતરંગ રાગ કે રંગથી ત્યાગભાવ કે વૈરાગ્યસેવનને બદલે વદાડી લેવાની વૃત્તિ—આ સર્વ ભાવો મમતામાંથી જાગે છે, અને પોષણ મેળવે છે.

શમ, સંવેદ, નિર્વેદ, આસ્તિકય, અનુકંપા વગેરે લક્ષણો સમતાના ઘરનાં છે. ભાવ-દયા, પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ, દીનને જોતાં અંતરમાં થતું દુઃખ, સંસારથી વિરાગ, સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ અને મનનું કુમળાપણું—આ સર્વ ભાવો સમતામાંથી જાગે છે, પોષણ મેળવે છે.

આ મમતા અને સમતાને બરાબર ઓળખાય તો જીવનયાત્રાના આખા ઝોકમાં મોટો ફરક પડી જાય તેમ છે. અને એ બે પૈકી એકના ત્યાગ અને બીજાના સ્વીકાર પાછળ ચેતનરાજની ઉન્નતિનો અતિ વિશિષ્ટ આશય છે. વાત એવી છે કે વિચાર કરતાં તદ્દન સાદી, સાફ અને સ્વીકાર્ય લાગે તેવી વાત છતાં અનાદિ અભ્યાસને કારણે વર્તન એથી જુદા જ પ્રકારનું થાય છે, પોતાના ચિર કાળના સુખને બદલે તાત્કાલિક આનંદમાં પડી જવાય છે અને મૂર્ખાઈ ભરેલું વર્તન થઈ જાય છે. આમ કેમ? સમજુ જાણકાર પણ કેમ ભૂલતા હશે?—આવા પ્રશ્નો સહજ થાય તેવું છે. તેનો ઉત્તર આપવા આ અને આવાં પદોની કૃતિ થયેલ છે.

મમતા અને સમતાને વિરોધ છે; એક હોય ત્યાં તેટલે અંશે બીજીની ગેરહાજરી જણાય છે. બન્નેને જો શોક ગણીએ તો એકબીજાની ઈર્ષ્યામાં એમનું જીવન પરિણમે છે. બન્ને શોકો પતિદેવને પોતાના મંદિરે ખેંચે, પોતાની વાત પતિ પાસે માંડી માંડીને કહે, અને પતિનું મન શોકમાંથી વિરક્ત થઈ પોતાને વશ થાય તે માટે કામણટૂમણ પણ કરે. આ રીતે શોકો વચ્ચે હમેશાંના ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે. મમતા પરભાવ તરફ ખેંચાણ કર્યા કરે, પૌદ્ગલિક ચીજોમાં રસ બતાવે, ચેતનરાજને મનોવિકારને સ્વાધીન બનાવ્યા કરે અને ઇંદ્રિયસુખપ્રાપ્તિમાં જીવન સાર્થક મનાવે એ એક બાજુની વાત છે; અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, ધૃતિ, શાંતિ, સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને આનંદમાં તરબોળ કરવાના માર્ગો ચેતનરાજને બતાવ્યા કરે એ બીજી બાજુના સમતાના માર્ગો છે. બન્ને શોકોના માર્ગો એકમેકથી ઊલટા હોઈ એક હોય ત્યાં બીજી આઘી ખસી જાય છે અને માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી, લાગ આવે કે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબીઓનું પરિબળ સ્થાપવા મથ્યા કરે છે.

મમતા અને સમતાના અથવા કુમતિ અને સુમતિના આવા પ્રકારના પલટાઓ આખા જીવનનાં ચાલ્યા જ કરે છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તો મમતામાં જન્મી, તેમાં ઊછરી, તેમય રહી, ધન દોલત મેળવવામાં, સંતતિને સ્થાપન કરવામાં અને ઢગલાઓ મૂકી જવામાં જીવન પૂરું કરે છે; બીજી વાત જીવનમાં હોય કે હોવી જરૂરી છે એમ જાણતા પણ નથી; અને આ ભવમાં પીટાતાં અને અફળાતાં ચાલ્યા જાય છે. એવા પ્રાણીને સુમતિ સૂઝતી નથી, અંતરાત્માનો પરિચય પણ થતો નથી અને આગળ હિસાબ આપવાના છે કે ફળ ભોગવવાનાં છે એ વાતનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. એ જીવોની વાત હાલ ન કરીએ તો સમતા કે સુમતિને ઓળખનાર પણ મમતાના ચકરાવામાં પડી જાય છે, અને કોઈ વાર સમતાની રાહે આવે અને કાંઈક હૃદયપૂર્વકનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જરા બતાવે, ત્યાં પાછા મમતાના વમળમાં અટવાઈ જાય છે, એ વાત ખાસ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે. આવા વિમધ્યમ પ્રાણીઓના અંતરમાં સમતા અને મમતા વચ્ચેના ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈવાર સાચી શાંતિમાં આવી ચેતનરાજને ધ્યાવે, ત્યાં વળી મન મમતામાં ખેંચાઈ જાય છે. એટલે પુત્રમોહમાં, સ્ત્રીના આકર્ષણમાં, ધન-માલ-ખજાનાના સંગ્રહમાં લપટાઈ જાય છે. વળી, કોઈ

ચેતવનાર આવે કે અંદરની જાગૃતિ થાય ત્યારે ભાઈશ્રી અંતરાત્મભાવમાં આવે છે, ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં સાચો રસ લે છે, સંસારને ઉપાધિરૂપ માને છે; વળી પાછો ઝપાટો આવે એટલે મનોવિકારને તાબે થઈ જાય છે અને ગોટાળે પડી જાય છે.

આમ અફળાતાં–પિટાતાં જ્યારે ચૈતન્યસ્ફૂર્તિ થાય છે, જ્યારે પરભાવ અને સ્વનો પરિચય થાય છે, જ્યારે સ્વનો સ્વીકાર થાય છે, પરભાવ તરફ ખરેખરી ઘૃણા થાય છે, ત્યારે આખા જીવનમાં પલટો આવી જાય છે, આત્મિક ભાવનો વિજય થાય છે. અને પછી તો વિરાગ એટલો વધતો જાય છે કે પ્રાણી જેમાં આનંદ માનતો હતો ત્યાંથી ખસી જાય છે, અને તદ્દન નવીન આદર્શો તરફ જાય છે. આવી પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. અત્યાર સુધી મમતાએ વારંવાર તેના પર જોર કરી સમતાનો સાથ થવામાં વિઘ્નો નાંખ્યાં હતાં તે હવે પ્રયોગમાંથી નીકળી જાય છે. અને પતિરાજ જ્યારે મમતાની તરફ નજર પણ નથી કરતા તે વખતે મમતાની જે સ્થિતિ થાય તે આ પદમાં બતાવી છે. અંતરાત્મ-દશામાં ઊતરી જનારને આ સ્થિતિ અનુભવમાં આવે છે અને એક વાર જો એ બરાબર જામી જાય તો પછી આખું ધ્યેય, એના માર્ગો અને એનાં સાધનો તદ્દન ફરી જાય છે. એવું થાય ત્યારે મમતા પોતાની શોક માટે શું બોલે તેનું અત્ર આબેહૂબ વર્ણન છે.

જુદાં જુદાં પદોમાં સમતા કે ચેતનાનાં, સુમતિ કે શ્રદ્ધાનાં વિરહગાન સાંભળ્યાં છે; ભાદરવાની રાતની વિરહવેદના (પદ ૫૧ મામાં) સાંભળી છે; ચાતક ચકોરની આરડ (પદ ૩૩મા માં) સાંભળી છે; ચેતનાની સૂધબૂધ ચાલી ગયાના વિલાપ (પદ ૪૧મામાં) સાંભળ્યા છે; વિરહકાળની આતુરતાની આરાટીઓ (પદ ૨૩મામાં) કર્ણગોચર થઈ છે; ચેતનાની ઝૂરણા (પદ ૪૭મામાં) વિગતવાર કાને અફળાણી છે; આતુરના ઉદ્ગાર અને વિરહી ચેતનનાં ગાંડપણ (પદ ૩૩મામાં) સૂણ્યાં છે. અને એવી રીતે અનેક વિરહગુંજનો સમતા, સુમતિ કે ચેતનાને અંગે વિવિધ આકારમાં સમજાયાં છે અને તે પર વિવેચન થયાં છે. નિશદિન વાટડી જોતી ચેતનાની માર્ગપ્રતીક્ષાનાં ગાન પણ (પદ ૧૬મામાં) શ્રવણેંદ્રિયમાં પડ્યાં છે; રિસાયલી સમતાને મનાવવા માટે (પદ ૧૮મામાં) સૂચનાઓ થઈ છે. અને આવી રીતે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી સમતા–ચેતનાના કકળાટ ચીતરાયલાં આપણે ગાયાં છે. પણ આ પદની વિશિષ્ટતા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. અહીં સ્વાધીન પતિ સમતાને ઘેર ગયા પછી, એની શોક મમતા કેવી રીતે હતાશ થઈ જાય છે તેનું વર્ણન છે. આ વર્ણનમાં ચમત્કાર છે, શોકના સ્વભાવનું વર્ણન છે અને પાકી ઈર્ષાનો સાચો ખ્યાલ છે. આટલી સ્પષ્ટતા કરી આપણે મમતાની નજરે પ્રગટ થયેલા પતિનો અભ્યાસ કરીએ.

પતિદેવ મમતાને છોડી અત્યારે સમતાને ત્યાં ગયા છે, એને પોતાની વસ્તુ શી છે તે સમજાણું છે, એને પરભાવ તરફ અંતરનો અભાવ થયો છે અને પતિદેવની પ્રગતિ માટે સમતા પણ ઝંખના કરી રહી છે અને મમતાનો વિચાર પણ નથી કરતી—એ ભૂમિકા પર આપણે ચેતનરાજને નીહાળીએ છીએ.

જ્યારે શોક હોય છે, ત્યારે બેમાંથી એક મોટી (Senior) કહેવાય છે, બીજી નાની બહેન (Junior) કહેવાય છે. ચેતના ઉર્ફે સુમતિ અસલ ધર્મે તો પ્રથમની પત્ની છે, તેના ઉપર શોક આવે એટલે સમતાનાં માનપાન તો જરૂર ઓછાં થાય, છતાં એ મોટી બહેનને સ્થાને જ ગણાય છે. નવીજૂનીની સાથેના વર્તાવની આ જાણીતી રીત છે. એમાં નવીનાં માન વધારે હોય છે, છતાં મોટાં વહુ તો જૂની સ્ત્રી જ ગણાય છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના કે સુમતિ કે સમતા, જે સર્વે પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તેને મોટી વહુને સ્થાને સમજવી. ખૂબ માનઅકરામ પામેલી, સ્વભાવે વેશ્યા જેવી મમતા જ્યારે પુરબહારમાં હોય છે ત્યારે એના ધમધમાટ ભારે જબરા હોય છે. પણ જ્યારે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ચેતનમાં પ્રધાનપદે આવે છે, જ્યારે મોહનું પરિબળ નહિવત્ બની જાય છે, જ્યારે કષાય અને નોકષાય પાતળા પડી જઈ અંતે નાશના પાટા પર આવી જાય છે, જ્યારે પરભાવ દૂર થઈ આત્મરમણતા જાગ્રત થાય છે, ત્યારે મમતાનાં માન ધીમે ધીમે ઘટતાં જાય છે; મમતા અંતે વીસરાઈ જાય છે.

આ સ્થિતિ બે પ્રકારની હોઈ જરા ખુલાસો માગે છે.: કેટલીક વાર સમજણવાળો દીર્ઘદર્શી ચેતન પૂર્ણ વિચાર કરી ચેતનાને અનુસરે છે અને મોહ પર જરા વિજય કરે છે; પણ વળી પાછો સાંસારિક બનાવ બને કે એ મમતાની નજીક ચાલ્યો જાય છે. આવા ઉપશમભાવ આવે અને જાય. કોઈ વાર મમતાનું જોર થઈ જાય, વળી પાછી સમતા આવે, એ પ્રમાણે સમતા–મમતાની વચ્ચે કષ્ટસાધ્ય દશાવાળો ચેતન હિલોળે ચઢે છે અને મમતાને પણ સ્થાન આપે છે. આવી સ્થિતિને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવામાં આવે છે. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે કોઈ વાર અચિંત્ય આત્મવીર્યની સ્ફુરણા થાય ત્યારે મોહ–મમતા પર ક્ષાયિક ભાવે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. અને અંતે જ્યારે મોહરાયના લશ્કરના હાલહવાલ થઈ જાય છે, એનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે નષ્ટભ્રષ્ટ થયેલી માયા–મમતા પોતાની શોક સુમતિ–સમતાને ઉદ્દેશીને તદ્દન હતાશ થઈ આ પ્રમાણે બોલે છે :—

પદ

(રાગ–સોરઠી)

मोटी वहूए मनगमतुं कीधुं, मोटी वहुए०
पेटमें पेसी मस्तक रेंसी, वेरी साही स्वामीजीने दीधुं. मोटी०

અર્થ—મોટી વહુ (સમતા)એ અંતે પોતાને ગમે તેવું કર્યું. એણે સામાના (દુશ્મન–શોક–મમતા–કુમતિના) પેટમાં પેસી–એનું રહસ્ય જાણી લઈ—એનું માથું કાપીને અને

પાઠાંતર—પ્રતમાં 'વારૂં રે' શબ્દ શરૂઆતમાં વધારે છે, તે છાપેલ પુસ્તકમાં નથી. પ્રત પ્રમાણે પાઠ—'વારૂં રે મોટી વહુએ મનગમતું કીધું.' મોટી–મહોટી. રેંસી–રેહેંસી, રેસી. સાહી–સાઈ. દીધું–દિધો.

શબ્દાર્થ—મોટી વહૂ = સમતા, (મમતાની શોક). મનગમતું = પસંદ આવે તેવું, મનમાં ગમે તેવું. કીધું = કર્યું. પેટમેં પેસી = ઊંડા ઊતરી, રહસ્ય સમજી, ખાનગી ચાલ જાણી લઈ. રેંસી = કાપી. વેરી = દુશ્મન. સાહી = પકડી.

દુશ્મનને પકડીને સ્વામીજીને (ચેતનરાજને–પતિદેવને) સોંપ્યુ, સામાનું માથું કાપી પતિદેવના હાથમાં એણે મૂકી આપ્યુ. (૧)

વિવેચન—ખરેખર, મોટી વહુ સમતાએ ભીષણ આંતરયુદ્ધ ચલાવી અંતે મારા મદદગારોને હેરાન–પરેશાન કરી પોતે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે જ કર્યું. એ માટે પ્રથમ તો એ સુમતા મારા પેટમાં પેસી ગઈ, મને બરાબર ઓળખી લીધી, મારા આખા પરિવારનો ભેદ જાણી લીધો, ચેતન અને મારો જબરો મેળો થઈ ગયો હતો તેમાં આંતરા પડાવવા માંડયા. પછી જ્યારે એનો લાગ આવ્યો ત્યારે એણે મારું માથું વાઢી, એના દુશ્મન (મોહરાય)ને પકડી સ્વામીને ચરણે ધરી દીધું; અને આ રીતે મારો તો પગ જ ચેતનના ઘરમાંથી હમેશને માટે દૂર કર્યો.

જ્યારે મહામોહ અને મહાપરિગ્રહ પર સત્તા ચેતનરાજના હાથમાં આવે ત્યારે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ થવા માટે મમતાને ઓળખવી પડે છે; એ થોડો વખત સુખ આપનારી છે, પણ પરિણામે આપદામાં નાખનારી છે. એણે આપેલાં કે બતાવેલાં પૌદ્ગલિક સુખમાં સાચું સુખ નથી એ વાત સમજાવી જોઈએ; અને એ સમજણ સુમતિ કરી આપે છે. સદાગમના સહકારથી, બુદ્ધિદેવીના પરિચયથી, વિવેકના પ્રકાશથી જ્યારે સ્વ-પરની પિછાણ થાય ત્યારે વાસ્તવિક સુખ ક્યારે અને કેમ મળે તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થાય છે. નિર્ણય થયા પછી તેને વળગી રહેવાની ચીવટ જાગે છે અને, અંતે ધમપછાડા અને અનેક સ્ખલનાઓ કરતાં, આખરે મમતા પર વિજય થાય છે. આવી સ્થિતિ સમ્યગ્જ્ઞાનને પરિણામે થાય. તે મમતાના મસ્તકને રેંસી નાખવા બરાબર છે અને ખરેખરા વૈરી મહામોહને પકડી કેદ કરવા બરાબર છે. મમતાનું આવી રીતે પકડાયલું મસ્તક જ્યાં સુધી ચેતનરાજના હાથમાં ન આવે ત્યા સુધી ખરો ત્યાગ થતો નથી. વચ્ચે વચ્ચે જરા ઉપર ઉપરનો વૈરાગ્ય થઈ આવે, ત્યારે ચેતન સ્વસ્થ જણાય, પણ પાછો એ વિભાવમાં ઊતરી જાય છે. એમ કરતાં જ્યારે એ મમતાને બરાબર ઓળખી એનો સર્વથા ત્યાગ કરે, ત્યારે એના પર હમેશનો વિજય થાય છે. આ વાત ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે થાય છે. એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ પરમ ઇષ્ટ અદ્ભુત સાધ્ય છે અને સર્વ હેરાફેરાનો અંત લાવનાર પ્રાપ્ય પરિસ્થિતિ છે.[1] (૧)

---

૧. પં. ગંભીરવિજયની નોટમાં એક નવીન પાઠ અને સરસ અર્થ લખેલ છે. એમાં પ્રથમ પંક્તિમાં પાઠ આ પ્રમાણે આપ્યો છે: 'પેટમેં પેસી મસ્ત કર હેસી'—એ પ્રમાણેના પાઠનો અર્થ કર્યો છે. સમતાએ પેટમાં પેસી તેનો સાર સમજી લઈ, અને મસ્ત થઈ એટલે તેમાં મગ્ન થઈ પછી એ મશ્કરી (હાંસી) કરે: આમ અર્થ લખાવ્યો છે. આ પ્રમાણે પણ વાત બરાબર બેસી જાય છે. સમતા સામેવાળીના પેટમાં પેસી ગઈ, મમતાનું રહસ્ય સમજી ગઈ, મમતાના મદદગારોને ઓળખી ગઈ, પછી ત્યાં મસ્ત થઈ ગઈ. અને પછી તો એણે મમતાની હાંસી–મશ્કરી કરવા માંડી. આ અર્થ સરસ છે, પણ એમાં પછીની પંક્તિમાં 'દીધું' ક્રિયાપદનું કર્મ મસ્તક રહી શકતું નથી અને આખી વાત મેળ વગરની બની જાય છે. પ્રતમાં 'મસ્ત કરે હેંસી' એવો પાઠ જરૂર છે, પણ 'હેંસી'નો અર્થ 'હાંસી' કરી શકાય તેમ કોશ પરથી મળતું નથી. અને એવો અર્થ કરવા જતાં બીજી પંક્તિ ભાંગીને ભુક્કો થઈ જાય છે. એક દૃષ્ટિબિન્દુ તરીકે આ અર્થ વિદ્વાન વાચકની વિચારણા માટે નોંધી લીધો છે. —**વિવેચનકાર.**

આ અદ્ભુત પ્રયોગ સમતાએ કેવી સિફતથી કર્યો અને મમતાને સદાને માટે કેવી રીતે મારી હઠાવી દીધી તેની વિગત નીચે આવે છે તે હવે જોઈ જઈએ :

खोळे बेसी मीठुं बोले, कांई अनुभव अमृतजल पीधुं;
छानी छानी छरकडा करती, छरती आंखे मनडुं विंध्युं. मोटी० २

અર્થ—એ તો ખોળામાં બેસે, મીઠડું મીઠડું બોલે અને વળી એણે કેટલુંક અનુભવ-અમૃતજળ પણ પી લીધું. અને વળી હળવે હળવે છણકા કરતાં કતરાતી આંખે એણે તો મનડાને પણ વીંધી નાખ્યુ, ભેદીને એના ટુકડા કરી નાખ્યા. (૨)

વિવેચન—પારસી નાટકો કે પુસ્તકોમાં નેકીનો અને બદીનો કોઈ કોઈ સ્થાને ખ્યાલ આપવામાં આવે છે, તે પ્રકારે તો નહિ પણ તેને મળતો ખ્યાલ આ મમતા અને સુમતાનો છે. કુમતિ અને સુમતિ આ રીતે એક જ માનસમાં પ્રવર્તે છે; એક જમણે ખભે બેસે છે, તો બીજી ડાબે ખભે બેસે છે. કુમતિ હવે સુમતિની કાર્યપદ્ધતિ બતાવે છે. લાગ આવે ત્યારે એ સુમતિબાઈ—મારી મોટી બહેન, અને ચેતનરાજની મોટી વહુ—પતિદેવના ખોળામાં બેસી સદ્ભાવસારતાને બોલાવે, વિવેકને જગાડે, યતિધર્મોને આવાહન આપે, સંયમને બોલાવે અને ચારિત્રરાજના પુત્રોને પડખે રાખી પતિ સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરે, પતિને સંસાર પર વિરાગ આવે તેવાં પદો ગાય, અને પતિદેવને અનંત સુખના ધણી અને વસ્તુ ગતે નિરંજન નિરાકાર તરીકે ઉદ્બોધે. પતિદેવ તો બાપડા ભોળા રહ્યા. એમને અત્યાર સુધી સાચા સુખનો ખ્યાલ નહિ, એટલે એ તો ખાડામાં કુટાયા કરતા હતા; ત્યારે આ મોટાં બાઈએ તેમને સ્વર્ગના સુખની અને મોક્ષના અનંત સુખની મીઠી મીઠી વાતો કરી; એણે પૌદ્ગલિક સુખની તુચ્છતા પતિને સમજાવી. પતિદેવને જ્યારે સ્વાનુભવ થયો ત્યારે એ પ્રથમ તો ધીમે ધીમે મારાથી દૂર જતા ગયા, પણ પાછા આવે, વળી જાય, વળી આવે; એમ કરતાં કરતાં એમણે જ્યારે સુમતિના પ્રયાસથી અનુભવ જળપીધું ત્યારે એ આખા ફરી ગયા અને મારે મંદિરેથી સદાને માટે ચાલતી કરી ગયા. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા અજબ છે તે આપણે તેરમા અને ચૌદમા પદમાં જોઈ ગયા છીએ. ત્યાં ચેતન-વિકાસને અંગે અનુભવનું કયુ સ્થાન છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ અનુભવ જ્યારે ચેતનને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને એના ઘરમાં વસી ગયો, ત્યારે કુમતિ કે મમતાને સ્થાન જ ન રહ્યું. સદર બન્ને પદો આ સાથે વિચારવાથી અનુભવનું સ્થાન ધ્યાનમાં આવી જશે.

પાછી એ સુમતિબાઈ ભારે પાકી નીકળી. જ્યારે મારું જોર થાય અને પતિદેવ મારે મંદિરે આવે, ત્યારે એ મને ખબર ન પડે તેમ છાનામાના મારા સંબંધમાં કટાક્ષ કર્યા કરે; એ પતિદેવને દેખાડ્યા કરે કે જુઓ તમારાં મમતાબાઈ! એ કેવાં વિચિત્ર છે!

પાઠાંતર—બેસી=બેઠી. છાની છાની-છાને છાને. છરકડા—છરકરડા. વિંધ્યુ-વિંધ્યું.

શબ્દાર્થ—છાની છાની=હળવે હળવે. છરકડા=છણકા, કટાક્ષ. છરતી=આડી હળતી, કતરાતી. વિંધ્યુ=ભેદ્યું.

એ તમને કેવાં રખડાવનારાં છે! એ તમારાં સર્વ દુખનાં મૂળ છે, વગેરે. લાગ આવે ત્યારે મને જણાય તેમ આવા આવા છણકા કર્યા જ કરે અને વળી કતરાતી આંખે એવું સ્વરૂપ ધારણ કરે કે એનાથી પતિદેવનું મન જ વીંધાઈ જાય.

આ ‘છરતી આંખે મનડું વીંધવા’ની વાત ખૂબ મહત્ત્વની છે. જ્યાં સુધી સુમતિ ચેતનરાજનું મન વીંધી એને એકાગ્ર ન કરે, એના પર વિજયપ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી મમતા પાછી આવ્યા વગર રહેતી નથી. આ ગાથા પ્રમાણે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે સુમતિએ નીચે પ્રમાણે કામો કર્યા :—

(૧) સુમતિએ પતિના ખોળામાં બેસી મીઠી મીઠી વાતો કરી.

(૨) એ મીઠી વાતમાં મુખ્ય સ્થાન સ્વરૂપદર્શનને આપ્યુ.

(૩) એણે ભાવનાને અગ્ર સ્થાન આપી અનિત્ય, અશરણ, એકત્વ, અન્યત્વ અને સંસારાદિ સાચાં સ્વરૂપો પતિ પાસે વારંવાર ગણી બતાવ્યાં.

(૪) એણે ચેતનને તેનું પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે, ક્ષણિક શું છે અને સ્થાયી શું છે, તે સમજાવ્યું.

(૫) જે ભાવો સાથે પતિનો લાંબા કાળનો પરિચય હતો તેની નશ્વરતા, કુટિલતા અને યદૃચ્છાપણાનાં એણે વ્યક્ત દર્શન કરાવ્યાં.

(૬) એણે પતિને વારંવાર અનુભવનો રસ પાયા કર્યો અને તે વાતને મજબૂત કરવા અનેક દાખલા આપતી રહી.

(૭) એણે, બની આવે ત્યારે, મારા પર છણકા પણ કર્યા, પતિદેવની પાસે મને હલકી પાડી બતાવી, મારામાં કાંઈ રૂપ કે સાર નથી, મારા મદદગારો મતલબી અને અધમ છે એમ અનેક વાર બતાવ્યુ અને મારું આખું વાતાવરણ ચેતનારાજ જેવા મહાપુરુષની ભવ્યતાને માટે અનુચિત અને અસ્પૃશ્ય છે એમ જણાવ્યા કર્યું.

(૮) એ મને ભાંડી પાડે અને ચેતનરાજની સર્વ આપત્તિ અને રખડપાટનું કારણ હું છું એમ ઉઘાડી રીતે બતાવ્યા કરે.

(૯) એણે કતરાતી આંખે ચેતનને વારંવર દમ વગરના કહી અંદરથી એનું વીર્ય વાપરવા કહ્યું, ચેતનની ખરી તાકાત પાસે મારો આખો પરિવાર અને હું પોતે નકામાં છીએ એમ બતાવ્યુ.

(૧૦) અને એણે મીઠી વાતો એવી સિફતથી ચાલુ રાખી કે એણે ચેતનરાજનું મન વીંધી નાખ્યુ.

આ છેલ્લી મનડું વીંધવાની વાત બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની છે. જ્યારે પ્રગતિ કરતાં ચેતનરાજનું મનડું સુમતિ વીંધી લે, ત્યારે પછી એની પ્રગતિ ચોક્કસ રીતે ખૂબ આગળ ધપે છે અને એનાં વર્તાવ અને ઢંગ તદ્દન ફરી જાય છે. સુમતિની કાર્યકુશલતા અને પદ્ધતિ બતાવનાર આ આદર્શ વચન છે.

આવી રીતે ચેતનરાજની સાથે વર્તાવ કરીને સુમતિએ તો પોતાનું સ્થાન જમાવવા માંડ્યું. મારું (મમતા-કુમતિનું) સ્થાન ઢીલું પાડતાં પાડતાં અંતે એણે પતિ પર પોતાનો દોર વધારવા માંડ્યો, પતિરાજને કષાય, વિકાર, મોહ વગરના કરી દીધા, એને મારું-તારું ભુલાવી દીધું, એને વૈરાગ્યે વાસિત કરી દીધા, એને પરભાવમાંથી સ્વમાં લઈ ગઈ અને પૂજા કરનાર કે નિંદા કરનાર એકસરખા હોય એવી સમભાવના એનામાં કેળવી. અને આવી રીતે ભારે યુક્તિથી એણે તો મારો કાંટો જ કાઢી નાખ્યો. પણ એ મોટી વહુ આટલેથી અટકી નહિ. (૨)

लोकालोक प्रकाशक छैयुं, जणतां कारज सीधुं;
अंगोअंगे रंगभर रमतां, 'आनंदघन' पद लीधुं.   मोटी० ३

અર્થ—(એ મોટી વહુએ) લોક અને અલોક પર પ્રકાશ પાડનાર બચ્ચું જણ્યું એટલે એનું કામ પાર પડી ગયું, સધાઈ ગયું અને પછી તો પ્રત્યેક અંગને અંગ લગાડીને હરખભેર-ઉલ્લાસથી રમણ કરતાં એણે તો આનંદઘન પદની પ્રાપ્તિ કરી લીધી—એ પોતે નિવૃત્તિસ્થાનને મેળવી ચૂકી. (અને આ રીતે એણે મનગમતું કામ કરી લીધું.) (૩)

વિવેચન—પછી તો એ સમતાએ એક છોકરાને જન્મ આપ્યો. એ બાળક તો અનુભવજ્ઞાનથી પણ આગળ વધી ગયો. એનો પ્રકાશ લોકાલોકમાં પડવા લાગ્યો.[1] એ સર્વ વસ્તુઓને, પ્રાણીઓને અને એનાં મૂળને પ્રકાશે એટલું જ નહિ, પણ ઊંડામાં ઊંડા ભાવોને, હૃદયની અંદરની વાસનાઓને પ્રકાશી શકે, ભુત, ભવિષ્યત્ અને બનતા બનાવો પર પણ સંપૂર્ણ વેધક પ્રકાશ નાખી શકે: એવા સુંદર બાળકને એણે જન્મ આપ્યો.

આવા અદ્ભુત છોકરાની માતા બનનાર એ સમતાનાં માન વધ્યાં, મારું સ્થાન હમેશને માટે ગયું, પતિરાજ એ મોટી વહુને જ દેખે એમ બન્યું અને મારે તો વિરહની ઘડીઓ શરૂ થઈ. પણ સમતા કંઈ છોડે એવી નહોતી. એણે પતિને એક ક્ષણ પણ અળગા થવા ન દીધા. અંતે પતિદેવે આનંદઘનનું સ્થાન લીધું, આનંદમય થઈ ગયા, તોપણ એણે પતિદેવનો પનારો છોડ્યો નહિ. એણે પતિદેવનાં ઘરબાર છોડાવ્યાં, પતિદેવનું શરીર પણ

પાઠાંતર—છૈયું-છૈયો. સીધું-સીધો. લીધું-લીધો.

શબ્દાર્થ—લોકાલોક = લોક (ચૌદ રાજ) અને અલોક. (જૈન પારિભાષિક: વિસ્તાર માટે વિવેચન જુઓ). છૈયું = છોકરું. જણતાં = જન્મ આપતાં. કારજ = કામ, મુદ્દો. સીધું = સફળ થયું. સિદ્ધ થયું. અંગોઅંગ = સર્વ અંગે, સર્વ પ્રદેશે, એકેએક અવયવે. રંગભર = રસભર, હરખભેર, ઉત્સાહથી.

૧. આ લોકાલોકપ્રકાશક છૈયું ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન એટલે આત્મા એને સમજે ત્યારે આત્માને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એ અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ છે. એની અગાઉની સ્થિતિમાં મતિ-શ્રુત-જ્ઞાન હોય છે ખરાં, પણ તે મન કે ઇંદ્રિયો દ્વારા થતાં હોઈ 'પરોક્ષ' છે; ત્યારે આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવા પછી લોકાલોક પર સીધો પ્રકાશ પડે છે. અને જ્ઞાનસૂર્યનો પ્રકાશ થાય ત્યારે તો એ સીધું આત્મ તેજ પાડે છે. —વિવેચનકાર.

છોડાવ્યુ, અને વ્યવહારના પલટાઓ ભુલાવી દીધા. આ રીતે એ મારી શોકે મોહરાજાને બંદીવાન બનાવી દીધા અને મારું માથું સ્વામીદેવને ચરણે ધરી દીધું.

આ દૃષ્ટિએ શરૂઆતની સાખી વિચારીએ તો તદ્દન નવીન ભાવ બેસી જશે. કુમતિનો કકળાટ તે સાખીમાંથી તારવી શકાય છે. કુમતિ કહે છે કે મારે જ્યારે ખપ નહોતો ત્યારે ક્રોધ, માન વગેરે અનેક મનોવિકારો મારે મંદિરે આંટા દેતા હતા, અને આજે એમાંનો એક શોધ્યો પણ જડતો નથી. આજે હું એકલી પડી ગઈ છું, આજે પરિવાર વગરની થઈ ગઈ છું ! અને મારું જોબન એળે ચાલ્યું જાય છે. અને પતિદેવ વગર મારો અવતાર નકામો થઈ જાય છે. આ રીતે સાખીનો ભાવ પદ નેવું સાથે મેળવી શકાય છે. (૩)

ઉપસંહાર—આ આખું પદ અને ઉપરની સાખી તદ્દન નવીન ઢબ પર રચાયલું જણાય છે. અત્યાર સુધીમાં વિરહાલાપ કે નિસાસા આપણે સુમતિ કે સમતાના જ સાંભળ્યા છે, કોઈ પણ પદમાં મમતાનો કકળાટ જાણ્યો નથી, કારણ કે મમતાદેવી એવી લપટી છે કે ગમે ત્યાંથી ઘૂસી જાય, અને મોટા મોટા યોગીઓને પણ ચક્કરમાં નાખી દે, ચૌદપૂર્વ-ધરનો પણ પાત કરાવી નાખે અને અનંત સંસારમાં અથડાવી પાડે મહાપુણ્યનો ઉદય થયો હોય, અંતરથી આત્મદશા જાગી હોય, સ્વપરનું જ્ઞાન થવા ઉપરાંત સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ નિર્ણયાત્મક થયો હોય, લાલચ કે દુન્યવી ઇચ્છાને તાબે ન થવા જેટલી આત્મશક્તિ આવી હોય અને દૃઢ નિર્ણયને વળગી રહેવાની વીર્યસ્ફુરણા થઈ હોય તો જ મમતાને કકળાટ કારવાનો વારો આવે છે. બાકી એક વાર તેની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને એનો કાંટો સદાને માટે નીકળી ગયો, પછી તો જે આનંદ થાય છે, જે લોકાલોકના ભાવો નજરે દેખાય છે અને જે આત્મરમણતા થાય છે તેનું વર્ણન અશક્ય છે. એ મમતા બાઈ (નાની વહુ)નો વધારે પરિચય આવતા પદમાં હજુ કરવાનો છે, પણ એની ચિકાશ-શક્તિ અને લપ્પીપણાનો ખ્યાલ અગાઉ પણ ઘણો થઈ ગયો છે. એવી મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે એ નૂતન વિષય છે, અદ્‌ભુત દિવસ છે, અનનુભૂત અકલ્પ્ય પરિસ્થિતિ છે. બધી વાતનો સાર અનુભવઅમૃતજળ પીવામાં અને લોકાલોકપ્રકાશક છૈયાને જણાવવામાં છે; એ એક વાર થયુ એટલે 'કારજ'–કામ થઈ જાય છે અને અતિ વિશિષ્ટ અનનુભૂત આનંદમાં રગદોળાઈ જવાય છે. (૯૦)

પદ એકાણુમું

ભૂમિકા—નેવુંમા પદમાં સુમતિની આખી કાર્યપદ્ધતિને નાની વહુ–મમતા કેવી નજરે જુએ છે, એના પર કેવાં મ્હેણાંટોણાં કરે છે, એને લોકાલોકપ્રકાશક છોકરો થયો તેના તરફ કેવી માઠી નજર કરે છે અને સારા મુદ્દા પર પણ કેટલી અદેખાઈ કરે છે તે વિચારી ગયા. એની નજરે અનુભવઅમૃતપાન કેવું વિચિત્ર લાગે છે તે આપણે જોયું. અને અંતે આનંદઘન પદ લઈ લીધું અને પોતે પતિદેવને હમેશને માટે ખોઈ બેઠી એ વાતનો

એનો કાળો કકળાટ આપણે વિચારી ગયા. એ પદમાં આપણે એ પણ જોયું કે સારામાં સારું કાર્ય હોય, પણ જો અદેખાઈની નજરે જોવામાં આવે તો તેને ખરાબ તરીકે જોઈ શકાય છે. બચાવના કામને ખૂનનુ કામ દેખાડી શકાય છે અને અતિ સુંદર બાળકને, તે શોકનું હોવાને કારણે, વગોવી શકાય છે. મતલબ, જ્યારે હલકું પ્રાણી વાંક કાઢવા બેસે છે ત્યારે એ સભ્યતાના સર્વ નિયમોને નેવે મૂકે છે: આવી શોકની પદ્ધતિ જગજાહેર છે. પણ એમાં એક વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. શોકોમા કોઈ ખાનદાન કુટુંબની હોય છે અને કોઈ લઢવાડિયા હલકા ખાનદાન (પિયર)ની હોય છે. એક વસ્તુની બન્ને અધિકારી હોઈ, ખાનદાન પિયરિયાંવાળી પોતાની શોકની અદેખાઈ કરે તો ખરી, પણ તેની રીતભાતમાં અને બોલીમાં વિશિષ્ટપણું જરૂર હોય છે.

સુમતિ એ ખાનદાન છે, ઉચ્ચ સ્વભાવની છે, એનું આખું સ્થાન મમતા–કુમતિ પચાવી પડેલ છે; છતાં એ જ્યારે પાડોશીની પાસે પોતાના વિરહદુઃખની વાત કરે છે ત્યારે પણ એની ભાષાની ભવ્યતા, એના ઉચ્ચ આશય અને એની અદ્‌ભુત વિશાળતાને બતાવી આપે છે. આ પદમાં મોટી વહુ–સુમતિ પાડોશીને વિજ્ઞપ્તિ કરી પોતાની નાની શોકને સાચો માર્ગ સમજાવવા વીનવે છે, એના કાર્યની અસર કેવી ખોટી થાય છે તે બતાવે છે અને આવા અતિ સુંદર પતિની બૈરીને ન છાજે તેવું વર્તન ચલાવવા માટે પોતાનો હૃદયનો દાહ પાડોશીઓ પાસે ખાલી કરે છે.

સુમતિ જ્યારે નવી વહુ–મમતા–શોક–ને અયોગ્ય આચરણ કરતી જુએ છે અને પોતાના અતિ પ્રિય અને અનેકગુણ ધારણ કરનાર પતિને ખોટે માર્ગે ઉતારતી દેખે છે, ત્યારે તેને તેમ કરતી અટકાવવા માટે એ પોતાનાં ઓળખીતાઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી શોકને સાચે રસ્તે ઊતરી આવવાનુ સમજાવવા કહે છે. આ પશ્ચાદ્‌ભૂમિકા પર આ પદ રચાયલું છે અને તેને આગલા નેવુંમા પદ સાથે વિચારવાથી સુમતિની વિશાળતા અને મમતાની અદેખાઈ અને બોલવાની હલકી રીતિનો બરાબર ખ્યાલ આવશે. આ ભૂમિકા પર હવે આપણે આ પદને વિચારીએ.

પદ

(રાગ–મારુ)

वारो रे कोई परघर रमवानो ढाल, नादानी वहुने परघर रमवानो ढाल;
परघर रमतां थई जूठाबोली, देशे धणीजीने आल. वारोजी० १

અર્થ—નાની વહુ (કુમતિ–મમતા)ને પારકે ઘેર રમવાના હેવા પડી ગયા છે. અરે, એની એ (ખરાબ) ટેવને તમે કોઈ અટકાવો, એને એ હેવા પડચા છે તેને અટકાવો.

પાઠાંતર—પ્રથમ પંક્તિ આખી પ્રતમા નથી ત્યા 'નદાની વહુ'થી પદ શરૂ કરે છે. નાદાની—નાની.

શબ્દાર્થ—વારો = મટાડો, અટકાવો. ઢાલ = પદ્ધતિ, ઢબ, ટેવ. નાદાની = નાની, વય કે સ્થાનમા ઊતરતી. જૂઠાબોલી = અસત્ય ભાષણ કરનારી. આળ = ખોટો આરોપ, કલંક, તહોમત.

પારકે ઘેર રમતાં રમતાં એ તો ખોટાબોલી થઈ ગઈ છે! અને (કોઈ એને ઠપકો આપશે તો એ તો ઊલટી) પતિદેવ ઉપર કલંક ચઢાવશે, દેવ ઉપર આરોપ મૂકશે! (૧)

વિવેચન—અતિ શાંત, સહૃદયા દેવી સુમતિ પોતાની શોકના આખા વર્તનનો દૂર રહી રહી અભ્યાસ કરતી હોય છે; એને પોતાના દુઃખ કરતાં પણ પતિદેવની થયેલ દુઃખદ સ્થિતિ, એમના આખા વિકાસક્રમનો થયેલો ગોટાળો અને તેમની લપસી જતી કારકિર્દી માટે ભારે ખેદ થાય છે. એની વાત કુભાર્યા મમતા તો સાંભળે પણ નહિ, એટલે એ પોતાના પાડોશીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

પોતાની શોક મમતાને—નાની વહુને—પર ઘરમાં ભટકવાના હેવા પડી ગયા છે. એને મોહરાયને ઘેર રમવું ગમે, સોળ કષાયો સાથે ઠઠ્ઠા કરવા ગમે, માન–પ્રતિષ્ઠાઓ ગમે, ચાર ગતિમાં દોડાદોડ કરવી ગમે, શાતા–અશાતાને ઘેર લપટાવું ગમે, જ્ઞાન–દર્શનનાં આવરણોમાં નાચવું ગમે, કામદેવને ઘેર આંટા ખાવા ગમે. એનો પગ ઘરમાં છબે જ નહિ, એને પતિદેવની તક-તેવડ જાળવવા કરતાં પારકા ઘરમાં પોતાની સાથે એને રખડાવવા ગમે. નાની વહુને આવી રીતે પારકે ઘેર રખડવાના અને પતિને રખડાવવાના હેવાજ પડી ગયા છે. સુમતિ કહે છે કે અરે ભાઈ! આ મારી શોકને પારકે ઘેર રખડવાની અને રમવાની ટેવ પડી ગઈ છે, એને કોઈ અટકાવો. એક વખતે પ્રાણીને અમુક વાતનો ચરસ લાગે એટલે પછી એને બીજું સૂઝતું નથી. આવી દશા મારી શોક મમતાની થઈ પડી છે.

'**ઢાલ**' એટલે રીત અથવા ઢંગ અર્થ થાય. એક જાતની ટેવ જ પડી જાય એ ઢાલ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપર અર્થ થયો. અથવા 'ઢાળ' એટલે ઉતાર: ઊંચેની જગ્યાએથી નીચે ઊતરવાનો માર્ગ ઢાળ કહેવાય. ચઢવું દોહ્યલું છે, પણ ઊતરવું સહેલું છે. પરઘર રમણતાનો ઢાળ સહેલો હોઈ એ વગર મહેનતે સ્વીકારાઈ જાય છે. મમતાના માર્ગો ઢાળ જેવા જ હોય છે. ત્યાં ઊતરી જતાં વાર લાગતી નથી. આ બીજો અર્થ પણ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય છે.

અથવા ઢાળ એટલે ધાતુ—સોનારૂપા—ને ગાળીને પાડેલી લગડી. મમતામાં પરઘર-રમણતાનાં અનેક તત્ત્વો એકઠાં કરી તેની ઢાળ પાડવામાં આવી છે, એ પરભાવોનું સમુચ્ચયીકરણ છે, પરભાવની ઢાળકી છે, પરભાવની પેટી છે, એ અર્થ પણ જામે તેવો છે.

મારે અને દેવચંદને 'ઢાળ' સારો છે, ત્યાં ઢાળનો અર્થ 'સંબંધ' અથવા 'ઘરોબો' થાય છે. મમતાને પારકાં ઘરો સાથે ઢાળ–સંબંધ એવો બેસી ગયો છે કે એ એનો ઘરોબો થઈ ગયો છે અને એ સંબંધ સાથે એ એકમેક થઈ ગઈ છે. આ અર્થ પણ વિચારવા જેવો છે.

સર્વથી બંધબેસતો અર્થ ટેવ, ઢબ, હેવા તરીકો અથવા ઢંગ, એ જ લાગે છે, અને એ સર્વ એકાર્થવાચી—પર્યાયો છે. બીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ અર્થ નજરે વિચારવા યોગ્ય જરૂર લાગે છે, એટલે તે અહીં સૂચવ્યા છે.

એનો કાળો કકળાટ આપણે વિચારી ગયા. એ પદમાં આપણે એ પણ જોયું કે સારામાં સારું કાર્ય હોય, પણ જો અદેખાઈની નજરે જોવામાં આવે તો તેને ખરાબ તરીકે જોઈ શકાય છે. બચાવના કામને ખૂનનું કામ દેખાડી શકાય છે અને અતિ સુંદર બાળકને, તે શોકનું હોવાને કારણે, વગોવી શકાય છે. મતલબ, જ્યારે હલકું પ્રાણી વાંક કાઢવા બેસે છે ત્યારે એ સભ્યતાના સર્વ નિયમોને નેવે મૂકે છે: આવી શોકની પદ્ધતિ જગજાહેર છે. પણ એમાં એક વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. શોકોમાં કોઈ ખાનદાન કુટુંબની હોય છે અને કોઈ લઢવાડિયા હલકા ખાનદાન (પિયર)ની હોય છે. એક વસ્તુની બન્ને અધિકારી હોઈ, ખાનદાન પિયરિયાંવાળી પોતાની શોકની અદેખાઈ કરે તો ખરી, પણ તેની રીતભાતમાં અને બોલીમાં વિશિષ્ટપણું જરૂર હોય છે.

સુમતિ એ ખાનદાન છે, ઉચ્ચ સ્વભાવની છે, એનું આખું સ્થાન મમતા–કુમતિ પચાવી પડેલ છે; છતાં એ જ્યારે પાડોશીની પાસે પોતાના વિરહદુઃખની વાત કરે છે ત્યારે પણ એની ભાષાની ભવ્યતા, એના ઉચ્ચ આશય અને એની અદ્ભુત વિશાળતાને બતાવી આપે છે. આ પદમાં મોટી વહુ–સુમતિ પાડોશીને વિજ્ઞપ્તિ કરી પોતાની નાની શોકને સાચો માર્ગ સમજાવવા વીનવે છે, એના કાર્યની અસર કેવી ખોટી થાય છે તે બતાવે છે અને આવા અતિ સુંદર પતિની બૈરીને ન છાજે તેવું વર્તન ચલાવવા માટે પોતાનો હૃદયનો દાહ પાડોશીઓ પાસે ખાલી કરે છે.

સુમતિ જ્યારે નવી વહુ–મમતા–શોક–ને અયોગ્ય આચરણ કરતી જુએ છે અને પોતાના અતિ પ્રિય અને અનેકગુણ ધારણ કરનાર પતિને ખોટે માર્ગે ઉતારતી દેખે છે, ત્યારે તેને તેમ કરતી અટકાવવા માટે એ પોતાનાં ઓળખીતાંઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી શોકને સાચે રસ્તે ઊતરી આવવાનું સમજાવવા કહે છે. આ પશ્ચાદ્ભૂમિકા પર આ પદ રચાયલું છે અને તેને આગલા નેવુંમા પદ સાથે વિચારવાથી સુમતિની વિશાળતા અને મમતાની અદેખાઈ અને બોલવાની હલકી રીતિનો બરાબર ખ્યાલ આવશે. આ ભૂમિકા પર હવે આપણે આ પદને વિચારીએ.

પદ

(રાગ–મારુ)

वारो रे कोई परघर रमवानो ढाल, नाहानी वहूने परघर रमवानो ढाल;
परघर रमतां थई जूठाबोली, देशे धणीजीने आल. वारोजी० १

અર્થ—નાની વહુ (કુમતિ–મમતા)ને પારકે ઘેર રમવાના હેવા પડી ગયા છે. અરે, એ (ખરાબ) ટેવને તમે કોઈ અટકાવો, એને એ હેવા પડયા છે તેને અળસાવો.

પાઠાંતર—પ્રથમ પંક્તિ આખી પ્રતમાં નથી. ત્યાં 'નહાની વહૂ'થી પદ શરૂ કરે છે. નાહાની—નાની.
શબ્દાર્થ—વારો = મટાડો, અટકાવો. ઢાલ = પદ્ધતિ, ઢબ, ટેવ. નાહાની = નાની, વય કે સ્થાનમાં ઊતરતી. જૂઠાબોલી = અસત્ય ભાષણ કરનારી. આળ = ખોટો આરોપ, કલંક, તહોમત.

તો પ્રસંગ પૂરો થતાં વિયોગ, હાનિ કે હીનતા થાય, એટલે એને માટે તો ક્ષણિક આનંદની પાછળ ઓળંભા જ રહે. એનામાં સ્થિરતા નહિ, ઊંડાણ નહિ અને સ્થાયી ભાવ નહિ એટલે એના પરિચયમાં આગળ અને પાછળ કકળાટ અને ઉકળાટ જ હોય, એટલે એના નામની દરરોજ ફરિયાદો, એના સંબંધમાં દરરોજના ઠપકા અને એને માટે દરરોજના ઉસરડા જ ચાલ્યા આવે છે.

ખરેખર, એ તો હૃદયમાં સાલ ઊભું કરે છે. એ બાઈ પોતાનું સાધવાને બદલે નવાં નવાં તોફાનો મનમાં ઊભાં કરે છે. 'ઉપાસન'નો અર્થ 'ઉશ્કેરણી' પણ થાય છે. આ બાઈ સાહેબ તો એવાં છે કે એ સામાના હૃદયમાં નકામું સાલ ઊભું કરે છે. એનું નામ લેતાં આનંદ થવાને બદલે, એના તરફ નજર કરતાં સહાનુભૂતિ, પ્રેમ કે ઉલ્લાસ થવાને બદલે, એ તો ઊલટી હૃદયમાં નડતર કરે છે. અતિ પવિત્ર પતિના નામને આવી રીતે વગોવનાર એ બાઈને માટે શું કહેવું? અને શું કરવું?–એની સમજ પડતી નથી. એટલા માટે આ નાની વહુને પારકે ઘેર રખડવાનો ઢાળ પડ્યો છે એને અટકાવો, એને એમ કરતી વારો અને એ કુળવટને છાજે તેવી રીતે વર્તે એવી એને પ્રેરણા કરો. (૨)

बाई रे पाडोसण! जूओ ने लगारेक, फोगट खाशे गाल;
'आनंदघन' सुरंगे रमतां, गोरे गाल झबूके झाल. वारो० ३

અર્થ—અરે પાડોશી બાઈઓ! બહેનો! તમે જરા જુઓ તો ખરાં! (મને લાગે છે કે) એ તો નકામી ગાળો ખાશે! આનંદઘન એની સાથે રંગ રમે છે ત્યારે એના ગોરા ગાલ પર અગ્નિની જ્વાળા ઝગમગે છે અથવા આનંદઘન એની સાથે રંગે રમે છે અને એના ગોરા ગાલ ઝપટથી ઝાલીને રમે છે. (૩)

વિવેચન—અને એ મમતાની નજીકમાં રહેનારી પાડોસણ બહેનો! બાઈઓ! તમે જરા નજર ઊંચી કરીને જુઓ તો ખરાં! આવી વિપત્તિ આવે ત્યારે પડોશણને અપીલ કરવાની ભારતીય રીતિ જાણીતી છે. પાડોશીને વાત કરવામાં નાની વહુની વગોવણી કરવાનો ઇરાદો નથી, પણ પાડોશીઓ સારી લાગવગ વાપરી બાઈસાહેબને (નાની વહુ–શોકને) ઠેકાણે લાવે તો ઘરનું સૂત્ર સુધરી જાય; એટલા માટે એ પાડોશીઓને કહે છે કે તમે જરા જુઓ અને મમતા બાઈને સાચી સલાહ આપો. મને તો લાગે છે કે એ મમતા બાઈ કોઈની ગાળો ખાશે. આવા શુદ્ધ પતિને એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં પાડનાર અને

પાઠાંતર—પાડોસણ–પાડોસણ. ફોગટ–ફોકટ. પ્રભુરંગે–સુરંગે.

શબ્દાર્થ—લગારેક = જરા માત્ર. ફોગટ = વિના કારણ, નકામી. ગાળ = અપશબ્દ. સુરંગે = આનંદથી. ગોરે = સફેદ, ઊજળું. ગાલ = મુખ (પર). ઝબૂકે = રહીરહીને ચમકે, ઝબક ઝબક થાય. (ક્રિયાપદ); ઝડપથી (અવ્યય). ઝાલ = કાનમાં પહેરવાનું એક ઘરેણું, રેણથી કરેલું ધાતુનું સાંધણ; અથવા 'ઝાળ' એટલે જ્વાળા, આંચ; 'ઝાલ' એટલે ઝાલીને, પકડીને.

ઉપસંહાર—નેવુંમું અને આ એકાણુંમું પદ તદ્દન નવીન ઢબનાં છે. એમાં સુમતિ–કુમતિનાં આચરણોને જુદી જ ઢબે બતાવ્યાં છે. નેવુંમું પદ કુમતિના મુખમાં મૂક્યું છે, ત્યારે એકાણુંમું પદ સુમતિના મુખમાં મૂક્યું છે. નેવુંમું પદ વાંચતાં આશા બંધાય છે, ત્યારે એકાણુંમું પદ વાંચતાં ચેતનરાજની વર્તમાન દશા માટે ખેદ થાય છે. અનંત આનંદનો ધણી, શિવસુખનો ભોક્તા, અલખનિરંજન, અદ્ભુત યોગી ઘેર ઘેર ભટકતો ફરે, પોતાની અમૂલ્ય પરિસ્થિતિને ન પિછાને અને કારણ વગરનાં મેણાંટોણાં સાંભળે એ ખેદ થાય તેવી વાત છે. અને એવા અખંડ, પ્રૌઢપ્રતાપી, ઉત્તમ ગુણના ધણીને રખડતાં અને લોકોના ઠપકા ખાતાં જોવામાં આવે ત્યારે કોઈ પણ સહૃદય પ્રાણીને એનાં વલખાં અને અપકીર્તિ માટે જરૂર દુઃખ થાય; તો પછી ઘરની બૈરી, જે વિરહતાપથી તપી રહેલી હોય, દુઃખમાં દહાડા કાઢતી હોય, ઘરના ઢેઢફજેતા સાંભળતી હોય, તેને તો જરૂર દુઃખ થાય એમાં નવાઈ નથી.

સુમતિની ભાષા પ્રૌઢ અને સુંદર છે, પણ એક સ્થાને આ પદમાં 'છિનાળ' શબ્દ મહાયોગીએ વાપર્યો છે. એનો ખુલાસો મને આ રીતે બેસે છે: આનંદઘનજીએ સર્વ પદોમાં અને આખી ચોવીશીમાં ભાષાપ્રયોગ બહુ સુંદર અને યોગીને છાજતો કર્યો છે. એમની ભવ્ય વિચારસરણી અને અંતરઉદ્ગારની સાથે 'છિનાળ' અથવા સત્તરમા કુંથુનાથજીના સ્તવનમાં 'સાળો' શબ્દ જરા કાનને સાલે તેવા મને લાગ્યા. તે પર વિચાર કરતાં મને એક ખુલાસો બેસે છે.

'સાળો' શબ્દ જેમ ખરાબ અર્થમાં તુચ્છતાદર્શક થાય છે તેમ જ તેનો પ્રયોગ સારા અર્થમા પણ થઈ શકે છે. 'સાળો' એટલે 'વહાલો' એ અર્થમાં વપરાય છે. અને ઘણીવાર હુલામણાના અર્થમાં હેતમાં પણ વપરાય છે. 'સાલો એવો પાક્કો છે કે એની વાત સાંભળતાં આપણે તો ચૂપ થઈ જઈએ.' ત્યાં 'સાલો' તુચ્છતા નથી બતાવતો, વહુના ભાઈના અર્થમાં પણ નથી જણાતો અને ગાળના અર્થમાં પણ નથી વપરાતો. કોઈ વખત લાટ પ્રદેશમાં 'હું સાળો એવો ભોળો ' એવો ભાષાપ્રયોગ પણ સાંભળ્યો છે. ત્યાં 'સાળો' એટલે 'વહાલો' સમજવું. આવી રીતે 'છિનાળ'નો કોઈ વાક્યપ્રયોગ દેશવિશેષે થતો હોય તો મારી જાણમાં નથી. વિચારીના વિચારને આંકનાર, ગુણહીનની ભવ્ય ભાષા કવનાર, 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે'—જેવા અદ્ભુત આંતર કવન ગાનાર 'છિનાળ' જેવો તુચ્છ શબ્દપ્રયોગ કરે એ જરા ખટકતું લાગે છે. અને કદાચ દેશવિશેષે પ્રયોગ હોય તો તેમાં ગાળ જેવું નહિ હોય, તોપણ આનંદઘનજીની ભાષાવિભૂતિને અને એ પ્રયોગની ભૂમિકાને મેળ ખાતો નથી એમ તો જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ ભાષાવિચારણાની વિશેષ ચર્ચા ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ. પ્રથમ વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૫૫ સુધી ભાષાવિચારણા થઈ છે તે કરતાં તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ભાષાની પર વિચાર તદ્યોગ્ય સ્થાને થશે.

કરાવો, આપનો સાક્ષાત્કાર કરાવો. આપનાં દર્શન વગર મને જરા પણ ચેન પડતું નથી અને ઝૂરી ઝૂરીને મારું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે, નબળું પડતું જાય છે. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના–વિરહઘેલી ભામિની–પતિની ગેરહાજરીમાં પતિદેવને ઉદ્દેશીને વીનવે છે. ધ્યાનમાં રહે કે અત્યારે પતિદેવ તો પર રમણીઓ સાથે ક્યાંના ક્યાં રખડતા થઈ ગયા છે, અને પોતાની પત્નીને યાદ પણ કરતા નથી. આવે વખતે વિરહતાપથી તપી ગયેલી પણ પતિને સર્વસ્વ માનતી સતી દેવી ચેતના પોતાના ઉદ્ગારરૂપે બોલે છે: મારા દેવ! મારા જીવનના આધાર! મને આપનાં દર્શનનો લાભ આપો, મારે મંદિરે પધારો, અને મારી સેજડીને શોભાવો. આપનાં દર્શન વગર મને તો જરાયે ચેન પડતું નથી. હું તો જળી રહી છું અને મારા શરીરમાં અને મનમાં ભડકા બળે છે. વિરહદશાના આવા હાલ છે. ચેતનાને કંઈ કળ વળતી નથી અને શરીર તો આખું તડફતડફ થઈ રહ્યું છે. (૧)

આવી પોતાની દશા પોતાની બહેનપણી પાસે વર્ણવતાં એને વધારે ખેદ થાય છે. તે આગળ વધે છે:—

> कहा कहुं कछु कहत न आवत, बीन सेजा क्युं जीजे ?
> सोहु खाई सखि ! काहु मनावो, आप ही आप पतिजे. दरिसन० २

અર્થ—હું તે શું કહું? (હવે તો) કહેવાનું કાંઈ પણ (યાદ) આવતું નથી. (કારણ કે કહેવાની વાત પણ શરમ ઉપજાવે તેવી છે.) વગર સેજડીએ તે કેમ કરીને સુવાય? શા સુખે સુવાય? બહેન! સોગન ખાઈ, આગ્રહ કરી, ગમે તેમ કરીને મારા પતિદેવને મનાવો–સમજાવો. પછી તો એને પોતાને પોતાની મેળે ખાતરી થઈ જશે, વિશ્વાસ આવી જશે. (૨)

વિવેચન—મારા દેવ! હું કહી કહીને શું કહું? કેટલું કહું? કોની પાસે કહી સંભળાવું? મને તો કાંઈ કહેવાનું સૂઝતું પણ નથી. અથવા આ મારા ઘરની વાત હોઈ, પતિપત્ની વચ્ચેની હકીકત હોઈ, એ કહી બતાવતાં પણ શરમ આવે છે. સન્નારી ઘરનાં છિદ્ર ઉઘાડે નહિ, એ પોતાના ઘરની વાત સખીઓ પાસે અત્યંત સંકોચ પૂર્વક કહે છે. એ કહે છે, બહેનો! આ મારા ઘરની વાત તમને કહેતાં પણ લાજ આવે છે. પતિ વગર સેજડી નહિ, સેજડી વગર ઊંઘ નહિ, ઊંઘ વગર શાંતિ નહિ, શાંતિ વગર ચેન નહિ, અને ચેન વગર નિરાંત નહિ: આવી મારી સ્થિતિ છે. એનું તમારી પાસે શું વર્ણન કરું?

હવે તો બહેનો! તમે જઈ મારા પતિદેવને સોગન ખાઈને–દઈને સમજાવીને મારે

પાઠાંતર—સેજા–સેવા. સોહુ–સાહુ. સખિ–સકિ. કાહુ–કીહુ.

શબ્દાર્થ—કહા = શું. કછુ = કાંઈ. કહત = કહેવાનું. ન આવત = આવતું નથી. સેજા = શય્યા. ક્યું = કેમ. જીજે = શોભે, સુવાય. સોહુ = સમ. કાહુ = ગમે તેમ કરી. આપ હી = પોતે, જાતે. પતીજે = ખાતરી કરી લે, ચોકસી કરે.

મંદિરીએ લઈ આવો છો. પતિને અને પત્નીને વાંધો પડે ત્યારે તેની સાહેલીઓ પતિદેવને સમજાવવા જાય છે. પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો આ પણ એક રસ્તો છે. કદાચ લોકલાજના માર્યા કે તમને નારાજ કરવાની અનિચ્છાવાળા પતિદેવ મારે મંદિરે પધારે તો મારી સેજડી પવિત્ર થાય અને મારા શરીરમાં બળતો વિરહઅગ્નિ શમે. અને બીજો લાચારીનો માર્ગ તો પછી નસીબ ઉપર રાખવાનો છે. કોઈ વખત તો એને જરૂર પ્રતીત પડશે કે હું કેવો છું, અને મારી તેમના તરફ કેવી સાચી ભક્તિ છે. કાં તો તમે એમને મનાવી લાવો અથવા એને પોતાને પ્રતીત થાય ત્યાં સુધી વાત મૂકી દો; બીજો ઉપાય મને સૂઝતો નથી. સમજાવટથી વાત નહિ બને તો પછી કુદરત ઉપર છોડવી એ જ યોગ્ય ગણાય. સાચખોટની ખાતરી થશે અને સાચું સમજશે ત્યારે આફૂડા મારે મંદિરે આવી લાગશે.

અથવા બહેનો ! તમે મારા પતિદેવને સોગન ખાઈ ખાઈને શા માટે મનાવો છો ? એને અંતે સાચી વાતની પ્રતીત થશે અને એ જાતે મારે ત્યાં ચાલ્યા આવશે. મારામાં દોષ નથી, મારો તેમના તરફનો રાગ પવિત્ર છે, તો પછી મનામણા–તેડાં શા માટે કરો છો ? એ તો અંતે પોતે જ સમજી જશે અને જાતે જ ચાલ્યા આવશે. (પ્રથમનો અર્થ વધારે બંધબેસતો લાગે છે.)[1]

देउर देरानी सासु जेठानी, युंही सब मिल खीजे;
'आनंदघन' बिनुं प्रान न रहे छिन, कोर जतन जो कीजे. दरिसन० ३

અર્થ—મારાં (થઈ પડેલા કે થતાં) દેર, દેરાણી, સાસુ અને જેઠાણી એ સર્વે એકઠાં મળી જઈને મારા ઉપર ચિડાય છે. મારા નાથ આનંદઘન પ્રભુ વગર મારા પ્રાણ ગમે તેટલા કરોડો ઉપાય કરીએ તોપણ હવે તો ક્ષણમાત્ર પણ ટકતા નથી. માટે મારા પ્રાણનાથ ! મને આપનાં દર્શન આપો. (૩)

વિવેચન—મારાં દેર–દેરાણી, સાસુ–જેઠાણી બધાં અંદર અંદર મળી જઈને વગર કારણે મારા ઉપર ગુસ્સે થાય છે. કારણ કે એ સર્વ મારાં સાચાં દેર–દેરાણી કે સાસુ–જેઠાણી નથી, થઈ પડેલાં છે. દેરને સ્થાને પં. ગંભીરવિજયજી કામરાગને મૂકે છે; દેરાણી

પાઠાંતર—દેઉર–ગોરદો. દેરાની–દોગારાની. જેઠાની–જિઠાની. યુંહી–સુમીલી. સબ–સગહિ. બિનુ–બીન. કોટ–કોડી. પ્રતમાં ટેકનુ પદ પ્રા૦ કરે છે, દરિસન નહીં. ગાતી વખત તેનો ઉપયોગ છે.

શબ્દાર્થ—દેઉર = દેર, પતિનો ભાઈ. દેરાની = દેરની પત્ની. સાસુ = પતિની માતા. જેઠાની = પતિના મોટાભાઈની વહુ. યુંહી = એમ જ, વિના કારણ. સબ = સર્વ. મિલ = મળીને ખીજે = ગુસ્સે થાય છે, ચિડાય છે. બીનું = વગર. પ્રાન = જીવન, જીવવું તે. છિન = લગારમાત્ર, ક્ષણ. કોર = કોડ, કોટિ. જતન = પ્રયત્ન, સંભાળ. કીજે = કરવામાં આવે.

૧. 'કાઢુ'નો અર્થ 'ગમે તેમ કરીને' થાય છે; 'શા માટે' એમ પણ થાય. બન્ને અર્થની ઉપર ઘટના કરી છે. –વિવેચનકાર.

સ્થાને ભોગપરિણુતિ–દેવી રતિ–ને મૂકે છે; સાસુ સ્થાને ભગવતી લોકસ્થિતિને મૂકે છે, અને લોભદશાને જેઠાણી સ્થાને મૂકે છે. એ બધાં થઈ પડેલાં સગાંઓ તો મારી ઉપર ખીજ કરે છે. એમને લાગે છે કે હું બહુ સાફાઈ કરનારી છું.

અથવા મારા પતિના નાનાભાઈ ગૃહીધર્મ, તેમની શ્રી સદ્‌ગુણરક્તતા,[1] જે મારી દેરાણી થાય, મારા જેઠ યતિધર્મની પત્ની દેવી સદ્‌ભાવસારતા,[2] જે મારી જેઠાણી થાય, કે મારી સાસુ મહાદેવી વિરતિ (ચારિત્રરાજની પત્ની)[3] એ સર્વ તો મારા ઉપર રીસે ભરાય છે. તેમને એમ લાગે છે કે હું પતિને કબજે રાખી શકતી નથી અને તેમને જ્યાં ત્યાં ભટકવા દઉં છું, તેમાં મારી ઓછી આવડત છે. આ કારણે તેઓ મારા ઉપર ખિજાય છે. સખીનાં મનામણાં ચાલે તેમ નથી અને દેરાણી–જેઠાણી ખીજે ભરાય છે. મારા દેવ! આપના વગર મારા પ્રાણ ક્ષણવાર પણ ટકે તેમ નથી. આ છેલ્લી વાત તદ્દન સાચી છે. મારી સખીઓ મનામણાં કે આગ્રહ કરે કે મારા ઉપર મારાં દેર–દેરાણી ખીજે એ સર્વ વાત આપ મન પર ન લો અથવા જરૂર લો; મારે તો આપને એક જ વાત કહેવાની છે કે આપના વગર આ ચેતના એક ક્ષણમાત્ર પણ ટકે તેમ નથી, એને ટકાવવા હજારો ઉપાયો લેવામાં આવે કે તેની અનેક રીતે સંભાળ લેવામાં આવે તે સર્વ નકામાં છે. અંતે આપ મારા છો અને હું આપની છું. આપ મારે ત્યાં પધારો, મને દર્શન આપી મારી આંખોને પવિત્ર કરો અને મારી સેજડીને શોભાવો. ધન્ય મારા પતિદેવ! વાહ વાહ મારા આનંદઘન! (૩)

ઉપસંહાર—ખરી વાત તો એ છે કે અદંરથી ચેતનાને હજુ પ્રાણજીવનનાં દર્શન કરવાનો સાચો તલસાટ જ જાગ્યો નથી. જ્યારે એને મનમાં સાચી તાલાવેલી લાગશે ત્યારે એ પતિ ગમે ત્યાં રખડતા હશે ત્યાંથી એને પકડી પાડશે. આ તો પતિદેવ રખડ્યા કરે છે અને દેવી ચેતના મૂર્છાગત દશામાં પડી ગયાં છે. અત્યારે દેવીને સળવળાટ થયો છે. બાકી બન્નેનો મેળ જ્યારે બેસશે એટલે પછી દેર-દેરાણી, જેઠ-જેઠાણી કે સાસુનણંદની ખીજની કે સમજાવટની કાંઈ જરૂર નહિ રહે. માટે ખરી વાત તો ચેતના અને ચેતનનો મેળ મેળવવાની છે. અને એ વાત બની તો પછી બાકીનું સર્વ ચાલ્યું આવશે. આવા ભાવનાં બીજાં પદો આવી ગયાં છે તેથી આ પદના આશય ઉપર જ વધારે ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર રહે છે. મુદ્દો પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો છે, શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનદેવનો મેળ કરાવવાનો છે અને બાકીની સર્વ બાબતો વ્યવહારનજરે વિરહી સ્ત્રીની દશાને બતાવવાનો છે. વસ્તુતઃ તો ચેતના–ચેતનનો એકીભાવ છે, અને તેઓ દૂર છે, વિયોગની સ્થિતિમાં છે, વિરહદશામાં છે એમ કહેવું એનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ચેતનદેવ હજુ પરભાવમાં

૧. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૫, પૃ. ૧૦૮૬.

૨. એજન પૃ. ૧૦૭૭.

૩. એજન પ્ર. ૫, પ્ર. ૩૪, પૃ. ૧૦૬૪.

રમણ કરી રહ્યો છે આ સ્થિતિ ફેરવાય અને ચેતન પોતાના સ્વભાવે આવી જાય એટલે આ સર્વ વિરહગાન અને દર્શનઝંખનાનો છેડો આવી જાય તેમ છે

'દર્શન' શબ્દ એકથી વધારે પારિભાષિક અર્થમા જૈન ગ્રંથોમા વપરાયેલ છે દર્શનનો અર્થ મેળાપ થાય–જેમ કે મને તમારા દર્શન હાલ કેટલાયે વખતથી થયા નથી જોવાની ક્રિયાના અર્થમા અહીં દર્શન શબ્દ વપરાયો બાકી દર્શન એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણા એવો પણ અર્થ થાય, જેમ કે–જૈન દર્શન, સાંખ્યદર્શન વગેરે કર્મવિચારણામા દર્શન શબ્દ દર્શનાવરણીય સાથે વપરાય છે ત્યા દેખવુ, જોવુ એ અર્થમા એ શબ્દ વપરાય છે જ્ઞાનની સાથે તેની સરખામણીમા એ શબ્દ વપરાય ત્યા તેનો અર્થ સામાન્ય બોધ સમજવો ગાયનુ ગોત્વ કે ઘટનુ ઘટત્વ એ દર્શન છે, જ્યારે ચાર પગવાળી, પીળા કે સફેદ રંગની, અમુક આકારના શીંગડાવાળી ગાયનો બોધ થાય તે તેનુ જ્ઞાન છે દર્શનનો અર્થ શ્રદ્ધા પણ થાય છે જ્ઞાનમા જાણવાની વાત, ચારિત્રમા વર્તનની વાત હોય છે ત્યારે દર્શનમા શ્રદ્ધાની વાત હોય છે સમ્યગ્દર્શન સાથે દર્શન શબ્દ આ અર્થમા વપરાય છે આવા અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના છે અહીં તો પ્રથમ અર્થમા જ તે વપરાયેલ છે

ચેતના પતિને મળવા આતુર છે, અને પતિના મેળાપ માટે એ તીવ્ર ઇચ્છા બતાવે છે અને સખી સાથે કહેણ મોકલે છે વીસરાયેલી રાણીઓ જાતે પવિત્ર હોય ત્યારે જે દશા અનુભવે છે, અને જે આતુરતા બતાવે છે, તેનો આ પદમા આલાપ કર્યો છે, વિરહી દેવીની આકાક્ષા અત્ર સુદામ રીતે વર્ણવી છે અને ચેતન સાભળે તો ઘરની બૈરીની આરજુ કર્ણગોચર કરી તેની ચિંતા દૂર કરી શકે તેવી તેનામા શક્તિ છે માટે દેવ! આ વિનતિ સાભળો અને દેવીની આકાક્ષા પૂરી પાડો! (૯૨)

પદ ત્રાણુંમુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતના પતિવ્રતા પત્ની છે, અનાદિ કાળના વિરહથી હેરાન થયેલી છે, પણ આર્ય પત્ની હોઈ, એના વિચારો પતિદેવ સબધીના જ છે એને આપણે સોળમા પદમા પતિના માર્ગની નિરીક્ષા કરતી જોઈ એને રિસાઈ ગયેલીને મનાવવાના પ્રયત્નો અઢારમા પદમા તપાસ્યા એની ભાદરવાની રાતના વિરહગાન એકાવનમા પદમા સાભળ્યા બાવનમા પદમા માબાપ, જાતભાત, લાજકાજ સર્વ પ્રાણપતિ આનદઘન છે એનો આલાપ જેજેવતી રાગમા સાભળ્યો અને પતિદર્શનની ઝખના આગલા બાણુમા પદમા વિચારી ગયા ચેતનાની વિવિધ દશાનુ વર્ણન કરતા પદોની સખ્યા સાઠ ટકાની ઉપર થાય તેમ છે, અને તદ્યોગ્ય સ્થળે આ વિષયની મહત્તા પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ધ્યાન ખેચવામા આવ્યુ છે આ કેદ્રસ્થ મુદ્દો ખૂબ વિચારવા યોગ્ય હોઈ ખાસ ખ્યાલમા રાખવા યોગ્ય છે

ચેતનરાજ પરપરિણુતિમાં ખૂબ અટવાઈ ગયા છે. એની બાહ્ય વૃત્તિ સુખ–આરામ અને ગાન–તાન–ગુલતાન તરફ થઈ ગઈ છે. એના આંતર રાજ્ય પર ક્રોધ, માન, માયા, લોભે સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું છે. અને અત્યારના એના બાહ્ય આચાર કે આંતરનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો એ શુદ્ધ ચેતનાનો વહાલો પતિ છે કે એને મહાપતિવ્રતા પતિપ્રાણા પત્ની છે, એ વાત પણ ભાગ્યે જ માનવામાં આવે. એનો ઈંદ્રિયોના વિષયો તરફનો પ્રેમ, એની સંસારરસિકતા, અને એની અંતરવાટમાં ચાલુ રહેલી ખટપટો વિચારવામાં આવે તો એને ચેતના જેવી શાંત, વિચક્ષણ, આદરવતી પત્ની હશે એમ માનવામાં પણ આવે નહિ—આવી ચેતનદેવની દશા છે.

અને ચેતનાની નજરે જોઈએ તો એના શુદ્ધ પતિવ્રતને અંગે એને અનેક પ્રકારનાં વિમાસણો થયા કરે છે. કોઈ વાર એને પતિની દશા તરફ ખેદ આવે છે, કોઈ વાર એને પતિ ઘેર આવશે કે નહિ એ બાબતમાં શંકા થાય છે, કોઈ કોઈ વાર પતિના સ્વાંગને નાટકિયાના વેશ સાથે સરખાવવાનું એને મન થઈ આવે છે (પદ ચોત્રીશમું) અને કોઈ વાર વળી એને કંતડો મીઠો લાગે છે અને લોક ખાટો લાગે છે (પદ ૪૦મું). આવી વિવિધ દશા અનુભવતી આર્ય બાળા સર્વ સહન કરી લે છે, પણ એ પતિને તજવાનો કે એની સાથે છૂટાછેડા કરવાનો સંકલ્પ પણ કરતી નથી. આ એની મહત્તા છે.

પતિપ્રાણા પત્નીને નવરાશના વખતમાં કેવા કોડ થાય છે તેનું શબ્દચિત્ર ખાસ આલેખવા યોગ્ય છે. પ્રાણીના હૃદયમાં બે પ્રકારની વાસના હોય છે : એક વૃત્તિ પૌદ્ગલિક વિષયસેવન તરફ, અહીંથી બને તેટલો માની લીધેલો લાભ લઈ લેવા તરફ અને ભવિષ્યના આદર્શ કે ભાવના તરફ આંખમીંચામણા કરવા ઉત્સુક હોય છે; ત્યારે બીજી વૃત્તિ તેથી ઊલટી રીતે લાંબી નજરે જોવા તરફ, અહીંના લાભને ભોગે વિકાસમાં પ્રગતિ કરવા તરફ અને આંતરને ઓળખી તેને ધપાવવા તરફ હોય છે. આ બાહ્યાત્મદશા અને અંતરાત્મદશાને પુરુષાકાર (personifty) કરવામાં આવે ત્યારે અંતરાત્મદશાને કેવા કોડ થાય, એની ભાવના કેવી હોય, તેને પત્નીનું રૂપક (Personification) આપી તેના હૃદયમાં થતા કોડ–કોડો અત્ર વિચારવામાં આવે છે.

આ બીજા પ્રકારના કોડની વિચારણા એક પત્ની તરીકે કેવા પ્રકારની હોય તેની ગણનામાં સાથે સાથે આર્ય પત્નીના આદર્શ કેવા સ્પષ્ટ હોય, એના પતિ એને ગમે તેટલી તરછોડતા હોય છતાં એ પતિ તરફ કેવો સદ્ભાવ દાખવતી રહે, તેના સ્પષ્ટીકરણની પણ આ પદમાં યોજના છે. પત્નીના કર્તવ્યદર્શનની નજરે અને શુદ્ધ ચેતનાના ભાવવાહકતાદર્શક શબ્દચિત્ર તરીકે આ પદ અણમોલ છે, એટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આ પદનો ભાવ સંક્ષિપ્ત રીતે જોઈ જઈએ. વિવેચનમાં આ બન્ને પ્રવાહ એકધારા સાથે સાથે ચાલ્યા આવશે એ પર લક્ષ્ય ખેંચી આગળ વધીએ.

પદ[1]

(મુને મહારા માધવીઆને મળવાના કોડ–એ દેશી)

મુને મહારા નાહલીયાને મલવાના કોડ;
હું રાખું માડી! કોઈ મુને બીજો વલેગો ઝોડ. મુને૦ १

અર્થ—ચેતના કહે છે કે મને મારા વહાલા નાથ–પતિને મળવાના કોડ છે. તેને મળવાની હુ ઊંડી ઉમેદ રાખુ છુ. પણ માડી! અત્યારે તો બીજો કોઈ ઝોડ વળગી ગયો છે. (૧)

વિવેચન—આર્ય પત્નીની ઇચ્છા પોતાના નાથને મળવાની હોય છે. એ નાથને 'નાહલીઆ' કહી એના પર વધારે પ્રેમ બતાવે એમા એની લાક્ષણિક મહત્તા છે. એના પતિ રાતે રખડતા હોય, કે એને તિરસ્કારતા હોય, એ એના મંદિરે ન આવતા માનીતીને મહેલે જતા હોય કે એને જનમભરનો વિરહ સાલતો હોય, પણ એના કોડ પતિને મળવાના જ હોય છે. એની મનોભાવનાના નાથ તો પતિદેવ જ હોય છે.[2] પતિપ્રાણા આદર્શ સતી વિરહી અવસ્થામાં કહે છે કે મારા નાહલીઆને મળવાના હુ તો મનોરથ રાખ્યા જ કરુ છુ; અને મને તો અત્યારે કોઈ બીજો ઝોડ વળગી ગયો છે. ભૂતનો વળગાડ માણસને પરાધીન બનાવી દે છે. દેવી કહે છે કે હુ તો મારા નાથને મળવાના કોડ રાખું છું, પણ અત્યારે તો જાણે મારા દેહને રાગ, અજ્ઞાન આદિ અનેક ઝોડ વળગી પડયા છે, અને પરિણામે મારા પતિદેવ, જેની સાથે મારી પારમાર્થિક એકતા છે, એ તો જાણે ભૂતના વળગાડથી ભરખાયલા હોય તેમ જ્યા ત્યા જેમ તેમ નાચે–કૂદે છે; અને મારા કોડ હુ ગમે તેટલા ગણુ પણ તેનો અમલ થવા દેતા નથી. મારા ઉચ્ચ આદર્શો અને આદર્શ કોડ હોવા છતા જાણે મારા દેવને ઝોડ વળગ્યુ હોય તેવી તેમની અને તેમની સાથે અભેદભાવ માનતી મારી દશા થઈ ગઈ છે.

'હુ રાખુ'–આનો અર્થ બે પ્રકારે શકય છે· એક તો 'રાખું'ના કર્મ તરીકે 'કોડ'ને લઈ શકાય, એટલે કે 'હુ મારા નાહલીયાને મળવાના કોડ રાખુ છું.' આ અર્થ સુયોજિત

શબ્દાર્થ—મુને = મને મહારા = મારા, પોતાના નાહલીયા = નાથ(નુ પ્રેમાળ રૂપ), વહાલા પતિ, માલિક, સ્વામી કોડ = મનોભાવ, અંતરની ઉમેદ વલેગો – વળગ્યો, લાગ્યો ઝોડ = એક જાતનુ ભૂત, વળગાડ, મોટા મગર

૧ પ્રતમા મને આ પદ મળ્યુ નથી પાઠાંતર ઉપલબ્ધ થયા નથી

૨ 'નાથ'ના 'નાહ'નુ 'નાહલીયા' સંક્ષિપ્ત રૂપ કરવામા' ભારે કરામત છે એ નાનાનુ 'નાનકડો' અને સરખાનુ 'સરીખડો' જેવુ રૂપ છે, અને એમા ખૂબ સાત્મભાવ આવે છે કાવ્યચમત્કૃતિમા ધ્વનિ-કાવ્ય કરવાની આ ઉત્તમ રીતિ છે અને શબ્દાલંકારનુ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરી પાડનાર આ રચના ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે આધુનિક ગુજરાતી કાવ્યરચનામા કવિ નાનાલાલે આ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગની સારી ચમત્કૃતિ બતાવી છે અને પદની નજરે ખાસ ચર્ચવા અને સમજવા યોગ્ય હોઈ ખ્યાલમા રાખવા યોગ્ય છે –વિવેચનકાર.

જણાય છે. અથવા કોડ આગળ 'છે' અધ્યાહાર ગણી ત્યાં વાક્યને પૂરું કરીએ તો તેનો અર્થ હું મારું મન માંડ માંડ કરીને કબજે રાખું છું, મનમાં તો પતિને મળવાના ભારે કોડ થાય છે, પણ પતિના વર્તમાન વર્તનને લઈને એવી દશા થઈ ગઈ છે કે જાણે કોઈ ભૂત કે પિશાચ વળગી પડ્યો હોય અને અનેક ચાળા કરાવે તેવી પોતાની વિપરીત દશા થઈ ગઈ છે. (૧)

मोहनीया नाहलिया पांखे महारे, जग सवि ऊजड जोड;
मीठाबोला मनगमता नाहजी वीण, तन मन थाये चोड. मुने० २

અર્થ—મારા મનમોહન પ્રેમી નાથ વગર મારે મન તો આખી દુનિયા વેરાન જંગલ જેવી છે. મીઠું મીઠું બોલતા અને મારા મનને પસંદ આવતા મારા સ્વામીનાથ વગર મને તો મારા શરીરમાં અને મનમાં સખ્ત ચોટ લાગે છે, મારી આતુરતા વધી જાય છે અથવા તીવ્રતાનો પારો ઊંચે ચઢી જાય છે. (૨)

વિવેચન—પ્રથમ વિરહી સતી પતિવ્રતાની નજરે વિચાર કરીએ. આકર્ષણ કરનાર લહેરીલાલા પતિ વગર એને મન તો આખી દુનિયા વેરાન સમાન છે; એને કોઈ વાતમાં, કોઈ સ્થાનમાં કે કોઈ સંગમાં મજા આવતી નથી. અને મીઠું બોલનારા મારા મનમોહન પતિ વગર આખા શરીરમાં અને મનમાં આતુરતા થયા કરે છે. એ અહીંથી આવશે કે પેલે માર્ગેથી આવશે કે એમને ક્ષેમકુશળ તો હશે?—આવા આવા વિચારોથી મનમાં અકળામણ અને શરીરે ચોટ થાય છે અને વિરહનો ઉકળાટ વધતો જાય છે.

ચેતનાની પણ આવી જ દશા થાય છે. એમાં ફેર માત્ર એટલો છે કે 'મીઠા બોલા' શબ્દનો પ્રયોગ વિરહી પત્ની જાતઅનુભવ ઉપરથી કરે છે, ત્યારે ચેતના જ્ઞાનચક્ષુથી કરે છે. એને તો દીર્ઘ કાળનો પ્રીતમ સાથે વિરહ છે તેથી તેણે મીઠાબોલાની મીઠી વાણી સાંભળી નથી, પણ એને ખબર છે કે પતિદેવ જે દિવસે રીઝશે તે દિવસે એ સુમધુર અને સુંદર બોલશે. ચેતનાને ચેતનજી વગર બીજું કાંઈ વહાલું નથી, એની નજરે પણ જગત વેરાન છે, સ્વાદ વગરનું છે.

ચેતનાનું કલ્પેલું શરીર કે મન આ વખતે કેવાં હોય તે 'ચોડ' શબ્દ બહુ વેધક રીતે બતાવે છે. એને 'ચોટ' લાગવામાં વપરાતા 'ચોટ' શબ્દ સાથે સામ્ય ગણી શકાય. આઘાત, મારણ કે મૂઢ લાગવાનો એનો ભાવ સમજી શકાય છે અને આતુરતાના અર્થમાં પણ એ સારો ભાવ પૂરો પાડે છે. આવી રીતે પતિદેવને મળવાના કોડ સેવતી શુદ્ધ પત્નીની સ્થૂળ અને માનસિક દશા કેવી હોય તેનું વર્ણન કર્યું. એ વર્ણનનો પૂર્વાર્ધ અત્ર પૂરો થયો. ઉત્તરાર્ધમાં એથી પણ વધારે ચમત્કાર છે. (૨)

શબ્દાર્થ—મોહનીયા = મનમોહન, મોહી, આકર્ષણ કરે તેવા. પાખે = વગર, સિવાય (ગુ૦ પાખી). જગ = દુનિયા. સવિ = આખી. ઊજડ = વેરાન. જોડ = સમાન, સરીખું. નાહજી = નાથ, પતિ. વિણ = વગર. ચોડ = તીવ્રતા, આતુરતા. (ચોટ = કોઈને મારવા માટે હથિયાર ચલાવવાની ક્રિયા, આઘાત. મારણ, માર)

कांई ढोलीयो खाट पछेडी तलाई, भावे न रेशम ढोड;
अवर सवे महारे भला रे भलेरा, महारे 'आनंदघन' शरमोड. मुने० ३

અર્થ—શું ઢોલિયો કે શું હિંડોળો, શું પછેડી કે શું તળાઈ, મને તો રેશમી કપડાની સોડ પણ ગમતી નથી. એ બીજા સર્વે તો મારે ભલા ભલા છે, ઠીક ઠીક છે; મારે મુગટમણિ તો મારા આનંદઘન છે. (૩)

વિવેચન—વિરહી સ્ત્રીની નજરે આગળ ઉત્તરાર્ધ વિચારી જઈએ. શું ઢોલિયો કે શું સુંવાળી રેશમી તળાઈ, શું હિંડોળાખાટ કે શું ઓઢવાની મુલાયમ ચાદર, અરે, ગમે તેવી સોડ લગાવી હોય કે ગમે તેવા સારા સુંદર મૂલ્યવાન સાજે શણગાર્યા હોય, મારે તો આવી આવી સર્વ વસ્તુઓ ઠીક ઠીક જ છે. એ સર્વ વસ્તુથી મારા દિલના આનંદઘનને મળવાના કોડ પુરાતા નથી કે એ વસ્તુથી હું ધરવ પામતી નથી. મારે તો આનંદઘન માથાના મુગટ છે, મારે એ સર્વસ્વ છે. એમની ખોટ તો મારે મન ચાલુ જ છે અને એમની એ ખાલી પડેલી જગ્યા તળાઈ, ખાટલા, હિંડોળાખાટથી કે રેશમી વસ્ત્રો કે મૂલ્યવાન વસ્તુઓથી પુરાય તેમ નથી.

'ભલા રે ભલેરા'એ વાક્યમાં ઊંડા ભાવ છે. એ ચીજો જાતે સારી છે, પણ મારે માટે તો એ ઠીકાઠીક છે. મારે જેને મળવાના કોડ છે એ મળે ત્યારે મારો દહાડો વળે. આ ભાવદર્શનમાં કાવ્યદૃષ્ટિએ ચાતુર્ય છે.

આંતર દૃષ્ટિએ ઢોલિયા, ખાટ કે પિછોડીનું સ્થાન બાહ્ય અનુષ્ઠાન કે ઉપરચોટિયો ધર્મવ્યવહાર લે છે. આવા બાહ્ય અવલંબનોને વિકાસમાર્ગમાં જરૂર સ્થાન છે; બાહ્યમાંથી જ આંતરમાં પ્રવેશ શક્ય છે. અને બાહ્યની ગણના જરા પણ ઓછી કર્યા વગર ચેતના કહે છે કે મારે મન એ સર્વ સારાં છે; પણ મારા મુગટમણિ તો મારા નાથ જ છે. જ્યારે હું મારા મુગટમણિનો વિચાર કરું છું ત્યારે બાહ્યાચારો ગમે તેવા ભલા હોય, એની ઉપયુક્તતા ગમે તેટલી સ્વીકારવા હું તૈયાર હોઉં, પણ એ સર્વ ઠીકાઠીક છે. મારા શિરમોડનો વિચાર કરું છું ત્યારે પેલા ઢોલિયા–તળાઈ સ્થાનને યોગ્ય આચારો, વ્યવહારો કે વ્યવસ્થાઓ મને જરા પણ ગમતાં નથી. અહીં બાહ્યાચારની અલ્પતા ન કરતાં આનંદઘને મેળાપને મહત્તા અને મુખ્યતા બહુ સરસ રીતે આપી છે. એમાં ઢોલિયા–તળાઈને ફેંકી દેવાની વાત નથી, પણ આનંદઘનને શિરમોડ તરીકે સ્વીકારાવવાનો આગ્રહ છે. એમાં ઢોલિયા–તળાઈની મૂલ્યવત્તા કાયમ રાખવા છતાં સાધ્યને મહામૂલ્યવાન, સર્વોપરી અને અતિવિશિષ્ટ ઉચ્ચ

શબ્દાર્થ—કાંઈ = કયોં (અવ્યય); શું, (કોઈ કારણની જિજ્ઞાસાનો શબ્દ; કિસ લિયે, કાહે). ઢોલીયો = પલંગ, ઢોલિયો, સૂવાનો ખાટલો. ખાટ = ખાટલો, હિંડોળાખાટ. પછેડી = ઓઢવાની જાડી ચાદર. છોડ = સોડ, (મુખ પર કપડું ઢાંકવું તે). અવર = બીજા. સબે = સર્વે, બીજા. ભલા રે ભલેરા = ભલા હોય તો ભલા. શર = માથા (ના). મોડ = મુગટ.

સ્થાનની યોગ્યતાનો સ્વીકાર બતાવ્યો છે, એમાં ભારે ડહાપણ અને વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય છે. જરૂર જણાતાં ઢાલિયા–તળાઈ ફેંકી દેવાની ઉપયુક્તતા જણાય તો તેનો તેમાં નિષેધ પણ નથી એ વાત પણ ધ્યાનમાં રહે. એ સંબંધી જરૂરી ચર્ચા પદને અંતે વિવેચનમાં આવશે.

સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે કે વરરાજા કરતાં સાધારણ સાજ કે જમણને વધારે અગત્ય આપવામાં આવે છે. આંતર નિગ્રહ કે એકાગ્રતાને બદલે તમે આજે અમુક વખત પડિલેહણ કર્યાં કે નહિ, કે પૌષધ કર્યો તો તેની અંદર દેવવંદન કે ચૈત્યવંદન કર્યું કે નહિ–આવી આવી બાબતોને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવામાં આવે છે. આ સર્વ અનુષ્ઠાનોને ચોક્કસ સ્થાન છે, પણ અનેક વખત સાજનિયાંની તહેનાતમાં વરને જ ભૂલી જવા જેવું થઈ જાય છે. એનો સમન્વય કરતાં આવડે એ જૈનત્વ છે. મારે મન એ સાજનીઆં બરાબર છે, અને યોગ્ય સ્થાને એની હાજરીની જરૂર હું સમજું છું અને સ્વીકારું છું; પણ મારે મન અગત્યનો વિષય તો મારા નાહલિયા આનંદઘન દેવ છે. સર્વથી મહત્ત્વનું સ્થાન હું મારા નાથને આપું છું અને મને તો એને મળવાના જ સવિશેષપણે કોડ થયા કરે છે.

યાદ રાખવાનું છે કે આપણામાંનો મોટો ભાગ ઢાલિયો, તળાઈ કે ખાટ, પછેડીની જ ચિંતા કરનારો છે. પ્રગતિપંથમાં એને અચૂક જરૂરી સ્થાન પણ અમુક મર્યાદા સુધી છે જ; પણ ક્રિયારસિક જીવડા એમાં સર્વસ્વ માની લેવાની ભૂલ કરતા જોવામાં આવે છે. એને મન બાહ્યાચારમાં જરા સ્ખલના થતી દેખાય અને તે સ્ખલના આંતર ધ્યાન, વિચારણા કે ચિંતવનને અંગે હોય, અને તે વિશિષ્ટ ધ્યાન કે યોગપ્રગત સ્થિતિનો પરિપાક હોય, તોપણ તેમાં તેમને વિસંવાદ લાગે છે. એમની સમજણ અને સંતોષને માટે કહે છે કે એ સાધનધર્મો ઠીક છે, સારા છે અને કરવા યોગ્ય છે; પણ એ સર્વમાં કેંદ્રસ્થાને તો ચેતનરાજને જ રાખવા ઘટે. ચેતનની પ્રગતિનો વિરોધ ન કરે તે સાધનોનો સ્વીકાર કરવાનો છે અને પ્રગત આત્માએ તો ક્રમસર ઢાલિયા–તળાઈને તેને સ્થાને રહેવા દઈ મૂળ મુદ્દા સ્થાને રહેલ ચેતનરાજને બહલાવવા જોઈએ. આવા કોડ શુદ્ધ ચેતનાને વારંવાર થાય છે અને તેને પૂરા પાડવા માટે તે અનેક મનોરથો કરી ઉમેદ બર લાવવા માટે આંતર ગાન કરે છે. (૩)

ઉપસંહાર—આ પદ ખાસ ભાત પાડે તેવા ઉદ્ગારથી ભરેલું છે. એમાં પ્રધાન સૂર તો શુદ્ધ ચેતનાની વેદનાનો છે, પણ બીજાં પદોમાં આવેલ વિરહગાન અને આ પદના ગાનમાં ઘણો તફાવત છે. પાંત્રીસમા પદની સાખી અને ગોડી રાગના સૂરમાં ચોખ્ખી વિરહગાથા વાંચી; ઓગણચાલીસમા પદમાં પ્રીતિની રીત બતાવી પોતાની વિરહદશાનું ચેતનાએ વર્ણન કર્યું; ત્યારે તેંતાલીસમા પદમાં પોતાને ધરવાસ જ રહ્યો નથી એ દૃષ્ટિએ પતિમેળાપની તમન્ના ચેતનાએ બતાવી. હવે પછી વિવરણ કરવાના ૧૦૪મા પદમાં મેળાપની આતુરતા બતાવશે. આવી રીતે વિરહગાન તો ચેતનાએ ઘણાં ગાયાં અને હજુ ગાશે; પ્રથમ વિભાગમાં પણ લગભગ દશ પદોમાં વિરહગાન ગાયાં છે; પણ આ પદમાં મનડાના કોડ બતાવી એનું

ગાન કરવા દ્વારા યોગીએ કમાલ કરી છે. એમાં ઢોલિયા–તળાઈની વાતને આગળ કરી વ્યવહાર–નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાની હકીકતને મહત્ત્વ આપવા દ્વારા સમસ્ત જગતના અને ખાસ કરીને જૈન સમાજના ઊકળતા પ્રશ્નોને સ્થાન આપ્યું છે. આજુબાજુનો વિચાર કરતાં કે છેલ્લાં બસો–ચારસો વર્ષોનો ઇતિહાસ વિચારતાં, અને છેવટે વર્તમાન યુગની ધર્મદુર્બળ દશાનાં આંતરિક કારણો તપાસવામાં આવે તો, ઢોલિયા–તળાઈને અપાયલું મહત્ત્વ અને વિસારે પાડી દીધેલ ચેતનરાજની વાત નજર પર આવ્યા વગર રહે તેવું નથી.

એક માસિકમાં મેં ગઈ રાત્રે Efficiency નો નાનકડો લેખ વાંચ્યો. તેનો ભાવ ઉપયોગી અને પ્રસ્તુત હોઈ તે બતાવી તેની સાથે આ પદના વિષયનો વિચાર કરી લઈએ; કારણ કે આ પદમાં ઢોલિયા–તળાઈવાળી વાતની પાછળ ભારે અગત્યનો મુદ્દો સમાયેલો છે.

વાત એમ બની કે એક મોટા સરોવરની વચ્ચે નાનકડું ગામડું (બેટ) હતું. તેમાં વસતા બે બોટમેનો(ખારવાઓ)એ રાત્રે ખૂબ દારૂ પીધો. ચકચૂર થઈ રાત્રે બાર વાગે પોતાની બોટ ભેગા થયા, હલેસાં હાથમાં લીધાં અને પાણીમાં હલેસાં મારવા લાગ્યા. ચાલુ ધોરણે તેઓ એક કલાકમાં સરોવરને કાંઠે પહોંચી જવા જોઈએ, પણ મળસકું થતાં સુધી તેઓ હલેસાં મારતા રહ્યા, તોપણ પેલા વચગાળેના બેટની બાજુમાં જ રહ્યા ! વાત એમ બની હતી કે મધરાત્રે તેઓએ હલેસાં મારવાં શરૂ કર્યાં ત્યારે વહાણની પાછળના ભાગ (માવર) સાથે બાંધેલ દોરડું તેઓ છોડવું ભૂલી ગયા હતા એટલે આખી રાત ફર્યા પણ બેટની ફરતી પ્રદક્ષિણા જ કર્યા કીધી અને મુખ્ય જમીને તેમને પહોંચવું હતું તેને બદલે હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહ્યા !

આવી રીતે પ્રગતિને માર્ગે પડેલો જીવ ઘણી વખત આગળ વધવા માટે હલેસાં તો માર્યા જ કરે છે, પણ જો અત્યાર સુધીની વાસનાઓ, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ, કામક્રોધાદિ ષડ્‌રિપુનાં ધમાસણો અને લીધેલા વ્યવહારની આંટીઘૂંટીઓ સાથે લાગેલી ગાંઠ એણે છોડી હોતી નથી તો એ ગમે તેટલાં હલેસાં મારે, પણ સવાર પડે ત્યારે એ તો બેટની આસપાસ ચક્કર મારતો જ માલૂમ પડે છે અને જે ભૂમિ પર પહોંચવા માટે એણે સફર આદરી હતી તે તો એટલી ને એટલી જ દૂર રહે છે.

આમાં આગળ વધતી વખતે કામ, ક્રોધ, કષાય, નોકષાય સાથેની ગાંઠ કાપવાની વાત તો સર્વમાન્ય છે અને વિચારતાં ઘડ બેસી જાય તેવી છે. શુભ અનુષ્ઠાનો પૈકી કોની સાથે ગાંઠ તોડવી પડે અને કયા સંબંધ રાખી શકાય તે વાત ચર્ચાસ્પદ છે. કોઈકિ મતે તો સાધ્યપ્રાપ્તિ સુધી શુભ અનુષ્ઠાનો ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ પણ દેખાય છે. વિચારવાની બાબત એ છે કે એકડા ઘૂંટતા ન આવડે તેટલા વખત સુધી તો એકડા ઘૂંટવા જ જોઈએ. પણ મહાઅંકગણિત અને બીજગણિતની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છતાં એકડા ઘૂંટયા કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખવો એ ઘટતી વાત નથી. દરેક શુભ અનુષ્ઠાનની ઉપયુક્તતા

તો છે જ, પણ એની ઉપરની ભૂમિકા આવી જાય તો પછી એકડા ઘૂંટવાનો અર્થ નથી. પોતાની પ્રગતિ થઈ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા જેટલી આવડત આવી જાય તો એનો દોર તોડવાની જરૂર છે જ; પણ નિર્દંભપણે આત્માને પૂછી શકાય અને સાત્વિક સૂરમાંથી અંતરઆલાપ નીકળી શકે તેવું હોય તેણે પ્રથમ યોગ્ય દોરવણી નીચે અને પછી આત્મનિશ્રાએ એ દોર પણ તોડવા પડે જ. આ ઉચ્ચ ભૂમિકાની વાત છે. આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે સાધનધર્મોની ઉપયુક્તતા પૂરેપૂરી છે, ખાસ જરૂરી છે અને આપણે તો ફેરા મારતાં મારતાં જ કાંઠે પહોંચી જવાનું છે. આ વાત ગૂંચવણવાળી છે, પણ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે.

હાલમાં ‘શુભ’નો ત્યાગ કરી ‘શુદ્ધ’ને આદરવાની ચર્ચા ચાલે છે. એમાં પાકી નિશ્ચયદૃષ્ટિ ઉપર ધ્યાન વધારે પડતું અપાય છે. શુદ્ધના સ્વીકારની ના હોય જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ, પણ એમાં ઘણીવાર કઢી લેવા જતાં પાટલુ પરવારી બેસવા જેવી સ્થિતિ થાય છે; અને વિશિષ્ટ ધ્યેય મળવાને બદલે આત્મવંચનાને સ્થાન મળી જાય છે. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી આંતર દૃષ્ટિએ વાત વિચારવા યોગ્ય છે અને પોતાની યોગ્યતાનું વધારે પડતું મૂલ્ય અસાવધપણે અપાઈ ન જાય એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આટલી ચેતવણી સાથે શુદ્ધનો સ્વીકાર કરવામાં વાંધા જેવું લાગતું નથી. બાકી બહોળતાએ તો આણી ઢોલિયા-તળાઈમાં જ રાચનારા હોય છે. એ વ્યવહારને તોડી શકતા નથી; એ મનોવિકાર પર વિજય મેળવી શકતા નથી અને પ્રગત આત્મદશાની વાત કરવાની કોની યોગ્યતા હોય તે જાણી-વિચારી શકતા નથી. તેવાઓ માટે તો એક જ વિચાર રહે: તેઓને ઢોલિયા-તળાઈ પણ ભલા રે ભલેરા છે, ઠીકઠીક છે, ઉપયુક્તતા યુકત છે, પણ શિરનો મુગટ તો આનંદઘન જ છે, ચેતનરાજ જ છે. આ દૃષ્ટિએ શુદ્ધનો સ્વીકાર છે, પણ શુભના ત્યાગની વાત ગૌણ પક્ષે છે. ઢોલિયા-તળાઈ સ્થાને રાગદ્વેષની પરિણતિ હોય કે મનોવિકારનો સંચાર હોય ત્યારે તેની ગાંઠ કાપવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો આખી રાત હલેસાં મારવામાં આવે તોપણ સવારે સંસારનગર-બેટની ફરતાં જ ફેરા મારતા હોવાની વાત ચોક્કસ ચાલુ રહેતી દેખાય છે. ‘શુભ’ની ગાંઠ છોડવાની વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે, અતિ ઊંચી હદની છે અને ઘણીવાર દંભ, વંચના કે મનમનાવવાનું સ્થાન લઈ લે છે. તેમાં સાવધતા કરતાં અસાવધતાને વધારે સ્થાન મળે છે. માટે એ ગાંઠ કાપતાં ખૂબ વિચાર કરવો. ઠેકાણા વગરનાં અનેક પ્રાણીઓ પોતાને યોગપ્રગત, યોગી કે ધ્યાની માનતાં અને ધર્મ-શુકલ ધ્યાનની ભાવના કરવા જતાં પ્રથમ પગલાં ચૂકી જતાં જોયાં છે. એટલે સાચી વાત શોધી લેવી.

બાકી મૂળ માર્ગ તો પ્રકટ છે, પોતાનો રસ્તો શોધી લેવા જેવો છે અને મળી જાય એટલે ‘શરમોડ’ની સાથે એકાકાર સાધવા યોગ્ય છે. સાચી પ્રગતિ થશે ત્યારે સર્વ સૂઝી આવશે. દરમ્યાન વળગેલા ઝોડનો વળગાડ દૂર કરવા માટે લોબાન દેવો પડે તો દેવો; અને તનમાં અને મનમાં ઘતી ચોટ મૂકી દેવી. વખત આવે ત્યાં સુધી ઢોલિયા-તળાઈને

ઠીકાઠીક માની તેનો સવળે માર્ગે લાભ લેવો અને તેની ગરજ મટી જાય ત્યારે તેને વિસારી મૂકવા. પંથ પ્રકટ છે, સાધ્ય સ્પષ્ટ છે અને મનના કોડ પૂરા થઈ શકે તેવી સ્થિતિ છે. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ પાસે કોઈ ચીજ અશક્ય નથી. અત્યારની તકનો લાભ લઈ નાહલીઆને મળવાના કોડ પૂરા કરો. (૯૩)

પદ ચોરાણુંમું

ભૂમિકા—ચેતનાના બે પ્રકાર કલ્પી શકાય: એક વિશુદ્ધ ચેતના અને બીજી વિકૃત ચેતના. છતાં બન્ને ચેતનસ્વભાવ છે અને અજીવમાંથી જીવને પૃથક્ કરનાર તત્ત્વ છે. ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાનલક્ષણ, જાણવાનો ધર્મ. આ ચેતના તો સર્વ પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવમાં અને મોક્ષમાં ગયેલા સિદ્ધના જીવો, જે સર્વ કર્મોથી મુક્ત હોય છે, તેમાં પણ હોય છે. પણ ચેતના જ્યારે સંસારમાં રખડતા પ્રાણીને અંગે વિચારાય છે તે વખતની ચેતના અને શુદ્ધ સ્વરૂપની ચેતનામાં બહુ ફેર છે. વિકૃત સ્વરૂપની ચેતના કુમતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એનું જ્ઞાન કેટલીક વાર અજ્ઞાનનુ અને કેટલીક વાર અલ્પ જ્ઞાનનું રૂપ લે છે. અને તે વખતે એ પરભાવમાં રમણ કરે છે, મોહમાં આસક્ત થાય છે, ચેતનને પોતાના કબજામાં રાખી એને નચાવે છે, અને કોઈ કોઈ વાર તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ પણ કરી નાખે છે. એને તે વખતે ખ્યાલ રહેતો નથી કે ચેતનમાં અનંત શક્તિ છે. અને કોઈ વખત એ સાચુ જોર કરી નાખશે ત્યારે એ કોઈ રીતે પોતાના તાબામાં નહિ રહે. પ્રગલ્ભ મદાંધ યુવતિની પેઠે એ ચેતનને તાબામાં રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, અને ચેતનને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. છતાં ચેતના અશુદ્ધ દશામાં હોય ત્યારે પણ પતિદેવને પોતાના સૌભાગ્યના રક્ષક તરીકે તો જરૂર સમજે છે અને પોતે તેના ઉપર મંડાણ માંડીને રહી છે એ વાત બરાબર જાણે છે. છતાં એનું અભિમાન એને પતિદેવ પર સામ્રાજ્ય ચલાવવા પ્રેરે છે. આમ પતિદેવ રખડતા-પછડાતા હતા, તેવામાં તેને સત્ય જ્ઞાન થયુ, સ્વપરનું ઓળખાણ થયું, અને પતિદેવ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી નિરંતરને માટે કુલટા કુમતિની છાયામાંથી નીકળી ગયા અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બિરાજમાન થઈ ગયા. આમ બન્યુ ત્યારે કુમતિને-અશુદ્ધ ચેતનાને-પોતાની ભૂલ સમજાણી; એને થયુ કે પોતાના દેવને પોતે નકામા રખડાવ્યા અને ફસાવ્યા. પછી એને જે પસ્તાવો થાય છે તેનું આ પદમાં વર્ણન કર્યું છે.

ભેંસ કે ગાયને ખીલે બાંધી હોય ત્યારે તે અનેક જાતના ચેનચાળા કરે છે; કોઈ નજીક આવે તો ધીક મારે છે; પણ એને તે વખતે ભાન હોતું નથી કે પોતાનું જોર આખુ ખીલા પર છે. ખીલો ખસ્યો તો પોતાના બાર વાગી જશે; ઘણુંખરું એ જ્ઞાન ખીલો ઢીલો પડે ત્યાં સુધી આવતું નથી. ખસ્યા પછી તો એ ઘેર ઘેર વેચાય છે અને ખાટકીના હાથમાં

પણ પડી જાય છે દુઃખની વાત એ છે કે ખીલા હોય ત્યાં સુધી ખીલાની કિંમત થતી નથી. ઘણાખરાને રાંડ્યા પછી જ્ઞાન આવે છે, ગરજ ગયા પછી બુદ્ધિ સૂઝે છે, એવી દશા કુલટા કુમતિની થઈ છે. એ પતિ વિરહે ઘેલી થઈ ગઈ છે, અને પોતાના વિચારો પસ્તાવાના આકારમાં અત્ર રજૂ કરે છે.

આવો પ્રસંગ સ્પર્શનની કથા વિદુર કહે છે ત્યાં આવે છે.[1] ત્યાં સ્પર્શનનો ભવજંતુ નામનો મિત્ર હતો. એ સ્પર્શનને ખૂબ પોષતો હતો. પછી ભવજંતુને સદાગમ સાથે પરિચય થયો. સદાગમની સલાહથી એણે સ્પર્શન સાથે દોસ્તી ઓછી કરવા માંડી. એ સ્પર્શનના કાબુમાંથી છૂટ્યો; એણે હંમેશનો તેની સાથેનો સંબંધ મૂકી દીધો અને અંતે નિવૃત્તિનગરીએ ચાલ્યો ગયો. એ નગરમાં સ્પર્શન જઈ શકતો નથી, તેથી મિત્રવિરહે સ્પર્શન ગળાફાંસો ખાતો હતો. આવા પ્રકારની સ્થિતિ અત્રે અશુદ્ધ ચેતનાની થઈ રહી છે. પતિદેવ અહીં હતા ત્યારે એને હેરાન કરવામાં પોતે બાકી રાખી નહોતી. હવે પતિદેવ સિદ્ધ થયા ત્યારે એના નામ પર નિઃસાસા મૂકે છે. એ પાછા પોતાને ઘેર આવે એવી ઇચ્છા કરે છે. આવે વખતે અશુદ્ધ ચેતના કેવા પ્રકારના આલાપ કરે, કેવો કકળાટ કરે તેનું આ પદમાં વર્ણન કરે છે. પ્રથમ આ લયથી પદનો આખો અર્થ કરી જઈએ; પછી બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી પણ એની વિચારણા શક્ય છે તે પર છેવટે ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે.

પદ

(રાગ–રામેરી)[2]

निराधार केम मूकी, श्याम! मुने निराधार केम मूकी?
कोईन नेहु ने कुणसुं बोलुं, सहु आलंबन टूकी. श्याम० १

અર્થ—ચેતના આનંદઘનને કહે છે: મારા નાથ! મારા શ્યામસુંદર! દેવ! મને તદ્દન આધાર વગરની કેમ છોડી દીધી? હવે હું તે કોની સાથે સ્નેહ કરું અને કોની સાથે બોલીચાલી કરું? મારાં બીજાં સર્વ આલંબનો તો ટૂંકા વખતનાં છે અથવા હું ખોઈ બેઠી છું. (૧)

વિવેચન—પતિદેવ મોક્ષમાં સિધાવી ગયા પછી અહીં રખડીરઝળી પડેલી ચેતના કાળો કકળાટ કરી મૂકે છે. પ્રાણી સત્તાના મદમાં કે સ્થાનની ધૂનમાં હોય ત્યારે કેટલો ધામધૂમમાં હોય છે અને સ્થાનભ્રષ્ટ થાય ત્યારે કેવો નિર્માલ્ય થઈ જાય છે તેનો આ દાખલો છે.

પાઠાંતર—નિરાધાર–નિરધારા (લેખનઅશુદ્ધિ જણાય છે). કેમ–કાંઈ. સ્યામ–સાંમ. નિરાધાર–નરધારા.
શબ્દાર્થ—નિરાધાર = વગર આધારે, વગર ટેકે. કેમ = શા માટે. મૂકી = છોડી, છોડી દીધી. શ્યામ = વહાલા, પતિ, સ્વામી, કાળા દેવ. મુને = મને. કોઈન = કોને. નેહુ = સ્નેહ કરું, વહાલ કરું. કુણસું = કોની સાથે. સહુ = સર્વ. આલંબન = ટેકા. ટૂકી = ખોઈ બેઠી (ક્રિયાપદ): થોડા વખત માટેના (વિશેષણ)

1. ઉપમિતભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્ર. ૩, પ્ર. ૬, પૃ. ૩૭૪ થી.
2. બી. મા. રાગ મારુ લખે છે, પ્રતમાં રામેરી રાગ છે.

પતિદેવ હમેશને માટે ગયા; ત્યાર પછી દેવી કુમતિ સુકતકંઠે પસ્તાવો કરે છે: મારા દેવ! તમે તો મને અહીં એકલી-અટૂલી મૂકીને ચાલ્યા ગયા; મારે તો હવે કોઈનો આધાર રહ્યો નથી, કોઈ સાથે મારે બોલવાચાલવાનું પણ રહેતું નથી. મારા દેવ! આપે આ શું કર્યું? આપણો લાખો-કરોડો વર્ષોનો સ્નેહ મૂકી દીધો અને મને તદ્દન વીસરી ગયા અને આમ તદ્દન નોધારી કરી દીધી? આપનો જીવ એવી સ્થિતિ નિપજાવતાં કેમ ચાલ્યો? (૧)

प्राणनाथ! तुमे दूर पधार्या, मूकी नेह निराशी;
जण जणना नित्यप्रति गुण गाता, जनमारो किम जाशी? श्याम० २

અર્થ—મારા પ્રાણાધાર! મારા દેવ! મારો સ્નેહ છોડી દઈને, મને તદ્દન નિરાશ કરીને આપ તો દૂર ચાલ્યા ગયા. (આપની ગેરહાજરીમાં) જેવા તેવા (મામૂલી—બે બદામના) પ્રત્યેક માણસના દરરોજ ગુણ ગાતા મારો ભવ હવે કઈ રીતે જશે? (૨)

વિવેચન—મારા નાથ! આપ તો મોક્ષમાં જઈને એટલે દૂર ચાલ્યા ગયા કે ત્યાં મારા અનેક મદદ કરનારાઓનો તમારા પર દોર ચાલતો નથી. ત્યાં વિષયાભિલાષ તમને આકર્ષી શકતો નથી, ખુદ મોહરાયની પણ આપની ઉપર સત્તા ચાલી શકતી નથી. મારો સ્નેહ વિસારી આપ તો ક્યાંના ક્યાં ચાલ્યા ગયા છો. એટલે મારે તે હવે શું કરવું? હું તદ્દન નિરાશ થઈ ગઈ છું. અરેરે! પતિની ગેરહાજરીમાં મારે તો અનેક માણસની દરરોજ ખુશામત કરવી પડશે, સાધારણ બાબત માટે તેમને મોટા ભા કરવા પડશે અને ટૂંકામાં પતિના મરણ બાદ હિંદુ વિધવાની જે સ્થિતિ થાય છે તેવી મારી દશા થશે! મારે માથે કેવા કેવા સંસ્કારની પાટીઓ પડશે? મારા નાથ! મારો જન્મારો આ રીતે તો કેમ જશે? (૨)

जेहनो पक्ष लईने बोलुं, ते मनमां सुख आणे;
जेहनो पक्ष मूकीने बोलुं, ते जनम लगे चित्त ताणे. श्याम० ३

અર્થ—હું જે કોઈની તરફેણ લઈ તેની બાજુનું બોલું છું તેના મનમાં તો તે સુખ લાવે છે, તે રાજી થાય છે અને જેની તરફેણ છોડી દઈને બોલું છું તે તો આખા જન્મારા-ભર પોતાના ચિત્તને મારી તરફથી ખેંચી લે છે, તે મારા દુશ્મન થઈ પડે છે. (૩)

પાઠાંતર—નેહ-નેટ. નિત્ય-નિત. પ્રતિ-પ્રતે.

શબ્દાર્થ—પ્રાણનાથ = વહાલા, સ્વામીનાથ. નેહ = સ્નેહ, પ્રેમ. નિરાશી = આશા વગર, હતાશ, ભગ્નાશ. નિત્યપ્રતિ = દરરોજ. જન્મારો = ભવ. જાશી = પૂરો થશે, જશે.

પાઠાંતર—સુખ-સુપ. તાણે-તાંણે.

શબ્દાર્થ—પક્ષ = તરફેણ, બાજુ, તકરારના પક્ષની એક બાજુ. આણે = લાવે. મૂકીને = છોડી દઈને, સામી બાજુએ જઈને. જનમ લગે = ભવના છેડા સુધી, મરતાં સુધી. તાણે = ખેંચે, વિરુદ્ધમાં પડે, ચિત્ત ન મેળવે.

વિવેચન—આપ જાણો છો કે આ અમારી દુનિયામાં તો જેનો પક્ષ કરીને બોલીએ તેને સારું લાગે અને જેનો પક્ષ છોડીને એનાથી ઊલટા પક્ષની વાત કરીએ તે તો આખો ભવ સુધી પછી પોતાનું મન જ આપણી સાથે ન મેળવે કોઈ મોહરાજાના વખાણ કરે તો તે વખતે તેને સારું લાગે છે, કોઈ વૈરાગ્ય વગેરેની વાત કરે તો ચારિત્રરાજને સારુ લાગે છે એ જ પ્રમાણે ઘરમાં સાસુનું ઉપરાણું લઈએ તો સાસુ રાજી થાય ત્યારે દેરાણી જેઠાણી છણકા કરે જ્યાં એક વખત બીજાના ઉપર આધાર રાખવાનો થયો એટલે પછી સર્વના મો તો કેવી રીતે રાખી શકાય? એકનું રાખવા જઈએ એટલે બીજાને જરૂર વેધ પડે જ્યાં સુધી આપ મારી પાસે હતા ત્યાં સુધી તો મારે વાંધો નહોતો, અને બીજા મારે માટે શું ધારે છે કે શું બોલે છે તેનો વિચાર કરવાની પણ હું દરકાર કરતી નહોતી, પણ આપના ગયા પછી તો હું પરાધીન થઈ ગઈ છું, એટલે આ મારી પરાધીન દશામાં સામાના મન પર શી અસર થાય છે તે જોઉં છું ત્યારે જણાય છે કે સર્વને રાજી રાખવાનું કામ મારે માટે અશક્ય છે જેની વિરુદ્ધ હું બોલું છું એ મારા પર વેર વાળવાની તક શોધે છે[1] (૩)

> वात तुमारी मनमा आवे, कोण आगळ जई बोलुं;
> ललित खल्ति खल जो ते देखु, आम माल धन खोलुं. श्याम० ४

અર્થ—તમારી સર્વ વાતો તો મારા મનમાં આવ્યા જ કરે છે, પણ એને (એવી મોટી વાતોને) કોની પાસે હૃદય ખોલીને બતાવું, કહી જણાવું? તે લહેરી રમતિયાળ લાલા હોય કે ખરી પડતા ટૂંક ભરડાળિયા દુર્જન પુરુષ હોય તો તેની પાસે તો નહિ જેવી, સામાન્ય વસ્તુ બતાવું, તેની પાસે મારા માલમાંથી કે પૂંજીમાંથી ઉપરચોટિયા દર્શન કરાવું (૪)

વિવેચન—અને સ્વામીનાથ! તમારી તો અનેક વાતો મારા મનમાં હવે આવ્યા કરે છે આપની કુદરતી પ્રેમલીલા, આપનું નિર્દોષપણું, આપનો પત્ની પરનો પ્રેમ—એ તો જાણે મારા પૂરતી વાત થઈ, પણ પછી આપે વિકાસ કરેલ નૈસર્ગિક શક્તિ, આપની પરોપકાર વૃત્તિ, આપની સહનશીલતા, આપની અન્યને સંતાપ ન આપવાની ઇચ્છા અને આપની

પાઠાંતર—આગળ–આગલ બોલું–બોલ

શબ્દાર્થ—વાત=હકીકત તુમારી=તમારા સંબંધીની તમે જણાવેલી બોલું=ઉઘાડી પાડું, કહી બતાવું લલિત=મનોહર સુંદર રમતા ખલિત=ખરી પડતા ભરડાતો ખલ=દુર્જન. આમ=સામાન્ય ખાસ નહિ એવું

---

[1] પરંતુ—જ્યાં એમ ન આવે ત્યાં પણ એ જરૂર થાય છે અમુક દૃષ્ટિએ એ વાત સાચી પણ હોય પણ બીજી દૃષ્ટિએ એ વાત વિચારતા ખોટી પણ હોય સુધારવા જેવી પણ હોય આ દૃષ્ટિબિંદુ (નય)ના સિદ્ધાંતને સમજ્યા વગર પ્રમાણજ્ઞાન થતું નથી અને પ્રમાણજ્ઞાન કે પરમેશ્વર થાય ત્યાં સુધી ... કરતા નથી —વિવેચનકાર.

ધ્યાન, એકાગ્રતા આદિ અનેક વાતો આજે યાદ આવે છે ત્યારે મારા મનમાં શુંનું શું થઈ જાય છે. તમે મને જ દેખતા હતા, ત્યારે તમને હું ઓળખી શકી નહિ અને તમે મારાથી અળગા થતા ગયા તેમ તેમ આપના નવા નવા ગુણો વિચારતી હું આપથી દૂર ને દૂર થતી ગઈ. આ બધી મારી અવિચારિતા અને અલ્પજ્ઞતા કોની પાસે જઈને કહું? આપની મહત્તા અને પ્રગતિશીલતા કોની પાસે વર્ણવવા બેસું?

મારી નજરે તો કાં તો લહેરી લાલાઓ આવે છે. તેઓ તો ઈંદ્રિયોના ભોગ ભોગવવામાં મશગૂલ હોય છે; અથવા મારી નજીક દુર્જન પુરુષો હોય છે; તેઓ પરદારાગમન, ચાડી-ચૂગલી, નિંદા કે ધમાલમાં રસ લેનારા હોય છે; પારકા પાસેથી પડાવી લેવાની દાનતવાળા, અભિમાની, દંભી, ક્રોધી કે માયાવી હોય છે. આવાની પાસે તો મારો આમ માલ બતાવી શકું. મારી પાસે માલમાં તો સંસારવહેવાર છે. તેમાંથી આવો ઉપર ઉપરનો માલ તેમને બતાવી શકું. મારાથી તેમની પાસે મન મૂકીને વાત થતી નથી અને મારા મનના પડદા હું કોઈ પાસે ઉકેલી શકતી નથી. એટલે મારાથી કહ્યું જતું નથી અને સહ્યું જતું નથી. આવી કફોડી દશામાં મારા નાથ! આપે મને કેમ મૂકી દીધી? (૪)

घटें घटें छो अंतरजामी, मुजमां कां नवि देखुं;
जे देखुं ते नजर न आवे, गुणकर वस्तु विशेखुं. श्याम० ५

અર્થ—આપ અંતર્યામી છો અને દરેક શરીર કે મનમાં છો (એમ આપને માટે કહેવાય છે), પણ (નવાઈની વાત છે કે) હું આપને મારામાં કેમ દેખી શકતી નથી? જેને મારા ઘટમાં જોવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું તે મારી નજરમાં જ આવતો નથી. ખાસ કરીને ગુણ કરનાર વસ્તુ અંદર છે તે નજરે પડતી નથી, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કે નિશ્ચય થતો નથી. (૫)

વિવેચન—મારા નાથ! આપને એક બીજી વાત પૂછી લઉં: આપને માટે કહેવાય છે કે આપ તો દરેકના ઘટમાં-અંતરમાં છો; આપને માટે 'અંતર્યામી' શબ્દનો ઉપયોગ પણ થાય છે;[1] અને છતાં મારા નાથ! મારા અંતરમાં આપને તો હું દેખતી જ નથી. એ તો ભારે આશ્ચર્યની વાત છે.

બાહ્ય દશામાં વર્તતી અશુદ્ધ ચેતના અંતરાત્મદશામાં વર્તતી શુદ્ધ ચેતનાને કેમ જોઈ શકે? બાહ્ય દશામાં તો પૌદ્ગલિક આનંદ, ઇંદ્રિયોના વિષયભોગો, કષાયપરિણતિ

પાઠાંતર—ઘટેં ઘટેં-ઘટ ઘટે. કાં-કો. ગુણકર-ગુણકાર.

શબ્દાર્થ—ઘટેં ઘટેં = સર્વનાં અંતઃકરણમાં ઘટ = શરીર, મન, હૃદય. અંતર્યામી = હૃદયમાં રહેલા. મુજમાં = મારામાં. કાં – કેમ. ગુણકર = હિત કરનાર. વિશેખુ = (ક્રિયા વિ.) વિશેષતઃ, ખાસ કરીને; (વિશેષણ) વધારે, ખાસ; (ક્રિયાપદ) નિર્ણય યા નિશ્ચય કરવો.

૧. જુઓ પદ ૮૩મું અને તેનું વિવેચન.

અને લોકાચાર જ હોય; ત્યાં અંતરાત્મદશાના ચારિત્રધર્મરાજ કે દશ યતિધર્મો કે ભાવનાઓ ક્યાંથી હોય? ત્યાં સંયમ કે ત્યાગના આદર્શો કે આંદોલનો ક્યાંથી હોય? ત્યાં વીર્યોલ્લાસ કે વિશુદ્ધ વાંછાઓ ક્યાંથી હોય? એટલે અશુદ્ધ ચેતનાનો આ પ્રશ્ન બરાબર છે. દરેકના ઘટમાં અંતરાત્મા, અનંત ગુણનો ધણી, પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની સત્તાવાળો મહાન યોગીશ્વર બેઠો છે. એને અશુદ્ધ ચેતના કેમ દેખી શકે? એ છે, એ વાતનો અશુદ્ધ ચેતના વિચાર પણ કેમ કરે? એટલે એ ધોખો કરે છે કે મારા ઘરમાં આપ તો શોધ્યા જડતા નથી, ત્યારે આપ ઘટ ઘટમાં છો તે વાત સાચી કે નહિ? કે એ વાત એમની એમ જ ચાલ્યા કરી છે?

અને વાત ખરી છે. જ્યાં સાત કોઠામાં દુર્ગંધ ભરી હોય, ત્યાંથી સુગંધની આશા રાખવી તે જેટલો મિથ્યા પ્રયાસ છે, તેટલો જ અશુદ્ધ ચેતના કે કુમતિના હૃદયમાંથી –અંતરંગમાંથી શુદ્ધ ચેતનને મેળવવાનો પ્રયાસ નકામો છે. (૫)

હજુ પણ એ આગળ ચલાવે છે:—

अवधें कहीनी वाटडी जोउं, विण अवधें अति झूरुं;
'आनंदघन' प्रभु वेगे पधारो, जिम मन आशा पूरुं.   श्याम० ६

અર્થ—કોઈ મુદત આપીને ગયેલ હોય તો તેની રાહ પણ જોઉં, માર્ગપ્રતીક્ષા પણ કરું, પણ જ્યાં મુદત જ ન આપી હોય ત્યાં તો પછી હું તલસી તલસીને કલ્પાંત જ કરું. માટે મારા આનંદઘન પ્રભુ! હવે તો આપ ઝડપથી પાછા પધારો, જેથી મારા મનડાની આશા પૂરું, મારા મનોરથ પૂરા કરું. (૬)

વિવેચન—મારા નાથ! મુદત હોય તો તો હું રાહ જોઉં. પતિ પરદેશ ગયા હોય અને વર્ષ દિવસે આવવાની અવધ કરી ગયા હોય તો તેની મુદત ધ્યાનમાં રાખી વાટ જોવાનું પણ બને. પણ આપ તો કાંઈ અવધિ આપી ગયા નથી; આપ સાદિઅનંત સ્થિતિએ પરદેશ ચાલી ગયા છો, એટલે મારી દશા તો કલ્પાંત કરીને આંખો રાતી કરવાની જ છે. આવી મારી નિરાધાર દશાનો વિચાર કરીને મારા આનંદઘન પ્રભુ! આપ જલદી પધારો, મારી સેજડીને શોભાવો, મારી મનની ઇચ્છા પૂરી કરો અને મારે મંદિરે આનંદમંગળ વરતાવો, અને મારા મનોરથો પૂરા કરો. (૬)

ઉપસંહાર—આવી રીતે અશુદ્ધ ચેતના–કુમતિએ ચોક્ક ગયેલા પતિને માટે ઝંખના કરી, તેની સાથે મોજ માણવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને તેને પાછા જલદી પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. આ એક દૃષ્ટિબિન્દુથી પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન થયો. અને આ અર્થ પં.

પાઠાંતર—કહીની-કેહની. અવધેં—અવધે. આશા—આસા.

શબ્દાર્થ—અવધે = મુદતે. કહીની = કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં. કહેનારની. વાટડી = રાહ, માર્ગપ્રતીક્ષા. વિણ = વગર. સિવાય. ઝૂરું = કલ્પાંત કરું, તલસું, ગભરાઈ જઉં. વેગે = જલદી. ઝડપી ગતિએ.

ગંભીરવિજય ગણીએ કરાવેલ નોટ અનુસારે તેમના રજૂ કરેલા–દર્શાવેલ મુદ્દા પ્રમાણે છે અને તે સુયોજિત, સુસંગત અને અર્થક્ષમ છે.

બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી અર્થવિચારણા

આ પદનો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ અર્થ શકય છે. એ રીતે અર્થ કરવા જતાં એકાદ સ્થળે વાંધો આવે છે, જરા અર્થ મોચકવા પડે છે. એ મુદ્દા પ્રમાણે અર્થ કરવા જતાં આખા પદને શુદ્ધ ચેતના–સુમતિના મુખમાં મૂકી શકાય. પતિવિરહનાં અનેક પદો ' આવી ગયાં છે એટલે એ પ્રકારનો અર્થસંકેત તો તુરત સમજી શકશે. અતિ સંક્ષેપથી એ દૃષ્ટિએ અર્થ વિચારી જઈએ.

પતિવિરહથી ઘેલી થયેલ પતિવ્રતા સાધ્વી દેવી સુમતિ (શુદ્ધ ચેતના), જેણે ભાદરવાની રાતો વિરહમાં ગાળી છે અને અનેક વિરહગાનો ગાયાં છે, તે આનંદઘન પ્રભુને પોતાને ત્યાં પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરતાં કહે છે :—

(૧) મારા નાથ! શ્યામસુંદર! આપે મને તદ્દન વગર આધારે કેમ મૂકી દીધી ? મારે તે હવે કોની સાથે સ્નેહ કરવો ? અને કોની સાથે બોલીચાલી કરવી ? આપે મને અવગણી એટલે મારાં સર્વ અવલંબનો ખલાસ થઈ ગયાં છે, ટૂંકાઈ ગયાં છે. પતિત્યક્તા કે પતિઅપમાનિતાને આધાર પણ કોણ આપે ?

(૨) મારા નાથ! મારો સ્નેહ મૂકી, મને તદ્દન નિરાશ કરી, આપ તો દૂર પધારી ગયા છો, કયાંના કયાં નીકળી ગયા છો, પરકીયામાં લુબ્ધ થઈ ગયા છો, મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો. મારે તે કકળાટ પણ કોની પાસે કરવો ? પતિવિરહી ઘેલી બનેલી મારી પાસે જેટલા માણસો આવે તે દરેકની પાસે આપના ગુણ ગાતાં મારો આખો જનમારો તે કેમ કરીને જશે ? મારાથી આપનું વાંકું તો બોલાય નહિ અને સારું બોલું એટલે મારું કામ કરવાની કોઈ દરકાર કરે કે ન પણ કરે. ત્યારે આમ મારો આખો જન્મારો શે જશે ?

(૩) અને વાત એ છે કે જેની વાત સાચી છે એમ કહું તે તો રાજી થાય છે, પણ સાચી રીતે પક્ષ કર્યા વિના જેની વિરુદ્ધ બોલું તેનો હું પક્ષ કરતી નથી એમ માની એ તો જનમ સુધી મારી સામે તાણેલી નજરે જુએ છે. હું તો શુદ્ધ દશામાં કોઈનો પક્ષ કરું નહિ, પણ તેને તેમ લાગે છે[1] અને મારે ઓશિયાળી સ્થિતિમાં બધાનાં મોં જાળવવાં પડે છે, એટલે કોઈને સારું–ખોટું લાગે કે તુરત મને સારી–ખરાબ ગણે છે. અને પતિની માનેતી હું ન હોવાથી મારે દરેકનો મારા માટેનો અભિપ્રાય સાંભળવો પડે છે. ઓશિયાળી વિધવાની જે દશા થાય તે પતિવિરહે મારી અત્યારે થઈ રહી છે.

(૪) મારા નાથ! તમારી આવી આવી વાતો મારા મનમાં તો ઘણી ઘણી આવે છે,

---

૧. અહીં અર્થ જરા મોચકવો પડે છે; શુદ્ધ ચેતના પક્ષ લે જ નહિ.

પણ તે કોને કહી બતાવું ? તમારી વાત કોને સંભળાવું ? ઘરની વાત કોની આગળ ઉઘાડી કરું ? તેઓ જો લહેરી કે લુચ્ચા, કપટી કે હરામખોર હોય, તો તેને જોઈ રહું છું અને તેમની પાસે તો મોટી મોટી વાત જ કરું છું. અથવા તેમની પાસે મારું અંતરધન ખોલી બતાવું છું. મારાથી તેમની પાસે ઘરનાં છિદ્ર ઉઘાડાં કરાય નહિ અને આમ માલ કે ધન ખોઉં તો તેમાં તેઓ મારો મુદ્દો સમજે નહિ. આવા લહેરી લાલાઓ પાસે મારી વાત કરવામાં મારો શુક્રવાર વળે નહિ અને મારું કામ થાય નહિ. તેમની પાસે તો મોટી મોટી વાતો થાય, સામાન્ય ઉઘાડી વાતો રજૂ કરાય, કારણ કે એમ ન કરું તો તેઓ તો મોટી ખટપટ કરે અને પતિની ગેરહાજરીનો લાભ લેવા યત્ન કરે. આ લહેરી લુચ્ચાઓની પાસે ઘરની વાત કેમ થાય ?

(૫) અને મારા નાથ ! આપ તો દરેકના ઘટ–અંતરમાં છો એમ મોટા જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છો. પણ મારા અંતરમાં આપને શોધું છું ત્યારે ત્યાં તો આપ ખોવાઈ ગયા જણાઓ છો. મારો આપ પ્રત્યે ગમે તેટલો સ્નેહ છે, પણ આપ મૂર્તસ્વરૂપે મારા ઘટમાં દેખાતા નથી. અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ હું મારા ઘટમાં આપના સંબંધી જે સ્વરૂપ દેખું છું તે તો નજરે આવતું નથી. આપના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ દેખી શકું છું તે તો ત્યાં નજરે આવતા નથી; માત્ર ત્યાં ગુણકર વસ્તુઓ ખાસ દેખું છું, પણ આપ પોતે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હો એમ લાગે છે. એટલે મારા ઘટમાં–મારા હૃદયમાં–આપને ગુણકર વસ્તુ દેખાય છે પણ આપ પોતે તો ત્યાં નજરે પણ પડતા નથી.

(૬) હવે તો, કાંઈ નહિ તો, આપ કાંઈ અવધિ તો આપો, કે અમુક સમય પછી મારા ઘટમાં આપ પધારશો. એવી અવધિ હોય તો રાહ પણ જોઉં, વાટ જોઉં અને માનું કે અમુક અવધિ પૂરી થશે ત્યારે તો આપ જરૂર પધારશો. કાંઈ પલ્યોપમ, સાગરોપમ, કાળચક્ર કે પુદ્ગળાવર્તોની મર્યાદા થાય તોપણ આશા બંધાય અને વાટ જોવાય. અત્યારે તો કાંઈ અવધિ નથી, ઠામઠેકાણું નથી, આશા નથી, સમય નથી, ત્યારે મારે તો ઝૂરવા સિવાય બીજું કોઈ નથી ! મારી આ દશા સાંભળી મારા નાથ ! હવે વેગે પધારો, જલદી મારા ઘટમાં તમારા યોગ્ય સ્થળે આવી જાઓ એટલે મારો તમારી સાથેનો વિરહ થયેલો છે તે ખલાસ કરી મારા મનની આશા પૂર્ણ કરું.

આ રીતે પણ બરાબર ભાવ આવે છે અને સુમતિએ અનેક પ્રસંગે ધારણ કરેલ વલણને અનુરૂપ અર્થ તે રીતે આપણને મળી આવે છે. આ તદ્દન ઊલટા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલ અર્થ બતાવે છે કે સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પરસ્પર દેખાતાં વિરોધસત્યોનો સમન્વય જૈનદર્શન કરી શકે છે, અને એ સમન્વય–વ્યાપાર તે નયના જ્ઞાનની ખાસ વિશેષતા છે અને અનેકાંતવાદની મહાન ફતેહ છે.

ઉપસંહાર—આ પદના વિવેચનમાં અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિસ્તારથી ચર્ચેલાં હોઈ તે

પર વધારે ચર્ચા કે અર્થસ્ફોટનની જરૂર લાગતી નથી. ચેતનાની આ ઉપાધિ જાણીતી છે, એનાં વિરહગાનો સમજાય તેવાં છે અને તેની આકાંક્ષા સુયોગ્ય છે. કુમતિ એવાં જ વિરહ-ગાન કરે તે જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે, પણ પતિને રમાડતી–ધમકાવતી–દબડાવતી સ્ત્રીઓ વિધવા થયા પછી પતિને માટે જે તલસાટ કરતી કે પશ્ચાત્તાપ કરતી જોવામાં આવે છે તે નજરે તદ્દન સાચા લાગે છે. માત્ર એવા મોડા આવેલા જ્ઞાનની કે રાંડયા પછીના ડહા-પણની બહુ કિંમત નથી, પણ એની શકચતા જરૂર છે.

વાત એક જ છે કે ચેતનને એની શુદ્ધ સ્થિતિમાં વિચારવામાં આવે કે એની વર્તમાન અંતરાયિત દશામાં વિચારવામાં આવે, પણ એ દરેકમાં એને વિચારવાનો રહે છે. આખી બાહ્ય કે આંતરની રચના એના પરત્વે છે અને ગમે તેમ કરીને એને એના મૂળ સ્વરૂપમાં લઈ આવવાનાં આ વલખાં છે, પ્રયત્નો છે. એમાંનો કોઈ પણ પ્રયત્ન લાગુ થઈ જાય અને ચેતનરાજ ઘેર આવે, ઘરને સંભાળે, ઘરે સ્થિર થઈ જાય અને ઘરનાંને ઓળખે તો કામ થઈ જાય તેવું છે. પછી એ કુમતિના છણકા જુએ કે મોડી આવેલી અક્કલે વિચારે, એ સુમતિની શુદ્ધ ચારિત્રભાવના જુએ કે પતિદેવ તરફની એકનિષ્ઠા જુએ, ગમે તે જોઈને ઘેર આવે અને રખડુપણું વિસારે એ માટે આ સર્વ ગાન છે. અને ગમે તે મુદ્દાથી સત્ય સમજાય અને સમજીને જિવાય તો આશા પૂર્ણ થાય તેમ છે. (૯૪)

૫૬ પંચાણુંમું

ભૂમિકા—જ્યાં સુધી એક વાત પર મન લાગતું નથી, ત્યાં સુધી એ વાત જામતી નથી, અને સ્થિરતા, એકાગ્રતા કે શાંતિ આવતી નથી. ઘણુંખરું પ્રાણી ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરી વાતના આંતર સ્વરૂપમાં ઊતરતો જ નથી, અને તેથી વસ્તુનો જરા પ્રકાશ પડચો, ન પડચો, ત્યાં તો તે ખ્યાલ જ ખલાસ થઈ જાય છે, અને એક હકીકતથી બીજી હકીકત પર મન લાગી જાય છે. મન એ અજબ વસ્તુ છે. એને એક ઠેકાણે લગાડવું એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે. આખો રાજયોગ મનના સ્થિરીકરણ માટે યોજાયેલ છે. અને યમ, નિયમ, આસનાદિ સાધનો દ્વારા મનને ઠેકાણે લાવવા અને રાખવા માટે પ્રાણાયામ, પ્રત્યા-હાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિની હકીકતો બતાવી છે. આખો યોગમાર્ગ મનને વશ કરવા માટે જ રચાયો છે. અને ખાસ કરીને ધ્યાનયોગની અનેક અટપટી બાબતો મનને એકાગ્ર કરવા માટે જ યોજાયલી છે. છતાં મનને વશ કરવાની અને એને સ્થિર રાખવાની વાત સર્વ કાળમાં બહુ મુશ્કેલ દેખાણી છે. પ્રાણી જોર કરીને, સંયમ રાખીને, છેવટે દબાણ કરીને પણ વચનયોગ અને કાયયોગ પર અંકુશ રાખી શકે છે, પણ મન તો એટલું લપટું (elastic) છે કે એને એક બાજૂથી દબાવવા જઈએ ત્યાં બીજી તરફ છટકી જાય છે. સામાયિકની બે ઘડીની શાંતિમાં એને નિરાંત પડતી નથી અને જંગલના એકાંતમાં એ

એકાગ્ર થતું નથી. એને જેમ દબાવવા કે ફોસલાવવા માગીએ છીએ તેમ એ વધારે દૂર નાસતું ફરે છે. અને એને સંયમમાં રાખવાના પ્રયત્નોને પણ તે કેટલીક વાર તો ઉથલાવી નાખે છે. મહાન યોગીઓને પણ એ ઊધાચત્તા કરી મૂકે છે અને ખૂદ આનંદઘન જેવા સિદ્ધ યોગીને મુખે પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરાવે છે કે 'હે કુંથુજિન! મનડું કેમે કરીને માનતું નથી.' આ અતિ મહત્ત્વનો યોગનો પ્રશ્ન છે. એમણે તો એ સત્તરમા પ્રભુના સ્તવનમાં ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું છે કે કોઈ પ્રાણી કહે કે તેણે મનને સાધ્યું છે, વશ કર્યું છે, તો પોતે તે વાત જ માનતા નથી. આટલી મનની શક્તિ છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, આખો ધ્યાનયોગ મન પર કાબૂ લાવવા માટે યોજાયેલ છે. આટલી હકીકત હોવા છતાં 'જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અળગું ભાગે,' —એને (મનને) જેમ જેમ પ્રયત્ન કરીને કબજે રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ એ દૂર જ નાસતું જાય છે. અત્યારે જ તમે નિર્ણય કરો કે આજે દૂધપાક ખાવો જ નથી તો દિવસમાં અનેક વખત એની સહેદાઈ, એમાં પડેલા ચોખા કે બદામના કે પિસ્તાના ટુકડા તમારી આંતર આંખ સન્મુખ આવ્યા વગર નહિ રહે. મતલબ, વચન કે કાયા પર સંયમ પરાણે પણ લાવી શકાય છે, પણ મન પર સંયમ લાવવો એ ભારે મુશ્કેલ વાત છે. અને સંસારમાં પડેલા, પુદ્ગળના વિલાસમાં રાચેલા વહેવારુ પ્રાણી માટે એ તદ્દન અશક્ય નહિ તો ભારે મુશ્કેલ વાત છે. છતાં મન પરના કાબૂ વગર છેરો નથી. તે માટે અનેક પ્રકારો અને ઉપાયો યોગીઓએ બતાવ્યા છે. એને માટે અનેક આસન, જપ, સ્થાન-શોધન વગેરે બતાવ્યાં છે. અને શરીર પર જય કરવા કેટલાકે તો હઠયોગના પ્રયોગો પણ બતાવ્યા છે. રાજયોગ અને હઠયોગના પરસ્પર સંબંધ અને આદેયતાના ઘણા રસિક વિષય પર અત્ર ચર્ચા કરવા ન થોભીએ; પણ મન પર વિજય મેળવવાની આવશ્યકતા સર્વ યોગીઓએ સ્વીકારી છે એમાં બે મત નથી એ વાતને સ્વીકારી સમજી લઈએ.

'**मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः**'—એટલે સંસારબંધન કે કર્મબંધનું કારણ મન છે અને સર્વ કર્મથી મુક્તિ મેળવવારૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ પણ મન છે—એ સૂત્રની પાછળ ભારે રહસ્ય રહેલું છે. આખા ચક્રભ્રમણમાં નાંખનાર એ જ મનને જો કબજે કર્યું હોય તો એ સંસારપાતમાંથી બચાવે; આટલી મનની શક્તિ અને સ્થિતિ હોવાથી એને એક ઠેકાણે બાંધવાની ખાસ જરૂર છે. જેઓ યોગમાં પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, જેઓ સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી રહ્યા છે, જેઓ જંગલમાં કે પર્વતના શિખર પર બેસી ચેતનરાજને ધ્યાવી રહ્યા છે, તેની વાત બાજૂ ઉપર રાખીએ, તો આપણા જેવા સામાન્ય વહેવારુ પ્રાણી માટે તો ભારે ગૂંચવણનો સવાલ થઈ પડે. પણ એમ મૂંઝાવાની જરૂર નથી. એ મૂંઝવણ કેવી રીતે દૂર થાય તેનો ઉપાય આ પદમાં બતાવ્યો છે. સંસારમાં રહી સાંસારિક કાર્યો કરનાર પણ ધારે તો યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરી શકે છે એનો અહીં માર્ગ સૂચવ્યો છે.

માનવસમૂહના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. જેઓ વિશુદ્ધ માર્ગ સ્વીકારી તેના

ઉપર જ સર્વ ધ્યાન લગાડી પ્રગતિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે તે 'સુસાધ્ય' કોટીના આત્મા છે. તેઓનો ચેતનરાજ તક મળતાં સડસડાટ સાધ્યે પહોંચી જાય છે. આવા ચેતન ભારે આત્મબળવાળા, પણ ઘણી નાની સંખ્યામાં હોય છે. એ તો પુદ્ગળપ્રસંગ છોડે એટલે એની સામું ન જુએ; તજવી ત્યારે એક એક શું? એકસાથે ધડાકો અને છેડો છૂટી જાય એવી 'ધન્ના' જેવી એમની દશા હોય. અત્ર કથન છે તે એવા સુસાધ્ય કોટિના જીવ માટે નથી. છેલ્લો વિભાગ 'અસાધ્ય' કોટિનો છે. એને પ્રગતિનો દાદર દેખાવાનો નથી, મળે તો ઓળખાવાનો નથી; અને કદાચ તેની નજીક એ આવી ચડે તો તેની પાસે જવાની તેની ઇચ્છા પણ થવાની નથી. આ પ્રકારના પ્રાણીને પણ આ પદમાં સ્થાન નથી. પણ પ્રાણીનો ઘણો મોટો ભાગ 'કષ્ટસાધ્ય'ના વચલા વિભાગ પર હોય છે. એને પ્રગતિના પ્રત્યેક પગથિયે પગ સ્થિર કરવા પડે છે, એક પગલું આગળ ચઢતાં સેંકડો ભવ કરવા પડે છે અને છતાં કોઈવાર ધમાલ કે વાવાઝોડું થઈ આવે તો એકાદ કે વધારે પગથિયાં ઊતરી પણ જાય એવી સ્થિતિના હોય છે. આ મધ્યમમાર્ગી જીવો પૈકી કેટલાક ત્યાગી હોય છે, કેટલાક અવકાશે માર્ગ પર પ્રયાણ કરનારા હોય છે અને કેટલાક ધીમી-ઉતાવળી પ્રગતિ કરવામાં ઉત્સુક હોય છે, છતાં ઇંદ્રિયના વિષયોનો સર્વથા ત્યાગ કરનારા હોતા નથી.

આ કષ્ટસાધ્ય વર્ગના પ્રાણીએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મધ્યમ માર્ગ કેવી રીતે સેવવો એની વાત અત્ર કરી છે. અહીં જરા સ્પષ્ટતાની ખાતર એક વાત જણાવવાની જરૂર છે કે બાહ્ય ત્યાગને અહીં સંબંધ નથી. સંસારનો ત્યાગ કરવાવાળાનો મોટો ભાગ પણ કષ્ટસાધ્યની કોટિમાં આવે છે, કારણ કે સ્થૂળ ત્યાગ અને આંતર ત્યાગ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. આ પદમાં જે વાત કરી છે તે આત્માને શોધનાર, તેની પ્રગતિ માટે પ્રયાસ કરનાર, તેના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષમાં માનનાર અને છતાં ઇંદ્રિયભોગ, વિષયવિકાર અને પુદ્ગળના સંબંધને ન છોડનાર સામાન્ય કક્ષા પર રહેલા જીવોની જ છે. એનાં સાધુ–શ્રાવકના વેશને સંબંધ નથી અંદરની જાગૃતિ અને ત્યાગની વાતને વહેવારુ દેખાવ કે વર્તન સાથે કદી પણ ગૂંચવવા યોગ્ય નથી એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી. આટલી પ્રસ્તાવના આ પદના સ્પષ્ટીકરણ માટે જરૂરી ધારી છે.

પ્રભુનામ લેવાનું કારણ માત્ર સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખવા પૂરતું જ છે. પ્રભુ કાંઈ મોક્ષ આપી શકતા નથી; અને પારકાનો આપેલ મોક્ષ મળી પણ શકતો નથી. માત્ર એ જેવા ત્યાગી થઈ ચિદ્ઘનાનંદમાં મગ્ન થઈ ગયા છે એવા પોતાને થવું છે એની સાધ્યસન્મુખતા માટે પ્રભુનામરટણ છે; પણ એના મહિમામાં એક વિશેષતા છે. તમે પત્નીની વાત યાદ કરશો તો વિકાર થશે, તમે માલ કે કેસની વાત કરશો તો અનેક વિકારો (–ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, મત્સરાદિ) જાગ્રત થશે; પણ પ્રભુનામ લેશો તો એમાં કોઈ વિકાર નહિ જાગે, એમાં કોઈ સ્વાર્થની વાતને પ્રાધાન્ય નહિ મળે, એમાં શાંત વાતાવરણ,

અસાધારણ પુરુષાર્થનો વિજય અને સર્વ ઉપાધિના ત્યાગની વાતો જ ધ્યાન પર આવશે. આટલો મહિમા પ્રભુની સેવનાનો છે. એની અસર સેવા કરનારને જબરી થાય છે. એટલે તમને જો ખરેખરી આત્મપ્રગતિની લગના લાગી હોય તો તમારા મનને પ્રભુમાં જોડી દો, અન્ય કામમાં જોડાયેલા હો તો તે વખતે પણ અંદરની આકાંક્ષા પ્રભુ તરફ જોડાઈ જવાની રાખો. એમાં જેટલો વખત જાય તેટલો ધન્ય સમય ગણાવો જોઈએ. સાધ્યને માટે આવી લે' લાગે ત્યારે જ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થાય છે. પણ સંસારના વ્યવહારમાં પડેલા—આડાઅવળા વેપારની ગૂંથણીની જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા—ને આખો વખત પ્રભુનામ-સ્મરણ કરવાનું બને નહીં; તેણે બનતી તકે પ્રભુનામોચ્ચારમાં, પ્રભુસેવાના કાર્યમાં રસ લેવો જોઈએ અને ન બને ત્યારે એના તરફ પ્રેમભક્તિ અને તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. કારણ કે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યાં સુધી ખૂબ તીવ્ર ઇચ્છા ન થાય ત્યાં સુધી એ મેળવવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન થતો નથી અને પ્રયાસ વગર તો કોઈ જાતનું પરિણામ બતાવી શકાતું નથી. માટે જ્યાં પહોંચવું હોય, જેવા થવું હોય, જેની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તે ભાવ, તે સ્થાન અને તેની આદેયતા મન પર વારંવાર લાવવી ઘટે. એટલા માટે કષ્ટસાધ્ય મધ્યમમાર્ગી જીવોએ ચેતનને લાઈન પર રાખવા માટે પોતાના સાધ્ય અરિહંત ભાવ તરફ કેવી રીતે ધ્યાન આપવું ઘટે, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે કેવી તાલાવેલી ધરાવવી ઘટે તેની અત્ર વ્યવહારુ દાખલા સાથે વાત કરી છે.

પદ

(રાગ—અલઈઓ વેલાવલ; યાને અલહિયો વેલાલિ)

ऐसे जिन चरणे चित्त ल्याउं रे मना;
ऐसे अरिहंत के गुण गाउं रे मना. ऐसे०

उदर भरनके कारणे, गौआं वन में जाय;
चार चरे चिहुं दिस फिरै, वाकी सुरति वछरूआ मांहि रे. ऐसे० १

અર્થ—એવી રીતે હે મન! (ચેતન! આત્મા!) તું જિનેશ્વર મહારાજના ચરણ-કમળમાં ચિત્ત લગાવ; હે મન! એવી રીતે તું અરિહંત મહારાજના ગુણ ગા, ગુણનું ગાન

પાઠાંતર—ઐસે—એક પ્રતમાં એને આ પંક્તિને છેડે મૂકે છે. બોલવાની રીત પર તેનો આધાર છે. ચરણે—ચરને. ગૌઆં—ગઉઆ. ચરે—ચરૈ. વછરૂઆ—છોરૂઆ. માંહિ—માંહે.

શબ્દાર્થ—ઐસે = એવું, એવી રીતે. જિનચરણે = પ્રભુને પગને, જિનેશ્વર ભગવાનમાં, ભગવાનના ચરણકમલમાં. ચિત્ત = મન. લ્યાઉં = લગાડ. લગાવ. મના = હે મન! અરિહંત = શત્રુને હણનાર ક્રોધાદિ અંતરરિપુને હણનાર. ગાઉં = ગા, ગાઓ. ઉદર ભરન = પેટ ભરવા, ચારો ચરવા. કારણે = માટે, કાજે, વાસ્તે, સારું. ગૌઆં = ગાયો. વનમેં = જંગલમાં. ચાર = લીલું ઘાસ. ચરે = ઘાસ વગેરે ફરીને શોધીને ખાય. ચિહું = ચારે. દિસ = દિશાએ. ફિરૈ = ફરે, આથડે. વાકી = તેનું. સુરતિ = ધ્યાન, મન. વછરૂઆ માંહિ = વાછરડામાં, બચ્ચામાં; નર હોય તો વાછડો, નારી હોય તો વાછડી. વાછડું કે વાછરડું એ બન્ને જાતિ સામાન્ય શબ્દ છે.

કર. (કેવી રીતે? તે પર દષ્ટાંત આપે છે:) પોતાનું પેટ ભરવા માટે ગાય જંગલમાં જાય છે, ચારો ચરે છે અને ચારે દિશાએ હરે ફરે છે, પણ એનું મન–એનું ધકધ્યાન–તો (સાથે આવેલા કે ઘેર રહેલા) વાછડામાં (આખો વખત) હોય છે. (૧)

વિવેચન—રખડુ મન જ્યાં ત્યાં દોડી જાય છે, તેને શિખામણ આપે છે. મન પોતે પૌદ્ગલિક છે. એ બાહ્ય સન્મુખ હોય ત્યારે ઇંદ્રિય દ્વારા બાહ્ય વસ્તુના સંબંધમાં આવે છે. એને ઇંદ્રિયના વિષયમાં લગાડ્યું હોય તો એ રસના સબકડા લીધા કરે, સ્ત્રીસંસર્ગે જીવન સફળ માને, સુગંધમાં રાચી જાય, સારાં કપડાંમાં મોહી જાય, સારા ઘર–બંગલામાં સંતોષાઈ જાય અને સારી, ગંદી કે ઘેલી વાતોમાં મચી પડે. પણ એ જ મનને જો પ્રભુ-સેવામાં જોડ્યું હોય, તો એ સાધ્યને સન્મુખ રાખવાના કામમાં ખૂબ મદદ કરે. સાધ્ય જ્યાં સુધી સામે ન રહે ત્યાં સુધી તેને માટે પાકો પૂરતો ચીવટવાળો પ્રયાસ થતો નથી, એ તો આપણો દરરોજનો અનુભવ છે. સંસારીના મનોરથ સંસારી જ હોય. એને દીકરા-દીકરીના વેશવાળ કરવાં, એને ધનના ઢગલા કરી સરવૈયાં કાઢવાં, આવી ક્ષુલ્લક બાબતોમાં પડી રહેવું ગમે છે. પણ એને નિર્ણય હોય કે આ સર્વ ક્ષણિક છે, અને પોતાનું અવિચળ સ્થાન તો જુદું જ છે; એ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેના જેવા થવા માટે તેને પોતાની ભાવના-ભૂમિમાં રાખવા ઘટે; આખો વખત ન બને તો જ્યારે બને ત્યારે એના પર લય લગાડવી ઘટે; એમ થાય ત્યારે એવા થવાય અને એવા થવાય ત્યારે આ રખડાટનો અંત આવે. મધ્ય કોટિના કષ્ટસાધ્ય વર્ગના પ્રાણી આ ભાવનાભૂમિમાં અરિહંત મહારાજને કેવી રીતે રાખી શકે તેને માટે અહીં થોડા દાખલા આપ્યા છે.

હે ચેતન! તું એવી રીતે જિનેશ્વર મહારાજના ચરણમાં મનને લગાડ અને હે મન! તું તારા સાધ્ય અરિહંત પરમાત્માનું એ રીતે ગુણગાન કર. એ રીતે એટલે કઈ રીતે? તેના દાખલા આપે છે. પ્રથમ દાખલો તિર્યંચની ભૂમિકામાંથી આપે છે. બીજો દાખલો માનવીની ભૂમિકામાંથી આપે છે. ત્રીજો દાખલો નટ–નાટકની ભૂમિકામાંથી આપે છે. ત્રણે દાખલા ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય છે, આપણે એ દાખલાઓ વિચારીએ.

પોતાનું પેટ ભરવા માટે ગાય જંગલમાં જાય છે. એ ચારો ચરવા માટે ખેતરે ખેતરે ફરે છે. એની વાછડી તો એના માલિકના ઘેર બાંધેલી હોય છે; અને મા હરે–ફરે, ચરે કે ગાંગરે, પણ એનું મન તો ઘેર રહેલી પોતાની વાછડીમાં જ હોય છે. આ પ્રમાણે ઉદરભરણ માટે કામ ચાલે ત્યારે પણ તેની લલના અને વૃત્તિ તો પોતાનાં બચ્ચાં તરફ જ હોય છે. અહીં ચિત્ત અને મન એકાર્થવાચી–પર્યાય શબ્દો છે. ચિત્તનો વિષય નવું જાણવાનો અને મનનો વિષય જાણેલાનું મનન કરવાનો હોય છે, પણ આ પદમાં ચિત્ત અને મનને પર્યાયવાચી શબ્દો તરીકે વાપરેલા જણાય છે. કહેવાની વાત એ છે કે અંતરાય કર્મના ઉદયથી કે ભોગાવળી કર્મ બાકી રહેલ હોવાને કારણે કે ત્યાગ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ કે હોવું જોઈતું આત્મબળ પૂરતા પ્રમાણમાં અંદર ન હોય તો કદાચ સંસારનો ત્યાગ થઈ શકતો

નથી. તેવા કારણે ઘરબાર કે કુટુંબપરિવારનો ત્યાગ ન થઈ શક્યો હોય તોપણ તેથી નાસીપાસ થવું નહિ. ન બની શકે તેને માટે મનમાં ખેદ રાખવો, પણ ભાવના અને આદર્શ તો સ્પષ્ટ રાખવાં, અને ક્યારે એ આદર્શે પહોંચાય તેની ઊંડી પણ પાકી રટના રાખવી. આવી રીતે પોતાના કે પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે વેપારધંધો કે નોકરી કરનાર પોતાનું કામ ચાલુ રાખે ત્યારે પણ એની વૃત્તિ તો અંદરખાનેથી ગાયની જેવી રહે છે. એ સંસારનાં કાર્યો ફરજ તરીકે કરે, સાક્ષીભાવે કરે, એની સાથે તાદાત્મ્ય થવા ન દે, અને મનમાં જ્યારે અને ત્યારે પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પહોંચવાની ભાવના રાખે. કાર્યની ક્રિયા ચાલે તે દરમ્યાન પણ પ્રભુના નામસ્મરણ તરફ 'સુરત' રાખે અને એમ થાય એટલે એના કર્મબંધનમાં રસબંધ ઘણો પાતળો પડે, એની ચિકાશ બહુ ઓછી થાય અને એ રીતે એ પોતાના સાધ્ય તરફ ધીમી પણ ચોક્કસ ગતિ કરતો રહે.

આમાં સાક્ષીભાવે કામ કરવાની વાત કહી, સાંસારિક ક્રિયા કરતી વખતે પણ 'સુરત' પરમાત્મપદસ્મરણ અને નામોચ્ચારણની રાખવી અને કર્મોદયે ત્યાગ ન થઈ શકે તો આદર્શ સુસ્પષ્ટ રાખવો અને તેને અંતર સન્મુખ સર્વદા રાખવો એ અતિ મહત્ત્વની વાત કરી. આ પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવાઈ જાય તો ત્યાગ ન કરી શકનાર બાહ્ય નજરે સંસારમાં રહેલા અને પડેલા પ્રાણીને પણ વિકાસક્રમમાં આગળ ધપવાનો રસ્તો સાંપડી શકે તેમ છે. (૧)

सात पांच साहेलीयां, हिलमिल पाणी जाय;
ताली दिये खडखड हसे, वाकी सुरति गगरूआ मांहि रे. ऐसे० २

અર્થ—(બીજો દાખલો:) પાંચ–સાત સાહેલી–સખીઓ સાથે હળીમળીને પાણી ભરવા જાય, ત્યારે (રસ્તે) અરસપરસ તાળી આપે, મુખેથી ખડખડાટ હસી પડે, પણ (આખો વખત) એનું ધ્યાન તો (પાણી ભરેલ) ગાગર તરફ જ હોય છે. (૨)

વિવેચન—એક બીજો દાખલો આપી સાક્ષીભાવ અને સાધ્યસન્મુખ દૃષ્ટિ બીજી રીતે બતાવે છે: પનઘટથી પાણી ભરીને પાછી વળતી પાંચ-સાત બહેનપણીઓ ભરેલાં બેડાં સાથે રસ્તા પર ચાલી આવતી હોય, વાતો કરતી હોય, સામેથી આવતી સખીઓ સામે ઊભી રહી તેને તાળી આપતી હોય, તેની સાથે ખડખડાટ હસતી હોય, બીજી સખી વાત કરે ત્યારે તેમાં ટાપસી પૂરતી હોય, ઠઠ્ઠામશ્કરીમાં સોગન ખાતાં સાથેની સખીને ગળે હાથ મૂકતી હોય, આવી અનેક ઘટના કરતી હોય, છતાં આખો વખત એનું ધ્યાન તો માથા પરની ગાગરમાં જ હોય છે. એટલે બાહ્ય નજરે એના ખડખડાટ અને ધમધમાટની પાછળ

પાઠાંતર—ખડખડ–હાહડ. દિયે–દિયૈ. હસે–હસૈ.

શબ્દાર્થ—સાતપાંચ = પાંચ–સાત. સાહેલિયાં = બહેનપણીઓ, સખીઓ. હિલમિલ = હળીમળીને, સાથે થઈને. પાણી જાય = પાણી લાવવા–ભરવા જાય. તાલી દિયે = મશ્કરી કરવી, હાંસી ઉડાવવી, બે સામસામે હાથ લગાડી કરતલનો અવાજ મશ્કરીમાં કરવો. ખડખડ = જોરથી અવાજ કરીને. ગગરૂઆ = ગાગર, પાણી ભરવાનું નાનું વાસણ; હિંદીમાં મોટા ઘડાને 'ગગરા' કહે છે.

એની 'સુરત' તો ગાગર ઉપર જ રહે છે. તેમ જ પ્રાણી કદાચ કર્મયોગે સંસારમાં હોય કે પૌદ્ગલિક પ્રસંગમાં આવી પડ્યો હોય, પણ એના મનની ઊંડી ભાવના તો પોતાના મૂળ ધ્યેય તરફ જ હોય છે. એની નજરમાંથી ગાગર દૂર થતી નથી, એ એ ગાગરની ઉપેક્ષા કરતો નથી. સંસારમાં રહેવું પડે તોપણ આત્માનું અહિત ન થાય અને એની પ્રગતિમાં પગલાં પડે એટલી દૃષ્ટિ જો પ્રાણીની રહે તોપણ એને નકારાત્મક લાભ તો જરૂર થાય. સાવધાન પ્રાણી સંસારમાં રહે તોપણ એ વધારે પડતું અહિત કરી ઉત્ક્રાન્તિ બગાડી નાખે નહિ. એ હસે, ખેલે, દુકાને બેસી વ્યાપાર કરે, પણ એની નજર સન્મુખ અંદરખાનેથી જિનગુણગાનની લોલુપતા હોય છે, જિન જેવા થવાની ભાવના હોય છે, પોતે જિન થઈ જાય તેવા માર્ગે વિહરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે. આ બીજો દાખલો થયો. (૨)

नटुआ नाचे चौक में रे, लोक करे लख सोर;
वांस ग्रही वरतें चढे, वाको चित्त न चले कहु ठोर रे. ऐसे० ३

અર્થ—(ત્રીજો દાખલો:) બજાણીઓ–નટ જાહેર રસ્તા પર–ચોકમાં નાચે છે અને ચારે તરફ લોકો ભાતભાતના લાખો અવાજ કરી રહ્યા હોય છે. તે વખતે હાથમાં વાંસડો લઈ એ દોર પર ચઢે ત્યારે એનું ચિત્ત બીજી કોઈ જગ્યાએ કે ઠેકાણે ચલાયમાન થતું નથી. (૩)

વિવેચન—એક વધારે દાખલો આપે છે. થાળીમાં પગ રાખી દોર પર ચાલતો નટ જોયો હશે. એલાયચીકુમાર નટડી પરના પ્રેમ ખાતર કેટલો નાચ્યો–કૂદ્યો તે વાંચ્યુ હશે. એવો બજાણીઓ જ્યારે હાથમાં મોટો વાંસડો લઈ દોરડા પર ચઢે છે, ત્યારે લોકો એના સાહસથી ચકિત થાય છે; 'એ પડ્યો! એ ખલાસ!'–આવા અનેક બૂમબરાડા હજારો પ્રેક્ષકો કરે છે; ભરબજારના ચોકમાં નીચે મોટે અવાજે ઢોલના દેકારા દેવાતા હોય છે, સહાયક નટ એને ઉશ્કેરતો 'ચડજા બચ્ચા' સુણાવતો હોય છે અને ચારે તરફ આશ્ચર્ય અને ઉશ્કેરણીનું વાતાવરણ હોય છે; પણ એનું મન તો વાસ પર જ હોય છે, પોતાની સમતા (equilibrium) ન છૂટી જાય, પોતે જમીન ભેગો ન થઈ જાય, એ ખ્યાલથી એ હજારો લોકોના સારામાઠા અવાજ કે ઢોલના ધ્વનિની દરકાર કરતો નથી; એની નજર તો પોતાના પગના અંગુઠા પર અને હાથમાં પકડેલા વાંસ પર જ હોય છે. આ રીતે તમે સંસારનાં ગમે તે કામ કરતા હો, તે વખતે લોકો તરફ કે લોકોના કહેવા તરફ ધ્યાન ન આપતાં તમે તમારું ચિત્ત આત્મહિત તરફ લગાડજો. ક્યારે અવસર મળે અને જિનસેવા કરું, ક્યારે અવસર મળે અને જિનસ્તવન કરું–એ વાત પર લક્ષ રાખજો. જીવનનું સાફલ્ય ત્યાં છે, અંતિમ ધ્યેય.

પાઠાંતર—ચૌકમેં–ચોકમેં, ચૌકમેં. લખ–લોક. વાંસ–વાસ. વરતેં–વરતૈં.

શબ્દાર્થ—નટુઆ = નટ, બજાણીઆ. ચૌકમેં = બજારમાં. લોક = જોનાર જનતા, પબ્લિક. લખ = સેંકડો, હજારો, મોટી સંખ્યામાં, ભાતભાતના. સોર = અવાજ, બૂમાટા. વાંસ = વાંસડો, બાંબુ. ગ્રહી = પકડી, હાથમાં લઈ. વરતે = ઉપર (દોરડા ઉપર), કોસ ખેંચવાનો દોર. કહુ = કોઈ. ઠોર = ઠેકાણે.

પ્રાપ્તિ એ માર્ગે છે–એ વાતને રખે વિસારતા. તમે 'તમારા ધ્યેય પ્રભુચરણુસેવા પ્રત્યે અથવા પ્રભુગુણુગાન પ્રત્યે આખો વખત સુરત રાખ્યા કરો. આવી ભક્તિ રાખશો તો જ તમારું ઐહિક અને પારલૌકિક કાર્ય થશે એમ વ્યંગથી સૂચવી દીધું છે. (૩)

> जूआरी मनमें जूआ रे, कामी के मन काम;
> 'आनंदघन' प्रभु युं कहे, इम ल्यो भगवंतको नाम रे. ऐसे० ४

અર્થ—જેમ જૂગટીઆના મનમાં જુગાર હોય છે, જેમ વિષયાસક્તના મનમાં વિષય (રમણુ કરી રહેલ) હોય છે, આનંદઘન પ્રભુ કહે છે, તે પ્રમાણે તમે ભગવાનના નામનું રટણુ કરો. (૪)

વિવેચન—સંક્ષેપમાં કહીએ તો જુગારીના મનમાં જુગટા તરફ જેવો પ્રેમ હોય છે તેવો તમારા દિલમાં પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુગુણુગાન તરફ પ્રેમ હોવો ઘટે. અથવા કામી પુરુષ જેમ સર્વત્ર પોતાની સનમને જુએ છે, એની બોલીચાલી કે પ્રવૃત્તિમાં ઇંદ્રિયવિષયોની વાસના જ હોય છે, વિષયની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીના મનમાં કામ કામ અને કામ જ હોય છે, તેવી રીતે તમે આખા સંસારને ભગવંતમય જુઓ, એને માટે તલસાટ કરો, એને માટે ઊંડી પ્રબળ ઇચ્છા કરો, એ મળે ત્યારે સર્વ મળ્યું, એ દૂર હોય ત્યારે જીવન અકારું, નિરુત્સાહી, દમ વગરનું થઈ ગયું–આવી વૃત્તિનું પોષણ કરો, એટલે તમારો રસ્તો સાફ છે, આદર્શ સન્મુખ છે અને અર્થ વગરના આંટાફેરાનો અંત છે એમ સમજવું. (૪)

ઉપસંહાર—આમાં દંભને સ્થાન ન હોય, મનનાં મનાવણાં ન હોય, એમાં માત્ર અંતરના ઉમળકા હોય, હૃદયના દાવ હોય, પ્રેમના સિંચન હોય, આનંદના મેઘ હોય. આવી રીતે પૂર્ણ પ્રેમથી, અત્યંત ધગશથી, અંતરના ઉમળકાથી પ્રભુસેવન તરફ અને પ્રભુગુણુગાન તરફ હે મનડા! પ્રેમ લગાવ, એના ઉપર સ્થિર થઈ જા, એના ઉપર વારી જા. બાણુજ્ઞાનની પરીક્ષા આપવા અર્જુનની નજરે જેમ બાણુની અણી અને છેદ્ય પાંદડાનો મધ્યભાગ જ દેખાતો હતો, તેમ ઉઘાડી આંખ કે કાન છતાં તમારું ધ્યાન ચરણુસેવા કે ગુણુગાન ઉપર લાગે તો પછીનો માર્ગ જદી આવશે. આનંદઘન પ્રભુ તમને ભલામણ કરે છે કે હે મનજીભાઈ! તમે આ રીતે ભગવાન સાથે એકતાન થઈ જાઓ, આ રીતે એને માટે તાલાવેલી જગાવો, બાહ્ય કાર્યમાં નિર્લેપ ભાવ આવે, સાક્ષીભાવે વહેવારુ કામ કરવાની આવડત આવે અને આંતર જીવન પરમાત્મગુણમાં રચીમાચી જાય ત્યારે આ દશા થાય અને એની તાલાવેલી લાગે તો એવા થવાની ભાવના જાગે. બહુ રહસ્યથી ભરપૂર આ સૂચનો છે. એ ઊંડી જાણુવા યોગ્ય છે. (૯૫)

પાઠાંતર—ઇમ–તુમે. ભગવંતકો–ભગવંતનુ

શબ્દાર્થ—જૂઆરી=જૂગારી, જૂગટીઓ. જૂઆ=જુગાર, દ્યૂત. કામી=વિષયી, વિષયલંપટ, પરસ્ત્રીગામી. યું=એમ. લ્યો=લો, ભજો, યાદ કરો.

પદ છન્નુંમું

ભૂમિકા—આપણું ઘડતર વિચારીએ તો તેમાં બે પ્રકારની સ્થિતિ દેખવામાં આવે છે: આપણો બાહ્ય વ્યવહાર અને આપણો અંતરંગ વ્યવહાર. બાહ્ય વ્યવહારમાં આપણે સ્થૂળ સંબંધોના ભાવ ભજવતા હોઈએ છીએ અને અંતરંગમાં ચેતન સાથે વ્યવહાર કરતા હોઈએ છીએ. આ બાહ્યાત્મદશા અને અંતરાત્મદશા પર આપણે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિચાર કરવાના રહે છે, કારણ કે જ્યાં સુધી આ બન્નેનો તફાવત આપણા ધ્યાનમાં ન આવે અને એની સાથેના વર્તનમાં એનો આદરણીય અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ભાવ સમજી તે નિર્ણય અનુસાર વર્તનાને ગોઠવી ન શકીએ ત્યાં સુધી આપણો નિસ્તાર થવો નથી. બહિરાત્મદશામાં આપણે અનેક પ્રકારના વ્યવહારો કરતા હોઈએ, રાગદ્વેષથી રંગાઈ જતા હોઈએ, જ્ઞાતિ, પક્ષ, લાભ, લોભ, માનમરતબાથી તણાઈ જતા હોઈએ, તે વખતે આપણે મોટે ભાગે બાહ્ય ભાવમાં રમણ કરીએ છીએ અને આપણો ખરો અંતરભાવ શો છે તેને વિસારી મૂકતા હોઈએ છીએ. ઈંદ્રિય, ધન, વિષયો અને રાગદ્વેષના જે કોઈ આવિર્ભાવો હોય તે સર્વમાં મુખ્યતયા બહિરાત્મભાવ વર્તતો હોય છે.

આ બહિરાત્મદશા પર વિજય કરવો અને અંતરાત્મદશાને પકડી લેવી એ આખા યોગમાર્ગની ચાવી છે. અંતરાત્મદશામાં સંયમને ખાસ સ્થાન છે. ઇન્દ્રિયો પર વિજય, કષાયો પર વિજય, રાગદ્વેષની પરિણતિ પર વિજય એ એનો નકાર (Negative) વિભાગ છે, જ્યારે ધ્યાન, અપ્રમત્તતા અને એકાગ્રતા એ એનો રચનાત્મક (Constructive) વિભાગ છે.

આ અંતરાત્મદશા અને બહિરાત્મદશા વચ્ચે અનાદિ કાળથી પરસ્પર વિરોધ ચાલ્યા કરે છે. પ્રાણી પોતે આ વાત સમજે છતાં અનેક વખત બાહ્ય ભાવમાં ઊતરી પડે છે, અને ન કરવાનું કરી બેસે છે. એને ધનના ભામા લાગે છે, એને કંચનકામિનીના કલ્પિત તરંગો થાય છે અને એ અર્થ, હેતુ કે પરિણામના વિચાર કર્યા સિવાય તદ્દન દુન્યવી થઈ જાય છે અને નવાણુંને ધક્કે ચઢી જાય છે. એમાં વળી કાંઈ ધક્કો વાગે, કે પોતાને અંગે કે સંબંધે કોઈ હૃદયદ્રાવી પ્રસંગ બની આવે, ત્યારે એ પાછો ચોંકે છે, સહજ વિચારમાં પડી જાય છે, પોતાને સંપૂર્ણ સુખી કે ભાગ્યશાળી માનવાની માન્યતામાં પોતાની ભૂલ કે થતો ભ્રમ દેખે છે અને કાંઈક ઓસરવા માંડે છે. ત્યાં વળી એકાદ લાલચનો પ્રસંગ આવે કે પાછો લપસી પડે છે, અને નીચે વધારે ઊંડા ખાડામાં ગબડતો જાય છે.

બાહ્યાત્મભાવમાં લપટાવનારમાં કષાયો અને નોકષાયો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ ઉપરાંત શાતાવેદનીય, જાતિ અને નામ કર્મો, અંતરાય કર્મોનો ક્ષયોપશમ, શારીરિક

અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા વગેરેનો પણ એમાં હાથ જરૂર હોય છે, પણ એની ગાઢતા તો કષાયોને જ અવલંબે છે. આ કારણે 'કષાય'નો અર્થ એક સ્થાને 'કષ' એટલે 'સંસાર' તેનો 'આય' એટલે લાભ એમ કરવામાં આવ્યો છે. અને ખરેખર, એ સુયુક્ત નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. વેદનો ઉદય અને નોકષાયો પણ બાહ્યાત્મભાવમાં પોતાનો સારો ફાળો આપે છે. આ મોહરાયના આખા કુટુંબનો બરાબર પરિચય કરવાની જરૂર છે; તેની સામે કાર્ય કરનાર ચારિત્ર ધર્મરાજના કુટુંબી સંયમનો અભ્યાસ કરવાની પણ એટલી જ જરૂર છે. અને આ મોહરાય અને ચારિત્રરાજના જુદા જુદા સુભટો, સેનાપતિઓ અને હવાલદારો વચ્ચે ચાલતી લડાઈ સમજવાની પણ એટલી જ જરૂર છે. આ હકીકતની વિશેષ માહિતી તો શ્રી 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'માં મળે તેમ છે; એનું સાદું અનુકરણ શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ રચેલ 'વૈરાગ્યકલ્પલતા'માં છે. આપણે વિચારક હોઈએ તો આપણને અંદર જોવરાવે તેવી અનેક વાતો ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરાવે એવી સ્થિતિ છે. અને એક વાર સામે જોવાને બદલે અંદર જોવાની રીત સાંપડે, નિમિત્તકારણને બદલે ઉપાદાનકારણને શોધવાની સાચી જિજ્ઞાસા થઈ આવે અને બાહ્ય દશાને બદલે અંતરને અપનાવવાની ઈચ્છા થઈ આવે તો કામ થઈ જાય.

આ બન્ને પ્રકારની દશાને રજૂ કરનાર તત્ત્વોને પુરુષાકાર આપીએ તો અંતરદશાને રજૂ કરનાર સુમતિ, શ્રદ્ધા, સમતા આદિ પાત્રો છે. એ ચારિત્રધર્મરાજના આખા પરિવારને ઓળખે છે. એ દશ યતિધર્મોને પિછાને છે. એ ગૃહિધર્મને ઓળખે છે. અને એને વિરતિ, સદ્‌ભાવસારતા વગેરેનો ખાસ પરિચય છે. બાહ્યાત્મભાવને રજૂ કરનાર કુમતિ મોહરાયના આખા કુટુંબને ઓળખે છે; એના મદદગારો, સેનાનીઓ સર્વનો એને પરિચય છે. આ શ્રદ્ધા અને કુમતિને અરસપરસ કોઈ પ્રકારનો મેળ કદી બાઝતો નથી. કુમતિનું જોર હોય ત્યારે શ્રદ્ધા દૂર થઈ જાય છે અને શ્રદ્ધા આવી હોય તો અનેક રીતે કુમતિ આક્રમણ કર્યા કરે છે. એ રીતે કુમતિ અને શ્રદ્ધાનું યુદ્ધ હંમેશાં ચાલ્યા કરે છે. બન્ને ચેતન પર સામ્રાજ્ય ભોગવવા માટે પ્રયાસો કર્યા કરે છે અને ચેતન જ્યાં સુધી પરભાવમાં રમણ કરતો હોય છે, ત્યારે કોઈવાર શ્રદ્ધા–સંવેગ સુમતિને પક્ષે આવે તોપણ વળી પાછો કુમતિને પક્ષે ચાલ્યો જાય છે. આ બનાવ દરરોજ બન્યા કરે છે. શ્રદ્ધા–સુમતિ પોતાની મર્યાદા મૂકતી નથી, પણ એને ચેતનના પલટાતા ભાવ ઉપર ખેદ થાય છે, અને કુમતિના આખા કુટુંબ મંડપમાં દિલગીરી થાય છે અને તે દ્વારા પોતાના યૌવનની અને ચેતનરાજની વિચિત્રતા માટે ખેદ થાય છે. આવા એક પ્રસંગનું આ પદમાં વર્ણન કર્યું છે. અહીં બાહ્યાત્મભાવનું હલકાપણું પ્રતિપાદિત કરવા અને તેને આકાર નામાભિધાન આપી તેનું બિરૂપપણું બનાવવા માટે સુમતિના મુખમાં સુયોગ્ય ખેદ (કકળાટ) રજૂ કર્યો છે.

પદ[1]

(રાગ–ધનાશ્રી)

अरी मेरो नाहेरी अतिवारो, मैं ले जोवन कित जाउं ?
कुमति पिता बंभना अपराधी, न उवाहे व जमारो. अरी० १

અર્થ—અલી (સખીઓ)! મારા નાથ–પતિદેવને ખૂબ વારો, સારી રીતે સમજાવો. હું આ મારા જોબનના ભારને ઉપાડીને ક્યાં જાઉં? કુમતિના બાપ તો માગણજાતના–અધમ–હલકા છે અને જાતે ગુનેગાર હોઈ સજાપાત્ર છે. તે કાંઈ મારો જન્મારો નભવા દે કે મને સારાં વાનાં થવા દે તેવું નથી. (૧)

વિવેચન—તોંતેરમા પદમાં પતિવિરહે ઘરવાસનું ઠેકાણું નથી એમ રજૂઆત કરી અને બોંતેરમા પદમાં મિત્ર વિવેક પાસે મીઠી વાતો કરી ઘરઘાટ જાળવવાની સુમતિએ વાત કરી અને સોળમા પદમાં સુમતિને પતિ મેળાપ માટે નિશદિન વાટ જોતી બતાવી અને અનેક સ્થાને વિરહગાન ગાયાં. ભાદરવાની મેઘલી રાતો વર્ણવી અને કોઈ કોઈ સ્થાને કુબુદ્ધિ કુલટાને એના સાચા સ્વરૂપમાં બતાવી, પણ ચેતના–સુમતિનું કાંઈ વળ્યું નહિ, અનુભવમિત્રની દરમિયાનગીરી કામ આવી નહિ અને વિવેકમિત્રની સલાહ ચેતનદેવે સંપૂર્ણ પાળી નહિ. એટલે પછી સુમતિ–શ્રદ્ધાને તો કકળાટ કરવાનો જ રહ્યો.

અરે મારી સખીઓ! તમે મારા પતિદેવને ખૂબ વારો, મારી સ્થિતિની એની પાસે ચોખવટ કરી એને ભટકતો બંધ કરી દો. હું યુવાન બૈરી, મારા પતિદેવની રાહ જોઈ બેસી રહેલી, તે મારું જોબન લઈને ક્યાં જાઉં? મારાથી કાંઈ પણ્યસ્ત્રી કે વેશ્યાની જેમ ઘેર ઘેર થોડું જ ભટકાય? આ તો મને મૂઢ માર પડે છે: મારાથી કાંઈ કહ્યું જતું નથી અને સહ્યું જતું નથી; અને મારે છતે ધણીએ ધણી વગરની સ્ત્રીની દશા ભોગવવી પડે છે. તમે મારા પતિદેવ પાસે મારો આ પોકાર રજૂ કરો, અને મારી સાચી સ્થિતિ પર એમનું ધ્યાન ખેંચો. તમે એમ કહો છો કે મારે પડ્યું પાનું નભાવી લેવું, પણ તમે મારી શોક કુમતિની કથા સાંભળો. તમે એ કુમતિના કુટુંબીઓનો વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે મારાથી એની સાથે રહી શકાય તેવું જ નથી. એનો બાપ ભીખ માગનારો અને અન્યને ભીખ મગાવનારો છે, અને તે ઉપરાંત પોતે અનેક પ્રકારના અપરાધ કરનારો છે. કુમતિનો બાપ મહામોહરાજા જ હોઈ શકે. એનું કુળ નીચ છે. એના આશયો અધમ છે. એનો

શબ્દાર્થ—અરી = એલી, સ્ત્રીએ સ્ત્રીને સંબોધન કરવાનું પદ. મેરો = મારો. નાહેરી = નાથને, પતિદેવને. અતિવારો = ખૂબ અટકાવો, સારી રીતે મના કરો. મૈં = હું જોબન = યુવાની, જુવાનીનો ભાર. લે = ઉપાડી. કિત = ક્યાં. પિતા = બાપ. બંભના = બ્રાહ્મણ, તુચ્છ જાતિના, ભિખારી. અપરાધી = ગુનેગાર. ઉવાહે = નભવા દે, ચાલવા દે. વ = વહનું નાનું રૂપ, નિર્દેશકારક એકવચન. જમારો = જન્મારો.

૧. પ્રતમાંથી આ પદ મને મળ્યું નથી. તેથી કોઈ પાઠાંતર ઉપલબ્ધ થયા નથી. –વિવેચનકાર

પરિવાર તુચ્છ છે, અને એ જાતે સુમતિનું જોર ન થવા દેવા માટે ભારે કારસ્તાનો રચે છે અને ઢોંગ અને કષાય–વિષયના કીચડને તૈયાર કરી ભારે ઉપાધિ કરે છે. સુમતિ કહે છે કે તે મારા જન્મારાને નભવા દેતા નથી, અને મારું કોઈ કામ થવા દેતા નથી, અને પતિને રખડુ બનાવી મૂકે છે. આવા સંયોગોમાં મારું ભરજોબન લઈને મારે તે ક્યાં જવું?(૧)

> भलो जानी के सगाई कीनी, कौन पाप उपजारो;
> कहा कहीयें इन घरके कुटुंब तें, जिन मैरो काम बिगारो. अरी० २

અર્થ—સારો માણસ જાણીને એની સાથે સગપણ–સંબંધ જોડ્યો, પણ આ તે શું પાપ આવીને નડ્યું? (કે હું તો એનું મોઢું પણ જોવા પામતી નથી.) આ મારા પોતાના ઘરના કુટુંબી માણસો, જેણે મારું કામ તદ્દન બગાડી નાખ્યુ અને મારા હાલહવાલ કરી દીધા, તેને તે શું કહીએ? કેવી રીતે કેવો ઠપકો આપીએ? (૨)

વિવેચન—જુઓ, તમને એક બીજી વાત પણ કરી દઉં. મેં તો મારા પતિદેવને સારા માણસ ધારીને એની સાથે સગપણ કર્યું. મેં વિચાર કર્યો કે એ પતિદેવમાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર, અનંતવીર્ય વગેરે ગુણો ભરેલા છે. એ સત્તાગતે અનંત સુખના ધણી છે. મારા પતિદેવમાં કોઈ ગુણની ખામી નથી. અને આ તો ઘરમાંથી જ આગ નીકળી પડી. મારા કોઈ મહાપાપનો ઉદય થયો, કે શું થઈ ગયું, પણ મારું તો અત્યારે સર્વ બગાડી નાખ્યુ છે. મારા ઘરનું ઠેકાણું નથી. મારા નાથ મારે ત્યાં પગ પણ મૂકતા નથી. અને એ સર્વ કરનાર પેલું ઘરનું જ કુટુંબ છે. કુમતિ, એના પિતા, એના સગાસ્નેહી સર્વ આવીને એકઠા થઈ ગયા છે, અને મારા ઘરમાં જ હું પરદેશી હોઉં એવી મારી સ્થિતિ કરી મૂકી છે! આવા મારા પોતાના ઘરના કુટુંબને કહેવું પણ શું? એ ઘરના માણસોએ મને જીવતી છતાં મરેલીની સ્થિતિમાં મૂકી દીધી છે. આવા પ્રકારનો કકળાટ સુમતિ પોતાની સખી પાસે કરે છે, પોતે એની જવાબદારીને અંગે પોતાના કોઈ જાણતાં–અજાણતાં થઈ ગયેલા પાપને યાદ કરે છે. એ આર્યહૃદયા સતી પતિને ઠપકો આપતી નથી પણ પોતાની કાંઈ ભૂલ થઈ ગઈ હશે એવી વિચારણાને અંગે આત્માવલોકન કરે છે અને સખી પાસે વરાળ કાઢી ઉદ્ગારરૂપે પતિને વારવાનું કહી બતાવે છે. અને ઘરના કુટુંબે કામ બગાડી નાખ્યુ છે તેના તરફ ખેદ બતાવે છે. (૨)

ઉપસંહાર—આ પદની આખરે 'આનંદઘન' નામ નથી આવતું, જે વિચારવા જેવું છે. આ પદમાં એક–બે વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. આખા પદનો મુદ્દો તો પરઘર રખડતા

શબ્દાર્થ—ભલો = સારો, ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ (અચ્છા). જાનીકે = જાણીને. સગાઈ = સગપણ, સંબંધ. કીની = કરી. કીન = કર્યું. પાપ = દોષ. ઉપજારો = ઉત્પન્ન થયો, નીકળ્યો, આવી પહોંચ્યો. કહા = શું. ઇન = આ. ઘરકે = પોતાના. કુટુંબતેં = કુટુંબને. જિન = જેણે. મૈરો = મારો. બિગારો = બગાડી નાખ્યું. કામ બિગારો = મારું કામ ખરાબ કરી નાખ્યું. મારા હાલહવાલ કરી નાખ્યા.

પતિની વિરહી સતી પત્નીના ઉદ્ગારોને અંગે પતિદેવની–પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ પર ધ્યાન ખેંચવાનો છે. એમાં સતી સાધ્વીની અકળામણ છે, અને એમાં રહસ્ય છે. સતી સ્ત્રીઓ વર્ષો સુધી વિરહ ખમે છે, પણ એને જ્યારે પતિને ઘેર આવવાની આશા પણ ન રહેતી હોય, ત્યારે જરૂર એને અકળામણ તો થાય જ. તે વખતે પોતાની બહેનપણીઓ આગળ જે પ્રકારની વાતો–વિચારો નીકળી પડે તેનો આ પદ નમૂનો છે.

કોઈ પણ પદને છેડે 'આનંદઘન' અભિધાન ન આવ્યું હોય એવું જાણવામાં નથી. અભિધાનની ગેરહાજરી પદના કર્તૃત્વપણાને અંગે શંકા ઉત્પન્ન કરે તેમ છે, કારણ કે બધાં પદોની પ્રણાલીથી એ ઊલટી વાત છે. આ ચર્ચાસ્પદ વિષયને અત્ર સ્થાન નથી. અહીં તો સુમતિ–ચેતનાનો કકળાટ સાંભળી એનું કામ બગાડનારને ઓળખવાની પ્રેરણા છે. છેવટે એક વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે: કુમતિનું કુટુંબ પણ ઘરનું જ છે; તે પણ અંદર ઘર કરીને બેસી ગયું છે; અને અત્યારે તો પતિદેવની માલિકી સ્વાધીન કરી બેઠેલું છે. ઘરના માણસને કાઢવામાં મુશ્કેલી છે તેના કરતાં ઘર કરી બેઠેલાને કાઢવા વધારે મુશ્કેલ છે; તો પછી આ ઘર કરી બેઠેલ કુમતિ અને તેનાં સગાંને દૂર કરતાં કેટલો વખત અને કેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડશે એ વિચારથી સુમતિ પોતાનો જન્મારો બગાડી મૂકનાર માટે 'બંભના' કે 'અપરાધી' જેવા આકરા શબ્દો વાપરે તેમાં ક્રોધ કે ઈર્ષા નથી, પણ વસ્તુનિદર્શન છે. પદ અર્થવાહી છે. અને ભાષા વગેરે દૃષ્ટિએ એનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ છે. (૯૬)

પદ સત્તાણુમું

ભૂમિકા—શ્રી તીર્થંકરદેવને 'વીતરાગ' કહેવામાં આવે છે તેની પાછળ બહુ મહત્ત્વનું રહસ્ય છે. દુનિયામાં રખડાવનાર, દુનિયા સાથે સંયોગ કરાવનાર અને દુનિયા સાથે ખટપટ કરાવી જીવનને અકારું બનાવનાર મોહરાજાના બે પુત્રો રાગકેસરી અને દ્વેષગજેંદ્ર છે. તેનું વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી જોવા યોગ્ય છે. આ બન્ને પુત્રો ભારે આકરા હોવા છતાં તે બન્ને પૈકી રાગકેસરી વધારે રખડાવનારો થાય છે. એ મીઠો દુર્ગુણ છે, ન કળાય તેવી રીતે અંદર ઘૂસી જનાર છે. વિષયાભિલાષ એનો મંત્રી છે. એનાં સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ નામનાં પાંચ બચ્ચાંઓ છે. અને આ જગતનો આખો પ્રપંચ રચનાર એ વિષયો છે. દ્વેષ દેખાવમાં ભયંકર લાગે છે, સામાને કળાઈ આવે તેવો અને ઠપકો ખવરાવે તેવો ધાંધલીઓ છોકરો છે, ત્યારે આ રાગજીભાઈ તો અંદરથી કામ કરી ઘાણ કાઢી નાખે તેવો આકરો મુત્સદ્દી હોવા છતાં દેખાતો ડાહ્યોડમરો દીકરો છે. એ પોતાનો દોર માણસો તરફ ચલાવે છે ત્યારે ભાઈભાંડું, સગાં–સ્નેહી, મિત્રમાં પ્રાણીને આસક્ત બનાવી દે છે. અને એ વસ્તુ પર

પોતાના દોર મૂકે છે ત્યારે ઘર, ઘરેણું, રાચરચિલાં, ધનદોલત, ખજાના, વસ્તુઓ અને ચીજોમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપે છે.

રાગના વિષયો લાંબા વખત ચાલતા નથી. એ તો શેરડી ખાધા પછી કુચ્ચા રહે તેટલું પણ બાકી રહેવા દેતા નથી; માત્ર પોતાની પાછળ વિયોગનું દુઃખ, કચવાટનો કકળાટ અને નિઃસાસાની પરંપરા એની તરતમતાના પ્રમાણમાં મૂકી જાય છે. તેટલા માટે આનંદઘનના યોગમાં સ્વપરના વિવેચનને મુખ્ય સ્થાન અપાયું છે. આપણે કોણ છીએ, આપણો પર સાથે સંબંધ શે કારણે છે, કેટલા વખત સુધીનો છે અને કેવી રીતે પરિણામ પામવાનો છે તેની વિચારણા સાથે પર વસ્તુને પર તરીકે ઓળખવી, તેના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો, તેના સંબંધને સાચા સ્વરૂપે ઓળખવો એ સાચું આત્મદર્શન છે અને તદનુસાર વર્તન થાય તો અંતે મુક્તિ છે. આ સ્વપર વિવેચનમાં આત્મિક અને અનાત્મિક તફાવત જાણવો, દેહ, ઘર, ધન, માલ સર્વનો પરમાં સમાવેશ થાય છે તે વાતની ચોખવટ કરવી અને તદનુસાર વર્તન કરવું એ સાચું યોગીજીવન છે, સાધ્ય તરફ પ્રયાણ છે, અને જીવનનો સાર છે. માટે છ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગળ દ્રવ્યને બરાબર ઓળખી લેવાની જરૂર છે. પુદ્ગળના ચાર ભેદ છે: સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. પ્રત્યેક સ્કંધમાં સંખ્ય, અસંખ્ય કે અનંત પ્રદેશ હોય છે. એ સ્કંધનો એક ભાગ અથવા કાંઈ પણ ન્યૂન ભાગ તે દેશ, અને જેનો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીની બુદ્ધિએ પણ એક ભાગના બે ભાગ ન થઈ શકે એવો અતિ સૂક્ષ્મ સ્કંધનો અભિન્ન ભાગ–નિર્વિભાજ્ય રૂપ–તે પ્રદેશ. એ સ્કંધની સાથે અથવા સ્કંધરૂપે હોય છે ત્યારે તેને 'પ્રદેશ' કહેવામાં આવે છે અને સ્કંધથી ભિન્ન કલ્પના થાય ત્યારે તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે. અત્યારે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી દેખી શકાય છે તે પણ સ્કંધ છે, અને પાર્ટિકલ (Particle) અથવા એટમ (Atom)ના નામથી જાણી–દેખી શકાય છે તે પણ સ્કંધ છે અને ઈલેક્ટ્રોન (Elactrone) પણ સ્કંધ છે. પ્રદેશ કે પરમાણુ ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી. વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી દેખાતો પરમાણુ એ પુદ્ગળનો અંતિમ અવિભાજ્ય ભેદ છે.

પુદ્ગળને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. વર્ણ પાંચ છે: કાળો, લીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ. ગંધ બે છે: સુગંધ અને દુર્ગંધ. રસ પાંચ છે: કડવો, તીખો, કષાયલો–તુરો, ખાટો અને મીઠો. સ્પર્શ આઠ છે: કઠિન, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને ચીકણો. આ રીતે વીશ ભેદ થાય છે. એ પ્રત્યેકના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતભેદ તરતમભાવથી થાય છે. ચીકાશ ચીકાશમાં વધતાઓછાપણું હોય છે, તેમ જ સુંવાળાપણામાં પણ વધઘટ–ફેર ઘણો હોય છે. એટલે પ્રત્યેક પુદ્ગળમાં તારતમ્ય પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ થાય છે.

પુદ્ગળનો સ્વભાવ પૂરણ–ગલનનો છે. શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, જ્યોતિ, છાયા, આતપ એ એનું ઔપાધિક લક્ષણ છે. શરીર, વાણી, મન, નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ એ પુદ્ગળોનું

કાર્ય છે. તેમ જ સુખ, દુઃખ, જીવન, મરણ એ પણ એનો ઉપકાર (કાર્ય) છે. આ વાત ખાસ સમજી લેવા જેવી છે; આપણું શરીર પુદ્ગળનું જ બનેલું છે. આપણે બોલીએ છીએ એ વાણી પૌદ્ગલિક છે, વચન કે ભાષા એ પુદ્ગલસ્કંધ છે. આપણી સ્મરણશક્તિ, ગુણ-દોષ વિવેચનને સમર્થન આપનાર દ્રવ્યમન પણ પુદ્ગલ છે અને શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં આવે તે પ્રાણવાયુ પણ પુદ્ગલ છે અને તે જ પ્રમાણે પ્રીતિરૂપ પરિણામ સાતાવેદનીયના ઉદયથી થાય તેને સુખ કહેવામાં આવે છે તે, અને અસાતાવેદનીયના ઉદયથી થતો પરિતાપ, જેને દુઃખ કહેવામાં આવે છે તે પણ પુદ્ગળનું કાર્ય છે. પુદ્ગળ પરિણામી દ્રવ્ય છે, મૂર્ત છે, સપ્રદેશી છે, અનેક છે. ક્ષેત્રી (આકાશ (space)ક્ષેત્રમાં રહેનાર) છે, સક્રિય છે, અનિત્ય છે, કારણરૂપ છે, અકર્તા છે, લોકવ્યાપી છે, ક્ષીરનીર પેઠે પરસ્પર અવગાઢ હોવા છતાં પ્રવેશ રહિત છે. એટલે અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ કરેલ છતાં કદી તદ્રૂપ થઈ જતાં નથી. એનો અધોગમન સ્વભાવ છે, જ્યારે જીવનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે.

સ્કંધની સાથે પ્રતિબદ્ધ થયેલ નિર્વિભાગ ભાગને 'પ્રદેશ' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એ છૂટા પડી ગયેલ નિર્વિભાગ ભાગ હોય ત્યારે તેને 'પરમાણુ' કહેવામાં આવે છે. આ છેલ્લો નિર્વિભાગ પરમાણુ કારણરૂપ છે, જાતે નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે અને ઉપર જણાવેલા પૈકી એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને બે સ્પર્શથી યુક્ત હોય છે. આવા એક પરમાણુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયથી થઈ શકતું નથી; એ આગમ કે અનુમાનથી જ સાધ્ય છે અને એ એના કાર્ય અને હેતુથી અનુમિત થઈ શકે છે. આપણને દૃષ્ટિગોચર થતા પદાર્થોનું અંતિમ કારણ આ પરમાણુ છે. અને, અગાઉ જણાવ્યુ તેમ છે, તે અદૃશ્ય હોવા ઉપરાંત અવિભાજ્ય છે. આ અણુ-દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય ન હોવાથી એને નિત્ય દ્રવ્ય માનવામાં આવે છે, અને તે દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે. પણ એ કચારેક સ્કંધના અવયવરૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થામાં રહે છે અને કચારેક સ્કંધથી અલગ થઈ વિશકલિત-છૂટીછવાઈ અવસ્થામાં રહે છે. આ પરમાણુની પર્યાયઅવસ્થા છે અને તેને બરાબર લક્ષ્ય પર લાવવી એ આ પદનો ઉદ્દેશ છે. દ્રવ્યનું આટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુદ્ગળના સ્કંધને ઓળખાય, પ્રદેશ અને પરમાણુનો ભેદ ખ્યાલમાં રહે, એનો પૂરણ-ગલન સ્વભાવ નજરમાં આવે અને એના પરિણામી ભાવની સાથે એની પરમાણુદશામાં રહેલી નિત્યતા કરતાં સ્કંધદશામાં પર્યાયરૂપે પલટાતી અનિત્યતા લક્ષ્યમાં આવે ત્યારે પુદ્ગળ અને જીવના સંબંધની ચોખવટ થાય. આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગની ઉપયુક્તતા પણ ધ્યાનમાં આવે અને જીવ-અજીવને સમજવામાં રહેલી વિશિષ્ટતા પણ બરાબર સમજાય.

પુદ્ગળને સૂક્ષ્મતાથી વિચારતાં એની અનિત્યતા ખ્યાલમાં આવી જશે. પરમાણુ નિત્ય હોવા છતાં પર્યાય નજરે એમાં પલટનભાવ ચાલુ જ રહે છે, અને આપણું શરીર, ભાષા અને મન અને આપણા શ્વાસોશ્વાસ-પ્રાણ પણ પૌદ્ગલિક છે. આટલી વાત સ્પષ્ટ કરી હવે આપણે અતિ ઉપદેશક પદની વિચારણામાં પ્રવેશ કરીએ. પુદ્ગલના સ્કંધો સડન-પડન-વિધ્વંસનને આધીન છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી આખું પદ બરાબર સમજાઈ જાય તેમ છે. સાચા-જૂઠાનો ફોડ પાડતાં યોગી શું કહે છે તે જુઓ :—

પદ[1]

(રાગ—કલ્યાણ)

या पुद्गलका क्या विसवासा? है सुपनेका वासा रे.   या पुद्गल०

चमत्कार विजली दे जैसा, पानी विच पतासां;

या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा.   या पुद्गल० १

અર્થ—અથવા તો વસ્તુનો કે શરીરનો ભરોસો કેવો? આ તો ખરેખર સ્વપ્નાનો વાસો છે (આંખ ઊઘડી ગઈ, એટલે ખેલ ખલાસ જેવો તમાસો છે)! એ વીજળીના ચમકારા જેવો ઝબકારો માત્ર છે. પાણીની અંદર પતાસું મૂક્યું હોય તેમ તે આખરે ગળી જનાર છે. માટે આ શરીરનો ગર્વ ન કરવો, એનું અભિમાન ન આણવું; કારણ કે એનો આખર મુકામ તો જંગલમાં જ થવાનો છે. (લાકડામાં કે જમીનમાં) (૧)

વિવેચન—આપણે કામ લેવાનું છે હાલ તુરત પુદ્ગલ સાથે; ઘરબાર, માલમસાલા, રાચરચિલું સર્વ પુદ્ગલ છે, અને તે પૂરણ–ગલનને આધીન છે, પર વસ્તુ છે. આવા પુદ્ગલનો શું વિશ્વાસ કરવો? અહીંનો વસવાટ તો જાણે એક સ્વપ્નાની માયા સરીખડો છે. સ્વપ્નમાં જોયું કે રાજ્ય મળ્યું; અને આંખ ઊઘડી ગઈ; આખો ખેલ ખલાસ!

તા. ૧૪–૪–૧૯૪૪ને રોજ મુંબઈમાં નજરે જોયું. લક્ષાધિપતિ હતા, કરોડની આસપાસ પહોંચી ગયા હતા, સ્ટીમરના દારૂગોળાનો એક ધડાકો થયો, દશપંદર મિનિટ પછી બીજો થયો, શું થયું તે સમજાયું નહિ, ઘરબાર વગરના થઈ ગયા, જમાવેલી મૂડી અને વસાવેલ ઘરવખરી મૂકી નાસી છૂટયા અને સેવેલાં ધનવૈભવનાં સ્વપ્નાં કંઈકનાં ખલાસ થઈ ગયાં. આપણે તો આપણા જીવતરમાં સુપનના ખેલ નજરે જોયા!

આ મુદ્દા પર બે સુંદર દાખલા આપે છે. ઘોર અંધારી રાત હોય, માથે વાદળાં ચઢી આવેલાં હોય, પોતાની આસપાસ એક હાથ છેટે શી વસ્તુ પડેલ છે કે કોણ પ્રાણી બેઠેલ છે તે પણ દેખાતું ન હોય, તેવા અંધારામાં વીજળીનો ચમકારો થાય ત્યારે જરા ચળકાટ નજરે પડે છે, પણ બીજી ક્ષણે તો ઘોર અંધકાર અને ફાંફાં મારવાનું જ ચાલુ રહે છે. તેના જેવો આ પુદ્ગલનો સંબંધ છે. જરા મળ્યું, ખાધું ન ખાધું, ત્યાં ઊપડયા એટલે ખેલ ખલાસ છે અને પાછું અંધારું ઘોર છે. અથવા ખાંડના પતાસાને

શબ્દાર્થ—યા = (અવ્યય) અથવા; સર્વનામ હોય ત્યારે વિભક્તિ લાગતા પહેલાં યહનું સંક્ષિપ્ત રૂપ. એના અને વખતને બાદ કરતાં નજીકના અન્ય સર્વને લાગુ પડતો શબ્દ. પુદ્ગલ = રૂપ–રસ–ગંધવાળી વસ્તુ. શરીર (બૌદ્ધ). વિસવાસા = વિશ્વાસ, ભરોસો. સુપનેકા = સ્વપ્નાના. વાસા = વાસ ઘર. ચમત્કાર = વિજળી ચમકારો. ઝબકારો. વિજલી = બિજલી, ચપલા, વિદ્યુત. જૈસા = જેવા. પતાસાં = ખાંડની પેંડા જેવી બનાવટ. દેહી = શરીરધારી જીવ, શરીર. ગર્વ = અભિમાન. વાસા = વસવાટ, ઘર. એક ઠેકાણે હમેશને માટે રહેવું તે

૧. પ્રતમાંથી આ પદ મળ્યું નથી. અને તેના પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા નથી. —વિવેચનકાર.

પાણીની વચ્ચે મૂકયું હોય તો એને ગળતાં વાર શી? તે જ પ્રમાણે આ પુદ્ગળ વસ્તુ, ઘર, શરીર કે મિલકત સર્વ વીજળીના ચમકારા છે, પાણી વચ્ચે પડેલા પતાસા જેવાં છે. અને કદાચ સારું શરીર મળી ગયું હોય, પ્રમાણમાં નીરોગીપણું પ્રાપ્ત થયું હોય, તોપણ આ શરીરને ગર્વ કરવા જેવું નથી. સનત્કુમારે એનો ગર્વ કર્યો ત્યારે બે ઘડી પછી માલૂમ પડયું કે એ તો ઝેરમય થઈ ગયું છે અને આખરે જંગલને વાસ અનિવાર્ય છે. આવા જંગલમાં વાસ કરનાર શરીરનો ભરોંસો શો કરવો? એની આસનાવાસના શી?

'દેહી'નો સામાન્ય અર્થ 'શરીરધારી' થાય; અહીં દેહીના ગર્વ કરતાં દેહનો ગર્વ ન કરવો, એ વાત સંબંધ પરથી બંધબેસતી લાગે છે. અને દેહધારીનો ગર્વ ગણવો હોય તો દેહ ધારવાનો ગર્વ ન કરવો એ પણ બેસે તેવી વાત છે. જે ઓછી સમજણે પુદ્ગલાનંદીપણામાં રાચી રહેલ છે તેણે યાદ રાખવું કે દેહ, દેહિત્વ, પ્રાપ્ત થયેલ ધનમાલ-ખજાના કે નાનકડું રાજપાટ કે શેઠાઈ—એમાંના કોઈનો ગર્વ કરવા જેવું નથી. એ સર્વ પર છે, અનંત ગુણવાળા આત્માને જકડી રાખનાર મહામાયા છે અને અંતે નાશ પામી જનાર પારકી માયા છે. એની ઇંદ્રજાળનો ભોગ વિચક્ષણ પ્રાણી ન થાય. (૧)

जूठे तन धन जूठे जोवन, जूठे है घरवासा;
'आनंदघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा. या पुद्गल० २

અર્થ—શરીર ખોટું છે, ધન, ઘર, માલની સમૃદ્ધિ ખોટી છે અને જોબનિયું પણ ખોટું છે અને છેવટે ઘરવાસ પણ ખોટો છે. આનંદઘન મહારાજ તો (અનુભવથી) કહે છે કે એ સર્વ ખોટું છે, ક્ષણિક છે, માયાવી છે; શિવપુર–મોક્ષ–નો વાસો એ સાચી વાત છે. (૨)

વિવેચન—શરીર પોતે ખોટું છે; નશ્વર દેહનો ભરોંસો નહીં. અને ધન તો જૂઠું જ છે. એ તો એક ભવમાં ત્રણ ભવ કરાવે છે. પૂરની જેમ આવે છે, ધડાકા સાથે નાસી જાય છે, અને કોઈની સાથે જતું નથી. અને 'જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર જો' અને એ ચાર દહાડામાં પણ દુખાટનો પાર નથી. એની સાથે સંકલિત થયેલાં દુર્ધ્યાનો, રોગો અને એક પ્રેમપાત્રને અંગે થતી હરીફાઈઓનો વિચાર કરીએ તો ચાર દહાડાના લટકાને લટકો માનતાં પણ સહજ સંકોચ થાય તેમ છે. અને ઘરવાસ પણ જૂઠો જ છે. કોઈ ઘર કે જમીન પાંચસાત પેઢી ચાલતી નથી. આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે આ રીતે તન–ધન–જોબન અને ઘરવાસ સર્વ જૂઠાં છે; પુત્ર–પુત્રીઓ તરીકેની માન્યતા જૂઠી છે; સગાસ્નેહીઓનાં સગપણ જૂઠાં છે; સ્ત્રી, માતા કે પિતાના સંબંધ જૂઠા છે—સર્વ બાહ્ય સંબંધો ખોટા છે. કેટલાનાં નામ દઈએ? સર્વ ખોટું છે, નાશવંત છે, દુઃખકારી છે, દૂરથી તજવા યોગ્ય છે.

ત્યારે આ ખરાબ, પેલું ખરાબ, તે ખરાબ અને સર્વ ખરાબ; ત્યારે કાંઈ સાચું, સારું,

---

શબ્દાર્થ—જૂઠે = ખોટું, અસ્થિર, પોતાનું નહિ તેવું; જોબન = યૌવન, જુવાની. ઘરવાસા = ઘરમાં રહેવું તે. સબ હી = બધું, સર્વે. શિવપુર = મોક્ષનગર, મુક્તિપુરી.

સ્વીકાર્યું ખરું કે 'સબ'માં સર્વ આવી ગયું? યોગીરાજ કહે છે કે શિવપુરનો વાસ એ સાચી ચીજ છે. એ શાશ્વતી સુખપરંપરા છે. એ ચાર દહાડાનું ચાંદરણું ન હોઈ એમાં ચાલુ–અંત વગરનો–નિરંતરનો આનંદ છે અને એ અનંત ગુણથી ભરેલ હોઈ સાચો વાસ છે; જે વાસમાં વસ્યા પછી કોઈ ખાલી કરાવનાર નથી, જ્યાં કોઈ ભાગ પડાવનાર નથી, અને જ્યાંના અનંત આનંદને પરિસીમા કે અટકાયત નથી. એ શિવપુરવાસ સાચો છે. પૂર્વપ્રયોગથી, સંગના અભાવથી, બંધન તૂટવાથી અને તે પ્રકારના ગતિપરિણામથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય થતાં ચેતન લોકને અંતે ઊર્ધ્વ ભાગમાં ચાલ્યો જાય છે. એ શિવપુરનું સ્થાન લોકને અંતે એક યોજનના ભાગમાં ઉપર આવેલું છે. પ્રત્યેક મુક્ત આત્મા ત્યાં સ્થિરતાથી રહે છે. ત્યાં વસનારના આઠ ગુણ વિચારવા યોગ્ય છે:—

नाणं च दसणं चेव अव्वाबाहं तहेव समत्तं । अक्खयठिइ अरूवी अगुरुलहु वीरियं हवई ॥

આઠ કર્મના નાશથી આ આઠ ગુણો શિવપુરવાસમાં ગયેલ પ્રત્યેક આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે:—

(૧) પ્રત્યેક સિદ્ધને અનંત જ્ઞાન હોય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાથી લોકાલોકસ્વરૂપને એ જાણે છે.

(૨) દર્શનાવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થઈ જવાને કારણે પ્રત્યેક શિવપુરવાસી લોકાલોકસ્વરૂપને સર્વથા દેખે છે.

(૩) શિવપુરવાસવાળાઓ સર્વ પ્રકારની બાધા–પીડાથી રહિત હોય છે. મનુષ્ય કે દેવનું ઊંચામાં ઊંચું સુખ કલ્પવામાં આવે તેનાથી અનંતગણું આત્મિક સુખ નિરંતરને માટે એ અનુભવે છે. એનું વર્ણન અશક્ય છે. મૂંગો માણસ સાકર ખાય તેનો સ્વાદ વર્ણવી ન શકે, પણ અનુભવી શકે એવી એ સુખની અતિમાત્રા અવર્ણનીય છતાં અનુભવગમ્ય છે. આ અવ્યાબાધ સ્થિતિ વેદનીય કર્મના નાશથી થાય છે.

(૪) શિવપુરવાસીને અક્ષય સમ્યક્ત્વ હોય છે. આ સમ્યક્ત્વ શબ્દ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. મોહનીય કર્મના નાશથી આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) શિવપુરવાસીની એક સ્થાને અક્ષય સ્થિતિ થાય છે. જન્મ–મરણના ફેરા ટળી જાય છે. એક સ્થાને રહી અનંત ગુણમાં રમણતા કરવાનો મહા સુંદર લાભ મળે છે. આયુષ્યકર્મના ક્ષયને પરિણામે આ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૬) નામ અને રૂપની વિવિધતા નાશ પામી જાય છે. દેવપણું, મનુષ્યપણું કે એક–બે–ત્રણ–ચાર–પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું કે શરીર, સંઘયણ, સંસ્થાન વગેરે સર્વ ભાવો નાશ પામી માત્ર અરૂપી ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. નામકર્મનો ક્ષય થવાથી આ અરૂપી ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) ગોત્રકર્મનો ક્ષય થવાથી 'અગુરુલઘુત્વ' પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધવાસી જીવો હલકા પણ નથી, ભારે પણ નથી, પણ અગુરુલઘુ છે. એ કાર્મિક સત્કાર કે સન્માન રહિત હોય છે એટલે વિષયની નજરે કે સંબંધે જોઈએ તો તેઓ સત્કાર રહિત હોય છે. બાકી અગુરુલઘુ ગુણ ખાસ ચર્ચવા યોગ્ય છે.

(૮) અને આત્મામાં સ્વભાવતઃ અનંત બળ હોય છે. એ વીર્યાંતરાય નામના કર્મથી ઓછુંવધતું દબાઈ ગયેલું હોય છે. તે કર્મનો નાશ થતાં એની અનંત શક્તિ પ્રકટ થાય છે. આ અનંન શક્તિના ઉપયોગથી લોકને અલોકમાં અને અલોકને લોકમાં ફેરવી નાખવાની તાકાત પ્રકટે છે. પણ શિવપુરવાસમાં કૃતકૃત્ય થયેલા મહાનુભાવો એ શક્તિનો ઉપયોગ કદી કરતા નથી, કર્યો નથી અને કરવાના નથી.

આ આઠ ગુણ શિવપુરવાસીના હોય છે. એ વાસમાં રહેનાર પોતાના નિજગુણ પ્રકટ કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિ પછી એ હમેશને માટે ચાલુ રહે છે. એ દશા માટે બનતો સર્વ પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે. (૨)

ઉપસંહાર—સ્વપરનું વિવેચન થઈ જાય, પુદ્‌ગળ અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ સમજાઈ જાય, મર્યાદિત વિચારણામાં પુદ્‌ગળ ગમે તેટલાં પોતાનાં લાગતાં હોય, પણ તે પર છે, સ્વને વિડંબના કરનાર છે, એના સાચા વાસથી એને દૂર રાખનાર છે અને અંતે ગમે તેટલા મીઠાં લાગતાં હોય તોપણ પરભાવમાં રમણ કરાવનાર છે—આ વાત અનેક રીતે જુદા જુદા આકારે વારંવાર પુનરાવર્ત કરીને કહેવા યોગ્ય છે. પુદ્‌ગળનો સ્વભાવ નીચગામી છે, નાશને અધીન છે. ચેતનનો સ્વભાવ ઉચ્ચગામી છે, અક્ષય, અરૂપી, અવ્યાબાધ સ્થિતિને યોગ્ય છે અને અનંત શક્તિને સંગ્રહનાર હોઈ ખૂબ આનંદ આપે તેવો છે. આ વિચારણાની સાથે દેહ–શરીર પારકું છે, નાશને આધીન છે એ વાત સમજાય તો દેહનો અધ્યાસ છૂટી જાય, ઘરનો મોહ ગળી જાય અને છેવટે સગાંવહાલાં સંબંધી કે માનેલા આપ્તજનોના સંબંધને સાચા રૂપે ઓળખાતાં જીવનના આદર્શો તદ્દન પલટાઈ જાય. એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવા માટે જીવ અને પુદ્‌ગળના સ્વરૂપને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે, પછી અંતર વિકારો, તેમનું જડપણું, તેનો પૌદ્‌ગલિક સંબંધ, તે સંબંધનાં કારણો અને તેની અલ્પકાલીન સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવશે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અથવા હર્ષ, ઉન્માદ, ભય કે વેદોદયનો પૌદ્‌ગલિક સંબંધ સમજાશે, અને મોહની અજ્ઞાનતા અને મોહનો નિશો ખ્યાલમાં આવશે. માટે સાચા–જૂઠાનો બરાબર ફેડ પાડવો.

સાચું તેને કહેવાય જે હમેશને માટે પોતાનું બની રહે. બાકી બે–પાંચ દહાડા સાથે રહી ઉપર ઉપરનો આનંદ દેખાડે અને જાય ત્યારે સામી પરેશાની કરાવે એને 'સાચું'—ન કહી શકાય. આ સાચી વસ્તુની શોધ કરવા માટે કુનેહ, આવડત અને અભ્યાસની જરૂર છે, વસ્તુના ધર્મોનો ઊંડો ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે અભ્યાસ ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવાની અને તેમાં ઓતપ્રાત થઈ આરપાર નીકળી જવાની જરૂરીઆત છે.

આખા યોગમાર્ગનો સાર આ પ્રસાદીની વિચારણામાં છે અને એની પ્રાપ્તિ એ સર્વ પ્રયાસની સિદ્ધિનું ફળ છે. શિવપુરવાસ સાચો છે, ચિરસ્થાયી છે, અનંત છે, અક્ષય છે;

જ્યારે ઘરવાસ જૂઠો છે, સ્થૂળ છે, ચમકારા જેવો છે. એટલે સાચા વાસને મેળવવા સુયોગ્ય પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે અને પ્રયાસથી તે મળે તેવો હોવાને કારણે તેની ખાતર પૂરતી શક્તિનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે. [1]શિવપુરવાસની નજીક પ્રાણી આવે છે ત્યારે એ નામકર્મની એંશી પ્રકૃતિને છેલ્લા બે સમયમાં ક્ષય કરી નાખે છે. શૈલેશીકરણમાં એ બહુ કર્મોનો નાશ કરી દે છે. ચરમશરીરી જીવ ચૌદમા ગુણઠાણાના છેલ્લા બે સમયે દેવદ્વિક, વિહાયોગતિદ્વિક, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ, પાંચ શરીર, પાંચ સંઘાતન, પાંચ બંધન, નિર્માણનામકર્મ, છ સંઘયણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અયશ, છ સંસ્થાન, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, અપર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુસ્વર અને ત્રણ ઉપાંગ એ ૭૦ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે અને છેલ્લે સમયે મનુષ્યદ્વિક, ત્રસત્રિક, યશ, આદેય, સુભગ, જિનનામ અને પંચેંદ્રિયજાતિ—એ ૧૦ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે. પછી 'અજરામર નિઃકલંક સ્વરૂપે, નિઃકર્મા થાવે' (નામકર્મ–આઠમી પૂજા, વીરવિજય.)—આવી ભવ્ય હકીકત શિવપુરવાસમાં જતાં જતાં થાય છે. અને પછી તો અનંત કાળ લીલાલહેર વર્તે છે, ઉપાધિનો સર્વથા અંત આવી જાય છે અને સ્વરૂપ–રમણતા સાધ્ય થઈ જાય છે. એમાં પુદ્ગળને સ્થાન નથી, એના પર આધાર નથી, એની સાથે સંબંધ રહેતો નથી અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ સર્વ પ્રયાસ છે. (૯૭ – પહેલું વિવેચન)

સત્તાણુમા પદનું બીજું વિવેચન

ભૂમિકા—આ પદમાં સાદી ભાષામાં ઘણી ઊંડી વિચારણા બતાવી છે. ભાષાશૈલી જોતાં એનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ રહે તેવું લાગે છે. એ વિષય અન્યત્ર ચર્ચાશે. પણ આત્મલક્ષીને એ સવાલ મૂંઝવતો નથી; એને તો ઉપલબ્ધ થાય ત્યાંથી સાર ગ્રહણ કરવો છે અને તેને પચાવી જીવી જાણવો છે. આ દૃષ્ટિએ આ સાદા પદમાં બહુ માર્મિક અને હૃદયને અસર કરે તેવી વાત કરી છે.

આપણું પોતાનું વર્તન તપાસીએ તો જણાશે કે આ પ્રાણીને સર્વથી વધારે પ્રેમ પોતાના શરીર પર, ત્યાર પછી પોતાનાં ઘરબાર, માલમિલકત વગેરે પર હોય છે. આ આખી માન્યતા ભૂલભરેલી છે, અને પરિણામે પરિતાપ નિપજાવનારી છે એમ આ પદમાં બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. આપણી આખી બાજી જે વસ્તુઓ પર મંડાણી છે એ વસ્તુઓ આખરે ક્ષણિક છે. સુંદર આરામને ભાંગતાં વાર લાગતી નથી, બગિચાના ઉકરડા થતા જોઈએ છીએ, મહેલનાં ખંડેરો જોઈએ છીએ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થ ગમે તેટલી ચીવટથી વસ્ત્રાભૂષણ હોય, પણ અંતે એનો નાશ અવશ્ય છે. તો સમજુ પ્રાણી આવી બેવડી વિનાશશીલ વસ્તુના સંબંધમાં પડે કેમ? આપણે એને છોડીને જવાનું અને એ પોતે વિનાશ પામવાની—આવો

૧. મો.મા.પ્રાની પૂજાના અર્થને આધારે

બેવડો વિનાશપંથ જ્યાં ખુલ્લો છે ત્યાં એવે માર્ગે કયો સમજુ ચઢે? સ્વપ્નાની માયા કેવી છે તે આપણે ત્રીજા પદમાં 'સુપનકો રાજ સાચ કરી માનત'ના વિવેચનમાં વિચારી ગયા છીએ. અને એ એટલી સીધી સાદી, અને સ્પષ્ટ વાત છે કે એના પર લેખ લખવાની જરૂર નથી. પણ એ સીધી વાત છતાં એટલી ભુલાઈ જાય છે કે એના પર વારંવાર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર રહે છે. આ આખી બાજી ખોટા પાયા પર મંડાયલી છે એ બતાવનાર અનિત્યભાવનાને આ પદમાં સ્થાન આપ્યું છે.

या पुद्गलका क्या विसवासा? है सुपनेका वासा रे. या पुद्गल०
चमत्कार विजली दे जैसा, पानी विच पतासां;
या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा. या पुद्गल० १

અર્થ—અરે, આ વસ્તુઓનો તે ભરોંસો શો કરવો? ખરેખર, એ તો સુપનાના મહેલ-હવેલી છે. એનો ચમકારો તો જેવી આકાશની વીજળી ઝબકારા દે છે તેના જેવો છે; અથવા પાણીની વચ્ચે પડેલું ખાંડનું પતાસું જેટલો વખત ટકે તેટલી તેની સ્થિતિ છે. એટલે આ શરીર ગમે તેટલું શોભતું કે તંદુરસ્ત લાગતું હોય તોપણ તેનું અભિમાન ન કરવું, કારણ કે આખરે તો જંગલમાં વાસ થવાનો ચોક્કસ છે. (૧)

વિવેચન—પુદ્ગળનો અર્થ અહીં શરીર સમજવાનો છે એમ પં. ગંભીરવિજય ગણિ લખાવે છે અને તે અર્થ સમુચિત જણાય છે. પદ્ગળના સમૂહને શરીર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા તો અનેક પુદ્ગળસમૂહો છે. આ પુસ્તક પણ પુદ્ગળ છે અને તમારી સામે ટેબલ-ખુરશી કે બારી-બારણાં હોય તે સર્વ પુદ્ગળ છે. પણ અત્ર પ્રસ્તુત વાત શરીરની છે. આ શરીરનો ભરોંસો શો? એને ગમે તેટલું પાળવા-પોષવામાં આવ્યું હોય, પણ અંતે એ નાશ પામનાર વસ્તુ છે. પુદ્ગળ સડન-પડન-વિધ્વંસણશીલ હોય છે. કોઈ મંદિર કે ઘર અનંત કાળ ટકી શકતું નથી. સ્વપ્ન આવ્યુ; સાત માળની હવેલી, અંદર હીંડોળા ખાટ, અત્તરના ફુવારા, મનમાં ભોગવ્યું અને સ્વપ્ન ખલાસ થયું એટલે હતા ત્યાંના ત્યાં! આવો સંસાર છે! આવું શરીર છે! એના પર બે મજાના દાખલા આપે છે:—

અંધારી ઘોર રાત હોય, વરસાદની ઝડી વરસતી હોય, આખી દુનિયા પર અંધારપિછોડી પથરાઈ ગઈ હોય, તેવામાં વીજળીનો ઝબકારો થાય, ત્યારે જે ચમત્કાર લાગે છે, તેવો આ પુદ્ગળનો ચમત્કાર છે. આપણા જીવનનો કાળ વીજળીના ચમકારા જેટલો જ ગણાય. અને પાણીની વચ્ચે પતાસું મૂકયું હોય તે કેટલું ટકે? ચાના પ્યાલામાં નાખેલ પતાસું જોતજોતામાં ઓગળી જાય છે. તેવી આ શરીરની સ્થિતિ સમજવી. એટલા માટે આ દેહનો ગર્વ ન કરવો. એના પર એક મજાનો દાખલો વિચારવા જેવો છે.

સનત્કુમાર ચક્રવર્તી ખૂબ રૂપાળા હતા. અને રૂપવાન તરીકે એની પ્રશંસા પણ ખૂબ થતી હતી. ઇંદ્રે એના રૂપની પ્રશંસા કરી એટલે એને જોવા બે દેવો આકાશમાર્ગે ચક્રવર્તીના રાજમહેલમાં આવ્યા ત્યારે ચક્રી સ્નાન કરતા હતા. દેવો તો આકાશમાર્ગે આવી એને જોઈ રહ્યા, ખૂબ રાજી થયા, મુખ ઉપર નીચે હલાવ્યું, પ્રશંસા કરી હસ્યા. ચક્રીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. જવાબમાં ઇંદ્રે તેના રૂપની પ્રશંસા કરી; તે હકીકત સાંભળી રાજી થયા; પણ જરા ગૌરવ ધરી દેવોને કહ્યું કે મારુ ખરું રૂપ જોવું હોય તો કલાકેક પછી રાજદરબારમાં આવજો. દેવોએ વધારે આશ્ચર્યપૂર્વક સભામાં આવવા સંમતિ દર્શાવી. ચક્રવર્તીએ વસ્ત્રપરિધાન કર્યું, તિલક-અંજન કર્યું, અને સુવર્ણ, મોતી, હીરા અને રત્નથી ભૂષિત થઈ, બનીઠની રાજસભામાં આવી સિંહાસનારૂઢ થયા. એના રૂપનો અંબાર ઝળહળતો હતો. થોડી વારમાં પેલા બન્ને દેવો આવ્યા; રાજસભામાં બેઠેલ રાજાને દૂરથી જોયો, અત્યંત ખેદદર્શક વિષાદ ચહેરા પર બતાવ્યો અને ડોક જમણી-ડાબી ધુણાવી. ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું કે કેમ આમ ઊલટી વાત કરો છો? તમે રાજી થવાને બદલે નારાજ કેમ થયા? દેવોએ જવાબમાં કહ્યું કે 'ચક્રીરાજ! તમારું આખું શરીર ઝેરમય થઈ ગયું છે. જે મજા તમારા શરીરની સ્નાન વખતે હતી તે અત્યારે નથી રહી.' ચક્રી નવાઈ પામ્યા. થૂંક નાખ્યું. તે પર માખી બેઠી; ઝેરથી મરી ગઈ! શરીરની સ્થિતિ આવી છે. એનો ભરોસો શો? એ તો બે કલાકમાં ઝેરી થઈ જાય, વ્યાધિમય થઈ જાય. તો આ દેહનો ગર્વ ન જ કરવો. (૧)

> जूठे तन धन जूठे जोवन, जूठे है घरवासा;
> 'आनंदघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा. या पुद्गल० २

અર્થ—શરીર ખોટું છે, ધન પણ અસ્થિર છે અને આ (તારી) જુવાની પણ અંતે જૂઠી છે અને આ તારાં ઘરનાં ઘર અથવા તારા વસવાટો પણ સર્વ બનાવટી છે. આનંદઘન કહે છે કે એ સર્વ જૂઠું છે, કૃત્રિમ છે; સાચો તો શિવનગરનો વાસ છે. એ સ્થાયી છે, નિત્ય છે, અનંત છે, ભવ્ય છે.

વિવેચન—એટલા માટે શરીર ખોટું છે, પરાયું છે, વ્યાધિને નોતરનાર છે, અને અંતે બાળી-દાટી દેવા જેવું છે અને થોડા દહાડા રાખ્યું હોય તો ગંધાઈ ઊઠે તેવું છે. જે સ્થાયી પોતાનું નહિ તેનો ભરોસો શો? અને ધન તો જૂઠું જ છે. એને મેળવતાં મુશ્કેલી, જાળવતાં મુશ્કેલી અને ખોવાઈ-ખરચાઈ જાય કે નુકસાની આપી દેવી પડે ત્યારે એ મનમાં જે વ્યથા કરે છે તે વિચારતાં એનું જૂઠાપણું તો દીવા જેવું દેખાય છે. લક્ષ્મી દેવી આંધળી છે, અને અક્કલવગરનાને ત્યાં જાય છે અને સમજુનો કસ કાઢે છે. આવી ચળ લક્ષ્મી પર ભરોસો શો? 'હાં રે મારે જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર જો.'—જુવાની—આવી જુવાનીનો ભરોસો શો? ઘરવાસ પણ ખોટો જ છે. જે ઘરને છોડવું પડે, જેને વારંવાર સમરાવવું પડે, એનો ભરોસો શો અને એની સ્થિરતા કેટલી?

આમ જે જોઈએ તે સર્વ જૂઠું છે. સગાં ખોટાં, સંબંધી ખોટાં, બૈરી ખોટી, પુત્ર ખોટા, મિત્રો ખોટા, ઘર ખોટું—સર્વ ખોટું, ત્યારે એનાં કાંઈ સાચું છે? બધું ખોટું ખોટું કહો છો તો એમાં કોઈ ઊગરવાનો માર્ગ છે કે બસ, સર્વ ખોટું, ખોટું અને ખોટું જ છે? આ અતિ મુદ્દામ સવાલનો છેવટે જવાબ આપે છે: ભાઈ! શિવપુરમાં—મોક્ષનગરમાં વાસ કરવો તે સાચું છે, સ્વીકાર્ય છે, હિતકારક છે, અનંતકાલીન છે અને પરમ પ્રધાન તત્ત્વ છે! એ સાચો એટલા માટે છે કે ત્યાં એક વાર ગયા પછી પાછા આવવું પડતું નથી. દેવલોકનાં સુખ હોય કે ચક્રવર્તીનો વૈભવ હોય તે છેવટે ખલાસ થાય છે, પણ મોક્ષનગરીમાં એક વાર વાસ થયો એટલે તે હમેશનો છે અને તે પ્રમાણે હોવાથી તે સાચો છે. તે છે, છે અને છે અને તેથી સાચો છે. (૨)

ઉપસંહાર—આપણી ચારે બાજુએ જોઈએ તો આ વાત દીવા જેવી જણાય તેવું છે. આપણાં કેંક સ્નેહીઓ ગયાં, આપણાં ઘરનાં માણસો ગયાં, પણ તેમની સર્વ વસ્તુ અહીં રહી ગઈ! તેમનાં શરીરને આપણી નજરે ભસ્મ થતાં જોયું, તેમનું નિશાન પણ ન રહ્યું. આવા શરીર, ધન કે જોબનનો ગર્વ કેમ થાય? આપણા પણ એવા જ હાલ થવાના છે તે આપણે અનુમાન અને અનુભવથી સમજી શકીએ છીએ. છતાં હજુ મજામાં ઊંડું ઊંડું એમ છે કે આપણું ચાલ્યું જશે. આ ખોટો વિશ્વાસ છે.

સાચી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે. જ્યાં જન્મ–જરા–મરણનો ભય નહિ, આધિ–ઉપાધિ નહિ, આવા સ્થાનમાં રહેવું એ સાચી વાત છે; બાકી સર્વ વાત ખોટી છે, માટે પતાસાની પેઠે એ પીગળી જાય કે વીજળીનો ચમકારો પૂરો થઈ જાય તે પહેલાં તેનો બને તેટલો લાભ લઈ લે. પરવસ્તુને પર તરીકે ઓળખવી, સ્વને સમજી લેવી, પરનો ત્યાગ કરવો, સ્વનો સ્વીકાર કરવો—આ આખો જૈન નીતિવિભાગનો સાર છે. એમાં સાધનોની યોજના આ મુદ્દા પર જ થયેલ છે. એમાં અહિંસા, સંયમ અને તપની પાછળ પણ એ જ મુદ્દો છે અને આખા યતિધર્મોની પાછળ, યોગપ્રગતિના માર્ગોની પાછળ અને કરણોની ક્રિયા પાછળ પણ આ જ મુદ્દો છે. સ્વ–પરનું વિવેચન એ આખા જૈન શાસ્ત્રનો મુદ્દો છે અને તે પર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સૂત્રો, ટીકાઓ, વૃત્તિઓ, ઉપદેશો અને ગ્રંથોની રચના થઈ છે. જૂઠાનો ત્યાગ કરો, સાચાનો સ્વીકાર કરો; પરનો ત્યાગ કરો, સ્વનો સ્વીકાર કરો; ઐહિકનો ત્યાગ કરો, આદર્શનો સ્વીકાર કરો; બાહ્યનો ત્યાગ કરો, આંતરનો સ્વીકાર કરો; અસ્થિરનો ત્યાગ કરો, શાશ્વતનો સ્વીકાર કરો—આટલું જ્ઞાન જેને થયુ તેણે સર્વ જાણ્યુ. આટલાનો જેણે આદર કર્યો તેને સર્વ મળ્યું. આટલી વાત બરાબર જામી ગઈ એનો નિસ્તાર થઈ ગયો. આટલી વાત આત્માર્થી માટે છે; બાકી બુદ્ધિના વિલાસ છે. (**૯૭–બીજું વિવેચન**)

પદ અઠ્ઠાણુંમું

ભૂમિકા—કોઈ વખતે કવિઓ મસ્તીમાં હોય છે તે વખતે એનુ 'કવન' અદ્‌ભુત રૂપ લે છે; એવે પ્રસંગે એ એવું સ્વરૂપ રજૂ કરી દે છે કે જેનો સામાન્ય નજરે ભાવાર્થ સમજવામાં ઘણી મુશ્કેલી દેખાય. આવાં કવનો આનંદઘન કૃતિમાં ઠેર ઠેર આવ્યાં અને તેનો આશય સમજવા પ્રયત્ન થયા છે અને થાય છે. યોગીઓ મસ્ત દશામાં હોય છે; એને જગતના વ્યવહારની કાંઈ પડી નથી. એ ચેતન સાથે સીધી વાત કરી શકે છે, એને અંદરથી સીધો જવાબ મળે છે અને તેટલા માટે એની આત્મસ્વરૂપની વાતોમાં ઘણું વૈચિત્ર્ય દેખાય છે. પણ સામાન્ય વ્યવહારનજરે આપણને અર્થ ન બેસે એટલે એવાં, આત્મસ્વરૂપની સાથે અનુસંધાન કરાવનાર કવનોને બાજુએ ન મૂકી શકાય. એવાં પદ પર ખૂબ વિચાર કરવો, બને તેટલો અર્થ લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવો, બેસે તેટલો ભાવ સ્પષ્ટ કરવો અને બાકીનું કાર્ય અન્ય ભાવુક મુમુક્ષુ કરી લેશે એમ રાખવું. આ દૃષ્ટિએ આ ઉપર ઉપરથી વિચિત્ર લાગતા પદ પર ખૂબ વિચાર કરી, આત્મદૃષ્ટિવાળા સાથે ચર્ચા કરી પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પદ પર અને અને હવે પછીના ૯૯મા પદ પર કોઈ જગ્યાએ વિચારસ્પષ્ટતા ન જણાય તો તેટલા પૂરતી મારા પ્રયાસની ખામી સમજવી. આત્માર્થીએ ત્યાંથી આગળ વધવું. ૯૮ અને ૯૯મા પદો અતિ ઊંડાં છે, ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને ચર્ચા કે વિચારણા કરી પચાવવા યોગ્ય છે.

આવા અતિગૂઢ ભાવાર્થથી ભરેલું એક પદ અગાઉ આવી ગયું : પદ અડતાલીશ (૪૮)માં 'માયડી મુને નિરપખ કીણહી ન મૂકી' કરીને જે વાત કરી છે તેમાં અદ્‌ભુતતા છે, વિશિષ્ટતા છે, ઉન્નતતા છે. એમાં સહિષ્ણુતાનો ભાવ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો. તે જ પ્રમાણે આ અને હવે પછીના નવાણુંમા પદનું રહસ્ય તારવવામાં ખૂબ પ્રયાસ કરવાનો છે. એમાં કોઈ ભાગ ન સમજાય તો સ્વતઃ વિચાર કરવો, પણ પદને 'અર્થ વગરનું' કહી કાઢી નાખવા સૂચવન કરવું એ મતિમાંદ્ય બતાવે છે. સ્યાદ્વાદશૈલીની એ વિશિષ્ટતા છે કે એ નયનો આશ્રય લઈ વિરોધાભાસને શમાવે, એ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓને લક્ષ્યમાં લઈ સમન્વય કરે અને પરસ્પર મેળ મેળવી આપે. અંશસત્યનાં દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમાં લઈ એ સત્યશોધન કરે અને યોગ્યને યથાસ્થાને બેસાડે.

આ પદના કર્તા કોણ છે એ ચર્ચા હાલ અસ્થાને છે; અહીં તે વાત પર વિચાર કરવાનો નથી. ગમે તેની કૃતિ હોય તે પ્રશ્ન અલગ છે અને યથાસ્થાને તેનો વિચાર થશે. અહીં તો પદનો ભાવ શો છે તે સમજવા યત્ન કરવો પ્રસ્તુત છે. કૃતિ–ચર્ચાને ભાવાર્થવિચારણા સાથે સંબંધ નથી. આપણે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમપૂર્વક પદને તેટલા માટે સમજવા યત્ન કરીએ.

ટેકનું પદ અને હરિયાળી : અવધૂ : આ શબ્દ ઘણો નૂતન જાતિનો અને ચાલુ પ્રથામાં વપરાશ વગરનો હોઈ ખૂબ વિચારણા માગે છે. હિંદી ભાષામાં એને માટે 'અવધૂત' શબ્દ

છે. જે પ્રાણી વર્ણ અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્માનું દર્શન કરે છે, આત્મનિમજ્જન કરે છે, તેને 'અવધૂત' કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેને સ્થાને 'અબધૂત' શબ્દ વપરાય છે; અને તેનો ભાવ બાવો, જોગી કે વૈરાગી થાય છે. આ 'અવધૂ' શબ્દ અસલ 'અબધૂત' શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ હોય તેમ સમજાય છે. ગુરુ દત્તાત્રયના ચેલાઓ શરીરે ભસ્મ લગાડી હાથમાં ચીપિયો રાખી અલેક અલેક પોકારે તેને પણ 'અવધૂ' કહેવામાં આવે છે.

પાંચમા પદને અંગે અર્થવિચારણા કરતાં આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિચારાઈ હતી. ત્યાં કરેલ વિચારણા પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. એ અર્થ પ્રમાણે પોતાના નિશ્ચયથી ન ફરનાર, સ્થિર સંયમીનો એમાં સમાવેશ થાય છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી. અહીં 'અવધૂ' શબ્દ સંબોધનમાં વપરાયો છે કે 'જોગી'ની સાથે જાય છે તે પણ વિચારણીય છે. બન્ને રીતે અર્થ બરાબર થઈ શકે છે. હે આત્મન્!—એવો ભાવ પણ સુયોગ્ય છે. અને જે અવધૂત જોગી આ પદનો ખુલાસો કરી આપે તે મારો ગુરુ છે—એવો ભાવ લેવો પણ સમીચીન જણાય છે.

ગુરુ વગર જ્ઞાન થતું નથી, પુસ્તકવાંચનથી રહસ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, વસ્તુનું ગૂઢ તત્ત્વ ગુરુ વગર સમજી શકાતું નથી, એનું કારણ એ છે કે સર્વ રહસ્ય લખી શકાતાં નથી, ઘણી વાતો પરંપરાએ ચાલી આવે છે; ગુરુમહારાજ શિષ્યને સાથે બેસાડી સમજાવે ત્યારે જ લક્ષ્યમાં આવે છે. અને એ સાંપ્રદાયિક ભાવના આર્યાવર્તમાં ધરમૂળથી સ્વીકારાયેલી ચાલી આવે છે અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ છે, એટલા માટે ખુદ આનંદઘનજી એકવીશમા નમિનાથજીના સ્તવનમાં સમયપુરુષનાં પાંચ અંગ સાથે પરંપરા—અનુભવને સમાન સ્થાન આપ્યું છે. (૧) પૂર્વધરના છૂટક વાક્યની વ્યાખ્યા તે **ચૂર્ણિ**; (૨) સૂત્રમાં કરેલો અર્થ તે **ભાષ્ય**; (૩) સૂત્ર પોતે તે **સૂત્ર**, વચન માત્ર; (૪) પૂર્વધારીએ કરેલ અર્થ તે **નિર્યુક્તિ** અને (૫) અન્ય લેખકોએ કરેલ વિચારણા—ટીકા તે **વૃત્તિ**. આને પંચાંગી કહેવામાં આવે છે. આનંદઘનજી કહે છે કે :

ચૂરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમય-પુરુષના અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુરભવ રે.

આ પદની અંદર રહેલ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ તદ્દન વિચિત્ર લાગતી વાતનો જે ખુલાસો કરી આપે, એમાં રહેલો ભાવ જે સમજાવી આપે, તે મારો ગુરુ છે એમ સમજવું. આ આખું પદ ઘણી વિચિત્ર હકીકતથી ભરેલું છે, એની અંદરની વાતો કોયડા જેવી છે. એ જે કળી આપે, તે મારો ગુરુ છે. નયને ઓળખનાર, પ્રમાણને પિછાણનાર, તુલનાત્મક જ્ઞાનના અભ્યાસી, ભેદાભેદના તત્ત્વને ઓળખનાર ખરા જ્ઞાની છે.

નયજ્ઞાનની મહત્તા આ રીતે સમજાશે : એક પદના અનેક અર્થ કરવાનો ચમત્કાર બુદ્ધિવિશિષ્ટતામાં છે અને છતાં પ્રત્યેક અર્થ દૃષ્ટિબિન્દુથી સત્ય છે એ વાતનું રહસ્ય

સમજાય તો વિરોધ શમાવવાની આવડત સાથે વિવિધતાની અંદર રહેલ એકતાનું રહસ્ય સમજાય. આ ચમત્કાર નયજ્ઞાનમાં છે. આ ચમત્કાર અંશસત્યનો તેટલા પૂરતો સત્ય તરીકે સ્વીકારમાં છે અને આ ચમત્કાર એ અનેકાંતમતની અપૂર્વ વિશિષ્ટતામાં છે. એ નૂતન નથી, છતાં એક રીતે અભૂતપૂર્વ છે; આ વાત બેસે તો જૈન તત્ત્વનો સાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ જાણવું.

હવે એક એક પદ કહેતા આવે છે અને તેનો નિવેડો કરવાનું સૂચવતા આવે છે. આપણે એ પદને સમજવાનો અને તેમાંથી રહસ્ય–તારવણીરૂપ નિવેડો લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. એને જૈન પરિભાષમાં '**હરિયાલી**' કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ કોશમાં 'હરિયાલી'નો એવો અર્થ મળતો નથી; ત્યાં તો 'હરિયાલી' એટલે 'લીલોતરી' કે તેની શોભા એ અર્થ આપેલ છે. છતાં મારી જાણ પ્રમાણે આવા અર્થમાં 'હરિયાળી' શબ્દ જૈન પરિભાષામાં વપરાય છે. અને હરિયાળીઓનું સાહિત્ય જૈનમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'હરિયાળી', 'અન્યોક્તિ', 'વ્યાજસ્તુતિ' એ પ્રત્યેકમાં ઘણો ફેર છે. 'અન્યોક્તિ'માં કોઈને કહીને બીજાને સંભળાવવાનું હોય છે; 'વ્યાજસ્તુતિ'માં વખાણના દેખાવ નીચે ટીકા કે નિંદા કરવાની હોય છે; જ્યારે 'હરિયાળી'માં દેખીતી વિરુદ્ધ લાગતી વાતનો મેળ મેળવવાનો હોય છે. આપણે આ દૃષ્ટિએ પ્રથમ ગાથા વિચારીએ

પદ[1]

(રાગ–આશાવરી)

अवधू सो जोगी गुरु मेरा, इन पदका करे रे निवेडा. अवधू०
तरुवर अेक मूल वीन छाया, विन फूले फल लागा;
शाखा पत्र नहीं कछु उनकूं, अमृत गगने लागा. अवधू० १

અર્થ—આ પદનો જે નિવેડો (ફેંસલો) કરી આપે તે ઉદાસી યોગી મારો ગુરુ સમજવો–છે. (હવે એ પદ કહે છે.) એક મોટું ઝાડ છે, એને મૂળ નથી, એની છાયા નથી, વગર ફૂલે એના પર ફળ બેઠાં છે, એ (ઝાડ)ને ડાળી નથી, પાંદડાં નથી અને એનું અમરફળ આકાશને લાગીને રહેલું છે (અથવા ઊંચે તાળવામાં લાગેલું છે.) (૧)

શબ્દાર્થ—અવધૂ=વર્ણ અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્માને દેખવાવાળો યોગી, ઉદાસીન યોગી. સો=તે. મેરા=મારા. ઇન=આ. નિવેડા=ફેંસલો, છેવટ. (હિંદી કોશમાં આ શબ્દ નથી.) તરુવર=સુંદર વૃક્ષ. મૂલ બીન=મૂળ વગરનું, જડ વગરનું. બિન=વગર. ફૂલ=મહોર, કુંપળીઆ, ગ્રંથી. શાખા=ડાળી. પત્ર=પાંદડું. ઉનકૂં=એને. ગગને=આકાશમાં ઊંચે, તાળવામાં. લાગા=લાગ્યા. અમૃત=જેના પાનથી પ્રાણી અમર થઈ જાય તે પદાર્થ, જળ, રસ.

૧. મારી પાસેની પ્રતમાં આ પદ નથી. પાઠાંતર ઉપલબ્ધ નથી. મળશે તો આગળ ઉપર દાખલ કરવા પ્રયત્ન થશે.

વિવેચન—એક ઝાડ છે, પણ નથી એને મૂળ કે નથી એને છાયા, અને એને વગર ફૂલે ફળ લાગેલાં છે; નથી એને ડાળી કે નથી એને પાંદડાં—આમાંનું કાંઈ નથી—અને છતાં એનો અમૃતરસ આકાશને લાગીને રહેલો છે. આવું અસાધારણ—વિચિત્ર વૃક્ષ તે કયુ? આવું તરુવર તમે ક્યાંય જોયું, જાણ્યું, અનુભવ્યું છે? આ વાતનો નિવેડો કરો.

આવું ઝાડ તે ચેતનરાજ પોતે જ છે. ચેતનની ઉત્પતિનો વિચાર કરીએ તો એ અનાદિ છે; એ કોઈ મૂળિયામાંથી ફૂટી નીકળેલ ઝાડ નથી, એને કાંઈ પાયો નથી, જેના ઉપર એનું ચણતર થયું હોય. એ અનંતકાળથી છે, છે ને છે અને વસ્તુગતે એક સ્વરૂપે ચાલ્યો આવેલ છે. કોઈ અન્ય મૂળમાંથી ફણગો ફૂટીને એ નીકળેલ નથી અને એનાં થડ કે મૂળ કોઈ અનેરી ધરતીમાં દબાયલાં કે છૂપાયલાં નથી. એ પોતે જાતે સ્વયં ફાલેલફૂલેલ છે અને વગર પાયે એનો વિકાસ થતો જ આવ્યો છે. ઇકોતેરમા પદમાં એને 'અનંત, અરૂપી, અવિગત, શાશ્વત' વગેરે અનેક વિશેષણોથી વર્ણવેલ છે; એવો એ મહાપ્રભાવશાળી ચેતન પોતાના જોર પર રાચે છે, જાતે અવિકારી છે અને એના પોતાના વિકાસ માટે કોઈ અન્ય પર આધાર રાખતો નથી કે એને અન્ય કોઈએ જણી—જમાવી આગળ ધકેલી દીધેલ નથી. એનો કોઈ પિતા નથી, એની કોઈ માતા નથી, એને અન્ય કોઈએ પોતામાંથી ઉગાડયો નથી. એ પોતાના જોરથી આગળ આવે છે, વગર મૂળે પોષણ મેળવે છે, વગર રેસાએ વિકાસ પામે છે અને વગર પાયે સ્થિત અને સ્થિર રહે છે. આવો આ વગર પાયાનો ચેતનરાજ અજબ ઝાડ છે. એના અનેક પર્યાયો થાય છે ત્યારે તે અનેક રૂપે ફાલતો અને ફુટાતો દેખાય છે. એને જાણે અનેક બચ્ચાં હોય, એનો મોટો વેપાર હોય, એની મોટર જાહેર રસ્તા પર ફરતી હોય—એવાં એવાં એનાં અનેક ફળ દેખાય છે. અને છતાં તે સર્વમાં છે, સર્વથી પર છે અને તેના વગર ફળ, ફૂલ કે આખો સંસારવિસ્તાર અશક્ય હોવા છતાં, અને એ પ્રત્યેકમાં હાજર હોવા છતાં, નથી એને મૂળ કે નથી એની છાયા, નથી એનું પાંદડું કે નથી એની શાખા. આવો અસંભવિત એ વૃક્ષરાજ છે અને સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત તો એ છે કે એનો અમર રસ તો આકાશમાં લાગેલો છે. દરેક ઝાડનો રસ પોતામાં હોય છે કે એના ફળમાં હોય છે કે બહુ તો એનાં પાદડાં કે છાલમાં હોય છે, પણ ચેતનનો સાચો રસ તો એના અસલ—મૂળ સ્વરૂપમાં છે. એના પર્યાયો તો ક્ષણવિલાસી છે, ક્ષણિક છે, આગંતુક છે; પણ એનો સાચો રસ તો ગગનમાં છે, એની સાચી સ્થિરતા તો એના અનંત ચારિત્રરમણમાં છે અને તે તો લોકને અગ્રે છે, ચૌદ રાજને છેડે છે, સિદ્ધ-શિલા નામના કલ્પના જાળમાં લપેટાયલા ગગનસ્થાનમાં રહેલા સ્થાને છે.

આવું અજબ વાતોથી ભરેલું ઝાડ ચેતનદેવ છે, એના ક્રમભાવી ધર્મો વિચારીએ ત્યારે એ ગમે તેટલા ફાલેલ—ફૂલેલ લાગે, પણ અંતે તે એક અવિભાજ્ય અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે. એ એનું વ્યક્તિત્વ ત્રિકાલાબાધિત છે. આવી રીતે જે આ પદનો નિવેડો કરી જાણે તે

અતિવિશિષ્ટ પાત્ર છે અને ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. સદ્બુદ્ધિ અંદરથી ઊઠે છે અને ચેતનરાજની સાથે નિરંતર રહેનાર હોવાથી એ નિત્યસહચારિણી છે. એ અન્ય તરફની પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પોતાના પ્રયત્નથી–જાત પ્રેરણાથી–જ પ્રાણીને અકાર્ય કરતાં અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે. એ ગુરુસ્થાને એટલા માટે છે કે એ પ્રાણીને દોરવણી બરાબર આપી શકે છે. દુર્બુદ્ધિ કુટિલ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અને સદ્બુદ્ધિ પોતાના અંતર વિલાસમાં–ચારિત્રરમણતામાં–ખેલવામાં રસ લે છે ત્યારે દુર્બુદ્ધિ આખા જગતના વિલાસોને ચુણી ચુણીને ભોગવવામાં મથોડાં માર્યા કરે છે. આવો ભાવ પણ આ ગાથાનો નીકળી શકે છે.

અથવા ચેતનવૃક્ષ પર નેકી અને બદી નામનાં બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. નેકી ગુરુસ્થાને અને બદી ચેલાસ્થાને છે. નેકી જીવનખેલ ખેલ્યા કરે છે અને બદી આખી દુનિયાને વીણી વીણીને ખાય છે. આ નેકી–બદીનો સંગ્રામ નિરંતર અંદર ચાલ્યા જ કરે છે, અને પ્રાણીની શક્તિ, આવડત, દીર્ઘદર્શિતા અને મન પર કાબુના પ્રમાણમાં નેકીની અથવા તો બદીની અંતે ફતેહ થાય છે. અથવા નેકી અથવા સદ્બુદ્ધિ એ subjective element આંતરદર્શી તત્ત્વ છે, જ્યારે બદી અથવા દુર્બુદ્ધિ objective element બાહ્યદર્શી તત્ત્વ છે. આંતરદર્શી તત્ત્વ હમેશા આત્માર્થે કાર્ય લે છે, જ્યારે બાહ્યદર્શી તત્ત્વ પરને કેમ સારું લાગે, પુદ્ગળવિલાસ કેમ વધારે ભોગવાય, અને કર્મસંચય કેમ વધારે થાય એમાં રસ લે છે. આ આત્માર્થવૃત્તિ અને પરભાવરમણતા એ લગભગ દરેક પદનો વિષય હોઈ અનેક દષ્ટિબિન્દુથી વિચારાયો છે, તેથી તે પર વધારે વિવેચનની જરૂર નથી. આવી રીતે બે પક્ષીની ઘટના પણ તરુવરને અંગે ઘટી શકે છે. અથવા ચેતનરાજ નામના એક તરુવર પર કુમન અને સુમન નામનાં બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. એ મનને બરાબર સમજવાની જરૂર છે. એ પૌદ્ગલિક છે, શરીરની અંદર રહે છે. એ શુભ અને અશુભ માર્ગે પ્રવર્તી શકે છે. એના ઉપર પાંચ ઇંદ્રિયો, મહામોહ, મહાપરિગ્રહ, પાપસ્થાનકો, મનોવિકારો, કષાયો, નોકષાયો અને પ્રમાદો કામ કરે છે ત્યારે તે કુમન કહેવાય છે અને તે વખતે તે પૌદ્ગલિક વિષયોમાં માથું મારે છે. તે જ મન જો સદ્ધ્યાનમાં પડી જાય છે, તપ, ત્યાગ કે સંયમના માર્ગો સ્વીકારે છે અને આંતરસન્મુખ થાય છે તો તે સુમન કહેવાય છે. પ્રથમ પ્રકારનું મન ચેલાસ્થાને છે, જ્યારે બીજા પ્રકારનું મન ગુરુસ્થાને છે. સુમન તો આત્મરમણતાનો ખેલ ખેલે છે અને આંતર આનંદમાં વિલાસ કરી નિજાનંદને અનુભવે છે; જ્યારે કુમન એશઆરામ, મોજમજા અને સ્થૂળ ભોગવિલાસમાં માણી વિષયોને ચૂણી ચૂણીને ભોગવવામાં મોજ માણે છે. આ મનને બરાબર ઓળખવા માટે સંસારબજારનું વર્ણન કરતાં કાયા નામના ઓરડામાં પંચાક્ષ નામના ગોખોમાં રહેલ ક્ષયોપશમ બારી સામે કાર્મણ શરીર નામનો અંદરનો ઓરડો બતાવી તેની અંદર રહેલ ચિત્ત નામનું વાનરબચ્ચું વર્ણવ્યું છે. એ બચ્ચાને

કેટલા ભયો છે અને કોના કોનાથી એ હેરાન થઈ ત્રાસ પામી રખડ્યા કરી કુટાયા કરે છે તે જણાવી એ વાનરબચ્ચાના રક્ષણના ઉપાયો બતાવ્યા છે તે સર્વ વિચારવા યોગ્ય છે.[1]

આ રીતે બીજાં અનેક દ્વંદ્વોને અહીં પક્ષીરૂપે ગોઠવી શકાય છે: પક્ષીસ્થાને ત્યાગ અને ભોગને મૂકી શકાય; ગૃદ્ધિ અને દીક્ષાને મૂકી શકાય; વૈર અને ઉપશમને મૂકી શકાય. આ રીતે દેખીતા વિરોધનો નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ હકીકત સમજે તે ખરો જોગી છે, અને તેને જીવી જાણે તે મારો ગુરુ છે. (૨)

गगन मंडलमें अधविच कूवा, उहां हे अमीका वासा;
सगुरा होवे सो भरभर पीवे, नगुरा जावे प्यासा. अवधू० ३

અર્થ—આકાશમંડળની વચ્ચે એક કૂવો છે. એ કૂવામાં અમૃતનું સ્થાન છે. સદ્ગુરુની છાયામાં રહેલા અને તૈયાર થયેલા હોય તે પેલા અમીરસને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે અને ગુરુ વગરના (નગરા–નગુરા) હોય તેઓ ત્યાંથી તરસ્યા જાય છે. (૩)

વિવેચન—આકાશમંડળની વચ્ચે આવી રહેલા કૂવામાં અમીનો વાસ છે. ગુરુની નિયંત્રણામાં રહેલા એ અમીને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે, પણ બાપડા નગરા હોય તે અમીરસ સુધી પહોંચીને પણ અંતે તરસ્યા પાછા ચાલ્યા જાય છે. આ ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો કયો? અને તેમાંનું અમી કયું? પ્રથમ આપણા શરીરની વાત કરીએ. એનો આત્મા સાથે સંબંધ છે. આત્મા એના સંબંધમાં આવી આખા પુદ્ગળને ચેતનવંતું બનાવે છે. એની ગતિ–સ્થિતિ કરનાર, એને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફેરવનાર આત્મા છે. એ ચેતનરાજ અંદરથી નીકળી જાય એટલે શરીર લાકડા જેવું નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય છે. એ શરીર આત્મા સાથે અગ્નિ–લોહ જેવો સંબંધ ધરાવે છે, છતાં પરસ્પર મળી ગયેલાં હોવા છતાં બન્ને અલગ છે અને અલગ પડી જાય છે. એ ચેતનની આસપાસ કર્મનો કચરો લાગેલો હોઈ, એને દેહાધ્યાસ કરાવે છે, અતિ પવિત્ર આત્મા પાસે અનેક મલિન કામો કરાવે છે, અને એની પાસે વિવિધ નાચ નચાવે છે. આવી રીતે અતિ પવિત્ર ચેતનને કર્મમળ ખરડી નાખે છે. પણ આવી રીતે કર્મથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા ચેતનના આઠ રુચક પ્રદેશો તો ગમે તેવા સંયોગોમાં નિર્મળ રહે છે. એ આઠ પ્રદેશોને કર્મમળ લાગતો નથી. એ અરૂપી હોવા છતાં વિશુદ્ધ જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રના નમૂના રહે છે અને અત્યંત ખરડાયલા પ્રાણીના મધ્યભાગે તે અવિચ્યુત રહે છે. આપણા શરીરમાં એનું સ્થાન નાભિની અંદર છે. ચૌદ રાજલોકમાં બરાબર મધ્ય સ્થાને મેરુ પર્વતની વચલી ચૂલિકા પર ચાર દિશામાં અને ચાર વિદિશામાં

શબ્દાર્થ—અધવિચ = વચ્ચે. કૂવા = જમીનમાંથી પાણી કાઢવા માટે ખોદેલ ખાડો. ઉંહા = ત્યાં. અમીકા = અમૃતનો રસ. વાસા = સ્થાન. સગુરા = સદ્ગુરુવાળા, ગુરુવાસમાં વસેલા. ભરભર = ભરી ભરીને, ધરાઈ ધરાઈને. નગુરા = ગુરુ વગરના, સગુરાથી ઊલટા. પ્યાસા = તરસ્યા.

૧. જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્ર. ૭, પ્ર. ૮, પૃ. ૧૭૩૭–૧૭૬૦

આઠ રુચકપ્રદેશો વર્તે છે; તેની બરાબર સમ દિશાએ પ્રત્યેક આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો હમેશાં નિર્મળ રહે છે. ખરડાયલા ચેતનના આ નિર્મળ પ્રદેશો અનંત આનંદની શક્યતા બતાવનાર નિર્મળ રત્ન તુલ્ય અમીના કુંપા છે. આત્મપ્રદેશ અસંખ્યાતા છે અને લોકના આકાશપ્રદેશ પણ અસંખ્યાતા છે. એની સંખ્યા સમાન છે એટલે લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ છે. આ રીતે જોઈએ તો મેરુપર્વતના રુચકપ્રદેશો અને ચેતનના આઠ રુચકપ્રદેશોની સમાનતા અને નિર્મળતા પોતાની મર્યાદિત કલ્પનામાં આવી શકે તેમ છે.

આ ગગનમંડળની વચ્ચે આવી રહેલા કૂવામાં અમીનો રસ ભરેલો છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત આનંદ, અનંત તેજ, અનંત વીર્ય, અનંત ઉપયોગ ત્યાં શક્તિરૂપે ભરેલા છે. ઈકોતેરમાં પદમાં વર્ણવેલો 'અનંત અરૂપી અવિગત સાસતો....અને સુંદર સરૂપી સુભગ સોહામણો' આત્મારામ ત્યાં બેઠો છે. એનામાં અનંત શાંતિ ભરેલી છે, એનામાં અદ્‌ભુત ગુણનો વિન્યાસ છે અને એનામાં ઉપશમરસ ભરેલો છે. એનો બરાબર પરિચય તો સદ્‌ગુરુ કરાવી શકે; આત્માને બરાબર ઓળખવા માટે ગુરુજ્ઞાનની જરૂર છે. સમજ્યા વગર એની શોધખોળમાં પડાય તો ઘણીખરી વાર એ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પરિણામે એ ગગનમંડળની વચ્ચે આવેલા કૂવા સુધી પહોંચ્યા છતાં, અમીરસ લેવાનો વિધિ ગુરુ દ્વારા ન જાણવામાં આવે તો, અનેક વાર પ્રાણી તળાવે જઈને તરસ્યો પાછો આવે છે. આવું કેમ બને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. અનંત શક્તિવાળા આત્માને ધ્યાવવાની ચાવી ગુરુ મારફત મળે છે. એનું ધ્યાન કરવા માટે પ્રથમ ધારણા કરવી પડે છે, કારણ કે ધ્યાનની ઇચ્છા કરનાર માણસે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ફળને બરાબર જાણવું જોઈએ. પિંડસ્થ ધ્યેયનું સ્વરૂપ બતાવતાં પાર્થિવી ધારણા કરવાની હોય છે. તેમ કરવા માટે પ્રથમ તિર્યક્‌લોક જેવડા ક્ષીરસમુદ્રને ધ્યાવવો. એ સમુદ્રમાં સોના જેવી કાંતિવાળું હજાર પાંદડાંનું કમળ ધ્યાવવું. કમળની કેસરાઓની શ્રેણીમાં પીળી કાંતિવાળી મેરુપર્વત જેવડી કર્ણિકા ચિંતવવી. એની ઉપર સફેદ સિંહાસન પર બેઠેલા અને કર્મોનો નાશ કરવાને ઉદ્યમવંત થયેલા એવા આત્માને–ચેતનરાજને ચિંતવવો. આવા શાંતસ્વરૂપ, ક્ષોભવગરના આત્માનું ચિંતવન કરવાથી પાર્થિવી ધારણા[1] થાય છે. એને ચિંતવતા અમીરસ પિવાય છે, અદ્‌ભુત આનંદ થાય છે, વિશિષ્ટ ધર્મ–શુક્લ ધ્યાનના માર્ગ ખુલ્લા થાય છે.

આ રીતે ચેતનનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પાર્થિવી ધારણારૂપ ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો છે. રુચકપ્રદેશની નિર્મળતા ત્યાં દશ્યમાન થાય છે. એ ખરું અમૃત છે, વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે; પણ એને ઓળખવા માટે ગુરુગમની જરૂર છે. આવી રીતે વાયવી ધારણા[2] કરવામાં પણ ગુરુગમની જરૂરીઆત છે. ખેચરી મુદ્રામાં પણ માર્ગદર્શનની જરૂર છે. અને

૧. હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૭, શ્લો૦ ૧૦–૧૨: તથા જ્ઞાનાર્ણવ પ્ર૦ ૩૭, શ્લો૦ ૪–૮,
૨. જ્ઞાનાર્ણવ, પ્ર૦ ૩૭, શ્લો૦ ૨૪–૨૬.

એકંદરે સાચી પ્રગતિ કરવા માટે ગુરુની દોરવણી સ્વહિતકર છે. ખોટી માન્યતાના ભ્રમમાં અનેક પ્રાણી ફસાઈ ગયા દેખીએ છીએ અને સાચી દોરવણી વગર હજુ યોગમાર્ગના એકડા ન ઘૂંટી જાણનાર અને હઠયોગ કે રાજયોગનો તફાવત પણ ન જાણનાર શુકલ ધ્યાનની વાતો કરવા લાગી જાય છે. વાતો કરે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ પોતે તે હદે પહોંચી ગયા છે એવી વાતો કરે ત્યારે ઘણીવાર એ તળાવે જઈ તરસ્યા રહ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે.

અથવા ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો તે મોક્ષસ્થાન–સિદ્ધશિલા ગણી શકાય. એનું સ્થાન ઊંચે ઊંચે આકાશમંડળમાં બરાબર વચ્ચે છે, લોકને અંતે છે અને ત્યાં ખરો અમીનો વાસ છે. એ સિદ્ધ જીવો અત્યંત પવિત્ર અમૃતરસમય છે અને એની પ્રેરણા જેને મળે, એના જેવા થવાની જેને ઇચ્છા થાય, એની પવિત્રતાના રસમાં જે ઝબોળાઈ જાય તે એ રસને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે. પણ તેને ઓળખાવનાર સદ્ગુરુ હોય તો જ એ અમીરસ પી શકાય છે. બાકી જે ગુરુ વગરના અથવા અવિશુદ્ધ ગુરુને પનારે પડી ગયેલા હોય છે એ એ રસનું સ્થાન જાણે તોપણ એમાંથી પ્રેરણા મેળવી શકતા નથી. આ ભાવ બરાબર જામે છે. એમાં અમૃત પીવા માટે કૂવા સુધી જવાનું નથી અને તેટલા પૂરતો ભાવ અધૂરો રહે છે, પણ પ્રેરણાની દૃષ્ટિએ એ ભાવ પૂરતો લાગી જાય છે.

અથવા ગગનમંડળ એટલે આપણું શરીર અને તેનો શીર્ષનો ભાગ તે પણ ગગન-મંડળ ગણાય. મસ્તકની વચ્ચેથી બ્રહ્મરંધ્ર શરૂ થાય છે, તે નાભિ સુધી પહોંચે છે. આ ગગનમંડળની વચ્ચે, નાભિની અંદર, આઠ રુચકપ્રદેશરૂપ અદ્ભુત કૂવો છે. અને ત્યાં અમીનો વાસ છે. તેનું પાન કરવા પ્રત્યેક પ્રાણી ઇચ્છે ખરો, પણ સદ્ગુરુનો જેને યોગ થાય તે એ કૂવેથી પેટ ભરીને પાણી પી જાય છે અને જો કોઈ નગરા બની ગયા કે કુગુરુને થાળે પડી ગયા તો ત્યાં સુધી આવીને પણ તદ્દન તરસ્યા જાય છે. (૩)

गगन मंडलमें गउआ विहानी, धरती दूध जमाया;
माखन था सो विरला पाया, छासें जग भरमाया. अवधू० ४

અર્થ—આકાશમંડળની વચ્ચે ગાય વિયાણી–એને બચ્ચું થયુ. એ (ગાય)નું દૂધ પૃથ્વી પર જમાવવામાં આવ્યું. એ (દૂધ)નું માખણ થયુ તે તો ચતુરને પ્રાપ્ત થયું, બાકી જગતનો મોટો ભાગ તો (માખણ લઈ લીધા પછી બાકી રહેલ) છાશથી છેતરાઈ ગયો, તેમાં રાજી રાજી થઈ ગયો! (૪)

વિવેચન—આકાશમંડળમાં ગાય વિયાણી, એનું દૂધ જમીન પર જમાવ્યુ. જામેલા

શબ્દાર્થ—ગઉઆ = ગાયો. વિહાની = વિયાણી, પશુને પ્રસવ થાય તેને 'વિયાવું' કહેવાય છે. હિંદીમાં તેને મળતો શબ્દ 'બ્યાની' અથવા 'બિયાની' છે. ધરતી = પૃથ્વી, મૃત્યુલોક, તિર્છાલોક. જમાયા = એકઠું કર્યું. માખન = દહીં વલોવવાથી નીકળતું તત્ત્વ, નવનીત. થા = હતું. સો = તે. વિરલા = ચતુર, પ્રવીણ, કાબેલ. છાસેં = છાશ, દહીં મથી કરાતું પ્રવાહી. જગ = દુનિયા. ભરમાયા = બનાવ્યા, સંતોષ પામ્યા, આનંદ પામ્યા, છેતરાયા.

દૂધને વલોવતાં તેમાંથી છાશ પણ થઈ અને માખણ પણ થયું. નસીબદાર વિરલાને માખણ પ્રાપ્ત થયું, જ્યારે જગતનો મોટો ભાગ તો છાશમાં ભરમાઈ ગયો ! આ શું ? ગાય કઈ ? દૂધ શું ? માખણ કયું ? છાશ કઈ ? અને માખણ કોને મળ્યું ? અને છાશ કોને મળી ? અને કોણ ભરમાયા ? સૂત્રસિદ્ધાંત સાંભળ્યા કે વાંચ્યા પછી જીવના ૫૬૩ ભેદ ગણાવવામાં રસ લઈએ, અને પડખે દાણાના વ્યાપારમાં સેંકડો જીવ ચંપાઈ–દબાઈ જાય, તેનો ઉપયોગ પણ ન કરીએ તો આપણે છાશમાં સંતોષાઈ ગયા અને માખણ વીસરી ગયા એમ સમજવું.

વર્તનનાં મૂળ વિચારો તો ભગવાનના મુખરૂપ ગગનમંડળમાંથી નીકળ્યા. એ ભાષારૂપ ગાયનું દૂધ ગણધરે પોતાની વાણીમાં કે સૂત્રસિદ્ધાંતમાં જમાવ્યું, એકઠું થયું. તેનું ચર્વણ આચાર્યો, લેખકો અને અભ્યાસીએ કર્યું. એ ચર્વણને પરિણામે માખણ પણ નીકળ્યું અને છાશ પણ નીકળી. જેઓએ એમાંથી હેયને સમજી એનો ત્યાગ કર્યો અને ઉપાદેયને સમજી એનો સ્વીકાર કર્યો તેવા ભાગ્યવાન વિરલાના નસીબે તો ખરું માખણ આવ્યું; બાકી જેઓ સૂંઠને ગાંઠીએ ગાંધી બની ગયા, નકામા ઝઘડાના આળપંપાળમાં પડી ગયા, વાદવિવાદની શુષ્કતામાં પડી ગયા, સ્વપ્રશંસા કે પરનિંદાના કે ત્યાગ કે સંયમને બદલે કષાયોદ્દીપનના માર્ગમાં ચઢી ગયા, તે સર્વને છાશ મળી. અને એવો વર્ગ ઘણો મોટો થઈ ગયો. અને દુઃખની વાત એ છે કે જેને ભાગે છાશ આવી છે તે છેતરાઈ ગયા છે; એ એમ માની બેઠા છે કે એને ભાગે પણ માખણ જ આવ્યું છે અને પોતે માલદાર છે ! એનો ભરમ દૂર થવો મુશ્કેલ છે. આત્મવંચના અને મનમનામણાં એ એવી ચીજો છે કે એને તાબે પડેલા પોતે પોતાની જાતને છેતરે છે એવું કદી જોઈ–જાણી શકતા નથી. અને પછી તો પ્રાણ વગરની ક્રિયા અને પરિણામ વગરની ચર્ચામાં પડી જવાય છે. આ સર્વ છાશની છેતરામણ છે અને માન્યતાની મોટાઈ છે.

જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. જ્ઞાનનું ફળ ત્યાગ છે, સંયમ છે, પરિણતિની નિર્મળતા છે. તેને બદલે પદવીનો મોહ થાય ત્યારે સમજવું કે શ્રી વીતરાગદેવના ગગનમંડળ જેવા મુખની વાણીમાંથી જે ભવ્ય સત્ત્વ નીકળ્યું અને જેનો સંગ્રહ–જમાવટ ગણધરોએ કર્યો તેનું દોહન કરતાં પોતાને ભાગે માત્ર છાશ જ આવી છે અને માખણ અંદર ઊતરી ગયું છે અથવા કોઈ બીજાએ તારવી લીધું છે. માખણ મેળવનાર ધન્ય પ્રાણીની સંખ્યા નાની હોય છે, જ્યારે છાશ લઈ જનારા અને તેમાં ભરમાઈ જનારાની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. (૪)

> थड विनुं पत्र, पत्र विनुं तुंबा, विन जिभ्या गुण गाया;
> गावनवालेका रूप न रेखा, सुगुरु सोही बताया. अवधू० ५

અર્થ—થડ–મૂળ વગર પાંદડું અને પાંદડાં વગર તુંબડું (તંબૂરાનો નીચેનો ભાગ)

શબ્દાર્થ—થડ = મૂળ. પત્ર = પાંદડું. બિનુ = વગર. તુંબા = તુંબડું (તુંબડીનું ફળ), તંબુરાની નીચેનો ગોળાકારવાળો ભાગ. બિન જિભ્યા = જીભ વગર, વગર જીભવાળાએ. ગાયા = ગાઈ બતાવ્યા. ગાવનવાલા = ગાવાવાળા, ગાનાર. રેખા = લીટી, ચિહ્ન. સોહી = તે. બતાયા = દર્શાવ્યું, બતાવ્યું.

અને વગર જીભે અથવા જીભ વગરનાએ (પરમાત્માના) ગુણ ગાયા ગાવાવાળાનું નથી રૂપ કે નથી નિશાની (જણાતી); એને તો સદ્ગુરુએ બતાવેલ છે. (૫)

વિવેચન—થડ વગર પાંદડું, પાંદડાં વગર તુંબડું અને વગર જીભે ગુણગાન થયું; ગાનારનું રૂપ પણ ન દેખાયું અને આ વાત સુગુરુએ બતાવી: પ્રથમ નજરે આ આખી વાત તદ્દન અસંભવિત અથવા અસમીચીન લાગે તેમ છે. તેને સમજવા યત્ન કરીએ.

આ ગાથા પર ખૂબ વિચાર કરતાં મને એમાં પદસ્થ ધ્યાનનો મહિમા સૂચિત થતો લાગ્યો છે. એમાં અનાહતનાદનો ધ્વનિ મેં વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં મંત્રરાજનો અતિ વિશિષ્ટ પ્રયોગ હોય એવું મને દેખાયું છે. આ યોગનો અતિ વિશિષ્ટ વિભાગ છે તેથી પ્રથમ તેને સમજવા પ્રયત્ન કરી આ પદનો નિવેડો લાવવાના કાર્યમાં આપણે ફાળો આપીએ. પદસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે [1]જ્ઞાનાર્ણવ અને યોગશાસ્ત્ર (શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત)[2] વિચારવા. અહીં પદસ્થ ધ્યાનનું આખું સ્વરૂપ આપી શકાય તેટલો અવકાશ નથી. 'જૈનદૃષ્ટિએ યોગ'માં (પૃ૦ ૧૬૧)માં એની રૂપરેખા બતાવી છે. અહીં તેનો જરા ખ્યાલ કરી જઈએ એટલે જૈન યોગમાં એનું સ્થાન ધ્યાનમાં આવે.

પદસ્થ ધ્યેયમાં જુદાં જુદાં પદો લઈને ચેતનરાજનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આ સાલંબન ધર્મધ્યાન છે, અને બહુ લાભ કરનાર નીવડે છે. એની અનેક રીતિ બતાવી છે. દા. ત., 'વર્ણમાતૃકા'માં નાભિ ઉપર કમળદળની સ્થાપના કરી તેનાં સોળ પાંદડાંમાં अ થી अः સુધીના સોળ સ્વરો પ્રત્યેક પાંદડા પર મૂકી તેને ફરતાં કરી તેનું ધ્યાન થાય. હૃદયમાં ૨૪ પર્ણ અને એક કર્ણિકાવાળા કમળની સ્થાપના કરી તેમાં **क** થી **म** સુધીના પચીશ વ્યંજનની ચિંતવના થાય. વદન પર અષ્ટદળ કમળની સ્થાપન કરી **य** થી **ह** સુધીના વ્યંજનો સ્થાપી ચિંતવન થાય.

તે જ પ્રમાણે 'મંત્રરાજનું ધ્યાન' **ह्रँ** અક્ષરથી થાય છે અને તેમાં સર્વજ્ઞ જિનદેવનું ચિંતવન થાય છે. એ અતિ વિશિષ્ટ બીજતત્ત્વ છે. એનાં ભ્રમણસ્થાન અને અંતે થતી પરમસ્થાનનિવૃત્તિ અભ્યસવા અને અનુભવવા યોગ્ય છે. એમાંથી છેવટે અનક્ષરત્વ ધ્યાન સુધી પહોંચી જવાય છે.

એવી જ રીતે **ॐ** પ્રણવબીજનું ધ્યાન કરી પંચ પરમેષ્ઠીનું ચિંતવન કરતાં અતિ આનંદ થાય છે. અને પંચ પરમેષ્ઠીપદના ધ્યાન માટે અષ્ટદળ કમળની સ્થાપનામાં વચ્ચે કર્ણિકા પર અરિહંત, ચાર દિશાનાં ચાર પત્રો પર સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ અને ચાર વિદિશાનાં ચાર પત્રો પર દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની સ્થાપના કરતાં આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન થાય છે. આવા અનેક પ્રકારના જાપને યોગીઓએ બતાવ્યા છે.

---

૧. પ્રકરણ ૩૮, પૃ૦ ૩૮૭–૪૦૮ (રાજચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા પ્રકાશન)

૨. યોગશાસ્ત્ર, અષ્ટમ પ્રકાશ, પૃ૦ ૪૩૩–૪૪૬ (ભીમસિંહ માણેક પ્રકાશન)

જ્યોતિ જ જગાવે, જાગૃત કરે, જણાવે. એ આદર્શ(મૂર્તિ)ને હૃદયની અંદરનો ભાગ બરાબર જોઈ–જાણી શકે અને એમ કરે તે આનંદઘન પદને પ્રાપ્ત કરે. (૬)

વિવેચન—નિવેડા કરવાનાં પદો ઉપરની પાંચ ગાથામાં પૂરાં થઈ ગયાં. હવે એવો નિવેડો કોણ લાવી શકે અને પરમઆનંદરસધામ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય એની વાત કરે છે. એ વાત અનેક પદમાં વિસ્તારથી આવી ગઈ છે તેથી અત્ર આવશ્યક વિવેચન જ કરવાની જરૂર રહેશે. ઉપર જે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવ્યા તેનો નિવેડો આત્માનુભવ વગર જાણી શકાય તેમ નથી. એમાં માત્ર બુદ્ધિનો વ્યાપાર ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ, બુદ્ધિ મર્યાદિત છે અને બુદ્ધિ દ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનમાં કે કરેલ નિર્ણયમાં સ્ખલનાને સ્થાન રહેવાનો સંભવ છે. પણ જ્યારે સ્વતઃ અનુભવ થાય, ત્યારે જ છેવટનો નિર્ણય થાય છે. બુદ્ધિનો વિષય 'વિષયપ્રતિભાસ' જ્ઞાનનો છે. એમાં વિષ–કંટકનું જ્ઞાન થાય છે, પણ એને પ્રવૃત્તિ કે રહસ્ય–સુખવેદન સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. એ નિર્ણય તો 'તત્ત્વસંવેદન' જ્ઞાન થાય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યાં સુધી વસ્તુનો સ્વ સાથેનો સંબંધ વેદી ન શકાય, જ્યાં સુધી આખો બાહ્ય સંબંધ ઓળખી તેનો સ્વ સાથેનો મેળ ક્યાં, કેટલો અને ક્યાં સુધીનો છે તે પરખી ન શકાય, ત્યાં સુધી ચાવી પ્રાપ્ત થતી નથી. અને વગર ચાવીએ ગમે તેટલું વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ એનો આંતર લાભ મળતો નથી. અને જ્યારે આત્માનુભવ થાય ત્યારે આદરવા અને ત્યાગવા યોગ્ય શું છે તેનો નિશ્ચય થાય. એવા નિશ્ચય સાથે અને સ્વસ્થ વૃત્તિએ જે જ્ઞાન થાય તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન કહેવાય છે. વચ્ચે એક આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓએ બતાવ્યું છે. એમાં ત્યાગ ન કરી શકનાર, પણ વસ્તુને ઓળખનારનું સ્થાન આવે છે; પણ ખરું જ્ઞાન તો ત્યાગીનું સમજવું. એમાં આત્માનુભવ બરાબર થાય છે અને એ થાય ત્યારે જે જ્ઞાન થાય તે સાચી વસ્તુને ઓળખાવે છે, અને સાચી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અહીં અપ્રસ્તુત છે છતાં પ્રસંગે જણાવી દેવાનું કે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ વગરના શુષ્ક જ્ઞાનને–ફળ વગરના વસ્તુના પ્રતિભાસ પૂરતા જ્ઞાનને–સાચા આત્મવિકાસમાં કોઈ સ્થાન નથી: આ વાત સમજાય તેવી સહેલી છે. પણ જીવવી કે જીરવવી અતિ મુશ્કેલ છે.

માટે વિશિષ્ટ યોગી કહે છે કે આ વાત આત્માનુભવ વગર નહિ જણાય. માત્ર પરમાણુનો સિદ્ધાંત જાણવાથી કે ગણિતની લાખો, અબજો કે પ્રહેલિકા સુધીની ગણતરીથી કે સ્ટીમ કે વીજળીના વેગની શિક્ષાથી નહીં જણાય. એનો તો આત્મા સાથે–ચેતનજી સાથે–સંબંધ છે. એને જાણવા માટે આત્મજ્ઞાન અને આત્માનુભવ અતિ જરૂરી વસ્તુ છે. અને યોગીરાજ તો ભાર મૂકીને કહે છે કે એ વાતો આત્માનુભવ વગર નહિ જાણી શકાય, એનો ખરો ખ્યાલ તે વગર કદી નહિ આવે, એનો આંતર પરસ્પર સંબંધનો મેળ તે વગર નહિ બેસે અને પોતાનો તેની સાથેનો સંબંધ સાચા સ્વરૂપે કદી સમજાશે નહિ. માત્ર વસ્તુનો પ્રતિભાસ થઈ જાય એ એની ખરી પિછાન નથી; એનો ચેતન સાથેનો સંબંધ

સમજાય અને તેનું સંવેદન થાય, તે સંબંધ સમજી તે વાતનું અંદર વેદન–વર્તન થાય, તે પ્રમાણે સ્વપરભાવ બેસી જાય તે તત્ત્વસંવેદન છે, તે આત્માનુભવ છે, તે આત્મદર્શન છે અને તેનો સાચો મહિમા છે.

માટે ખરું સંવેદન તો આત્માનુભવ વગર ન થાય, એટલું જ નહિ પણ જે મૂર્તિ આવું સંવેદન કરવા ઉપરાંત અંતરજ્યોતિને જાગ્રત કરે, જે ઉપર ઉપરના જ્ઞાનના અંતરના હાર્દમાં ઊતરે અને અંદરના ભાવની બરાબર પરીક્ષા કરે તે આનંદઘનના પદને પ્રાપ્ત કરે.

આમાં ચાર વાત કરી: (૧) તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જોઈએ, (૨) આત્માનુભવ બરાબર જોઈએ, (૩) અંતરની જ્યોતિ બરાબર જાગ્રત થવી જોઈએ, અને (૪) અંદરથી સાચી પરીક્ષા થવી જોઈએ. સ્વપરનું જ્ઞાન અને ઊંડાણમાં તેનું દર્શન અને પ્રતીતિ થાય ત્યારે આનંદઘનપદની પ્રાપ્તિ થાય.

છેલ્લી બે પંક્તિમાં એકથી વધારે ભાવ બેસે છે. એ મૂર્તિ–આદર્શને હૃદયની અંદરનો ભાગ બરાબર પરીક્ષાથી જોઈ–જાણી શકે છે. આમાં 'મૂરતિ'ને કર્મ ગણવામાં આવ્યુ છે. અથવા 'સોહી મૂરતિ'–એ વ્યક્તિ ઘટ–અંતરને પરખી શકે છે અને એ ભાઈ–યોગી આનંદઘન પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ભાવમાં 'મૂરતિ'ને કર્તા ગણવામાં આવેલ છે.

અથવા 'મૂરતિ'ને આખી ગાથાની કર્તા બનાવી શકાય. એમ કરતાં આવો અર્થ બેસે: આત્માનુભવ વગર ન જાણે, પણ અંતરજ્યોતિ જાગ્રત કરે અને ઘટ–અંતરને પરખે તે વ્યક્તિ (મૂરતિ) આનંદઘન પદ પ્રાપ્ત કરે. સર્વ ભાવમાં આશય લગભગ એકસરખો ચાલ્યો આવે છે. ઉપરછલ્લા વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનમાં વસ્તુતઃ કાંઈ માલ નથી, આત્મિક અનુભવ વગર એ વાત કદી જણાતી નથી અને માત્ર જાણવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી; અનુભવ કરે, ત્યાર પછી આંતર જ્યોતિને જગાડે અને ઘટ–અંતરને પરખે ત્યારે કામ થાય તેમ છે; ત્યાં સુધી બધાં ફાંફાં છે. આમાં અગત્યની વાત subjective element આત્મવાદ–આંતરવાદની છે. બહાર જોવાની વાત મૂકી દેવાય, અંદર જોતાં આવડે, ત્યાં સ્વપરની ઓળખાણ થાય, સ્વનો સ્વીકાર થાય, પરનો ત્યાગ થાય, એ વાતનો અનુભવ થાય, એ વાતની લય લાગે (જ્યોતિ જાગે) અને એ વાત પરીક્ષાથી અંતરમાં જામી જાય ત્યારે અનંત આનંદનું સ્થાન પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે.

આ છેલ્લી ગાથાનો પ્રત્યેક શબ્દ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, પ્રત્યેકનો ભાવ સમજી વિચારવા યોગ્ય છે અને દરેક શબ્દને ચોક્કસ સ્થાન છે. આંતર નાદની આવશ્યકતા અને બાહ્ય ત્યાગની મહત્તા સમજાય અને તેના સંવ્યવહારની સાર્થકતા બેસી જાય ત્યારે આ ભાવો અંદર ઝળકી ઊઠે તેવા છે અને તેમ થતાં આ પદની અંદર બતાવેલ દરેક ગૂંચવણનો નિવેડો આવી જાય તેમ છે. (૬)

ઉપસંહાર—એ ગૂંચવણનો નિવેડો કરનાર પછી ગુરુપદનું ગૌરવ ધારણ કરતો નથી, વ્યક્તિત્વના મોહથી લેપાતો નથી, યોગીપણાનું પદ ધારણ કરતો નથી કે બાહ્ય ઉપાધિને ગણકારતો નથી. એની દશા જ જુદી હોય છે. એનું વર્તન જ જુદા પ્રકારનું હોય છે. એનું વાતાવરણ જ વિશિષ્ટ અને ખાસ ભાત પાડે તેવું હોય છે. આ વાતાવરણ જામે અને બાહ્ય તરફ જોવાને બદલે અંદર જોવાની ટેવ પડે, પ્રત્યેક કાર્ય કે વર્તનનો અંદર સાથે સંબંધ બેસી જાય અને બાહ્યમાં ઉપાધિ લાગે ત્યારે આ પદમાં વર્ણવેલા વિરોધોનો નિવેડો તુરત આવી જશે. માટે અનુભવ કરો, અંતરજ્યોતિ જગાવો અને ઘટ–અંતરને પરખો. તે ખરું આનંદનું સ્થાન છે, ત્યાં અનંત આત્મદર્શન છે, ત્યાં સંપર્ક, સંબંધ કે મૂંઝવણનો અંત છે, ત્યાં જાગતી જ્યોત છે અને ત્યાં છેવટે નિર્વાણ–મોક્ષ છે. અંદર ઊતરો અને તે જણાશે, રહસ્ય શોધો અને તે પ્રાપ્ત થશે, પૃથક્કરણ કરો અને તે તરી આવશે, વલોવો અને માખણ તરી આવશે. આપણો વેપાર માખણ મેળવવાનો હોવો જોઈએ, છાશમાં ભરમાઈ જવું ન ઘટે, અને પ્રયાસથી માખણ મળે તેમ છે. માટે અનુભવ જગાવો અને ઘટ–અંતરને પરખો.

આવી રીતે જે અંદરની જાગૃતિથી સ્વાનુભવથી પરીક્ષા કરી દેખાતા વિરોધોને શમાવે, એનું સંવેદન કરે, એ નિવેડાનો અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કરે તે ખરો યોગી છે, તે મારો ગુરુ છે, તે આખા જગતને દોરવણી આપનાર મહાત્મા છે, તે ખરો અવધૂત છે અને તેને ચરણે મારું શિર ઝૂકે છે.

એ યોગીને બહાર શોધવા જવો પડે તેમ નથી, એની પરીક્ષા કરવી પડે તેમ નથી. તે ઘટ–અંતરમાં છે, એ ખરી ધ્યેય મૂર્તિ છે, એ ધ્યાતા છે, એ ધ્યાનથી પ્રાપ્ય છે અને ધ્યાન કરનાર પણ છે. અને સ્વયં આનંદનો ઘન હોઈ આનંદપદને પામનાર પણ એ જ છે. આ વાતનું જે સંવેદન કરે તે ખરો ગુરુ છે અને સાચો યોગી છે. પદનું વિશેષ વિવેચન કરવું અનાવશ્યક છે. મુદ્દો પદના વિવેચનમાં જ આવી–સમાઈ જાય છે. (૯૮)

પદ નવ્વાણુંમું

ભૂમિકા—આ નવાણુંમું પદ પણ ગૂઢોક્તિ (હરિયાળી)[1] છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ તદ્દન વિચિત્ર લાગતી હકીકતનો તેમાં ઉલ્લેખ હોય છે અને તેનો મેળ મેળવવાનો તેમાં કોયડો છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોયડા તદ્દન અશક્ય કે અર્થવગરના લાગે છે, પણ જ્યારે એ ... છોડવી શકાય છે કે અન્યની મદદથી જાણી શકાય છે ત્યારે પૂર્ણ આનંદ થાય છે. ...વાર તો એમ પણ લાગે છે કે કોયડાની વાત આટલી સહેલી હતી અને છતાં આપણને બેઠી નહિ એ તો ભારે નવાઈની વાત બની કહેવાય. ઘણી વાર કોયડો છૂટે ત્યારે આપણી

૧. આ હરિયાળી પરનું વિવેચન જુઓ પરિશિષ્ટમાં.

અલ્પજ્ઞતા માટે આપણને જરા હાસ્ય કે ખેદ પણ થાય છે. આ સર્વ ગૂઢોક્તિઓ કોયડા જેવી જ છે. એનો જ્યારે ખુલાસો બેસી જશે ત્યારે 'કજ્યો કોયડો કોડીને મૂલ' જેવું થશે. એનો ખુલાસો આત્મસંવેદનથી થાય છે, સ્વાનુભવથી થાય છે અને અંતરજ્યોતિની જાગૃતિથી થાય છે. આ કોયડા ઉકેલવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

અત્યાર સુધી આપણે 'ચેતના'ને શુદ્ધ સ્થાનકે મૂકી છે, એને ચેતનની પતિવ્રતા-સતી પત્ની બતાવી છે, એની આર્યભાવનાને આપણે પ્રશંસી છે. એનાં વિરહગાન આપણે સૂણ્યાં છે (પદ ૨૪મું); એની ભાદરવાની રાતની વ્યથા વિચારી છે (પદ ૫૧મું); એને પતિ-આગમનની રાહ જોતી અનુભવી છે (પદ ૧૬મું); એને રિસાયલી અને મનાતી દાખવી છે (પદ ૧૮મું); અને એને અનેક દશામાં જોઈ છે, પણ એને સર્વત્ર નિર્દોષ, અબળા, પતિપ્રાણા, આર્ય પત્ની તરીકે ઓળખી છે. માત્ર અડતાલીશમાં પદમાં એને વિરૂપ આકારમાં ફરિયાદ કરતી બતાવી છે, અને છતાં ત્યાં પણ એ પોતાના વિરૂપ આકારમાં થયેલ દશાવૈવિધ્યને વર્ણવતી હતી તેમાં તેનું શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ જરૂર ઝબકતું જ આપણે જોયું છે. આ પદમાં એથી ઊલટી જ હકીકત બનતી જોવામાં આવે છે. અહીં ચેતનરાજ એની શુદ્ધ દશામાં, કર્મમળથી મુક્ત, અનંત આનંદના ઉપભોક્તા તરીકે દેખાય છે, ત્યારે એની સંસારદશા-કર્માવરિત દશા-માં અનેક પ્રકારનો નાચ નાચતી, વૈભવો માણતી અને રખડપટ્ટી કરતી દેખાય છે. આ હકીકત એક જ વસ્તુના બે પાસા બતાવે છે. કારણ કે ચેતન અને ચેતના બન્ને એક જ છે, અભેદ ભાવે વર્તે છે. અને ચેતનની જ ચેતના હોય ત્યારે એને કઈ દશામાં દશ્યમાન કરવામાં આવે છે તેટલો જ માત્ર પ્રશ્ન રહે છે. સંસારદશામાં ચેતન વર્તતો હોય ત્યારે તેની શક્તિનો ઉપયોગ પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવવામાં થાય છે. અને સંસાર તો એવી ચીજ છે કે એક વાર એને લસરતો મૂક્યો એટલે એ ચારે બાજુએ ફેલાઈ જાય છે અને વિસ્તારથી વાધતો જાય છે. આ સંસારદશાને પ્રકૃતિ કહી શકાય. ચેતન બાહ્ય દશામાં રાચતો હોય, અંતરદશાથી દૂર હોય, તે દશાને સંસારદશા કહેવામાં આવે છે. અને વારંવાર જ્યાં શુદ્ધ ચેતનાને અતિ વિશિષ્ટ દશામાં વર્ણવી છે, તે ચેતનાને બદલે ચેતનને એના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમજી લઈએ અને ચેતનની રખડપટ્ટીની દશાને એનું વિકૃત સ્વરૂપ સમજીએ તો આ પદમાં 'પુરુષ' કોણ છે અને 'નારી' કોણ છે તે સમજાશે. એ એક જ વસ્તુના બે પાસ હોઈ વસ્તુતત્ત્વ જરૂર રજૂ કરે છે. કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ દ્વૈતવાદી હોય છે, તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બે તત્ત્વ માને છે. પુરુષ જાતે પરમાત્મસ્વરૂપ કે તેનો અંશ હોય છે અને પ્રકૃતિ એને સંસાર સાથે સંબંધ રખાવનાર, માયામાં રખડાવનાર, ભ્રમજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ હોય છે. અને આ બન્ને તત્ત્વને મૂળ તત્ત્વ તરીકે સમજનાર પણ અમુક અપેક્ષા સ્વીકારી આત્મતત્ત્વ સમજવા યત્ન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ પુરુષને શુદ્ધ આત્મ-રૂપે-'પુરુષ' તરીકે-ઓળખીએ તો તેનો સંસાર સાથે સંબંધ કરાવનાર તત્ત્વને 'પ્રકૃતિ' કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ પુરુષ અને પ્રકૃતિને આ પદમાં બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પદના કર્તૃત્વ બાબતમા પણ કેટલીક ચર્ચા છે તેમા ચેતના અને ચેતનના આખા સ્થાનો આ પદમા બદલાઈ ગયા છે એ હકીકત એના કર્તૃત્વની ચર્ચામા ઉપયોગી હકીકત અને સાધન પૂરા પાડે તેમ છે આનદઘનજીનો સમસ્ત ઝોક ફરી જતો દેખાય ત્યા અન્યનુ કર્તૃત્વ માનવાના આશકાને જરૂર સ્થાન મળે, એ હકીકત પણ વિચારવા યોગ્ય છે આ દૃષ્ટિએ એ હકીકતની ચર્ચા યથાસ્થાને થશે અહીં તો આખો ઝોક આ પદમા ફેરવવો પડયા છે, તેના કારણોને અગે એ વાતને સબધ હોઈ તેનો અત્ર નકામણ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ એ વાત ખાસ લક્ષ્યમા રહે તો અર્થવિચારણામા થતી મૂઝવણનો પણ નિકાલ થઈ જાય છે આ વાત લક્ષ્યમા રાખી અર્થવિચારણા અને વિવેચન કરેલ છે

જૈન તત્ત્વવેત્તાઓ જીવ અને અજીવ બન્ને પદાર્થ જુદા માને છે જીવ–અજીવનો સબધ થાય, આત્મા અને કર્મનો સબધ થાય, પણ છતા બન્ને જુદા છે, અને છે એમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે પુરુષનુ ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ માનનાર તત્ત્વવેત્તાઓ માયાવાદ માને ત્યારે આખુ ભ્રમાત્મક જ્ઞાન ગણી પુરુષનો અભેદ માનનારા હોય છે, ત્યારે કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો પ્રકૃતિને અલગ દ્રવ્ય ગણી એને આદિ પુરુષના અગાઉ પેદા થયેલી આદિ માયા ગણે છે કોઈ એને પચમહાભૂતનો સમુદાય માને છે કોઈ એને આદિ કારણ માને છે આ રીતે દ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટ–અદ્વૈતવાદ, શુદ્ધાદ્વૈતવાદ અને કેવલાદ્વૈતવાદ નીકળે છે એ સર્વને વિગતવાર તપાસવાનુ અત્ર સ્થાન નથી તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધ ચેતનથી અલગ વસ્તુ માયાતત્ત્વ–ચેતનને સસારસરનો બતાવનાર તત્ત્વ–આ પ્રકૃતિ છે અને આ પદના એને નારીનુ સ્થાન આપીએ તો ચેતન પોતે પુરુષસ્થાને આવે છે કર્મમળથી મુક્ત થયેલ જીવાત્માની આ હકીકત નથી આ તફાવત ધ્યાનમા રાખવાની ખાસ જરૂર આ પદમા પડે છે, એટલુ પ્રથમ મન પર લઈએ

દરેક ગાથાને અતે પુનરાવર્ત થતા આ ટેક (આકણી)ના પદમા એમ પ્રશ્ન કરે છે કે આ નીચે વાત કરવામા આવે તેમા પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે તે શોધો—જે આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપે ઓળખી જાય, જે એનો અને પુદ્ગલ વચ્ચેનો સબધ જાણી જાય, જે એ સબધનો સમય–કાળ જાણે, તેને આખી દુનિયાના ચોખવટ થઈ જાય છે એક આત્માને બરાબર ઓળખી ગયો તેણે સર્વ જાણ્યુ એ વાત તો અગાઉ એકથી વધારે વખત થઈ ગઈ છે એટલે આ નીચેની હકીકતમા પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? એ બન્નેના કાર્યક્ષેત્રો કયા કયા છે? જે દેખાય છે તે પુરુષનો વિસ્તાર છે કે નારીનો કે બન્નેનો? —એ સર્વ શુ છે તે બાબતનો વિચાર કરો

ઘણી વાર જ્ઞાન થયુ છે એમ લાગે, છતા તેમા પણ ભ્રમ હોય છે વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખાય, એનુ અસલ સ્વરૂપે જ્ઞાન થાય, તેને સાચુ જ્ઞાન સમજવુ માત્ર વસ્તુનું પ્રતિભાસ જ્ઞાન થાય તેનો બહુ અર્થ નથી આગલા પદમા જણાવ્યુ છે તેમ, તત્ત્વસવેદન જ્ઞાનની ઉપયોગિતા છે વસ્તુતત્ત્વનું અદરથી સવેદન થાય, એ સવેદન અનુસાર ભાવનો સાચો

ઝળકાટ થાય, ત્યારે એ જ્ઞાનવિચારણાને સાચી વિચારણા કહી શકાય. બાકી પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો જ ખોટા થાય, પરિણામશુદ્ધિ બરાબર 'ચેક' (check) કરવામાં ન આવે અને સૂંઠને ગાંગડે ગાંધી થઈ ગયાના ધોરણ પર માની લીધેલ આવડતના કાચા પાયા મંડાય તો એ જ્ઞાનની વસ્તુતત્ત્વે કાંઈ અસર નથી, તેનું કાંઈ પરિણામ નથી, અને, ખરી રીતે જોતાં, તેનો કોઈ સાર નથી. આ ભાવ સમજી લઈ પ્રત્યેક ગાથાની આખરે આપણે અંદર પૂછવું કે ભાઈ! આ દશા વર્તે છે,-આવા હાલહવાલ થયા છે, એના સંચાલક તરીકે કોણ છે? એમાં પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? એનો ભેદ છે કે અભેદ છે? કાયમી છે કે થોડા વખતનો છે? અને આ સર્વ શી ઘટના છે? કોણે કરી? શા માટે કરી? અને પોતે ક્યાં ઘસડાતો જાય છે?–એ સર્વની વિચારણા કરવી.

પદ[1]

(રાગ–આશાવરી)

अवधू ऐसो ज्ञान विचारी, वामें कोण पुरुष कोण नारी? अवधू०
वम्मन के घर न्हाती धोती, जोगी के घर चेली;
कलमा पढ पढ भई रे तुरकडी तो, आपही आप अकेली. अवधू० १

અર્થ—મસ્ત વૈરાગી, જોગી આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો વિચાર કરે, અથવા હે અવધૂ–યોગી! આવા પ્રકારના જાણપણાનો વિચારક થા કે એમાં કોણ પુરુષ છે અને કોણ સ્ત્રી છે? આ વાતનો તું વિચાર કરી નિચોડ કાઢ, નિશ્ચય કર. (આ ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નની વિચારણા માટે નીચેની હકીકતો–વિચારનાં સાધનો–રજૂ કરે છે.) એ બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ ત્યારે ન્હાવા–ધોવાની ક્રિયામાં અથવા નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા કરવામાં પરોવાઈ ગઈ. અને એ જોગીને ઘેર ગઈ ત્યારે એ એના શાગિર્દ તરીકે કામ કરવામાં પલોટાઈ ગઈ અને કલમા પઢીને એ તુરકડી (મુસલમાન) પણ થઈ અને છતાં એ જાતે તો સ્વતઃ એકલી જ રહી, એકની એક રહી! મસ્ત વિચારક (અવધૂ)! આ બાબતનો વિચાર કર! (૧)

વિવેચન—આ સંસારદશામાં વર્તતી પ્રકૃતિ–આ સંસારદશામાં કર્મવશ વર્તતા

શબ્દાર્થ—અવધૂ = અવધૂત, અબધૂત, મસ્ત, વૈરાગી, બાવો, જોગી. ઐસો = એવા પ્રકારનો, એવો. વિચારી = વિચાર, વિચાર કર–કરે, વિચારવાન, વિચારવાળો, વિચારીને મનમાં જવાબ આપે, શોધવે. વામે = ('વા' એટલે વિભક્તિ લાગવાથી પૂર્વ પ્રથમા અથવા સપ્તમીનું એકવચન) તેમાં. નારી = સ્ત્રી. બમ્મન = બ્રાહ્મણ. નાતી–ધોતી = શૌચક્રિયા કરતી. ચેલી = ગુરુની સગવડ પૂરી પાડવા–જાળવવા આતુર શિષ્યા, સ્ત્રી શાગિર્દ. કલમા = મુસલમાન ધર્મનો મૂળ મંત્ર (લા ઇલાહ ઇલિલ્લાહ મહમ્મદ રસુલિલ્લાહ), કુરાન. કલમા પઢ = મુસલમાન થવું. તુરકડી = મુસલમાન (તિરસ્કારમાં) બીબી. આપહી આપ = પોતે જાતે. અકેલી = એકલી, એકની એક.

૧. મારી પાસેની પ્રતમાં આ પદ નથી, પાઠાંતર ઉપલબ્ધ નથી. બી. મા. પ્રમાણે લખેલ છે. પાઠાંતર મળશે તો આખર ઉપર દાખલ કરવા પ્રયત્ન થશે. –વિવેચનકાર.

આત્માના સમયે સમયે પલટાતા પર્યાયો—એ આણેલી સાંસારિકતાએ કેવા કેવા ભાવો ભજવ્યા તેનો હવે વિચાર કરીએ. કર્મને વશ પડેલ ચેતનના કેવા હાલ થાય છે અને થયા છે તે તો કોઈ પણ ચરિત્ર વાંચતાં ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. સમરાદિત્યનું ચરિત્ર વિચારીએ કે ખુદ મહાવીર પરમાત્માનું સત્તાવીશ ભવનું ચરિત્ર વાંચીએ, નેમનાથના ભવો વિચારીએ કે આદિનાથ ભગવાનના પૂર્વભવો સાંભળીએ અથવા પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો વિચારીએ તો આ જીવે અનેક નાચો નાચ્યા છે, અનેક પાઠો ભજવ્યા છે એમ જણાયા વગર રહે તેમ નથી. સંસારદશામાં કર્મને વશ પડેલી આ વિરૂપ ચેતના જ્યારે બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ ત્યારે એણે નહાવાધોવામાં ધર્મ માન્યો; સવારથી સાંજ સુધી બે–પાંચ વાર સ્નાન કરવું, કોઈનો સ્પર્શ થાય તો નહાવું, સવારે નદીએ, તળાવે કે કૂવે જઈને સ્નાન કરવું એ વાતમાં એણે ધર્મ માન્યો. અને સંસારસરતી ચેતના જોગીને ઘેર ગઈ તો ત્યાં એણે ચેલીનું રૂપ ધારણ કર્યું. જોગીવર્ગમાં ચેલાચેલીનું કામ જબરું હોય છે. વિશેષ ઊંડાણમાં ધર્મશ્રદ્ધા કે પાકો વૈરાગ્ય ન હોય તો જોગીજાતિને ચેલાચેલીની સંખ્યા લગભગ સંસારી જીવની પુત્રપુત્રીની સંખ્યા જેટલું જ કામ કરે છે. અને કેટલા શિષ્ય થયા તે પર તેમની વૈરાગી કે સાધુ તરીકેની કિંમત થાય છે. આત્માર્થીપણું મૂકી દઈ, મઠના વિહારમાં પડી જનાર, માન–પૂજાના આકર્ષણમાં ખેંચાઈ તપ, ત્યાગ કે વૈરાગ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ જનાર, માત્ર દુકાનદારી જમાવવા ખાતર વેશપલટામાં માનનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ જ્યારે પ્રકૃતિરસમાં પડી જાય છે ત્યારે તેનામાં આ 'ચેલીભાવ' જાગ્રત થયો છે એમ સમજવું. અને વિશ્વના ઉદ્ધારનો દાવો કરનાર આ કહેવાતા સંતો જ્યારે મઠ, ગણગચ્છ કે સંપ્રદાયના મોહમાં પડી જાય છે ત્યારે ત્યાં ચેલીભાવના ખેલ ખેલે છે એમ સમજવું. અથવા અડતાળીશમા પદમાં 'જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ કીધી જતણી' એ બીજી ગાથા પર વિવેચન કરતાં 'જોગણ' અને 'જતણી'નું જે સ્વરૂપ અવિશુદ્ધ ચેતનાને અંગે બતાવ્યુ છે તે આ ચેલીસ્વરૂપ માટે વિચારી લેવું. જ્યાં પોતાના કાર્યની મહત્તા માનવામાં આવે, પોતા સિવાય અન્ય સ્થાને સત્ય કે સાચું વર્તન કે સાચો રસ્તો ન હોઈ શકે ત્યાં આ સ્વપક્ષસ્થાપનભાવ આવી જાય છે અને નિષ્પક્ષ ભાવનો ત્યાગ થાય છે કે એકાંતવાદ આવી જાય છે. આવો જોગીનો જોગીભાવ કે કોઈ પણ પક્ષનો સ્વમતાગ્રહ એ સર્વ આ ચેલીનો ભાવ બતાવે છે. એમાં માત્ર ચેલીમાં આસક્તિ કે પરસ્ત્રીરમણતાના ખ્યાલમાં પડી જવાને બદલે આવો વિસ્તૃત અર્થ કરવામાં પદનો ભાવ વધારે બંધબેસતો આવે છે.

<u>તુરકડી</u>—મુસલમાન ધર્મના અનુયાયીને તિરસ્કારમાં તુરકડો કે તરકડો કહેવામાં આવે છે. કદાચ અસલ તુર્કસ્તાનમાંથી એ ધર્મ વિકાસ પામી આવ્યો અથવા મુસલમાનોના ખલીફાનું સ્થાન તુર્કસ્થાનમાં હતું તે કારણે હાસ્યમાં તેને તરકડો કહેવામાં આવતો હશે. 'તરકડી' એટલે તુચ્છતાની પરાકાષ્ઠા ગણાતી હતી. 'વટલી બ્રાહ્મણી તરકડીમાંથી જાય' એ કહેવતમાં તરકડી શબ્દ અધમતાની સરહદ ગણાય છે. આ વાતની યોગ્યાયોગ્યતા પર અત્ર વિચાર કરવાનો નથી, પણ ભાષાશાસ્ત્રમાં આ વાત પ્રચલિત હતી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન છે.

કલમો–મુસલમાન ધર્મનો ધાર્મિક મૂળ મંત્ર 'લા ઇલાહ ઇલિલ્લાહ મહમ્મદ રસુલિલ્લાહ'–આ કુરાનનું મૂળસૂત્ર છે, ઇસ્લામનું દીક્ષાવાકય છે. કલમો પઢવો એટલે મુસલમાન થવું અથવા બનાવવું. કોઈ પ્રાણી જ્યારે ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરે છે ત્યારે હાલતાંચાલતાં કલમા પઢે છે અને ઇસ્લામધર્મમય થઈ જાય છે. આ રીતે ચેતના જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે. આંખ ઉઘાડીને દુનિયામાં ચાલીએ ત્યારે ત્યાં જે જે વેશ કે વ્યવહાર દેખાય તે તે સર્વ વિરૂપ દશામાં વર્તતી પ્રત્યેક ચેતનાના છે એમ સમજી લેવું. લાકડાં વેચનાર પણ ચેતના છે, અને ન્યાયાસને બિરાજમાન થતી ન્યાયમૂર્તિ પણ ચેતના છે. કર્મપરિણામ મહારાજા અને દેવી કાળપરિણતિ સમક્ષ જે જે નાટકો ભજવાય છે તે સંસારદશામાં વર્તતી ચતનાનાં છે એમ સમજવું. આવી રીતે ચેતના અનેક આકાર અને અવનવા વેશમાં દેખાય છે, અને છતાં તે પોતે સ્વતઃ એકીલી જ છે એ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે. એની વિવિધતામાં રહેલી એકતા ખાસ વિચારવા જેવી છે અને એ ભાવ સ્પષ્ટ થાય ત્યાર બાદ એના અંતરમાં કોણ સ્ત્રી અને કોણ પુરુષના પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો છે.

કર્માવરિત દશામાં પ્રાણી અનેક નાચ નાચે છે, નવા નવા વેશ લે છે અને ઊલટા-સૂલટા ભાવો ભજવે છે એ ખરી વાત, પણ છતાં એની અંદર રહેલી ચેતના તો સ્વતઃ એકલી જ છે, એકની એક જ છે, તેની તે છે અને સ્વયં જાતે અસલ સ્વરૂપે વ્યક્તિગત છે. મૂળજીભાઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થાય કે ભર્તૃહરિ થાય, ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ થાય કે પૃથુરાજ ચૌહાણ થાય, પણ તે તો એક જ છે, સ્વયં પોતે મૂળજીભાઈ જ છે. તે પ્રમાણે પરિવર્તિત સંસારમાં વ્યક્તિગત ચેતના ગમે તેવું રૂપ લે, ગમે તેવાં શરીર ધારણ કરે, ગમે તે ગતિમાં જાય કે ગમે તેવું આદર્શ કે નિંદ્ય જીવન વહન કરે, પણ તે પોતે તો એક જ છે. આ પ્રમાણે ચેતના–પ્રકૃતિ–સંસારદશા તો અંદર એની એ રહે છે; એનાં બાહ્ય રૂપરંગ–ભાવ પલટાય છે, પણ એ જાતે ફરતી નથી કે બદલાતી નથી. કર્માવરિત દશામાં આ સ્થિતિ થાય છે, આવા પર્યાયપલટનો થયા કરે છે. પુદ્ગળનો પલટન સ્વભાવ છે અને પર્યાયનો અર્થ જ આ ક્રમભાવી ધર્મો છે એમ અગાઉ સૂચવન થયુ છે. ચેતન પોતે પોતાના મૂળ ધર્મો તરફ ખેંચાય છે અને સંસારકીચડમાં દબાઈ ગયેલી ચેતના પરભાવમાં ભટકયા કરે છે. આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ છે. આ બન્ને વાતને ધ્યાનમાં લઈને વિચાર કરો કે આવા નવા નવા વેશ લઈ ચિત્રવિચિત્ર પાઠ ભજવનારમાં સ્ત્રી કોણ છે અને પુરુષ કોણ છે? આખી વાતનો સાર સ્વ–પરના વિવેચનમાં આવે છે. વેશ ભજવવાની પાછળની ભાવના વેશ ભજવવા પડતા હોવાની સ્થિતિ અને વેશની ક્ષણિકતા વિચારાશે અને ચેતનરાજની અનંત આનંદમય દશા અને વિરૂપ વેશ પાછળ રહેલ અનલ્પ સમયની પરવશતા વિચારવામાં આવશે એટલે આમાં નર કોણ અને નારી કોણ એ વાતનો ઘાટ બેસી જશે. (૧)

ससरो हमारो बालो भोलो, सासू बालकुमारी;
पियुजी हमारो पोढे पारणीए तो, मैं हुं झुलावनहारी. अवधू० २

અર્થ—મારો સસરો તો તદ્દન ભલો માણસ (લગભગ ભોટ જેવો) છે અને મારી સાસુ તો તદ્દન કુંવારી બાલિકા છે. મારા પતિ દેવ તો હજુ પારણામાં–ઘોડિયામાં પોઢી ગયેલા છે અને હું અત્યારે એને હીંચકા નાખી રહી છું (હીંચકા નાખવા એ માતૃકાર્ય છે.)! મસ્ત યોગી! અવધૂત! આવા જ્ઞાનનો વિચાર કર! (૨)

વિવેચન—આ બીજી ગાથા પણ ભારે વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. એમાં સંસારદશા–અવિશુદ્ધ ચેતના–કહે છે કે તેનો સસરો (પતિનો બાપ) તો બાપડો બાળો ભોળો છે અને સાસુજી તો બાળકુમારી છે, અને તેના પતિદેવ તો હજુ બાળક હોઈ પારણામાં–ઘોડિયામાં સૂતા છે અને પોતે એને હિંચકા નાખે છે! આ તદ્દન અસંબદ્ધ લાગે તેવી વાત છે, આકાશપુષ્પ જેવો વગર અર્થનો આલાપ લાગે છે. બાળકુમારી સાસુને છોકરા કેમ થાય અને પરણેલી ચેતનાના પતિ હજુ ઘોડિયામાં પોઢેલા કેમ હોય અને બાળાભોળા સાસરાના પુત્ર તે કેવા અને કોણ હોય? આ આખી ઘટના ભારે વિષમ, પરસ્પર સંબંધ વગરની અને ન બને તેવી અસંગત લાગે છે. આપણે એનો ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ. પ્રથમ આ સસરા–સાસુને શોધી કાઢીએ, પછી ઘોડિયું હીંચકાવનાર બાઈસાહેબને બરાબર પિછાનીએ અને પછી એમાં 'કોણ પુરુષ અને કોણ નારી'ના જ્ઞાનની વિચારણા પર આવીએ.

આ અતિ વિચિત્ર સંબંધની ઘટનાનો મેળ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનાં પાત્રોમાંથી મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ. ત્યાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર રજૂ કરવાની શરૂઆત કરતાં પ્રથમ બે પાત્રોને રંગભૂમિ પર રજૂ કર્યા છે: મહારાજા 'કર્મપરિણામ' અને મહાદેવી 'કાલપરિણતિ'. આ બન્નેનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સમજવા માટે સદર ગ્રંથ જોવો.[1] સંક્ષેપથી તે સ્વરૂપ રજૂ કરતાં માલૂમ થાય કે એ મનુજગતિ નગરીના મહારાજા કર્મપરિણામ પરાક્રમમાં સર્વથી ચઢી જાય તેવા છે; એની શક્તિનો વેગ ઇંદ્ર પણ રોકી શકે તેમ નથી, અને તે પોતાની શક્તિથી સંપૂર્ણ વાકેફગાર હોઈ દુનિયાની તરફ તરખલાની નજરે જુએ છે, અને પોતાના હુકમનો પાકો અમલ કરાવે છે. એ પ્રચંડ શાસનવાળા મહારાજાને રમતગમતનો ભારે શોખ છે અને નાટક જોવામાં એ અસાધારણ રસ લે છે. એ લોકો પાસે અનેક વેશો લેવરાવે અને લોકોને થતી પીડાની અવગણના કરી અનેક આકારના

શબ્દાર્થ—સસરો = વરનો પિતા. બાલો ભોલો = ભલો માણસ, નિર્દોષ, ભોટ જેવો, ભદ્રિક. સાસુ = પતિની માતા. બાલકુમારી = નાનકડી બાળા, કુમારી કન્યા, છોકરી. પિયુજી = પતિદેવ (જરા મશ્કરીમાં). હમારો = અમારો, મારો. પોઢે = સૂવે, સૂએ. પારણીએ = પારણામાં, ઘોડિયામાં. મૈં = હું. હું = છું. ઝુલાવનહારી = હિંચકો નાખનારી.

૧. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર. ૧, પ્ર. ૨, પૃ ૨૫૮–૨૭૦ (બીજી આવૃત્તિ).

ખેલો ખેલાવે જ જાય છે. અને એકના એક પાત્ર પાસે અનેક અવનવા પાઠો ભજવાવે છે. એ રાજાનું 'સંસાર' નાટક ભારે અદ્ભુત બને છે. એમાં મહામોહ, વિષયાભિલાષ, કષાય વગેરે સાજ સ્થાને કામ કરે છે. એ કર્મપરિણામ રાજાના અંતઃપુરમાં મહારાણી કાલપરિણતિ પટ્ટરાણી તરીકે બિરાજે છે, અને મહારાજાનું અત્યંત પ્રેમપાત્ર બનેલી હોઈ મહારાજાને સલાહ આપવાનું કામ કરે છે. અને, ખરી રીતે તો, આખું રાજ્ય આ મહાદેવી જ ચલાવે છે. પતિપત્ની પરસ્પર પ્રેમી હોઈ એકબીજાંના કામને જમાવે છે. અને પતિદેવે જે સંસારનાટક માંડ્યું છે તેમાં અનેક જાતના વ્યાપારો વખતસર કરવાનો હુકમ કરવાનું કાર્ય આ મહાદેવી કરે છે. દેવીનો હુકમ આકરો હોઈ પ્રાણીને પાળવો જ પડે છે. આ રીતે થતાં નાટકો મહારાજા અને મહારાણી જોવામાં આનંદ લે છે અને કેટલીક વાર તો દેવી જાણે રાજા કરતાં પણ વધારે પ્રભાવશાળી તરીકે પોતાને બતાવે છે. કર્મપરિણામ રાજાનો દોર તો સંસાર પર જ ચાલે છે, ત્યારે આ મહાદેવીનો પ્રભાવ તો નિર્વૃતિનગરીમાં પણ પડે છે. આ મહારાજા અને મહાદેવી સસરા અને સાસુ સ્થાને છે, તેની ઘટના આપણે જોઈએ.

મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાલપરિણતિ સર્વ લોકો પર શાસન કરતાં હતાં, છતાં દુનિયામાં એને વાંઝિયા (નિર્બીજ) તરીકે[1] જાહેર કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને મહારાણીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થઈ આવી હતી. અંતે તેને સુંદર સ્વપ્ન આવ્યા પછી સુમતિ–ભવ્ય પુરુષ–નામના પુત્રનો જન્મ થાય છે. એ પુત્ર બાળભાવમાં પણ ભારે ચપળ અને કુશળ હોવાથી રાજારાણી રાજી થાય છે. પણ સર્વથી વધારે આનંદનું કારણ તો સદાગમને થાય છે. આ સર્વ હકીકત સદર ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથથી જાણી લેવી. આ મહારાજા અને મહારાણી અનંત પ્રાણીના રાજારાણી હતાં, છતાં એના મંત્રીઓએ એમના પર કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે તેમને વાંઝિયા તરીકે જાહેર કર્યાં હતાં. આવી લોકમાન્યતાથી લેવાઈ જઈને દેવી મહાદેવીને પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય અને રાજા તે વાતને સંમતિ આપી તેને પુત્ર થશે એમ કહે છે, એ બતાવે છે કે રાજા પ્રચંડ શાસનવાળો હોવા છતાં 'ભોળો' હતો અને દેવીને આખી જનતાનું માતૃત્વ મળ્યું હતું, છતાં અત્યાર સુધી એ દુનિયામાં બાળકુમારી તરીકે જ જાણીતાં થયાં હતાં. આ મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિ અશુદ્ધ ચેતનાનાં સસરા–સાસુ થાય. જે માણસને લાખો–કરોડો–અબજો પુત્રો હોવા છતાં પોતાને અપુત્રીઆ માને અને જે બાઈનું સામ્રાજ્ય દેવ–દેવેંદ્ર–ચક્રવર્તી સુધી ચાલે તે પોતાને વાંઝણી સમજે અને પુત્રજન્મ માટે આકાંક્ષા કરે એટલે એને બાળકુમારી જ માનવી રહી.

સંસારી જીવ અવ્યવહારરાશિમાથી નીકળી વ્યવહારમાં આવે છે ત્યારથી તેને 'ભવિતવ્યતા' નામની સ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભવિતવ્યતા હોણહાર ભાવ છે, પંચ સમવાયી કારણમાંનું એક (નિયતિ) છે અને આપણે જે અવિશુદ્ધ ચેતના અથવા પ્રકૃતિને વિચારી

૧. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર. ૨, પ્ર. ૪, પૃ. ૨૭૫ (બીજી આવૃત્તિ).

(૧) સ્રી અનેક પાઠો ભજવે છે. અને એને માટે જાણીતો શ્લોક છે. એ कार्येषु मंत्री એટલે કામ કરવાનું આવી પડે ત્યારે સલાહ આપવાનું કામ કરે છે. એ પ્રમાણે એને દાસી, માતા અને રંભા તથા ધરિત્રી (પૃથ્વી)નાં ઉપનામો મળેલાં છે, એટલે કે એકને એક સૈરી માતા, મંત્રી, રંભા વગેરેના પાઠો ભજવે છે. આ રીતે જોઈએ તો ચાલુ વ્યવહારથી પણ સૈરી भोज्येषु माताનો પાઠ ભજવી, ઘોડિયે હુલરાવે તો તેમાં વૈચિત્ર્ય માનવાનું નથી. આ એક ખુલાસો છે.

(૨) આ ભવિતવ્યતા સ્રી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સૈરી છે. એના ગુણ અને એની ખાસિયતો ભારે નવીન પ્રકારની છે. એનામાં ગૌરવ સાથે વિલાસ છે, નરમાશ સાથે કડકાઈ છે, ભારેખમપણા સાથે તદ્દન ઉપલકિયાપણું છે, અત્યંત પસિસ્નેહ સાથે તદ્દન ફરી ગયેલા મગજનું અસ્તિત્વ છે, સ્વાધીનતા સાથે પૂરો સ્વચ્છંદ છે. હજુ એની વિચિત્રતાઓ આ પદમાં આગળ દેખાવાની છે. એ રીતે જોઈએ તો આવી વાત્સલ્યથી ભરપૂર પણ ઠેકાણા વગરની ચંડી તરીકે ચીતરાયલી આ મહાદેવીને એક વાર ઓળખ્યા પછી એની વિચિત્રતાઓ ખમી લેવી પડે તેવી જણાય છે.

(૩) સ્રી મરીને માતા થાય, પતિ મરીને પુત્ર થાય, એવી સંસારની વિચિત્રતા બતાવવાને અંગે એક ભવમાં થતાં અઢાર નાતરાં(સંબંધ)ની કથામાં આવેલી સગપણ-સંબંધની વિવિધતા અને અનેકતાનો આ પદમાં ઉલ્લેખ પણ વાંચી શકાય. પણ આ ભાવ જરા દૂર ખેંચી જાય છે અને સાદા અર્થવાળી બાબતમાંથી ખેંચીતાણીને રહસ્ય શોધવાનો પરિશ્રમ જણાય છે, છતાં તે પણ એક દૃષ્ટિબિન્દુ છે અને ખુલાસા તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે.

ગમે તે ખુલાસો યોગ્ય ગણીએ, પણ આ પદના વિભાગમાં ભારે અદ્ભુત ધ્વનિ છે, ગૂઢ ભાવ છે અને તેને હવેની ગાથા સાથે વાંચતાં તેમાં સૈરીની વિચિત્રતા બરાબર બેસી જશે એમ લાગે છે. આ ગાથાનો ભાવ બેસારતાં જે દૃષ્ટિબિન્દુ લીધું છે તે જ સુયુક્ત છે અને બીજું દૃષ્ટિબિન્દુ શક્ય નથી એમ ધારવાનું નથી. (૨)

ખરી ખૂબી દેવી ચેતનાની છે. આપણે એ દેવીનો વિશેષ પરિચય કરીએ:—

नहीं हुं परणी नहीं हुं कुंवारी, पुत्र जणावनहारी;
काली दाढी को मैं कोई नहीं छोडयो तो, हजुए हुं बालकुमारी. अवधू० ३

અર્થ—નથી હું પરણેલી કે નથી હું કુંવારી અને હું અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી (ધાત્રી) છું. મેં તો કાળી દાઢીવાળો અલબેલો જુવાન કોઈ છોડ્યો નથી, દરેક સાથે મેં સંબંધ કર્યો છે અને છતાં હજુ પણ હું બાળકુમારી-બ્રહ્મચારી છું!—અવધૂ! આવી હકીકતનો વિચાર કરો! એનું હાર્દ શોધો. (૩)

શબ્દાર્થ—પરણી = પરણેલી, વિવાહિતા. કુંવારી = કુમારી, વગર પરણેલી. જણાવનહારી = જણાવનાર પ્રેરક, જણવાના કામમાં મદદ કરનારી. કાળી દાઢીકો = કાળી દાઢીવાળો, જુવાન. નહિ છોડયો = જવા દીધો નહિ, સાથે વિલાસ કર્યો. હજુએ = તે છતાં પણ. બાલકુમારી = વગર પરણેલી, અક્ષતયોનિ.

વિવેચન—આ અવિશુદ્ધ ચેતના અથવા સંસારદશા કહે છે કે નથી હું પરણેલી કે નથી હું કુંવારકા! અને તે ઉપરાંત હું અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી છું. આ શી વાત? એક ને એક સ્ત્રી પરણેલી ન હોય અને કુંવારિકા પણ ન હોય એ કેમ બને? અને છતાં આટલેથી એ બાઈનું પૂરું ઓળખાણ થતું નથી. પરણેલી ન હોય અને કુંવારી ન હોય તો પછી એ વેશ્યા–પણ્યસ્ત્રી હોય, અને એ વાતમાં ટેકો ત્યાર પછીના વાકયથી મળે છે. એ બાઈ બોલે છે કે પોતે કોઈ કાળી દાઢીનો જુવાન જતો કર્યો નથી, છતાં હું હજુ પણ બાળકુમારી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી જ છું. આ વાતનો વિરોધ સમજવા માટે એ દેવીનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈશે.

આ ભવિતવ્યતાનું વર્ણન કરતાં અને તેની પિછાણ આપતાં કહે છે કે "મારે ભવિતવ્યતા (નિયતિ) નામની એક સ્ત્રી છે. વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ સાડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે. તેથી હું નામમાત્ર તેનો પતિ–ભરતાર છું. ખરેખરી હકીકત જો પૂછો તો મારા ઘરની અને સર્વ લોકોનાં ઘરોની સર્વ અંદરની વ્યવસ્થા (કર્તવ્યતા)નું તંત્ર એ બાઈ એકલી ચલાવે છે. તેનામાં એવી અદ્ભુત શક્તિ હોવાને લીધે તે પોતાના બીજા સંબંધી પુરુષકાર વગેરેની મદદની દરકાર પણ કરતી નથી. અમુક ભાવ પોતાના પતિને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ તેનો વિચાર કરતી નથી, અવસર જોતી નથી, પ્રાણીને માથે બીજી આપત્તિઓ આવી પડેલી હોય છે તેની ગણના કરતી નથી; બુદ્ધિના વૈભવમાં કોઈ બૃહસ્પતિ જેવો હોય તે પણ તેને રોકી શકતો નથી, તેનું નિવારણ કરી શકતો નથી. પરાક્રમની બાબતમાં સર્વ દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પણ તેને સ્ખલના કરી શકતો નથી અને યોગીઓ પણ તેની સામે થવાનો ઉપાય મેળવી શકતા નથી. તદ્દન ન બની શકે તેવી બાબત લાગતી હોય તેને પણ તે મહાદેવી પોતાના હાથની રમત હોય તેવી રીતે એક સપાટામાં ગ્રહણ કરીને શકય બનાવે છે. સર્વ લોકોમાંથી જે પ્રાણીનું પ્રયોજન જ્યારે, જ્યાં, જેવી રીતે અને જ્યાં સુધી કરવાનું હોય છે, તેને લક્ષમાં લઈ વિચારી, તે પ્રત્યેક પ્રયોજનને તે તે પ્રાણીના સંબંધમાં, તે વખતે, તે જગ્યાએ, તે પ્રકારે અને ત્યાં સુધી અમલમાં મૂકે છે અને તેમ કરવામાં ત્રણ લોકથી પણ તેનું નિવારણ થઈ શકતું નથી. મતલબ કે અમુક કાર્ય અમુક પ્રાણીના સંબંધમાં કયારે કરવું, કેટલા વખત સુધી કરવું, કઈ જગ્યા પર કરવું, કોના સંબંધમાં રાખીને કરવું, અને કેવી રીતે કરવું એ સર્વ બાબતની ચાવી ભવિતવ્યતાના હાથમાં છે અને તેને કોઈ અટકાવી શકતું નથી; કારણ કે દેવતાના અધિપતિ ઇન્દ્ર કે મનુષ્યોના મોટા રાજા ચક્રવર્તીને પણ કહેવામાં આવે કે 'તમારે ભવિતવ્યતા અનુકૂળ છે' ત્યારે તેઓ પણ હૃદયમાં રાજી થાય છે, મુખ પર પ્રસન્નતા દર્શાવે છે, આંખો વિકસ્વર કરે છે, એ પ્રમાણે કહેનારને ઇનામ આપે છે, પોતાની જાતને મોટી માને છે, મહોત્સવ કરાવે છે, આનંદદુંદુભિ વગડાવે છે, પોતાનું કૃતકૃત્યપણું વિચારે છે અને પોતાનો જન્મ સફળ માને છે. જ્યારે ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીને આ પ્રમાણે થાય છે તો પછી બીજા

સામાન્ય લોકોની વાત તો શી કરવી ? જ્યારે એ જ ઇંદ્ર કે ચક્રીને કહેવામાં આવે કે 'તમારા ઉપર અત્યારે ભવિતવ્યતા (નિયતિ) અનુકૂળ નથી' ત્યારે તેઓ ભયથી થરથર ધ્રૂજવા મંડી જાય છે, દીનતા બતાવે છે, ક્ષણવારમાં મુખ શ્યામ કરી નાખે છે, આંખો મીંચી જાય છે, કહેનારના ઉપર ગુસ્સે થઈ જાય છે, ચિંતાથી ઊંડા વિચારમાં પડી જાય છે, ફિકરથી સુકાઈ જાય છે, મોટા શોકમાં પડી જઈ પોતાનાં કર્તવ્યો પણ ચૂકી જાય છે અને તે (ભવિતવ્યતા)ને પ્રસન્ન કરવા માટે કયા ઉપાયો યોજવા તેનો વિચાર કરવા મંડી જાય છે."[1]

આ લંબાણ ટાંચણ વગર દેવી ભવિતવ્યતાનો પરિચય થઈ શકે તેમ નથી. આ દેવીને સમજ્યા વગર આ ગૂઢોક્તિ સમજાય તેમ નથી. અને આટલી લંબાણ પ્રસ્તાવના વગર 'વામે કોણ પુરુષ કોણ નારી ?'ના સવાલનો જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. આ દેવી–પત્ની ભવિતવ્યતાનો પૂરો પરિચય આપતાં ત્યાર પછી નીચેની હકીકત ઉમેરે છે: "ટૂંકમાં કહીએ તો તે ભગવતી (ભવિતવ્યતા) રૂઠી હોય ત્યારે જરા વાર પણ ચિત્તની શાંતિ તેઓને મળતી નથી અને કઈ રીતે તે સીધી થાય એ બાબતનો ઉદ્વેગ વારંવાર મનમાં કરે છે. જ્યારે ઇંદ્ર અને ચક્રીની આવા પ્રકારની દશા થાય છે તો પછી સામાન્ય પ્રાણીઓના સંબંધમાં તો શી વાત કરવી ? તે દેવી પણ એવી સખ્ત છે કે તેને પોતાને ગમે તે જ કરે છે, બીજા કોઈ પ્રાણી તેની પ્રાર્થના કરે, તેની પાસે રડવા બેસે, કે તેને રીઝવવાના ઉપાયો કરે તે કોઈની તે દરકાર કરતી નથી." છેવટે પતિદેવ ઉમેરે છે: "હું પોતે પણ તેનો એટલો બધો ભય ધરાવું છું કે તે દેવી યથેચ્છપણે જે કરે તે બહુ સારું છે એમ મારે માનવું પડે છે. અને, જોકે હું તેનો પતિ છું તોપણ, જાણે તેનો નોકર હોઉં તેવી રીતે 'જય દેવી, જય દેવી' એમ બોલતો બોલતો તેની પાસે બેસું છું."

આ પત્ની પતિદેવને દોરડું બાંધી દોરે છે, અને દરેક ભવ પૂરો થાય ત્યારે નવા ભવ માટે એક ગોળી આપે છે. અને ગોળી ગલોફાંમાં રાખી તેનો રસ પતિદેવને ગળે ઉતારવાનો હોય છે, અને તેનાં નામ અને રૂપ એ રસને આધીન રહે છે. દેવી ભવિતવ્યતાનો પતિદેવ સાથે આટલો સંબંધ છે. બીજી વાત એ છે કે આટલા ગાઢ સંબંધવાળી પત્નીની સાથે પતિદેવને દેહસંબંધ જરા પણ થતો નથી. દેવી માત્ર એક ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો સમૂહ પ્રાણીને આપે છે અને પછી વિસરાળ થઈ જાય છે. આ એકભવવેદ્ય ગુટિકા આપનાર દેવી, એક રીતે જોઈએ તો, સંસારી જીવને પરણેલી ન ગણાય, કારણ કે પરણવામાં તો દેહસંબંધ થાય છે, ઘરબાર મંડાય છે, લગ્નનાં હક્કો અને જવાબદારીઓ પરસ્પર ભોગવાય–લેવાય–દેવાય છે, ત્યારે આ સંબંધમાં તેવું કાંઈ બનતું નથી. અહીં તો પ્રત્યેકચારી થયા પછી પ્રાણીનાં નામ અને રૂપનું સમુચ્ચય નિર્માણ કર્માનુસાર થાય છે, તેનો સમય કાળપરિણતિ દેવી મુકરર કરે છે, લોકસ્વભાવ અને નિયતિનો સાથ લે છે

૧. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર. ૨, પ્ર. ૭, પૃ. ૩૭૯.

એટલે આ ભવિતવ્યતા તેને ગોઠવી આપનાર હોવા છતાં એ સંસારી જીવને પરણેલી ન કહી શકાય. સંસારી જીવ અહીં શરીર બાંધે, જન્મે, ભણે, વેપાર કરે, ઘર માંડે, વૈભવ ભોગવે—તે સર્વની વિગત ભવિતવ્યતા પેલી એકભવસંવેદ્ય ગોળીથી નક્કી કરે છે. ટૂંકામાં આયુષ્ય અને આખો જીવનક્રમ મુકરર કરી દેવી તો શરૂઆતથી અંતર્ધાન થઈ બાજુએ બેસી જાય છે. આવી દેવીને પરણેલી કહેવી તે એક રીતે બરાબર નથી, કારણ કે તે ઘર માંડતી નથી અથવા લગ્નના હક્ક પૂરા પાડતી નથી. એમ છતાં સંસારી જીવના આખા જીવનનો ક્રમ મુકરર કરી તેને નાકથી દોરનાર દેવીને તદ્દન કુમારી કહેવી તે પણ બંધબેસતું નથી. પારકાના ઘરની એને આવડી મોટી પંચાત શી ? પારકાના કામમાં માથું મારવાનો એનો અધિકાર શો ? એટલે એ તદ્દન કુંવારિકા છે એમ વહેવારુ કોઈ માણસ ન જ કહે.

આ અતિ અભિમાની સ્વાધીનપતિકા બાઈની ધૃષ્ટતા હજુ પણ જોવા–જાણવા જેવી છે. એ પરણેલી નથી કે કુંવારિકા નથી, છતાં એ અનેક પુત્રોને જણનારી કે, જણાવનારી છે. સંસારી જીવનો વંશવેલો ચલાવનાર અને એને સંસારમાં રાખી ચક્કીમાં પીલનાર કર્મોનું મૂળ પ્રત્યેક ભવના કાર્ય પર અવલંબે છે. સારું કામ કરનાર શુભ કર્મો બાંધે છે. દાન, દયા, દમ, શમ, સંવેગ, શાંતિ, સ્થિરતા, બ્રહ્મચર્ય આદિથી સારાં કર્મો બંધાય છે. નિંદા, અભિમાન, દંભ, હિંસા, માયા–કપટ, લોભ, લંપટતા શોક, ભય આદિથી અશુભ કર્મ બંધાય છે. અને પ્રાણી મનોવિકારને અનુરૂપ આકરાં–પાતળાં કર્મો બાંધી સંસારમાં રખડે છે.' એટલે આ અનેક કર્મોને જન્મ આપનાર દેવી ભવિતવ્યતા જ છે. સુયાણી પોતે છોકરાં જણતી નથી, પણ ગામને ત્યાં છોકરાંઓ જણાવે છે. એવું કાર્ય આ દેવી ભવિતવ્યતા કરે છે. જો સંસારમાં રખડવાનું ન હોય તો કર્મબંધન ન હોય, કર્મબંધન ન હોય તો આગળ રગદોળાવાનું ન હોય. અને એ સર્વનું મૂળ કારણ પેલી ગોળી છે. આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા અનેક છોકરાંઓને જણાવે છે. એ પોતે જણે છે એમ કહેવામાં સહજ વાંધો આવે છે, કારણ કે એનો દેહસંબંધ સંસારી જીવ સાથે થતો નથી, પણ એ પુત્ર જન્માવવાનું કાર્ય કરે છે અને તેનું પ્રબળ નિમિત્ત બને છે. આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા વગર પરણેલી અને વગર કુંવારકા હોવા છતાં અનેક બાળકોને જણાવે છે.

ભવિતવ્યતા એટલે હોણહાર વસ્તુનો સમુચ્ચય. એ દેવી અતિ ગૌરવ સાથે કહે છે કે કાળી દાઢીવાળો કોઈ પ્રાણી પોતે જતો કર્યો નથી, પ્રત્યેકને ભોગવ્યો છે. આ વાક્ય વ્યવહાર નજરે જરા અશ્લિલતાથી ભરપૂર લાગે તેવું છે, પણ તેમાં ભારે તત્ત્વજ્ઞાન ભર્યું છે. રખડુ વેશ્યા કે વ્યભિચારિણી કુલટા પોતાનું તુચ્છ ગૌરવ બતાવવા કહે છે કે, પોતે રાજાને ભોગવ્યા, મહારાજાને ભોગવ્યા, નગરશેઠને સપડાવ્યા અને મોટા જોગી–જતીને પણ છોડચા નથી; ત્યારે આ બાઈસાહેબ તો આગળ વધીને વદે છે કે મેં તો કોઈ યુવકને જતો કર્યો નથી ! કાળી દાઢી એ યુવાનીની નિશાની છે. કાળી દાઢીવાળો એટલે જુવાન,

પણ તેનો ભાવ તો પ્રત્યેકપ્રાણી માટે છે—ભવિષ્યમાં જેની કાળી દાઢી થવાની હોય અથવા ભૂતકાળમાં જેની દાઢી કાળી થઈ ગઈ હોય. મતલબ, એ દેવીએ પ્રત્યેકને પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે અને દરેકની પાસે તોબા પોકરાવી છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, એણે ઇન્દ્ર કે ચક્રવર્તીને પણ છોડચા નથી, પછી સામાન્ય પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી? આવી કુલટા હોવા છતાં, અથવા કાળી દાઢીવાળા કોઈ જુવાનને મેં જતો કર્યો નથી છતાં, હજુ સુધી હું બાળકુમારી છું, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી છું. આનું કારણ એક જ છે: એ દેવી પ્રત્યેક પ્રાણી સાથે સંબંધમાં આવે છે, એની ગતિ, આગતિ, શરીર વગેરે અનેક બાબતોની વિગત ગોઠવી આપે છે, છતાં એને પોતાને એની સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી. પ્રાણીએ પોતે જે કર્મો બાંધ્યાં હોય, જે કર્મો ભોગવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હોય, જે કર્મો ભોગવવાનો એ ગતિમાં સ્વભાવ હોય તેનું સમુચ્ચયીકરણનું કાર્ય આ મહાદેવી કરે છે, પ્રાણીને પ્રત્યેક ભવમાં જતી વખતે આ આખો જીવનક્રમ ગોઠવી આપે છે, પણ એ સર્વની સાથે પોતે તો અલિપ્ત જ રહે છે. એ કર્મને ક્રમસર ગોઠવી આખા ભવના પ્રત્યેક પ્રસંગને યોજી આપે અને પછી આઘી બેસી જાય. હોણહાર વસ્તુની સંકલના કરી આપનાર આ દેવી તો હજુ કાચાં કુંવારાં જ છે. આવી દેવીના પતિ! વિચાર કર! આમાં પુરુષ કોણ અને નારી કોણ? આમાં ધણી કોણ અને બૈરી કોણ? આ વાતની ચોખવટ થશે તો સમજાશે કે આમાં તારા માનેલા પુરુષાર્થને ક્યાં અને કેટલું સ્થાન છે. તું આખી વસ્તુસ્થિતિનું કેંદ્ર હોવા છતાં સાડી પહેરેલ બૈરી તને કેવો નાચે છે, તેનો વિચાર કર! પ્રાણી માને કે પોતે ધણી છે, પુરુષ છે અને ભવિતવ્યતા તેની ઘરની રાણી કે બૈરી છે. પણ વાસ્તવિક રીતે એમાં ધણી કોણ છે અને બાઈડી કોણ છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. ભવિતવ્યતાનું ખરું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવશે, પંચ સમવાયી કારણમાં એનું સ્થાન મનમાં બરાબર ચોખવટ સાથે સ્પષ્ટ થઈ જશે, તો આ ત્રીજી ગાથાનો અંતર્ગત વિરોધ સમજમાં બરાબર આવી જશે.

કોઈ પણ કાર્ય થવાને અંગે પાંચ સમવાયી કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. તે પાંચેની હાજરી હોય તો જ કામ બને છે. પાંચમાંનું એક પણ કારણ હાજર ન હોય તો વાત ભાંગી પડે છે. તે પાંચ કારણો પૈકી ભવિતવ્યતા એક હોઈ બહુ સંક્ષેપથી પાંચ સમવાયી કારણોને વિચારી જઈએ :—

૧. કાળ—વસ્તુઉત્પત્તિનો સમય પાકવો જોઈએ. અમુક કલાક ગયા પછી જ દૂધનું દહીં થાય, ઉન્હાળો બેસે ત્યારે જ આંબો પાકે, યુવાનીમાં કેશ કાળા થાય અને ઘડપણમાં સફેદ થાય, ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી આરા પોતપોતાનો ભાવ ભજવે.

૨. સ્વભાવ—વસ્તુનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ. લીંબડો વાવે ત્યાં આંબા ન થાય, સ્ત્રીને મૂછ ન ઊગે, અગ્નિની જ્વાળા ઊંચી જ જાય, સૂંઠથી વાયુ ઉપશમે, હરડેથી રેચ લાગે; મતલબ, વસ્તુ કાળે પાકે તે ઉપરાંત તેનો તે પ્રકારે ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ.

૩. **ભવિતવ્યતા** (નિયતિ)—ભાવીભાવ તે પ્રમાણે બનનાર હોવો જોઈએ. આંબા પર કાળબળે મોર આવે અને સ્વભાવે તે થઈ આવે પણ તેમાનાં કંઈક ખરી જાય, અને ભાવીભાવ હોય તેની કેરી (આંબો) થાય. કાળ અને સ્વભાવ હોય છતાં બધાં મોરના આંબા (કેરી) થતા નથી. નિયતિવશ અણધાર્યું મળી જાય, ધારેલું દૂર હડી જાય. કોયલ ઉપર નીચેથી પારધીએ બાણ તાક્યું છે, ઉપર બાજ પક્ષી (સીંચાણો) તેના ઉપર ત્રાપી રહ્યો છે, પારધીને સર્પ કરડે છે, તેની પીડામાં બાણ છટકે છે, બાજને વાગે છે, બાજ મરી જાય છે, પારધી ઝેરથી પીડાય છે અને ચોમેરથી ફસાયેલી કોયલ બચી જાય છે. આ રીતે કાળ અને સ્વભાવ હોય છતાં ભાવીભાવ હોય તેમ બને છે; માત્ર કાળ અને સ્વભાવની અનુકૂળતાથી કામ બની આવતું નથી.

૪. **કર્મ**—વસ્તુઉત્પત્તિ કે કાર્યનિર્માણમાં તે પ્રકારની કર્મની અનુકૂળતા જરૂરી છે. કાળ, સ્વભાવ અને ભાવીભાવ જેટલી જ અગત્ય કર્મની છે. કર્મથી કેટલાયે અર્ધમૂર્ખ સ્થિતિવાળાને કરોડો મળતાં જોવામાં આવે છે અને ગણતરીબાજ રખડી પડતાં જોવામા આવે છે. રાયરંકપણું, સાજામાંદાપણું, કીર્તિઅપકીર્તિનો વિસ્તાર કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે.

૫. **ઉદ્યમ-પુરુષાર્થ**—કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઉદ્યમ છે અને જાણીતી વાત છે કે સૂતેલા સિંહના મુખમાં કોઈ હરણીયાં આવીને પડતાં નથી. અનાજને પાકવાનો સ્વભાવ હોય, સમય થઈ ગયો હોય, તેમ થવું બનવા યોગ્ય હોય, અને તેવું કર્મ પણ હોય, છતાં હાંડલીમાં ઓર્યા વગર અનાજ થતું નથી. વસ્તુતઃ વિચારતાં કર્મ પુત્ર છે અને ઉદ્યમ પિતા છે. ઉદ્યમથી સર્વ શક્ય છે અને અનંત પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા નાશ પણ થઈ શકે છે.

આ પાંચ કારણો પૈકી આપણે મહાદેવી ભવિતવ્યતાને આ પદમાં બરાબર ઓળખવાં જોઈએ. ચાલુ સમજણ માટે ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ પાંચ સમવાયી કારણનાં પાંચ સ્તવનો બનાવ્યાં છે તે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. છઠ્ઠું સ્તવન એ પાંચે કારણનો સમન્વય કરનાર છે. આ ગ્રંથને છેડે એ છએ સ્તવનો પૂરવણી તરીકે આપ્યાં છે. અત્ર ભવિતવ્યતાનું ત્રીજું સ્તવન પ્રસ્તુત હોઈ રજૂ કરીએ. પાંચે કારણોની વાત અનેકાંતવાદને ભારે સમર્થન કરે છે તેનો વિચાર પણ કરવા યોગ્ય છે તે વાંચક કરશે. અત્ર આપણી નાયિકા દેવી ભવિતવ્યતાનો પરિચય કરીએ :—

[1]કાળ કીશ્યું કરે બાપડો જી, વસ્તુસ્વભાવ [2]અકજ્જ; રે
જો નવિ હોય ભાવિતવ્યતા જી, તો કીમ સીઝે [3]કજ્જ રે.
પ્રાણી મ કરો મન જંજાળ, ભાવીભાવ નિહાળ રે. પ્રાણી મ કરો૦ ૧

[4]જળનિધિ તરે જંગલ ફરે જી, કોડી જતન કરે કોય;
અણભાવી હોવે નહિ જી, ભાવી હોય તે હોય રે. પ્રાણી૦ ૨

૧. 'કપૂર હોવે અતિ ઊજળો રે' એ લય છે. ૨. નકામો. ૩. કાર્ય. ૪. સમુદ્ર.

આંબે મોર વસંતમાં જી, ડાળે ડાળે કેઈ લાખ;
કેઈ ખર્યા કેઈ ખાખટી જી, કેઈ આંબા કેઈ [1]સાખ રે. પ્રાણી૦ ૩

[2]બાઉલ જેમ ભવિતવ્યતા જી, જિણ જિણ દિશિઉ જાય;
પરવશ મન માણુસ તણું જી, ત્રણ[3] જેમ પુંઠે ધાય રે. પ્રાણી૦ ૪

નિયતિવશે વણચિંતવ્યું જી, આવી મળે તતકાળ;
[4]વરસા સોનું ચિંતવ્યું જી, નિયતિ કરે વિસરાળ રે. પ્રાણી૦ ૫

બ્રહ્મદત્ત ચક્રી તણાંજી, નયણ હણે ગોવાળ;
દોય સહસ[5] જસ દેવતા જી, દેહ તણા [6]રખવાળ રે. પ્રાણી૦ ૬

કોકુહો[7] કોયલ કરે જી, કેમ રાખી શકે પ્રાણ;
આહેડી[8] શર તાકીઓ જી, ઉપર ભમે સીંચાણ[9] રે. પ્રાણી૦ ૭

આહેડી નાગે ડસ્યો જી, બાણ લાગ્યો સીંચાણ;
કોકુઓ ઊડી ગયો જી, જુઓ જુઓ નિયતિ પ્રમાણ રે. પ્રાણી૦ ૮

શસ્ત્રહણ્યા[10] સંગ્રામમાં જી, [11]રાને પડ્યા જીવંત;
મંદિરમાંથી માનવીજી, [12]રાખ્યા નહિ રહંત રે. પ્રાણી૦ ૯

આ નિયતિવાદ થયો. આ પાંચ સમવાયી કારણની વિશેષ હકીકત અને ચર્ચા સન્મતિ તર્કમાં આપવામાં આવી છે. પાંચેની ઉપયુક્તતા સ્વીકારી સર્વ મતવાળાનો ત્યાં સમન્વય કર્યો છે. આપણી દેવી ભવિતવ્યતા કેટલાં બળવાન છે, તેનો ખ્યાલ અહીં થાય છે. એ દેવી કોઈને છોડતી નથી, અને છતાં બાળકુમારી છે; પરણેલી કે કુંવારી ન હોવા છતાં અનેક બાળકોને જણાવનારી છે. આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા સમજાય તો બીજા ચારે કારણો તો દીવા જેવાં સ્પષ્ટ છે. (૩)

अढी द्वीपमें खाट खटूली, गगन ओशीकुं तलाई;
धरती को छेडो आभ की पिछोडी, तोय न सोड भराई. अवधू० ४

અર્થ—અઢી દ્વીપમાં મારી મેજડી–ખાટલો છે અને આકાશ તળાઈ અને ઓશીકું

શબ્દાર્થ—અઢી દ્વીપ = મનુષ્ય લોક, મર્ત્યલોક (જંબૂદ્વીપ, ધાતકી ખંડ અને પુષ્કર અર્ધ–કુલ ૨॥). ખાટ = ચારપાઈ, ખાટલો. ખટૂલી = ખાટલી, મેજડી. ઓશીકું = ઓશીકું, તળાઈ ઉપર કે નીચે માથાને અઢેલવા માટેનો રૂનો જથ્થો (pillow). તળાઈ = ખાટલા ઉપર રૂની બિછાવટ. ધરતી = પૃથ્વી. આભકી = આકાશની. પિછોડી = પછેડી, ઓઢવાની જાડી ચાદર. સોડ = પાસું, સૂતેલ માણસ મોં ઢાંકવા કપડું મોઢા પર લે છે તે: પગથી માથા સુધી ઓઢી સૂઈ જવું તેને પણ સોડ ભરવી કહેવાય અને સોડ એટલે ઓઢવાના ગોદડા કે ગરમ કપડા (બ્લેંકેટ) નીચે રાખવાનું સુંવાળું વસ્ત્ર

૧. આંબા ઉપર પાકી જાય તે કેરી. ૨. બહાવરો, પાગલ. ૩. તરખણું. ૪. વૃષ્ટિ ૫ બે હજાર. ૬. ચોકી કરનાર. ૭. કોયલનુ કૂજન. ૮. શિકારી ૯. બાજ ૧૦. હથિયારથી સખ્ત હણાયલા, ઘવાયલા. ૧૧. જંગલમાં. ૧૨. રક્ષણ–ઉપચાર કરેલા.

છે. પૃથ્વીનો છેડો તે સેન્ડી અને આભ (આકાશ)ને પછેડી કરી તોપણ મારી આખી સોડ ભરાણી નહિ, મારું આખું શરીર ઢંકાયુ નહિ. આ બાબતનો તમે વિચાર કરો, એમાં ઊંડા ઊતરો. (૪)

વિવેચન—જૈન ભૂગોળ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અઢી દ્વીપ (જંબૂદ્વીપ, ધાતકી ખંડ અને પુષ્કરદ્વીપ અર્ધ)માં છે. અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રની વચ્ચે આ અઢી દ્વીપ આવેલા છે. આ અઢી દ્વીપને ખાટલાનું રૂપક આપીએ. એ ખાટલાને ચાર પાયા છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ છે. એમાં આપણા મહાદેવી અવિશુદ્ધ ચેતના સાડી પહેરેલા સૈનિકની પેઠે ચેતનરાજ પર પોતાનો હુકમ ચલાવે છે, અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ચેતનરાજ ચારે તરફ જાય-આવે છે. દેવી અવિશુદ્ધ ચેતના આ ખાટલા પર આળોટે છે અને દેવીની પાછળ દેવ ચેતનરાજ ઘસડાયા કરે છે.

આવી મહાદેવીને માટે ઉપરનો ગગન-આકાશભાગ તે એનું ઓશીકું છે. ચાર પાયાથી એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને જાણે છે તે વખતે તેની ડાક ગગનને અઢેલીને રહે છે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય સર્વ ભાવને એ જાણે છે અને જો એનામાં વિચારસ્પષ્ટતા ન હોય તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન માની બેસે છે. એની નજર ગગન તરફ રહે છે, છતાં એને તળાઈમાં ઊંઘ આવી જાય છે. આ તળાઈનો વિલાસ એ આણો પરભાવરમણત્વ છે. એને ખાવા-પીવામાં, કે ખેલવા-ખૂંદવામાં મોજ આવે એ એનો તળાઈ પરનો આળોટવાનો આનંદ સમજવો. એ ખરા આનંદને ઓળખતી ન હોવાથી બાહ્યાનંદમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને પોતાની એ ઐહિક સૃષ્ટિમાં ચેતનરાજને ખેંચે છે. પછી તો એની મર્યાદા વધે છે, પણ એની સંસારસારતા તો એની એ જ રહે છે. એની ખાટલી અઢી દ્વીપની હોય છે, છતાં એ ગગનમા જાય છે, દેવ, દેવેંદ્ર, વિદ્યાધરના પ્રદેશમાં જાય-આવે છે, નીચે તળાઈના પ્રદેશમાં પરભાવમાં આળોટે છે, એની નીચે નારકીમાં જાય છે અને ચાલતાં ચાલતાં લોકના છેડા સુધી જઈ આવે છે અને આખા આભની પિછોડી ઓઢી લે છે, છતાં પણ એની સોડ ભરાતી નથી, એની ઠંડી જતી નથી, એને પૂરતો ગરમાવો થતો નથી. આ સર્વ પ્રાણીની ગતિ-આગતિને અંગે સમજવું, અથવા ચૌદ રાજલોકના પદાર્થજ્ઞાનને અંગે સમજવું. જ્ઞેય પદાર્થની મર્યાદા લોકની અંદરની ગણીએ તો અઢી દ્વીપ બહાર ઉપર સાત રાજ અને નીચે સાત રાજ સુધી જાય અને મધ્ય ભાગની રેંજ (range) પણ સાત રાજ પ્રમાણ થાય. એ ચૌદ રાજલોકની અંદરના સર્વ જ્ઞેય પદાર્થો અને ભાવોને જાણવા, સમજવા અને પૃથક્ કરવા એ ચેતનાનો વ્યવસાય છે. એની વિશુદ્ધિ ઓછીવધતી હોય તેના પ્રમાણમાં એને જ્ઞેય પદાર્થનું સમ્યગ્ અથવા અશુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે, પણ એમાં એની સોડ ભરાતી નથી.

આ ગાથામાં શ્રી આનંદઘનજીએ અવિશુદ્ધ ચેતનાનું રહેઠાણ બતાવ્યું છે. મનુજગતિ નગરીમાં હોય ત્યારે એની સ્થાનમર્યાદા અઢી દ્વીપની હોય છે અને એ ખાટલા પર આળોટે

ત્યારે આખા આકાશને એ ઓશીકું કરે છે એટલે કે મનુજગતિમાં એના જ્ઞાનની મર્યાદા તો છેક પૃથ્વીના છેડા સુધી જાય છે, એ લોકાકાશ અને અલોકાકાશને પણ જાણે છે અને આકાશ સિવાય જ્ઞેય પદાર્થની મર્યાદા ચૌદ રાજલોકની હોઈ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધી એની નજર પહોંચે છે, એના જ્ઞાનની હદ ધરતીના છેલ્લા છેડા સુધી જાય છે, એમાં એ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધીના આખા ધરતીવિભાગના પદાર્થો સૂક્ષ્મ કે બાદર જાણી શકે એટલો એનો જ્ઞાનનો વિષય હોય છે. અને એ અઢી દ્વીપની સેજડીમાં સૂતાં સૂતાં આખા આભની પિછોડી ઓઢી લે છે. એમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા અને સૂર્ય, ચંદ્રનાં ગતિસ્થાનો ઉપરાંત બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનની પિછોડી ઓઢે છે—આ સર્વ કરે છે, છતાં એની સોડ ભરાતી નથી. આ ગાથા અવિશુદ્ધ ચેતનાની વધારેમાં વધારે ફાળ કે ઉડ્ડયનની મર્યાદા બતાવે છે.

દેવી ભવિતવ્યતાની સોડ આ રીતે વગર ભરાયે પડેલી છે અને હજુ એમ ને એમ ચાલ્યા કરે છે. આવી ભવિતવ્યતા (નિયતિ)ના પતિ ચેતનરાજ છે. એમાં ખરો પુરુષ કોણ અને ખરી બૈરી કોણ એ વિચારો; સોડ નહિ ભરાવાની બાબતમાં ભવિવ્યતા કાંઈક પાછી પડે છે, એ વાત વિચારવા જેવી છે. પ્રથમ ત્રણ ગાથામાં તેનો જે દોર જણાવ્યો તેવો અહીં રહેતો નથી એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે.

એક વિશેષ ભાવ આ ગાથાનો સ્ફુરે છે. 'ખાટ'નો અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં હિંડોળા-ખાટ થાય છે. હિંદીમાં તો 'ચારપાઈ', 'ખાટલો' જ અર્થ આપ્યો છે અને ખટૂલી એટલે નાની ચારપાઈ–માંચી જેવો અર્થ થાય છે. અઢી દ્વીપ–મનુજગતિ નગરી–ની ખાટમાં પડ્યા, હિંચકો ખાધો, હિંડોળાની ખાટલી બનાવી, તેના ઉપર દેવી ભવિતવ્યતા સૂતાં, આકાશનું ઓશિકું બનાવ્યું અને તળાઈમાં પડી ઊંઘમાં પડી ગયાં, નિંદરડી આવી ગઈ, જાગ્યાં, પડખેની હકીકત જાણી, ઠેઠ પૃથ્વીના છેડા સુધીના પદાર્થોને સમજવા જેટલું જ્ઞાન થયુ અથવા પાપપુણ્ય કરી હિંચકો ખાઈ ધરતીના છેડા સુધી ચાલ્યાં ગયાં, માથે અને શરીરે લોકાકાશનું ઓઢવાનું (પછેડી) ઓઢ્યું, પણ એમાં સોડ ન ભરાણી, દેહ પૂરો ઢંકાયો નહિ. આ ભાવ પણ બરાબર બેસે છે. માત્ર એમાં ઓશિકું અને તળાઈ જૂદાં પડતાં નથી. આવી ભવિતવ્યતાની શક્તિ છે, રખડાઉપણું છે, પતિદેવનું નાક નાથવાની તાકાત છે. હવે એમાં ખરો પુરુષ પોતે કે પેલી બૈરી તે વિચારો, તે જ્ઞાનને સમજો, એનો વિવેક કરો અને એનો આત્મસંબંધ વિચારો[1] (૪)

---

૧. આટલો પ્રયત્ન આ ચોથી ગાથાનો અર્થ કરવા માટે કર્યો છે, તે વિચારવો. એનો ભાવ બરાબર જામ્યો કે જચ્યો હોય તેમ હજુ મને લાગ્યું નથી. 'અઢી દ્વીપ', 'ગગન', 'ઓશીકું', 'તળાઈ', 'છેડો', 'પિછોડી' અને 'સોડ'ને વધારે ઝળકાવનાર કોઈ મળી આવશે એવી આશા રહે છે. સુજ્ઞ વાચકને સ્ફુરણા થાય તો મારા અને જનતાના હિતને અર્થે મને લખી જણાવે અથવા રૂબરૂમાં કહે એવી વિજ્ઞપ્તિ છે. આ ગાથામાં હજુ વિશિષ્ટ ગૂઢતા છે એમ મને લાગ્યું છે. –વિવેચનકાર.

गगनमंडलमें गाय वीआणी, वसुधा दूध जमाई;
सउ रे सुनो भाई! वलोणुं वलोवे तो, तत्त्व अमृत कोई पाई. अवधू० ५

અર્થ—આકાશમંડળમાં ગાયને છૂટાછેડા થયા (પ્રસવ થયો), ગાયે જણ્યું અને એનું દૂધ પૃથ્વી પર જમાવવામાં આવ્યું. અને ભાઈઓ સાંભળો! સર્વ વલોણું વલોવવાના કામમાં તો લાગી જાય છે, પણ એનો ખરો તતબ માલ–માખણ તો કોઈકને જ મળે છે; કોઈક એનો સાર મેળવી જાય છે: આ મુદ્દાની બાબતનું જ્ઞાન વિચારો. (૫)

વિવેચન—આકાશમંડળરૂપ ગાયને પસૂતિ થઈ, એણે બાળક પ્રસવ્યું. ગાય જ્યારે ભારે શરીરે થાય છે ત્યારે વસૂકી જાય છે, પણ બચ્ચાને જણે કે તુરત તેને દૂધ છૂટે છે. એ દૂધમાંથી થોડું દૂધ બચ્ચાને ધવરાવવામાં વાપરવા દેવામાં આવે છે, બાકીનું દૂધ મેળવવામાં આવે છે. અને તેનું દહીં થાય છે. આ દહીંને ગોળીમાં ભરવામાં આવે છે. પછી રવૈયાથી એ દહીંને વલોવવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે કરતાં ગોળીના ઉપરના ભાગમાં માખણ એકઠું થતું જાય છે. એ ખરું સત્ત્વ છે. કોઈ નસીબદારને માખણ પ્રાપ્ત થાય છે; બાકી તો વલોણાની મહેનતના બદલામાં છાશ મળે છે.

૯૮મા પદ (ચોથી ગાથા)માં આને મળતી ભાવના પર વિચારણા થઈ ગઈ છે. તત્ત્વામૃત પામવાની દુર્લભતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. વલોણું વલોવનારની ઇચ્છા તો તતબ માલ પોતાને હસ્તગત કરવાની હોય છે, પણ વલોવતાં આવડે નહિ તો માખણ છાશ સાથે મળી જાય. માત્ર માખણને તારવી લેવું અને જરા પણ બગાડ થવા ન દેવો એ તો આવડતનું કામ છે. અહીં ગગનમંડળ એ ભગવાનની વાણી છે. આકાશ દ્વારા એ કાન સુધી પહોંચે છે. ગણધર દ્વારા એ ગૂંથાય છે (જમાવાય છે). અને વલોણા દ્વારા પ્રત્યેક પ્રાણી સુધી તે પહોંચે છે. એ વલોણામાં કોઈ નસીબદારને માખણ મળે છે; બાકી તો વખતસર લેવા આવે તો ઘણાખરા તેવા ભવ્યોને છાશ મળે છે. ખરો માલ અમૃત છે, તે તો કોઈ ભાગ્યવાન વિરલાને મળે.

આખાં શાસ્ત્ર વાંચી જાય, સાંભળી જાય કે ગોખી જાય, પણ જો પૃથક્કરણશક્તિ કે તુલનાત્મક શક્તિ ન આવી હોય તો દુરાગ્રહમાં પડી જાય. તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકાંત મત થઈ ગયો કે તત્ત્વ દૂર ચાલ્યુ જાય છે, પછી એ વિચારણા કરે કે વાદવિવાદ કરે, પણ એનું પૂર્વબદ્ધ ચિત્ત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, એ સત્યની બીજી બાજૂ જોઈ શકતો નથી.

શબ્દાર્થ—ગગનમંડળ = આકાશમંડળ, ગ્રહ–નક્ષત્ર–તારાનું સ્થાન, તે રૂપ મંડળી. વીઆણી = પ્રસૂતી થઈ, એણે જણ્યું, એને છૂટાછેડા થયા. વસુધા = પૃથ્વી, જમીન (પર). જમાઈ = જમાવ્યું, જામ્યું, એકઠું કર્યું, દૂધમાં દહીં કરવા માટે છાશ નાખે તે 'જમાવ્યું' કહેવાય. સુનો = સાંભળો. વલોણું = માખણ કાઢવા દહીંને વાંસ વડે ઘૂમડવાની ક્રિયા કરવી તે, વલોવવાનું કાર્ય. તત્ત્વ = તતબ માલ, માખણ. અમૃત = વલોવવાનો સાર, માખણ. પાઈ = પાય, મેળવે.

અને સાધનધર્મોની વિચારણામાં તો આ વાત ભારે આકરું રૂપ લે છે. સાધનને સાધનની કોટિમાં રાખવાને બદલે એને સાધ્ય ધારી મોટી યુદ્ધભૂમિકાઓ ઊભી કરી દે છે, અર્થ વગરની ચર્ચાઓમાં આખો ઉદ્દેશ ભૂલી જાય છે, પરંપરાને અનુસરવાની તમન્નામાં દેશ-કાળની વ્યવસ્થા કે વિચારણા ભૂલી જાય છે અને પોતે જે રીતે સાધનધર્મો કહે તેનાથી જરા પણ જુદા પડનારને ગમે તેટલાં હલકાં સંબોધનો આપવામાં તેને જરા પણ સંકોચ થતો નથી. આ પરિસ્થિતિ જ્યાં થાય ત્યાં તત્ત્વ–અમૃત પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું.

ધર્મની બાબતમાં બાહ્યાડંબરને સાધ્ય માનવામાં આવે, નિર્માલ્ય ઝઘડાને શરૂ કરવામાં ઇતિકર્તવ્યતા ધારવામાં આવે, ત્યાં તત્ત્વામૃત મેળવવાની ભાગ્યશીલતા પ્રાપ્ત થઈ નથી એમ સમજવું. માત્ર ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માનવામાં આવે, ક્રિયા અંતર્ગત રહેલા રહસ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવામાં આવે, ત્યારે સમજવું, એ પ્રાણીને ખરું તત્ત્વ–રહસ્ય પ્રાપ્ત થયુ નથી.

આ મુદ્દાને વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી, પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની વાત એ છે કે ઉપરચોટિયો ખ્યાલ કરનાર અને ગતાનુગતિકતાને અપનાવનાર દુનિયામાં ઘણા હોય છે. એ ધર્મબુદ્ધિએ ચાલે છતાં એને છાશ જ મળે છે. એ વાત બહુ બારીકાઈથી વિચારવામાં આવે તો જ સમજાય તેમ છે. ઘણી વખત તો ધર્મને નામે પશ્ચાતગતિ થઈ જાય છે, ક્રિયા કરવાને નામે મગજ ફરતી આંધી ચઢાવી દેવામાં આવે છે અને ધર્મિષ્ઠ દેખાવાના ડોળ કે ભ્રમમાં ધર્માંધતાને પોષવામાં આવે છે. અહીં તત્ત્વામૃતની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, પણ માત્ર છાશ મળી છે એમ જાણવું.

અવિશુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મેં ગગનમંડળમાં વીંયાયેલ ગાયના દૂધને પૃથ્વી પર જમાવતાં જોયુ–જાણ્યુ છે. એના બનેલા દહીંને ગોળીમાં ભરાતાં જોયુ છે, એને વલોવાતું જોયુ છે, પણ એમાંથી તત્ત્વ–માખણ–નવનીત લેનાર તો કોઈક ભાગ્યવાન જ જોયા છે. એવા તો મને તજી લોકને અગ્રે ચાલ્યા જાય છે, મારે તેનો સંબંધ છૂટી જાય છે, એટલે મોટા ભાગના લોકો, જેનો મારી સાથે સંબંધ છે, તે તો ખરેખર મધ્ય કક્ષામાં પડી રહ્યા છે. અમૃતને તો કોઈ નસીબદાર મેળવે છે, મોટો ભાગ છાશમાં સંતોષાઈ જાય છે, પણ મનમાં માની બેસે છે કે પોતાને ખરું તત્ત્વ–માખણ મળ્યુ છે. આવી દશા છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું કે 'છાશ' પણ નાખી દેવા જેવી ચીજ નથી. કાંઈ ન મળે તેના પ્રમાણમાં છાશ પણ ઠીક છે, પણ જે હોંસ, ઉત્સાહ અને આદર્શથી વલોણું વલોવવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં એ કાંઈ નથી.

મુદ્દાની વાત એ છે કે વલોણાં વલોવવાની રીત તો ઘણા ભવ્યોને ગમે છે, પણ વલોવનાં વલોવનાં દુગ્ધામાં પડી જાય છે. અને પછી કેમે કરીને ઠેકાણે આવતા નથી. જે નીનિશ્રાઈ થાય, તે તો વ્યવહારથી પણ નિંદ્ય હોઈ સંસારમાં હાંસીપાત્ર થાય છે અને કદાચ પાછા હઠે છે. પણ ધર્મબુદ્ધિએ એકાંતે ચઢી જાય છે, માત્ર ક્રિયામાં સર્વસ્વ માની

બેસે છે, ક્રિયા પોતે કરે તે પ્રકારની જ થાય અને તેથી જરા પણ ફેરફાર કરનાર મૂર્ખ કે નરકગામી જ હોય, આવા વિચાર-નિર્ણયવાળા બદ્ધનિર્ણયી જીવોને અમૃત પ્રાપ્ત થવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે ભલા માણસો કોઈ વાર રહસ્ય જાણે ખરા પણ દુરાગ્રહી, બદ્ધચિત્તને રહસ્યની નજીક પહોચવાની કે અમૃત પ્રાપ્ત થવાની આશા ઘણી ઓછી ગણાય

વલોણાનુ ફળ પૃથક્કરણ છે પૃથક્કરણનો અર્થ વિચારણા છે વિચારણાને પરિણામે તુલના છે તુલના પછી પ્રમાણ-પરિમાણ-પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરિણામે બન્ને બાજુએ જોવાની આવડત આવે છે જ્યા એકાત બુદ્ધિ, મતાગ્રહ, હું કહું તે જ સત્ય હોઈ શકે અને તે સિવાય અન્યત્ર કે અન્યમા સત્ય ન જ હોઈ શકે એવી બુદ્ધિ થાય, એ સર્વ છાશ છે અવિશુદ્ધ ચેતના-ભવિતવ્યતા કહે છે કે વલોણુ વલોવી વલોવીને મારા દેવ તો અમૃત પામતા નથી, સવારથી મોડી રાત સુધી વલોવ્યા કરે છે, પણ નફામા એને છાશ મળે છે આવા અમારા પતિદેવ છે, આવા અમારા ચેતનરાજ છે, આવા અમારા નવલા નાથ છે! એમને નાકે પકડી દોરવામા આવે તે વાત તેઓ સ્વીકારી લે છે, વલોણાની છાશમા રાચી જાય છે અને અમૃતનો ઘૂટડો પણ ન મળે છતા ઓટકાર (ખોટા) ખાધા કરે છે જે પતિ સમજી-વિચારી આવી રીતે પોતાની અવિશુદ્ધ ચેતના પત્નીને વર્તવા દે, જે પત્નીની પાસે પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તી શકે નહિ, જેનુ વલણ સામાન્ય છાશમા સતોષ પામવાનુ થઈ ગયુ હોય, જે સામાન્ય પ્રગતિમા સાધ્યપ્રાપ્તિ માની બેઠા હોય, જે સામાન્ય ધર્માભાસ કે ધર્માભ્યાસમા જીવનકર્તવ્ય માની પરિપૂર્ણતા માની બેઠા હોય, તેમણે વિચારવુ કે આવા સજોગોમા પોતે પતિ ખરા કે ખરી ધણિયાણી ધણીરણી થઈને બેસી ગઈ છે આ વાતનુ રહસ્ય વિચારે તે છઠ્ઠી ગાથામા (નીચેની ગાથામા) બતાવેલ ભૂમિકાએ પહોચી શકે, બાકી તો કઈક આવ્યા અને કઈક ગયા! (૫)

नहीं जाउ सासरीए ने नही जाउ पीयरीए, पीयुजीकी सेज बिछाई;
'आनंदघन' कहे सुनो भाई साधु तो, ज्योत सें ज्योत मिलाई. अवधू० ६

અર્થ—હુ તો મારે સાસરવાસે પણ નહીં જઉ અને મારા પિતાને ઘેર પણ નહિ જઉ અહીં મારા પતિદેવની સેજડી પાથરી-જમાવી દીધી છે આનદઘન મહારાજ કહે છે કે અહો સજ્જન સતો! સાભળો, એ રીતે અતે જ્યોતિમા જ્યોત મળી ગઈ, મેળાવી દીધી આવી વિશિષ્ટ વાત અવધૂત મસ્તો! તમે વિચારો, એનુ રહસ્ય શોધો, એમા રહેલા તાત્પર્યાર્થને ઘટાવો (૬)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવા છતા, અને ભવિતવ્યતા ચેતન-પતિને નાકથી દોરતી હોવા છતા, અતે એ ચેતનની ધણીઆણી છે, સસ્કારવતી આર્ય બાળા છે, એટલે

શબ્દાર્થ—સાસરીએ = સસરાનુ ઘર સાસરી, સાસરુ પીયરીએ = બાપનુ ઘર સેજ = તળાઈ બિછાઈ = જમાવી, કરી પાથરી મિલાઈ = મળી ગઈ, મેળવી દીધી

પદ સોમું

ભૂમિકા—આ પદ વ્યવહારલક્ષી છે. એનાથી અંતરમાં એક અતિ મહત્ત્વનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેની ટૂંકી નોંધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે : ભાઈ! તારે શું ઓછું છે! આવો સુંદર દેહ મળ્યો છે, તને સારી કેળવણી મળી છે, તું સાચા-ખોટાનો વિવેક કરી શકે તેટલી બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ મળી છે. બીજી રીતે જોઈશ તો આ મનખાદેહ મળવો પણ ભારે મુશ્કેલ છે. કોઈ ઘોડા કે બળદ થયો હોત તો ભાર ખેંચી ખેંચીને તારો દમ નીકળી જાત, પણ એમાં વિચારશક્તિનો કે ગ્રહણશક્તિનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શકત નહિ. પરવશ જીવન, બોલવાની અશક્તિ, સાધનોના લાભ લેવાની અશક્તિ આદિ અનેક અગવડોમાં પડી તું ગમે તેમ જીવન પૂરું કરત. અથવા કોઈ હલકી જાતિમાં જન્મ્યો હોત તો ક્લેશમય જીવન પૂરું કરત. તને તો સુંદર દેહ મળ્યો, સુંદર દેશ મળ્યો, વિચારશક્તિ મળી અને તને પસંદ આવે તેવા અનેક સંયોગો મળ્યા. તે સર્વ તું વિચારી જો. કદાચ તને એકાદ-બે બાબતની ઊણપ હશે તો તે ઊણપ ઉપર ધ્યાન ન આપતાં તને કેટલી અનુકૂળતા મળી છે તે વિચારી જો. એ રીતે તું તારી અનુકૂળતાઓ વિચારીશ તો પાનાંનાં પાનાં ભરાય એટલી વાતો તને જડશે. એ જે હોય તેને મોટી માન, અને વિચાર કે દરિયાનું કુલ પાણી તારે ઘેર બને તેમ નથી; તારા ઘડામાં પાણીને રાખવાની જેટલી શક્તિ હશે તેટલું જ પાણી તું સમુદ્રમાંથી ભરી શકીશ : આટલું માનીશ તો તને ખૂબ મજા આવશે અને તારો જીવનમાર્ગ ખૂબ સરળ થઈ જશે. તું ખાલી મૂર્ખાઈ છોડી દે અને તારું જે છે તે સમજી તેમાં આનંદ માન, તને મળેલી તકોનો ઉપયોગ કર, અને તેડું આવે ત્યારે આનંદમાં ગાન કરતો અને સોઽહં સોઽહંના ઉચ્ચાર કરતો ઊંચે ચઢી જા. ઉપર જવાનો એ માર્ગ છે અને ભક્તિ કે કરવામાં તો નીચે જ જવાનું છે. અંતરમાંથી અનાહતનાદ ઊઠતા હોય, અને વૈરાગ્યના પદનું ગાન ગાતાં અહીંથી સીધા ઉપર ચાલ્યા જવાય એ વાત તને મોહક નથી લાગતી? જો લાગતી હોય તો આ નીચે જણાવેલો માર્ગ સ્વીકાર અને નકામો કચરો કે દરબાર છોડી દે!

પદ

(રાગ—આશાવરી)

वेहेर वेहेर नहि आवे, अवसर वेहेर वेहेर नहि आवे; अवसर० १

ज्यूं जाणे त्यूं कर ले भलाई, जनम जनम सुख पावे.

અર્થ—અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી, તક વારંવાર પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી જેમ તે બને ત્યારે ભલાઈ કરી લે, જેથી જન્મોજન્મ સુખ પામે. (૧)

શબ્દાર્થ—બેહેર = ફરી વાર. બેહેર બેહેર = ફરીફરીને. અવસર = તક, વખત. જ્યું = જેમ. ત્યું = તેમ. ભલાઈ = સારું કામ. જનમજનમ = જન્મોજન્મ. પાવે = ભોગવે.

વિવેચન—તું બરાબર સમજી લે કે અત્યારે જેવી તક તને મળે છે તેવી વારંવાર હાથ આવતી નથી. તું ગધેડો કે બળદ થયો હોત તો તારે આખો દિવસ મજૂરી કરવી પડત અને છતાં તારું એક પણ કાર્ય તારે પોતાને સ્વાધીન રહેત નહિ. એ ઉપરાંત તને વિવેકશક્તિ સાંપડી છે, તું હિતાહિત પારખી શકે છે, પ્રાચીન અનુભવોનો લાભ લઈ શકે છે, જીવનની ચંચળતા જોઈ–જાણી શકે છે, અને તારું વાસ્તવિક નિરંતરનું સુખ શું છે અને ક્યાંથી મળી શકે એમ છે, તે તોળવાની તારામાં શક્તિ આવેલી છે. આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી. એ વિષય પર શાસ્ત્રમાં દશ પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો[1] કહેલાં છે. મનુષ્યભવ મળવો કેટલો દોહીલો છે તે તેં તે દષ્ટાંતો પરથી જાણ્યું છે. હવે જ્યારે મળ્યો છે તો તેનો લાભ લે. લાભ કેવી રીતે લેવો તેનું તને એક નાનું સરખું સૂત્ર યોગીરાજ બતાવે છે.

અવસરનો લાભ લેવાનું મુદ્દામ સૂત્ર એ છે કે જેમ બને તેમ, જેટલું જાણે તેમ, અને તેના પ્રમાણમાં ભલાઈ કર. દુનિયામાં ભલાઈ કરવા જેવો બીજો લાભ નથી. તું મોટો રાજા હો કે ભિખારી હો, જે સંયોગોમાં હો ત્યાં ભલાઈ કર. એક પ્રાણી કેટલું ભણેલો છે કે કેવો જ્ઞાની છે એ મહત્ત્વની બાબત નથી, પણ એ અન્યનું ભલું કરવામાં પોતાનો કેટલો ફાળો આપે છે એ ખાસ ઉપયોગી બાબત છે. એ એના સાચાપણાનો મુદ્દામ પુરાવો છે. અને એ એની જીવનયાત્રાની સફળતાનું અચૂક એંધાણ છે. એટલું કરીશ એટલે જનમોજનમ તને સુખ મળશે, આ ભવમાં તને શાંતિ રહેશે અને તારો આત્મા એવો પ્રગતિના માર્ગ પર ચડી જશે કે તને ભવાંતરમાં પણ સુખ પ્રાપ્ત થશે.

આત્મસુખની ખરી વ્યાખ્યા એ જ છે કે એનો વિકાસમાર્ગ સરખો અને સરળ કરી દેવો. ભલાઈ કરવાથી એની પ્રગતિ વધારે ન થાય, તોપણ એનો વિકાસમાર્ગ તો બરાબર રીતસરનો થઈ જાય છે. અને એક વાર સાચે રસ્તે ચેતનજી ચઢ્યા એટલે પછી બહુ અગવડતાની વાત રહેતી નથી; જનમોજનમ સુખ વધતું જ જાય છે અને છેવટે શાશ્વત સુખ પણ એ માર્ગે આગળ વધતાં પ્રાપ્ત કરે છે. સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તને ચાવી બતાવી છે અને એ માર્ગ અવિચ્છિન્ન હોઈ છેવટે સાધ્ય સુધી પહોંચાડનાર છે. માટે ભલાઈ કર અને મળેલ અવસરનો લાભ લઈ લે. (૧)

तन धन जोवन सब ही जूठो, प्राण पलकमें जावे. अवसर० २

અર્થ—શરીર, પૈસા અને જુવાની–એ સર્વ ક્ષણિક છે. અને પ્રાણ તો ક્ષણમાત્રમાં ઊડી જાય તેવા છે. (૨)

વિવેચન—તું બરાબર વિચાર કરીશ તો તારો આ દુનિયા સાથેનો સંબંધ પાકો

શબ્દાર્થ—જોબન = જુવાની, યુવાવસ્થા. જૂઠો = મિથ્યા, ક્ષણિક. પ્રાણ = ઇંદ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસ, ભાષા ને મન. પલકમેં = ક્ષણમાત્રમાં. જાવે = ચાલ્યા જાય તેવા છે, ચાલ્યા જવાના છે.

૧. દશ દૃષ્ટાંત માટે જુઓ, શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

કરાવનાર ત્રણ ચીજ છે : સર્વથી પ્રથમ વધારે આસક્તિ કરાવનાર તારું પોતાનું શરીર છે; બીજું, તારું જોર પૈસા ઉપર છે; અને ત્રીજું, અત્યારે તું જુવાનીના રંગમાં મસ્ત થઈ ગયો છે. તારે બને તેટલી મોજ માણવી છે, તારી પાસે પૈસા સંબંધી જેટલી અનુકૂળતા છે તેટલાનો તારે ઉપયોગ કરવાનો છે અને જુવાનીના જોરમાં તારે કામદેવની સેવા કરવી છે. પણ જે ત્રણ વસ્તુ પર તું મુસ્તકીમ બન્યો છે એ કેટલી વાર ટકશે તેનો વિચાર કર્યો છે?

તારા કેટલા સ્નેહીઓ ગયા? જેની સાથે રમ્યો, હર્યોફર્યો, તેમાંના કેટલા ચાલ્યા ગયા? ત્યારે તું બેસી રહીશ? અને પૈસા તો આજે હશે તો કાલે નથી! કૈંકના પૈસા ગયા તો તારી નાનકડીશી પૂંજી તે શા હિસાબમાં? વળી, જુવાનીનો ચટકો તો ચાર દહાડાનો છે. અને પછી તો 'ઘડપણ કોણે મોકલ્યું?'–વાળી વાત થશે. જુવાની તો દીવાની છે અને ચાર દહાડાનું ચાંદરણું છે. તન, ધન અને જોબનની તો વાત શી કરવી? પણ ખુદ જીવન પણ પલક વારમાં ચાલ્યુ જશે. સાથે વાત કરીને છૂટા પડ્યા અને ઘેર પહોચ્યા ત્યાં સાંભળ્યું કે ફલાણા ભાઈનું હાર્ટફેલ થઈ ગયુ (હૃદય બંધ પડી ગયુ)! ત્યારે, તું જેના પર મક્કમ રહે છે તે જીવન પણ અનિત્ય છે તો પછી, અત્યારે જે અવસર મળ્યો છે તેનો લાભ લઈ લે. એ તન, ધન, જોબન અને પ્રાણ તો કાચો ઘડો છે અને ઠણકો લાગતાં ફૂટી જાય તેવો છે. એનો શો વિશ્વાસ કરવો? તક કાંઈ વારંવાર મળતી નથી અને મળે ત્યારે પ્રથમથી ઓળખાતી નથી. આ તક તો તું ઓળખી શક્યો છે, તો એનો પૂરતો લાભ લે. આવો અવસર ફરીફરીને નહિ મળે. (૨)

तन छूटे धन कौन कामको? कायकुं कृपण कहावे? अवसर० ३

અર્થ—(અને) શરીર છૂટી પડશે–પડી જશે, પછી પૈસા શા કામના છે? (માટે) શા સારુ કંજૂસ (છો એવું) કહેવરાવે છે? (૩)

વિવેચન—તું એક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર, તો તારી ઘણી ગૂંચવણ નીકળી જશે. તને એટલું તો સમજાય છે કે શરીર ગમે તેટલાં વર્ષ રહે, પણ અંતે તો જવાનું જ છે. તે વખતે સર્વ પૈસા તો અહીં છોડી જવા પડશે; તો પછી અત્યારે આપતો નથી, વાપરતો નથી અને દુનિયામાં કૃપણ, મૂંજી કહેવાય છે અને કેટલીક વાર તો લોકો સવારમાં તારું નામ લેતાં પણ સંકોચાય છે—એ તે તારા કયા ડહાપણની વાત કહેવાય? અંતે છોડવાનું છે, તો અત્યારે તેનો સદુપયોગ કર, સારી રીતે તેમાંથી પરોપકાર કર, તારી અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનાથી લોકોપયોગી કાર્ય કર અને અત્યારે સાંપડેલી તકનો લાભ લે. જેટલો ધનનો સદુપયોગ કરીશ તેટલું સાથે આવશે. બાકી અહીં સોનાના ડુંગર મૂકીને જઈશ તો પછવાડે કાંઈ આવવાનું નથી. પૈસા મળ્યા હોય તો તેના ઉપયોગમાં વિવેક રાખજે. જરૂર

શબ્દાર્થ—છૂટે = છૂટ્યે, નાશ પામી ગયા પછી, પડી ગયા પછી. કૌન = શા? કામકો = કામનો, ઉપયોગનો. કાયકું = શા માટે? કૃપણ = મૂંજી, ધન સંઘરી રાખનાર, તેને ન ખરચનાર, મેખી. કૃપણ-કહાવે = કહેવરાવે છે.

હોય ત્યાં અન્યના હિત માટે તેનો ઉપયોગ કરજે, યોગ્ય ક્ષેત્રમાં વાપરજે, એક વાવીને હજાર ઊગે તેમ વાપરજે અને મળેલ તકનો પેટ ભરીને લાભ લેજે. યાદ રાખજે કે આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી.

અહીં જે વાત કરી છે તે ખૂબ વિચારજે. પૈસા હોય તો ફેંકી દેવાતા નથી, પણ જો તું એને ગોંધી રાખીશ, તો અંતે તો એ ગમે તે રીતે જશે : કાં તો ચોર ચોરી જશે, કાં તો તારો દેવાદાર દેવાળું કાઢશે, કાં તો છોકરો કુપાત્ર નીવડશે અને કાં તો તને સટ્ટો કરવાનું મન થઈ આવશે. નફામાં 'કૃપણ' કહેવાઈશ, તારું નામ લેતાં પણ ભદ્ર લોકોને સંકોચ થશે; માટે ડહાપણ હોય તો ધનનો પરોપકારનાં કાર્યમાં વ્યય કર. પૈસાનો સામાન્ય ઉપયોગ ભોગ' છે, એ સ્વાર્થી છે; બીજો ઉપયોગ દાન છે, એ પરાર્થી હોઈ પ્રશસ્ય છે. એ બે રીતે ધનનો ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવે તો એનો નાશ ચોક્કસ છે. યાદ રાખજે કે પ્રેમથી અને કીર્તિની આકાંક્ષા વગર સાચે રસ્તે વાપરેલ ધન કદી ખૂટતું નથી. માટે યાદ રાખ કે, આવો અવસર વારંવાર મળવાનો નથી અને અત્યારે તક ખોઈ બેઠો તો પછી મોડા મોડા પસ્તાવો જરૂર થશે, પણ પછી તે નકામો છે. (૩)

जाके दिलमें साच वसत हे, ताकुं जूठ न भावे. अवसर० ४

અર્થ—જેના મનમાં સત્ય વસ્તુ જામી ગઈ હોય તેને જૂઠી (અસત્) વાત ગમતી નથી. (૪)

વિવેચન—જેના મનમા સાચ-સત્ય જામી ગયુ હોય છે તેને જૂઠું ગમતું જ નથી, અને કુદરતી રીતે જ તેને જૂઠ તરફ એકારી આવે છે. સાચને કોઈ વાતની કે કોઈ વ્યક્તિની આંચ લાગતી નથી અને આખરે 'સાચ'નો જ વિજય થાય છે. એક વાર સાચ ઉપર પ્રેમ થઈ ગયો પછી વાત એટલે સુધી બને છે કે એના વાતાવરણમાં પણ સત્ય જામી જાય છે. એ પોતે તો જૂઠું બોલે નહિ કે જૂઠું કામ કરે નહિ, પણ એની આસપાસ જે પ્રાણી આવે તેને પણ સાચની છાયા અસર કરે છે : આ માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત પ્રયોગ છે અને એ આપણા ઋષિમુનિઓની જાણમાં હતો.

અહીં સાચ અને જૂઠ શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે તે માત્ર વચનવ્યવહારપૂરતો છે એમ જાણવાનું નથી. સાચ અને જૂઠ એ ચારિત્રના અર્થમાં વપરાયા જણાય છે, એટલે એક વખત જે પ્રાણીના દિલમાં સચ્ચારિત્રની ભાવના બરાબર જામી ગઈ હોય તેને કોઈ જાતનું દુરાચરણ કરવાનું કે કુવિચાર કરવાનું મન જ થતું નથી. કહેવાની વાત એ છે કે તને અત્યારે બરાબર અવસર મળ્યો છે, તો તું તારું આખું જીવન એવું સાચમય કરી દે, કે એમાં અસદ્ આચરણને સ્થાન જ ન રહે. સત્યમય જીવનની બલિહારી છે. પાત'-

શબ્દાર્થ—જાકે – જેનાં. દિલમેં = મનમાં. બસત હે = બેસે છે, જચે છે. તાકું = તેને. જૂઠ = ખોટી વાત, ખરાબ હકીકત, અસત્ વસ્તુ. ભાવે = ગમે.

જલયોગકાર કહે છે કે सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् (૨–૩૬) એટલે એક પ્રાણીમાં જ્યારે સત્ય બરાબર જામી જાય ત્યારે ક્રિયા (action) અને ફળ (fruition) એને આધીન થઈ જાય છે. આપણે જેને 'વચનસિદ્ધિ' કહીએ છીએ તે દશા તેને સહજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. 'બચ્ચા! તેરા અચ્છા હોગા'—આટલા વચનમાત્રથી સારું થાય છે, આ વાત માનસવિદ્યાથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે. વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ પણ જીવન સફળ કરવા માટે દિલમાં સત્યનો વાસ કરાવવાની જરૂર છે. વચનસિદ્ધિ તે તેનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. એક વાર સાચી વસ્તુ ગમી એટલે પછી જૂઠી વાત તરફ મન નહિ જાય. અત્યારે બરાબર અવસર મળ્યો છે તો જીવન એવું કરી દે કે પછી એનો માર્ગ સરળ થઈ જાય અને એ સીધે રસ્તે જ ચાલ્યા કરે. આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી અને મળેલી તક ગુમાવવી એમાં ડહાપણ નથી. (૪)

'आनंदघन' प्रभु चलत पंथमें, समरी समरी गुण गावे. अवसर० ५

અર્થ—(તે) ચાલતે પંથે આનંદપુંજ પ્રભુને સમરી સમરીને (તેના) ગુણ ગાય. (૫)

વિવેચન—તું ગમે તે પંથમાં હો, વિકાસમાર્ગમાં ગમે તેટલો આગળ વધ્યો હો, તું તારા ચાલતા માર્ગે આનંદઘન પ્રભુને સ્મર. તારો આનંદ શું છે, ક્યાં છે, કેવી રીતે પ્રાપ્ય છે, તેનો વિચાર કર અને આ મળેલી તકનો લાભ લે. તું ગમે તે જ્ઞાતિ, વય, ધર્મ કે વ્યવસાયવાળો હો, પણ તું આત્માનંદને ઓળખ, એમાં રસ લે, અને તારા અંતરમાં રહેલા પ્રભુને સ્મર, એનાં ગુણગાન કર, એમાં મનને પરોવી રાખ અને પછી તું મોજ માણ. તારે કોઈ બાબતમાં મૂંઝાવાનું નથી, આનંદઘન પ્રભુના સ્મરણનો તારો અધિકાર સદૈવ જાગતો છે. તારે તો એક જ વાત વિચારવાની છે કે આંતરઆનંદને ઓળખવાનો અને માણી લેવાનો આવો અવસર વારંવાર મળવાનો નથી; અને મળે ત્યારે તેને બરાબર ભોગવી લેવામાં જીવનનું સાફલ્ય છે.

અહીં 'ચલત પંથ' એટલે વિકાસનું પદ સમજવું. દરેક વ્યક્તિ વિકાસના જુદા જુદા સોપાન પર સ્થિત હોય છે અને પ્રયત્ન દ્વારા આગળ વધી શકે છે. તકનો લાભ લેવો હોય ત્યારે પોતે વિકાસને કયે પગથિયે છે તે પર ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. આપણે જે હોઈએ, જ્યાં હોઈએ, જેવા હોઈએ તેવા આપણે મળેલ તક અનુસાર આનંદ–આત્માનંદ–સહજાનંદરસના ઘૂંટડા પી શકીએ છીએ; પીવા જેટલી શક્તિ ન હોય તો એ રસાત્મા આનંદઘન પ્રભુનું સ્મરણ કરી શકીએ છીએ, અને તે રીતે આપણો વિકાસ સાધી શકીએ છીએ. મળેલી તકનો ઓછામાં ઓછો એટલો લાભ તો લેવો જ જોઈએ કે આપણે આનંદપ્રભુનું નિત્ય સ્મરણ કર્યા કરીએ. ગુણગાન કરવાથી આદર્શ સન્મુખ હોય તો તેને પહોંચવા પ્રયત્ન થાય છે અને એમ કરતાં સુપ્રયાસ દ્વારા સાધક આદર્શને પહોંચી શકે છે.

શબ્દાર્થ—ચલત=ચાલતા, સરિયામ. પંથમેં=માર્ગમાં, રસ્તામાં. સમરી સમરી=યાદ કરી, સ્મરણ કરી (વારંવાર). ગાવે=ગાય.

માટે અત્યારે જે તક મળી છે તેનો લાભ લઈ ખૂબ મોજ માણ, આનંદરસને ઓળખ, એ રસાત્માને સમજ અને તન્મય થવા નિર્ણય કર. (૫)

ઉપસંહાર—યાદ રાખજે કે આવા અવસરો વારંવાર મળતા નથી. ચિદાનંદજીએ પુદ્ગળગીતામાં કહ્યું છે કે 'વાર અનંતી ચૂકિયા ચેતન, ઇણ અવસર મત ચૂક'—એટલે આ ચેતનજીને અનેક વાર તકો તો જરૂર મળી છે, પણ જ્યારે અવસર આવે ત્યારે આ ભાઈસાહેબ મોળા પડી ગયા છે, અને પછી તો 'લગ્ન વેળા ગઈ ઊંઘમાં, પછે ઘણો પસ્તાય' એના જેવી વાત થાય છે, એટલે મળેલી તક ગુમાવી નાખે છે. એકંદરે અત્યારે જેટલી અનુકૂળતાઓ તને મળી છે તેનો જેટલો લાભ લઈશ તેટલો આત્મવિકાસ થશે અને એમાં તને ખરી મજા છે. તારી સાથે જો કોઈ પણ ચીજ આવે તેવી હોય તો તે તારો વિકાસ છે. આત્મા જેટલો ઉન્નત થયો હશે તેટલો પંથ કપાણો અને સાધ્ય સન્મુખ થયુ એ તો ઉઘાડી વાત છે. માટે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી તેથી તેનો બને તેટલો લાભ લે. (૧૦૦)

૫૬ એકસોએકમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. ચાલુ નિયમ પ્રમાણે એના કર્તૃત્વની ચર્ચામાં આ સ્થાને નહિ ઊતરીએ. એની ભાષા, રચનાપદ્ધતિ અને શબ્દચિત્ર આનંદઘનની જાણીતી સ્વીકારાયેલી કૃતિથી એટલા જુદા પડી જાય છે કે એના નકારાત્મક નિર્ણયમાં બહુ ચર્ચાને સ્થાન રહેશે નહિ; છતાં એ વિષયની ચર્ચા તદ્યોગ્ય સ્થાન પર મુલતવી રાખી અત્ર આનંદઘનજીની પ્રાર્થનાપદ્ધતિ પર માત્ર વિચાર કરીએ.

આનંદઘનજીનાં બાવીશ સ્તવનો પ્રસિદ્ધ છે, તેમા યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મવાદનાં નિર્ઝરણા ચાલુ પ્રવાહરૂપે દેખાય છે. એમા પ્રભુ પાસે સીધી માગણી કદી કરવામાં આવી જોવામાં આવતી નથી; માત્ર એક સત્તરમા સ્તવનમાં મનડાને ઠેકાણે લાવવાની વાત કરતાં તેઓશ્રી ગાઈ ગયા છે કે 'મારું મનડું ઠેકાણે લાવો તો તમે તમારું મન ઠેકાણે આણ્યુ છે–વશ કર્યું છે–એ વાતને હું સાચી માનુ.' આ માગણી પણ આડકતરી છે. એટલે ચોવીશી પૈકીનાં બાવીશ સ્તવનોની ભાષા, ભાવ અને વિષયોની વિચારણા કરતાં આ સ્તવનની કૃતિ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પ્રકાશ તો પડી જ જશે; અને તે આનંદઘનની શૈલીથી તદ્દન જુદા પ્રકારની છે એમ જરૂર લાગશે.

સ્તવનનો ઉદ્દેશ સ્તુતિનો હોય છે. વિશિષ્ટ લેખકોએ સ્તવનમાં અતિ ઉચ્ચ આશયથી આત્મજ્ઞાનના વિષય ઉતાર્યા છે. એમની ભાવના તો સ્તુતિ દ્વારા પણ ચેતનરામને ઓળખવાની જ હોય છે. એટલે એ જેમ સંસારમાં ભમતાં પણ એકત્વ, અન્યત્વ કે અનિત્યત્વ

જોઈ શકે છે, તેમ મંદિરમાં પણ ચેતનરાજને સામે બેસાડી તેને ધ્યાવે છે, તેનો પંથડો નિહાળે છે, એના ચરણમાં આત્માર્પણ કરે છે અને સીધી સ્તુતિ કરતાં પણ ધ્યાન, યોગ અને આત્મતત્ત્વચિંતવનમાં ઊતરી જાય છે. આ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ હોઈ શકે છે એમ આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ મધ્યમ કક્ષાના તથા સામાન્ય કક્ષાના પ્રાણીઓને તેવા પ્રકારની વિચારણા પોતાની હદની બહાર જતી લાગે તેમાં નવાઈ નથી.

મારી દૃષ્ટિએ સ્તવન અને સજ્ઝાયમાં ઘણો ફેર છે અથવા હોવો જોઈએ. સ્તવન સ્તુતિપ્રધાન હોય છે, જ્યારે સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય)માં સ્વનો અભ્યાસ વધારે હોય છે. સજ્ઝાયમાં ભાવનાને મુખ્ય સ્થાન ઘટે છે. તત્ત્વચિંતવન, વૈરાગ્યઉપદેશ, મનઃસ્થિરીકરણ અને પાપસ્થાનકોની ત્યાગદૃષ્ટિએ વિચારણા વગેરે બાબતો સજ્ઝાયમાં આવે. આ મારી વિચારણા બરાબર હોય તો સ્તવનમાં મુખ્યતયા ભક્તિયોગને વધારે સ્થાન હોવું ઘટે. અને તેમાં ખાસ કરીને બાળજીવો તો ભગવાન પાસે 'અંતરજામી સુણ અલવેસર, મહિમા ત્રિજગ તુમારો રે' અથવા 'સિદ્ધાચળગિરિ ભેટચા રે, ધન ભાગ્ય હમારાં' બોલતાં જે રસ અનુભવે છે તે સુગ્રાહ્ય અને સુપરિચિત હોઈ ખૂબ જમાવટ કરે છે.

આનો અર્થ એ નથી કે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિવાને પણ સામાન્ય કક્ષા ઉપર ઊતરી જવું; એમાં વિશિષ્ટ રુચિને સ્થાન નથી એ ભાવ પણ નથી; એમાં સ્તવન અને સજ્ઝાયના પ્રદેશનો ગોટાળો થઈ જાય છે એમ બતાવવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી. પણ એક વાત મને બેસી ગઈ છે અને તે એ છે કે સામાન્ય કક્ષાના જીવોને સહજ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય અને અંદરનો આત્મા જરા હાલતોચાલતો થઈ જાય એવી કૃતિઓ ખૂબ મજા આપે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પદ, જે સ્તવનની કોટિમાં આવે છે અને જેનો ઉપયોગ સંગીતથાઓ ભોજકો બહુ વખત કરે છે, તે ખૂબ જાણીતું, લોકપ્રિય અને ભાવવાહી સ્તવન છે.

એમાં આ ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદિનાથ ભગવાનના ચરિત્રનું ભાવવાહી નિવેદન છે. એમાં એમનો સંસારત્યાગ અને મોક્ષનો સુંદર સંદેશ છે. અને એમાં એમને પગલે ચાલી તેને પરિણામે તેમના જેવા થવાના કોડ છે. ભવ્ય છટાથી આ પદની વિચારણામાં આખું આદીશ્વરચરિત્ર લખી શકાય. તેને માટે તો શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના પ્રથમ પર્વની બહામણ કરવાનું જ બની શકે તેમ છે. આદિનાથના ચરિત્રમાં કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે તે તરફ માત્ર ધ્યાન ખેંચીએ અને તેમ કરી આ સ્તુતિપ્રધાન પદને ન્યાય આપીએ.

તીર્થંકરો દરેક ચોવીશીમાં ચોવીશ થાય છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં છ છ આરા હોય છે. બન્ને મળીને એક આખું કાળચક્ર કહેવાય છે. ઉત્સર્પિણીમાં વસ્તુ, ઉત્પત્તિ, સંહનન, આયુષ્ય અને સગવડ-સુખો વધતાં જતાં જાય છે, જ્યારે અવસર્પિણી કાળમાં તે દિન પ્રતિદિન ક્રમશઃ વધારે આકરાં, હીણું અને અસુખાકારીબર્યાં થતાં જાય છે. બન્નેમાં ચોવીશ ચોવીશ તીર્થં કરનાર મહાપુરુષો થાય છે. એમની પાસે અનેક વિશિષ્ટ તરમો

દેખાય છે અને એમના ઉપદેશને અનેક પ્રાણી ઝીલે છે. તેઓ સંસારસમુદ્ર તરાવી શકે તેવું તીર્થ સ્થાપે છે. તીર્થમાં સાધુ–સાધ્વીનો ઉચ્ચ ત્યાગમાર્ગ અને શ્રાવક–શ્રાવિકાનો મધ્યમ ત્યાગમાર્ગ તેઓ બતાવે છે. તેમનાથી નવી પરંપરા શરૂ થાય છે અને જનતા મોક્ષમાર્ગ તરફ ગમન કરવા તૈયારી કરી તપ, ત્યાગ અને અહિંસાનો માર્ગ સ્વીકારે છે. ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા આરામાં અને અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરામાં આવા ચોવીશ ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે.

આદિનાથ ભગવાન, જેમનું બીજું નામ ઋષભદેવ છે, તેઓના સમય સુધી વર્તમાન ચોવીશીમાં યુગલિક ધર્મ પ્રવર્તતો હતો. એક સ્ત્રી–પુરુષ સાથે જન્મે, કુદરતી સ્થિતિમાં વૃક્ષ નીચે રહે, તેમની જરૂરીઆતો તદ્દન સાદી, ઝાડ કલ્પવૃક્ષ હોય, તેમાંથી જોઈએ તે જંગલમાં મળી રહે, વરસાદ, ગરમી કે ઠંડીની ઉપાધિ નહિ, અને જેમ તેઓ વિશેષ પ્રગતિ ન કરી શકે તેમ મોટું પાપ બાંધવાના પ્રસંગ પણ ઓછા હોઈ, તેઓ સાદા, સુખી જીવનનો લાભ લે અને જીવન દરમ્યાન સાથે જન્મેલાં બન્ને સ્ત્રી–પુરુષ તરીકે સહચાર સાધે.

આવા પ્રકારનો સાદા જીવનનો કાળ પૂરો થવા આવે ત્યારે આ યુગલિક ધર્મનો અંત આવે છે. પ્રથમ હકાર–મકાર–ધિક્કારની નીતિ પ્રવર્તે છે. લોકો કળા શીખતા થઈ જાય છે; રાજ્ય અને પ્રજાના ધર્મોનું સમીકરણ થાય છે; રાંધવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે; ઘરબાર બાંધવાની શરૂઆત થાય છે અને સાથે ગુના, તોફાન, ધમાલ વધતાં જાય છે અને સાદા જીવનનો અંત આવતો જાય છે. આવે પ્રસંગે જે આગેવાન હોય છે તેને અનેક નવીન બાબતોમાં દોરવણી અને શિક્ષણ આપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એને સમાજ-બંધારણ ઘડવું પડે છે, લોકોને વ્યવહાર શીખવવો પડે છે અને ઉપસ્થિત થતા અનેક નવા પ્રશ્નો પર સમાજદૃષ્ટિએ ફેંસલા આપવા પડે છે; અને પ્રગત થતા સમાજને તદ્દન અવનવા ઝોક આપવા પડે છે. સમાજને પ્રગત થતો ગણવો કે કાળચક્રમાં અટવાતો ગણવો એ વળી જુદો જ પ્રશ્ન છે. પણ અનેક ગૂંચવણોમાં આ યુગમાં દોરવણી કરનારમાં ભારે આવડત, શક્તિ અને દૂરંદેશિતા તો જરૂર હોવી જોઈએ. ભોળા ભદ્રિક લોકોને લગભગ દરરોજ અવનવા પ્રશ્નો ઊઠે તેને વલણ આપવાનું કામ આવો આગેવાન કરી બતાવે છે. અને તેની વિશિષ્ટ આવડતને માન આપી લોકો તેને પૂજ્ય સ્થાને ગણી આગેવાન પદ આપે છે અને આ રીતે રાજાના પદની શરૂઆત થાય છે.

આ સર્વ હકીકત આદિનાથ પ્રભુના સમયમાં–આ ચાલતી ચોવીશીની શરૂઆતમાં– બની. એ ઉપરાંત શ્રી ઋષભદેવે વ્યવહારમાર્ગ પ્રથમ બતાવી સમાજસ્થાપના કરી, તેમ જ ત્યાગમાર્ગની શરૂઆત, સ્થાપના અને પ્રચાર પણ તેમણે જ કર્યાં, એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. એમણે સંસારત્યાગ દ્વારા ઉચ્ચ આત્મસાધનના રસ્તા સ્વીકાર્યા, બતાવ્યા અને અનેકને એ માર્ગે દોરી ખૂબ આત્મપ્રગતિ રજૂ કરી. આવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિને અનેક પ્રકારે વિજ્ઞપ્તિ કરે છે.

આદીશ્વરચરિત્ર ખૂબ ધ્યાન રાખી વિચારવા લાયક છે. એમનો માતા તરફનો સ્નેહ જેટલો આકર્ષક છે, તેટલો જ યથાવસર તેનો ત્યાગ પણ નમૂનેદાર છે. એમણે વ્યાપાર-વાણિજ્ય અને લલિતકળાનો નિર્દેશ કર્યો એ તેમનું કૌશલ્ય સૂચવે છે. અને એમણે અહિંસા, સંયમ અને તપોમય ધાર્મિક પ્રગતિના માર્ગો બતાવ્યા તે તેમનું આંતરિક ઉચ્ચ ભાવનામય જીવન બતાવે છે. એ સાદા-સરલ જીવો પર રાજ્ય કરી શક્યા, તેની સાથે, જરૂર પડતાં, એક વર્ષ સુધી વગર ભોજને ઉપવાસ પણ કરી શક્યા, એ તેમની વિશિષ્ટ મનોદશા સૂચવે છે. એ પોતાના સો પુત્રોને વિશુદ્ધ ધર્મ બતાવી સંસારત્યાગ કરી શક્યા અને બ્રાહ્મી-સુંદરીને અતિ ઉચ્ચ સંસ્કારવતી કેળવણી આપી શક્યા એ એમના ઉચ્ચ આશય અને સંસ્કારી જીવનની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે. હાથીના કુંભસ્થળ પર હાંડલું બનાવવાની કળા શીખવી શકે તે મહાપુરુષ મૈત્રી-કરુણાના પાઠો શીખવી શકે કે દયા-દાનનો મહિમા દાખવી શકે એ અતિ ગૂંચવણવાળો પણ સમજી શકાય તેવો કોયડો છે.

એમના સમયમાં ભરત અને બાહુબલી-એમના જ પુત્રો-મહાભયંકર યુદ્ધ બાર વર્ષ સુધી લડે અને એ વાતની સામે એ બેમાંનો એક પુત્ર ચક્રરત્ન અને પ્રભુને કૈવલ્યજ્ઞાન થાય ત્યારે પિતાના જ્ઞાનના મહિમાને પ્રથમ સ્થાન આપે; અને બીજો પુત્ર રણભૂમિને કૈવલ્યપ્રાપ્તિભૂમિ બનાવે—એ આખા પ્રસંગો મનને વિચારમાં નાખી દે તેવા છે આવા મહાપુરુષની આપણે અત્યારે સ્તુતિ કરીએ છીએ.

પદ[1]

(રાગ-આશાવરી)

मनु प्यारा मनु प्यारा, रिखमदेव मनु प्यारा. (ए आंकणी[2])
प्रथम तीर्थंकर प्रथम नरेसर, प्रथम यतिव्रत धारा. रिखम० १

અર્થ—મને-મારા મનમાં-વહાલા લાગે છે, મને સ્નેહ લગાડે છે. (કોણ?) ઋષભ-

શબ્દાર્થ—મનુ = મને, મનને. પ્યારા = વહાલા, સ્નેહી, પ્રેમપાત્ર. રિખભદેવ = ઋષભદેવ, આદિનાથ. પ્રથમ = પહેલા, શરૂઆતના, પહેલી સંખ્યાવાળા. તીર્થંકર = તીર્થ એટલે પાર ઊતરવાનો માર્ગ, તેને કરી આપનાર, તીર્થ જમાવનાર પ્રવર્તક પરમ પુરુષ. નરેસર = નરેશ્વર, મનુષ્યના રાજા, ઉત્તમ પુરુષ. યતિવ્રત = સાધુવ્રત (સરખાવો-શ્રાવકવ્રત). ધારા = ધારણકરનારા.

૧. આ પદ સ્તવનરૂપે ગવાય છે. શ્રાવક ભીમશીએ તેને ૧૦૧મા પદ તરીકે સ્થિર કર્યું છે. કોઈ પ્રતમાં નથી, પણ ભોજકોને મુખથી સાંભળેલ છે. એમાં પાઠાંતર નથી. ભાવવાળી હોઈ સમજવા યોગ્ય છે અને ચાલુ ઢબથી જુદા પ્રકારનું હોઈ મજા આપે તેવું છે. એ દૃષ્ટિ નજરમાં રાખી એના પર વિવેચન કર્યું છે. —વિવેચનકાર.

૨. આંકણી—આ શબ્દ કઈ રીતે ભાષામાં આવ્યો છે તેની તપાસ કરવા યોગ્ય છે. જૈન સ્તવન-પદ-સજ્ઝાયમાં દરેક ગાથાને અંતે પુનરાવર્તન કરવાના પદને અંગે 'એ આંકણી' અથવા 'એ ટેક' એમ લખેલું હોય છે. હિંદીકોશમાં 'ટેક' શબ્દના અર્થમાં લખેલ છે કે 'गीतका प्रथम स्थायी पद.' પણ એ

દેવ તીર્થંકર મને સ્નેહ લગાડે છે. એ આદિ તીર્થને કરનાર છે, એ સર્વથી પહેલા મોટા રાજા છે અને સર્વથી પ્રથમ યતિવ્રત લેનાર–દીક્ષા લેનાર–છે. એ આદિનાથ મને વહાલા છે. (૧)

વિવેચન—ઋષભદેવ પ્રભુ મને પ્યારા છે. આ વાત આંકડીના વિભાગમાં ત્રણ વખત પુનરાવર્ત કરવાની છે. પ્રેમી જ્યારે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે એ પુનરાવર્તનને દોષ માનતો નથી. એ તો રાત–દિવસ, સમય મળે ત્યારે, વગર સંકોચે, એના નામનું રટણ કર્યા કરે છે. આવું રટણ કરતાં આદિનાથના અનેક જીવનપ્રસંગો આ ભાવુક વર્ણવે છે. અને તે પ્રસંગને નિમિત્તે એ વારંવાર એનું નામ રટતો જાય છે. એનો મુદ્દો પ્રભુનામોચ્ચારણનો છે. એ નામનો જ્યારે અંદરથી અજપાજાપ ચાલે ત્યારે તો પછી વગર માળાએ, વગર સંગીતના નાદે, વગર સાજે અને વગર શ્રવણસુખની લહેરે પણ એનો જાપ ચાલ્યા કરે છે. એવા જાપમાં ન જોઈએ માળા, કે ન જોઈએ મણકા, ન જોઈએ દૃષ્ટિનિક્ષેપ કે ન જોઈએ દૃષ્ટિમીંચન; એ તો અંદરથી ચેતનરાજ પોતે જ જાપ જપ્યા કરે છે અને અકલ્પ્ય અનંત આનંદમા મજ્જન થઈ જાય છે.

આ આદિનાથ ભગવાન વર્તમાન ચોવીશીમાં સાધુ–સાધ્વી–શ્રાવક–શ્રાવિકારૂપ તીર્થની સ્થાપના કરનાર પ્રથમ તીર્થંકર થયા. તેમના સમય સુધી તો ભદ્ર જીવો નૈસર્ગિક સ્થિતિમાં ઝાડ નીચે રહી સાદું જીવન ગાળતા હતા. દશ યતિધર્મવાળો સાધુધર્મ, બાર વ્રતવાળો શ્રાવકધર્મ વગેરે તીર્થની રચના, બાર અંગની રચના માટે ગણધરોને આપેલી ત્રિપદી, જિનકલ્પ–સ્થવિરકલ્પના વિભાગો, વાદીગણની પદ્ધતિસરની યોજના આદિ આખા તીર્થની ગોઠવણ કરનાર આ પ્રથમ મહાપુરુષ વર્તમાન ચોવીશીમાં થયા.

અને તેઓ પહેલા રાજા થયા. જ્યારે લોકોને શાસનની જરૂરિયાત લાગી, ત્યારે તેઓએ એકઠા થઈ ઋષભદેવને રાજપદે સ્થાપ્યા; તેમની સંમતિથી તેઓ ઉપરી બન્યા. આ હકીકત આ યુગમાં ખાસ નોંધવા લાયક છે. એને જરા વિચારી જઈએ : "તે સમયે કાળદોષથી કલ્પવૃક્ષોનો પ્રભાવ હણાવા લાગ્યો, જુગળિયાઓમાં ક્રોધાદિક કષાયો ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને તેઓ હકાર, મકાર અને ધિક્કારની નીતિનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા. તેઓ ભગવાન પાસે આવા અસમંજસ બનાવોનું નિવેદન કરવા લાગ્યા, અને પછી કહેવા લાગ્યા કે આપ અમારા રાજા થાઓ, કારણ કે અમારામાં આપના જેવો બીજો કોઈ જોવામાં આવતો નથી. આપ અમારી ઉપેક્ષા ન કરી શકો" તેમની વિજ્ઞપ્તિ સાંભળી ભગવાને તેમને

શબ્દનો એવો અર્થ કેમ થયો એની વ્યુત્પત્તિ આપી નથી. 'આંકણી' નો અર્થ તો ગુજરાતી કોશમાં 'હિંમતનો અડસટ્ટો' જણાવે છે. 'આંકડી' ના અર્થમાં 'એક અથવા બન્ને છેડે વાળેલો સળિયો અથવા કડી કે હૂક' એ અર્થ આપ્યો છે. 'કડી' શબ્દનો અર્થ કવિતાનું ચરણ એમ કરેલ છે. આ સર્વ વિચારતાં 'આંકણી'ને સ્થાને 'આંકડી' શબ્દ વધારે બંધ બેસતો જણાય છે આ સાહિત્યનો વિષય છે અને વધારે તપાસ માગે છે. –વિવેચનકાર.

નાભિરાજા પાસે મોકલ્યા અને અંતે રાજપદનો સ્વીકાર કર્યો. તે વખતે જુગળિયા જળ લઈ આવ્યા અને પ્રભુને અભિષેક કર્યો. આવા ભોળા લોકોનો આટલો સ્વયંસ્ફુરિત વિવેક જોઈ ઇંદ્રે તેમને માટે સારી નગરી વસાવી આપવા કુબેરને આજ્ઞા કરી. અને એ રીતે વિનીતા નગરીની સ્થાપના થઈ.[1] આ રીતે પ્રથમ નરેશ્વર પ્રભુ થયા તે વાતમાં પણ નૂતનતા છે.

અને, આવા મોટા રાજ્યના ભોગવવાવાળા હોવા છતાં, અને સામે કોઈ હરીફ ન હોવા છતાં, સર્વ સંગ ત્યાગ કરી પ્રથમ યતિવ્રત–સાધુવ્રત લેનાર પણ એ મહાપુરુષ હતા. જ્યારે સર્વ વાતની અનુકૂળતા હોય, લોકોનો ચાહ હોય અને પોતામાં આવડત હોય ત્યારે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી યતિવ્રત લેવું એ વ્યવહારદષ્ટિએ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું વિષમ વ્રત છે. અપેક્ષાએ એ આકરો ત્યાગ છે અને હાથે કરીને અનેક અગવડો સ્વીકારી લેવાનો એ માર્ગ છે. જેમાં ઇંદ્રિયદમન અને પરીષહપરંપરાનો પાર નથી, જેમાં સર્વ આરંભ–સમારંભનો ત્યાગ કરવાનો છે, જેમાં મન વચન ક્રિયાથી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે, જેમાં કોઈ પ્રકારના વાહનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, એવા તપ ત્યાગપ્રધાન યતિધર્મને આ યુગમાં પ્રથમ સ્વીકારનાર આ મહાપુરુષ થયા, જેમણે બાર માસ સુધી પ્રાશુક અન્ન ન મળવાને કારણે એકધારા ઉપવાસ કર્યા અને જેમણે ત્યાગનો મહિમા પોતાના દાખલાથી બતાવી આપ્યો એ આદિનાથ ભગવાન મને પ્યારા છે, (૧)

नाभिराया मरुदेवीको नंदन, जुगला धर्म निवारा. रिखम० २

અર્થ—પિતા નાભિરાજા અને માતા મરુદેવીના પુત્ર અને જુગલિયા ધર્મનું નિવારણ કરનારા અને તેનો છેડો લાવનારા (ઋષભદેવ પ્રભુ) મને વહાલા છે, મારામાં વહાલ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨)

વિવેચન—નાભિરાજા અને માતા મરુદેવાના આ પુત્ર તરફ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષણ થાય તેમ છે. પુત્રના તરફ અદ્ભુત વાત્સલ્ય ધરનાર આ માતાનો પુત્રવિરહનો વિલાપ કરુણ રસનો નમૂનો છે. આવી પ્રેમાળ માતા અને પોતાની હયાતીમાં પુત્રને રાજ્યપદે સ્થાપનાર પિતાના વહાલસોયા પુત્ર આદિનાથ મને ખરેખર પ્યારા છે. એ ભગવાને જુગલિક ધર્મનો છેડો આણ્યો અને દુનિયામાં ચાલુ વ્યવહાર પ્રવર્તાવ્યો, તેની સાથે મોક્ષમાર્ગ પણ ચાલુ કર્યો, એટલે તેમના ઉપર વધારે વહાલ આવે છે. જુગલિયા ધર્મમાં જીવનની સાદાઈ હતી એ ખરી વાત, પણ એમનામાં સંયમ, ત્યાગ કે ધ્યાનની મહત્તા ન હતી.

શબ્દાર્થ—નાભિરાયા = નાભિરાજા, ઋષભદેવના પિતાનું નામ. મરુદેવી = મરુદેવી માતા. નાભિરાજાની પત્ની, ઋષભદેવ ભગવાનની માતાનું નામ. નંદન = પુત્ર, લડકા. જુગલાધર્મ = યુગલિક ધર્મ (વિવેચન) નિવારા = છેડો લાવનારા, નિવારણ કરનાર.

૧ શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, આદિ પર્વ, સર્ગ ૨, શ્લોક [illegible]

એટલે જુગલિયા ભલે નરકમાં ન જાય, પણ તેમનું સંસારપરિભ્રમણ તો ચાલુ જ રહેવાનું હતું. અને, વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ, સોનાની બેડી પણ અંતે તો બેડી જ ગણાય. આવા યુગલિક ધર્મનો તેમણે છેડો આણ્યો. આ યુગલિક ધર્મનો છેડો કાળબળે આવે છે અને સ્થાન પરત્વે હોય છે, પણ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એક મહાન વ્યક્તિનો જન્મ થાય છે અને એ આખી પુનર્ઘટના યોજી આપે છે. આ વિષમ કાર્ય અતિ લાંબી નજર અને વિચારણા માગે છે. વળી, એ કાર્ય ભારે કલ્પનાશક્તિ, તર્કશક્તિ અને વિચારણા માગે છે. આવું કાર્ય કરનાર પર જોખમદારી પણ મોટી હોય છે. અને તેના પ્રમાણમાં તેનું ખમીર પણ ભવ્ય હોય છે. એ કરનારને વંદન હો. (૨)

केवल लई प्रभु मुगतें पोहोता, आवागमन निवारा. रिखभ० ३

અર્થ—સંપૂર્ણ જ્ઞાન (કૈવલ્યજ્ઞાન) મેળવીને ભગવાન મોક્ષે પહોંચી ગયા અને પોતાનું (ગતિ–આગતિમાં) જવું–આવવું અટકાવી દીધું. એવા પ્રભુ મને પ્યારા છે. (૩)

વિવેચન—આવા ઋષભદેવ ખૂબ કષ્ટજીવન ગાળી આત્મસાધન કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં એક વર્ષ સુધી ખપે તેવું (પ્રાસુક) અન્ન ન મળવાને કારણે ખાધા વગર રહ્યા, પણ લીધેલ નિયમને ચૂકયા નહિ, કોઈ પાસે ભોજનની યાચના કરી નહિ અને એકધારો અહિંસા, સંયમ અને તપનો આકરો માર્ગ સ્વયં સ્વીકારી ચેતનરાજને અપનાવવા લાગ્યા. અને એ દ્વારા વિષય–કષાય પર સામ્રાજ્ય મેળવી તેમણે ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે ભૂત, ભાવી અને વર્તમાનના સર્વ પદાર્થો અને ભાવોને જાણી શકાય છે. આવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને પણ આત્મપ્રગતિના મહાન્ કાર્યમાં એ આદિદેવ અટકયા નહિ; ત્યાંથી પણ આગળ વધી તેઓશ્રીએ બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મો પર પણ વિજય મેળવી મુક્તિવધૂને પ્રાપ્ત કરી. આવી રીતે જે સંસારમાં તેઓ આવ્યા હતા તેનાથી ઉપરવટ થઈ તેઓ હમેશને માટે મુક્ત થયા, અનંત આનંદના ભોગી થયા અને પુરુષાર્થનું આત્મવિકાસમાં શું સ્થાન છે તેનો દાખલો બતાવી ગયા.

આ પ્રાણીને મોટામાં મોટી ઉપાધિ આવાગમનની છે. એક સ્થાને જરા જમાવટ કરે ત્યાં ત્યાંથી ઊપડવાનું થાય. આ એક ગતિમાંથી બીજી ગતિએ જવું, અને કયાંય સ્થાયી સ્થિરતા ન મળે, એથી પ્રાણીને કંટાળો આવે છે. પ્રભુ મોક્ષમાં બેઠા એટલે એમને આ આંટા મારવાનો છેડો આવી ગયો. આવાગમનનો હમેશને માટે અંત આવે એ બહુ મોટી વાત છે, અને આપણો એ આદર્શ છે. એ આદર્શ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે આદિનાથ આપણી આરાધ્ય મૂર્તિ છે. (૩)

શબ્દાર્થ—કેવલ = કૈવલ્યજ્ઞાન, ભૂત–ભાવી–વર્તમાનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન. લઈ = મેળવી, પ્રાપ્ત કરી. મુગતે = મોક્ષે, સર્વ કર્મથી મુક્તિ. પોહોતા = પહોંચી ગયા, ગયા. આવાગમન = જવુંઆવવું. નિવારા = નિવાર્યું, અટકાવ્યું.

'आनंदघन' प्रभु इतनी विनति', आ भव पार उतारो. रिखभ० ४

અર્થ—આનંદઘન (કહે છે, અથવા આનંદમય) પ્રભુ! મારી માત્ર એટલી આજીજી છે કે મને આ સંસાર (રૂપ સમુદ્ર)ને પેલે છેડે ઉતારી આપો, મૂકી આપો! આવા પ્રભુ ઋષભદેવ મને પ્યારા છે. (૪)

વિવેચન—આટલી ચોખવટથી પોતાના પ્રેમપાત્રને ઓળખી તેની પ્રશંસા કરી, પછી સુંદર માગણી કરે છે. ભવ એટલે સંસાર. સંસારનું કારણ કર્મ. કર્મને પરિણામે સગવડ પણ હોય અને અગવડ પણ હોય. એ કર્મનો ભોગવટો કરતાં નવાં કર્મ બંધાય. એને ભોગવવા પાછું ભટકવું પડે. આ રીતે સંસારનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે અને પ્રાણી ઉપરનીચે આથડ્યા કરે છે. આ આખો સંસાર, એક રીતે જોતાં, દરિયા જેવો છે. માટે પ્યારા પ્રભુ પાસે નાનકડી માગણી કરે છે કે હે મારા પ્યારા દેવ, મને આ સંસારસમુદ્રને સામે પાર મૂકી આપ, અને આ મારી દરરોજની લમણાઝીકનો છેડો લાવી આપ. બસ, એટલું થયું એટલે મારે વધારે કાંઈ જોઈતું નથી. સંસારનો પાર ઊતરવો એ એક માગણીમાં રહેલી ભવ્યતા પર વિવેચન કરી શકાય તેમ છે. એ ભવપ્રપંચ પર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આખું ભવ્ય કથાનક લખ્યું, એના પર અનેક સૂત્રસિદ્ધાંતો રચાયા અને એને જાણી–સમજી ગયા તે રસ્તે ચઢી ગયા. આ માગણી કરતી વખતે સમજુ પ્રાણી બરાબર જાણે છે કે એ જેની પાસે માગણી કરે છે તે કાંઈ મોક્ષમાંથી પાછા આવી આપનાર નથી, પણ સર્વ વાતનો આધાર પોતાના પુરુષાર્થ પર છે. અને તેથી જે મહાત્માએ એવો પુરુષાર્થ આપ્યો છે તેનો આદર્શ પોતાની સન્મુખ રાખવાની જરૂર છે. આદિનાથ મને પ્યારા છે. તે મને મુક્તિ આપનાર છે એ તરીકે નહિ, પણ મુક્તિ મેળવવાના આદર્શ તરીકે મારા દિલમાં એ સ્નેહ નિપજાવે છે. અને એમાં જ આદર્શપ્રાપ્તિનો મહિમા છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ છેવટની નોંધમાં માનસિક કે પાર્થિવ મૂર્તિપૂજાની મહત્તા છે. ધ્યેય કે આદર્શ વગરનું જીવન નકામું છે, હોકાયંત્ર વગરના વહાણ જેવું છે. હોકાયંત્ર આપણને ઇષ્ટ સ્થાનકે લઈ જતું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, પણ હોકાયંત્ર વગર ત્યાં પહોંચાતું નથી એ વાત પણ એટલી જ મહત્ત્વની છે. ઘણી વખતે નાના ગાગરના પદમાં કે સ્તવનમાં ભારે ભાવ ભરેલો હોય છે અને ચાલુ સાદી ભાષામાં ઘણી ઊંડી ભાવના લખી નાખેલ હોય છે, તેનો આ પદ સારો દાખલો છે. એ પદ વાંચી આખું આદિનાથચરિત્ર આંખ સન્મુખ પસાર થઈ જાય તેમ છે, અને એનો સારો ભાવ ગમે તે કોઈ આનંદમાં તરબોળ કરી નાખે તેમ છે. (૧૦૧)

શબ્દાર્થ—ધણી = સ્વામીનાથ. વિનતિ = અરજી, આજીજી, અરજ. ભવ = સંસાર. પાર = છેડે, સામે કાંઠે. ઉતારો = ઉતારો, પહોંચાડો.

---

૧. પાઠાન્તર—વિનતિ

ભૂમિકા—સ્પષ્ટ અર્થવાળું આ પદ છે. આ પદ મારી પાસેની પ્રતમાં નથી; તેમ જ પં૦ શ્રી ગંભીરવિજયજી નોટમાં લખાવે છે કે 'આ પદ ક્ષેપક છે,' એટલે એની કૃતિ કરનાર કોણ છે તે શંકાસ્પદ રહે છે. આનંદઘનજીનાં બીજાં પદોની શૈલી સાથે વિચારતાં એ શંકા સુઘટિત લાગે છે. આનંદઘનજીનાં પદો બહુ ઊંડા ભાવભર્યાં અને આત્મજ્ઞાન તથા યોગરહસ્યના તલસ્પર્શી હોય છે. આ પદમાં ભાવ સુંદર છે, પણ પ્રમાણમાં ઉપરચોટિયો છે અને આનંદઘનપદોના સામાન્ય ધોરણથી ઘણો અપૂરો—ઓછો પડતો—જણાયા વગર રહે તેમ નથી. છતાં વ્યવહારજીવનને આ પદ ખાસ બોધક હોઈ ચાલુ ભાવથી ભરેલ છે, ઉપદેશક હોઈ હૃદયને સ્પર્શે છે અને પ્રેરક હોઈ મુદ્દામ પ્રશ્નને સ્પર્શે છે; તેથી એના કર્તૃત્વના પ્રશ્નને ચર્ચા પર રાખી, આપણે તેનો ભાવ વિચારી જઈએ. એની ભાષા હૃદય અને મગજ બંનેને અસરકારક થાય તેવી છે. આ મૂળ પ્રશ્નની વિચારણા સહજ પદાંતે કરી છે બાકી તદ્યોગ્ય પ્રસંગ પર ઉપોદ્ઘાત માટે મુલતવી રાખી આપણે પદના ભાવમાં લયલીન થઈએ.

પદ[1]

(રાગ–કાફી)

ए जिनके पाय लाग रे, तुने कहीयें केतो. ए०
आठोई जाम फिरे मदमातो, मोह निंदरीया शुं जाग रे. तुने० १

અર્થ—અરે ભાઈ! એ જિનેશ્વર ભગવાનને પગે લાગ. તને તે કેટલું કહીએ? આઠે પહોર—આખો દિવસ—આમ મદમસ્ત થઈને અભિમાનમા ફર્યા કરે છે, પણ હવે આ તારી મોહ નિદ્રામાંથી—અજ્ઞાનની ઊંઘમાંથી—જાગ. (૧)

વિવેચન—અરે ચેતન! તને તે કેટકેટલું કહીએ? જે જિનદેવનું તારી પાસે અનેક વાર વર્ણન કર્યું છે, જે રાગદ્વેષથી રહિત છે, જે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સંસારનો પાર પામી મુક્તિપદે બિરાજમાન થયા છે, જે તને માર્ગદર્શન કરાવી ગયા છે, તેને તું પગે લાગ. પગે લાગવાનું માત્ર એક જ કારણ છે: આદર્શને સન્મુખ રાખવાનું. આપણે જેવા થવું હોય તેને સન્મુખ રાખવા ઘટે, અને તેના જેવા થવાની તમન્ના ઊંડાણમાંથી નીકળવી ઘટે. જિનદેવ કાંઈ આપી દેવાના નથી, આત્મિક વસ્તુ કોઈથી આપી શકાતી નથી, એને લેવા માટે બહાર જવું પડે તેમ નથી, એની માગણી હાથ જોડી કોઈ પાસે કરવી પડે

શબ્દાર્થ—કેતો=કેટલું. આઠોઈ=આઠે. જામ=પહોર, ત્રણ કલાક. નિંદરીયા=નિદ્રા, ઊંઘ. શું=માંથી.

૧. આ પદ પ્રતમાં ન હોવાથી પાઠાંતર-પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

તેમ નથી,—પણ અંદરથી જ એ પ્રકટ થાય છે. તારે જો તારું ખરું સ્વરૂપ જોવું કે પ્રકટ કરવું હોય તો જિનદેવને પગે લાગ.

તું અનંત ગુણોથી ભરેલો છે, આનંદનું ધામ છે, ચારિત્રરમણતામાં રાચનારો છે, પરમતત્ત્વના અપૂર્વ ખજાનાનો માલિક છે અને અવિચળ શાંતિમાં વસનારો છે. તેને બદલે તેં પોતે તારી સ્થિતિ કેવી કરી મૂકી છે તે જરા વિચારી જો. તું તો આઠે પહોર મદમાં ઘેરાયેલો પડ્યો રહે છે, તને બે-પાંચ ગામનું ધણીપહું મળી ગયું હોય, કે પાંચ-પચીસ નોકરની શેઠાઈ મળી ગઈ હોય તો તું ધરતી પર પગ મૂકતો નથી! તારા નાના વર્તુળમાં કોઈ તારાં વખાણ કરે એટલે તારા જેવો ડાહ્યો, વ્યવહારુ કે કુશળ કોઈ દુનિયામાં થયો નથી એમ માની લે છે. આ વાત ટૂંકામાં કરીએ તો, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના તાનમાં મસ્તાન રહે છે, અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપવા મથામણ કર્યા જ કરે છે. આ રીતે આઠે પહોર એના પસાર થાય છે. એને ઊંઘમાં સ્વપ્નાં પણ આવાં જ આવે છે. 'હું અને મારું'ની ભ્રમણા, પોતાના સ્થાનની મહત્તા અને પોતાની આવડતનાં બણગાંમાં એ ઊંચો ને ઊંચો રહે છે. પોતાની જાતની મહત્તામાં મોટાઈ માને છે.

મોહ પ્રાણી ઉપર બે પ્રકારની અસર કરે છે: કાં તો એને દારૂનો નિશો ચઢાવી એને ઠેકાણાં વગરનો કરે છે; અથવા એનું ઘેન ચઢાવી એને ઊંઘમાં નાખી દે છે. મોહ રાજાનું વર્ણન કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે :

"એ મોહ રાજાનું અવિદ્યા નામનું શરીર છે. એ શરીર વૃદ્ધ હોવા છતાં આ દુનિયામાં શું કરી શકે છે, તે જાણવા જેવું છે : એ અનિત્ય વસ્તુમાં નિત્યપણાનું ભાન કરાવે છે, અપવિત્ર વસ્તુને તે ખૂબ પવિત્ર અને શુદ્ધ મનાવે છે, દુઃખથી ભરપૂર વસ્તુને તે સુખરૂપ બતાવે છે, અનાત્મ વસ્તુમાં તે આત્મપણું દેખાડી આપે છે, એટલું જ નહિ પણ, શરીર વગેરે પુદ્ગલોમાં તે મમતા ઉત્પન્ન કરી જાણે તે પ્રાણીનાં પોતાનાં હોય તેવો ભાવ પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે પરવસ્તુઓમાં પોતાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને પરિણામે પ્રાણીઓને તે પરભાવ ઉપર એટલા બધા આસક્ત બનાવી દે છે કે પ્રાણી પોતાનું (આત્મ) સ્વરૂપ નહિ ઓળખીને નકામા અનેક પ્રકારના કલેશો પામે છે. એ મોહરાજાનું અવિદ્યા શરીર, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઘડપણથી તદ્દન જીર્ણ થઈ ગયું છે તોપણ તેનામાં ખૂબ શક્તિ હોવાને કારણે તે નિરંતર મહાપરાક્રમી રહે છે. એનું જોર એટલું બધું છે કે મોટા મોટા રુદ્ર (શિવ-શંકર), ઉપેન્દ્ર (વિષ્ણુ), નાગેન્દ્ર (શેષનાગ) ચંદ્ર અને વિદ્યાધરો તથા તેવા બીજા મોટાઓ પણ એ દાદાની આજ્ઞાનું જરા પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી.[1] "

મોહ રાજાના વર્ણનનો આ તો એક ભાગ છે. તેનો ખુલાસો ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. નું અવિદ્યાશરીર સમજવા યોગ્ય છે. એની મહામૂઢતા પત્ની, મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ,

૧. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, ભાગ બીજો, પ્ર૦ ૪, પ્ર૦ ૯, પૃ૦ ૮૧૦-૧૧.

એ સેનાપતિની કુદૃષ્ટિ ભાર્યા, એ મોટા મહારાજાના રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર પુત્ર, એનો ઘણો મોટો પરિવાર, એનો મકરધ્વજ જેવો દેવને નચાવનાર સેનાની, એ સેનાનીની રતિ નામની પત્ની, એની પાસે બેઠેલા પાંચ મનુષ્યો, મકરધ્વજનો પુંવેદ, સ્ત્રીવેદ અને પંઢ-વેદનો પરિવાર, સહેલાઈથી રમતા સોળ કષાય–બાળકો, એના છોકરાઓનો આખો મોટો પરિવાર અને એણે રચેલી આખી બાજીનું વર્ણન વાંચ્યુ, વિચાર્યું અને અવધાર્યું હોય[2] તો માલૂમ પડે કે આ મોહની નિદ્રા એ શી વસ્તુ છે. એ નિદ્રામાં પડેલો માણસ જાગતો છતાં ઊંઘે છે, સૂતો છતાં જાગે છે, બોલતો છતાં પરવશ રહે છે અને એકંદરે એવું વિચિત્ર નાટક ભજવે છે કે જાણે એ ઊંઘમાં નાચતો હોય, સ્વપ્નમાં રાચતો હોય, મદારીના દોરડે માંકડાની જેમ વર્તતો હોય તેવો લાગે છે.

પ્રાણીની આખી ચેષ્ટા જ જ્યાં પરાધીન હોય છે, જ્યાં એની આત્મશક્તિ સ્થગિત થઈ જાય છે, ત્યાં એની અને નિદ્રાધીનની સ્થિતિમાં તફાવત રહેતો નથી. એ હાલતો–ચાલતો હોય તોપણ ઊંઘતો લાગે છે. આવી નિદ્રામાંથી ભાઈ, જાગ્રત થા, પ્રમાદનો ત્યાગ કર, તારા વિશિષ્ટ સ્વરૂપને ઓળખ, અને તારી પરિસ્થિતિને પિછાણ. તું કોણ ? કેવી ઊંઘમાં પડી ગયો છે ? કોને આધીન પડી ગયો છે ? અને કેટલો નીચો ઊતરી ગયો છે ?—તે વિચાર અને તારી મોહનિદ્રાને દૂર કર. આ મોહ આત્મિક સૃષ્ટિમાં ખરેખર, નિદ્રાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રાણીને તંદ્રા કરાવે છે, એની બુદ્ધિને વિવેકશૂન્ય બનાવે છે, એને સ્વપ્નદશાવત્ તરંગી બનાવે છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો, નિદ્રાદશાની સર્વ પરિસ્થિતિ તેનામાં દેખાડી આપે છે. આવી મોહનિદ્રામાંથી તું જાગ, અને સાવાધાન થઈ જા. (૧)

प्रभुजी प्रीतम विना नहीं कोई प्रीतम, प्रभुजीनी पूजा घणी माग रे. तुने० २

અર્થ—આ પ્રભુ સિવાય તારા કોઈ ખરા પતિ નથી, સાચા માલિક નથી; એ પ્રભુજીની પૂજા ઘણી મોકળાશ કરનારી છે, મોટો આંતરો તોડનારી છે. (અથવા એ પ્રભુની પ્રજાને તું ખૂબ માંગી લે, યાચી લે.) (૨)

વિવેચન—તું નોકર હો તો અન્યને શેઠ માન નહિ; તું સ્ત્રી હો તો પ્રભુ સિવાય અન્ય કોઈને તારા પતિ માન નહિ; તું મજૂર હો તો પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈને તારા ધણી માન નહિ. સ્ત્રીને પતિ કોણ હોય ?–જે એના પર સદા પ્રેમ રાખે, જે એના સુખદુઃખમાં સાથી તરીકે રહે. આવા પ્રીતમ તો ખરા પ્રભુ છે, પરમાત્મા છે. એ તને દુઃખમાંથી ઉદ્ધરીને તેના જેવો બનાવી શકે. આવા પ્રભુની પૂજા તું ખૂબ માગી લે. એ પૂજા તારી આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિને હમેશને માટે દૂર કરનાર છે અને નિરંતરના શુદ્ધ આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

'પ્રીતમ'—આ શબ્દ પતિ, પ્રભુ કે ધણીનો ભાવ બતાવે છે. એ પ્રિયતમ શબ્દનું

શબ્દાર્થ—પ્રીતમ = પતિ, પ્રિયતમ. માગ = માંગ, માંગણીકર (ક્રિયા), અથવા મોકળાશ, અંતર (નામ).

૨. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં આ સર્વનો વિસ્તાર છે.

નાનું સ્વરૂપ છે. પ્રિયતમ એટલે સર્વથી વધારે વહાલા. પ્રીતમજી પર અનેક પદો રચાયાં છે. ચિદાનંદજીનું છાસઠમું પદ 'હો પ્રીતમજી, પ્રીતકી રીત, અનિત્ય તજી ચિત્ત ધારીયે' એમાં પ્રીતમજી તરીકે શુદ્ધ ચેતનજીને અવબોધ્યા છે અને અનેક સ્થાનકે પતિને પ્રીતમ કહ્યા છે. વહેવારના પતિ સાથેનો સંબંધ તો અલ્પ કાળનો છે અને યમરાજનું આવાહન આવે એટલે ખલાસ થનારો છે; માટે ચેતનાને કહે છે કે પ્રભુજી પ્રીતમ વગર બીજા કોઈ તારા ખરા પ્રીતમ નથી. ચિદાનંદજીના સદર પદમાં સમતા પતિને સમજાવે છે અને પતિ ઘેર આવે છે. અહીં ચેતનાને કહે છે કે તારો ખરો પતિ તો પ્રભુ જ છે. એ નિરંજન, નિરાકાર છે, જ્યોતિસ રૂપી છે, અનંત આનંદમાં મગ્ન છે અને તું અને તે એક જ છો. પ્રભુ તો આદર્શ છે, પણ એને તું પ્રિયતમ માનીશ એટલે તારામાં પ્રિયતમનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકટ થશે, તું પ્રભુ જેવા ચેતનરાજની સમોવડ થઈ જઈશ અને પ્રીતમ સાથેનો વિરહકાળ પૂરો થશે. જ્યાં રાગ-દ્વેષ ન હોય, પૌદ્ગલિક ભાવમાં રસ ન હોય, અને અનંત ગુણમાં રમણતા હોય એ તારા પ્રભુ છે, એ તારા પ્રિયતમ છે અને એની વગરના પ્રીતમને તું શોધીશ નહિ. એવા પ્રભુની પૂજા તું ખૂબ માગ.

અથવા 'માગ' એટલે મોકળાશ. પ્રભુની પૂજા ખૂબ મોકળાશ-છૂટ કરનાર છે. અત્યારે તું રાગ-દ્વેષ-મોહ-જનિત નાના વર્તુળમાં અટવાઈ મારાતારાની દુગ્ધામાં પડી ગયેલ છે, પણ પ્રભુજીની પૂજા તો ખૂબ વિશાળતા અને મોકળાશ કરનાર છે, તારી સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદાને વિશાળ બનાવનાર છે, તારું આખું વાતાવરણ અનેરું કરનાર છે. આ રીતે 'માગ' શબ્દને ક્રિયાપદ લઈએ તો માગણી કરવી અર્થમાં અને નામ લઈએ તો મોકળાશના અર્થમાં-બન્ને રીતે સારો ભાવ રજૂ કરે છે.

પ્રથમ ગાથા પૂજ્ય ગુરુનો સીધો ઉપદેશ રજૂ કરે છે, ત્યારે આ બીજી ગાથા ચેતનાને ઉદ્દેશીને ઉપદેશક બોલતા હોય એવો ભાવ બેસે છે. દરેક વ્યક્તિને પ્રીતમ તરીકે સંબોધી શકાય, પણ તેમ કરવા જતાં ભાવ જરા ખેંચવો પડે છે. (૨)

હવે પછીની ત્રીજી ગાથાનું પ્રથમ પાદ જિનેશ્વર દેવને અને છેલ્લું પાદ ચેતનને ઉદ્દેશીને લખાયેલું જણાય છે.

मवका फेरा वारी करो जिनचंदा, 'आनंदघन' पाय लागा रे. - तुने० ३

અર્થ—હે જિનચંદ્ર! આ સંસારના ફેરાને અટકાવીને આનંદઘન બનાવી દો : આ પ્રમાણે હું પગે લાગીને (આપને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું.) (આવું જેની પાસે તમે યાચી શકો તેવા પ્રભુને પગે લાગો.) (૩)

વિવેચન—હે જિનચંદ્ર! આ સંસારના ફેરા અટકાવી દઈને હવે તો મને આનંદઘન કરી દો. આ સંસારના ફેરા ફરીને હું તો થાકી ગયો છું. એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ

શબ્દાર્થ—વારી = અટકાવી. પાય લાગ = પગે લાગીને.

યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી, અને એવું કોઈ કુળ નથી, જ્યાં સર્વ જીવો અનંતવાર જીવ્યા અને મર્યા ન હોય. અને મારું આ ચક્રભ્રમણ અવિરતપણે ચાલ્યા જ કરે છે. હવે મને એક સ્થાને આનંદમાં અનંતકાળ માટે બેસવાનું થાય એવું હે પ્રભુ! કરી આપો, અને મારી આ રખડપટ્ટીને અળસાવી દો.

ભવ એટલે સંસાર. સંસાર તો એવો છે કે એને અવકાશ આપ્યો હોય તો એ આગળ સરતો જ જાય. એમાં ઇંદ્રિયના વિષયો, કષાયો તથા હાસ્ય–શોક–ભયાદિ મનોવિકારો ભરેલા છે; એના ચક્રમાં એક વાર ચઢ્યા પછી એમાંથી નીકળવું ભારે આકરું બને છે. ઉપર જણાવેલ મોહ મહારાજે એમાં એવું તો સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે કે એ જ્યાં ત્યાંથી જુદા જુદા આકારે અંદર ઘૂસી જઈ પ્રાણીને હેરાન–પરેશાન કરી તદ્દન પરવશ બનાવી મૂકે છે અને એક ઠેકાણે એને સ્થિર રહેવા દેતા નથી. હે પ્રભુ! મારા નાથ! આ ભવના મારા ફેરાઓ હવે અળસાવી દો, મને આનંદમય બનાવી દો. આ આનંદ અને રતિ વચ્ચે ઘણો ફેર છે. આનંદને આત્મા સાથે સંબંધ છે, જ્યારે 'રતિ' પૌદ્ગલિક બાબતો કે વસ્તુઓમાં વિલાસ માને છે. અને 'ઘન' શબ્દની પસંદગીમાં તો ભારે ઊંડાણ છે. લાભાનંદ મહાત્માએ પોતાના નામની સંજ્ઞા 'આનંદઘન' રાખી ત્યાં આનંદનો સમૂહ એ અર્થ બેસતો આવે છે. મારો ભવનો ફેરો મટાડી હે જિનચંદ્ર! આનંદમય કરી દો—આ પ્રાર્થના છે.

અથવા હે આનંદઘન! સંસારના ફેરા મિટાવીને મને જિનચંદ્ર–તીર્થંકર થવાનું સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી આપો, મને આનંદમય કરી દો, મારા સંસારના ફેરા ટાળો. અથવા મારા ભવના ફેરા વારી મને જિનચંદ્ર બનાવી આપો. તેથી આનંદઘનને તું પગે લાગ.

તને તે શું કહીએ? અને કેટલું કહીએ? એવા વીતરાગને પગે લાગ. તારે એવા થવું હોય તો એને પગે લાગ, એને પગલે ચાલ અને એની સેવા ઉઠાવ.

ઉપસંહાર—આ વ્યવહારુ પદમાં ઘણો ઊંડો ભાવ છે. એની કૃતિ, શૈલી અને શબ્દરચના જોતાં એ આનંદઘનની કૃતિ ન હોય એમ માનવાને ઘણાં કારણો દેખાય છે. નીચેનાં કારણો વિચારવાં:—

(क) આનંદઘનજીની ભાષામાં ઊંડો યોગ હોય છે; અહીં વ્યવહારુ ચાલુ વાતનો યોગ છે.

(ख) આનંદઘનજીનું પ્રત્યેક પદ એક મુદ્દા પર હોય છે, અને એનો આશય છેલ્લી પંક્તિમાં સમુચ્ચયીકરણ કરીને મૂકેલ હોય છે. આ પદમાં તે શૈલીથી ઊલટી રીતિ દેખાય છે.

(ग) આનંદઘન કદી સીધો ઉપદેશ આપતા નથી; એમનો ઉપદેશ અનુમિતિ (inference)થી હોય છે. આ પદમાં સીધો ઉપદેશ છે તે અન્ય પદોથી આ પદને જુદું પાડનારું તત્ત્વ દેખાઈ આવે છે.

(घ) આનંદઘનની ભાષામાં ગૂઢતત્ત્વ (mystery) હોય છે, આમાં ઉઘાડી વાત છે. એ આનંદઘનની જાણીતી શૈલીથી જુદી જ વાત છે. એ વાતના ગુણદોષનો પ્રશ્ન અલગ છે. આ તો ભાત પાડનાર તત્ત્વ હોઈ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

(ङ) 'નમો મુજ નમો મુજ રે' ગાનાર 'એ જિનકે પાય લાગ' એવી વાત કરે નહિ; 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' ગાનાર 'તુને કહીએ કેતો'–ગાય એમાં વાંધો નથી, પણ અકલ્પ્ય ઘટના છે.

(च) પ્રથમ ગાથા જેને ઉદ્દેશીને લખાણી છે, તેનાથી બીજામાં ફેર થઈ જાય છે અને ત્રીજી ગાથામાં તો બે વાર પલટો લેવો પડે છે અને ઉદ્દેશ્ય બદલવા પડે છે એ આનંદઘનની પદ્ધતિથી જુદી જ દિશા છે.

(छ) અને 'પ્રીતિ'નું આખું તત્ત્વજ્ઞાન 'ઋષભ જિણંદસું પ્રીતડી'માં ગાનાર 'પ્રભુજી પ્રીતમ વિણ કોઈ નહિ પ્રીતમ' જેવી સાદી વાત કરે નહિ. એની ચિત્તપ્રસન્નતાની વાત કે નિરુપાધિક પ્રીતિની વાત આખી અનોખી છે, અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર મુકાયેલી છે અને એમની સામાન્ય કૃતિથી તદ્દન જુદી પડી જાય તેવી છે.

આ તો કાવ્ય અને ભાષાદૃષ્ટિની ચર્ચા છે. બાકી આ પદનો ભાવ સામાન્ય મુમુક્ષુને ખૂબ અસર કરનાર, સમજુને વિચારમાં નાખી દે તેવો અને આરાધકને પ્રેરણાદાયી છે. વારંવાર કહીને કેટલું કહેવું? અને શા માટે કહેવું? ચેતન! તારે એવા થવું હોય તો એ જિનદેવને પગે લાગ; એ અદ્ભુત આદર્શને તું જમાવી દે, તારામય બનાવી દે.

આ પદ પ્રાથમિક દશાના યોગવાંછુને બહુ ઉપયોગી અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય હોઈ તેના પર બહુ જરૂરી વિવેચન કરવા પ્રેરણા થઈ છે; વિશેષ વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી; કારણ કે ભાવ સમજીને અંતરમાં ઉતારી શકાય તેવો છે. છેલ્લી એક વાત કરી વિવેચન ખતમ કરીએ. ઉપદેશમાં એક ને એક વાત ફરી ફરી કહેવામાં વાંધો નથી. વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ કહે છે કે 'તીર્થંકર મહારાજે પ્રણીત ભાવો અથવા તેમના ગણધરોએ કહેલા ભાવોને અનેક વાર અનુકીર્તન કરવામાં આવે તે પુષ્ટિ કરનાર જ થાય છે. જેમ વિષનાશ માટે મંત્રપદનો અનેક વાર ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તે દોષ નથી, તેમ રાગરૂપ વિષના નાશ માટે વારંવાર એકની એક વાત કહેવામાં આવે તે પુનરુક્તિ દોષની કક્ષામાં આવે નહિ. જેમ એક વાર આપેલું ઔષધ વ્યાધિનાશ માટે ફરી ફરીને દિવસો સુધી આપવામાં આવે તેમાં દોષ નથી, તેમ રાગ નામના વ્યાધિના નાશ માટે પુનઃ પુનઃ એક વાત કહેવામાં આવે તેવી રીતે જ અર્થપદની યોજના કરવી અને તેમ કરવું તે ઉચિત અને સુયોગ્ય છે. જેમ વૃત્તિ માટે (ભરણ-પોષણ ચલાવવા, રોટી પેદા કરવા) માણસ એકનું એક કામ દરરોજ વારંવાર કરે છે, તેમ

વિરાગ કરનારી વાતો હેતુસર વારંવાર ફરી ફરીને કરવી.[1]

આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી પુનરુક્તિ દોષનો પ્રસંગ લેખક કે કથકને માથે કદી ન આવે, અને મુદ્દામ વાત આકારફેરે થયા કરે એટલા માટે 'કેતો' એટલે કેટલું કહેવું, એવા અર્થ સાથે કેટલી વાર કહેવું એ વાત આ પદમાં કરી છે અને એમાં દોષ નથી પણ પ્રેરણા-દૃષ્ટિએ ખાસ લાભ છે એ વાત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. (૧૦૨)

૫૬ એકસોત્રણમું

ભૂમિકા—વ્યવહારુ શબ્દોમાં આ પદમાં બહુ ઉપયોગી વાત કરી દીધી છે. એનો અર્થ સુગમ હોઈ બહુ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એનો આશય સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ:—

સંસારી જીવ પોતાના વેપાર-ધંધામાં પડ્યો છે, છોકરા-છોકરીનાં વેવિશાળ, અભ્યાસ અને ઉછેરમાં અટવાઈ ગયો છે, નોકરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાના ફાંફા મારવામાં ગૂંચવાઈ ગયો છે, અને વાતમાં કાંઈ માલ ન હોય એવાં કામોમાં આત્મા જેવી ચીજને વીસરી સંસારમાં અટવાયા કરે છે, અને વિના કારણ અડધો અડધો થઈ જાય છે.

प्रभु भज ले मेरा दिल राजी रे प्रभु०
आठ पहोरकी चोसठ[2] घडीयां, दो घडीयां जिन साजी रे. प्रभु० १

અર્થ—(હે ચેતન! હે જીવ!) તું પ્રભુને-પરમાત્માને ભજી લે, સેવી લે. (તું એમ કર તેમાં) મારું દિલ પ્રસન્ન છે, એમાં મને આનંદ છે. જો, આઠ પહોરની કુલ સાઠ ઘડીઓ થાય (તેમાંથી કાંઈ નહિ તો) ઓછામાં ઓછી બે ઘડી સુધી જિન મહારાજને સેવી લે. (૧)

વિવેચન—સંસારના રંગમાં રંગાઈ ગયેલા, ગાડી-વાડી-લાડીના ચક્કરમાં પડી ગયેલા માણસને કહે છે કે ભાઈ! થોડા વખત પ્રભુને ભજી લે, એને યાદ કરી લે, એના નામની માળા ફેરવી લે; કાંઈ નહિ તો એટલું પણ કરીશ, તોપણ મને તે વાત ગમશે. જો ભાઈ!

શબ્દાર્થ—ભજ લે = ભજી લે, સેવી લે, પૂજી લે. મેરા = મારા. દિલ = મન. રાજી = ખુશી, લહેરમાં. પહોર = ત્રણ કલાક, દિવસનો આઠમો ભાગ. ઘડીયાં. = ૨૪ મિનિટની એક ઘડી; એક પહોરની સાડા સાત ઘડી; એક દિવસની સાઠ ઘડી થાય. દો = બે. સાજી = પૂજી, સુસજ્જિત કરી, સેવી.

૧. પ્રશમરતિ, શ્લોક ૧૨-૧૫ નો ભાવાર્થ.

૨. મુદ્રિત ચોથી આવૃત્તિમાં સાઠ છાપેલ છે: ખરી વાત પણ સાઠની છે: પણ અસલ પાઠ ચોસઠનો લાગે છે (ચર્ચા વિવેચનમાં). આ પદ મારી પાસેની પ્રતમાં નથી. મુદ્રિત પદમાં ત્રણ આવૃત્તિમાં ચોસઠનો પાઠ છે. -વિવેચનકાર.

આખા રાત–દિવસના મળીને આઠ પહોર થાય છે અને એક એક પહોરની સાડાસાત ઘડી (૨૪ મિનિટ) થાય છે એ તો તને ખબર છે. આખા દિવસની ચોસઠ ઘડી પ્રભુ-ભજનમાં કાઢ તો તો બહુ સારું, પણ એટલું ન બને તો આખા દિવસમાં બે ઘડી તો પ્રભુભજન માટે અલગ પાડ. એ તો માત્ર દિવસનો લગભગ ત્રીસમો ભાગ થયો. કાંઈ નહિ તો એટલો વખત તો પ્રભુસેવન માટે જુદો પાડ. મતલબ, આઠ પહોર દહાડામાં બે ઘડી સામાયક જેટલો કાળ આત્મગુણવિચારણામાં કે પરમાત્માના ધ્યાનમાં કાઢ. આખો દિવસ મજૂરી કર્યા કરીશ, અને મોત આવશે ત્યારે આ સર્વ મૂકીને ચાલ્યો જઈશ, એમાં તે કાંઈ અક્કલની વાત છે? માટે, કાંઈ નહિ તો, છેવટ બે ઘડી તો માની લીધેલા વ્યવહારનો ભાર માથા પરથી ઉતાર અને કોઈ નવીન વાતાવરણ ઊભું કર; અત્યારના તારા વ્યવહારથી કાંઈક ઉચ્ચ દશાનો સાક્ષાત્કાર થાય એવું કાંઈ કર. ગમે તે કર, પણ બે ઘડી તારે પોતાને માટે દરરોજ અળગી કાઢ. તળાવની પાળ તૂટશે અને પાણી ચાલવા માંડશે, ત્યારે બુદ્ધિ આવશે, તે પણ નકામી છે અને પછી ખેદ કે પશ્ચાત્તાપ થશે તે પણ અર્થ વગરના છે. માટે, કાંઈ નહિ તો, બે ઘડી તો પ્રભુભજન, આત્મચિંતવન ધ્યાન કે વિચારણામાં દરરોજ કાઢ.[1] (૧)

दान पुण्य कछु धर्म कर ले, मोह मायाकूं त्याजी रे. प्रभु० २

અર્થ—અને ભાઈ! દાન, પુણ્ય અને એવું એવું કાંઈ ધર્મ (સારું કામ) કરી લે અને તે માટે મોહ અને માયાને તજી દે. (૨)

વિવેચન—અને ભાઈ! સામાયક જેટલો સમય પ્રભુપૂજન કે ભજનમાં કાઢીશ તેમાં તને ખૂબ શાંતિ વળશે. આ દુનિયામાં રખડાવનાર મોહરાજા છે. આ મોહરાજાનો ત્યાગ કર. અને મોહરાજાનો મંત્ર 'અહં અને મમ' છે. 'હું' અને 'મારું' એ મહામંત્રને પરિણામે પ્રાણી પુદ્ગળમાં રાચે છે, ધનમાં માચે છે અને ગુમાનમાં નાચે છે. આ મમતા મોહરાજાની ધર્મપત્ની છે અને આખા સંસારનું મૂળ કારણ છે. એ આંખ પર અંધી ચઢાવી દે છે, અને

શબ્દાર્થ—કછુ = કાંઈ. ધર્મ = પુણ્ય કર્મ, સારું કામ. ત્યાજી = ત્યાગી, છોડી દઈ, તજી દઈ. માયા = મમતા, સ્નેહ, મારાપણું.

---

૧. 'ચોસઠ' પાઠ સર્વ ગાયકોને મુખે સાંભળ્યો છે, સંબંધ પરથી અને ધ્વનિકાવ્યની નજરે એ જ અસલ પાઠ હોય એમ લાગે છે, પણ છાપેલ પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિમાં 'સાઠ' પાઠ આપ્યો છે, તે કોઈ ગનુનરી કરનાર, હિસાબી માણસનું કામ જણાય છે. બી. મા. ની પ્રથમ ત્રણ આવૃત્તિમાં 'ચોસઠ' પાઠ છે: માત્ર ચોથીમાં 'સાઠ'માં પાઠ છાપેલ છે. આની તો અનેક ભૂલો વ્યવહારમાં ચાલતી જોવામાં આવે છે. જે નજરે સાત વારના સાત દિવસને આ(૮)વાડિયું કહી શકાય તે નજરે આઠ પહોરની ૬૪ ઘડી ગણી શકાતી હશે એમ મને લાગે છે. વરસના ૧૨ માસ—અધિક માસ આવે તોપણ બાર માસ—ગણીએ, ૩૫૫ દિવસ માટે ખામણા કરીએ ત્યારે 'તિન્નિસયસઠ્ઠી રાઇંદિયાણં' અને જે પખવાડિયામાં ચૌદ દિવસ થયા હોય કે સોળ થયા હોય તેમાં ઉપાડી રીને પંદર રાત્ર–દિવસ કહીએ તો આઠ પહોરની ચોસઠ ઘડી પણ કહેવાય. ઔપચારિક નજરે એ વાત સુયોગ્ય છે અને શાસ્ત્રગણનામાં ઉપચારને પણ સ્થાન હોઈ પૂર્વ પુરુષોએ એનો સ્વીકાર કર્યો હશે એમ મને લાગે છે. –વિવેચનકાર.

અધમ ઇચ્છાઓ જાગ્રત કરે છે, અને તેને ખોટી દલીલોથી પોષે છે. આ મોહરાય અને તજ્જન્યા માયા–મમતાનો ત્યાગ કરી દે, તેના પર વિજય મેળવી લે. માયા એટલે મમતા. એનો અર્થ છળ–પ્રપંચ પણ થાય, પણ અહીં સંબંધથી તેને મમતા અર્થમાં સમજવાની છે.

અને ભાઈ! કાંઈ દાન–પુણ્ય કે એવા પ્રકારનો વ્યવહારુ ધર્મ કાંઈ કર. અંતે આ તારી વસાવેલી અને તેં તારી પોતાની માની લીધેલી આખી સૃષ્ટિ છોડીને એક દિવસ જવું પડશે તે વખતે ભંડાર કે તિજોરી કોઈ સાથે આવવાની નથી. માટે કાંઈ દાન કર, કોઈ સત્પાત્રને આપ, સારી સંસ્થાઓને આપ, યોગ્ય પીડિતને પોષ, દુકાળ, મંદવાડ કે અછતથી હેરાન થનારાને આશ્રય આપ. આવું કાંઈ કરશે તે તારી સાથે આવશે. ત્યાગ–ધર્મની શરૂઆત દાનથી થાય છે અને દાનમાં પોતાની શક્તિ અને સામાની જરૂરીઆત પર નિગાહ રાખવાની છે. આટલું કાંઈ કરીશ તો તે સાથે આવશે, અને તને ટેકારૂપ થશે. દાનમાં પૈસાના દાનથી જ અટકવાનું નથી. એમાં વિદ્યાદાન, સેવાદાન, સેવાસમયદાન વગેરે અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. અને પુણ્યમાં સારાં કૃત્યો સર્વ આવે છે. અસહાયને સહાય, જરૂરવાળાને સલાહ, પ્રામાણિક વ્યવહાર, અવસરે ઊભા રહેવું, સત્સંગ વગેરે અનેક બાબતોનો પુણ્યમાં સમાવેશ થાય છે. તારાથી બને તેટલું દાન–પુણ્ય કર અને એ રીતે 'કછુ'–કાંઇક ધર્મ કર. આમ ને આમ તણાઈ જઈશ અને ચાલ્યો જઈશ તો ખાલી હાથે તને તરવાનો માર્ગ પણ નહિ મળે, માટે કાંઈક કર, થોડું પણ કર, અને તારા જીવનને ઉજાળ.

જેને આત્મપ્રગતિ સાધવી હોય તેને સર્વત્યાગનો માર્ગ જ શ્રેયકારી અને આદરણીય છે. પણ એ મહાન સર્વસ્વત્યાગની શરૂઆત 'દાન' ધર્મથી થાય છે, કારણ કે વસ્તુ કે ધન પરની માયા ઉડાડવી એ પણ શરૂઆતમાં તો મોટી વાત છે. તેથી પ્રાથમિક પ્રગતિ–પંથમાં દાનધર્મને અગત્યનું સ્થાન છે.

'દાનપુણ્ય'—દાન અને પુણ્ય એમ પણ અર્થ થાય અને દાનરૂપ પુણ્ય એ અર્થ પણ થાય. 'દાનપુણ્ય કરો' એ વાકય પ્રચલિત છે અને સહજ સમજાય તેવું છે. આ ગાથામાં દાનપુણ્ય અથવા તેવા જ બીજા ધર્મ કરવાની વાત કરી. ધર્મ એટલે ફરજ.[1] કાળ, સ્થળ અને સંયોગો પ્રમાણે આ ધર્મમાં ફેરફાર થાય છે, અને વિવેક વાપરી પાત્રદાન થાય તો મહાલાભ કરાવે છે. કીર્તિદાનને બહુ અગત્ય અપાતી નથી, પણ કાંઈ ન આપનારની સરખામણીમાં કીર્તિદાન કરનાર પણ ખોટો નથી. સુપાત્રદાન સારું છે, અભયદાન (જીવિતદાન) શ્રેષ્ઠ છે અને અનુકંપાદાન હૃદય બતાવે છે. દાનમાં વિવેકની જરૂર છે. ભૂંજીને વાવનારને એ ઊગે નહિ. આપવું થોડું અને બડાઈ ઘણી હાંકવી, નામનાનો મોહ રાખવો, એ ભૂંજીને વાવવાનો પ્રકાર છે. પણ દાનની શરૂઆતમાં તો તે પણ ઇષ્ટ ગણાય છે. (૨)

૧. 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ છે. અહીં ધર્મ એટલે દાન કે એવું કોઈ સુકૃત્ય. ધર્મ શબ્દ ઘણો વિશાળ અને બહુઅર્થી છે. –**વિવેચનકાર.**

'आनंदघन' कहे समज समज ले, आखर खोवेगा बाजी रे. प्रभु० ३

અર્થ—આનંદઘન કહે છે કે હે ભાઈ! જરા સમજી લે, સમજી લે; (નહિ સમજ તો) આખરે કુલ બાજી ખોઈ નાખીશ, વેડફી ઉડાડી નાખીશ. (૩)

વિવેચન—આનંદઘન મહારાજ ભાર મૂકીને કહે છે, વારંવાર કહે છે, કે ભાઈ! કાંઈ સમજી લે. આ તને ટૂંકામાં ભાવ સમજાવવા યત્ન કર્યો છે તે ધ્યાનમાં લઈ લે અને જરા ઊંડો ઊતર. નહીં તો આખરે આખી બાજી હારી બેસીશ. મનુષ્યભવમાં પ્રાણી કેવી બાજી માંડે છે તે આપણે જોઈએ. જન્મ્યા પછી અભ્યાસ કરવો, પરણવું, વ્યાપાર કે નોકરી માંડવાં વગેરે બાજી માંડી. અને એનો લાભ લેવામાં ન આવે તો અંતે એક દિવસ એને મૂકવી તો પડવાની જ છે. એ મૂકતી વખતે પસ્તાવો થશે કે આટલું મળ્યુ, આટલી સગવડતા હતી, પણ એનો લાભ ન લેવાણો અને અંતે બાંધી મુઠીએ આવ્યા હતા તે ઉઘાડે હાથે ચાલવાનું થવાનું! આમ બને તો તો ભારે કઠણ વાત થાય. એવું ન બને તેટલા માટે સમજી જા, યાદ રાખ, કે આ બાજીનો ત્યાગ તો જરૂર કરવાનો જ છે. તે વખતે ગ્લાનિ ન થાય તેટલું તો ઓછામાં ઓછું કરવું જ જોઈએ. આવી બાજી કાંઈ વારંવાર મળતી નથી, પરાધીન તિર્યંચો કે પક્ષીઓ લાંબી બાજી માંડી શકતાં નથી; અને દેવો ડાહ્યા કહેવાય છે, પણ બાજીનો લાભ બહુ લઈ શકતા નથી. બાકી એકથી ચાર ઇંદ્રિયવાળાને બાજીનો સવાલ જ નથી અને પરાધીન અને દુઃખી હોઈ બાજીને સમજતા પણ નથી. તને તો અત્યારે ભારે અનુકૂળતા છે. તો એ વેડફાઈ જાય તે પહેલાં તેનો લાભ લે, અને એમાં મુલતવી રાખવાની વાત ન કર. ઘડપણમાં કાંઈ કરશું એવી વાત ન કર—કોને ખબર છે કે મંદવાડ, અકસ્માત કે અન્ય કારણથી બાજી પહેલી સંકેલાઈ જાય તો પછી પસ્તાવાનું કારણ થઈ પડે. માટે કાલ કરવાનું હોય તો આજ કર અને આજ કરવાનું હોય તે હમણાં કર. એમ કહેવાય કે તું બાજી ભૂલ્યો[1] કે તને તે માંડતાં જ ન આવડી એમાં કાંઈ માલ નથી. માટે સાચો રાહ બતાવનાર સદ્‌ગુરુ તને કહે છે કે ભાઈ! સમજી લે, બરાબર સમજી લે, તારી બાજીને ઓળખી લે, અને મોહમાયા તજી દઈ કાંઈ દાનપુણ્ય કરી લે અને કાંઈ નહિ તો બે ઘડી તારા પોતાના સાચા હિતને માટે કાઢ. (૩)

ઉપસંહાર—પૂજ્ય પં૦ ગંભીરવિજય ગણિ લખાવે છે કે આ પદ ક્ષેપક છે. એની કૃતિ જોતાં કાવ્યની નજરે જે મજબૂત યોગછાયાનાં કવન યોગીરાજ આનંદઘનજીએ કર્યાં છે તેની કક્ષાએ એ પહોંચતું નથી એમ મને લાગે છે; અને મારી પાસે આનંદઘનજીનાં

શબ્દાર્થ—આખર = આખરે, છેવટે. ખોવેગા = ખોઈશ, હારી બેસીશ, ગુમાવી નાખીશ, વેડફી નાખીશ.

---

૧. ભૂલ્યો બાજી : આ વિષય પર એક લેખ લખ્યો છે તે વાંચવા યોગ્ય છે. જુઓ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' પુ૦ ૪૧, પૃ૦ ૨૫૩: એ જ લેખ 'સાધ્યને માર્ગે' પૃ૦ ૫૨-૬૦માં જુઓ. –વિવેચનકાર.

પદોની પ્રતમાં એ છે નહિ, એટલે એ પદની કૃતિ કોની છે તેનો પ્રશ્ન ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ. છતાં વ્યવહારુ માણસોને ઉપદેશદૃષ્ટિએ મધ્યમ કક્ષાવાળાની વચગાળાની નજરે એનો ભાવ ખૂબ સરસ છે. આ પદની કૃતિ ચિદાનંદજીની કક્ષા સુધી જરૂર વધે છે. એ મધ્યકાલીન યોગીઓનાં કવનોને અનુરૂપ છે અને ખાસ શિક્ષણીય હોઈ જનતાને ખૂબ લાભપ્રદ છે. એટલે એના પર મુદ્દાસરનું વિવેચન કર્યું છે. આ અને આવાં ક્ષેપક પદો વિનયવિલાસ, યશવિલાસ, વિમળવિલાસ કે ચિદાનંદજીની કૃતિઓની કક્ષામાં તો જરૂર આવે છે; કબીર, સુરદાસ કે ભોજાનાં ઉપદેશમય પદો સાથે એની ગણના બરાબર થાય છે. અને જનતાને—આમવર્ગને—ખૂબ પ્રેરક હોઈ ગાન વખતે જ સમજમાં ઊતરી જાય એવી સહજ લાક્ષણિક ભાષામાં હોઈ ખૂબ આનંદ આપે છે. એના કર્તૃત્વની ચર્ચા સાહિત્ય નજરે મજા આપશે, પણ મુમુક્ષુને તો એના સાર સાથે કામ છે. ચર્ચા તદ્યોગ્ય સ્થળ માટે મુલતવી રાખી છે; છતાં આ પ્રસંગે એક વાત તો નોંધી લેવા યોગ્ય જણાય છે; આનંદઘનનાં પદોમાં આત્મનિમજ્જન સર્વાંગી છે, એના કોઈ પણ પદમાં મધ્યમ માર્ગ જોવામાં આવતો નથી; એમાં સુમતિ ગાશે તો પ્રાણજીવનમાં સર્વ સમાવેશ માગશે; એમાં વિરહનાશ સર્વ કાળનો હશે; એમાં ચેતનનું અમરત્વ શાશ્વત દેખાશે; એટલે એમાં દિવસનાં ત્રીશમા ભાગમાં (બે ઘડી) પ્રભુભજનની વાત એમની ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ કઢંગી લાગે તેમ છે. અને બીજી વાત દાનપુણ્યની એ કદી કરે નહિ. એમને તો કર્મનો સર્વથા નાશ જોઈએ છે, એમને ભગવંત-ભજન કરી પાર જવું છે (પ્રથમ પદ), એમને વિલંબ ગોઠતો નથી એટલે એ દાનપુણ્યના માર્ગોની વાત ન કરે. એમના પ્રભુપ્રેમની કહાણી અકથ્ય છે (પદ ૪). આ દૃષ્ટિએ આ પદની કૃતિ અન્યની હોય એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

આટલી હકીકત હોવા છતાં મારા—તમારા જેવા મધ્યમમાર્ગી જીવોની આંખ ઉઘાડનાર આ પદ છે. તને ફાવે તે કર, પણ થોડું દાનપુણ્ય કરી જરા હળવો થા, અને ૨૪ કલાકમાંથી ૪૮ મિનિટ તારા ચેતનરાજ સાથે—તારી પોતાની સાથે—બેસ, એને અવધાર; એટલું પણ ન બને તો કાંઈ દાન કર. (૧૦૩)

પદ એક્સોઆરસું

ભૂમિકા—આ પદમાં એક અતિ અગમ્ય વાતની હકીકત બહુ અસરકારક કાવ્યરૂપે રજૂ કરી છે. એનું કર્તૃત્વ તો સંદિગ્ધ રહેશે જ; એ ઘણીખરી પ્રતોમાં આનંદઘનજીના પદસંગ્રહ સાથે લભ્ય થતું નથી; પણ એ પ્રશ્નની વિચારણા, આપણા અગાઉના ધોરણ અનુસાર, ઉપોદ્ઘાત કે સ્વતંત્ર લેખ પર મુલતવી રાખી પદના અર્થગૌરવ અને રહસ્ય-વિવેચનને અત્ર સ્થાન આપીએ.

આ પદમાં અનેક પાઠાંતરો હોવા જોઈએ એમ અર્થ અને અનુભવથી પં. ગંભીર-

વિજયજીએ લખાવેલ છે, તે તેના સ્થાન પર વિચારાશે. અત્ર એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે કે આ પદ કોઈ પ્રતમાંથી મળ્યું નથી. એટલે પાઠાંતર પણ અર્થ કે કલ્પના–સંભાવનાને આધારે કે સંબંધ પરથી સૂચિત છે એમ સમજવું.

આ આખું પદ વિકાસ પામેલી સમતાના મુખમાં મુકાયલું છે અને તે મિત્ર અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે. પ્રથમ વિભાગમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને ૮–૧૩–૧૪ અને ૫૦માં પદો આવી ગયાં છે અને આ દ્વિતીય વિભાગમાં એ ઢબનાં ઘણાં પદો આવી ગયાં છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન પાંસઠ અને સિત્તેરમા પદને મથાળે આવેલ 'સાખી'ઓમાં થઈ ગયું છે, એટલો ઉલ્લેખ કરી અત્ર બીજી પ્રસ્તુત વાત એ જણાવવાની રહે છે કે આ પદનો વિષય ૮મા પદ સાથે ઘણો મળતો આવે છે. એ પદમાં અનુભવને જાગૃત કરવાની જે વાત કરી છે તેની પૂર્વભૂમિકા આ પદમાં છે.

વાત એ છે કે પ્રાણી હજુ સંસારદશામાં રાચી રહેલ છે. એનામાં આગળ વધવાની શક્યતા છે, એની સત્તામાં અનેક ગુણો છે, પણ હજુ એ વિષયવાસનાથી ઉપર આવ્યો નથી. એની અંદર વિષયેચ્છાની પ્રબળતા છે. એની સાથે શુભપ્રાપ્તિ તરફ અભિસરણની પણ શક્યતા છે. તુચ્છ મનોભાવને દર્શાવનાર દુર્મતિ તેનામાં છે, તેની સાથે જ તેનામાં સન્માર્ગે લઈ જનાર ઉચ્ચ આશય કરાવનાર તત્ત્વો મોજૂદ છે. આ શુભ તત્ત્વોના સરવાળાને આપણે 'સુમતિ' અથવા 'સમતા'નું નામ આપીએ છીએ.

પ્રાણી પોતે પોતાનાં કર્મોનો કર્તા છે એ ખરું, પણ એ નિમિત્તને આધીન હોઈ પરભાવને વશ પડી જાય છે અને તે વખતે એ અધમ કાર્યો કરે છે, ન બોલવાનું બોલે છે અને માઠા વિચારો કરે છે. એવી પરાધીન દશામાં પણ એનામાં સુંદર તત્ત્વોની શક્યતા અને હાજરી છે. એ સુમતિ અથવા સમતા એવે વખતે પ્રાણીની રાહ જોઈ બેસે છે, અને 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' (પદ ૧૯મું)નો ભાવ બતાવે છે. આવે વખતે એ જે પ્રકારનું વર્તન કરે છે તેનું વર્ણન આ પદમાં ખૂબ સરસ રીતે કર્યું છે. સુમતિ પોતે અતિપવિત્ર આર્ય સાધ્વી છે. એની માર્ગપ્રતીક્ષા પતિ માટે છે, એની આતુરતા વિરહકાળના નાશ માટેની છે, અને એની લલના પતિ માટે છે. એ પતિમાં રહેલી સત્તા કલ્પી શકે છે અને પતિને એ સ્વરૂપે નિહાળવાની પોતાની લાલસાને સ્વરૂપ–આકાર આપે છે.

જૈનનો આખો વિકાસમાર્ગ યોગદૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ઇંદ્રિયનો સંયમ, મન પર અંકુશ અને કષાયો પર વિજય મુખ્યતયા દેખાય છે. તેનાં અનેક સાધનો બતાવતાં વિકાસમાર્ગમાં ધ્યાનયોગને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં આખા જૈન ધર્મનો સાર ધ્યાનયોગ બતાવ્યો છે અને તેની સિદ્ધિ માટે મનઃપ્રસાદ સાધવો જોઈએ અને તે અહિંસા વગેરે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સાધી શકાય છે એમ બતાવ્યું છે.[1] આ રીતે જ્યારે ધર્મ

[1] ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાભાષાંતર, પ્ર. ૮, પ્ર. ૧૯ પૃ. ૨૦૭૯.

ધ્યાન અને શુકલધ્યાનના પાયા ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત થતા જાય અને પ્રાપ્તિ પછી આગળ પ્રગતિ થતી જાય એ આદર્શ સિદ્ધિનો માર્ગ છે. આ ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનના માર્ગમાં સમતા બેઠી છે. એ પતિને આવતા જોઈ શકે છે, પણ ત્યાંથી આગળ જાય ત્યારે સમતાને મૂકી દે છે, મન પર વિજય મેળવી તેને પણ છોડી દે છે અને શૈલેશીકરણ કરી સર્વ યોગો પર વિજય મેળવી આત્માંતર્ગત થઈ જાય છે અને આત્મનિમજ્જન કરી આત્મા સાથે પોતાનો અભેદ સાધી લે છે. રાહ જોનારી સમતા પતિને જોઈને રાજી થાય છે, પતિને એ દશામાં પોતા સાથે ઐકય સાધતા વેદે છે. પતિ તો આગળ વધતા જાય છે એટલે પછી એમનું ગુણ-સ્મરણ કરે છે. આવી પોતાની પરિસ્થિતિ થાય ત્યારે સમતા કેવા ઉદ્ગારો કાઢે તેનું અત્ર વર્ણન છે. અને આખી હકીકત સમતા અનુભવ પાસે રજૂ કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આ પદમાં, સાધ્ય સન્મુખ લગભગ પહોંચી ગયેલા પતિના વિરહના આલાપ સલાપ છે એમ માનવું વધારે સુયોગ્ય જણાય છે. અત્યત પ્રેમમય દશામાં બોલાયેલા એ ઉદ્ગાર છે અને પતિદેવને ખૂબ ઉજ્જવળ દશામા જોયા પછી એની શકયતા છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે તો પછી આખો ભાવ સમજાય તેવો જણાય છે. આ બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી ભાવાર્થ સમજતાં સ્પષ્ટ ચોખવટ થાય છે, તે દૃષ્ટિ સવિશેષ લક્ષ્યમા રાખી આ પદને આપણે વિચારી જઈએ.

ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનની દશા ખૂબ સુદર છે એના એક એક પાયામાંથી પ્રાણી ઘણો જલદી પસાર થઈ જાય છે એના પ્રત્યેક પાયા વિગતવાર સમજવા યોગ્ય છે. યોગ ગ્રથોમાં એની વિગતવાર સમજણ આપેલી છે. સંક્ષેપથી સમજવા માટે 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' (પૃ. ૧૪૪–૧૮૧)માં એ વાતનો સાર આપ્યો છે. પણ એનો ખરેખરો ખ્યાલ તો અનુભવે જ આવે. એ પર્યુત્કૃષ્ટ દશામાથી પસાર થયેલા સ્વામી તરફ આર્યબાળા સમતા કેવી નજરે જોઈ રહી હશે, એવા પતિને મેળવવાની ભાગ્યમત્તા પર એ કેટલું વારી જતી હશે અને એને કોઈ તેમ ન કરવા સમજાવે તેની સામે એ કેવો જવાબ આપતી હશે તેની વિચારણા પદના રચયિતા સાથે પ્રથમ કરી જઈએ.

પદ[1]
(રાગ–આશાવરી)

हठीली आंख्यां टेक न मेटे, फिर फिर देखण जाउं. हठीली० ए.आंकणी.
छयलछवीली प्रिय छबि, निरखित तृपति न होई;
नट करिं इक हटकूं कभी, देत नगोरी रोई. हठीली० १.

---

૧. એક પ્રતમા આ પદ છે. તે પ્રમાણે નીચેના પાઠાંતરો પ્રાપ્ત થયા છે:—

પાઠાંતર—આખ્યા–આખે મેટે–મિટે છબિ–છબ નિરખિત–નિરખત તૃપતિ–તપત ત્રીજી પક્તિ–ઇક કરી હુંક હટકું કમી

શબ્દાર્થ—હઠીલી = જિદ્દી આખ્યા = આંખો, ચક્ષુઓ. ટેક = પણ, નિયમ મેટે = મૂકે, છોડે ફિર ફિર = ફરી ફરીને, વારંવાર દેખણ = જોવાને છયલછબીલી – છેલછબીલાની, મોહક અને રૂપાળાની, લહેરી લાલાની, મનમોહન મનોહરની: અથવા મનોહર પ્રિય = વહાલી છબી = તસવીર, કાંતિ, સુરત નિરખિત =

અર્થ—જીદે ચઢેલી આંખો પોતાની ટેક છોડતી નથી. (એને એમ થાય છે કે) જાણે ફરી ફરીને (એને) જોવાને જઉં ! મારા છેલછબિલા લાલાની પ્રિય છબી જોતાં જોતાં એને કદી ધરપત થતી નથી. અને કદાચ કોઈ વખત આગ્રહ કરીને એને રોકું, મના કરું તો એ ઓશિયાળી થઈ રડી પડે છે. (૧)

વિવેચન—સમતા કહે છે કે પોતાની આંખો હઠે ચઢી છે અને નીરખી નીરખીને પતિને જોવાની જે ટેક એણે લીધી છે તેને એ છોડતી નથી. અનંતગુણના ભરેલા પતિદેવને જોયા વગર રહી શકાતું નથી. કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું રૂપ એવું હતું કે એ બહાર નીકળે ત્યારે સ્ત્રીઓ એની સામી નજર માંડીને જોયા જ કરે. આ તો બાહ્ય રૂપની વાત થઈ, પણ જ્યારે આંતરગુણની હાજરી હોય, જ્યારે પ્રસન્નતાની સાથે વિશાળતા અને ભવ્યતા વધારે પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી જતી હોય, ત્યારે એવા પ્રસન્ન આત્મદેવ પર સમતા વારી જાય, એને વારંવાર જોયા કરે, એ સ્વાભાવિક છે પતિદેવ એને પ્રેમનજરે જુએ કે નહિ એનો એમાં સવાલ જ ન હોય, એ તો પતિને વાર વાર દેખે, અને ધારીધારીને દેખે પતિને જોવાની એણે ટેક લીધી છે એની છબી ગમે તેટલી વાર જોવામાં આવે તેથી ધરપત થતી નથી.

દેવી સમતા કહે છે કે એ આંખોને મના કરું તો એ બાપડી ઓશિયાળી થઈને રડી પડે છે મતલબ, એને પતિદેવ તરફ એટલો પ્રેમ લાગ્યો છે કે એને ત્યા જતા અટકાવું તો એ રડી પડે છે[1]

જોઈ જોઈને, જોતા જોતા તૃપતિ=ધરપત, સંતોષ, ધરત ન હોઈ=નથી થતી નટ= અશુદ્ધ છે, મેળ બેસતો નથી નટ એટલે નાટક કરનાર હઠ શબ્દ બેસે છે, અર્થ—આગ્રહ, જીદ, જોરાવરી ડક = અશુદ્ધ જણાય છે 'ટુક' જોઈએ = જરા માત્ર હટકૂ = રોકુ, નિષેધ—મના કરુ કબી =કોઈ પણ વખત નગોરી= ભાગ્ય વિનાની સ્ત્રી: નાગોર પરથી આવેલ સ્થાનિક શબ્દ છે, અથવા નગુણી—બે શરમ, ઓશિયાળી દેત રોઈ= રોઈ પડે છે, રડી પડે છે

---

૧ આ ગાથામા ઘણા અટપટા શબ્દો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે મેટવુ એટલે છોડવુ અથવા મૂકવુ 'નટ કરિ ડક હટકુ કબી' એ આખો પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે 'ડક'ને બદલે 'ટુક' જોઈએ અને એનો અર્થ 'જરામાત્ર' થાય છે એમ પં ગંભીરવિજયજીએ લખાવ્યુ છે તેમણે 'નટ કરી' સ્થાને 'હઠ કરી' શબ્દો ઉચિત ગણ્યા છે એનો અર્થ 'જોરાવરી કરી' એમ જણાવ્યો છે આ શબ્દો કદાચ એમણે સત્તરમા શ્રી કુંથુનાથજીના આનંદઘનસ્તવનની ચોથી ગાથા પરથી લીધા હશે એમ જણાય છે ત્યા પાઠ આ પ્રમાણે છે. 'જિહા કણે જો હઠ કરી હટકુ તો વ્યાલ તણી પરે વાકુ હો કુંથુજિન ! મનડું કીમહી ન માને' ત્યા તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે• 'આવા મનને કદાપિ કોઈ સ્થાને બળાત્કારે હડસેલુ અથવા રોકુ તો સર્પની પેઠે વક્રગતિને પામે છે, અર્થાત્ તરત અવળે માર્ગે જાય છે અથવા વાંકુચુકુ થઈ જાય છે' 'હટકુ' એટલે 'હડસેલુ' એમ અર્થ ત્યા થાય છે આ પાઠને અહીં ગોઠવવો અને તે ભાવ લાવવા પ્રયત્ન કરવો એ સારી વાત છે, પણ અસલ એ પાઠ લેખકનો છે કે માત્ર સબંધ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલ છે તેનો નિર્ણય તો અસલ પાઠ પ્રત પરથી હસ્તગત થાય ત્યારે જ થઈ શકે સૂચના વિચારવા યોગ્ય છે

'નગોરી આંખો' એટલે ઓશિયાળી આંખો અથવા કમનસીબ આંખો એવો અર્થ થાય છે નગોરી શબ્દ નાગૌર (નાગોર) શહેરના નામ પરથી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે નગોરી એટલે 'નગરી' પણ થાય એટલે શહેરી અથવા નગુરી એટલે સ્વચ્છંદી એવો અર્થ પણ થાય તેનો અર્થ 'બેશરમ' છે, અને ધણી પર વારવાર નજર નાખ્યા કરે ત્યારે તેને માટે લાગુ પડે તેવો તેમા ભાવ છે. —વિવેચનકાર.

આ પ્રમાણે સુમતિ કે સમતા પોતાનો આત્મદેવ તરફનો સુરાગ પ્રગટ કરે છે."

मांगर ज्यों टमाके रही, पीय छबीके धार;
लाज डांग मनमें नहीं, काने पछारे डार. हठीली० २.

અર્થ—પોતાના પ્રિયની છબીને ધારી ધારીને જોતી એ મગરની પેઠે ટમટમી રહેલી છે. એના મનમાં લાજશરમ રૂપ ડાંગને કોઈ સ્થાન નથી અને કાનની આડે તો એ પછેડો નાખે છે (અથવા કાને એ ડારને પછાડે છે). (૨)

વિવેચન—એ આંખો મગરની જેમ ટમટમીને રહી છે એટલે પતિ તરફ મીટ માંડીને મંડી રહી છે. મગરની આંખમાં આખો વખત આંસુ આવ્યા કરે છે: મગરની આ ખાસિયત છે. સુમતિ પોતાની પ્રિય છબીને ધારી ધારીને જોયા કરે છે; પ્રેમની વાત આવી જ હોય છે. એમાં એક વાર સાચી લાગણી થઈ આવી, પછી આખી દુનિયામાં પતિદેવ અને પોતે જ છે એમ ધારી એના ઉપર જ સર્વ ધકધ્યાન મંડાય છે; દુનિયામાં એ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ કે વહાલું નથી એમ જ જાણે લાગે છે અને એ પ્રિયના વિચારની ધૂન લાગે છે. કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ થાય ત્યારે મનની આ દશા થાય છે.

સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં પતિની સામે જોઈ રહેવું એ જાહેરમાં અસભ્ય દેખાય છે. પૂર્વકાળમાં અને સમૂહતઃ અત્યારે સ્ત્રી પોતાના પતિની જાહેરમાં લાજ કાઢે છે તેનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે જાહેરમાં એ તેની સાથે ભળતાં શરમાય છે. આ લાજરૂપી ડાંગ તેના મન ઉપર અને તેની આંખ ઉપર હંમેશાં લટકતી રહેતી અને તેની ઉપરવટ થવાની તેનામાં તાકાત નહોતી. આ સામાન્ય સ્ત્રીની વાત થઈ. પણ આ સુમતિબાઈ તો એવાં નીકળ્યાં કે એના મન કે આંખ ઉપર લાજ–મર્યાદાનો ખ્યાલ પણ નહિ; એ તો પતિના માર્ગ પર કે પતિની છબી પર ટમટમીને એકધ્યાન થઈ બરાબર લાગી પડી છે અને જાહેરમાં ઉઘાડી રીતે પતિદેવની છબીને મનમાં ધારણ કરી તેના માર્ગનું નિરીક્ષણ કરી રહી છે. અને બીજી રીતે લાજ લોકચર્ચાના ભયથી આવે છે; પ્રાણીને પોતાની વાત પાંચ માણસમાં થાય તે ગમતું નથી. પણ આ સુમતિબાઈ તો એવાં નગરાં નીકળી પડ્યાં છે કે એણે કાનની આડો તો પછેડો જ નાખી દીધો છે, એટલે બહારની કોઈની વાત સાંભળવાની ના પાડી દીધી છે. કાનમાં પૂમડાં નાંખવા કે કાન આડો પછેડો કે કપડું દેવું એટલે એ વાત સાંભળવાની ના પાડવી અથવા તે તરફ પોતાનો અણગમો કે બેદરકારી બતાવવાં, એ ભાવ છે. એટલે આ બાબતમાં પોતાની વાતો થશે એ સાંભળવાની પણ સુમતિબાઈ ના પાડે છે.

પાઠાંતર—ટમાકે–ટગાઈ કે. ધાર–દ્વાર. ડાંગ–ડાગ. કાન પછારે–કાન પછેવડા.

શબ્દાર્થ—માંગર = મગર. જ્યોં = જે રીતે. ટમાકે રહી = ટમટમી રહી. પીય = પ્રિયની, વહાલાની. ધાર = ધારીને, તાકીને. (દ્વાર પાઠ હોય તો દરવાજે). લાજ = લજ્જા, શરમ. ડાંગ = લાકડી. કાને = કાન ઉપર, કાન આડા. પછારે = પછાડે છે, નાંખે છે, પટકે છે, અથવા પછેડો. ડાર = ભીંતમાં દીવો રાખવાની ખીંતી અથવા તરવારનું ફળ. (ક્રિયાપદ હોય તો) ડારીને, ડાલીને, નાખી'

અથવા કાન ઉપર તરવારનું ફળ કે એવી કોઈ ચીજ પછાડે છે, જેના અવાજને પરિણામે બીજા લોકો વાતો કરે તે પર ધ્યાન આપવાની જરૂર જ ન પડે. આવો અચળ નિર્મળ પ્રેમ સમતાનો પતિદેવ પર છે.[1] (૨)

अटक तनक नही काहूका, हटक न इक तिल कोर;
हाथी आप मते अटे, पावे न महावत जोर. हठीली० ३.

અર્થ—એને કોઈના તરફથી અટકાયત થતી નથી અથવા થાય તો તે તેને ગણકારતી નથી. અને કોઈ એને રોકે કે મના કરે તો એક તલના ફોતરા જેટલી પણ તે પાછી હઠતી નથી. હાથી જ્યારે પોતાના દોર પ્રમાણે હઠ કરી જાય છે ત્યારે તેના મહાવતનું જોર (તેની ઉપર) ફાવતું નથી, ચાલતું નથી. (૩)

વિવેચન—આવી સમતાને કોઈના તરફથી અટકાયત થતી નથી. અને કોઈ તેને અટકાવે તો તેથી એ જરા પણ અટકતી નથી. જ્યારે સ્ત્રી એક વાતનો નિશ્ચય કરી બેસે છે, પછી તેને તેમ કરતાં કોઈ અટકાવે તો તે લગાર માત્ર પણ અટકતી નથી. વ્યવહારમાં પણ સ્ત્રીઓની આ ખાસિયત ઘણી વાર દેખવામાં આવે છે. વ્યવહારના ગ્રંથોમાં સ્ત્રીહઠને રાજહઠ કે અશ્વહઠ સાથે મૂકવામાં આવે છે. આ હઠનો દુરુપયોગ થાય છે તેમ તેનો સદુપયોગ પણ થાય છે. 'તિલ કોર' એટલે તલનો છેડો એટલે લગારમાત્ર, જરા પણ. આના ઉપર એક બરાબર સમજાઈ જાય તેવો બંધબેસતો દાખલો આપે છે: આવડા મોટા જબરજસ્ત હાથીને માવત બે ફૂટની આંકણી(અંકુશ)થી પોતાના કબજામાં રાખીને એને દોરે છે, અને કાબૂમાં રાખે છે. પણ જ્યારે હાથી આપમતે ચઢી જાય છે, ત્યારે તેના ઉપર

પાઠાંતર—અટક-અટક. હટક ન-હટકે નઈ. ઇક તિલ કોર-કલિગુન કોર. હાથી-હથી. મતે-મતે. પાવે ન-પંચ. મહાવત-મહાવત.

શબ્દાર્થ—અટક = અટકાવ. તનક = જરા પણ. કાહૂકા = કોઈના. હટક = ઉપર હટકૂં જુઓ. ઇક = એક. તિલ = તલમાત્ર, જરા પણ. કોર = કિનારો, છેડો. હાથી = હસ્તી, ગાંડો-મસ્ત હાથી. આપમતે = પોતાના જોરે, કોઈ જાતના અંકુશ વગર. અટે = હઠ કરે, અટકે. પાવે = ફાવે, મેળવે. મહાવત = હાથીનો સરદાર, હાથીનો રખવાળ-હાંકનાર. જોર = કૌવત, શક્તિ.

૧. આ ગાથાને અંગે પં. ગંભીરવિજયજીના સૂચિત અર્થો અત્ર નોંધી લઈએ. તેમની સૂચના પ્રમાણે 'માંગર' અશુદ્ધ પાઠ છે: તેને સ્થાને 'મારગ' શબ્દ જોઈએ. 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' (પદ ૧૬મું)નો ભાવ તેઓ અત્ર બતાવે છે 'જ્યોં' બદલે 'જ્યોત' જોઈએ = જ્યોતિ. આ અર્થ મને બરાબર જચ્યો નહિ એટલે મેં એને નોંધમાં મૂક્યો છે. 'ધાર' સ્થાને તેઓ 'દ્વાર' મૂકે છે. તેમના લખાવેલા અર્થ પ્રમાણે નીચેનો અર્થ પ્રથમની બે પંક્તિનો થાય: 'મારગને જેની જ્યોતિ ટમટમી રહી છે, તે ક્યાંક પ્રિય જાણીને દ્વાર એટલે જેટલા પોતાને પ્રિય છે તેટલાને દરવાજે.' આગળ જણાવે છે: 'લાજનારી ડાંસ (સાડી) તેની આજુ (= દાઢવ)ને કાંઈ મનમાં લેતી નથી અને કાન ઉપર જાણે જાડો પડેલો ગોદ્યો હોય તેથી તે સાંભળતી નથી, કોઈનો અટકાવ જરામાત્ર પણ માનતી નથી.' પંન્યાસજીએ દરાવેલ આ આખી નોંધ વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર તે રજૂ કરી દીધી છે. —વિવેચનકાર.

માવતનું જોર ચાલતું નથી. પછી તો હાથી ગાંડોતુર થઈ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ મહાલે છે, ફાવે ત્યાં જાય છે અને પોતાની મરજી આવે તેમ બરાડા પણ પાડે છે. મદે ચઢેલા હાથીને જોયો હોય તો વાતનો ખ્યાલ આવે. એ પ્રમાણે જ્યારે સુમતિ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં આવી જાય છે ત્યારે તેના ઉપર કોઈનું જોર ચાલતું નથી, અને એ પોતાના નિર્ણીત કરેલા માર્ગથી એક તસુ પણ ચાતરતી નથી.

જ્યારે પ્રાણીની પ્રગતિ થાય છે ત્યારે તેની આંતર દશા પણ આ રીતે ઉત્થાન પામતી આગળ વધતી જાય છે, ત્યારે એની સમતા વગર સંકોચે આ પ્રમાણે ધપતી જાય છે, અને ત્યારે એને કોઈ અટકાવી શકતું નથી. આવી પોતાની થયેલી અથવા થવાની દશાનું વર્ણન સુમતિ કહી બતાવે છે.

सुन अनुभव! प्रीतम विना, प्राण जात इत ठांहि;
है जन आतुर चातुरी, दूर 'आनंदघन' नांहि. छठीली० ४.

અર્થ—ભાઈ અનુભવ! સાંભળ, પતિદેવ વગર આ જ ઠેકાણે મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે – જવાના છે. અધીર પ્રાણીની ચાલાકી જે જનમાં હોય તેનાથી આનંદઘન દૂર નથી. અથવા આનંદઘન તેના નાથ છે, રખેવાળ છે. (૪)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવાથી સુમતિ પોતાના પ્રિય સ્નેહી અનુભવને કહે છે કે મારા મનની આવી સ્થિતિ હોવાને કારણે અનુભવ ભાઈ! સાંભળ, મારા પતિદેવ વગર મારો જાન આ ઠેકાણે જ નીકળી જાય છે, અને મને એને મળવાની એવી તો આતુરતા થયેલી છે કે મને લાગે છે કે આમાંથી તો મારો જીવ નીકળી જશે. અધીર–આતુર પ્રાણીની ચાલાકી જેનામાં હોય તેનાથી આનંદઘન દૂર નથી–ન હોય–એટલો જ મનમાં દિલાસો છે. આવા પ્રાણીના આનંદઘન નાથ છે, રક્ષણહાર છે, શિરમુગટમણિ છે: આટલો જ મારા મનમાં દિલાસો છે અને એને આધારે જ હું ટકી રહી છું. એ મારી મોટી આશા છે. એ આશા પૂરી જરૂર થશે અથવા થઈ રહી છે એના પર આ જીવન અવલંબે છે.

છેલ્લી ગાથાનો બીજો અર્થ પણ શક્ય છે. પ્રથમની બે પંક્તિ સુમતિ અનુભવ પ્રત્યે બોલે છે અને છેલ્લી બે પંક્તિમાં અનુભવ સખા તેને જવાબ આપે છે કે આતુરતામાં જો ચતુરાઈ હોય તો આનંદઘન તેનાથી દૂર નથી; મતલબ, તું ચતુરાઈથી કામ લઈશ, તો આનંદઘન તો હાથવેંતમાં છે, માટે ગભરા નહિ, હુશિયારીથી કામ લે અને આવી પ્રાણ જવાની અને એવી નિરાશાની વાત છોડી દે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'નાંહિ'નો પાઠાંતર

પાઠાંતર—સુન–સુણ. ઇત ઠાંહિ–ઇહા વાહિ. આતુર–આતુરી. નાંહિ–નાહ.

શબ્દાર્થ—સુન = સાંભળ. પ્રીતમ = પ્રાણનાથ, ધણી. જાત = જાય છે, ખલાસ થાય છે, જવાના છે. ઇત = અહીં, આ, ઇસ ઓર. ઠાંહિ = ઠેકાણે. હૈ = છે. આતુર = ઉદ્વિગ્ન, અધીર. ચાતુરી = વ્યવહારજ્ઞતા, ચાલાકી. નાંહી = નથી. (અશુદ્ધ પાઠ જણાય છે. નાંહ જોઈએ; એટલે નાથ, રખવાળ.)

જાગે છે. એમાં મનની ભ્રમણાને કે મનનાં મનામણાંને સ્થાન નથી. આવો વૈરાગ્યનો મહિમા છે. 'વેરાગી' શબ્દ તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે તેનું કારણ ઢોંગ છે. ઢોંગ, દેખાવ કે બાહ્યાચાર હોય ત્યાં ખરા વૈરાગ્યને સ્થાન જ નથી. બાકી સાચી–અંતરની ત્યાગવૃત્તિ હોય અને વિષયો પર કાબૂ તેની સમજણપૂર્વકનો હોય, ત્યાં તો પછી લબ્ધિ–સિદ્ધિના માર્ગમાં કાંઈ ઊણપ રહેતી નથી. અનેક પ્રકારની દેવસેવા કે મોટી તપસ્યા અથવા સંસાર છોડી જંગલમાં રહેવાનું કે બીજી ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે, તેનાં ફળનો આધાર વિરાગપ્રાપ્તિ ઉપર જ રહે છે. સિદૂરપ્રકરમાં સોમપ્રભાચાર્યે વૈરાગ્યના વિષયમાં બહુ મજાના ચાર શ્લોક (૮૯–૯૨) લખ્યા છે. છેલ્લા શ્લોકમાં તો તેમણે ખરેખર કમાલ કરી છે. તેઓ લખે છે :–

भोगान् कृष्णभुजंगभोगविषमान् राज्यं रजःसन्निभं, बंधून् बंधनिबन्धनानि विषयग्रामं विषान्नोपमम् ।
भूतिं भूतिसहोदरां तृणमिव स्त्रैणं विदित्वा त्यजँ स्तेष्वासक्तिमनाविलो विलभते मुक्तिं विरक्तः पुमान् ॥

—"ઇંદ્રિયના ભોગોને કાળા ભયંકર સર્પના શરીર જેવા જાણીને, મોટાં રાજ્યને ધૂળ સમાન જાણીને, બંધુઓને બંધનનાં કારણરૂપ જાણીને, વિષયોને ઝેર મેળવેલાં અન્ન સમાન જાણીને, ઋદ્ધિને રાખોડીની સગી બહેન સરખી જાણીને અને સ્ત્રીઓના સમૂહને તરખલાંના ઢગલા સમાન જાણીને તે સર્વ પદાર્થો ઉપરની આસક્તિ તજી દઈ, તેનાથી અનાસક્ત રહી, એટલે તેમના તરફ રાગદ્વેષથી અનાકુળ રહી, વૈરાગ્યવાસિત બની વિરક્ત આત્મા મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે."

યોગગ્રંથનો મુદ્દો ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવાનો રહે છે. ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પ્રસાર પામતી વૃત્તિ પર નિરોધ કરવો એ યોગ છે એમ ભગવાન પતંજલિ યોગસૂત્રોની શરૂઆતમાં કહી એ નિરોધના ઉપાયમાં બે ચીજોને મૂકે છે: અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય (૧–૧૨). અભ્યાસ એટલે આદરેલ–સ્વીકારેલ વાતની નિરંતર દીર્ઘ કાળ સુધી આસેવના કરવાથી વાત જામી જવાની રીત છે; અને વૈરાગ્ય એટલે દીઠેલા અથવા સાંભળેલા વિષય ઉપર જેની તૃષ્ણા ન થતી હોય તેવા પ્રાણીની વશીકાર બુદ્ધિ છે. મતલબ, ઇંદ્રિયના વિષયો કે સ્વર્ગ–મોક્ષ–પ્રાપ્તિ તરફ અનાભોગ બુદ્ધિ રહે તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. તેટલા માટે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાય તરીકે વૈરાગ્યને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે. ઇંદ્રિયવિષયોની તૃષ્ણારહિતપણું પ્રાપ્ત કરવું કે પરભવમાં દેવ–દેવેન્દ્ર–વિદ્યાધર–ચક્રવર્તીની પદવી મેળવવાની ઇચ્છારહિતપણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, પણ એ ખરો વૈરાગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનો પરમ ઉપાય છે, અને સંસારની રખડપટ્ટી દૂર કરવાનું પ્રબળ સાધન છે, તે યોગાર્થિએ ખાસ નજરમાં રાખવા જેવું છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વૈરાગ્ય ઉપર આખું અષ્ટક લખી દશમા અષ્ટકમાં વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે: આર્તધ્યાન નામક, મોહગર્ભિત અને સજ્ઞાનસંગત—આ ત્રણે પ્રકારો બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થાય, ન ગમે તેવી વસ્તુ મળી

જાય, તેને પરિણામે માનસિક ક્ષોભ થાય અને વસ્તુ તરફ અરુચિ થાય તે આર્તધ્યાન નામક વૈરાગ્ય છે. બૈરી કે છોકરો મરી જાય, જેલમાં જવાનું થાય, પૈસા ખોઈ બેસાય કે આગ-પાણીથી નુકસાન થાય, ત્યારે ઉપરચોટિયો વૈરાગ્ય થાય છે. તે આર્તધ્યાનાત્મક કહેવાય છે. આમાં હેય-ઉપાદેય બુદ્ધિ હોતી નથી. ઉદ્વેગ, વિષાદ, કલ્પનાતરંગ આદિને વશ થઈ પ્રાણી વિરાગ દેખાડે તે માત્ર વ્યવહારદૃષ્ટિએ વૈરાગ કહેવાય છે; એને આત્મવિકાસમાં કશું સ્થાન નથી. આવા વૈરાગ્યને કેટલાક દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ કહે છે. મોહથી પણ વૈરાગ્ય થાય છે. મોહ એટલે અજ્ઞાન. આત્માનું સ્વરૂપ બરાબર જાણ્યા સિવાય એકાંત દૃષ્ટિએ એને નિત્ય કે અબદ્ધ માનીને સંસારની નિર્ગુણતા સમજીને વિરાગ થાય તે મોહ-ગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એમાં સંસાર-તરફ, વિષયો તરફ અરુચિ થાય છે, પણ વસ્તુનો અને આત્માનો સંબંધ બરાબર ઓળખાયેલો ન હોઈને પૂરતો લાભ લઈ શકાતો નથી. આ અજ્ઞાનજન્ય વૈરાગ્ય છે. ઉચ્ચ કોટિના સાચા વૈરાગ્યની ભૂમિકા સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે. વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખી જીવ-અજીવનો પરસ્પર સંબંધ વિચારી ત્યાગવૃત્તિ થાય તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. એ પ્રાણી, 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ઓળખે છે, સંસારભ્રમણનાં કારણને સમજે છે અને વિશિષ્ટ બુદ્ધિ-સમજણપૂર્વક સ્વપરના વિવેચન સાથે ત્યાગ કરે છે તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. સિદ્ધિસાધન આ વૈરાગ્ય થઈ પડે છે અને પ્રાણીને સાધ્ય સુધી પહોંચાડી દે છે. મોક્ષનાં સાધનમાં આ વૈરાગ્યને ખાસ સ્થાન છે.

આ વૈરાગ્ય એ સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે, અને તેનો સમાવેશ 'નિર્વેદ' શબ્દમાં કરવામાં આવ્યો છે. વિકાસમાર્ગમાં એની ખૂબ ઉપયુક્તતા છે અને એની વિચારણામાં પૂર્વપુરુષોએ અનેક વાતો અનેક પુસ્તકોમાં કરી છે. સામાન્ય રીતે જૈનધર્મના નીતિવિભાગનો કોઈ પણ ગ્રંથ વાંચવામાં આવશે તો તેમાં વૈરાગ્યની વાતો આવ્યા વગર ભાગ્યે જ રહેશે. વૈરાગ્યશતક જેવા આખા ગ્રંથો પણ આ વિષય પર લખાયા છે અને શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી જેવો ગ્રંથ લખી તેના લેખકે (શ્રી સોમપ્રભસૂરિજીએ) તો કમાલ કરી છે. વૈરાગ્યને અંગે શ્રી ભર્તૃહરિએ આખું શતક લખ્યું છે. એમાં એણે દુનિયાની વસ્તુને માથેના ભયો વર્ણવ્યા છે અને છેવટે જણાવ્યું છે કે આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુને માથે ભય છે, માત્ર નિર્ભય તો વૈરાગ્ય જ છે. આ રહ્યો તે શ્લોક :-

भोगे रोगभयं, कुले च्युतिभयं, वित्ते नृपालाद्भयं, मौने दैन्यभयं, बले रिपुभयं, रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादभयं, गुणे खलभयं, काये कृतान्ताद्भयं, सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥

આ દુનિયાની સર્વવસ્તુ ભયથી ભરેલી છે. ભોગ ભોગવવામાં આવે તેને છેડે રોગનો ભય રહે છે. કુળવાનપણું હોય તો કોઈ અપવાદને કારણે નીચે ગબડી પડવાનો ભય માથે લટકતો હોય છે. પૈસા હોય તો તેના પર રાજ્યના કરો અને કાયદાનો ભય ચાલુ છે. કોઈ પ્રાણી મૌન રહે તો તે દીન છે એવા આક્ષેપનો તેને માટે ભય રહે છે. બળવાન

માણસને દુશ્મનનો ભય રહે છે. હસતીમલપતી યૌવનને આરે બેઠેલી ગામડાની ગોરીને કે શહેરની શેઠાણીને માથે ઘડપણનો ભય ઝઝૂમતો હોય છે. શાસ્ત્રના અભ્યાસીને વાદવિવાદનો ભય રહ્યા કરે છે. ગુણવાન માણસને લુચ્ચા–હરામખોર તરફથી હમેશાં ભય રહે છે. અને છેવટે આપણા શરીર ઉપર યમરાજનો ભય ઊભો જ છે. આવી રીતે નાનીમોટી સર્વ વસ્તુ ઉપર એક યા બીજા પ્રકારનો ભય ઝઝૂમતો રહે છે. માત્ર વૈરાગ્ય એ એવો ભાવ છે કે જેને માથે કોઈ પ્રકારનો ભય નથી.

૫૬

(રામ–આશાવરી)

अवधू वैराग्य बेटा जाया, वाने खोज कुटुंब सब खाया. अवधू०
जेणे माया-ममता खाई, सुख-दुःख दोनो भाई;
काम-क्रोध दोनो खाई, खाई तृष्णा बाई. अवधू० १

અર્થ—ભોળા ભાઈ ! વૈરાગ્ય નામનો બેટો–દીકરો થયો, તેણે શોધી, શોધીને–ખોળી ખોળીને–આખું કુટુંબ હડપ કર્યું, ખલાસ કરી દીધું. એણે માયા અને મમતા ખાધી. એણે સુખ અને દુઃખ નામના બન્ને ભાઈઓને ખાધા, એણે કામ અને ક્રોધ બન્નેને ખાધા. અને એણે વળી તૃષ્ણાબાઈને પણ ખાધી. (૧)

વિવેચન—આવો વૈરાગ્ય નામનો દીકરો જન્મ્યો. અવધૂ શબ્દનો અર્થ અબોધ્ય, અલ્પજ્ઞ જેવો અગાઉ કર્યો છે. જોગીને માટે પણ અવધૂત શબ્દ વપરાયો છે એમ અગાઉ જણાવ્યું છે. શાસ્ત્રકાર અનેક સ્થાને 'દેવાનુપ્પિય' શબ્દ વાપરે છે, તે અર્થ પણ એનો હોઈ શકે. આ ઉપરાંત મને એમ સૂઝે છે કે 'અવધૂ' શબ્દ સંબોધનમાં ન હોય તો તેનો અર્થ 'હવે' એમ થવો જોઈએ. એ અવ્યય હોવાનો સંભવ મને દરેક સ્થાને સંબંધ પરથી લાગે છે. ઘણા શિષ્ટ કવિઓ પોતાની કૃતિમાં પ્રથમ શબ્દ તરીકે 'હવે', 'અને', 'હેજી' કે એવો શબ્દ મૂકે છે. આવો કોઈ અર્થ 'અવધૂ'નો થવો જોઈએ; પણ હિંદી શબ્દકોષથી એવો અર્થ સૂચવન થતો નથી.[1]

પાઠાંતર—દોનો–દોનોં. દોનો–દોનું કો

શબ્દાર્થ—અવધૂ = (અબધૂ) અબોધ્ય, અલ્પજ્ઞ, મૂર્ખ; (અવધૂત) સંન્યાસી, સાધુ, યોગી, મહાત્મા. રાગ્ય = વિરક્તિ, સંસાર ઉપરની આસક્તિનો અભાવ. બેટા = પુત્ર, દીકરો. જાયા = ઉત્પન્ન થયો, જન્મ્યો. વાને = એણે. ખોજ = શોધી શોધીને. સબ = સમસ્ત, કુલ. ખાયા = ખાઈ ગયો, નાશ કર્યો. માયા = છળ, પ્રપંચ, ધન, દોલત, ઈશ્વરની આજ્ઞાનુસાર કામ કરનાર તેની કલ્પિત શક્તિ, કપટ. મમતા = મારાપણું, પ્રેમ, સ્નેહ. દોનો = બન્ને. બાઈ = સ્ત્રીઓના નામ પાછળ લગાડાતો માનસૂચક શબ્દ.

૧. 'અવધૂ' થી નીચેનાં પદો શરૂ થાય છે: ૫–૭–૨૩–૨૬–૨૭–૨૯–૪૮–૬૬–૧૦૫. દરેક જગ્યાએ તે શબ્દ પર વિવેચન કર્યું છે. એવા જ અર્થમાં 'અબ' શબ્દ ૪૨મા પદમાં વપરાયો છે. આના સંબંધમાં

દીકરા બે પ્રકારના થાય છે: એક કુળને અજવાળનારા અને બીજા કુળનો ઘાત કરનારા. વધારે સારો દીકરો થાય તો સાત કુળને તારે છે અને તેમ કરવામાં બનાવટી કુટુંબી થઈ પડેલાને મારી-કૂટી બહાર ધકેલી મૂકે છે. આ વૈરાગ્ય બેટો તો એવો થયો કે એણે શોધી શોધીને થઈ બેઠેલ દાદા-દાદી, ભાઈ-બાઈ અનેકને દૂર કરી દીધાં—આવો કરમી દીકરો થયો.

વૈરાગ્યમાં મુખ્ય વાત 'સ્વ-પરવિવેચન'ની છે. જ્યારે ખરો વૈરાગ્ય જામવા માંડે ત્યારે અંદરનું આખું કુટુંબ ફરી જાય છે, આખું જીવન નવીન આકાર ધારણ કરે છે, કર્તવ્યક્ષેત્રમાં મોટો પલટો આવે છે અને અંતરંગ સગાં સાચે સ્થાને આવે અને પરભાવો દબાઈ જાય એટલે આખા જીવનવ્યવહારમાં મોટું પરિવર્તન થઈ જાય છે. અત્યાર સુધી વિષયો અને કષાયોનું જોર હતું તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજાતાં એના પર છીણી પડતી જાય છે, અને તેને સ્થાને શમ, સંવેદ, અનુકંપા, પ્રેમ, શાંતિ, સ્થિરતા અને આનંદ આવતાં જાય છે; એટલે અત્યાર સુધીના ઓળખીતા કુટુંબનો નાશ થઈ જાય છે એ ભાવ આ પદમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

અંતરંગ કુટુંબોમાં રાગદ્વેષજન્ય કુટુંબીઓ અને ચારિત્રરાજનો મોટો પરિવાર એ બન્ને વચ્ચે અંદર ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકારે એને શબ્દ-ચિત્રમાં આળેખ્યા છે. વૈરાગ્યનો અવસર આવે અને સ્થિર થાય ત્યારે આ આખા રાગદ્વેષ-જન્ય કુટુંબનો નાશ થતો જાય છે. એણે કેવા કેવા કુટુંબીઓને ખાધાં એની થોડી વાત કરીએ.

પ્રાણીને સંસાર સાથે ચોંટેલો રાખનાર માયા અને મમતા છે. 'માયા' એટલે પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર આકર્ષણ; મમતા એટલે મારાપણું, માલેકી હક્ક. આ માયા અને મમતા સંસારને વધારનાર છે, પૌદ્ગલિક પ્રેમને જમાવનાર છે, પારકાંને પોતાનાં મનાવનાર છે અને પ્રાણીને અંધ કરનાર છે. આ બન્ને ચેતનરાજની માસીઓ થઈ બેઠેલી છે. વૈરાગ્ય બેટો ઘેર જન્મીને આ ચેતનરાજની માસીને ખાઈ ગયો, અને એણે ચેતનની પ્રગતિમાં ખોટાં સગપણને બહાને કેટલું રૂંધન કર્યું છે તે બતાવી આપ્યું. અને પૌદ્ગલિક સુખ કે દુઃખ નામના બે ભાઈ થઈ બેઠેલા હતા તેને પણ એ વૈરાગ્ય બેટાએ ખલાસ કરી દીધા. જરા સગવડ પડે ત્યારે સુખ લાગે, જરા અગવડે દુઃખ લાગે, પરવસ્તુને પોતાની માનવી, અને પછી તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનવું અને વિયોગમાં દુઃખ માનવું એ આખી માન્યતા જ ખોટી છે. આ સુખદુઃખ ભાઈઓ તે રાગકેસરીના મંત્રી વિષયાભિલાષના પુત્રો છે અને સગા ભાઈ થાય છે, અને બીજી રીતે ચેતનરાજના પ્રચ્છન્ન મિત્રો પુણ્યોદય અને પાપોદયનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો છે. આ કાંઈ ચેતનના સગા ભાઈ નથી, પણ થઈ બેઠેલા

જરૂરી વિવેચન, 'આનંદઘનની કૃતિની ભાષા અને ખાસિયતો'ની વિચારણા ઉપોદ્ઘાતમાં થશે. ઉપર કરેલ વિચારણા અને અર્થની મહત્તા તે વિવેચનની વિચારણા સાથે કરવાથી ખ્યાલમાં આવશે. —વિવેચનકાર.

ભાઈભાંડુઓ છે. વૈરાગ્ય બેટો થયો એટલે એણે સુખદુઃખના આખા ખ્યાલાતો જ ફેરવી નાખ્યા, એટલે આ સુખદુઃખના દુન્યવી ખ્યાલને એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો.

મકરધ્વજ[1]—કામદેવ નામનો એ નગરમાં નાનો રાજા હતો. એના પરિવારમાં પુંવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ હતા. આ કામદેવને વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો: અને ખુદ મહામોહ રાજાના સોળ[2] પુત્રોમાં ક્રોધ નામના ચાર છોકરાને પણ ખાઈ ગયો. ક્રોધને કષાયનું રૂપક ગણીએ તો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ સર્વ કષાયોને વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો એમ સમજવું. કષાય પર સામ્રાજ્ય લાવવાનો માર્ગ—વૈરાગ્ય—સરળ અને સીધો છે અને સંસારવૃક્ષનાં મૂળ કષાયો હોવાથી એના પર વિજય મેળવવો એ ભારે અગત્યની વાત છે.

અને તૃષ્ણાબાઈ તો બડાં જબરાં છે. વિષયો ભોગવાતા જાય તેમ વધારે વધારે મેળવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે, ભોગમાં કદાપિ તૃપ્તિ ન થાય, તેમ સંગ્રહના ઢગલાઓ કરવામાં અને વધારવામાં વિવેક, વિચાર કે ગણતરી રહેતાં નથી. આ તૃષ્ણાબાઈને વેદિકાનું સ્થાન આપ્યું છે, એના ઉપર મોહરાજાનું આખું કુટુંબ બેસે છે આ તૃષ્ણા બાઈને પણ વૈરાગ્ય ખાઈ ગયો. આ તૃષ્ણાનો પરિચય ચૌદમા પદમાં થયો છે. ત્યાં એને ભાંડની દીકરી કહી છે, લુચ્ચી કહી છે, કપટકુટુંબની પોષણા કરનાર તરીકે વર્ણવી છે અને અનુભવને વિજ્ઞપ્તિ કરી છે કે આવી રાંડોનો સંગ પતિદેવ કરે છે તેને તેમ કરતાં વારો. આવી તૃષ્ણાબાઈ પર જ્યારે વૈરાગ્યનો વરસાદ થયો ત્યારે આપોઆપ ખલાસ થઈ ગઈ. (૧)

दुर्मति दादी मत्सर दादा, मुख देखत ही मूआ;
मंगलरूपी वधाई वांची, ए जब बेटा हुआ. अवधू० २

અર્થ—દુર્મતિ નામની મોટી મા અને મત્સર નામનો દાદો એ છોકરાનું મુખ જોતાં જ મરી ગયાં અને એ બેટાનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે અતિ કલ્યાણકારી હકીકત તરીકે એની વધામણીઓ ખવાણી—બોલાણી. (૨)

વિવેચન—વૈરાગ્ય બેટો કાંઈ કાચો નહિ; એણે તો વીણી વીણીને બનાવટી સગાંઓને શોધવા માંડ્યાં અને શોધી શોધીને ઘરની બહાર ધકેલવા માંડ્યાં. એક પારકાની

શબ્દાર્થ—દુર્મતિ = કુબુદ્ધિ. દાદી = મોટી મા. મત્સર = ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, ગુમાન. દાદા = બુઢા માણસ માટે આદરનો શબ્દ, બાપનો બાપ, મોટા ભાઈ, વડીલ. દેખત હી = દેખતાં જ. મુઆ = મરી ગયા, ખલાસ થઈ ગયા. વાંચી = વંચાણી, જાહેર કરવામાં આવી, બોલવામાં-ગવાવામાં આવી. જબ = જ્યારે. હુઆ = થયા, જન્મ્યા. મંગલ = કલ્યાણકારી, ખુશાલીનો અવસર. વધાઈ = ખુશખબર, શુભ સમય પર ગાવું-બોલવું, સારા અવસરે આનંદ-પ્રમોદસૂચક વચન.

૧. મકરધ્વજના વર્ણન માટે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આખું પ્રકરણ લખ્યું છે. જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, ભાષાંતર, પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૧૪, પૃ ૮૧૭–૮૭૨.

૨. સોળ કષાયોના વર્ણન માટે જુઓ એજન. પ્ર ૧૫. પૃ ૮૫૮–૮૮૨.

અદેખાઈ કરનાર મત્સર નામનો દાદો થઈ બેઠો હતો. એ એમ જ મનાવતો હતો કે દુનિયામાં બધાં ભલે હોય, પણ મારા જેવો શાણો, રૂપાળો, બાહોશ, દીર્ઘદ્રષ્ટા કોઈ નથી. કોઈ જરા પ્રકાશમાં આવે તો તેને બેસાડી દેતાં, અવર્ણવાદ બોલતાં તેને શરમ ન આવે. અને દાદા થઈ પડેલા મત્સરભાઈ વળી દુર્મતિ (કુબુદ્ધિ)ને પરણેલા છે. આ દુર્મતિ દાદી અને મત્સર દાદા તો વૈરાગ્ય બેટાનુ મોઢું જોતાં જ મરી ગયા. હજુ સામાન્ય વૈરાગ્ય થાય ત્યાં ખોટી બુદ્ધિ અને પારકી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ તો જરૂર થાય છે. આવો વૈરાગ્ય બેટો જન્મ્યો ત્યારે વધામણીઓ અપાણી, મંગળરૂપ વધાઈ ગાવામાં આવી. મગળ એટલે ખુશાલીનો અવસર. અથવા મંગળ એટલે માંગલિક. કવિએ 'વાંચી' ક્રિયાપદ મૂકવામાં કાંઈક ઊંડો ધ્વનિ મૂક્યો હોય એમ લાગે છે. 'વાંચવું' નો સામાન્ય અર્થ 'ગવાણી' તો બરાબર છે; એ ઉપરાંત નાપસંદગી સાથે કોઈની પૂંજી કે સંતતિ સંબંધી વાત કરવામાં આવે તેને પણ 'વાંચવું' કહેવાય છે. क ની પાસે પાંચ લાખની પૂંજી હોય તેની વાત જરા કટાક્ષ પૂર્વક ख કરે, ત્યારે क ની નજરે તેની પૂંજી ख એ વાંચી એમ કહેવાય છે. મતલબ, આ વૈરાગ્ય સપૂત જન્મ્યો ત્યારે પેલાં ઉટપટાંગ સગાંઓએ વહેવારદષ્ટિએ એના જન્મની વધાઈઓ ઊજવી, પણ એ ઉજવણીમાં પ્રેમ નહોતો; આ તો છોકરો થઈ ગયો એટલે જન્મ-અવસર જાળવી લેવો જોઈએ એવી વાત હતી. કારણ કે થઈ પડેલાં સગાંઓ એના જન્મ-અવસરથી જ પોતાનું સ્થાન હચમચી ગયુ છે એમ બરાબર સમજતાં હતાં. (૨)

पुण्य-पाप पाडोशी खाये, मान-काम दोउ मामा;
मोहनगरका राजा खाया, पीछें ही प्रेम ते गामा. अवधू० ३.

અર્થ—શુભ-અશુભ કર્મોનાં ફળ આપનારા પુણ્ય અને પાપ નામના પાડોશી હતા તે તેણે ખાધા અને અભિમાન અને કામ (વિષયેચ્છા) રૂપ તેના મામા હતા (તેને પણ ખાધા, ખલાસ કર્યા). (વળી) એણે મોહ નગરના મહારાજા (મહામોહ કે કર્મપરિણામ)ને પણ પૂરો કર્યો અને પછી પ્રેમ હતો-રાગ રહ્યો હતો તેને પણ ગુમાવ્યો. એટલે પ્રેમ જાતે જ રસ્તો કરી ચાલતો થઈ ગયો. (૩)

વિવેચન—અને વૈરાગ્ય બેટાએ ઘરનાં થઈ પડેલાં સગાંઓ ખાધાં એટલું જ નહિ, પણ પુણ્ય અને પાપરૂપ પાડોશીને પણ એ તો ગળપ કરી ગયો. આ પાડોશીને ઓળખવા જેવા છે. પુણ્ય એટલે શુભ કર્મનો ઉદય. ગયા ભવમાં સારાં કાર્ય કર્યાં હોય તેને લઈને શુભ કર્મનો બંધ થાય અને તે કર્મની સ્થિતિ પાકે ત્યારે તેનું ફળ મળે.

પાઠાંતર—માનકામ-માનલોભ. પ્રેમ તે-પ્રેમતે.

શબ્દાર્થ—પુણ્યપાપ = શુભ-અશુભ કર્મોનાં ફળ. પાડોશી = પાસે રહેનારા. ખાયે = ખાધા, પૂરા કર્યા. માન = અભિમાન. કામ = ઇચ્છા, વિષયવાસના. મામા = માતાના ભાઈ મોહનગરકા રાજા = મહામોહ અથવા કર્મપરિણામ. પીછેં હી = પછી. ગામા = ગયો, નાઠો, દૂર થયો, રસ્તે પડી ગયો. પ્રેમ = રાગ (દ્વેષનો ભાઈ).

આવી રીતે ભાવને તો રસાંગનું સ્થાન મળેલું હોઈ એનું મહત્ત્વ ભારે વધી જાય છે. સમયસુંદરે દાન–શીલ–તપ–ભાવનું ચોઢાળિયું[1] બનાવી દરેકને મુખે પોતપોતાની મહત્તા કરાવી છે. છેવટે એ ચારે ધર્મક્રિયાનાં અંગે પોતપોતાનો કેસ શ્રીવીરપ્રભુ પાસે રજૂ કરવા આવે છે, અને ફેંસલો માગે છે. ત્યારે સર્વ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં સુયોગ્ય છે એમ જણાવે છે અને છતાં એનો આખો ઝોક તો ભાવ તરફ જ દેખાઈ આવે છે. દાન, શિયળ અને તપ ત્રણે સારાં છે, પણ ભાવ વગર અકૃતાર્થ (અકયથ્થ) છે એમ જણાવે છે. આવો ભાવનો મહિમા છે. ભાવ વગર ગમે તેટલાં દાન દેવામાં આવે, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે કે મોટાં મોટાં તપ કરવામાં આવે–એનું પૂરું ફળ બેસતું નથી. ભાવના અનેક દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે, એનું વર્ણન અનેક સ્થાને કરવામાં આવ્યું છે અને એની અંતર્ગત બાર ભાવના તેમ જ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્યનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વ વિચારણા અન્યત્ર અનેક સ્થાને થઈ ગઈ છે. આવા વૈરાગ્ય બેટાનું નામ 'ભાવ' પાડવામાં આવ્યું છે. આ ભાવ સાથે ક્ષાયિક ભાવ આવી જાય; અંતે એ ભાવ તન્મય થઈ જાય એટલે કામ થઈ જાય છે.

ભાવ પાંચ પ્રકારના છે: ૧. ઔપશમિક, ૨. ક્ષાયિક, ૩. ક્ષાયોપશમિક, ૪. ઔદયિક અને ૫. પારિણામિક. એનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી.[2] એ બહુ સમજવા જેવો વિષય છે. અન્ય પ્રસંગે તે ચર્ચવાની ભાવના રાખી અત્ર પ્રસ્તુત વાત એટલી કરીએ કે અજીવમાં સદર પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી, તેથી એ પાંચે અજીવનું સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી. ઉપરના પાંચ ભાવ એકીસાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી. મોક્ષમાં ગયેલ મુક્તાત્મામાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે ભાવ જ હોય છે. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે. આવા પ્રકારના બે ભાવો ક્ષાયિક અને પારિણામિક જ માત્ર રહે અને બાકીના ભાવો ખસી જાય એ આખા જીવનનો હેતુ છે. પણ તે સ્થિતિએ પહોંચવા માટે અંતર્વૃત્તિ, સચ્ચારિત્ર, ત્યાગ, વિરાગના ભાવની જરૂર છે અને તે ભાવનું અત્ર વર્ણન છે; અને વૈરાગ્ય બેટાને બીજું ઉપનામ આપ્યું છે તે આ ભાવ સમજવાનો છે. આમાં પ્રાગતિક પંથે પડેલો અધ્યાત્મભાવ પણ આવી જાય છે એ ધ્યાનમાં રહે.

છોકરો મોટો થાય ત્યારે તેનું નામ પાડવામાં આવે છે. ઉપશમ ભાવ, ક્ષયોપશમ ભાવ અને ક્ષાયિક ભાવને સૂચવતું 'ભાવ' નામ આ વૈરાગ્ય બેટાનું પાડવામાં આવ્યું. આ ભાવને ઓળખવા માટે લોકપ્રકાશનો ભાવ અધિકાર જોઈ જવો. ત્યાં ખૂબ પૃથક્કરણ કર્યું છે. આ ભાવ બેટાનો મહિમા મુખથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. પ્રભુ! મારા નાથ! આવા પ્રકારનો ભાવ મારામાં પ્રગટ કરો. આ ભાવ પ્રત્યેક હૃદયમાં સમાઈ રહેલ છે તેને

---

૧. જુઓ, જૈન પ્રબોધ પૃ. ૩૯૩–૪૦૪.
૨. વિવેચન માટે જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય, અધ્યાય બીજો, સૂત્ર ૧–૬.

બહાર લાવો. જ્યારે આત્મભાવ પ્રકટ થાય, મન લય પામી જાય, અંતરની આત્મદશા જામી જાય અને પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની લેમાં આત્મનિમજ્જન થાય છે, ત્યારે પરભાવ પર કાબૂ આવે છે અને ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ દૂર ખસી જાય છે : આવો ભાવ હે આનંદઘન પ્રભુ ! મારામાં પ્રગટ કરો, અંદર સમાઈ રહેલો છે તેને બહાર લાવો અને જેનું વર્ણન કરી ન શકાય એવા મહિમાવંત બેટાને હવે ઠરી ઠામ કરો, ગાદીએ બેસાડો, એનો અભિષેક કરો અને એનામાં મને તન્મય કરો.

આત્માનુભવ કેવો હોય, ક્યારે થાય, કેમ થાય, તેનો અભ્યાસ યોગશાસ્ત્રમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે છેલ્લા પ્રસ્તાવમાં આપ્યો છે. એ સ્વાનુભવ પ્રભુ, મારામાં પ્રગટ કરો; અને ઉપર વર્ણવ્યો તેવો બેટો પારકાં માગી લીધેલાં ઘરબાર કરી બેસી ગયેલાં કુટુંબીઓને ખલાસ કરી મારાં સાચાં હિતેસરીઓને લઈ આવે તેમ કરો અને ભાવે ભાવના ભાવતાં અંતે ભાવે કેવળજ્ઞાન થાય એમ કરો. એક વાર વસ્તુ–વિચારણા સત્સ્વરૂપે થશે, પરને પર તરીકે ઓળખી સ્વનો સ્વીકાર થશે ત્યારે આનંદ થશે, આપનું આનંદ નામ સાર્થક અને સાચું થશે, અને મારા ઘટમાં સમાઈ રહેલો ભાવ બહાર આવશે, એટલે હું પણ કરમી દીકરાનો બાપ ગણાઈ આનંદમાં લય પામીશ. એ વખતના આનંદનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યું છે તે શ્રદ્ધાથી વાંચ્યુ છે, પણ હવે તો મારામા જ તે ભાવ પ્રગટ કરો અને મને અનંત આનંદમાં ભેળવી દો. (૪)

આ પદના વિવેચનમાં ઘણો વિસ્તાર થયો છે તેથી પૂર્ણાહુતિનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી; તે સમજુ વાચકે પોતાની મેળે ધારી લેવું. (૧૦૫)

પદ એકસોછમું

ભૂમિકા—આ પદ નવીન જાતનું છે. એ જુદી ભાત પાડે છે. એની કૃતિ સંબંધમાં મતભેદ રહે તેવું છે. તે પર યોગ્ય વિચારણા ઉપોદ્‌ઘાતમાં થશે. પદનો ભાવ ખૂબ મજા આપે તેવો છે. આ પદમાં શુદ્ધ ચેતના પતિદેવ ચેતનને ઉદ્દેશીને આખું ગાન કરે છે. ચેતમ જ્યારે વિભાવદશામાં હોય છે ત્યારે એની સરખામણી ભ્રમર સાથે કરે છે. એની સ્વભાવદશામાં આવે તે તેના સત્તાગત ધર્મને અનુલક્ષીને તેને આનંદઘન અને પ્રભુ કહીને ઉદ્દેશે છે. ચેતનાના મુખમાં મૂકેલું આ પદ ભાવથી ભરેલું છે.

પાંચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયો છે. સ્પર્શેન્દ્રિયના આઠ વિષયો—ગુરુ લઘુ, મૃદુ, બરસટ, શીતળ, ઉષ્ણ, ચિક્કટ અને રુક્ષ. આ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ હોય છે. રસેન્દ્રિયના પાંચ વિષયો છે—તીખો, કડવો, કષાયલો, ખાટો અને મધુર. ઘ્રાણેંદ્રિયના બે વિષયો છે—સુગંધ અને દુર્ગંધ. ચક્ષુરિન્દ્રિયના પાંચ વિષયો છે : વર્ણ પાંચ છે—કૃષ્ણ, નીલ, પીત, રાતો અને

શ્વેત. શ્રોત્રેંદ્રિયના ત્રણ વિષયો—જીવશબ્દ, અજીવમાંથી ઊઠેલ શબ્દ અને જીવઅજીવ-મિશ્રશબ્દ. આ પાંચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયોમાં પસંદ આવે તેવા વિષયો ભોગવવા, ન ગમે તેવા વિષયોને દૂર કરવા અને એ પૌદ્ગલિક આનંદમાં મોજ માણવી એનું નામ સંસાર છે, એનું નામ વિભાવ છે અને એનું નામ રખડપાટો છે.

આની સાથે ભમરાની ખાસિયત વિચારીએ. એનું અવલોકન કરવાથી જણાશે કે એ આખો વખત એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ઉપર બેસે છે, બીજેથી ત્રીજે જાય છે અને એ રીતે ફૂલની અંદર રહેલ મધ ચૂસવામાં કે એનો સંગ્રહ કરવામાં આનંદ માને છે, એની આસપાસ ગુંજારવ કરી મૂકે છે અને રાત્રે દેખી ન શકે ત્યારે પ્રભાત પડવાની રાહ જોઈને બેસી રહે છે. પણ આખો વખત એનું મન ફૂલની કળિઓનું જ ધ્યાન કર્યા કરતું હોય છે. સંસારરસિક ચેતન પાંચે ઇન્દ્રિયના ત્રેવીશ વિષયમાં એ જ પ્રમાણે આસક્ત હોય છે. ભમરાની જેમ પ્રાણી એક વિષય પૂરો કર્યો કે બીજામાં પેસવાની તૈયારી કરતો જ હોય છે. આવા ભ્રમરને ઉદ્દેશીને આ પદની શરૂઆત કરી છે; તેનો ભાવ આપણે હવે વિચારીએ:–

किन गुन भयो रे उदासी, भमरा ! किन०
पंख तेरी कारी, मुख तेरा पीरा, सब फूलनको वासी. भमरा ! किन० १

અર્થ—અહો ભમરા ! તું કયા ગુણને લઈને આજે ગમગીન થઈ રહ્યો છે ? તારી તો કાળી પાંખો છે અને મુખડું તારું પીળું છે, અને તું સર્વ ફૂલોમાં ફરનારો છે (તે છતાં આજ તું દિલગીર કેમ થયો છે ?) (૧)

વિવેચન—ભાગી ભ્રમર ! તું તો આખો વખત ગુંજારવ કરતો એક ફૂલથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર ઊડ્યા કરે છે. તારી એ કાળી પાંખો છે અને તારું મુખ પીળું છે અને તું બધાં ફૂલનો વસનારો છે. આવા લહેરી ભમરા ! તું આજે ગમગીન કેમ દેખાય છે ? તારે માથે આજે શું અગવડ આવી કે તું આજે ખિન્ન થઈ ગયો છે ? એ પાંખો રાગદ્વેષને બતાવે છે. રાગ અને દ્વેષ એ મોહરાજાના પુત્રો છે. અનુક્રમે નામે રાગકેસરી અને દ્વેષ ગજેન્દ્ર છે. મોહરાજાનું આખું રાજ્ય આ બન્ને છોકરાઓ ચલાવે છે. રાગકેસરીને મૂઢતા નામની ભાર્યા છે. દૃષ્ટિરાગ, સ્નેહરાગ અને વિષયરાગ એના ખાસ મિત્રો છે. અને એ રાજસ ચિત્તનો રાજા હોઈ ચિત્તવૃત્તિનો કબજો કરી બેઠેલ છે. દ્વેષગજેંદ્ર નાનો છોકરો તામસ ચિત્તનો રાજા છે, અવિવેકિતા ભાર્યાનો પતિ છે અને ચિત્તવૃત્તિનગરીમાં અવારનવાર આવે છે. આ રાગ–દ્વેષની તારી બન્ને પાંખો આખો વખત ફફડ્યા કરે છે અને તેમાં તને આજ સુધી આનંદ આવતો હતો. આજે આમ કેમ ? અને તારું મુખ પીળું છે તેને આધારે તું ફૂલમાંથી રસ લેતો હતો. આજે તને કેમ કંટાળો આવ્યો ? શું મનોવિકારની લપ આકરી

શબ્દાર્થ—કિન = કયા. ગુન = ગુણ, વિશેષતા. ભયા = થયો. ઉદાસી = ગમગીન, ખિન્ન, વૈરાગી, તેના તરફ અપ્રીતિવાળો. પંખ = પાંખ. પીરા = પીળા. સબ = સર્વ, સઘળાં. ફૂલનકો = ફૂલનો, પુષ્પોનો. વાસી = રહેનારો.

લાગી? શું રાગદ્વેષના સપાટાનાં આખરી પરિણામો ભયંકર લાગ્યાં? શું કષાય અને નોકષાયની તુચ્છતા સમજાણી? પ્રાણી ગમે તેટલા વિષયો સેવે, એમાં એને ધરવા થતો નથી. જેમ લોભનો થોભ નથી, તેમ ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવાઈ રહ્યા અને જરા સમય મળ્યો કે પાછા તે ભોગવવા મન થયા કરે છે. તેને બદલે આજે તારામાં ઉદાસીનતા કેમ? શા માટે? કયા ગુણે? (૧)

सब कलियनको रस तुम लीनो, सो क्यूं जाय निरासी. भमरा! किन० २

અર્થ—તેં તો બધી કળિઓનો રસ લીધો છે; એવો તું આજે તદ્દન હતાશ કેમ થઈ ગયો છે? (૨)

વિવેચન—દરેક પ્રાણીને કોઈ કોઈ વાર જીવનમાં આવા પ્રસંગો બને છે. તેને ચેતના ફરી વાર પૂછે છે કે મારા ચેતનરાજ! તમે તો બધાં ફૂલોનો રસ લીધો, તમારી પુદ્‌ગલાનંદી વૃત્તિને ખૂબ પોષી અને તે માર્ગે ખૂબ ફાલ્યાફૂલ્યા. અને આજે તમે તદ્દન નિરાશ થઈને કેમ બેસી ગયા છો?—ચેતનાનો આ પ્રશ્ન બહુ સ્વાભાવિક છે. આ સ્થિતિની પાછળ ત્રણ કારણો શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ દશમા વૈરાગ્ય અષ્ટકમાં બતાવે છે: દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય.

(૧) ઇષ્ટવિયોગથી વિષયો તરફ અરુચિ થાય, બૈરી કે છોકરો મરી જાય અને ઉદ્વેગ થતાં જે વૈરાગ્ય થાય તે વિષાદ અને દીનતાથી પૂર્ણ સ્થિતિ વ્યવહારમાં વૈરાગ્યરૂપે દેખાય, પણ ખરી રીતે એ આર્તધ્યાન જ છે. પૈસા ખોઈ બેસે, તેવા પ્રસંગોએ, અથવા વ્યાધિ વખતે કે સ્મશાનમાં જે વૃત્તિ થઈ આવે તે આ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યની કક્ષામાં આવે છે.

(૨) સંસારને એકાંત નિત્ય માનીને અથવા એકાંત ક્ષણિક માનીને અથવા માત્ર અસત્‌ની માન્યતા ધારીને અજ્ઞાનજન્ય નિશ્ચયથી અથવા સંસારની અસારતા જોવાથી જે વૈરાગ્ય થાય તે અજ્ઞાન પર રચાયેલો હોવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. સારું જીવન ગાળતાં હોય અને નિગ્રહીત ઇંદ્રિયવાળા હોય, પણ એના પાયામાં અજ્ઞાન હોય તો એ વૈરાગ્ય આ કક્ષામાં આવે છે.

(૩) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં આજુબાજુની તપાસ, વિચારણા, વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને અન્યના રખડપટાનાં મૂળ કારણોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને સંસારત્યાગની ભાવના થાય તે નિર્ણયને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે.

ચેતના પતિદેવને પૂછે છે કે આજે તમે નિરાશ દેખાઓ છો તેની પાછળ શું ભાવ છે? તમને આજે વસ્તુસ્થિતિ સમજાણી છે કે માત્ર ઉપર ઉપરના કારણથી વિરાગવાન

શબ્દાર્થ—કલિયનકો = વગર ખીલેલાં ફૂલનો. લીનો = લીધો. સો = તેથી, તે (તું). નિરાસી = આશારહિત, અનાસક્ત.

બન્યા છો? નિરાશામય સ્થિતિથી તમે છેતરાઈ જતા નહિ. એવા સ્મશાનવૈરાગ્ય ટકતા નથી. પાછી પુદ્‌ગળાનંદીપણાની ભાવના જાગશે કે તમે હતા ત્યાંના ત્યાં થઈ જશો; અને કદાચ નિધ્વંસપણું પ્રાપ્ત કરી બેસશો તો થોડા પાછા પણ હઠી બેસશો. એવું હોય તો ચેતજો. વસ્તુસ્વરૂપ સમજી, પુદ્‌ગળનો હેયભાવ વિચારી, પર્યાયભાવમાં રહેલો પલટનભાવ વિચારી અંતરથી વિરાગ આણશો તો જ તે સ્થાયી ટકશે અને અનંતકાળ પર્યંત ચાલે તેવો આનંદ આપશે. બાકી તમે મને બહુ મૂંઝવો છો, અને વારંવાર આવા વિરાગનો દેખાવ કરી પાછા સંસાર તરફ ચાલ્યા ગયા છો અને મને મૂંઝવતા ગયા છો—સુબુદ્ધિ, સદ્વિચારણા, સુમતિ, ચેતના આવી રીતે પતિદેવને જરા સન્મુખ થતાં દેખીને પૂછે છે. એના પૂછવામાં કટાક્ષ નથી, પણ ભૂતકાળના કડવા અનુભવોને અંગે થઈ આવેલી એની સ્વાભાવિક મનોવ્યથા છે. (૨)

'आनंदघन' प्रभु तुमारे मिलनकु, जाय करवत ल्यूं कासी. भमरा ! किन० ३

અર્થ—મારા ચેતનરાજ! મારા આનંદઘન પ્રભુ! તમને મળવા માટે હવે તો કાશીએ જઈને કરવત મુકાવવું–એટલી હદ સુધી કરવા તૈયાર છું. (૩)

વિવેચન—એ ચેતનજીની અનંત આનંદમય આદર્શ દશાને યાદ કરીને આર્યપત્નીને શોભે તેવા સ્વરૂપે છેવટે કહે છે કે હું તમારા ઉદાસીપણાથી તો લલચાઈ જાઉં તેમ નથી, પણ મારે મનથી આપને મળવાની ખૂબ તીવ્ર ઇચ્છા છે; મને તો એમ થયા જ કરે છે કે આ મારો વિરહકાળ ક્યારે છૂટે? તમે જરા ઉદાસી દેખાઓ કે વિષયસેવનમાં ઓછા પડો કે પરાણે ત્યાગ કરતા નિરાશ દેખાઓ તેથી મને તમારા મેળાપની આશા થતી નથી. હું તો તમારા માર્ગની પ્રતીક્ષા કર્યા જ કરું છું કે મારા દેવ ક્યારે મારે મંદિરે પધારે અને આ દીર્ઘ કાળની વિરહવ્યથા મટાડે! મેં તમારે માટે વલોપાત કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ તમે તો ભોગી ભમરા; તમારે તો એક ફૂલેથી ઊડી બીજે બેસવું છે, આ આપની ઘરની આંને કદી યાદ કરવી નથી, મારા વિલાપ પર દયા કરવી નથી! આજે તમે ફૂલ પર બેસવામાં ઉદામ દેખાઓ છો તેથી હું કાંઈ લેવાઈ જઉં તેમ નથી. એવા ઉધામાઓ તો તમે અનેક વાર કર્યા છે. હવે હું તો ખરેખર કંટાળી છું, પણ મારી પ્રીતિ તો એની એ જ છે. હવે તો મને એમ થાય છે કે કાશીએ જઈને કરવત મુકાવું. ત્યાં જઈ માગણી કરું કે મારા પતિ મને વશ થાય તેવું જરૂર બની આવે. દૃઢ સંકલ્પ અને પ્રચંડ પ્રયોગને પરિણામે ધારણા સફળ થાય છે, પણ એમાં જ્યારે પ્રાણી હારી બેસે છે ત્યારે આવા ઉધામા થાય છે. કાશીએ જઈને કરવત મુકાવવું, ગિરનાર જઈ ભૈરવજપ ખાવો અથવા ગંગાસ્નાન કરી તેમાં ડૂબી મરવાની પ્રાચીન માન્યતા હતી. એમ કરતી વખતે–આપઘાત કરતી વખતે–દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય તો તે વસ્તુ પછીના જન્મમાં મળે: આવા અનિનિંદનીય વિચાર અને અંધવિશ્વાસને પરિણામે અનેક પ્રાણીઓ આત્મ-

શબ્દાર્થ—મિલનકુ = મળવા માટે. લ્યૂં = સૌ, તક, પર્યંત. કાસી = બનારસ.

હત્યા કરતા. એ વ્યવહાર-માન્યતાનું રૂપક કરતાં ચેતના પતિદેવને કહે છે કે હવે તો કાશી જઈને કરવત મૂકવાનું કામ કરું અને તેમ કરીને પણ તમને મળું, તમારી પ્રીતિપાત્ર થાઉં, તમારી સહચારિણી થાઉં—એવું મનમાં થયા કરે છે. (૩)

ઉપસંહાર—ચેતનદેવને ભ્રમર નામે સંબોધવામાં બહુ ઉચ્ચ આશય જણાય છે. એ ભ્રમર સંસારરાગી હોય ત્યારે વિષય ઉપર હરફર કરે છે અને એ જ ચેતન જ્યારે વિરાગી થાય છે ત્યારે અનુભવનાં મોજાં ઉપર બેસઊઠ કરે છે. એટલે ભમરાને નિરાશ અને ઉદાસી બનેલા દેખવાની તક લઈ સુબુદ્ધિ અંદરથી જોર કરી કહી બતાવે છે કે તમે વિષયથી તૃપ્ત થયા નથી, પણ આવા હતાશ થઈ ગયા છો તો તમને જણાવું કે આમ નકામા નિર્બળ ન બની બેસો, તમારી ભાર્યા તમને મળવા આતુર બેઠી છે, અને તમારી પાસે આખો વખત હાજર રહેવા માટે ગમે તેવો ભોગ આપવા તત્પર છે.

કાશીએ જઈ કરવત મુકાવનારને અંગે આદિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે કહ્યું છે કે પતિ પાછળ સતી થવા માટે કાષ્ઠની ચિતા પર સાથે બળનાર સ્ત્રીને એ પતિ જ પરભવમાં મળે એવું કાંઈ નથી, 'એ મેળો નવિ કહિયે સંભવે રે'—આવાં બાળમરણથી કાંઈ મેળા થાય નહિ, કારણ કે 'મેળો ઠામ ન થાય'—એટલે અનેક પ્રકારે અપેક્ષાતા એવા અજ્ઞાન મેળાપને ઉત્તેજન આપવાની આ કાશીના કરવતની વાતનો સ્વીકાર નથી; માત્ર રૂપકરૂપે પ્રચલિત માન્યતાનુ સૂચન કર્યું છે. એનો આશય ગમે તેટલા ભોગે જ્ઞાનપૂર્વકનો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી આત્મૈક્ય સાધવાની પ્રેરણા છે.

આ પદની કૃતિ જોતા તેની શૈલી નૂતન પ્રકારની લાગે છે. તેમા સીધો ઉપદેશ છે, કાવ્યની ભભક ઉપર વધારે પડતો ભાર દેખાય છે. અને કાશીના કરવતની વાત વગર મેળે દાખલ કરવા જતા આડકતરી રીતે એ અતિ તુચ્છ પ્રથાનો સ્વીકાર થઈ જતો હોવાની વાત આનંદઘન જેવા સિદ્ધ યોગી કરે નહિ, એટલે આકૃતિનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ છે. પણ એનો આંતર આશય પ્રેરક હોઈ વિચારણીય છે.

ચેતન ઉદાસી થયો છે તેટલાથી ચેતના છેતરાઈ જાય તેમ નથી. કયા ગુણે ઉદાસ થયો છે એ એની આખી પૃચ્છાનો આશય છે. આની પશ્ચાદ્‌ભૂમિમા સદ્‌જ્ઞાન હોય તો જ તેનું મૂલ્ય છે. આ આખું પદ ચેતના બોલતી હોય તો તેનો એક ભાવ એવો પણ સ્ફુરે છે કે ચેતના ભ્રમરના ગુંજારવના ક્ષણિક અટકાવથી રાજી થતી નથી. ઘણી વાર ખાઈ ખાઈને અકરાતિયા થઈ જતાં ખાવા તરફ કંટાળો આવે છે એમ ભોગી ભમરાને કોઈ વાર વિષયસેવનથી કંટાળો આવે, એથી જરા પણ આનંદ પામવા જેવું નથી. આનદમિલન તો અલગ ચીજ છે. એમાં ખૂબ તૈયારી જોઈએ. એમાં ત્યાગદષ્ટિએ ત્યાગ જોઈએ. એમાં વિવેકવિચારણા જોઈએ. એમાં સમજણપૂર્વકનો સંયમ જોઈએ. અને એમાં અંતરના ઉમળકા, અને હેય–ઉપાદેયના સ્પષ્ટ વિભાગ જોઈએ. ભમરાના ઉદાસીન ભાવથી ચેતના

લેવાઈ જાય તેમ નથી; એને તો ખરો ત્યાગ જોઈએ છે; એટલે એ તો ભમરાને પૂછે છે કે દેવાનુપ્રિય! તું કયા ગુણે અને શા કારણે ઉદાસ થઈ બેઠો. અત્યારની બાહ્ય ત્યાગભાવની સ્થિતિમાં આનંદઘનના મિલનને અવકાશ નથી. એને માટે તો કાશીનું કરવત મુકાવવું પડે, અત્યારની સ્થિતિમાં મહાન મત્યંતર કરવો પડે અને તેમ થાય ત્યારે મિલન થાય. કાશીનું કરવત ઉત્પ્રેક્ષા છે, એ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં મહાન પલટો માગે છે : આ આશય આ પદનો હોય એમ મને ભાસમાન થાય છે. અને એ દૃષ્ટિએ વિચારી જોવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આખું પદ વિચારણીય છે અને છેલ્લી ગાથા ખાસ વિચારણીય છે. (૧૦૬)

પદ એકસોસાતમું

ભૂમિકા—આ પદ શ્રી ભીમશી માણેકની ચોથી આવૃત્તિ (આનંદઘન બહોંતેરી)માં ૧૦૭મા પદ તરીકે આપ્યું છે. પં. ગંભીરવિજયજીએ એનો અર્થ કર્યો નથી, કારણ કે એમની પાસે બહોંતેરીની જે નકલ રાખવામાં આવી હતી તે આવૃત્તિમાં આ પદ મુદ્રિત થયેલ નહોતું. તેમાં ૧૦૫ પદ હતાં. અને વૈરાગ્ય બેટાવાળા પદથી એની પૂર્ણાહુતિ થતી હતી. નીચે અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેની જવાબદારી બહુ અંશે મારી પોતાની છે.

આત્મા–ચેતનરાજ ઉન્નત સ્થાન પામતો જાય ત્યારે એનામાં વિકાસ વધતો જાય છે. અને વિકાસમાર્ગનું પણ એવું છે કે એ એક વાર વધવા માંડે ત્યારે કૂદકે ને ભૂસકે એમાં પ્રગતિ થતી જાય છે. મિથ્યાત્વમાંથી સમ્યક્ત્વ થતાં અનેક ભવો વહી જાય છે અને ઘણી વાર ગુણપ્રગતિના એક એક પગથિયે ચડતાં હજારો–લાખો ભવો થઈ જાય છે. પણ એક વાર રસ્તો હાથમાં આવી ગયો ત્યાર પછી પ્રગતિ ભારે જોસથી આગળ ધપે છે. એને માટે એક દાખલો જ બસ થશે : સાતમા ગુણઠાણાથી તેરમા સુધી પહોંચતાં પ્રાણીને માત્ર બે ઘડીનો કાળ લાગે છે—જોકે ગુણની નજરે જોતાં એ બન્ને ગુણસ્થાન વચ્ચે ઘણો મોટો અંતર છે. પ્રાણી પડવાઈ[1] થઈ નીચે ઊતરતો જાય ત્યારે જેમ એ તદ્દન મિથ્યાત્વદશા સુધી ધકેલાઈ જાય છે, તેમ જ જ્યારે એની પ્રગતિ થવા માંડે છે ત્યારે એ ખૂબ જોસથી આગળ પણ ધપે છે. માર્ગાનુસારીના ગુણોથી એ ત્યાગમાર્ગે આવે, દ્રવ્ય શ્રાવક, ભાવ શ્રાવક, દ્રવ્ય સાધુ, ભાવ સાધુ અને પછી તો કષાયત્યાગ, ક્ષપકશ્રેણી, ધર્મ–શુક્લ ધ્યાનના પાયાઓ અને શૈલેશીકરણ—એમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો જાય છે અને મન પર વિજય મેળવી એ અસાધારણ વીર્ય ફોરવી આગળ ધપે જાય છે. આવા પ્રગત થતા ચેતનરામને ઉદ્દેશીને આ પદ લખાયેલું છે. વાત એ છે કે એક વાર પ્રાણી રસ્તે ચઢી ગયો, એની કર્મની ગ્રંથિનો ભેદ થઈ ગયો, પછી એની પ્રગતિ થયા કરે છે.

પ્રગતિ કરનારની ઝડપ ઓછાંવધતી જરૂર હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ કીડીને વેગે ધીમે ધીમે આગળ વધે છે અને એક એક સ્થાનમાં ઘણો લાંબો કાળ કાઢે છે અને

૧. પ્રતિપાતી, પતનોન્મુખ.

કોઈ કોઈ પ્રાણી તો મોટર કે એરોપ્લેનની ઝડપે આગળ વધ્યે જાય છે. કેટલાક આગળ વધતાં પાછા પણ પડી જાય છે અને વળી પ્રથમ પગલે આવી પ્રયત્ન કરી ફરીવાર શ્રેણી માંડે છે. પણ એક વાર એકડો નોંધાઈ ગયો, ગ્રંથિનો ભેદ થઈ ગયો, તો પછી અંદર થયેલો પ્રકાશ જતો નથી. ગતિ ઓછીવધતી હોઈ શકે છે અને થઈ પણ જાય છે, પણ એનો અંતે નિસ્તાર જરૂર થવાનો : એ ચોક્કસ થઈ ગયુ જાણવું. આવા ગ્રંથિભેદ થઈ ગયેલ પ્રાણીની આ પદમાં વાત છે. વ્યક્તિભેદે તરતમતા અને વિવિધતા જરૂર શકય છે. પણ ગતિની મંદતા–શીઘ્રતાને બાદ કરતાં તેની પરિસ્થિતિ આ પદમાં વર્ણવી તેવી બહોળતાએ હોય છે.

જ્યારે પ્રાણી જ્ઞાન અને ક્રિયાનો મેળ મેળવે, જ્યારે એને જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયામાં રસ થાય, જ્યારે જ્ઞાન વગરની ક્રિયામાં એને અંધત્વ લાગે, જ્યારે ક્રિયા વગરના જ્ઞાનમાં એને વંધ્યત્વ લાગે, જ્યારે ક્રિયામાર્ગમાં સંયમને સુદામ સ્થાન એના તરફથી આપવામાં આવે, જ્યારે સમકિતનાં છયે સ્થાનક પર એકસરખી રુચિ, સદ્દહણા અને ક્રિયાપરતા એને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એનો (ચેતનનો) વિકાસ ફાલતો જાય છે. એવે વખતે એને જે ભાસ થાય છે તેનું અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે.

વસંત ઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં ઋતુરાજ કહેવાય છે. એમાં આખી કુદરતનો આનંદ અવર્ણનીય હોય છે. એ વસંત ઋતુ પર કવિઓ મુગ્ધ બની ગયા છે. એ વસંત ઋતુમાં જેવી કુદરતની સ્થિતિ થાય છે તેવી દશા જ્ઞાનવિભોની–ચેતનરામની થાય છે; તે અત્ર બતાવવામાં આવી છે.

પદ[1]

(રાગ–વસંત)

तुम ज्ञान विभो फूली वसंत, मनमधुकर ही सुखसों वसंत. तुम० १

અર્થ—હે પ્રભુ! તમારા જ્ઞાનરૂપ વસંતઋતુ (હવે) ફૂલી છે, ખીલી છે અને તેથી મનરૂપ ભ્રમર સુખે વસે છે. (મોજમાં રહે છે) (૧)

વિવેચન—જ્ઞાનમય પ્રભુ! આપની વસંત અત્યારે બરાબર ખીલી છે, એટલે અંદરથી જ્ઞાનની જાગૃતિ થઈ છે, માર્ગનો સમ્યગ્ ભાસ થયો છે, દર્શનમોહનીયનો અંધકાર ઊડી ગયો છે, અજ્ઞાનની અંધતા નાશ પામી છે. અને એક વાર અંદર જ્ઞાનદીપક પ્રકટ થયો એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું સાચું ભાન થાય છે, પ્રત્યેક વસ્તુનો એકબીજા સાથે શો અને કેટલો સંબંધ છે તેનો ખ્યાલ થાય છે અને વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાય છે. આવા

શબ્દાર્થ—તુમ = આપ, તમે. વિભો = પ્રભુ (સંબોધન). વસંત = ફાગણ-ચૈત્ર માસની ઋતુ, ઋતુરાજ. ફૂલી = ખીલી, વધી. મધુકર = ભમરો. સુખસો = 'સો' એ અપાદાન વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. સુખે, સુખથી.

૧. આ પદ બી. મા. ની નવીન આવૃત્તિમાં જ છે. પ્રતમાં ન હોઈ એના વિશેષ પાઠાંતર લભ્ય નથી.

પ્રકારની જ્ઞાનવસંત ખીલે ત્યારે અનેરો આનંદ થાય છે તે જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આનંદઘનજી મહારાજ અન્યત્ર આ દૃષ્ટિને ‘ દિવ્ય નયણ ’ કહે છે. એવા પ્રકારના નયણને લઈને જે માર્ગદર્શન થાય તે દિવ્ય કહેવાય છે અને તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ તો કૈવલ્યજ્ઞાન સાથે થાય છે. એની વિચારણા બીજા અજિતનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં વિસ્તારથી યોગિરાજે પોતે જ કરી છે અને આપણે તેને યથાસ્થાને વિચારશું. એ નયણની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, પણ એ માર્ગે ગમન શરૂ થયું છે તે વખતે અંતર આત્મા કેવો અનુભવ કરે તેનું અત્ર વર્ણન છે. આ વર્ણન વિચારતાં જ્ઞાનાનંદની લહેર કેવી ભવ્ય અને આનંદપ્રદ હોય છે તેનો ખ્યાલ થશે. જ્ઞાન તો ખરો પ્રકાશ છે. એની મહત્તા અપૂર્વ છે. વસંત ઋતુમાં ભમરાનો ગુંજારવ સાંભળ્યો હોય તો તેનો ખ્યાલ આવે. એ પોતાના પૂરવિકાસથી માલતી ઉપરથી ગુલાબ પર અને ત્યાંથી ડમરા પર ગુંજન કરતો જાય અને એના વિહારમાં કોઈ જાતની અટકાયત ન થાય; એવી રીતે જ્ઞાનવિભોની વસંત ખીલે છે ત્યારે ચેતનરાજ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રસ્તાવોમાં અહીં તહીં સમતાપૂર્વક પણ નિરંકુશપણે ગુંજન કરે છે અને એકાંત નિજાનંદ અનુભવે છે. એવે પ્રસંગે સત્‌ની વ્યાખ્યા કે જીવ અજીવનો સંબંધ કે કર્મ અને ચેતનનો સંબંધ વિચારવામાં આવે, કે લોકરંજન, લોકોત્તર રંજનના પ્રશ્નો પર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે, કે સાધનધર્મોની સાધ્યતા પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે, ત્યારે અંદર જે આનંદ થાય છે, જે શાંતિ થાય છે, જે સ્વરૂપાભાસ થાય છે, તે અદ્ભુત છે અને અનુભવગમ્ય જ છે. આવી જ્ઞાનવસંત હે વિભો ! તમારી ખીલી છે. તમારા સંસર્ગે તમારા સાધકની એવી જ રીતે ખીલે એવી સહજ ઇચ્છા મારામાં જાગ્રત થઈ છે. એ સ્વરૂપાનંદનો ખ્યાલ કરું છું ત્યારે મધુકરનો સુખવાસ નજરે ચઢે છે અને તેવી મારી દશા થાય એવો આદર્શ મારી સન્મુખ ખડો થાય છે.

સાહિત્ય અને સંગીતરસિકોએ ‘ ‘ જસવિલાસ ’, ‘વિનયવિલાસ ’, ‘ જ્ઞાનવિલાસ ’ શબ્દો જરૂર જાણ્યા હશે. જ્યારે અંદરથી ગાન ચાલતું હોય, તેવે વખતે ચેતનરાજ જે અપાર શાંતિ અનુભવે અને આંતર ગુંજન ચલવે તેને ‘ વિલાસ ’ કહેવામાં આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના એવા વિલાસને ‘ જસવિલાસ ’ કહેવામાં આવે છે; ઉપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયજીના એવા આંતર આનંદને ‘વિનયવિલાસ’ કહેવામાં આવે છે; અને જ્ઞાનવિમળસૂરિના એવા સ્વૈરવિહારને ‘ જ્ઞાનવિલાસ ’ કહેવામાં આવે છે. એવા પ્રકારના વિલાસો જે કોઈ ચેતન કરે તે વખતે તે જ્ઞાનવિભો થતો જાય છે અને એની જ્ઞાનવસંત વધારે ખીલતી જાય છે. એ વખતે મનભ્રમર જે સુખવાસમાં વસે છે તેનું અત્ર વર્ણન કર્યું છે. (૧)

दिन बढे भये वैरागभाव, मिथ्यामति रजनीको घटाव. तुम० २

શબ્દાર્થ—દિન = દિવસ, (સૂર્ય હોવાનો સમય). બઢે = મોટા, લાંબા. વૈરાગભાવ = વૈરાગ્ય (એ ભેદના વર્ણન માટે જુઓ પદ ૧૦૫ મું). મિથ્યામતિ = કુમતિ, દુર્મતિ, સારાંખરાબના વિવેક વગરની બુદ્ધિ. રજનીકો = રાતનો (અંધારાનો સમય, તેનો). ઘટાવ = ઓછી થવું, નાના થવું.

અર્થ—વૈરાગ્યભાવરૂપ દિવસ મોટો મોટો થવા લાગ્યો અને મિથ્યામતિ–દુર્મતિરૂપ રાત્રી ઘટતી થતી ચાલી–નાની નાની થતી ચાલી. (૨)

વિવેચન—જ્ઞાનવસંત ફૂલે ત્યારે બીજું શું શું થાય તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. વસંતઋતુમાં દિવસ ઉત્તરોત્તર મોટો થતો જાય છે અને રાત્રી ધીમે ધીમે તેના પ્રમાણમાં નાની થતી જાય છે. કુદરતની આ લીલા નજરે દેખાય છે; તેમ જ્યારે ચેતનનો વસંતકાળ ખીલે ત્યારે વૈરાગ્યભાવ વધતો જાય છે, વધારે વધારે સ્થિર, ઊંડો અને પાકો થતો જાય છે. 'વૈરાગ્યભાવ'નો કાંઈક ખ્યાલ આપણે ૧૦૫મા પદમાં કરી ગયા. 'અવધૂ વૈરાગ્ય બેટા જાયા' એની વિચારણા કરતી વખતે 'ભાવ' નામ એ બેટાને આપ્યુ અને એ ભાવનું વર્ણન કર્યું ન જાય એ ભાવ બતાવી એ વૈરાગ્યભાવ પ્રકટ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. એ વૈરાગ્યબેટો તે વખતે તો માત્ર જન્મ્યો જ હતો, પણ ત્યાર બાદ જ્યારે ચેતનનો જ્ઞાનવસંતકાળ ખીલે, ત્યારે એ વધતો જાય છે. આ વૈરાગ્ય, જેનું અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે, તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની વાત છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં મોહ કે દુઃખ-ગર્ભિત વૈરાગ્યને સ્થાન નથી. વૈરાગ્યભાવ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ ચેતનની આખી વ્યવહારુ દૃષ્ટિમર્યાદામાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે. જેને એ પોતાનાં માનતો તેનો અને પોતાનો ખરો સંબંધ તેના જાણવામાં આવે છે અને સુંદર પરિત્યાગપૂર્વક સાચી આધ્યાત્મિકતા અંદર જામતી જાય છે. એમાં પછી ઉપર ઉપરના વ્યવહારને કે બાહ્ય ઉપચારને સ્થાન રહેતું નથી. વૈરાગ્યભાવની તો ખરેખર બલિહારી છે! એ થાય એટલે પ્રાણીનો જીવનપલટો થઈ જાય છે. આમાં બાહ્યાભાસ કે દંભને સ્થાન નથી. સાચો વૈરાગ્ય થયો એટલે પછી સીધી પ્રગતિ થતી જાય છે, પરિસ્થિતિ પલટો ખાઈ જાય છે અને આનંદ અને લહેરની જમાવટ થતી જાય છે. જ્ઞાનવસંતમાં આ રીતે દિવસ મોટો મોટો થતો ચાલ્યો અને ખોટી બુદ્ધિરૂપ રાત હતી તે નાની નાની થવા માંડી. મિથ્યામતિવાળા તદ્દન અભણ કે ભોઠ હોય છે એમ સમજવાનું નથી, પણ તેઓને સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોવાથી તેમનામાં ભારે અવ્યવસ્થા જામેલી હોય છે. અને થોડા દેખીતા લાભમાં ફસાઈ તેઓ પરમ સાધ્યને વીસરી જઈ આડે માર્ગે ઊતરી જતા હોય છે. આવા પ્રકારની મિથ્યામતિ એ ખરેખર રાત્રી જ છે, એમાં અંધકારની પ્રચુરતા જ હોય છે અને એમાં અંધારામાં ફાંફાં જ મારવાનાં રહે છે. જ્યારે જ્ઞાનવસંત ખીલે છે, ત્યારે સાચી બુદ્ધિ જામતી જાય છે, પૂર્વગ્રહો છૂટી જાય છે, અને અંદરથી સાચા નિર્ણયો થાય છે. અને પછી તો સમકિતનાં પાંચ ભૂષણો પ્રાપ્ત થાય છે, એનો વિકાસ વધતો જાય છે અને વૈરાગ્યભાવ સાથે સમ્યગ્જ્ઞાન વધતાં ત્યાગ, સંયમ અને અહિંસાની જ્યોતિ આગળ વધતી જાય છે. (૨)

बहु फूली फली सुरुचि वेल, ग्याता जन समता संग केल. तुम० ३

પાઠાંતર—ફૂલી–ફેલી. ગ્યાતા–જ્ઞાતા.

શબ્દાર્થ—બહુ = ખૂબ. ફૂલી ફલી = વધી અને ફળવતી થઈ. સુરુચિ = પ્રેમ, સારી ઇચ્છા, સારો ભાવ. વેલ = લતા, લાંબી ને પથરાતી અથવા ઊંચે ચડતી ઊગતી વનસ્પતિ. ગ્યાતા = જ્ઞાતા, જ્ઞાનને પાત્ર, જાણકાર. સંગ = સાથે, સોબત. કેલ = કરે છે.

અર્થ—(એ ઋતુરાજમાં) સુરુચિરૂપ વેલડી ખૂબ વધી અને ફળવતી થઈ અને એમાં જાણકાર પુરુષો સમતા (સ્ત્રી)નો સંગ કરતા રહ્યા. (૩)

વિવેચન—વસંતઋતુમાં આખી વનસ્થલી ફાલે–ફૂલે છે; તે વખતે વેલડીઓ સૌથી વધારે ખીલે છે. જેમ વેલ વસંતઋતુમાં ફાલે–ફૂલે અને ફળે છે, તેમ જ સુરુચિરૂપ વેલડી જ્ઞાનવિભુના પ્રતાપે તેના વસંતકાળમાં ફાલે–ફૂલે છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોઈ સુરુચિ એ શી વસ્તુ છે તે જરા ખ્યાલમાં લઈએ. ધર્મ તરફ સારી રુચિ એટલે સુરુચિ. એ કેવા પ્રકારની હોય તેને અંગે શાસ્ત્રકારે ત્રણ લિંગ (ચિહ્નો) બતાવ્યાં છે:

(અ) **શ્રુતઅભિલાષ**—ધર્મ સાંભળવામાં પ્રીતિ. સાકર અને દ્રાક્ષમાં મીઠાશ લાગે તે કરતાં વધારે મધુરતા ધર્મશ્રવણમાં લાગે. યુવાન વય હોય, સમાનધર્મી રૂપાળી સ્ત્રી હોય, પરસ્પર પ્રેમ હોય, તેને દિવ્ય મધુર ગાન સાંભળવામાં જેટલો આનંદ થાય તેથી વધારે રસ ધર્મશ્રવણમાં થાય એ રુચિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે.

(આ) ધર્મ તરફ એની ઇચ્છા અતિ વિશિષ્ટ હોય. માણસ ભૂખ્યો હોય, ચાર દિવસથી અન્નને અને દાંતને વેર થયું હોય, તેવો માણસ ભોજન મેળવવાની જેવી ઇચ્છા કરે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા ધર્મ તરફ થયા કરે એ રુચિનું બીજું ચિહ્ન જાણવું.

(ઇ) એ રુચિવાન જીવડો દેવ કે ગુરુની વૈય્યાવચ્ચ એટલી સાફ રીતે અને ખંતપૂર્વક કરે કે જ્યારે જ્યારે એને તક મળે ત્યારે ત્યારે વગર આળસે કે વગર વિલંબે બીજાં કામ છોડી એની આસનાવાસના કરવામાં એ લાગી જાય.

આવાં ચિહ્નોથી પ્રાણીમાં ધર્મરુચિ જાગી છે અને જામી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય થાય. એવા પ્રકારની રુચિરૂપ વેલડી ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે ફાલતી જાય: આ પ્રમાણે જ્ઞાનવિભુની વસંત ફાલતી જાય. રુચિ અને સદ્દહણા એક જ ચીજ છે. અને એ વસંત ફાલે ત્યારે જ્ઞાનવિભુ–જ્ઞાનવાન ચેતન–સમતા સાથે વધારે વધારે સંગતિ કરતો જાય, એને સમભાવમાં વધારે વધારે રસ પડે, અને એને એકસરખી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય. સમતામાં મન–વચન–ક્રિયાનો પરસ્પર મેળ બેસે, અને ઉદ્વેગ, કચવાટ કે અવ્યવસ્થાનો અંત આવી જાય. અંદરની સમતા વગર પ્રાણી ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયા કરે, પણ તેની ભૂમિકાની શુદ્ધિ થયેલ ન હોવાને કારણે એ કચરાવાળી ભૂમિ ઉપર લીંપણ કરવા જેવું થાય છે અને એમાં સર્વ પ્રયાસની નિષ્ફળતા પ્રકટ દેખાય છે, એટલે જ્યારે જ્ઞાનવસંત ખીલે ત્યારે એક એવા પ્રકારની સમતા અંદર જામતી જાય છે કે એનો આખો બાહ્યાકાર જ ફરી જાય છે, એની દુન્યવી દૃષ્ટિમાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે, એના વિચાર અને વર્તનમાં સરખાઈ આવી જાય છે અને અપેક્ષા અને માધ્યદર્શન તરફનું એનું પ્રયાણ નજરે પડે છે. આ સર્વ જ્ઞાનવસંતની ખિલવણીનું પરિણામ છે. (૩)

जानत वानी पिक मधुर रूप, सुर नर पशु 'आनंदघन' स्वरूप. तुम०, ४

અર્થ—બાની–ભાષારૂપ કોયલ અથવા કોયલરૂપ ભાષા મનોરંજક સ્વરૂપને ધારણ કરે છે અને દેવ, મનુષ્ય તથા તિર્યંચો સાચા આનંદસમૂહનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યા છે : આવી તમારી જ્ઞાનવસંત ખીલી છે. (૪)

વિવેચન—વસંતઋતુમાં કોયલનો સ્વર અતિ મધુર આકાર ધારણ કરે છે. એ સ્વરમાં આનંદ છે, શાંતિ છે અને ગેયતા છે. વિશેષ તપાસને પરિણામે માલૂમ પડયું છે કે આપણે કોયલને સ્ત્રી કલ્પીએ છીએ, પણ જેના સૂરની આપણે પ્રશંસા કરીએ છીએ તે કોયલ સ્ત્રી–નારી નથી, પણ તે કોયલ જાતનો નર છે અને એ નરનો સૂર જંગલમાં ખૂબ શાંતિ આપે છે અને નીરવ જંગલને જાગતું કરે છે. આ કોયલના નરને કવિઓ 'પિક'ને નામે ઓળખે છે. 'પિક' એટલે નર–કોયલ સમજવો. બાની એટલે ભાષા, વાણી. ચેતનરાજની વસંત બરાબર ખીલે ત્યારે વાણીરૂપ કોયલ મધુર રૂપને બરાબર જાણે છે, કારણ કે વૈરાગ્યભાવ વધવા માંડે, મિથ્યાબુદ્ધિ ઘટતી ચાલે અને રુચિપૂર્વકની સદ્દહણા વધે અને જ્ઞાની માણસ સમતા સાથે સંગતિ કરવા માંડે એટલે ભાષા મધુર રૂપને બરાબર જાણી જાય; એ તો વસંતવિકાસનું અનિવાર્ય પરિણામ છે.

અને આવો વસંતકાળ જામે ત્યારે દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યંચો આનંદસ્વરૂપ ધારણ કરે છે, સાર્વજનિક એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને અનંત જ્ઞાનમાં સર્વનો જ્ઞેય તરીકે સમાવેશ થઈ જાય છે. ચેતનની આ સ્વરૂપએકતા અને અનંતઆનંદમયદશા બરાબર જાણવામાં અને જીવવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાનવિભુની વસંત બરાબર ખીલી છે એમ સમજવું. (૪)

ઉપસંહાર—આ આખા પદમાં મધ્યવર્તી વિચારણા સુરુચિ–વેલડીની છે. એમાં કેંદ્ર સ્થાને સદ્દહણા છે. એમાં ચેતનનાં અનંત ઉડ્ડયનોની પાછળ ભૂમિકા દર્શનમોહનીયના નાશની છે અને ચેતનનો વિકાસ થવા માંડે ત્યારે એની અનેક દિશાએ પ્રગતિ થવા માંડે તેનું અત્ર ઘણું સૂક્ષ્મ પણ ભાવવાહી ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. દુન્યવી દૃષ્ટિનો વિકાસ અને જ્ઞાનવિભોનો આંતર (આત્મિક) વિકાસ લગભગ તદ્દન જુદા પ્રકારના જ હોય છે. દુનિયાનો વ્યવહાર ધન, કુટુંબ કે વ્યવહારના વધારામાં કેંદ્રિત થઈ જાય છે; જ્યારે આત્મવિકાસ સાચો થાય ત્યારે સર્વથી વધારે અગત્યની વાત માનસિક ઉડ્ડયનો બંધ પડતાં જાય છે, અને ઊડવાને બદલે સુખમાં વસવાનું થાય છે. વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસકાળમાં વિરાગભાવની પ્રચુરતા થતી જાય છે, દુર્બુદ્ધિ કે ખોટી વિચારધારા પર કાબૂ આવતો જાય છે અને સાચી રુચિ વધતી જાય છે, તેમ જ સમતા સાથે સંબંધની

પાઠાંતર—જાનત–ઘાનત.

શબ્દાર્થ—જાનત = સોચે છે, વિચારે છે, ધારણ કરે છે. બાની (બાનિ) = બોલી, વાણી, ગીરા, સરસ્વતી. પિક = કોયલ; પીક = થૂંક સાથે મળેલ પાનતંબાકુનો રસ. સુર = દેવતા. પશુ = તિર્યંચ. મધુર = મનોરંજક, સુંદર.

૫૬[1]

तज मन हरविमुखनको संग.
जाके संग कुबुद्धि उपजत है, पडत भजनमें भंग. भज० १

અર્થ—હે મન ! જે પ્રાણી હર (હરિ–કૃષ્ણ)થી ઉપરાંઠા કે વિમુખ હોય તેની સોબત છોડી દે. કારણ, જેની સોબતથી માઠી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભજનમાં ભંગ પડે છે (તેની સોબત કરવી ન ઘટે.) (૧)

વિવેચન—આ પદમાં ઉપદેશ આપે છે કે હે મનડા ! તું જે પ્રાણી હરથી વિમુખ હોય તેનો સંગ છોડી દે. 'હર' શબ્દનો અર્થ તો શંકર થાય છે અને સુરદાસનું આ પદ હોય તો 'હરિવિમુખન' શબ્દ વધારે સુયોગ્ય લાગે, કારણ કે સુરદાસમાં હરિભક્તિ રસબસ થતી દેખાય છે. જે પ્રાણી હરિથી વિમુખ હોય, જે પ્રભુભક્તિમાં સમય કે શક્તિના વ્યયને નકામો માનતા હોય, તેવાની સોબત તું મૂકી દે. તારે જો તારું ભવિષ્ય સુધારવું હોય તો હરિવિમુખ પ્રાણીને ઓછાયે પણ તું ઊતરીશ નહિ. એટલા માટે 'હર' શબ્દ અહીં સાંકેતિક સમજવાનો છે. જેનો જે આદર્શ હોય, જેના જે પૂજ્ય હોય, તેનાથી વિમુખ થયેલા, તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા અને તેનું હલકું બોલનારાનો સંગ ન કરવો. જેની સોબતથી દુર્બુદ્ધિ થાય, ભગવાનના ભજનમાં ભંગ પડી જાય, શ્રદ્ધા ઢીલી પડે, એવાની સોબત ન કરવી. અડસઠમા પદમાં સાધુસંગતિનો મહિમા વિસ્તારથી ગાયો છે; અહીં તેની ઊલટી બાજુની વાત કરી છે. ખરાબ અથવા પ્રતિકૂળ સોબતની કેવી અસર થાય તે પર મનનું લક્ષ્ય ખેંચી તેના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા અહીં પ્રેરણા છે. જો વિચિત્ર માણસની સોબતમાં પડી જવાય તો એ મનને ડોળી નાખે, મનમાં જે માન આપણા પૂજ્ય માટે હોય તેને ઓસરતું કરી દે અને 'તમે ભારે મોટા ભગત થઈ ગયા !' 'તમે ઘેવલાં છો–' આવાં આવાં મેણાં-ટોણાં આપી વાતને નબળી પાડી દે છે.

અને ભજન–સ્તવનનો મહિમા તો ઓર છે. ગીતગાનમાં ભારે એકતા જામે છે, આધિ-ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને ચેતનરાજની ખરી પિછાણ થાય છે. એવા ગીત–ગાન–ભજન–સ્તવનમાં જે સોબતથી ભંગાણ પડે, જે અનિર્વચનીય આંતર આનંદનો લાભ લેવાને બદલે પ્રાણી કૂથલીમાં પડી જાય તેવા પ્રાણીની સંગતિ પરહરવી. (૧)

પાઠાંતર—'હરવિમુખન', સ્થાને હરખ મુખન. તજ–તજિ. સંગ–સંગતિ.

શબ્દાર્થ—તજ = છોડી દે, મૂક, દૂર કર. હરવિમુખનકો = જે પ્રાણી હરિથી વિમુખ હોય, જે તેનાથી ઉપરાંઠો થતો હોય, જે તેમાં માનતો ન હોય, જે વિરોધી કે ઉદાસીન હોય તેનો. સંગ = સોબત, સંગતિ, પરિચય. જાકે = જેના કુબુદ્ધિ = માઠી બુદ્ધિ, ખરાબ બુદ્ધિ ઉપજત = થાય ભજન = હરિસ્મરણ. ભંગ = વિક્ષેપ.

૧. આ પદ છાપેલ બહોંતેરીમાં નથી, પણ પ્રતમાં છે અને પં. ગંભીરવિજયજીએ લખાવેલ નોટ્સમાં છે, તેથી તેને ૧૦૮ની સંખ્યા આપી અહીં દાખલ કર્યું છે. –વિવેચનકાર.

कहा भयो पय पान पिलावत, विष न तजे भुयंग;
खरकुं कहा अरगजा लेपन, मरकट भूषण अंग. भज० २

અર્થ—સર્પને દૂધનું પાન કરાવવાથી શું થાય ? એ કાંઈ પોતાનું ઝેર ન તજી દે. અને ગધેડાને શરીરે સુગંધી વસ્તુનો લેપ કરવાથી શું ? અને વાંદરાને અંગ પર ઘરેણાં પહેરાવવાથી શું ? (૨)

વિવેચન—ત્યારે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે જો તમારી વાત બરાબર હોય તો તમે એવા તમારા સોબતીને તમારા જેવો કાં ન કરો ? એ સવાલના જવાબમાં મધ્યમ કક્ષાની સોબતમાં કોણ કોના પર અસર કરી જાય તેના દાખલા આપે છે. એ પ્રાણી પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંતનો વખત પ્રભુભજનમાં ગાળતો હોય, તેને એક મિત્ર મળે એટલે કાં તો દેશકથા, સ્ત્રીકથા કરે, કાં તો લડાઈ કેટલી ચાલશે તેની વાતો કરે અને કાં તો સમજ્યા વગરની ધર્મની બાહ્ય માત્રા પર ટીકા કરે; એ ગમે તે કરે પણ આપણા ભાઈ સાહેબનાં ભજન કે સ્તવન તો જરૂર અટકી જાય. અને એ સંસારરસિક પ્રાણી તો પોતાની વાત મૂકે નહિ; એની ચર્ચામાં વિતંડા જ હોય; એના પ્રસ્તાવમાં પુદ્‌ગલાનંદ કે નિંદાકૂથલી જ હોય, એટલે એને સુધારવાની વાતને બદલે આ ભાઈ ધીમે ધીમે નીચે ઊતરતો જાય અને અંતે ચાલુ વ્યવહારમાં ઘસી પડે અને કોઈ વાર તેમાં ડૂબી પણ જાય. એટલે સોબતીને સુધારવાનો વિચાર કરતાં પહેલાં પ્રાણી પોતે લપસી જાય તેની ચિંતા વધારે કરવાની છે. ભજનમાં ન માનનારા, ઉપરચોટિયા ચર્ચા કરનારા અને અન્યને ભજન–સ્તવનમાંથી ભુલાવનારા માણસોનું કેટલાક દાખલા આપી અત્ર વર્ણન કર્યું છે. તમે સર્પને કચોળાં ભરી ભરીને દૂધનું પાન કરાવો, તો શું થાય ? શું એ પોતાનું ઝેર મૂકી દેશે ? તમે ગધેડાના શરીર પર કેશર–ચંદનનું વિલેપન કરો, તો એનામાં પવિત્રતા કદી થવાની છે ? એ તો તુરત ઉકરડા તરફ જઈ ભૂંકવા મંડી જશે અને બનશે તો તમને પણ પોતાની સાથે ખેંચી જશે, અને, તમે તેની સાથે નહિ જાઓ તો, પાછલે પગે બે–ચાર પાટુ તમારા પેટ પર લગાવી દેશે. અને વાંદરાને ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવે તેનો અર્થ શો ? જો એના હાથ પહોંચશે તો નવલખ હારને તોડીફોડી ફેંકી દેશે. એ જ પ્રમાણે ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ વગરના પ્રાણી તરફ તમે ગમે તેટલી લાગણી બતાવો અને તેને મીઠા શબ્દોથી વધાવી લો પણ એ સર્વ મર્કટને ઘરેણાં પહેરાવવા જેવું છે; એમાં કાંઈ સાર ન નીકળે; તમારો વખત નકામો જાય અને તમે પોચા હો તો તમારું હોય તે પણ તદ્દન ખોઈ ન બેસો તો એમાં ઢીલાશ તો જરૂર આવી જાય ! ત્યારે આવો પરિણામ વગરનો અથવા ઊલટું પરિણામ આવે તેવો પ્રયત્ન કોણ કરે ? (૨)

પાઠાંતર—કહા–કા.

શબ્દાર્થ—કહા = શું. ભયો = થયું. પયપાન = દૂધનું પીવું. પિલાવત = પાવામાં આવે. વિષ = ઝેર. ભુયંગ = સર્પ, એરુ. ખરકું = ગધેડાને. અરગજા = કેસર, ચંદન, કપૂરાદિ સુગંધી પદાર્થો એકઠા કરીને તૈયાર કરેલ સુગંધી પદાર્થ. લેપન = લેપ. કહા = શા માટે. મરકટ = વાંદરો. ભૂષણ = ઘરેણાં. અંગ = શરીર.

कौवाकुं काहा कपूर चुगावत, श्वान नाहावत गंग;
ज्युं पाषाण बाण नहि भेदत, पीतो भयो निषंग;
'आनंदघन' वे है काली कंवल, चढत न दूजो रंग. भज० ३

અર્થ—કાગડાને ચણવા માટે કપૂર નાખવામાં આવે તેથી શું? અને કૂતરો કદાચ ગંગા નદીમાં સ્નાન કરે તેથી શું? તીર ગમે તેટલું તીક્ષ્ણ હોય તોપણ તે પથ્થરને ભેદી-કાપી શકે નહિ; અને ઊલટું એનું ભાથું પીળુંધમ થઈ જાય. આનંદઘન કહે છે કે એવા (હરિવિમુખજન) પ્રાણી તો કાળા કામળા જેવા છે; એના ઉપર બીજો રંગ ચઢી શકે નહિ. (એ તો એનો મૂળ કાળો રંગ જ રાખી રહે.) (૩)

વિવેચન—જેમ તમે કબૂતરને માટે જાર નાખો છો, તેમ કાગડાને ચણવા માટે કપૂરના નાના નાના ટુકડાઓ કરી નાખો તેમાં શું? તમે એમ આશા રાખો છો કે કાગડાને કપૂર નાખવાથી એ એની કુદરતી કાળાશ તજી દેશે અથવા એની વિષ્ટા પર બેસવાની ટેવને મૂકી દેશે; પણ ઊલટું એ તમને વિષ્ટા તરફ—ત્યાજ્ય વસ્તુ તરફ—લઈ જવા યત્ન કરશે; તમે એને ફેરવી નહિ શકો! ત્યારે કાગડાને કપૂર ચણાવવાનો પ્રયત્ન તે કોઈ સમજુ માણસ કરે ખરો? અને કૂતરાને તે શું ગંગા નદીમાં નવરાવવો? ગંગા પવિત્ર નદી છે, એમાં સ્નાન કરાવવાથી ભવોભવનાં પાપ જાય છે અને શરીર પવિત્ર થાય છે: આવી માન્યતા પર જોર આપી ધારો ને કોઈ પ્રાણી કૂતરાને ગંગામાં સ્નાન કરાવે તો એમ કરવાથી એ પવિત્ર થશે? સમજુ માણસ એવો નિષ્ફળ અને નકામો પ્રયત્ન જ ન કરે. તમારું બાણ ગમે તેટલું તીક્ષ્ણ હોય પણ એ પથ્થરને ભેદી નહીં શકે. એને પથ્થર સામે તાકવામાં આવે તો પથ્થરને તો કાંઈ અસર પણ થતી નથી, પણ બાણને રાખવાનું ભાથું હોય તે પીળું થઈ જાય. 'નિષંગ'નો અર્થ તૂણીર થાય છે. એને વાંસા પર બાંધવામાં આવે છે. એમાંથી એક એક બાણ હાથ વડે ખેંચી કામઠા પર ચઢાવી મારવામાં આવે છે. આખા તૂણીરને પથ્થર સાથે અફાળવામાં આવે તો બાણની અણીના સંઘર્ષણથી તેમાંથી તણખા ઊડે એટલે ભાથું પીળુંધમ્મ થઈ જાય, પણ એથી પથ્થર ભાગે નહિ કે પીગળે નહિ. એ પ્રમાણે હરવિમુખ પ્રાણીનો સંગ કરવા જતાં એના પર તો અસર ન જ થાય, પણ આપણું ભાથું (—આત્મશરીર) ગરમાગરમ થઈ જાય. પીળું એ અગ્નિનો રંગ બતાવે છે અને ગરમી અસ્વસ્થ માનસ બતાવે છે. નિસંગ પાઠનો અર્થ પં. ગંભીરવિજય ગણિ નિઃશંક કરે છે, એ પીળું—ગરમ થાય તેમાં શંકા નથી. વાત એ છે કે પથ્થર પર બાણ મારવા જતાં બાણને ઈજા—હાનિ થાય છે, પથ્થર પર અસર થતી નથી.

પાઠાંતર—પીતો—રાતો. નિષંગ—નિસંગ

શબ્દાર્થ—કૌવા = કાગડા. ચુગાવત = ચણાવવું, નાખવું, ચરાવવું. શ્વાન = કૂતરો. નાહાવત = નવરાવવો. ગંગ = ગંગા નદી. જ્યું = જેમ. પાષાણ = પથ્થરને. બાણ = તીર, શર. ભેદત = કાપી. પીતો = પીળો. ભયો = થયો. નિષંગ = ભાથું. વે હૈ = તે છે. કાલી કંબલ = કાળી કામળી. ચઢત = ચડે, લાગુ થાય. દૂજો = બીજો

આનંદઘન કહે છે કે એ તો કાળી કામળ છે, એના ઉપર બીજો રંગ કદી ચઢી શકે જ નહિ. કામળ સફેદ હોય તો તેને લાલ, પીળી કે લીલી બનાવી શકાય, પણ કાળી કામળ હોય તે તો ત્રણ કાળમાં કાળી જ રહેવાની; એના પર બીજો રંગ લાગે જ નહિ અને લગાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો મહેનત માથે પડે. (૩)

ઉપસંહાર—હરિવિમુખ જે પ્રાણી હોય તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં એ સુધરે નહિ અને આપણે આપણું કામ ચૂકી જઈએ. સમજુ વ્યવહારુ માણસ આ વિમુખ પ્રાણીના સંગમાં પડી જાય તો તેનો રંગ સામાને ન લાગે, પણ સામાનો રંગ તેને જરૂર ઓછો-વધતો લાગે. કાળિયા સાથે ધોળિયાને બાંધ્યો હોય તો 'વાન' (વર્ણ-રંગ) ન આવે, પણ 'સાન' (સમજણ-અક્કલ) તો જરૂર આવે; અને અહીં મુદ્દો સાનનો જ છે. એની સોબતમાં કુબુદ્ધિ થાય, મન રખડુ થઈ જાય, સ્થૂળ ભાવ પર પ્રેમ થતો જાય, અને આપણે જે થોડુંઘણું ભજનસ્તવન કરતા હોઈએ, તેમાં ભંગાણ પડી જાય અને આખરે ભજન ભૂલી જવાય. માટે આપણું હોય તે ખોઈ બેસીએ એવી સોબતે ન ચઢવું, એવાને ચાળે ન ચઢવું, એવાના પ્રસંગથી દૂર રહેવું.

મધ્યમ કક્ષાના પ્રાણીઓ, જેઓ પોતાને માટે દલીલ કરી શકતા નથી, જેઓ સામાન્ય બુદ્ધિના હોઈ સામા સાથે તરત મળતા થઈ જાય છે, જેમના મન પર અસર થતાં વાર લાગતી નથી અને જે વર્ગમાં દુનિયાનો મોટો ભાગ હોય છે, તેમણે અધર્મી, નાસ્તિક કે ઢંગધડા વગરના પ્રાણીનો સંગ કદી ન કરવો. એમા પોતાનું હોય તે ગુમાવવાનું થાય છે, થોડું પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે હારી જવાય છે અને પોતાનો વિકાસમાર્ગ સાચે રસ્તે હોય છે તેને બદલે વિનાશનો પંથ સાંપડે છે. આપણી પાસે દૂધ હોય તો તે સર્પને પિવરાવવામાં ભારે જોખમ છે : એમાં એનું ઝેર વધે છે અને એ ઝેર દૂધ પાનારને પણ મારે છે. આવી રીતે સર્વ દાખલામાં ભાવ સમજી લેવો.

આ પદમાં હરિવિમુખનો સંગ ન કરવાની વાત કરી છે તે અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ વાળાને માટે નથી, એ તો ચર્ચા, દલીલ કે વાતચીતથી સામાનુ દિલ રંજન કરી તેને ફેરવી શકે છે, પણ ચાલુ વહેવારુ પ્રાણી જ્યાં ત્યાં અથડાઈ-ફસાઈ જાય તો એણે થોડું ભદ્રિક ભાવે કે ભોળે ભાવે મેળવ્યું હોય તે પણ ગુમાવી બેસે છે. તે પ્રાણીએ હરિ-વિમુખ-ધર્મવિરુદ્ધ, આદર્શહીન પ્રાણીનો પરિચય ન કરવો. આ વાત બહુ અનુભવને પરિણામે લખાયેલી જણાય છે. આપણી પાસે પાંચ મોસંબી સારાં હોય, અને બે સડેલાં-ચેપાયેલાં હોય; એ સાતેને એક કરંડિયામાં મૂકીએ, તો બે બગડેલાં પોતાનો ચેપ પાંચ સારાં મોસંબીને લગાડે અને તેને બગાડે. એમાં પાંચ સારાં હોય તે બેને સુધારી ન શકે. સામાન્ય ચાલુ કક્ષાને માટે આવું બનતું દરરોજ અનુભવાય છે. માટે હરવિમુખનો સંગ ન કરવો મોહમસ્ત સંસારી પ્રાણીના માર્ગો વિપથગામી હોય છે અને ઢાળ ચઢવાને

બદલે એને ઊતરવું સહેલું લાગે છે અને ઊતરવાના આનંદમાં ચઢવા માટે લીધેલ મહેનત પણ વીસરાઈ જાય છે, માટે બને ત્યાં સુધી એવો પ્રસંગ જ ઊભો થવા ન દેવો.

'હરખ(પ)મુખન' એવો પાઠ પ્રતમાં છે; એનો અર્થ મોઢેથી હરખાયા કરે તેવા હરખપદૂડા માણસો જણાય છે. એવા માણસો તમારાં વખાણ કર્યા કરે, તમારી પાસે મીઠી મીઠી વાતો કર્યા કરે અને તમને આનંદકલ્લોલમાં રાખી તમને અન્યત્ર દોર્યા કરે, તમને કદી વખત જ મળવા ન આપે અને તમને પુદ્ગલાનંદી બનાવી દે. આવા પ્રાણીના પરિચયથી આપણામાં કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, સંસારરસિકતા વધે છે અને ભજન–સ્તવનમાં ભંગ પડે છે. આવા પ્રાણી પર આપણે અસર કરી શકતા નથી, પણ આપણે થોડુંઘણું કરતા હોઈએ તેમાં ભંગ પાડે છે અને આપણને સાચો માર્ગ ચુકાવી દે છે. માટે આવા હરખપદૂડા માણસોની સોબત ન કરવી. હરખથી હરખવા થાય છે અને હરખની ચમકથી મગજનું સમતોલપણું એવું ગુમાવી બેસાય છે કે એને ઠેકાણે લાવવું અશક્ય નહિ તો ભારે મુશ્કેલ બને છે.

આ પદ સુરદાસનું હોય કે ગમે તેનું હોય, પણ તેમાં બહુ અગત્યની મુદ્દામ વાત કરી છે અને તેને મન પર લઈ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. (૧૦૮)

પરિશિષ્ટ ૧ : પૂરવણી પદ[1]

ભૂમિકા—૧૦૮ પદ થઈ રહ્યાં. તે ઉપરાંત છૂટાંછવાયાં પદ મળે છે, તેમાં આનંદઘનનું નામ કર્તા તરીકે હોય છે. તેનો પણ સંગ્રહ તો જરૂર થવો જોઈએ. એના કર્તૃત્વ માટે વિચારણા ચાલુ રીતે કોઈવાર વિવેચનમાં અને કોઈવાર વિવેચનને છેડે અને સમુચ્ચયે ઉપોદ્‌ઘાતમાં થશે. આ પદ શ્રીબુદ્ધિસાગર મહારાજના આનંદઘનપદ–ભાવાર્થમાં ૧૦૮મા પદ તરીકે રજૂ થયેલ છે. એની શબ્દરચના જોતાં એ આનંદઘનજીની કૃતિ હોય એમ લાગતું નથી. જોકે આ પદમાં આનંદઘનની ચાલુ ગૂઢતા કે યોગરમણતા નથી, છતાં એમાં ચેતનના વિકાસ માટે ઊંડી લાગણી અને તીવ્ર આકાંક્ષા તરવરી આવે છે. એમાં ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ મહારાજની સ્તુતિ છે. એમાં ઉચ્ચ ભાવ અને સ્થિર આશય પ્રાર્થનારૂપે સારી રીતે ગોઠવાયાં છે.

(રાગ–વેલાવળ)

मेरे ए प्रभु चाहिए, नित्य दरिशन पाउं;
चरणकमल सेवा करुं, चरणे चित्त लाउं. मेरे० १

અર્થ—હે પ્રભુ! નાથ! મારે તો એટલું જોઈએ કે આપનાં દરરોજ દર્શન કરું, આપના ચરણકમળની સેવા કરુ અને આપની સેવામાં મારા મનડાંને લગાવી દઉં. (૧)

વિવેચન—પ્રભુ! પાર્શ્વનાથ દેવ! મારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે મને આપનાં દર્શન દરરોજ થાય.

दर्शनं देवदेवस्य, दर्शनं पापनाशनम् । दर्शनं स्वर्गसोपानं, दर्शनं मोक्षसाधनम् ॥

–દેવાધિદેવનાં દર્શન પાપનો નાશ કરનાર છે, સ્વર્ગ (દેવલોક)ના પગથિયારૂપે છે અને મોક્ષનું સાધન છે.

દર્શનનો આટલો મોટો મહિમા છે. વ્યવહારમાં ચાલુ રીતે આપણે નાનપણથી ગાઈએ છીએ :–

પ્રભુ દરિશન સુખ સંપદા, પ્રભુ દરિશન નવનિધ, પ્રભુ દરિશનથી પામીએ, સકળ પદારથ સિધ.

આ રીતે તો સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિ પણ દર્શનમાં રહેલ છે. એમાં અનેક સુખની સંપત્તિ છે, એમાં નવ નિધિ અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે, અને એ સર્વસ્વ છે. આટલી હદ સુધીનો મહિમા 'દર્શન'નો ગાયો છે. અને મોક્ષસાધનમાં એને ખાસ મહત્ત્વનું સ્થાન મળેલું હોવાથી દર્શનને વિવિધ દૃષ્ટિએ સમજવા અને તેનો પરિચય કરવાની જરૂર છે.

---

૧. આ પદનાં પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયેલ નથી

શબ્દાર્થ—મેરે = મને ચાહીએ = જોઈએ, પસંદ પડે. દરિશન = દર્શન. (વિવેચન) પાઉં = પામું, મેળવું. ચરણ = પગ, અનુષ્ઠાન, ચારિત્ર, સેવા. લાઉં = લગાડું.

'દર્શન' શબ્દ અનેક અર્થમાં ભાષામાં વપરાય છે. દા. ત., જૈન દર્શન, બૌદ્ધ દર્શન, સાંખ્ય દર્શન, વેદાંત દર્શન, જૈમિનીય દર્શન, નૈયાયિક દર્શન, વૈશેષિક દર્શન. અહીં 'દર્શન' એટલે તત્ત્વજ્ઞાન (School of philosophy). મૂળ વસ્તુ, એના ધર્મો, એનાં પ્રકટીકરણો, સત્ય સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, વિકાસ, વિસ્તાર અને અંતિમ અવસ્થાનો વિચાર કરનાર જુદાં જુદાં દષ્ટિબિન્દુઓને 'દર્શન' કહેવામાં આવે છે. અથવા 'દર્શન' એટલે દેખવું તે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પછી બીજું દર્શનાવરણીય કર્મ આવે છે, તેમાં દર્શન એટલે વસ્તુનું સામાન્ય અસ્પષ્ટ જ્ઞાન એ અર્થ છે. ગાયનું ગોત્વ, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ, વસ્ત્રનું વસ્ત્રત્વ એ સામાન્ય છે. આ કાંઈક છે એનું સ્પષ્ટતા વગર ભાન થાય તે દર્શન છે. અને વ્યંજન, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણાથી નિશ્ચય થાય તે જ્ઞાન છે. એ અર્થ દર્શનનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. ત્યાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દ છે. આ બન્ને અર્થો અત્ર વપરાયેલા 'દર્શન' શબ્દને કેટલા લાગુ પડે છે તે માટે નીચેનું વિવેચન વિચારો:—

અહીં 'દર્શન'નો વ્યવહારુ અર્થ છે. આપણને કોઈ વ્યક્તિ મળે ત્યારે તેનાં દર્શન થયાં કહેવાય. તીર્થંકર દેવની મૂર્તિ કે ચિત્રનાં દર્શન કરવા જવું, એમને માન આપવું અને એની પાસે ઊભા રહી તેમનાં ગુણગાન કરવાં એ અર્થમાં પણ 'દર્શન' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. 'ચાલો, દેરે જઈ ભગવાનનાં દર્શન કરી આવીએ' અથવા 'આપનાં દર્શન તો હાલ દુર્લભ થઈ પડયાં છે' આ અર્થમાં આ પદમાં દર્શન શબ્દ વપરાયો છે. શ્રીદેવચંદ્રજીએ 'દર્શન' શબ્દ પર પદ્મપ્રભુનું આખું સ્તવન રચી તેની વ્યાખ્યાનાં 'તુજ દરિશન મુજ વાલહું રે રાજ' એવા સાદા પણ અર્થગલિત ગાન નીચે દર્શન શબ્દનું વિચારણીય સ્ફોટન કર્યું છે. એમાં મુદ્રાદર્શનથી માંડીને આત્મદર્શન સુધી પ્રાણી ચાલ્યા જાય છે અને સંગ્રહ, એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ 'દર્શન' શબ્દમાં સ્વરૂપભાસન અને આત્માની સિદ્ધિનો કેવી રીતે સમાવેશ કર્યો છે એનું આખું તત્ત્વ-રહસ્યભર્યું છે. દર્શન કરનાર અવર્ણ અને અકાય પ્રભુને કેવી રીતે ભજે છે એની તેમાં સ્પષ્ટતા કરી છે

આવા પ્રકારનું 'દર્શન' મને મળો એટલું મારે તો જોઈએ છે. આપ સાહેબનું ચાલુ દર્શન થયા કરે, આપ મારી ચક્ષુ સન્મુખ રહો, આપ મારાં હૃદયચક્ષુ સન્મુખ રહો, આપ મારી યોગપ્રગતિમાં અભિમત સ્થાને રહો, આપ આલંબન સ્થિતિમાં મારો ટેકો થઈ રહો, એટલું મારે તો જોઈએ. આ 'દર્શન' શબ્દ પર 'નય'ને લગાડી બારે સુંદર પં ઘટાવી શકાય તેમ છે. તેથી શ્રી દેવચંદ્રજીના સદર સ્તવનના તેમના પોતાના કરેલ વરણ અનુસાર 'દર્શન' શબ્દની વ્યાખ્યા અને નયઘટના અત્ર પ્રસ્તુત હોઈ તેનો સાર એ પ્રમાણે વિચારી જઈએ :—

પ્રભુમુદ્રાનું દેખવું તે ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપે સમ્યક્ત્વ (દર્શન) અતિ પવિત્ર છે, તેનું કારણ છે કે સંગ્રહનયે જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને આવરણ દૂર કરી મોક્ષ જાય છે ત્યારે એવંભૂતનયે તેનું દર્શન સાર્થક થાય છે. સંગ્રહનય સત્તાગ્રાહી છે, જ્યારે શબ્દમાં વસ્તુના

નામપદના અર્થનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે સર્વ પર્યાયની પરિણામકતારૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પ્રકટ થાય ત્યારે એવંભૂત નય પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે અરિહંત ભગવાનના સ્વરૂપભાસન અને આસ્વાદન સાથે અવલોકન થાય તે શબ્દનયે પ્રભુનું દર્શન થયું સમજવું. માત્ર આંખથી પ્રભુનું દેખવું થાય, પણ યોગની ચપળતા ચાલ્યા કરે અને અન્ય કાર્ય કે વસ્તુમાં ઉપયોગ રહે તે નૈગમનયે પ્રભુનું દર્શન થયુ સમજવું. આશાતના તજી વંદન-નમનપૂર્વક પ્રભુમુદ્રા તથા પ્રભુના શરીરનું દેખવાનું થાય તે વ્યવહારનયે દર્શન સમજવું.

સર્વ ઇંદ્રિયથી પ્રભુને જુએ, સ્તવે, તેમાં એકાગ્રતા કરે, ચપળતા મટાડી દે ત્યારે ઋજુસૂત્રનયે પ્રભુદર્શન થયુ એમ સમજવું. અંતરંગની પરિણતિ, ચેતનાનું આકર્ષણ, પ્રભુમુદ્રાએ એકાગ્રતા, આત્મસત્તા પ્રકટ કરવાની અંતરંગ અભિરુચિ સાથે પ્રભુનું તત્ત્વસંપદારૂપ અવલોકન તે શબ્દનયથી થયેલ દર્શન સમજવું.

આવો આ 'દર્શન' શબ્દનો મહિમા દેવચંદ્રજીએ બતાવ્યો છે. ખુદ આનંદઘનજીએ પોતે દર્શન શબ્દનો મહિમા બતાવવા સારુ ચોથા અભિનંદન સ્વામીનું સ્તવન લખી કમાલ કરી છે. ત્યાં દર્શનનું આખું તત્ત્વજ્ઞાન નિચોવી નાખ્યુ છે આખા મરણજીવનનો ત્રાસ દૂર કરવા માટે દર્શનને ખાસ સ્થાન આપ્યુ છે. એ દર્શનપ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એમ બતાવી પ્રભુ-કૃપાથી એની સુલભતા બતાવી છે અને માત્ર 'દર્શન' 'દર્શન' શબ્દની બૂમો પાડવાથી એની તરસ છીપી શકે એમ નથી તે પણ બતાવી દીધું છે. આ સ્તવન પર યથાસ્થાને વિવેચન કરવાની ઇચ્છા છે. અને ત્યા દર્શન પર વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનુ રાખી અત્ર માત્ર એટલું જ જણાવીએ કે 'દર્શન' જેવી સામાન્ય માગણી કરી, એમ લાગતું હોય તો તે જેવી તેવી વાત નથી. 'પ્રભુ! માત્ર તમારાં દર્શન મને દરરોજ થાય એટલું જ હું માગુ છું'-એટલી સામાન્ય લાગતી માગણીમાં કાંઈ બાકી રાખ્યુ નથી, માત્ર મુદ્રાદર્શનથી માંડીને સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિ, આસ્વાદન અને અવભાસન સર્વનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

મંદિરમાં ગયા, જરા 'નિસીહી' શબ્દ બોલ્યા અને પછી 'લે દેવ ચોખા, અને મેલ મારો છેડો' એમ લૂછ લૂછ દર્શન કરી મંદિર બહાર નીકળી જવું એનું નામ પણ દર્શન તો કહેવાય, પણ તેની ખરી ઉપયુક્તતા નથી; પણ છતાં પ્રાથમિક નજરે તે પણ કાઢી નાખવા જેવું નથી અતિ વિશિષ્ટ આત્મદર્શન, જે એવંભૂતનયે છેવટે થાય છે, તેની શરૂઆત નૈગમનયના દર્શને જ થાય છે, એટલે આદર્શ દર્શનની નજરે ઉપર ચોટિયા બાહ્ય દર્શનની અગત્ય ઓછી લાગે, છતાં પૂર્વાભ્યાસ તરીકે અને પ્રગતિના પ્રાથમિક સીમાચિહ્ન તરીકે તેની પણ કિંમત છે. આ રીતે વિચારતા ગમે તે પ્રકારના દર્શનનું મૂલ્ય તો જરૂર છે. અને મુદ્દાની વાત એ છે કે દર્શન-દેખવું દરરોજ થયા કરે, તો કોઈ વાર બાહ્યમાંથી અંતરમાં જરૂર જવાય છે, આદર્શને ઓળખવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેના જેવા થવાની રુચિ સાંપડે છે અને એ રીતે પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાસ આગળ આગળ થતો જાય છે. તેથી પ્રભુને હાથ જોડીને આ પ્રાણી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે ભગવાન! મારે એટલું તો જરૂર જોઈએ કે હું તમારાં દર્શન દરરોજ પામું અને આપશ્રીના ચરણકમલની નિત્ય સેવા કરું.

પાસે બેસું, (આપની) તદ્દન નજીક રહું અને તેમ કરવામાં મારા જીવને રમણ કરાવું. (૨)

વિવેચન—હવે ચેતન આગળ વધતો જાય છે. શુભ ધ્યાન દ્વારા એકત્વ સાધીને પછી વધારે ઉત્કટ ભાવના કરતો જાય છે. આપણું મન કમળ જેવું છે. કમળ જળના કચરામાંથી જન્મે છે, જળમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને જળની ઉપર રહે છે. એ કમળની સ્થાપના હૃદયમાં, નાભિમાં, કપાળમાં થાય છે. એની આખી વિધિ પદસ્થધ્યાનને અંગે યોગગ્રંથોમાં બતાવી છે.[1] એમાં વર્ણમાતૃકા અને મંત્રરાજનાં ધ્યાન ભારે આકર્ષણ કરે તેવાં છે. આ કમળદળ જેવો, સરોવર વચ્ચેનો એકદંડિયો મહેલ છે; તેની પાંખડીઓ પર જુદી જુદી સ્થાપના કરવાની હોય છે. એ એકદંડિયા મહેલમાં વચ્ચે પ્રભુ વિરાજમાન થાય, આઠ દિશા-વિદિશામાં સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની સ્થાપના થાય અથવા અક્ષરો–સ્વર વ્યંજન–ની સ્થાપના થાય ત્યારે અંતરનો ઉદ્રેક થાય છે. મનમાં એમ થયા કરે છે કે મારા મનકમળરૂપ મહેલમાં દેવ બેઠા છે. દેવની ફરતા ચામર વીંઝાય છે, આકાશમાં દેવદુંદુભિ વાગી રહી છે, માથે અશોકવૃક્ષ શાંત–સ્થિર ખડું છે, પછવાડે ભામંડળનો ઝળકાર દિગંતને ઝળકાવી રહ્યો છે અને એવા મહેલમાં કોઈ સ્થાન પર પ્રભુની પાસે હું પોતે બેઠો છું. એટલે દર્શન પછી આસેવન, આસેવન પછી ધ્યાન, ધ્યાનને અંગે પ્રભુસન્મુખતા—આટલે સુધી પ્રગતિ થઈ. હવે ત્યાંથી પણ આગળ વધે છે.

આવા પ્રભુની નજીક રહેવાનું, આવી કોઈ સારી જગ્યાએ જરા વખત બેસવાનું મળે એમાં કાંઈ ધરપત થાય નહિ. એટલે, કહે છે કે, આવા પ્રભુની પાસે બેઠા પછી હું તો તેની તદ્દન (નીપટ) નજીક રહું અને ત્યાં મારા જીવને રમાડી દઉં, ત્યાંથી હઠું નહિ, એટલું પણ મારે જોઈએ. પ્રભુની નીપટ નજીક રહેવું એટલે પ્રભુનું નિરંતર ધ્યાન, અને મનની જ્યાં ત્યાં રખડવાની પદ્ધતિ પર અંકુશ. આ અતિ વિશિષ્ટ યોગસાધના છે. પ્રભુમાં મનને પરોવી આદર્શ સાથે રમણતા કરવી, તેમાં એકતા સાધવી, અને એ પરિસ્થિતિ ચાલુ બની રહે તેવી માગણી કરવી એ આત્મસિદ્ધિના માર્ગમાં ઘણી આગળ પડતી પ્રગતિ બતાવે છે. આ રીતે હે પ્રભુ! મારી વિજ્ઞપ્તિ એટલી છે કે મારા મનકમળરૂપ મહેલમાં હું આપની પાસે બેસું અને બની શકે તેટલો આપની નજીક રહું અને મારા જીવને આપનામાં રમણ કરાવું. આત્મગુણરમણતા એ ચારિત્ર છે, ઉત્કૃષ્ટ વર્તન છે અને અશરીરી સિદ્ધોમાં પણ લભ્ય છે. આવી ગુણરમણતા પ્રતિપત્તિ પૂજામાં આવે છે, ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપૂજનમાં વિશિષ્ટ ભાવનિયમન પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતું સંપડાવે છે અને પ્રભુની પૂજના તે પોતાની પૂજા હોઈ અને અંતર મહેલ તે સાલંબન પરાકલ્પનાને આધારે રચાયેલ હોઈ, ભારે શાંતિનું વાતાવરણ જમાવે છે અને પરમ સુખની વાનકી રજૂ કરે છે. (૨)

---

૧. જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, પૃ૦ ૧૬૧.

अंतरजामी आगळे, अंतरिक गुण गाउं;
'आनंदघन' प्रभु पासजी, में तो ओर न ध्याउं. मेरे० ३

અર્થ—(અને હું ચાહું છું કે) મારા અંતર્યામી (આપ-અંતરાત્મા)ની પાસે મારા અંદરના ગુણ ગાઉં. આનંદના ગઠ્ઠા! હે પાર્શ્વનાથ દેવ! હું તો (એ સિવાય) અન્યનો વિચાર, ખ્યાલ કે ધ્યાન કરતો નથી. (મારે તો બસ, ઉપર કહી તેટલી ચીજ જોઈએ.) (૩)

વિવેચન—અને આ મહાન આદર્શ—પરમાત્મા—ની સન્મુખ, ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, બેસીને મારા આંતરિક ગુણોનું ગાન કરું. આંતરિક ગુણોમાં આત્માનું પૃથક્ત્વ, એકત્વ, અમરત્વ, સચ્ચિદાનંદત્વ આદિ અંતરાત્માની પિછાન છે. અંતરાત્માના ગુણો એ અંતિમ સાધ્ય છે અને એની પરાકાષ્ઠાએ પરમાત્મપદ આવે છે. બાહ્ય સૃષ્ટિનો, ધન, કુટુંબ, ઘરખટલા, નાતજાતના સંબંધોનો, રાજ્યદ્વારી રમતો કે આદર્શોની ધમાલનો વિચાર ન કરતાં, માત્ર ચેતનના અંતરંગ ગુણોનું ગાન કરવું, કષાયત્યાગ, વિષયો પર સંયમ અને અનંત જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્ર—ઉપયોગ પર વિચાર કરવો, પરભાવમાં રમણ ન કરતાં અંતરંગ દશામાં રહેલ ગુણોનો ગુંજારવ કરવો—એ ઉચ્ચ આદર્શ છે, અંતરાત્મદશાનો વિજય છે અને અદ્ભુત અનનુભૂત આંતરદશા છે. આ આંતરિક ગુણગાન ચાલે એટલે પ્રભુ સન્મુખ બેઠેલ પ્રાણી પોતાની પ્રભુતા જોઈ શકે છે.

પ્રભુ પાસજી! મારે તો આટલું જોઈએ: મને આપનાં દર્શન નિરંતર થયાં કરે, તમારા ચરણની સેવા થયા કરે, તમારામાં મારું ચિત્ત લાગી જાય, હું તમારી સન્મુખ બેસી જઉં, અને તેટલો તમારી નજીક આવું અને તમારી આગળ આંતરિક ગુણનું ગાન કર્યા કરું. આટલું મને મળે તો બસ છે. (૩)

ઉપસંહાર—જયવિયરાયમાં કહે છે કે આપના શાસનમાં 'નિદાન' કરવાની મનાઈ છે; પણ હું નિદાન કરું છું કે ભવોભવમાં તમારા ચરણની સેવા મને મળજો. એક વાર શાસનની પ્રાપ્તિ થાય તો બીજી સર્વ બાબતો મળી આવે એટલે આ માગણીમાં જડ પકડી છે. દર્શન થાય તો પછી પ્રભુ કેવા હતા અને પ્રભુ કેમ થયા એ સવાલ જરૂર થાય અથવા માર્ગ સાંપડે તો રસ્તો થાય; એટલે આવી સીધી—સાદી વગર પૈસાની માગણી કરી છે. એ ખૂબ વિચારણા માગે છે. કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની બેંતાલીશમી ગાથામાં પ્રભુનું શરણ ભવોભવ માટે માગ્યું છે તે આ માટે જ છે. અને અનેક શાસ્ત્રગ્રંથમાં પ્રભુદર્શનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે તે અતિ ઉપયોગી અને વગર નાણાની માગણી છે. આવી સીધી—સાદી માગણી કરીને પોતાની અંતિમ ભાવના શી છે તે ગ્રંથકારે બહુ થોડા શબ્દમાં રજૂ કરી છે તે જોય છે, આદરણીય છે, અને અંતિમ સાધ્યે પહોંચાડનારી છે, એ ખાસ આ વધારાના પદમાંથી ધ્યાન પર લેવા જેવું છે. આ પદ ગમે તેણે બનાવ્યું હોય તે પ્રસ્તુત વાત નથી, પણ માગણી અને તે કરવાની રીત ખાસ વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે.

શબ્દાર્થ—અંતરજામી = અંતર્યામી, અંતરાત્મા. આગળે = પાસે. અંતરિક = અંદરના. ઓર = બીજા, બીજાને ધ્યાઉં = સેવું, ધ્યાન કરું.

પરિશિષ્ટ—૨ : હરિયાળી અથવા અવળવાણી

[જુઓ, પદ ૯૯; પૃ. ૪૧૬]

પદ ૯૮–૯૯ને જૈન પરિભાષામા 'હરિયાળી' કહેવામા આવે છે એવો શબ્દ મને કોઈ કોશમા એ અર્થમા વપરાતો મળી શક્યો નથી કોશમા તેનો 'લીલોતરી કે તેની શોભા' એ અર્થ આપ્યો છે ગમે તે રીતે, જૈન પરિભાષામા એ શબ્દનો ઉપયોગ 'ઉપરથી વિચિત્ર લાગે તેવી હકીકત'ના અર્થમા વપરાય છે તે નિર્વિવાદ છે એનુ મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ, દરમ્યાન મને એને માટે જૈનેતર સાહિત્યમાથી જે હકીકત પ્રાપ્ત થઈ છે તે અત્ર રજૂ કરુ છુ

જૈનેતર સાહિત્યમા ૯૮–૯૯મા પદના જેવા શબ્દપ્રયોગ કે કથનોને 'ઊલટી વાણી' તરીકે ઓળખાવે છે, કોઈ કોઈ તેને 'અવળવાણી' કહે છે અવળવાણી એટલે અવળી વાણી —ચાલુ અર્થમા વપરાય તેનાથી તદ્દન જુદી પડે તેવી વાર્તા, દેખીતી રીતે વિરુદ્ધ–વિચિત્ર લાગતી હકીકત આને સસ્કૃત અલકાર શાસ્ત્રમા વિપર્યય નામનુ અગ કહેવામા આવે છે. તેનો અર્થ કરતા જણાવે છે કે "એક પ્રકારની સત્ય વાતને તેથી ઊલટી રીતે કહેવી કે માણસને તે સત્ય વાત અસભવિત જેવી લાગે, તે કથન 'વિપર્યય' કહેવાય છે" સુદર વિલાસમા આવા અનેક વિપર્યયો આવ્યા છે અને તેના ઉપર ગૂઢાર્થપ્રકાશિકા ટીકા લેખકે પોતે જ કરી છે બત્રીસ સવૈયા આ વિપર્યયના દાખલાઓ માટે આપ્યા છે એ સર્વને લઘુ પુસ્તિકાના આકારમા શ્રીમન્નથુરામ શર્મા (બીલખા આશ્રમના અધિષ્ઠાતા)એ સ્પષ્ટીકરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તથા તેની પાછળ મીરા ભક્ત તથા કબીરના ઊલટી વાણીના પદો આપ્યા છે આ લેખ તે પુસ્તિકાને આધારે તૈયાર કર્યો છે જાણવા ખાતર થોડા દાખલાઓ તેમાથી રજૂ કર્યા છે

પ્રસ્તાવનામા આવી ઊલટી વાણીનો હેતુ સમજાવતા લેખક મહાશય જણાવે છે કે—

"કહેવાનો ઉપયોગી વિષય જો ઊલટી રીતના શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો તે વિષય વાંચનારને તથા સાંભળનારને આશ્ચર્ય જેવો પ્રતીત થઈ, તેનો વાસ્તવિક અર્થ જાણવા તેની વૃત્તિ વેગવતી થાય છે. મનુષ્યોનાં મનનો આ સ્વભાવ ધ્યાનમાં રાખી કેટલાક સત્પુરુષોએ જિજ્ઞાસુ જનોના હિતાર્થે ઊલટી વાણી લખી છે"

સુંદરદાસની અવળવાણી

આવી ઊલટી વાણીનો ઉદ્દેશ વિનોદ સાથે ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો છે તે વાત નાનકડી પ્રસ્તાવનામા બતાવી છે અવળી વાણીના નમૂનારૂપે સુદરવિલાસના સવૈયા રજૂ કરવામા આવે છે તેના અર્થ સદર ટીકા અનુસાર શ્રી નથુરામ શર્માએ કર્યા છે તે જ અત્ર આપવામા આવ્યા છે

શ્રવનહુ દેખૈ, સુનૈ પુની નૈનહું, જિહ્વા સુંઘે, નાસિકા બોલ,
ગુંદા ખાયૈ, ઇંદ્રિય જલ પીવૈ, બિન હી હાથ સુમેરહી તોલ;
ઉંચે પાંવ, મુંડી નીચેકું, તીન લોકમેં બીચરત ડોલ,
'સુંદરલાલ' કહે સુન જ્ઞાની, ભલી ભાંતી યા અર્થહી ખોલ. (૧)

પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા 'તત્ત્વમસિ' (તે બ્રહ્મ તું છે) એ મહાવાક્યને આદર પૂર્વક પોતાના કાન દ્વારા સાંભળી ત્યાં રહેલી પોતાની અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે તે મહા વાક્યથી પ્રતિપાદન કરાયેલા અંતરાત્મામાંથી અભિન્ન બ્રહ્મને દેખે એટલે વૃત્તિ વડે અનુભવે (શ્રવનહુ દેખૈ), પ્રાણી પદાર્થના નામ-રૂપને મિથ્યા ગણી તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને નેત્ર દ્વારા નીકળેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ દ્વારા સાંભળે એટલે અનુભવે (સુને પુની નૈનહુ), જીભના અગ્ર ભાગમાં રહેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે ત્યાં રહેલા બ્રહ્મરૂપ અલૌકિક કમળના પરમાનંદ રૂપ ગંધને સુંઘે એટલે જાણે (જિહ્વા સુંઘે); નાસિકા દ્વારા નીકળતા પ્રાણની સાથે મન તથા વાણીને જોડીને 'સોહં' અથવા 'ૐ'નો જપ કરવારૂપ સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારણ કરે (નાસિકા બોલ); ગુદા વડે ખાય એટલે મૂળબંધ વડે અપાન વાયુને પ્રાણની સાથે મેળવવા ઉપર ચઢાવે (ગુદા ખાય), કામજય માટે ઉપસ્થ દ્વારા જળને પીએ એટલે વજ્રોલી દ્વારા અંદર ખેંચે (ઇંદ્રિય જલ પીવૈ), હાથ વિના, માત્ર ચિત્તવૃત્તિ વડે, વા પ્રાણકલા વડે મેરુદંડ-બરડાની કરોડરૂપ સુમેરુ-ને તોળે એટલે તેનું વાંકાપણું મટાડી સીધો કરે (બિનહી હાથ સુમેરહી તોલ), બન્ને પગને ઊંચા તથા મસ્તકને નીચું રાખીને અર્થાત્ વિપરીત કરણી કરીને જીવાત્મા જાગ્રત થયેલી કુંડલિની સાથે ત્રણ ગ્રંથિ (બ્રહ્મગ્રંથિ, વિષ્ણુગ્રંથિ અને રુદ્રગ્રંથિ) રૂપ ત્રણ લોકમાં વિચરે-ગમનાગમન કરે (ત્રીજી પંક્તિ) સુંદરદાસ કહે છે કે હે જ્ઞાની, સાંભળો અને આ કાવ્યનો સારી રીતે અર્થ કરો. (છેલ્લી પંક્તિ)

આ સર્વ યોગની વાત છે અને પદના અર્થ-વિવેચન જાણનારને સમજાય તેવી છે કુંડલિની વગેરે હકીકતો હઠયોગના ગ્રંથોમાંથી મળે તેમ છે. ત્રણ લોકમાં વિચરવાની હકીકત 'ચેતન સકલ વિયાપક હોઈ' (પદ ૮૯)ના વિવેચનમાં આવી ગઈ. (૧)

અંધા તીન લોકકૂં દેખૈ, બૈરા સુનૈ બહુતબિધિ નાદ,
નકટા બાસ કમલકી લેવૈ, ગુંગા કરૈ બહુત સંવાદ;
ઠુંઠ પકરી ઉઠાવે પરવત, પંગુ કરૈ નિરત અહ્‌લાદ,
જો કોઉ યાકો અરથ બિચારૈ, 'સુંદર' સોઈ પાવૈ સ્વાદ. (૨)

નેત્ર વડે રાગદ્વેષપૂર્વક બહારના પદાર્થો નહિ જોનાર જ્ઞાનીરૂપ આંધળા પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે બ્રહ્મરૂપ ત્રણ લોકને -સર્વ કલ્પિત સંસારને- અનુભવે છે (અંધા તીન લોકકૂ દેખૈ), બહારના અનુકૂળ - પ્રતિકૂળ શબ્દોને રાગદ્વેષપૂર્વક સાંભળવાના સ્વભાવથી નિવૃત્તિ પામેલા ધ્યાનરૂપ બહેરા અનાહત ધ્વનિરૂપ નાના પ્રકારના નાદો સાંભળે છે.

(બેરા સુને બહુતબિધિ નાદ); નાસિકા દ્વારા જતા–આવતા પ્રાણ–અપાનને વશ રાખનારા અને પ્રતિષ્ઠાની સ્પૃહા નહિ રાખનારા યોગીરૂપ નકટા પોતાના હૃદયમાં સ્થિર બ્રહ્મરૂપ કમળના આનંદરૂપ ગંધને અનુભવે છે (નકટા બાસ કમલકી લેવૈ), વાણીથી સત્ય, હિત, પ્રિય અને મિત બોલનાર અથવા વાણીથી પર રહેલા યોગીરૂપ મૂંગા અજપાજાપરૂપ બહુ સુંદર વાદ કરે છે (ગુંગા કરૈ બહુત સંવાદ), કર્તાપણાના તથા ભોક્તાપણાના અભિમાનરૂપ વા રાગદ્વેષરૂપ હાથના અભાવવાળા જ્ઞાનીરૂપ ઠૂંઠા અજ્ઞાનરૂપ મોટા પર્વતને પોતાના અંતઃકરણરૂપ પૃથ્વીમાંથી ઉઠાવે છે, એટલે કે તેને નિવૃત્ત કરે છે. (ઠુંઠા પકરી ઉઠાવૈ પરવત); સંકલ્પ–વિકલ્પરૂપ પગથી રહિત જ્ઞાનીરૂપ પાંગળા પોતાના સર્વવ્યાપક સ્વરૂપના અનુભવરૂપ નૃત્યનું સુખ ભોગવે છે (પંગુ કરે નિરત અહ્‌લાદ). સુંદરદાસ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય આનો અર્થ વિચારે છે તે જ મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે. (૨)

બુંદમાંહી સમુદ્ર સમાનો, રાઈમાંહી સમાનો મેર,
પાનીમાંહી તૂંબિકા ડૂબી, પાહન તરત ન લાગી બેર;
તીન લોકમેં ભયા તમાસા, સૂરજ કિયો સકલ અંધેર,
મૂરખ હોય સો અર્થથી પાવૈ, 'સુંદર' કહે શબ્દમેં ફેર. (૩)

સાક્ષી–ચેતનરૂપ પાણીના ટીપામાં અપાર સંસારરૂપ સમુદ્ર સમાયો, અર્થાત્ જ્ઞાનકાળમાં સાક્ષી–ચેતનના વિવર્તરૂપે આ અપાર સંસાર પ્રતીત થયો (બુંદમાંહી સમુદ્ર સમાનો); બ્રહ્માકાર થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ રાઈમાં અજ્ઞાનરૂપ મેરુ પર્વત સમાયો (રાઈમાહી સમાયો મેર); સંસારરૂપ પાણીમાં શ્રદ્ધાહીન બુદ્ધિરૂપ તૂંબડી બૂડી, અર્થાત્ વારવાર જન્મ–મરણના અનુભવને પ્રાપ્ત થઈ. માત્ર બુદ્ધિના આવા હાલહવાલ થયા (પાનીમાંહી તૂંબિકા ડૂબી); અગાધ શ્રદ્ધાવાળા ચિત્તરૂપ પાષાણને ભવસાગરમાં તરતા કાંઈ પણ વાર ન લાગી, એટલે કે જ્ઞાન દ્વારા એ ચિત્ત કૃતાર્થ થઈ ભવસાગરને પાર પામ્યુ (પાહન તરત ન લાગી બેર); બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ સૂર્યે નામરૂપાત્મક સર્વ સંસારના બાધરૂપ અંધારુ કર્યું એ જોઈ ત્રણ લોકમાં સર્વ અજ્ઞાનીઓને આશ્ચર્ય થયું. (તીન લોકમે ભયા તમાસા, સૂરજ કિયો સકળ અંધેર); જે સંસારથી ઉપરામરૂપ વૃત્તિવાળા જ્ઞાનીરૂપ મૂર્ખ હોય તે જ આ મારા કહેલા શબ્દોના અર્થને યથાર્થ અનુભવે છે, કેમ કે, સુંદરદાસ કહે છે કે, મારા કહેલા શબ્દમાં અર્થનો ફેર છે. (મૂર્ખ અને જ્ઞાનીનો ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે.) (૩)

કમલમાંહીતેં પાની ઉપજ્યો, પાનીમાંહીતેં ઉપજ્યો સૂર,
સૂરમાંહી શીતલતા ઉપજી, શીતલતામેં સુખ ભરપૂર;
તા સુખકો ક્ષય હોય ન કબહુ, સદા એકરસ નિકટ ન દૂર,
'સુંદર' કહત સત્ય યહ યુંહી, યામેં રતી ન જાનહું કૂર. (૪)

અંતઃકરણરૂપ કમળમાંથી બ્રહ્મભાવનારૂપ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવાના પ્રયત્નરૂપ) પાણી ઊપજ્યુ (કમલમાંહી તે પાની ઉપજ્યો), બ્રહ્મભાવનારૂપ પાણીમાંથી બ્રહ્માનુભવરૂપ સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો (પાનીમાંહિતેં ઉપજ્યો સૂર), બ્રહ્માનુભવરૂપ સૂર્યમાંથી અંત.કરણની શાંતિરૂપ

શીતળતા ઊપજી (સૂરમાંહી શીતળતા ઉપજી); તે શાંતિરૂપ શીતળતામાં બ્રહ્માનંદરૂપ પરિપૂર્ણ સુખ રહ્યું છે (શીતલતામેં સુખ ભરપૂર); તે બ્રહ્માનંદરૂપ સુખનો કદી પણ નાશ થતો નથી. (તા સુખકો ક્ષય હોય ન કબહુ); તે સુખ સર્વદા એકરસ છે અને તે જ્ઞાનીનું પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે સમીપ પણ કહી શકાતું નથી તેમ તે દૂર પણ કહી શકાતું નથી (સદા એકરસ નિકટ ન દૂર). સુંદરદાસ કહે છે કે આ વાર્તા એમ જણાવેલી ઉપરની રીતે સાચી છે; બીજી રીતે નહિ, અને એમાં લેશ પણ મિથ્યા ન જાણો. (૪)

પાની જરૈ પુકારે નિશદિન, તાકૂં અગ્નિ બુઝાવે આઈ;
મૈં શીતલ તું તપત ભયા કયું, વારંવાર કહે સમજાઈ;
મેરી ઝપટ તોહી જો લાગે, તૌ તૂં ભી શીતલ વ્હૈ જાઈ,
કબહુ જરની ફેરી ન ઉપજે, 'સુંદર' સુખમેં રહે સમાઈ. (૫)

અંતઃકરણરૂપ જળ આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણ પ્રકારના તાપથી બળે છે. તે રાતદિવસ–નિરંતર–પોતાના તાપ સંબંધી પોકાર કર્યા કરે છે. તે તાપને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ આવીને ઓલવે છે, અને અંતઃકરણરૂપ જળમે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ આરંભમાં વારંવાર સમજાવીને કહે છે કે:–"હું તારામાંથી ઉત્પન્ન થયુ છુ, ને શીતળ છુ, છતાં તું કેમ તપેલું રહે છે? મારો સાચો ઝપાટો[1] જો તને લાગે તો તું પણ શીતળ થઈ જાય, અને પછી તને કદી પણ તાપ[2] ન ઊપજે, અને ઉત્કૃષ્ટ સુખમાં અભેદભાવે સમાઈ રહે." (૫)

કવિ ધીરાની અવળવાણી

અવળવાણીના આવા બીજા થોડા દાખલાઓ આપીએ. ધીરા કવિએ આવા ત્રણ પદો રચ્યાં છે તેમાંથી એક, અર્થ સાથે, નીચે આપ્યું છે. અર્થ શ્રી નથુરામ શર્માના લેખ પ્રમાણે કર્યો છે. જૈન પરિભાષા વિવેકી વાંચનારે બેસાડી લેવી. એનો સંકેત ૯૮–૯૯મા પદોના વિવેચનમાં રજૂ થયો છે તે વિચારવાથી ઘાટ બેસી જવા સંભવ છે.

અલખ લે લાગી રે, જાગીને જોયું ઘટમાં;
ભ્રમણા સર્વે ભાગી રે, સુહાગી મળ્યા ઊલટમાં. (ટેક)

અંબાડીએ ગજરાજને ગળિયો, ઘોડાને ગળી ગયું જીન;
વસતર ઉપર વાડ સુકાણી, એમ સમદરને ગળી ગયાં મીણ;
સસે સિંહને ઘેર્યો રે, શાદુળાને રાખ્યો પટમાં. અલખ૦ ૧
આંબા ડાળે નાળિયેર પાળન્યાં, કદળીએ કેરીની લૂંબ;
નાગરવેલે દ્રાખ બીજોરાં, એની શોભા બની છે અતિ ખૂબ;
ગગન દોયો ઘટમાં, તેનાં દૂધ પીધાં સટમાં. અલખ૦ ૨
પાવક વરસે ને પથ્થર ભીંજે, થઈ ગયું ચિહુ દિશી પાણી;
એ રે પાણીમાં દેવી–દેવતા બૂડ્યાં, રાજા રંક અને રાણી;
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર બૂડ્યા, જોગી બૂડ્યા ઝટપટમાં. અલખ૦ ૩

---

૧. ઝપટ=ઝપાટો, અડકટ. ૨. જરની=તાપ, બળવુ તે.

જનકદેશના વાસી વિરલા, ગોરખ દત્ત કબીર;
એ જ દેશના વાસી, શુકજી, દાદુ 'ધીરો' સધીર;
જીવન્મુક્તિ નિત્ય માણે રે, એના મન–મઠમાં. અલખ૦ ૪

જ્યારે જાગ્રત થઈને શરીરમા રહેલા અંતઃકરણમાં જોયુ ત્યારે પરમાત્મામાં પરમ પ્રીતિ ઊપજી અને જ્યારે તે પરમાત્મા પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુભવાયા ત્યારે સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ દૂર થઈ ગઈ; વિચાર કરીને જોયુ તો માયારૂપ અંબાડીએ બ્રહ્મરૂપ ગજરાજને ગળ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે; આત્મારૂપ ઘોડાને મનોરૂપ જીન ગળી ગયુ હોય એમ દેખાય છે; અજ્ઞાનરૂપ વસ્ત્ર ઉપર જાણે વિદ્યારૂપ (બ્રહ્મરૂપ) વાડ સુકાણી હોય એમ દેખાય છે, અને એવી જ રીતે બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રને નામરૂપાત્મક પ્રપંચરૂપ ફીણ ગળી ગયેલ હોય એમ દેખાય છે. મનોરૂપ સસલે જીવાત્મારૂપ સિંહને ઘેર્યો છે અને તે જીવાત્મારૂપ સિંહને તેણે, અજ્ઞાનીને ન દેખાય તેમ, પટમા (પડદામાં) રાખ્યો છે (૧)

અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ આંબાની ડાળે જ્ઞાનના સાધન વિવેકાદિરૂપ નાળિયેર લાગ્યાં, દૈવી સંપત્તિરૂપ કેળે વિવિધ શ્રેષ્ઠ સુખોરૂપ કેરીનાં લૂમો અને સુષુમ્ણારૂપ નાગરવેલે ગણપતિ આદિ રૂપ બીજોરા–દ્રાક્ષ (કિસમિસ) અથવા દ્રાક્ષ ને બીજોરા નામનાં ફળ લાગેલ છે કે જેની શોભા બહુ જ બની છે. ચૈતન્યરૂપ આકાશને શરીરમા દોહ્યુ–અનુભવ વડે પ્રાપ્ત કર્યું– અને તે આકાશના આનંદરૂપ દૂધને શીઘ્ર પીધુ. (૨)

બ્રહ્મરૂપ અગ્નિ વરસે છે; તે વાસનારૂપ પથ્થરને ભીંજે છે; તે બ્રહ્મરૂપ અગ્નિના વરસવાથી વાસનાઓ રૂપ પાષાણ ગળીને ચારે દિશામાં આનંદરૂપ જળ થઈ ગયુ. તે આનંદરૂપ જળમાં દેવી ને દેવો બૂડયા—આનંદ સર્વેને પ્રિય હોવાથી તે રૂપ થયા. રાજા, રાંક ને રાણી પણ તેમાં બૂડયા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર પણ તેમા બૂડયા અને યોગી તો શીઘ્ર જ તેમાં બૂડયા. (૩)

જનક–ઉત્પન્ન કરનાર–વિવર્તોપાદાનકારણ–બ્રહ્મ–દેશના અથવા જનકરાજાના જ્ઞાનરૂપ દેશના અનુભવયુક્ત વાસીઓ તો વિરલા જ છે, જેવા કે દત્તાત્રેય, ગોરખનાથ ને કબીરજી; શુકદેવ, દાદુજી ને ધીરજવાળો ધીરો એ પણ એ જ દેશના વાસી છે. એવા પુરુષો પોતાના મનોરૂપ મઠમાં નિત્ય જીવનમુક્તિનો વિલક્ષણ આનંદ અનુભવે છે. (૪)

સંત કબીરની અવળવાણી

સંત કબીરે અવળવાણીના ઘણા પ્રયોગો કર્યા છે, એનો એક દાખલો ખાસ નોંધી રાખવા જેવો છે. સદરહુ પુસ્તિકાનુસાર તેનો ભાવાર્થ પણ તારવી રજૂ કર્યો છે. એની ભાષા હિંદીમિશ્ર છે તેને ૯૮મા પદ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે અહીં ત્રણ ગાથા છે ત્યારે ૯૮મા પદની છ ગાથા છે. અસલ ખ્યાલાતનો આધાર કબીરનો હોય તે બનવા જોગ છે. તેના પર આનંદઘને કેટલો સુધારો કર્યો છે તે વાત પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

અવધૂ! સો જોગી ગુરુ મેરા, જો યા પદ કા કરે નિવેરા. (ટેક)
તરુવર એક મૂલ બિન ઠાઢા, બિન ફૂલાં ફલ લાગા;
શાખા પત્ર નહિ કછુ વાકે, અષ્ટ ગગન મુખી બાગા અવધૂ૦ ૧
પાંવ બિન નિરત, કરાં બિન બાજે, બિન જિહ્વા ગુન ગાવે;
ગાવનહારેકૂં રૂપ ન રેખા, સદ્‌ગુરુ હોય લખાવે. અવધૂ૦ ૨
પંછીકા ખોજ, મીનકા મારગ, કહે 'કબીર' વિચારી;
અપરંપાર પાર પુરુષોત્તમ, વા મૂરતિકી બલિહારી. અવધૂ૦ ૩

હે અવધૂત! જે યોગી આ પદનો અનુભવથી સ્પષ્ટ અર્થ કરે તે યોગી મારા ગુરુ સમાન છે. સંસારરૂપ એક વૃક્ષ, બ્રહ્મ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ નહિ હોવાથી, મૂળ વિના ઊભું છે. તેને વાસ્તવિક પૂર્વાવસ્થારૂપ ફળ લાગ્યાં છે. તેને વાસ્તવિક ડાળો અને પાંદડા કાંઈ નથી. પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર ને પાચ તન્માત્રા એ આઠ ગગન એટલે-સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જેમા મુખ્ય છે. એવા બાગમાં આ સંસારરૂપ વૃક્ષ રહેલું છે. (૧)

બ્રહ્મ-ચૈતન્ય પગ વિના નૃત્ય કરનારીમાં નૃત્ય કરતું હોય એમ જણાય છે (નિરત = નૃત્ય); હાથ વિના વાદ્ય વગાડનારમા વાદ્ય વગાડતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે, પ્રભુ આદિના ગુણ ગાનારમા જીભ રહિત છતાં જાણે તે ગુણ ગાતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તે ગાનારનુ જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેમા કોઈ રૂપ આદિ નથી. જે સદ્‌ગુરુ-જ્ઞાની હોય તે આ વાતની સમજણ આપે છે (૨)

કબીરદાસ વિચારીને કહે છે કે આકાશમાં પક્ષીનો અને જળમાં માછલાનો માર્ગ શોધવો જેમ કઠિન છે તેમ બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ જાણવું પણ કઠિન છે દેશ, કાળ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત તથા સંસારના પાર-પરતીર-રૂપ જે પુરુષોત્તમ-બ્રહ્મ છે તે સ્વરૂપની બલિહારી છે. (૩)

નોંધ—આ પદ ૯૮મા પદ સાથે સરખાવવું ૯૮મા પદમાં ૬ ગાથા છે, આ પદમાં ત્રણ છે ૯૮મા પદનો ભાવ, શબ્દ તદ્દન અલગ છે, આ પદનો ભાવ સાવ જુદો છે. 'અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા'ની ટેક બાદ કરીએ તો બાકી બન્ને વચ્ચે સામાન્ય તત્ત્વ લગભગ નહિ જેવું છે. બનવા જોગ છે કે આવી અવળવાણીનો આધાર કબીર ઉપરથી શ્રી આનંદઘને લીધો હોય અને પછી તે મૂળ હકીકતને પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિ રૂપે વિસ્તારી હોય. બન્ને પદોનાં સ્વરૂપ, કૃતિ, ઘટના, વિચારધારા અને અંતિમ સાધ્યની બારીકીથી સરખામણી કરતાં બન્ને વચ્ચે સામ્ય લાગશે નહિ; અને આવા પદની ટેક સર્વસામાન્ય હોય તો તેથી એ પદ કબીરનું કહેવાય નહિ આની ચર્ચા ઉપોદ્‌ઘાતમાં થશે. અહીં તો સરખામણી અને અર્થને અંગે આ પદ તેના સાંપ્રદાયિક અર્થ સાથે રજૂ કર્યું છે. આનંદઘનની કૃતિ સ્વતંત્ર છે અને અનુકરણશીલ હોવા છતાં મૌલિક છે એ વાતમાં, સૂક્ષ્મ સરખામણી કરતાં, શંકા રહે તેવું નથી. કબીરનો સમય, આનંદઘનનો સમય વગેરે અનેક બાબતો પણ ચર્ચાસ્પદ છે આ સરખામણી અને વિચારણા તદ્યોગ્ય સ્થાનકે થશે અત્ર અવળવાણી-ઊલટી વાણી-ના દૃષ્ટાંત તરીકે એ પદ રજૂ કર્યું છે

પરિશિષ્ટ—૩

શ્રીવિનયવિજયજીકૃત

શ્રીવીરજિનનું પાંચ સમવાયકારણનું સ્તવન

[જુઓ, પદ ૯૯; પૃ૦ ૪૨૧]

(દોહા)

સિદ્ધારથ સુત વંદીએ, જગદીપક જિનરાજ;
વસ્તુતત્ત્વ સવિ જાણીએ, જસ આગમથી આજ. ૧.

સ્યાદ્વાદથી સંપજે, સકલ વસ્તુ વિખ્યાત;
સપ્ત ભંગ રચના વિના, બંધ ન બેસે વાત ૨.

વાદ વદે નય જૂજુઆ, આપ આપણે ઠામ;
પૂરણ વસ્તુ વિચારતા, કોઈ ન આવે કામ. ૩.

અંધ પુરુષે એહ ગજ, ગ્રહી અવયવ એકેક;
દૃષ્ટિવંત લહે પૂર્ણ ગજ, અવયવ મેલી અનેક. ૪.

સગતિ સકલ નયે કરી, જુગતિયોગ શુદ્ધ બોધ;
ધન્ય જિનશાસન જગ જયો, જિહાં નહીં કશો વિરોધ ૫.

ઢાલ પહેલી

૧. કાળ—સમવાયકારણ : કાળવાદીનો મત

શ્રી જિનશાસન જગ જયકારી, સ્યાદ્વાદ શુદ્ધ રૂપ રે;
નય એકાંત મિથ્યાત્વ નિવારણ, અકલ અભંગ અનૂપ રે. શ્રી જિન૦ ૧.

કોઈ કહે એક કાલતણે વશ, સકલ જગત ગતિ હોય રે;
કાલે ઊપજે કાલે વિણસે, અવર ન કારણ કોય રે. શ્રી જિન૦ ૨.

કાલે ગર્ભ ધરે જગ વનિતા, કાલે જન્મે પૂત રે,
કાલે બોલે કાલે ચાલે, કાલે ઝાલે ઘર સૂત રે. શ્રી જિન૦ ૩.

કાલે દૂધ થકી દહીં થાયે, કાલે ફલ પરિપાક રે,
વિવિધ પદારથ કાલે ઊપજે, કાલે સહુ થાયે ખાક રે. શ્રી જિન૦ ૪.

જિન ચોવીશે બારે ચક્રવર્તી, વાસુદેવ બલદેવ રે;
કાલે કવલિત કોઈ ન દીસે, જસ કરતા સુર સેવ રે. શ્રી જિન૦ ૫.

ઉત્સર્પિણિ અવસર્પિણી આરા, છએ જુઈ જુઈ ભાત રે,
ષટ ઋતુ કાલ વિશેષ વિચારો, ભિન્ન ભિન્ન દિન રાત રે. શ્રી જિન૦ ૬.

કાલે બાલવિલાસ મનોહર, યૌવન કાલા કેશ રે;
વૃદ્ધ પણ વલી પલી વપુ અતિ દુર્બલ, શક્તિ નહીં લવલેશ રે. શ્રી જિન૦ ૭.

ઢાલ બીજી

૨. સ્વભાવ–સમવાયકારણ : સ્વભાવવાદી મત

તવ સ્વભાવવાદિ વદે જી, કાલ કિસ્યું કરે રંક;
વસ્તુ સ્વભાવે નીપજે જી, વિણસે તેમ જ નિ:શંક;
સુવિવેક વિચારી જૂઓ, જૂઓ વસ્તુ સ્વભાવ. (ટેક) ૧.
છતે યોગ જોબનવંતી જી, વાંઝણી ન જણે બાલ;
મૂછ નહીં મહિલા મુખે જી, કરતલ ઊગે ન વાલ. સુવિવેક૦ ૨.
વિણ સ્વભાવ નવિ નીપજે જી, કેમ પદારથ કોય,
અંબ ન લાગે લીંબડે જી, વાગ વસતે જોય સુવિવેક૦ ૩.
મોરપિચ્છ કુણ ચીતરે જી, કુણ કરે અંધ્યારંગ;
અંગ વિવિધ સવિ જીવના જી, સુંદર નયન કુરંગ. સુવિવેક૦ ૪.
કાંટા બોર બબુલના જી, કોણે અણીયાલા કીધ;
રૂપ રંગ ગુણ જૂજુઆ જી, તરે ફલ ફૂલ પ્રસિદ્ધ. સુવિવેક૦ ૫.
વિષધર મસ્તક નિત્ય વસે જી, મણિ હરે વિષ તત્કાલ;
પર્વત થિર ચલ વાયરો જી, ઊર્ધ્વ અગ્નિની જાલ. સુવિવેક૦ ૬.
મચ્છ તુંબ જલમા તરે જી, બૂડે કાગ પહાણ;
પંખી જાત ગયણે ફિરે જી, ઇણિપરે સયલ વિન્નાણ. સુવિવેક૦ ૭
વાયુ સુંઠથી ઉપશમે જી, હરડે કરે વિરેચ;
સીઝે નહીં કણ કાંગડુ જી, શક્તિ સ્વભાવ અનેક. સુવિવેક૦ ૮.
દેશવિશેષે કાષ્ઠનું જી, ભૂંયમા થાય પાહાણ,
શંખ અસ્થિનો નીપજે જી, ક્ષેત્ર સ્વભાવ પ્રમાણ. સુવિવેક૦ ૯.
રવિ તાતો શશી શીતલો જી, ભવ્યાદિક બહુ ભાવ;
છએ દ્રવ્ય આપ આપણા જી, ન તજે કોય સ્વભાવ. સુવિવેક૦ ૧૦.

ઢાલ ત્રીજી

૩. ભાવિ–સમવાયકારણ : નિયતિવાદી મત

કાલ કિશું કરે બાપડો જી, વસ્તુ સ્વભાવ અકજ્જ,
જો નવિ હોયે ભવિતવ્યતા જી, તો કિમ સીઝે કજ્જ રે;
પ્રાણી મ કરો મન જંજાલ, ભાવિ ભાવ નિહાલ રે. પ્રાણી૦ ૧.

જલનિધિ તરે જંગલ ફરે જી, કોડ જતન કરે કોય;
અણભાંવી હોવે નહીં જી, ભાવિ હોય તે હોય રે. પ્રાણી૦ ૨.

આંબે મોર વસંતમાં જી, ડાળે ડાળે કેઈ લાખ;
કેઈ ખર્યાં કેઈ ખાખટી જી, કેઈ આંબા કેઈ સાંખ રે. પ્રાણી૦ ૩.

વાઊલ જિમ ભવિતવ્યતા જી, જિણ જિણ દિસિઊ જાય;
પરવશ મન માણસ તણું જી, તૃણ જિમ પૂંઠે ધાય રે. પ્રાણી૦ ૪.

નિયત વસે વિણ ચિંતવ્યું જી, આવી મલે તત્કાલ;
વરસાં સોનું ચિંતવ્યું છું, નિયતિ કરે વિસરાલ રે. પ્રાણી૦ ૫.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રીતણા જી, નયણ હણે ગોવાલ;
હોય સહસ્સ જસ દેવતા જી, દેહતણા રખવાલ રે. પ્રાણી૦ ૬.

કોકૂહો કોયલ કરે જી, કિમ રાખી શકે પ્રાણ;
આહેડી શર તાકીયો જી, ઉપર ભમે સીંચાણ રે. પ્રાણી૦ ૭.

આહેડી નાગે ડસ્યો જી, બાણ લાગ્યો સીંચાણ;
કોકૂહો ઊડી ગયો જી, જુઓ જુઓ નિયત પ્રમાણ રે. પ્રાણી૦ ૮.

શસ્ત્ર હણ્યાં સંગ્રામમાં જી, રાને પડ્યા જીવંત;
મંદિરમાંથી માનવી જી, રાખ્યા હી ન રહંત રે. પ્રાણી૦ ૯.

ઢાલ ચોથી

૪. પૂર્વકૃતકર્મ—સમવાયકારણ : કર્મવાદી મત

કાલ સ્વભાવ નિયત મતિ કૂડી, કર્મ કરે તે થાય;
કર્મે નરય–તિરિય–નર–સુર–ગતિ જી, જીવાંતરે જાય.
ચેતન ચેતિયે રે, કર્મ સમો નહીં કોઈ. ચેતન૦ ૧.

કર્મે રામ વસ્યા વનવાસે, સીતા પામે આલ;
કર્મે લંકાપતિ રાવણનું, રાજ થયું વિસરાલ. ચેતન૦ ૨.

કર્મે કીડી કર્મે કુંજર, કર્મે નર ગુણવંત;
કર્મે રોગ સોગ દુઃખ પીડિત, જન્મ જાય વિલવંત. ચેતન૦ ૩.

કર્મે વરસ લગે રિસહેસર, ઉદક ન પામે અન્ન;
કર્મે વીરને જુઓ યોગમાં રે, ખીલા રોપ્યા કન્ન. ચેતન૦ ૪.

કર્મે એક સુખપાલે બેસે, સેવક સેવે પાય;
એક હય ગય રથ ચઢયા ચતુર નર, એક આગલ ઉભાય રે. ચેતન૦ ૫.

ઉદ્યમ માની અંધ તણી પરે, જગ હીંડે હાહુતો;
કરમ બલે તે લહે સકલ ફલ, સુખ ભર સેજે સુતો રે. ચેતન૦ ૬.

ઉંદર એકે કીધો ઉદ્યમ, કરંડીયો કરકોલે;
માંહિ ઘેણો દિવસનો ભૂખ્યો, નાગ રહ્યો દુઃખ ડોલે રે. ચેતન૦ ૭.

વિવર કરી મૂષક તસ મુખમાં, દિયે આપણો દેહ;
માર્ગ લહી વન નાગ પધાર્યા, કર્મ મર્મ જુઓ એહ. ચેતન૦ ૮.

ઢાલ પાંચમી

૫. ઉદ્યમ—સમવાયકારણ : ઉદ્યમવાદી મત

હવે ઉદ્યમવાદી ભણે એ, એ ચારે અસમર્થ તો;
સકલ પદારથ સાધવા એ, એક ઉદ્યમ સમરથ તો. ૧.

ઉદ્યમ કરતાં માનવીએ, શું નવિ સીઝે કાજ તો;
રામે રયણાયર તરીઓ, લીધું લંકા રાજ તો. ૨.

કર્મ નિયત તે અનુસરે એ, જેહમાં શક્તિ ન હોય તો;
દેઉલ વાઘમુખે પંખીયા એ, પિઉ પેસંતા જોય તો. ૩.

વિણ ઉદ્યમ કિમ નીકલે એ, તિલ માંહિથી તેલ તો;
ઉદ્યમથી ઊંચી ચઢે એ, જુઓ એકેંદ્રિય વેલ તો. ૪.

ઉદ્યમ કરતાં એક સમે એ, જેહ નવિ સીઝે કાજ તો;
તે ફરી ઉદ્યમથી હુવે એ, જો નવિ આવે વાજ તો. ૫.

ઉદ્યમ કરી ઓર્યા વિના એ, નવિ રંધાએ અન્ન તો;
આવી ન પડે કોળીઓ એ, મુખમાં પાખે જતન તો. ૬.

કર્મ સુત ઉદ્યમ પિતા એ, ઉદ્યમે કીધાં કર્મ સો;
ઉદ્યમથી દૂરે ટલે એ, જુઓ કર્મનો મર્મ સો. ૭.

દઢપ્રહારી હત્યા કરી એ, કીધાં પાપ અનંત સો;
ઉદ્યમથી ખટ માસમાં એ, આપ થયા અરિહંત સો. ૮.

ટીપે ટીપે સર ભરે એ, કાંકરે કાંકરે પાલ સો;
ગિરિ જેહવા ગઢ નીપજે એ, ઉદ્યમશક્તિ નિહાલ સો. ૯.

ઉદ્યમથી જલબિંદુઓ એ, કરે પાષાણમાં ઠામ સો;
ઉદ્યમથી વિદ્યા ભણે એ, ઉદ્યમ જોડે દામ સો. ૧૦.

ઢાલ છઠ્ઠી

૬. સ્યાદ્વાદ મતે પૂર્વોક્ત એકાંતવાદીઓનું સમાધાન

એ પાચે નયવાદ કરંતા, શ્રી જિન ચરણે આવે;
અમિય સરસ જિનવાણી સુણીને, આનંદ અંગ ન માવે રે પ્રાણી;
સમકિત મતિ મન આણો, નય એકાંત મ તાણો રે પ્રાણી;
તે મિથ્યા મતિ જાણો રે પ્રાણી. સમકિત૦

એ પાચે સમુદાય મિલ્યા વિણુ, કોઈ કાજ ન સીઝે,
અંગુલિયોગે કર તણી પરે, જે બુઝે તે રીઝે રે પ્રાણી. સમકિત૦

આગ્રહ આણી કોઈ એકને, એહમા દીજે વડાઈ;
પણ સેના મેળી સકલ રણાગણુ, જીતે સુભટ લડાઈ રે પ્રાણી. સમકિત૦

તંતુ સ્વભાવે પટ ઉપજાવે, કાલક્રમે રે વણાએ,
ભવિતવ્યતા હોય તો નિપજે, નહીં તો વિઘન ઘણાએ રે પ્રાણી સમકિત૦

તંતુવાય ઉદ્યમ ભોક્તાદિક, ભાગ્ય સકલ સહકારી,
ઇમ પાચે મલી સકલ પદારથ, ઉત્પત્તિ જુઓ વિચારી રે પ્રાણી. સમકિત૦

નિયતિવશે હલુકરમો થઈને, નિગોદ થકી નિકલીયો;
પુણ્યે મનુજ ભવાદિક પામી, સદ્‌ગુરુને જઈ મલિયો રે પ્રાણી સમકિત૦

ભવસ્થિતિનો પરિપાક થયો તવ, પંડિત વીર્ય ઉલ્લસિઓ;
ભવ્ય સ્વભાવે શિવગતિ પામી, શિવપુર જઈને વસીઓ રે પ્રાણી સમકિત૦

વર્ધમાન જિન ઇણિપરે 'વિનયે', શાસનનાયક ગાયો,
સંઘ સકલ સુખ હોયે જેહથી, સ્યાદ્વાદ રસ પાયો રે પ્રાણી સમકિત૦

કળશ

ઇમ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, વીર જિણવર સંથુણ્યો;
સય સત્તર સંવત વહ્નિ લોચન; વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો,
શ્રી વિજયદેવસુરિંદ પટધર, શ્રી વિજયપ્રભય મુણિંદ એ;
શ્રીકીર્તિવિજય વાચક શિષ્ય ઇણિપરે, 'વિનય' કહે આનંદ એ

પરિશિષ્ટ–૪ : વિવેચનમાં આવતાં અવતરણો

પૃ. ૧૧ : અનુભવગોચર વસ્તુકો રે, જાણવો યહ ઇલાજ;
કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે, આનંદઘન મહારાજ. (શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, પદ ૨૧)

પૃ. ૨૦ : यथाभिमतध्यानाद् वा । (પાતંજલ યોગસૂત્ર, ૧–૩૯)

પૃ. ૨૫ : वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं ।
सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसिकयाणं ॥ १७७ ॥
तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो ।
कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥ १७८ ॥ (ઉપદેશમાલા)

પૃ. ૩૦ : उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा । (વિશેષાવશ્યક, મલધારી ટીકા)

પૃ. ૩૯ : मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।
મોક્ષ સંસાર બિહુ સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત શાન્તિજિનસ્તવન)

પૃ. ૪૩ : ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા.

પૃ. ૬૨ : मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ।
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने ॥ (સુભાષિત)

પૃ. ૭૦, ૩૬૮ : मन एव मनुष्याणां, कारणं बन्धमोक्षयोः । (મૈત્ર્યુપનિષદ, બ્રહ્મબિંદુ ૨)

પૃ. ૭૪ : દોડત દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ. જિનેશ્વર.
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ઢૂંકડી, ગુરુગમ લેજ્યો રે જોડ જિનેશ્વર.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત ધર્મનાથજિનસ્તવન)

પૃ. ૭૫ : બંધ મોખ નિહચૈ નહિ, પુનઃ નિશ્ચે સાર અનંત;
અચલ અબાધિત દેખતું હો, પ્રેમ શરીર લખંત.
નિજ સરૂપ નિશ્ચય નય નિરખૂં, શુદ્ધ પરમપદ મેરો;
હું હી અકલ અનાદિ સિદ્ધ હું, અજરન અમર અનેરો.
બંધ મોખ નહિ હમરે કબહી, નહી ઉપપાત વિનાસ;
શુદ્ધ સરૂપી હમ સબ કાલે, ગ્યાનસાર પદ વાસ. (શ્રીજ્ઞાનસારજી)
અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત શાંતિજિનસ્તવન)

પૃ. ૮૧ : મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે, તુમે સાંભળજો ચિત્ત લાઈ રે;
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંતરૂપી થાય રે. મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે.
(શ્રી યશોવિજયજીકૃત શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૧)

પૃ. ૯૧ : न सा जाई न सा जोणी न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुआ जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो ॥ (વૈરાગ્યશતક, ગાથા ૨૩)

પૃ. ૧૩૧, ૩૯૧ : ચૂરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે;
સમયપુરુષનાં અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુર્ભવ રે.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત નેમિનાથસ્તવન, ગાથા ૮)

પૃ. ૧૩૩, ૧૪૬ : ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆં કલિકાલ રાજે.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત અનંતજિનસ્તવન)

પૃ. ૧૩૩ : બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયા કે ફંદ રહેતા;
ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા,
અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે. (શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૨૭)

પૃ ૧૩૪ : જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ જતણી બનાવી,
કોઈએ મુંડી, કોઈએ લોચી, કોઈએ કેશ લપેટી;
કોઈ જગાવી, કોઈ સુતી છોડી, વેદન કિણહી ન મેટી. (શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૪૮)

પૃ. ૧૩૮ : गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, અ. ૫, સૂ. ૩૭)

પૃ. ૧૪૧ : बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति । (મનુસ્મૃતિ, ૨-૨૧૫)

यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वथा ।
न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।
त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥
यो वीतरागः सर्वज्ञो यः शाश्वतसुखेश्वरः ।
क्लिष्टकर्मकलातीतः सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
यः पूज्यः सर्वदेवानां, यो ध्येयः सर्वयोगिनाम् ।
यः स्रष्टा सर्वनीतीनां महादेवः स उच्यते ॥ (શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત મહાદેવઅષ્ટક)

પૃ. ૧૪૨ : अहं ब्रह्मास्मि । (છાંદોગ્યોપનિષદ)

પૃ. ૧૪૪ : भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥
(શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તોત્ર શ્લોક, ૪૪)

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ (શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણય)

પૃ. ૧૪૭ : समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ।

પૃ. ૧૫૨ : जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥
(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક, શ્લોક ૪૮)

પૃ. ૧૫૩ : सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥ (હિતોપદેશ, સંધિ, શ્લોક ૯૧)

પૃ. ૧૫૫ : यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता, साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥
(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક, શ્લોક ૧)

પૃ. ૧૬૦ : वस्तु विचारत ध्यावतें, मन पावै विश्राम;
रस स्वादत सुख ऊपजे, अनुभव याको नाम.
(શ્રી બનારસીદાસકૃત સમયસાર નાટક)

પૃ. ૧૬૪ : અગમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા;
આનંદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા. આશા ઔરનકી ક્યા કીજે ?
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૨૮)

પૃ. ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩ : संति-मद्दव-अज्जव (દશવૈકાલિકસૂત્ર નિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૫૧)

પૃ. ૧૭૧ : કાલ પાક કારણ મિલે, સહિજ સિદ્ધ વૈ જાય;
બીન વરષા ફૂલે ફલે, જ્યોં વસંત વનરાય.

પૃ. ૧૭૬ : उट्ठाणेण कम्मेणं बलेणं वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं ।
(ઉપાસકદશાસૂત્ર, સૂત્ર ૬૬)

પૃ. ૧૮૭ : नहंमि छाउमत्थिए नाणे । (આવશ્યકનિર્યુક્તિ)

પૃ. ૨૩૩ यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं,
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं,
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ।
(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતક, શ્લોક ૩૨)

પૃ. ૨૩૪ : महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

પૃ. ૨૪૫ : આપ સ્વભાવમેં રે, અવધૂ ! સદા મગનમેં રહેના. (શ્રી જીવવિજયજીકૃત સજ્ઝાય)

પૃ. ૨૪૭ : जा पर जा कर सत्य सनेहू, सो तेहि मिलहि न कछु सन्देहू । (તુલસીદાસજી)

પૃ. ૨૪૭ તથા ૨૪૮ : अहं ब्रह्मास्मि, तत् त्वमसि, सोऽहम् ।
(છાંદોગ્યોપનિષદ, બૃહદારણ્યકોપનિષદાદિ)

પૃ. ૨૫૦ : મર્યો અનંત વાર જિન સમજ્યો, અબ સુખ-દુ:ખ વિસરેંગે;
'આનંદઘન' નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે. (શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૪૨)

પૃ. ૨૫૦, ૨૫૩, ૪૦૨ : सोऽहम् । (છાંદોગ્યોપનિષદાદિ)

પૃ. ૨૫૧ : उपयोगो लक्षणम् । (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, અ. ૨, સૂ. ૮)

પૃ. ૨૫૪ : કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી;
ચોપટ ખેલે રાધિકા, જીતે કુબજા હારી.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત બારમા પદની સાખી)

કુલટા, કુટિલ, કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત ક્યું હારો.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૧૪)

પૃ. ૨૬૧ : મૂલ ચારિત્રનું એ ભલું, સમકિતવૃદ્ધિ નિદાન;
શીલ સલિલ ધરે જિકે, તસ હુવે સુજસ વખાણ. (ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી)

પૃ. ૨૭૧ : સમતા વિણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યનાં કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ. ધન ધન તે દિન માહરો.
(શ્રી વિનયવિજયજીકૃત આરાધનાસ્તવન)

પૃ. ૨૭૮ : જૈસી નીત હરામ મેં, તસી હરિસેં હોય;
ચલ્યા જાય વૈકુંઠમેં, પલ્લા ન પકડે કોય.

પૃ. ૩૦૯ : મિત્ત વિવેક વાતેં કહે, સમતા સુનિ બોલા;
આનંદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રંગ રોલા. (આનંદઘનજીકૃત પદ ૧૬)

પૃ. ૩૧૩ : આપણો ચેતનભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે. શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત શાંતિજિનસ્તવન)

एगो मे सासओ अप्पा नाणदंसणसंजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भागा सव्वे संजोगलक्खणा ॥ (સંથારાપોરિસી)

પૃ. ૩૨૫ : जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ । (આચારાંગસૂત્ર ૧, ૩, ૪, ૧)

પૃ. ૩૨૭ : सर्वभावेषु कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं यदि सम्मतम् । (શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત વીતરાગસ્તોત્ર)

પૃ. ૩૮૪ : नाणं च दंसणं चेव अव्वाबाहं तहेव सम्मत्तं ।
अक्खयठिई अरूवी अगुरुलहु वीरियं हवई ॥

પૃ. ૪૦૨ : ॐ बिन्द्वाकारहरोर्ध्वरेफबिन्द्वानवाक्षरम् ।
मालाघःस्यन्दि पीयूषबिन्दु बिदुरनाहतम् ॥

પૃ. ૪૧૬ : कार्येषु मंत्री; भोज्येषु माता (સુભાષિત)

પૃ. ૪૨૧-૪૨૨ માં વિનયવિજયજીકૃત ભવિતવ્યતા–સમવાયકારણનું સ્તવન આપ્યું છે.
(જુઓ પૃ. ૫૦૪)

પૃ. ૪૩૬ : सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् । (પાતંજલયોગસૂત્ર, ૨–૩૬)

પૃ. ૪૬૪ : भोगान् कृष्णभुजङ्गभोगविषमान् राज्यं रजःसन्निभं,
बन्धून् बन्धनिबन्धनानि विषयग्रामं विषान्नोपमम् ।
भूतिं भूतिसहोदरां तृणमिव स्त्रैण विदित्वा त्यजँ-
स्तेष्वासक्तिमनाविलो विलभते मुक्तिं विरक्तः पुमान् ॥
(શ્રી સોમપ્રભાચાર્યકૃત સિન્દૂરપ્રકર, શ્લોક ૯૨)

પૃ. ૪૬૫ : भोगे रोगभयं, कुले च्युतिभयं, वित्ते नृपालाद् भयं,
मौने दैन्यभयं, बले रिपुभयं, रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादभयं, गुणे खलभयं, काये कृतान्ताद् भयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ (શ્રી ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતક)

પરિશિષ્ટ—૫ : મૂળ પદો

પદ – ૫૧ : ભાદ્રપદની ઘોરરાત્રિ ; પ્રભાત ભાનુ ઉદય : પૃ૦ ૭

(રાગ–ધમાલ)

ભાદુંકી રાતી કાતી-સી વહે, છાતીય છીન છીન છીના; ભાદુંકી૦ ૧
પ્રીતમ સબ છબી નીરખકે હો, પીઉ ! પીઉ ! પીઉ ! કીના;
વાહી બીચ ચાતક કરે હો, પ્રાણ હરે પરવીના. ભાદુંકી૦ ૨
એક નિસિ પ્રીતમ નાઉંકી હો, વિસર ગઈ સુધ નાઉ;
ચાતક ! ચતુર વિના રહી હો, પીઉ પીઉ પીઉ પીઉ પાઉ. ભાદુંકી૦ ૩
એક સમે આલાપકે હો, કીને અડાને ગાન;
સુઘર બપીહા સૂર ધરે હો, દેત હૈ પીઉ પીઉ તાન. ભાદુંકી૦ ૪
રાત વિભાવ વિલાત હૈ હો, ઉદિત સુભાવ સુભાન;
સુમતા સાચ મતે મિલે હો, આએ ‘આનંદઘન’ માન. ભાદુંકી૦ ૫

પદ – ૫૨ : આનંદમયમહિમા ; આનંદ સર્વસ્વ : પૃ૦ ૧૪

(રાગ–જયજયવંતી)

મેરે પ્રાન આનંદઘન, તાન આનન્દઘન. (ટેક)
માત આનન્દઘન, તાત આનન્દઘન;
ગાત આનન્દઘન, જાત આનન્દઘન. મેરે૦ ૧
રાજ આનન્દઘન, કાજ આનન્દઘન;
સાજ આનન્દઘન, લાજ આનન્દઘન. મેરે૦ ૨
આભ આનન્દઘન, ગાભ આનન્દઘન;
નાભ આનન્દઘન, લાભ આનન્દઘન. મેરે૦ ૩

પદ – ૫૩ : પૃ૦ ૧૯

(રાગ–સોરઠ મુલતાની; નટરાગિણી, સહેલી)

સારા દિલ લગા હૈ બંસીવારેસૂં, બંસીવારેસૂં પ્રાનપ્યારેસૂં; સારા૦
મોરમુકુટ મકરાકૃત કુણ્ડલ, પીતામ્બર પટવારેસૂં. સારા૦ ૧
ચન્દ્રચકોર ભયે પ્રાન પપૈયા, નાગરનન્દદુલારેસૂં; સારા૦
ઇન સખીકે ગુન ગન્દ્રપ ગાવે, ‘આનન્દઘન’ ઉજીયારેસૂં. સારા૦ ૨

પદ–૫૪ : વ્યાજમાં મૂડી ડૂલ; તારણહાર શેઠ : પૃ૦ ૨૪

(રાગ-પ્રભાતી, આશાવરી. રાતડી રમીને ઇહાંથી આવિયા—એ દેશી)

મૂલડો થોડો ભાઈ! વ્યાજડો ઘણેરો, કેમ કરી દીધો રે જાય?
તલપદ પૂંજી મેં આપી સઘળી રે, તોહે વ્યાજ પૂરું નવ થાય. મૂલડો૦ ૧

વ્યાપાર ભાગો જલવટ થલવટે રે, ધીરે નહિ નિસાની માય;
વ્યાજ છોડાવી કોઈ ખંદા પરઠવે રે, તો મૂલ આપું સમ ખાય. મૂલડો૦ ૨

હાટડું માંડું રે રૂડા માણિકચોકમાં રે, સાજનીઆંનું મનડું મનાય;
'આનન્દઘન' પ્રભુ શેઠશિરોમણિ રે, બાંહડી ઝાલજો રે આય. મૂલડો૦ ૩

પદ–૫૫ : આત્મપ્રાપ્તિ : પૃ૦ ૨૯

(રાગ-ધન્યાશ્રી)

ચેતન! આપા કૈસે લહોઈ, ચેતન૦
સત્તા એક અખંડ અબાધિત, ઇહ સિદ્ધાંત પખ જોઈ. ચેતન૦ ૧

અન્વય અરુ વ્યતિરેક હેતુ કો, સમજ રૂપ-ભ્રમ ખોઈ;
આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ, 'આનંદઘન' તત સોઈ. ચેતન! આપા કૈસે લહોઈ? ૨

પદ–૫૬ : પરગૃહ ને સ્વગૃહ : પૃ૦ ૪૨

(રાગ-ધન્યાશ્રી)

બાલુડી અબળા જોર કિશ્યું કરે; પીઉડો પરઘર જાય;
પૂરવ દિસિ પશ્ચિમ દિસિ રાતડો, રવિ અસ્તંગત થાય. બાલુડી૦ ૧

પૂનમ-નિશિ સમ ચેતન જાણીએ, ચંદ્રાતપ સમ નાણ;
વાદલભર જિમ દલથિતિ આણીએ, પ્રકૃતિ અનાવૃત જાણ. બાલુડી૦ ૨

પરઘર ભમતાં સ્વાદ કિશો લહે? તન ધન યૌવન હાણ;
દિન દિન દીસે અપયશ વાધતો, નિજ જન ન માને કાણ. બાલુડી૦ ૩

કુલવટ છાંડી અવટઊવટ પડે, મન મેહૂવાને ઘાટ;
આંધો આંધો મિલે બેહુ જણ, કોણ દેખાડે વાટ? બાલુડી૦ ૪

બંધુ વિવેકે પીઉડો બૂઝવ્યો, વાર્યો પરઘર-સંગ;
'આનંદઘન' સમતા ઘર આણે, વાધે નવ નવ રંગ. બાલુડી૦ ૫

પદ–૫૭ : અદ્ભુત નાટક-ખેલ : પૃ૦ ૫૦

(રાગ-આશાવરી)

દેખો એક અપૂરવ ખેલા;
આપ હી બાજી, આપ હી બાજીગર, આપ ગુરુ આપ ચેલા. દેખો૦ ૧

લોક–અલોક બિચ આપ બિરાજિત, ગ્યાનપ્રકાશ અકેલા;
બાજી છાંડ તહાં ચઢ બૈઠે, જિહાં સિંધુ કા મેલા. દેખો૦ ૨

વાગ્વાદ ખટ નાદ સહુમેં, કિસકે કિસકે બોલા?
પાહાણુ કો ભાર કાંહી ઉઠાવત, એક તારેકા ચોલા. દેખો૦ ૩

ષટ્પદ પદકે જોગ સિરિ ખસ, ક્યોં કર ગજ પદ તોલા?
'આનંદઘન' પ્રભુ આય મિલો તબ, મિટ જાય મનકા ઝોલા. દેખો૦ ૪

પદ – ૫૮ : વિરહવ્યથા, મેળાપ : પૃ૦ ૫૯

(રાગ–વસંત)

પ્યારે આય મિલો કહાં ચેતે જાત;
મેરો વિરહ વ્યથા અકુલાત ઘાત. પ્યારે૦ ૧

એક પૈસાભર ન ભાવે નાજ;
ન ભૂષણ નહીં પટ સમાજ. પ્યારે૦ ૨

મોહન રાસ ન હૂસત તેરી આસી,
મદનો ભય હૈ ઘરકી દાસી. પ્યારે૦ ૩

અનુભવ જાયકે કરો વિચાર;
કદ દેખે દૈ વાકી તનમેં સાર. પ્યારે૦ ૪

જાય અનુભવ જઈ સમજાયે કંત;
ઘર આયે 'આનંદઘન' ભયે વસંત. પ્યારે૦ ૫

પદ – ૫૯ : પૃ૦ ૬૬

(રાગ–કલ્યાણ)

મોકું કોઊ કેસી હૂ તકો;
મેરે કામ એક પ્રાણજીવનસૂં, ઔર ભાવે સો બકો. મોકૂં૦ ૧

મેં આયો પ્રભુ! સરન તુમારી, લાગત નાહી ધકો;
ભુજન ઉઠાય કહું ઔરનસૂં, કરહું જ કર હી સકો. મોકૂં૦ ૨

અપરાધી ચિત્ત ઠાન જગત જન, કોરિક ભાંત ચકો;
'આનંદઘન' પ્રભુ નિહચે માનો, ઇહ જન રાવરો થકો. મોકૂં૦ ૩

પદ – ૬૦ : અંતરાત્મદશાનાં ગુંજન : પૃ૦ ૭૩

(રાગ–સારંગ)

અબ મેરે પતિ ગતિ દેવ નિરંજન;
ભટકું કહા કહા સિર પટકું, કહા કરું જનરંજન. અબ૦ ૧

ખંજન દગન દગ ન લગાવૂં, ચાહું ન ચિતવિત અંજન;
સજન ઘટ અંતર પરમાતમ, સકલ દુરિત ભયભંજન.		અબ૦ ૨

એહિ કામગવિ એહિ કામઘટ, એહિ સુધારસ મંજન;
'આનંદઘન' પ્રભુ ઘટવન કે હરિ, કામ મતંગ ગજગંજન.		અબ૦ ૩

પદ – ૬૧ : પૃ૦ ૮૨

(રાગ–જયજયવંતી)

મેરીસુ તુમતેં જુ કહા, દૂરીકે હોનેં ગ ભૈરી રે.		મેરી૦ ૧

રુઠેસેં દેખ મેરી, મનસા દુઃખ ઘેરી રી;
જાકે સંગ ખેલો સો તો, જગતકી ચેરી રી.		મેરી૦ ૨

શિર છેદી આગે ધરે, ઔર નહીં તેરી રી;
'આનંદઘન'કી સોં, જો કહું હું અનેરી રી.		મેરી૦ ૩

પદ – ૬૨ : વિરહવ્યથામાં આશાકિરણ : પૃ૦ ૮૭

(રાગ–મારુ)

પિયા બિન સુધ બુદ્ધ મુંદી હો;
વિરહ–ભુયગ નિસા સમે, મેરી સેજડી ખૂંદી હો.		પિયા૦ ૧

ભોયણ પાન કથા મિટી, કિસકું કહું સૂધી હો?
આજકાલ ઘર આનકી, જીઉ આસ વિલુદ્ધી હો.		પિયા૦ ૨

વેદન વિરહ અથાહ હૈ, પાણી નવ નેજા હો;
કૌન હબીબ તબીબ હૈ, ટારે કર કરેજા હો		પિયા૦ ૩

ગાલ હથેલી લગાય કે, સુરસિંધુ સમેલી હો,
અસુઅન નીર વહાય કે, સિંચું કર–વેલી હો.		પિયા૦ ૪

શ્રાવણ–ભાદું ઘનઘટા, વિચ વીજ ઝબુકા હો;
સરિતા સરવર સબ ભરે, મેરા ઘટસર સબ સૂકા હો.		પિયા૦ ૫

અનુભવ બાત બનાય કે, કહે જૈસી ભાવે હો,
સમતા, ટુંક ધીરજ ધરે, 'આનંદઘન' આવે હો		પિયા૦ ૬

પદ – ૬૩ : ઉદ્ધારમાટે આપેક્ષપ્રાર્થના · પૃ૦ ૯૬

(રાગ–મારુ)

વ્રજનાથસેં સુનાથ વિણ, હાથોહાથ વિકાયો;
વિચકો કોઉ જનકૃપાલ, સરન નજર નાયો.		વ્રજ૦ ૧

જનની કહું, જનક કહું, સુત સુતા કહાયો;
ભાઈ કહું ભગની કહું, મિત્ર શત્રુ ભાયો.   વ્રજ૦ ૨
રમણી કહું રમણ કહું, રાઉ રજ ઉતાયો;
સેવક પતિ ઇંદ ચંદ, કીટ ભૃગ ગાયો.   વ્રજ૦ ૩
કામી કહું નામી કહું, રોગ ભોગ માયો;
નિસપતિધર દેહ ગેહ ધરી, વિવિધ વિધ ધરાયો.   વ્રજ૦ ૪
વિધ નિષેધ નાટક ધરી, ભેદ આઠ છાયો;
ભાષા ષટ્ વેદ ચાર, સાંગ શુદ્ધ પઢાયો.   વ્રજ૦ ૫
તુમસેં ગજરાજ પાય, ગંર્દભ ચઢી ધાયો;
પાયસ સુગ્રહકા વિસારી, ભીખ નાજ ખાયો.   વ્રજ૦ ૬
લીલાલુંહ ઠુક નચાય, કહો જુ દાસ આયો;
રોમ રોમ પુલકિત હું, પરમ લાભ પાયો.   વ્રજ૦ ૭
ઔરિ પતિત કે ઉધારન તુમ, કહિસો પીવત મામી;
મોસું તુમ કબ ઉધારો, કૂર કુટિલ કામી.   વ્રજ૦ ૮
ઔર પતિત કેઈ ઉધારે, કરણી બિનું કરતા;
એકકા હી નાઉં લેઉં, જૂઠે બિરુદ ધરતા.   વ્રજ૦ ૯
કરની કરી પાર ભયે, બહોત નિગમ સાખી;
શોભા દઈ તુમકુ નાથ, અપની પત રાખી.   વ્રજ૦ ૧૦
નિપટ અજ્ઞાની પાપકારી, દાસ હૈ અપરાધી;
જાનુ જો સુધારહો, અબ નાથ લાજ સાધી.   વ્રજ૦ ૧૧
ઔરકો ઉપાસક હું, કૈસે કોઈ ઉધારું;
દુવિધા યહ રાખો મત, યાવરી વિચારુ.   વ્રજ૦ ૧૨
ગઈ સો તો ગઈ નાથ, ફેર નહીં કીજે;
દ્વારે રહ્યો ઢીંગ દાસ, અપનો કરી લીજે.   વ્રજ૦ ૧૩
દાસકો સુધારી લેહુ, બહુત કહા કહિયે;
'આનંદઘન' પરમ રીત, નાઉંકી નિવહિયે.   વ્રજ૦ ૧૪

પદ – ૬૪ : જડવાસનો અંત : પૃ૦ ૧૦૮

(રાગ–વસંત)

અબ જાગો પરમ ગુરુ પરમ દેવ પ્યારે;
મેટહું હમ તુમ બિચ ભેદ.   અબ૦ ૧

આલી લાજ નિગોરી ગમારી જાત;
મુહિ આન મનાવત વિવિધ ભાત. અબ૦ ૨
અલિ પર નિમૂંલી કુલટી કાન;
મુનિ તુહિ મિલન બિચ દેત હાન. અબ૦ ૩
પતિ મતવારે ઔર રંગ;
રમે મમતા ગણિકાકે પ્રસંગ અબ૦ ૪
અબ જડતો જડવાસ અંત;
ચિત્ત ફૂલે 'આનંદઘન' ભય વસંત. અબ૦ ૫

પદ – ૬૫ : વિરહીની દશા અને આશા : પૃ૦ ૧૧૪

(સાખી)

રાશ શશિ તારા, કલા, જોસી જોઈને જોસ;
રમતા સુમતા કબ મિલે, ભાગેં વિરહાસોસ.

(રાગ–ગોડી)

પીયા વિન કૌન મિટાવે રે, વિરહવિથા અસરાલ. પીયા૦ (ટેક)
નીદ નિમાણી આંખ તેરે, નાઠી મુજ દુખ દેખ;
દીપક સર ડોલે પરો પ્યારે, તન થીર ધરે ન નિમેષ. પીયા૦ ૧
સસિ સરિણુ તારા જગી રે, વિનગી દામિની તેગ;
રયણી દયણુ મતે દગો પ્યારે, મયણુ સયણુ વિનુ વેગ. પીયા૦ ૨
તનપિંજર ઝૂરૈં પર્યો રે, ઊડી ન સકે જીઉ હંસ;
વિરહાનલ જાલા જલી પ્યારે, પંખ મૂલ નિરવંસ. પીયા૦ ૩
ઉસાસાસેં વઢાઉકો રે, વાદ વદે નિશિ રાંડ;
ન મને ઉસાસા મની પ્યારે, હટકે ન રયણી માંડ. પીયા૦ ૪
ઇહ વિધિ છે જે ઘરધણી રે, ઉસસુ રહે ઉદાસ;
હર વિધિ આઈ પૂરી કરે પ્યારે, 'આનંદઘન' પ્રભુ આસ. પીયા૦ ૫

પદ – ૬૬ : સ્વરૂપદર્શનનાં પરિણામ : પૃ૦ ૧૨૬

(રાગ-આશાવરી)

સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા,
સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા.
કરતા કૌન કૌન કુની કરની?
કૌન માગેગા લેખા? સાધુ ભાઈ૦ ૧

સાધુ-સંગતિ અરુ ગુરુકી કૃપા તેં,
મિટ ગઈ કુલકી રેખા;
'આનંદઘન' પ્રભુ પરચો પાયો,
ઊતર ગયો દિલ ભેખા. સાધુ ભાઈ૦ ૨

પદ – ૬૭ : મતઔદાર્ય – મતસહિષ્ણુતા : પૃ૦ ૧૩૭

(રાગ–આશાવરી)

રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ કહાન કહો મહાદેવ રી;
પારસનાથ કહો કોઉ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવ રી. રામ૦ ૧.
ભાજનભેદ કહાવત નાના, એક મૃત્તિકા રૂપ રી;
તૈસેં ખંડ કલ્પનારોપિત, આપ અખંડ સ્વરૂપ રી. રામ૦ ૨.
નિજ પદ રમે રામ સો કહિયેં, રહિમ કરે રહિમાન રી;
કરષે કરમ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિરવાણ રી. રામ૦ ૩.
પરસેં રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચીને સો બ્રહ્મ રી;
ઇહ વિધ સાધો આપ 'આનંદઘન,' ચેતનમય નિઃકર્મ રી. રામ૦ ૪.

પદ – ૬૮ : સાધુસંગતિ – સંતસંગ : પૃ૦ ૧૪૭

(રાગ–આશાવરી)

સાધુ સંગતિ બિનું કૈસેં પઈયે, પરમ મહારસધામ રી;
કોટિ ઉપાય કરે જો બૌરો, અનુભવકથા વિસરામ રી. સાધુ૦ ૧
શીતલ સફલ સંત સુરપાદપ, સેવૈ સદા સુછાંઈ રી;
વંછિત ફલે ટલે અનવંછિત, ભવસંતાપ બુઝાઈ રી. સાધુ૦ ૨
ચતુર વિરંચી વિરંજ ન ચાહું, ચરણકમળ મકરંદ રી;
કો હરિ ભગતિ વિહાર દિખાવે, શુદ્ધ નિરંજન ચંદ રી. સાધુ૦ ૩
દેવ અસુર ઇંદ્ર પદ ચાહું ન, રાજ ન કાજ સમાજ રી;
સંગતિ સાધુ નિરંતર પાઉં, 'આનંદઘન' મહારાજ રી. સાધુ૦ ૪

પદ – ૬૯ : પ્રીતની રીત, અસહ્ય વિરહદશા : પૃ૦ ૧૫૪

(રાગ–અલહિયો, વેલાવલ)

પ્રીતકી રીત નહિ હો, પ્રીતમ, પ્રીતકી રીત નહિ,
મૈં તો અપનો સરવ સૃંગારો, પ્યારે કી ન લઈ હો. પ્રીતમ૦ ૧
મૈં વસ પિય કે પિય સંગ ઔર કે, યા ગતિ કિનહી સીખઈ;
ઉપકારી જન જાય મનાવો, જો કછુ ભઈ સો ભઈ. પ્રીતમ૦ ૨

વિરહાનલ જાલા અતિહિ કઠિન હૈ, મોસેં સહી ન ગઈ;
'આનંદઘન' પ્રભુ સઘન ઘનધારા, તબ હી દે પઠાઈ હો. પ્રીતમ૦ ૩

પદ – ૭૦ : સાખી—આત્માનુભવરસકથા ; મતવાળા અને નિમતા : પૃ૦ ૧૬૦

પદ—સમતા અને શ્રદ્ધા-પ્રભુઆગમનનો વિશ્વાસ : પૃ. ૧૬૯

(સાખી)

આતમઅનુભવ રસકથા, પ્યાલા પિયા ન જાય;
મતવાલા તો ઢહિ પરે, નિમતા પરે પચાય.

(રાગ–વસંત, ધમાલ)

છબિલે લાલન નરમ કહે, આલિ ગરમ કરત કહા વાત. ટેક.

માંકે આગે મામૂકો કોઈ, વરણન કરત ગિવાર;
અજ હુ કપટકે કોથરા હો, કહા કરે સરધા નાર. છબિલે૦ ૧.

ચૌગતિ મહિલ ન છાંરહી હો, કૈસે આત ભરતાર;
ખાનો ન પીનો ઇન બાતમેં હો, હસત ભાનત કહા હાડ. છબિલે૦ ૨.

મમતા ખાટ પરે રમે હો, ઔર નિંદે દિન રાત;
લેનો ન દેનો ઇન કથા હો, ભારે હી આવત જાત. છબિલે૦ ૩.

કહે સરધા સુનિ સામિની હો, એતો ન કીજે ખેદ;
હેરે હેરે પ્રભુ આવહી હો, વદે 'આનંદઘન' ભેદ. છબિલે૦ ૪.

પદ – ૭૧ : પરમાત્માના ગુણો—એકત્રીશ અને બીજા ; આત્માનો આનંદ પૃ૦ ૧૭૯

(રાગ–મારુ)

અનંત અરૂપી અવિગત સાસતો હો, વાગતો વસ્તુ વિચાર;
મહજ વિલાસી હાસી નવી કરે હો, અવિનાસી અવિકાર. અનંત૦ ૧

જ્ઞાનાવરણી પંચ પ્રકારનો હો, દરસણના નવ ભેદ;
વેદની મોહની દોય દોય જાણીયે હો, આઉખો ચાર વિચ્છેદ. અનંત૦ ૨

શુભ અશુભ નામ દોય વખાણીએ હો, ઉંચ નીચ દોય ગોત;
વિઘન પંચક નિવારી આપથી હો, પંચમ ગતિપતિ હોત. અનંત૦ ૩

યુગપદ ભાવી ગુણ જગદીશના હો, એકત્રીશ મન આણ;
અવર અનંતા પરમાગમ થકી હો, અવિરોધી ગુણ જાણ. અનંત૦ ૪

સુંદર સરૂપી સુભગ શિરોમણિ હો, સુણ મુજ આતમરામ;
તન્મય તાય તસુ ભજન કરી હો, 'આનંદઘન' પદ ઠામ. અનંત૦ ૫

પદ-૭૨ : ઘરઘાટ – મીઠા મિત્ર પાસે મીઠી વાતો; ઘરઘાટ જાળવવાની ચેતનાની ખેવના : પૃ૦ ૧૯૩

(રાગ–કેદારો)

મેરે માજી મજીઠી ! સુણુ એક વાતા;
મિઠડે લાલન વિન ન રહુ રલિયાતા. મેરે૦ ૧

રંગીત ચૂનડી લડી ચીડા, કાથા સોપારી અરુ પાનકા બીડા;
માંગ સિંદૂર સદલ કરે પીડા, તનકઠા ડાકોરે વિરહા કીડા. મેરે૦ ૨

જહાં તહાં ઢુંઢું ઢોલન મિત્તા, પણ ભોગી નર વિણ સબ ચુગ રીતા;
રયણી વિહાણી દહાડા થીતા, અજહૂ ન આવે મોહિ છેહા દીતા. મેરે૦ ૩

તનરંગ ફૂંદ ભર મલી ખાટ, ચુન ચુન કલિયાં વિછું ઘાટ;
રંગરંગીલી ફૂલી પહેરુંગી નાટ, આવે ' આનંદઘન ' રહે ઘરઘાટ. મેરે૦ ૪

પદ-૭૩ : ઘરવાસ – પતિવિરહે ઠેકાણા વગરનો ઘરવાસ; પતિમેળાપની ભારે તમન્ના : પૃ૦ ૨૦૦

(રાગ–કેદારો)

ભોલે લોગા ! હું રહું તુમ ભલા હાંસા;
સલુણે સાજન વિણુ કૈસા ઘરવાસ ? ભોલે૦ ૧

સેજ સુંહાલી ચાંદણી રાતા, ફૂલડી વાડી ઓર સીતલ વાતા;
સયલી સહેલી કરે સુખ સાતા, મેરા તન તાતા મૂઆ વિરહા માતા. ભોલે૦ ૨

ફિર ફિર જોઉં ધરણી અગાસા, તેરા છિપના પ્યારે ! લોક તમાસા;
ઉચલે તનતેં લોહી માંસા, સાંઈડાની બે ઘરણી છોડી નિરાસા. ભોલે૦ ૩

વિરહ કુભાવે સો મુજ કિયા, ખબર ન પાવો ધિગ મેરા જીઆ;
દહી વાયદો જો બતાવે (મેરા) કોઈ પીયા, આવે ' આનંદઘન ' કરું ઘર દીયા. ભોલે૦ ૪

પદ-૭૪ : જ્ઞાને કરાવેલી કુબુદ્ધિની પિછાણ : પૃ૦ ૨૦૭

(રાગ–વસંત)

યા કુબુદ્ધિ કુમરી કૌન જાત; જિહાં રીઝે ચેતન ગ્યાંન ગાત. યા૦ ૧

કુચ્છિત સાખ વિશેષ પાઈ; પરમ સુધારસ વારી જાઈ. યા૦ ૨

જી આગુ કછુ ઔર નાહી; ગલે પડેંગી પલક માંહી. યા૦ ૩

રેખા છેદે વાહી નામ; પઢીએ મીઠી સુગુણ ધામ. યા૦ ૪

તે આગે અધિકાર તાંહી; ' આનંદઘન ' અધિકેરી ચાહી. યા૦ ૫

પદ-૭૫ : વિવેકની દરમિયાનગિરિ માટે યાચના : પૃ૦ ૨૧૩

(રાગ-વસંત)

પ્યારે લાલન બિન મેરો કુન હવાલ?
સમજે ન ઘટકી નિઠુર લાલ. પ્યારે૦ ૧.
વીર વિવેક! તું માંજી માંથિ;
કહા પેટ દઈ આગેં છિપાઈ? પ્યારે૦ ૨.
તુમ ભાવે સો કીજેં વીર!
સોઈ આન મિલાવો લાલન ધીર. પ્યારે૦ ૩.
અમરે કરે ન જાત આધ;
મન ચંચલતા મિટે સમાધ. પ્યારે૦ ૪.
જાય વિવેક વિચાર કીન;
'આનંદઘન' કીને અધીન. પ્યારે૦ ૫

પદ-૭૬ : અહીં અને તહીં : પોતાનાં અને પરાયાં : સરખામણી : પૃ૦ ૨૨૦

(રાગ-વસંત)

પ્યારે પ્રાણજીવન! એહ સાચ જાન;
ઉત બરકત નાંહિ ન તિલ સમાન. પ્યારે૦ ૧
ઉનસેં ન માંગું દિન નાંહિ એક;
ઇત પકરિ લાલ છ-'રી' કરિ વિવેક. પ્યારે૦ ૨
ઉત શઠતા માયા માન કુંબ;
ઇંત ઋજુતા મૃદુતા નીજ કુટુંબ. પ્યારે૦ ૩
ઉત આસા તિસના લોભ કોહ;
ઇંત શાંત દાંત સંતોષ સોહ. પ્યારે૦ ૪
ઉત કલા કલંકી પાપ વ્યાપ;
ઇત ખેલે 'આનંદઘન' ભૂપ આપ. પ્યારે૦ ૫

પદ-૭૭ : પ્રભુનામમાં લય : પૃ૦ ૨૨૭

(રાગ-રામગ્રી-રામગ્રિ)

હમારી લય લાગી પ્રભુ નામ, હમારી લય લાગી પ્રભુ નામ;
આમ ખાસ અરુ ગુસલખાને, દર અદાલત નહિ કામ. હમારી૦ ૧
પંચ પચીસ પચાસ હજારી, લાખ કિરોરી દામ;
ખાયે ખરચે દીયે બીનુ જાત હૈ, આનન કર કર શ્યામ. હમારી૦ ૨

ઇનકે ન ઉનકે શિવકે ન જીઉકે, ઉરજ રહે વિનું ઠામ;
સંત સયાને કોઈ બતાવો, 'આનંદઘન' ગુણ ધામ. હમારી૦ ૩

પદ–૭૮ : જગતગુરુ પાસે ચેલાભાવ; ગુરુ-ચેલાનાં ઘરોનો મર્મ; ભૈયા આનંદઘનની અકથ્ય કહાણી : પૃ૦ ૨૩૨

(રાગ–રામગ્રી)

જગત ગુરુ મેરા, મેં જગતકા ચેરા;
મિટ ગયા વાદવિવાદકા ઘેરા. જગત૦ ૧

ગુરુકે ઘરમેં નવ નિધિ સારા, ચેરેકે ઘરમેં નિપટ અંધારા;
ગુરુકે ઘર સબ જરિત જરાયા, ચેરેકી મઢિયામેં છપર છાયા. જગત૦ ૨

ગુરુ મોહી મારે શબદકી લાઠી, ચેરેકી મતિ અપરાધીની કાઠી;
ગુરુકે ઘરકા મરમ ન પાયા, અકથ કહાંણિ 'આનંદઘન' ભાયા. જગત૦ ૩

પદ–૭૯ : ઘરમાં ઘૂસેલી પરાઈ જણસ : પૃ૦ ૨૩૭

(રાગ–જેજેવંતી)

ઐસી કૈસી ઘરવસી, જનસ અનેસી રી;
યાહી ઘર રહિયે જગવાહી, આપદ હૈ ઇસી રી. ઐસી૦ ૧

પરમ સરમ દેસી, ઘરમઉ પેસી રી;
યાહી તે મોહની મેસી, જગજ સમેસી રી. ઐસી૦ ૨

કૌરીસી ગરજ નેસી, ગુરજ ન ચખસી રીં;
'આનંદઘન' સુને સી બંદી, અરજ કહેસી રી. ઐસી૦ ૩

પદ–૮૦ : પરચો—પારકો અને પોતાનો : પૃ૦ ૨૪૩

(રાગ–સારંગ)

ચેતન ! શુદ્ધાતમકું ધ્યાવો;
પર પરચે ધામધૂમ સદાઈ, નિજ પરચે સુખ પાવો,
ચેતન ! શુદ્ધાતમકું ધ્યાવો. ૧

નિજ ઘરમેં પ્રભુતા હૈ તેરી, પર સંગ નીચ કહાવો.
પ્રત્યક્ષ રીત લખી તુમ ઐસી, ગહિયેં આપ સુહાવો. ચેતન૦ ૨

યાવત્ તૃષ્ણા મોહ હૈ તુમકો, તાવત્ મિથ્યા ભાવો;
સ્વસંવેદ ગ્યાન વહી કરિવો, છંડો ભ્રમક વિભાવો. ચેતન૦ ૩

સુમતા ચેતન પતિકું ઇણ વિધ, કહે નિજ ઘરમેં આવો;
આતમ ઉચ્છ સુધારસ પીયે, સુખ 'આનંદ' પદ પાવો. ચેતન૦ ૪

૫૩ – ૮૧ : ચેતન લક્ષણ; પ્રજ્ઞાછીણી; આનંદપદે બેસાણ; તન્માર્ગનિદર્શન; સોહંનો વિચારણાક્રમ : પૃ૦ ૨૪૯

(રાગ – સારંગ)

ચેતન! ઐસા જ્ઞાન વિચારો,
મોહં સોહં સોહં સોહં, મોહં અણુ ન બીયા સારો. ચેતન૦ ૧

નિશ્ચય સ્વલક્ષણ અવલંબી, પ્રજ્ઞા છૈની નિહારો;
ઇહ છૈની મધ્યપાતી દુવિધા, કરે જડ–ચેતન ફારો. ચેતન૦ ૨

તસ છૈની કર ગ્રહીયે જો ધન, સો તુમ સોહં ધારો;
સોહં જાનિ દટો તુમ મોહં, વ્હૈ હૈ સમકો વારો. ચેતન૦ ૩

કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ કુમતા, છંડો વ્હૈ નિજ ચારો,
સુખ 'આનંદ' પદે તુમ બેસી, સ્વપરકૂં નિસ્તારો. ચેતન૦ ૪

૫૬ – ૮૨ : મદનજિત વામાનંદન; બ્રહ્મચર્યનું યોગમાં સ્થાન : પૃ૦ ૨૫૯

(રાગ–સૂરતી ટોડી)

પ્રભુ! તો સમ અવર ન કોઈ ખલકમેં;
હરિ હર બ્રહ્મા વિગૂતે સોતો, મદન જીત્યો તેં પલકમેં. પ્રભુ૦ ૧

જ્યોં જલ જગમેં અગન બુઝાવત, વડવાનલ સો પીયે પલકમેં;
'આનંદઘન' પ્રભુ વામારે નંદન, તેરી હામ ન હોત હલકમેં. પ્રભુ૦ ૨

૫૬ – ૮૩ : સાધ્યસ્થાનનાં એંધાણ; અંતર્યામીનું વાતાવરણ; અવસર ન ચૂકવા પ્રેરણા : પૃ૦ ૨૬૩

(રાગ–મારુ)

નિસ્પૃહ દેશ સોહામણો, નિર્ભય નગર ઉદાર હો, વસે અંતરજામી;
નિર્મળ મન મંત્રી વડો, રાજા વસ્તુવિચાર હો. વસે૦ ૧

કેવલ કમલાગાર હો, સુણ સુણ શિવગામી!
કેવલ કમલાનાથ હો, સુણ સુણ નિઃકામી!
કેવલ કમલાવાસ હો, સુણ સુણ શુભગામી!
આતમા! તું ચૂકીશ મા, સાહેબા! તું ચૂકીશ મા!
રાજિંદા! તું ચૂકીશ મા, અવસર લહી જી. (એ આંકણી)

ગઢ સંતોષ કામામોદસા, સાધુ સંગતિ દૃઢ પોળ હો,
પોલિયો વિવેક સુજાગતો, આગમ પાયક તોળ હો. વસે૦ ૨

દૃઢ વિસવાસ વિતાગરો, સુવિનોદ વિવહાર હો;
મિત્ર વૈરાગ્ય વિહડે નહિ, ક્રીડા સુગતિ અપાર હો. વસે૦ ૩

ભાવના બાર નદી વહે, સમતા નીર ગંભીર હો;
ધ્યાન ચહિવચો ભર્યો રહે, સમપન ભાવ સમીર હો. વસે૦ ૪

ઉચ્ચાલો નગરી નહીં, દુષ્ટ દુકાલ ન જોગ હો;
ઈતિ અનીતિ વ્યાપે નહિ, 'આનંદઘન' પદ ભોગ હો. વસે૦ ૫

પદ – ૮૪ : જિનરાજની લગની; પ્રભુની બલિહારી; ધ્યાનયોગીની પૂર્વસેવા :

પૃ૦ ૨૭૬

(રાગ–યમન)

લાગી લગન હમારી, જિનરાજ ! સુજસ સૂન્યો મેં. લાગી૦

કાહુકે કહે કબહૂ નહિ છૂટે, લોકલાજ સબ ડારી;
જૈસે અમલી અમલ કરત સમે, લાગ રહી જ્યું ખુમારી. જિનરાજ૦ ૧

જૈસે યોગી યોગધ્યાન મેં, સુરત ટરત નહીં ટારી;
તૈસે 'આનંદઘન' અનુહારી, પ્રભુકે હું બલિહારી. જિનરાજ૦ ૨

પદ – ૮૫ : ભાવી મેળાપને તલસતી વિરહી ચેતના : પૃ૦ ૨૮૧

(રાગ–માલવી ગાડા)

વારી હું બોલડે મીઠડે,
તુમ વિનુ મુજ નહિ સરે રે સુરિજન, લાગત ઔર અનીઠડે. વારી૦ ૧

મેરે જીયકું કલ ન પરત હૈ, બિનું તેરે મુખ દીઠડે;
પ્રેમ પીયાલા પીવત પીવત, લાલન ! સબ દિન નીઠડે. વારી૦ ૨

પુછું કૌન કહાલું હુંઢું, કિસકું ભેજું ચીઠડે;
'આનંદઘન' પ્રભુ સેજડી પાઉં, (તો) ભાગે આન વસીઠડે. વારી૦ ૩

પદ – ૮૬ : સુમતિ–વિવેકનું સંભાષણ; આનંદલીનતાનો માર્ગ : પૃ૦ ૨૮૭

(રાગ–ધમાલ)

સલૂણે સાહિબ આવેંગે મેરે, આલી રી, વીર વિવેક કહો સાંચ. સલૂણે૦

મોસું સાંચ કહોં મેરી સોં, સુખ પાયો કે નાંહિ;
કહાંની કહા કહું ઊહાંકી, ડૌરે ચતુર ગતિ માંહી. સલૂણે૦ ૧

ભલી ભઈ ઇત આવહી હો, પંચમ ગતિકી પ્રીત;
સિદ્ધ સિદ્ધંત રસ પાકકી હો, દેખે અપૂરવ રીત. સલૂણે૦ ૨

વીર કહે એતી કહું હો, આએ આએ તુમ પાસ;
કહે સુમતા પરિવાર સું હો, હમ હૈં અનુભવદાસ. સલૂણે૦ ૩

સરધા સુમતા ચેતના હો, ચેતન અનુભવ આહિ,
સગતિ ફેર નિજ રૂપ કી હો, લીન્હે 'આનદઘન' માહી. સલૂણે૦ ૪

પદ – ૮૭ : ચેતનનો પોતાનો પરિવાર; એને લાગુ પડી ગયેલો પરિવાર

પૃ૦ ૨૯૯

(રાગ–ધમાલ)

વિવેકી વીરા! સહ્યો ન પરે, વરજો કયું ન આપકે મીત. વિવેકી૦

કહા નિગોડી મોહની હો, મોહત લાલ ગમાર,
વાંકે ઘર મિથ્યા સુતા હો, રીઝ પરે કહા યાર. વિવેકી૦ ૧

ક્રોધ માન બેટા ભયે હો, દેત ચપેટા લોક,
લોભ જમાઈ માયા સુતા હો, એક વઢયો પરિમોક. વિવેકી૦ ૨

ગઈ તિથિ કહા બભણા હો, પૂછે સુમતા ભાવ;
ઘરકો સુત તેરે મતેં હો, કહા લો કરત વઢાવ. વિવેકી૦ ૩

તવ સમતા ઉદ્યમ કીયો હો, મેટ્યો પૂરવ સાજ,
પ્રીત પરમસુ જોરીકે હો, દીનો 'આનદઘન' રાજ વિવેકી૦ ૪

પદ – ૮૮ : ચેતનનું ખેમકુશળ અને વ્યવહાર – નિશ્ચય · પૃ૦ ૩૧૦

(રાગ – ધમાલ)

પૂછીયે આલી! ખબર નહીં, આયે વિવેક વધાય. (ટેક)

મહાનંદ સુખકી વરનિકા, તુમ આવત હમ ગાત,
પ્રાનજીવન આધાર કી હો, ખેમકુશલ કહો વાત. પૂછીયે૦ ૧

અચલ અબાધિત દેવકુ હો, ખેમ શરીર લખત,
વિવહારી ઘટવધ કથા હો, નિહચે સરમ અનંત. પૂછીયે૦ ૨

બધ મોખ નિહચે નહી હો, વિવહારે લખ દોય,
કુશલ ખેમ અનાદિહી હો, નિત્ય અબાધિત હોય પૂછીયે૦ ૩

સુન વિવેકમુખતે નઈ હો, વાની અમૃત સમાન,
સરધા સમતા દો મિલી હો, લ્યાઈ 'આનદઘન' તાન. પૂછીયે૦ ૪

પદ – ૮૯ : ચેતનની સકલવ્યાપકતા : પૃ૦ ૩૧૮

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

ચેતન સકલ વિયાપક હોઈ. ચેતન૦
સત અસત ગુન પરજય પરનીત, ભાવ સુભાવ ગતિ દોઈ ચેતન૦ ૧

સ્વ પરરૂપ વસ્તુકી સત્તા, સીઝે એક ન હોઈ;
સત્તા એક અખંડ અબાધિત, યહ સિદ્ધાંતપખ હોઈ. ચેતન૦ ૨

અનવય વ્યતિરેક હેતુકો, સમજી રૂપભ્રમ ખોઈ;
આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ, 'આનંદઘન' તત સોઈ. ચેતન૦ ૩

પદ – ૯૦ : સાખી — ગૂઢ રહસ્ય : પૃ૦ ૩૨૯

પદ — મોટી વહુની કાર્યપદ્ધતિ પર નાની વહુનાં છણકાં : મમતાનો અશ્રુતપૂર્વ કકળાટ : પૃ૦ ૩૩૪

(સોરઠો)

અણુ જોવતાં લાખ, જોવે તો એકો નહિ;
લાધી જોવણ સાખ, વાહાલા વિણ એલે ગઈ.

(રાગ–સોરઠ)

મોટી વહૂએ મનગમતું કીધું, મોટી વહૂએ૦
પેટમેં પેસી મસ્તક રેંસી, વેરી સાહી સ્વામીજીને દીધું. મોટી૦ ૧

ઓળે બેસી મીઠું બોલે, કાઈ અનુભવ અમૃતજલ પીધું;
છાની છાની છરકડા કરતી, છરતી આંખે મનડું વિંધ્યુ. મોટી૦ ૨

લોકાલોકપ્રકાશક છૈયુ, જણતાં કારજ સીધું;
અંગોઅંગે રંગભર રમતાં, 'આનંદઘન' પદ લીધું. મોટી૦ ૩

પદ – ૯૧ : નાની વહુનાં નખરાં પર મોટી બહેનની સમાલોચના : પૃ૦ ૩૪૦

(રાગ–મારુ)

વારો રે કોઈ પરઘર રમવાનો ઢાલ, નાહાની વહુને પરઘર રમવાનો ઢાલ;
પરઘર રમતાં થઈ જૂઠાબોલી, દેશે ધણીજીને આલ. વારો૦ ૧

અલવે ચાલા કરતી હિંડે, લોકડાં કહે છે છિનાલ;
ઓલંભડા જણ જણના લાવે, હઈડે ઉપાસે સાલ. વારો૦ ૨

બાઈ રે પાડોસણ ! જૂઓ ને લગારેક, ફોગટ ખાશે ગાલ;
'આનંદઘન' સુરંગે રમતાં, ગોરે ગાલ ઝબૂકે ઝાલ. વારો૦ ૩

પદ – ૯૨ : વિરહી ચેતનાની દર્શનઆકાંક્ષા : પૃ૦ ૩૪૭

(રાગ–કાનડો; પ્રત પ્રમાણે–પૂરબી)

દરિસન પ્રાનજીવન ! મોહે દીજે,
બિન દરિસન મોહી કલ ન પરતુ હે, તલફ તલફ તન છીજે. દરિસન૦ ૧

કહા કહું કછુ કહત ન આવત, બીન સેજા કયું જીજે ?
સોહુ ખાઈ સખિ ! કાહુ મનાવો, આપ હી આપ પતિજે. દરિસન૦ ૨

દેઉર દેરાની સાસુ જેઠાની, યુંહી સબ મિલ ખીજે;
'આનંદઘન' બિનું પ્રાન ન રહે છિન, કોર જતન જો કીજે. હરિસન૦ ૩

પદ–૯૩ : નાથમેળાપના કોડ : પૃ૦ ૩૫૩

(મુને મહારા માધવીઆને મલવાના કોડ–એ દેશી)

મુને મહારા નાહલીયાને મલવાના કોડ;
હું રાખું માડી ! કોઈ મુને બીજો વલેગો ઓડ. મુને૦ ૧
મોહનીયા નાહલિયા પાંખે મહારે, જગ સવિ ઊજડ જોડ;
મીઠાબોલા મનગમતા નાહજી વીણ, તન મન થાયે ચોડ. મુને૦ ૨
કાંઈ ઢાલીયો ખાટ પછેડી તલાઈ, ભાવે ન રેશમ છોડ;
અવર સબે મહારે ભલા રે ભલેરા, મહારે 'આનંદઘન' શરમોડ. મુને૦ ૩

પદ–૯૪ : ચેતનાની નિરાધાર દશાનાં ગાન : પૃ૦ ૩૬૦

(રાગ–રામેરી)

નિરાધાર કેમ મૂકી, શ્યામ ! મુને નિરાધાર કેમ મૂકી ?
કોઈનિ નેહુ ને કુણસુ બોલુ, સહુ આલંબન ટુકી શ્યામ૦ ૧
પ્રાણનાથ ! તુમે દૂર પધાર્યા, મૂકી નેહ નિરાશી;
જેણ જણના નિત્યપ્રતિ ગુણ ગાતા, જનમારો કિમ જાશી ? શ્યામ૦ ૨
જેહનો પક્ષ લઈને બોલું, તે મનમાં સુખ આણે;
જેહનો પક્ષ મૂકીને બોલું, તે જનમ લગે ચિત્ત તાણે શ્યામ૦ ૩
વાત તુમારી મનમાં આવે, કોણ આગળ જઈ બોલું;
લલિત ખલિત ખલ જો તે દેખું, આમ માલ ધન ખોલું. શ્યામ૦ ૪
ઘટે ઘટે છો અંતરજામી, મુજમાં કાં નવિ દેખું;
જે દેખું તે નજર ન આવે, ગુણકર વસ્તુ વિશેખું. શ્યામ૦ ૫
અવધિ કહીની વાટડી જોઉ, વિણુ અવધિ અતિ ઝૂરું;
'આનંદઘન' પ્રભુ વેગે પધારો, જિમ મન આશા પૂરું. શ્યામ૦ ૬

પદ–૯૫ : જિનચરણસેવા; પ્રભુગુણગાન; એમાં લય લગાડવા મનડાને પ્રેરણા પૃ૦ ૩૭૦

(રાગ-અસાઉઓ વેલાવલ, પાને અનહિયો વેલાવિ)

ઐસે જિનચરણે ચિત્ત લ્યાઉં રે મના,
ઐસે અરિહંત કે ગુણ ગાઉં રે મના. ઐસે૦

ઉદર ભરનકે કારણે, ગૌઆં વન મેં જાય;
ચ્યાર ચરે ચિહું દિસ ફિરૈ, વાકી સુરતિ વછરૂઆ માહિ રે. ઐસે૦ ૧

સાત પાંચ સાહેલીયાં, હિલમિલ પાણી જાય;
તાલી દિયે ખડખડ હસે, વાકી સુરતિ ગગરૂઆ માંહિ રે. ઐસે૦ ૨

નટુઆ નાચે ચૌક મેં રે, લોક કરે લખ સોર;
વાંસ ગ્રહી વરતેં ચઢે, વાકો ચિત્ત ન ચલે કહુ ઠોર રે. ઐસે૦ ૩

જૂઆરી મનમેં જૂઆ રે, કામી કે મન કામ;
'આનંદઘન' પ્રભુ યુ કહે, ઇમ લ્યો ભગવંતકો નામ રે. ઐસે૦ ૪

પદ – ૯૬ : વીફરેલ કુટુંબ; પતિને વારણુ : પૃ૦ ૩૭૭

(રાગ-ધનાશ્રી)

અરી મેરો નાહેરી અતિવારો, મૈં લે જોબન કિત જાઉં ?
કુમતિ પિતા બંભના અપરાધી, ન ઉવાહે વ જમારો. અરી૦ ૧

ભલો જાનીકે સગાઈ કીની, કૌન પાપ ઉપજારો;
કહા કહીયેં ઇન ઘરકે કુટુણતે, જિન મૈરો કામ બિગારો. અરી૦ ૨

પદ – ૯૭ : દેહનો ભરોંસો; સાચાજૂઠાનો ફોડ : પૃ૦ ૩૮૨

દેહ પુદ્ગલનો ક્ષણિક રંગ, સાચુ શું અને કયાં

(રાગ-કલ્યાણુ)

યા પુદ્ગલકા કયા વિસવાસા ? હૈ સુપનેકા વાસા રે. યા પુદ્ગલ૦

ચમત્કાર વિજલી દે જૈસા, પાની બિચ પતાસા;
યા દેહીકા ગર્વ ન કરના, જંગલ હોયગા વાસા. યા પુદ્ગલ૦ ૧

જૂઠે તન ધન જૂઠે જોબન, જૂઠે હૈ ઘરવાસા;
'આનંદઘન' કહે સબ હી જૂઠે, સાચા શિવપુરવાસા. યા પુદ્ગલ૦ ૨

પદ – ૯૮ : ગુંચવણનો નિવેડો કરી આપે તે સાચો યોગી અને મારો ગુરુ : પૃ૦ ૩૯૨

(રાગ-આશાવરી)

અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા, ઇન પદકા કરે રે નિવેડા. અવધૂ૦

તરુવર એક મૂલ બીન છાયા, બિન ફૂલે ફલ લાગા,
શાખા પત્ર નહીં કછુ ઉનકૂં, અમૃત ગગને લાગા અવધૂ૦ ૧

તરુવર એક પંછી દોઉ બૈઠે, એક ગુરુ એક ચેલા;
ચેલેને જુગ ચુણ ચુણ ખાયા, ગુરુ નિરંતર ખેલા અવધૂ૦ ૨

ગગનમંડલમેં અધબિચ કૂવા, ઉહાં હે અમીકા વાસા;
સગુરા હોવે સો ભરભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા. અવધૂ૦ ૩

ગગનમંડલમેં ગઉઆ વિહાની, ધરતી દૂધ જમાયા;
માખન થા સો વિરલા પાયા, છાસેં જગ ભરમાયા. અવધૂ૦ ૪

થડ બિનું પત્ર, પત્ર બિનું તુંબા, બિન જિભ્યા ગુણ ગાયા;
ગાવનવાલેકા રૂપ ન રેખા, સુગુરુ સોહી બતાયા. અવધૂ૦ ૫

આતમ અનુભવ બિન નહીં જાને, અંતર જ્યોતિ જગાવે;
ઘર અંતર પરખે સોહી મૂરતિ, 'આનંદઘન' પદ પાવે. અવધૂ૦ ૬

પદ – ૯૯ : મહાદેવી નિયતિ : એનો દોર, તોર અને અધિકાર : પૃ૦ ૪૦૯

(રાગ—આશાવરી)

અવધૂ ઐસો જ્ઞાન વિચારી, વામેં કોણ પુરુષ, કોણ નારી ? અવધૂ૦

બમ્મન કે ઘર ન્હાતી ધોતી, જોગી કે ઘર ચેલી;
કલમા પઢ પઢ ભઈ રે તુરકડી તો, આપહી આપ અકેલી. અવધૂ૦ ૧

સસરો હમારો બાલો ભોલો, સાસૂ બાલકુમારી;
પિયુજી હમારો પોઢે પારણીએ તો, મૈં હું ઝુલાવનહારી. અવધૂ૦ ૨

નહીં હું પરણી નહીં હું કુંવારી, પુત્ર જણાવનહારી;
કાલી દાઢી કો મૈં કોઈ નહીં છોડયો તો, હજુએ હું બાલકુમારી. અવધૂ૦ ૩

અઢી દ્વીપમેં ખાટ ખટૂલી, ગગન ઓશીકું તલાઈ;
ધરતી કો છેડો આભ કી પિછોડી, તોય ન સોડ ભરાઈ. અવધૂ૦ ૪

ગગનમંડલમેં ગાય વીઆણી, વસુધા દૂધ જમાઈ;
સઉ રે સુનો ભાઈ ! વલોણું વલોવે તો, તત્ત્વ અમૃત કોઈ પાઈ. અવધૂ૦ ૫

નહીં જાઉં સાસરીએ ને નહીં જાઉં પીયરીએ, પીયુજીકી સેજ બિછાઈ;
'આનંદઘન' કહે સુનો ભાઈ સાધુ તો, જ્યોત સે જ્યોત મિલાઈ. અવધૂ૦ ૬

પદ – ૧૦૦ : અવસર મળ્યો છે; તક ન ચૂકો : પૃ૦ ૪૩૨

(રાગ—આશાવરી)

બેહેર બેહેર નહિ આવે, અવસર બેહેર બેહેર નહિ આવે.
જ્યું જાણે ત્યું કર લે ભલાઈ, જનમ જનમ સુખ પાવે. અવસર૦ ૧
તન ધન જોબન સબ હી જૂઠો, પ્રાણ પલકમેં જાવે. અવસર૦ ૨
તન છૂટે ધન કૌન કામકો ? કાયકું કૃપણ કહાવે ? અવસર૦ ૩
જાકે દિલમેં સાચ બસત હે, તાકું જૂઠ ન ભાવે. અવસર૦ ૪
'આનંદઘન' પ્રભુ ચલત પંથમેં, સમરી સમરી ગુણ ગાવે. અવસર૦ ૫

પદ – ૧૦૧ : આદિનાથને વિનંતિ; ભવપાર ઊતરવાનો આદર્શ : પૃ૦ ૪૪૦

(રાગ–આશાવરી)

મનુ પ્યારા મનુ પ્યારા, રિખભદેવ મનુ પ્યારા. (એ આંકણી)
પ્રથમ તીર્થંકર પ્રથમ નરેસર, પ્રથમ યતિવ્રત ધારા. રિખભ૦ ૧
નાભિરાયા મરુદેવીકો નંદન, જુગલાધર્મ નિવારા. રિખભ૦ ૨
કેવલ લઈ પ્રભુ મુગતેં પોહોતા, આવાગમન નિવારા. રિખભ૦ ૩
'આનંદઘન' પ્રભુ ઇતની વિનતિ, આ ભવ પાર ઉતારા. રિખભ૦ ૪

પદ – ૧૦૨ : પ્રભુપાદવંદન; વ્યવહારુ ઉપદેશ : પૃ૦ ૪૪૫

(રાગ–કાફી)

એ જિનકે પાય લાગ રે, તુને કહીયેં કેતો. એ૦
આઠોઈ જામ ફિરે મદમાતો, મોહ નિંદરીયા શું જાગ રે. તુને૦ ૧
પ્રભુજી પ્રીતમ વિના નહીં કોઈ પ્રીતમ, પ્રભુજીની પૂજા ઘણી માગ રે. તુને૦ ૨
ભવકા ફેરા વારી કરો જિનચંદા, 'આનંદઘન' પાય લાગ રે. તુને૦ ૩

પદ – ૧૦૩ : ભજનમહિમા; મીઠી સમજાવટ : પૃ૦ ૪૫૧

પ્રભુ ભજ લે મેરા દિલ રાજી રે. પ્રભુ૦
આઠ પહોરકી ચોસઠ ઘડીયાં, દો ઘડીયાં જિન સાજી રે. પ્રભુ૦ ૧
દાન પુણ્ય કછુ ધર્મ કર લે, મોહ માયાકૂં ત્યાજી રે. પ્રભુ૦ ૨
'આનંદઘન' કહે સમજ સમજ લે, આખર ખોવેગા બાજી રે. પ્રભુ૦ ૩

પદ – ૧૦૪ : સુમતિ અને પ્રીતમ; મેળાપની આગળપાછળ આતુરતા : પૃ૦ ૪૫૭

(રાગ–આશાવરી)

હઠીલી આંખ્યાં ટેક ન મેટે, ફિર ફિર દેખણ જાઉં. હઠીલી૦ (એ આંકણી.)
છયલછબીલી પ્રિય છબિ, નિરખિત તૃપતિ ન હોઈ;
નટ કરિં ડક હટકૂં કબી, દેત નગોરી રોઈ. હઠીલી૦ ૧
માંગર જ્યોં ટમાકે રહી, પીય છબીકે ધાર;
લાજ ડાંગ મનમેં નહીં, કાને પછારે ડાર. હઠીલી૦ ૨
અટક તનક નહી કાહૂકા, હટક ન ઇક તિલ કોર;
હાથી આંપ મતે અટે, પાવે ન મહાવત જોર. હઠીલી૦ ૩
સુન અનુભવ ! પ્રીતમ વિના, પ્રાણ જાત ઇત ઠાંહિ;
હૈ જન આતુર ચાતુરી, દૂર 'આનંદઘન' નાંહિ. હઠીલી૦ ૪

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪	૬	કાઈની નજર	કોઈની નજર
૪૪	૨૭	વાંદળાંને	વાદળાંને
૪૫	૧૫	બહેનગણી	બહેનપણી
૪૮	૯	પરઘર-સંઘ;	પરઘર-સંગ:
૪૯	૧૦	' અનુભવગૌચર	' અનુભવગોચર
૪૯	૨૮	બીજા નાટક	બીજાં નાટક
૫૪	૩૨	ચોલા-રૂપો છે	ચોલા-રૂપે છે
૬૦	૨૦	નથી પહેરવા	નથી પહેરવાં
૬૦	૨૫	વાતોમાં સોણલાં	વાતોનાં સોણલાં
૬૪	૮	માની બીધેલી	માની લીધેલી
૬૪	૨૦	(અવિર્ભાવો)	(આવિર્ભાવો)
૬૮	૧	પ્રભુ સરન	પ્રભુ ! સરન
૭૧	૧૫	આત્મભાવન	આત્મભાવનાં
૭૪	૨૧	બરલે	બદલે
૭૫	૧૫	આજપા – જાપનો	અજપા – જાપનો
૮૮	૨૪	(Insomnia	(Insomnia)
૯૦	૨૦	અથાગ	અથાહ
૯૧	૭	કોની પામે જેવું	કોની પાસે જવું
૯૬	૧૨	જપ્ય,	જપ,
૧૨૩	૧૪	અસુક	અમુક
૧૩૪	૭	જેમણુ કરી,	જેમણુ કીધી,
૧૫૭	૩૧	ચેનનજી	ચૈનજી
૧૬૦	૨૮	અથવા મસ્મત	અથવા
૧૬૧	૮	આવવામાં	આપવામાં
૧૬૪	૧૨	મન વાલા	મનવાલા
૧૭૧	૧૧	મદુક્તિ:	યદુક્તિ:
૧૮૯	૨૦	પરમાનમા	પરમાત્મા
૧૯૬	૧૯	શન્યાકાર	શૂન્યકાર
૧૯૯	૧૧	દાખય તરીકે	દાખલા તરીકે
૧૯૯	૨૧	અરાન	આરાન
૨૦૬	૨૨	આકનરી	આકાનરી
૨૦૬	૨૩	કવિનિ	કવિની
૨૧૪	૨૪	પ્રુતાનું.	પુરાતનું.
૨૧૪	૨૬	અનુતાનો	અનુત્તાનો
૨૨૦	૨૫	[illegible]	[illegible] !
૨૨૩	૧૧	(નો સદ્દગુર)	(નો સદ્દગુરુ)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૩	૨૫	મૃકુતા	મૃદુતા
૨૨૮	૬	એટલા	એટલે
૨૨૮	૧૫	દોયે	દીયે
૨૩૪	૫	સર્વંશ્વ	સર્વંશ્વ
૨૩૫	૧૪	આવી રહેલ છે,	આપી રહેલ છે,
૨૩૯	૨૩	પણી	પાણી
૨૪૮	૧૪	– અહ મહ્માસ્મિ –	– અહં મહ્માસ્મિ –
૨૫૦	૭	મરેંગો	મરેંગે
૨૫૩	૧	ઘન	ધન
૨૫૯	૧	પુરવણીની	પુરવણી
૨૬૧	૩૧	શિલ સલિલ ધરે	શીલ સલિલ ધરે
૨૬૧	૩૨	શિલ	શીલ
૨૬૪	૫	સોહમણો	સોહામણો
૨૬૭	૭	ઝાડપી લે	ઝડપી લે
૨૬૮	૨૩	ક્રિડાનો	ક્રીડાનો
૨૭૯	૩૦	વાલ્મિકી	વાલ્મીકિ
૨૮૫	૧૩	એની	એવી
૩૦૮	૨૬	કાર્યની	કાર્યની
૩૧૬	૧૦	પરમાં)	પદમાં)
૩૧૮	૮	આનંધનનું	આનંદઘનનું
૩૨૫	૨	”	”
૩૩૪	૨૩	(રાગ–સોરઠી)	(રાગ–સોરઠ)
૩૩૪	૨૪	પેટમેં	પેટમેં
૩૩૭	૨૦	ચેતનારાજ	ચેતનરાજ
૩૩૭	૨૪	વારવર	વારંવાર
૩૩૮	૨	સ્થાત	સ્થાન
૩૩૯	૧૭	કારવાનો	કરવાનો
૩૩૯	૨૨	અવનુભૂત	અનનુભૂત
૩૪૭	૨૪	(રાગ–કાનડો પ્રત. પ્રમાણે–પૂરબી)	(રાગ–કાનડો: પ્રત પ્રમાણે–પૂરબી)
૩૫૨	૨૨	(Personifry)	(Personify)
૩૫૮	૫	ઉચ્ય	ઉચ્ચ
૩૬૦	૨૭	નિરાધાર–નરધારા પછી ઉમેરવાનું—	કોઇનિ–કોઈ. નેહુ–નહી. કુણસું–કોણશું. ટુકી–ટૂકી
૩૭૧	૬	સમકડા	સધડકા
૩૭૩	૧૬	નાચ્યો–કુદ્યો	[illegible]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૪	૧૦	समत्त	सम्मत्तं
૩૮૪	૧૦	अक्खयठिइ	अक्खयठिई
૩૮૫	૨	દખાઈ	દમાઈ
૩૮૫	૨૮	ઓતપ્રાંત	ઓતપ્રોત
૩૮૮	૮	દર્શાવી	દર્શાની
૩૮૯	૨	એના	એમાં
૩૯૦	૧૨	અને અને હવે	અને હવે
૩૯૦	૨૭	સમજ્યા	સમજ્યા
૩૯૮	૩૦	માગદર્શનની	માર્ગદર્શનની
૪૦૧	૧૯	સ્થાપન	સ્થાપના
૪૦૨	૨૦	માત્રા	માત્ર
૪૦૩	૨૧	પર	પણ
૪૧૬	૭	પ્રકારી	પ્રકારની
૪૨૪	૧૩	ભવિવ્યતા	ભવિતવ્યતા
૪૨૫	૭	પસૂતિ	પ્રસૂતિ
૪૨૯	૫	ચેનનાના	ચેનનાનાં
૪૩૬	૨૭	ઓછમાં	ઓછામાં
૪૪૮	૪	કાળગે	કાળનો
૪૫૫	૨૫	આનદઘજીના	આનંદઘનજીના
૪૬૪	૧૦	स्यजंन्स्तेभ्यातक्ति–	स्यजंस्तेभ्यासक्ति
૪૬૭	૨૧	પૌદ્ગાલિક	પૌદ્ગલિક
૪૭૧	૩	પૌદ્ગાલિક	પૌદ્ગલિક
૪૮૬	૩	मत्र० १	तत्र० १
૪૮૭	૨	मत्र० २	तत्र० २
૪૮૮	૩	मत्र० १	तत्र० १
૫૦૭	૨૪	વિત્યપ્રભવ	વિત્યપ્રભવ
૫૦૯	૩૧	कपग	कपय
૫૧૧	૧૮	शार्दूल	शार्दूल
૫૧૧	૩૦	स्यजंस्तेभ्यागक्ति —	स्यजंस्तेभ्यागक्ति —

નીચેનાં પદોના રાગ નીચે મુજબ સમજવાઃ—

પદ ૫૮ – વસંત: પદ ૬૮ – આશાવરી: પદ ૬૯ – અવધૂ, વેલાવલ: પદ ૭૪ – વસંત: પદ ૭૫ – વસંત: પદ ૭૬ – વસંત: પદ ૭૭ – રામગ્રી – રામકરી: પદ ૭૮ – રામગ્રી: પદ ૭૯ – જેજેવંતી: પદ ૮૧ – મારૂ પદ ૮૮ પ્રમાણે.